CHAR BAGH-I-PUNJAB

BY

GANESH DASS WADEHRA

Edited by
KIRPAL SINGH M.A.
Professor Incharge Sikh History Research Department,
Khalsa College, Amritsar.

Revised by
DEWAN SINGH M.A.
Prof. & Head of the Punjabi Department,
Khalsa College, Amritsar.

Edited and Published Under a Scheme of the Ministry of Education, Govt. of India.

Published by
SIKH HISTORY RESEARCH DEPARTMENT
KHALSA COLLEGE, AMRITSAR.
1965

Published by
Prof. Kirpal Singh
Sikh History Research Department.
Khalsa College, Amritsar.

All Rights Reserved.

PRICE Rs. 12/-

Printed by
Teja Singh Sethi
Tej Printing Press,
Katra Sher Singh, Amritsar

The Management of the Khālsā College, Amritsar, has been running a research section known as Sikh History Research Department since 1930. This is perhaps the only research institute run by a private institution. One of the objectives before this Department was to collect historical material pertaining to the history of the Punjāb and the Sikhs, and edit and publish the important manuscripts.

Since Persian was the court language of the Punjāb before the British rule this Department acquired many Persian manuscripts the details of which are given in a catalogue recently published by the Department. One of its rare treasures was Chār-Bagh-i-Punjāb by Ganesh Dāss Wadehrā.

Chār-Bagh-i-Punjāb is a comprehensive history of the Punjāb from ancient times to 1849 A.D. It is perhaps the only persian work which gives historical geographical, social, religious and cultural details relating to the Kingdom of Mahārājā Ranjit Singh. The author gives graphic description of many important events witnessed by him.

It is gratifying to note that the Government of Indīa and the Government of the Punjāb have recognised the value and importance of this work and have provided funds for its editing and publication. I hope that this publication will benefit scholars and promote their interest in the history and culture of the Punjab.

I congratulate Professor Kirpāl Singh, Incharge, Sikh History Research Department on sucessful completion of this commendable work.

Ujjal Singh

M. A.
President, Khalsa College,
Amritsar.

The Sikh History Research Department, Khālsā College, Amritsar, has done pioneering work in collecting historical material from far off places in India and abroad. Perhaps it is the only research institute in the state which has published more than a dozen research monographs and rare manuscripts in English, Punjābi and Persian.

The present publication viz Chār Bagh-i-Punjāb, a Persian work by Ganes Dāss Wadehrā is unique for more than one reason. It is important for the students of local history as it gives local histories of various towns of the Punjāb like Gujrat, Sialkot, Lāhore etc. For the students of Mahārājā Ranjit Singh period it is indispensable as at gives intimate details of the various events of his reign. In a way it gives a history of the Sikhs from 1469 A.D. to 1849 A.D. For those who are interested in the Punjāb history it is a complete history from ancient times to 1849, with various geographical and historical details. I hope that it will benefit the scholars and public in general alike.

In the end I wish to express my deep sense of gratitude to the Government of India and to the Government of the Punjab for providing funds for publication of this valuable work.

This project was approved by the Ministry of Scientific Research and Cultural Affairs, New Delhi, and its editing has been accomplished accordidg to the pattern set by them. I congratulate Professor Kirpāl Singh, Incharge Sikh History Research Department who spent lot of time and labour for its successful completion. My thanks are also due to Professor Dewān Singh Head of Punjābi Deptt. who has revised the edited text.

Bishan Singh
Samundri

Principal,
Khalsa College, *Amritsar*.

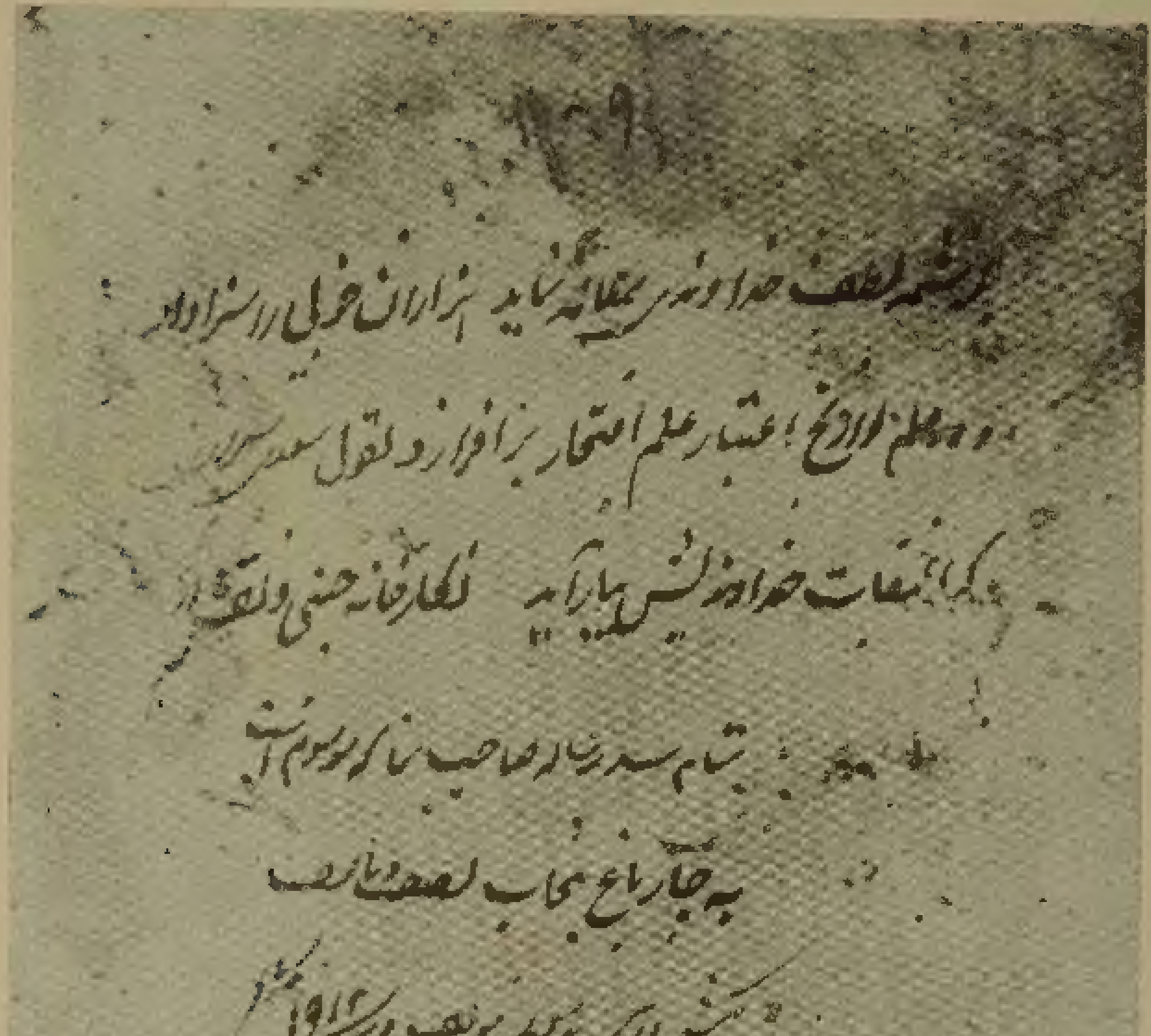

بشکر لطف خداوندی [illegible] نیاید هزاران خوبی را سزاوار
[illegible] علم تاریخ باعتبار علم افتخار برافرازد بقول سعدی [illegible]
[illegible] تحقیقات خداوند [illegible] بیار آید کارخانه جنبی [illegible]
تمام شد [illegible] صاحب [illegible]
به چارباغ پنجاب [illegible]
[illegible] مؤلف در سنه ۱۹۱۲
هر که خواند دعا طمع دارم زانکه من بنده گنهکارم

Signature of the Author in the Colophon of the original manuscript.

By the courtesy of Dr. Ganda Singh

FOREWORD

Ganesh Das Badehra's autographed copy of the manuscript entitled *Char-Bagh-i-Panjab*, also called the *Char-Gulshan-i-Panjab* or the *Raisala Sahib Numa Tarikh-i-Panjab*, was presented to me in October, 1933, by Sardar Ranbir Singh, son of the late Sardar Karam Singh, the historian. It struck me as a work of great historical significance and I immediately placed a copy of it in the Sikh History Research Department, Khalsa College, Amritsar. The author of the *Char-Bāgh* had been a Qanũngo at Gujrat under the Lahore Darbar before he was taken to Jammu by Raja Gulab Singh and appointed to the Daftar of that province. Because of his official position he had access to government records of the Sikh Kingdom as well as of the province of Jammu and Kashmir and thus had the material for a dependable history of the Punjab of his own times and of the second half of the eighteenth century when the Durranis attempted to establish themselves in the country and were defeated and driven back by the Sikh Sardars

In his simple and straightforward style, Ganesh Das has narrated the story of the Punjab from the earliest times to its annexation to the dominions of the East India Company in March, 1849. Beginning in the conventional way with the Solar and Lunar dynasties of India, he briefly refers to the Greek invasion of India and to the kingdoms of Jammu, Sialkot and Lahore under Vikramaditya, Salivahan and others. His account of the Punjab under the Sultans is very sketchy as compared to that of the Mughal period. The period he knew well was dominated by the Sikhs. So he has devoted the major portion of the book to their history. He has described at some length the great sacrifices made by the Khalsa and the Misaldar Sardars for freeing the Panjab from the Mughals and the Afghans and the strenuous efforts made by Maharaja Ranjit Singh to consolidate it into an independent sovereign State. The Maharaja not only placed the Punjab on the political map of the world but also gave it its real geographical boundaries extending from the Khyber in the north-west to the Jamuna in the south-east—with the Phulkian Sikh States touching the neighbourhood of Delhi—and from Tibet in the north-east to Sindh and Beluchistan in the south-west. It has been rightly said that the Punjab thus constituted and consolidated was a gift of the Sikhs to India. It is the British who gave away a part of it to Pakistan which they created in 1947 before withdrawing themselves from the country.

In addition to the *Char Bagh-i-Panjab*, Ganesh Das has also written a history of the rulers of Jammu, *Rāj Darshani Tawarikh Rājgan-i-Jammu*, copies of which are preserved in London, in the British Museum (Or. 1634), and the India Office (Ethe 607)

With the partition of the Punjab, not only its traditional capital, Lahore, had gone to Pakistan but also our rich treasures of cultural heritage in archaeological finds and monuments and collections of invaluable records and manuscripts and rare and out-of print books. This is a loss which cannot easily be made good. The only alternative that we are now left with is to secure copies of as many manuscripts as possible from Pakistan and from the famous Indian libraries at Aligarh, Rampur, Bankipur, Calcutta, Hyderabad (Deccan), etc., and from England and other European countries, and make them available in print or in photostats to the students of history here. It is a matter of great satisfaction that the Ministry of Education, Government of India, and the University Grants Commission, have of late made liberal grants for the publication of rare manuscripts and their catalogues and that Universities, colleges and learned societies are becoming increasingly interested in this programme.

We are thankful to the authorities of the Khalsa College, Amritsar, for having published the *Char-Bāgh-i-Panjāb* of Ganesh Das Badehra and to its editor, Prof. Kirpal Singh, and its reviser, Prof. Diwan Singh, for the hard work they have brought to bear upon this undertaking. This work of theirs will rank as an outstanding contribution to our historical literature and will be greatly appreciated by researchers and scholars.

GANDA SINGH

Lower Mall,
Patiala
November 27, 1965.

EDITORIAL PREFACE

The Sikh History Research Department, Khālsā College, Amritsar, has collected a number of Persian Manuscripts relating to the Mūghal and later Mūghal periods of the Panjāb history. A detailed catalogue of these manuscripts was published a few years ago.* Two manuscripts of this collection have already beed edited and published by the Sikh History Research Department viz.

Dewān-I-Nānāk Shāh and Jang Namah by Qāzī Nūr Mohemmed.

Chār-Bāgh-I-Punjab is going to be the third of the series. The scheme for editing and publishing 'Char-Bagh-I-Punjab ; was approved by the Ministry of Scientific Research and Cultural Affairs, New Delhi in 1960. Accordingly a copy of this manuscript was acquired in 1961 from the India Office Library, London. Another copy was collected from the Punjāb University, Library, Lāhore, in 1962. The Khālsā College copy was compared with the copy in possession of Dr. Ganda Singh, Patiala.

On the flyleaf of the India Office copy it is stated "This is a history of the Punjāb, from the earliest times to the year 1849. The author is an official in the service of the British Government". Just below this, commissioner and the Suprintendent had noted "Sent to the Imperial Exhibition at Paris for work of Art and Industry by the Punjab Committee at Lahore". It was sent to Paris in 1855. As noted in the colophon the calligraphy of this copy was completed on the 4th August, 1854 by Abdul Samad Shah of village Sok, District Gujrat. Evidently this was copied from another manuscript as stated, at the end :—

من نوشتم آنچه دیدم در کتاب

"I wrote as I found in the book."

It is significant to note that the India Office copy has not been signed by the author though he was alive when it was sent to Paris. Had it been signed by the author it would have implied that the alterations and variations in the text had been made with his consent by Kirpal Singh Moreover the India Office copy has been dedicated to Sir Richard Temple who was the Deputy Commissioner of Gujrat from March 1854 to 26th July 1854 † He had been a settlement officer in Gujrāt from 1852- 54. As a settlement Officer he had instructed the *Patwaris*, completed the demarcation of boundaries and made the

---

*Vide *A Catalogue of Persian and Sanskrit Manuscripts* published by the Sikh History Research Department, Khalsa College, Amritsar, 1962.

†Gujrat District Gazetteer—1883—84, page 21.

measurement of three fourth of the district.* In that capacity it is presumed, that he might have come across this valuable work of which he appears to have a copy transcribed for sending it to the exhibition at Paris.

The copy preserved in the Punjāb University, Lahore (Pakistan), was written at the instance of one Ghulām Qādir, the record keeper of the local Court. It was completed on 23rd Phagan 1914 B. K. viz March 4, 1858 by one Amir Din of village Sok, District Gujrat. For verification of the text this copy has proved to be more helpful.

Of all the available copies of this manuscript, the copy in possession of my esteemed predecessor, Dr. Gandā Singh, is the most important. It is the autographed copy of the author as we find the signatures of the author in the colophon. It is dated 1912 B. K. viz 1855—A. D. It is very old and worm-eaten. According to Dr. Gandā Singh, this manuscript was discovered by S. Karam Singh whose son S. Ranbir Singh presented it to its present owner. Dr. Gandā Singh got a copy of it transcribed for the Sikh History Research Department. Thus Dr. Gandā Singh's copy and the Khalsa College copy are identical. Both have been compared by the editor and it is found that for the worm-eaten words in the autographed copy the places have been left blank in the Khalsa College copy. These missing links have been filled after consulting the Lahore copy and India Office copy.

The autographed copy is more comprehensive as it gives the details which had been omitted in other copies. For instance the details of Alexander's invasion given in the autographed copy are not found anywhere else. In the India Office copy paragraphs have been omitted at more than one places and the language has been altered almost throughout. These alterations and variations have been noted in the foot notes. The prominent headings printed in the centre of the page are from the text and sub-titles printed on the right hand side have been given by the editor. In certain cases paragraphing has also been done in order to make the text more clear.

It is my pleasant duty to thank Sardar Bahadur Sardar Ujjal Singh, President, Khalsa College, Amritsar, for taking interest in the Sikh History Research Department, Principal Sardār Bishan Singh Samundrī, for his valuable cooperation in this project, Dr. M. Nizamudin, Director, Daira-tul-Marrif-i-l-Osmania, Hyderabad, for his valuable guidance, Dr. Gandā Singh, Director, Department of Panjab Historical Studies, Panjābi University, Patiālā for allowing me to consult the autographed copy and for writing the Foreword, and the

---

†*Final Report on the Revision of the Settlement of Gujrat District* by H. Davies 1893, page. 14.

Librarians of India Office Library, London and Panjab University, Library, Lahore (Pakistan) for supplying the copies of the manuscript. I am grateful to my learned friend and colleague Professor Dewān Singh, who revised the edited text and gave helpful suggestions in collating various copies and Shri Lachhman Dass Shaiq who assisted me in many ways, viz., in preparing the press copy, reading the proofs and supervising the printing of the book when I had gone to England on research tour and also in evaluating the literary merits of this work.

I acknowledge with gratitude the interest taken by Education Departments of the Indian and the Punjab Governments. But for their co-operation this work would not have seen the light of the day.

My thanks are also due to M/S Wazir Hind Press for printing the text and M/S Tej Printing Press for printing the English portion of this book.

August 10, 1965.

Kirpal Singh
Professor Incharge
Sikh History Research Department
Khalsa College, Amritsar.

INTRODUCTORY NOTES.

1. *Outline of Char Bagh-I-Punjab and General Summary of its Contents.*

Char Bāgh-I-Punjāb is an historical account of the Punjāb from the ancient times to 1849 A.D. In the opening paragraph the author gives his name, place of residence and profession. He appears to have written this work to present it to some British Officer. But in his autographed copy a space for dedication has been left blank. Only the India Office copy has been dedicated to Sir Richard Temple, the first settlement officer of the district Gujrat.

The first eighteen pages have been devoted to the Hindu period. The choronicle begins with the famous Solar and Lunar dynasties. Sri Rām Chanderā and his sons Lav and Kūsh have been mentioned in the Solar dynasty while Sri Krishnā and the Pandvās in the Lunar dynasty. During the days of the Pandvas, Raja Shal invaded the Punjāb from the Kandhār side and founded Shalkot (Sialkot). Subsequently he was killed by the Pandvās in the battle field of Kurukshetrā (3). The land of five rivers was entrusted to the descendants of Raja Shal, when Kūlpurkāsh of Jammū raised a standard of revolt. Rājā Janmejā from the Pandvā line suppressed the revolt and annexed the Punjāb to his dominions. The descendants of Pasrodhā, a minister of the Pandvās ruled Punjāb for sixteen generations. In about 905 B.C. the whole of the territory between the Sutlej and the Chenab was submerged in water with the result that all the towns and the villages were destroyed (6).

The author has described the route of the Alexander's compaign, the famous battle between Alexander and Rajā Pūrpal or Pursen (Porus) (8) and Alexander's return. After Alexander's return Doabā Sindh Sāgar was conquered by the Kashmir ruler, and this area remained linked with Kashmir until the period of Mohmūd of Ghaznī. The territory between the Jhelum and Chenāb was conquered by Bijay Singh of Jammū whose descendants ruled it for five generations. Subsequently the Punjab was conquered by Rājā Bikarmajit of Ujjain. He was succeded by Rajā Salwaban. He made mud fort at Lahore and married Luna, the daughter of Raja of Chambāh. He was succeeded by Risalu. The author describes the romance of Rājā Risalū's wife Kuklān's love with Raja Hūdi of Peshawar (15). Then the Punjāb passed to the Tūr Rājputs of Asanklapāl and subsequently to the Chuhān Rājpūt coming down to Pirthvi Rāj Chuhān of Delhi.

Pages 19 to 104 have been devoted to the Muslim period beginning with Subuktgin to the descendants of Ahmed Shah Abdālī. The authr brings forth various characteristics of their rule in the Punjāb. During the Tūghlak period the details of the rebellion of Khokars are given. Sheikhā Khokar raised a standard of revolt about 1425 A.D. He conquered the pargnas near Lahore and Sialkot. It was the same time when there occurred a quarrel between Zain-ul-Ābdin of Kashmir and his brother. He took the help of Jasrath Khokar son of Sheikhā Khokar and won over his brother. Subsequently Khokars conquered Lāhore and advanced as far as Sirhind plundering Talwandi Rāi Kamāldin. The Sūltān of Delhi led his forces against Khokars and defeated them. Sheikha Khokar fled towards hills. After the death of his father Jasrath Khokar continued to create trouble (page 31.)

The Punjāb made great progress during the days of Akbar, the Mughal Emperor. According to the author, Raja Bhagwān Dāss was the governor of Punjāb and his son Rājā Mān Singh held the fort of Siālkot. Both of them resisted Mirzā Mohammad Hakim of Kābul who had invaded Punjāb. (41) Rājā Mān Singh rebuilt the fort of Sialkot. Mohammad Amin Karori founded a village named Eminābād near the place where Syadpor existed which had been renamed as Shergarh during the reign of Sher Shāh Sūri. During the days of Akbar the town of Gujrāt was lying desolate and it was repopulated by Akbar. (43)

During Jehāngir's reign pillars were constructed at a distance of one *Kos* and *pacca* wells constructed after every two *Kos* on the highway from Agrā to Lahore. The Emperor renamed Sheikhūpūrā after his own name, Kangrā was conquered and a village was named Nūrpur after name of Nūr Jehān (45). The author has described in detail the war of succession between the sons of Shah Jehān.

During the reign of Aurangzeb, the Hindus were forcibly converted. *Jasya* was reimposed. Moreover Muslim traders were charged 2% on their commodities where as the non-Muslims were charged 5%. Asaf Khan Governor of Kashmir invaded Tibet Kalān and converted its ruler to Islam. Rājā of Rajauri was converted to Islam and was named Lūtf ūllah Khān. Similiarly the Zimindars of Jabal and Kishtwar were converted to Islam (60). The pargna of Aurangābād was created in the Punjāb during the reign of Aurangzeb's.

The author gives a brief account of the Marathās and their help to the Mughal Emperors in the first half of the 18th century (73-77). Afghan invasions have been described in detail, the last being Shah Zaman's grandson of Ahmed Shāh Abdāli. Pages 105 to 123 are devoted to the history of the Sikh Gurus and Bandā Bahādur. Gūrū Nānak was born on the 4th of Bisakh 1526 B. K. viz 1469. He invented Gurmukhi letters (105). The date of death of the Gūrū has been described in a chronogram (106) which comes 1539 A.D. (1595 B. K.—946 Hijri),

نانک از جہاں رفت گل از باغ بیروں شد

(Nanak left this earthly abode as if the rose disappeared from the garden).

About Gūrū Arjan the author writes "It is said Emperor Akbar went to see Gūrū Arjan at his place. After hearing hymns from the Gūrū he refershed his brain. At the instance of the Gūrū the Emperor exempted one tenth of the revenue" (107). After Akbar's death in 1605 the Gūrū offered prayers for the rebel prince, Khūsrū. The Gūrū was arrested, fined heavily and entrusted to Murtzā Khān by Jehangir, the Emperor. The revenue officials tortured him to death in the blazing heat and sun of the desert of Lāhore.

After visiting Phagwara Gūrū Hargobind went to Kiratpur. The ruler of the place, Rājā Rām who was not on good terms with the Delhi Emperor attended upon the Gūrū. At Kiratpur the Gūrū had seven hundred "swift running," horses, three hundred horsemen and eight gunners (109).

Gūrū Teg Bahādur was arrested from Azimābād and brought before the Emperor Aurangzeb who wanted him to show a miracle. The great Gūrū did not give his secret of God and instead offered his head to the executioner (110).

Gūrū Gobind Singh administered *'Pahul'* in 1697 A.D. He invited his desciples to take *Pahul*. He exhorted that all the Sikhs should become Khalsa, keep beard and hair like the Gūrū, tear the outward thread and wear the inward one and keep arms. They were asked to fight against the Mūghals and achieve sovereignty because God had already bestowed the Khalsa with sovereignty of the Punjab. Five dear ones came out to take *Pahul*. They were given the title Khalsa, one of them was Daya Singh, Khatri Sobti, the Second was Himmat Singh, Brahmin who was called Jheor as he belonged to Jheoranwala, in Orissa. The third was Dharam Singh Jāt, the fourth was Mohkam Singh of Washerman's caste and the fifth was Sahib Singh, of the barber caste. The Gūrū first gave them *Pahul* and later on himself took the Pahul from them and said Khālsā was Gūrū and the Gūrū was the Khālsā. Later on thousands of Jats and Zimindars took *Pahul* and the Gūrū called them "Singh." Then the Gūrū prescribed the code of conduct for the Khalsā (115-118).

Pages 118-123 are devoted to the rise, conquest and fall of Bandā Bahādur. The companions of Bandā offered their heads to the executioner and saying "Wāhgūrū," "Wāhgūrū," breathed their last.

Pages 124-125 are devoted to the Mūghal tyrany over the Sikhs-demolition of the Darbār Sāhib, Amritsar and its subsequent reconstruction by the Sikhs. The author gives details of the rise of the Sikh political power, conquest of Gujrāt, striking of coin in the name of Gūrū Gobind Singh, rise of Sukarchakiā Misal-Maharājā Ranjit Singh and his conquests of Lahore, Amritsar, Siālkot, his expeditions to Kashmir, conquest of the Attock fort etc, etc.

Then the author starts surveying the Kingdom of Mahārājā Ranjit Singh.

Pages 157-167 give description of Sindh Sāgar Doab. First rivers Indus and Jhelum have been described, then we find a historical description of all important places. Places described include Attock fort, Panjā Sāhib, Pothohar, Rohtas fort and Chohā Bābā Nanak etc. Pages 167-217 describe the important places between the rivers of Jehlum and Chenab. The details include various revenue divisions of the area, prominent persons and places with their historical back ground. The town of Gujrāt and its surroundings, history of Hazrat Shāh Dāulah, Hindu and Sikh places of worship, romance tales connected with Gujrāt, like, Sohini Mahiwāl, Hir Rānjāh, Rādhi's sacrifice for her husband rulers of Gujrat—Mian Mohmad Baksh, Tehsildar of Gujrat, have been described with considerable details.

Pages 218-to 274 contain an account of the territory between the rivers Chenab and Rāvi. Important places mentioned are Qilā Subāh Singh, Talwandi, pargna Pasrur, Sialkot, history of Sialkot, Sialkot during the Sikh rule, an account of Hakikat Rai, religious persons and places of Sialkot. The towns and villages mentioned are Gharat, Dharunkal, Sodhara, Kotla Sheikh, Wazirabad, Eminabad, Badoki Gosain, Gujranwala, Rasul Nagar, Qila Mihan Singh, Hafizabad, Pindi Bhatain. This portion gives the romance tale of Mirza Sohiban.

Pages 274 to 302—deal with the territory between the rivers Ravi and Beas. It begins with a history of Lāhore and ends with the history of Amritsar. The author gives a detailed account of the Khatris of the Punjāb. Mention has also been made of the following villages Ichrā near Lāhore, Sujānpur, Khānpur, Dharmkot, Achhal Batala, Khadūr Sāhib, Sri Hargobindpur etc,

Pages 302-305 describe Doabā Jullundur. It gives history of the Jullundur and mention is made of Talwan, Nawanshehr, Nurmahal, Hoshiarpur, Kartarpur etc.

Pages 305-323. After surveying the Kingdom of Mahārājā Ranjit Singh geographically, culturally and historically, the author resumes the previous link of narration viz the expeditions of Maharaja Ranjit Singh. The expeditions to Kashmir, Multan, Peshawar, Hazārā and hilly territories have been narrated in detail.

Pages 323 to 329 give details about the family of Maharaja Ranjit Singh, his seven sons, Kharak Singh, Sher Singh, Tara Singh, Kashmira Singh Multana Singh, Peshawara Singh and Dalip Singh. Then the author gives a detailed list of the courtiers and prominent persons of Maharaja Ranjit Singh's court. At the end the author describes death and the cremation ceremonies of Mahārājā Ranjit Singh.

Pages 329 to 334 give a brief account of Mahārājā Kharak Singh, Sher Singh and Dalip Singh alongwith some important events of their reigns.

Pages 345 to 411 describe the circumstances leading to the Anglo—Sikh Wars. The main reason is described to be the unruly character of the Sikh army. The author at places gives an interesting account of the battle of Gujrat when S. Chattar Singh, and Raja Sher Singh fled from the battle-field.

This book ends with Lord Dalhousie's proclamation to annex the Punjab on 29th March, 1849.

2. *Date of Compilation and the Title*

Char Bāgh-i-Punjāb like another work of the author *Chirag-i-Punjab* gives the date of its compilation viz. 1265 A. H. that is, 1849 A.D. In its last paragraph, the author states that he completed the work in 1849.* However, from its text it appears that he continued to improve upon his manuscript as he subsequently referred to the events relating to the year of 1850. He writes that in 1907 B.K. (1850 A.D.) the British established cantonment at Sialkot.† It is important to note that in the autographed copy we do not find any additions. Evidently the final draft must have been re-written because the autographed copy is dated 1855 A.D.

The title, *Char-Bāgh-i-Punjab* is very significant. According to Beale's, *Oriental Dictionary* "Char-Bagh," was the name of the garden constructed by the Mughal Emperor Baber on the bank of the river Jumna. Its chief characteristic was that it had all sort of fruits and flowers. By giving this name, the author might have implied that his work supplied different aspects of the history of the Punjab ancient, medieval and modern, different aspects of life—political, social, cultural and religious, different types of information like geographical, historical and cultural. It gives different religious orders of the Hindus, Sikhs and Muslims and their prominent followers, distribution of the Hindu and Sikh population, important persons with their characteristics, including writers and poets; romance tales of the Punjāb, revenue, financial and administrative details etc. etc. In a way it is an encyclopedia of the Punjab of the first half of 19th century.

The author writes about the title, "I made a judicious selection of some parts of the history of the Punjab and named it *Risala-i-Sahib Numa*. This recent work of mine was named by some learned friends as *Char Bagh-i-Punjab* since it gives the date of its compilation in the Hijri era." In the closing paragraph he confirms his previous statement by writing that this work was completed in 1906 Bk., 1849 A.D. and 1265 A.H. when its fragrance reached the seekers of truth they called it *Char Bagh-i-Punjab*.

3. *The Author, His Family and His Other Works*

Ganesh Dāss, Wadehra (Badehra), the author of *Chrar Bagh-i-Punjab* was a descendent of Mehtā Kākā Mal who had served Raja Biram Dev of Jammu. A branch of the descendants of Kākā Mal embraced Islam during the reign of Aurangzeb. Another branch had shifted to Gujrat during the days of Akbar, the Great Mughal Emperor. Shiv Dyal, the father of Ganesh Dass belonged to the latter branch.

Ganesh Dass was the oldest son of Shiv Dyāl, who served Sardār Sāhib Singh Bhangi. (—d. 1814 A.D.) The Bhangi Sardar had appointed Shiv Dyāl custodian of

---

* Vide page 410 of the text.

† Vide page 225 of the text.

Thokhianwālā fort also called Kaulanwālā fort.[*] It is one of the reasons why the author had a good deal of personal knowledge of the life and exploits of the Bhangi Sirdars. Ganesh Dāss was married to the daughter of Sarb Dial Puri of village Gharat in the Sialkot district. He had one daughter and one son named Hākim Rāi.[†]

Ganesh Dāss was a revenue official of Mahārājā Ranjit Singh. He, therefore, knew intimately the administration of the Maharaja. He writes "The Maharājā knew all from the highest to the lowest in the Army and called them for various assignments. He treated every body according to his status. The Maharaja could recognise a person even after ten years. He knew the names of various *Choudhuries*, landlords, *Qanungoes* and various other officials and in the event of emergency addressed *Parwanas* to them by name. The Māhārājā was very generous towards his subordinates. Whosoever came near him was bestowed with honour, fortune and wealth. The persons like me who remained cut off from his presence were most unfortunate. In his court gold and wealth rained from every nook and corner and the courtiers never considered any one equal to themselves "[††]

Ganesh Dass was one of the most important chroniclers of his times. Some of his other outstanding works are as follows :—

1. *Chirag-i-Punjab.*

The first attempt was made by the author to write a very brief history of the Punjab. He prepared a sketchy note of about 100 pages giving all important dates and events from ancient times to 1847. Since it was completed on the Dewali Day viz 9th November, 1847, the author gave it the name of "*Chirag-i-Punjab.*" This title also gives the date of its compilation in the Hijri era. More than three fourth of this manuscript is devoted to the history of the Sikhs. This can be called a pocket edition of Chār-Bāgh-i-Punjab. This was presented to the Nazim-i-Punjab most probably Henry Lawrence who was the Resident at Lahore Darbar at that time.

2. *Raj Darshani-Twārikh-i-Jammu.*

About this work the author writes in its colophon "this work was prepared on the pattern of our old history of the rājās, I named it *Raj Darshani.*" The author was employed by Rājā Gulāb Singh in his office at Jammu where he wrote this book. It gives an account of the rulers of Jammu including that of Rāja Gulāb Singh.

In the beginning, the author writes that he was a *Qanungo* in the *Chaklah* of

---

[*] Vide text page 170.

[†] Vide text page, 247.

[††] Vide text page 328.

Gujrat when Maharaja Gulab Singh took him in his train to Jammū and appointed him in the Daftar of that province. After looking in vain for the history of Rajās of Jammū, he decided to write one himself and began collecting material for that purpose. In the end of this work the author expressed a desire to write a detailed history of Rājā Gūlab Singh with the title "Gūlab Namāh" which was subsequently accomplished by Dewan Kirpā Ram son of Dewān Jawālā Sahai of Eminabad (District Gujranwala). Dewan Kirpā Rām mentioned in his Gulāb Nāmāh that Ganesh Dāss had the desire to accomplish that work.*

4. *A Literary Review*

Some of the distinguished Hindūs who held important positions in administration in the Punjāb during Mūghal and later Mūghal periods, were Todar Mal, Dewān Lakhpat Rāi, Dewān Kaurā Mal etc. They were well versed in Persian as it was the official language. During the days of Aurangzeb, Sujān Rāi Bhandāri of Batāla wrote *Khalāstat Twarikh* in Persian which is considered one of the best hitorical works of its time.† The Hindūs carried their tradition of Persian scholarship to the early nineteen century as Persian continued to be the court language during Mahārajā Ranjit Singh's time. Sohan Lall Sūri's *Umadatul Twarikh* and Bakhtmal's, Khālsā Nāmāh are some of the landmarks of Persian historical literature produced in the Punjab during the 19th century.

Ganesh Dāss Wadehrā was an eminent scholar of Persian. He could quote appropriately from the works of renowned Persian poets like Firdausī, Sa'dī, Hafiz and others in order to make his prose more effective. His choice of words, use of Persian proverbs, appropriate similies and metaphors make his writing florid and forceful He is at his best while narrating romance tales like Hīr Rānjah, Sohinī Mahiwal Mirzā Sahibā, here his prose touches the high domain of poetry. His description of Rani Mangalā, Rāni Padmanī and Rādhi is simply marvellous.

The author was very adept in making chronograms of Persian alphabet. The title of the work viz Chār-Bagh-I-Punjāb gives the chronogram signifying its date of composition. Similar is the case with Chirāg-i-Punjāb. He used several chronograms, indicating the dates of their occurances in Char Bagh-i-Punjab. For instance he composed lines indicating the date of Akbar's death†† and giving in the date of death of Gūrū Nanak, the founder of the Sikhism.†††

In order to make Chār-Bāgh-i-Punjāb properly understood he used in their

---

**Gulab Nāmāh*, Kirpa Ram, Ranbir Government Printing Press, Jammu page, 54-55.

†Vide *India of Aurangzeb* by J.N. Sarkar.

††Vide page 44 of the text.

†††Vide page 106 of the text.

original form the technical terms current in the land revenue system of those days. For instance he has used the term *top*, *tappa* and *pargna*. According to the Gujrat District Gazetteer *'Parganas'*, were sub-divided into *tappas* and *tappas* into *tops*."‡ Similary technical words relating to the social and religious life of the Sikhs and Hindus have been freely used in the Persian text. At places he has also given their Persian equivalents. A list of such words has been given in the glossary. These devices have given his Persian prose a local Punjabi colouring which can be recognised at several places.

Since Ganesh Dasa was himself a Hindū of Khatrī subcaste named Wadehra (or Badehra) and he has given the details of Khatrī inhabitants at various towns and villages. Incidently he has also described their habits and ways of life taking special pains in finding or inventing ingenious derivations of the word Khatri, which he half humorously calls خطری and imputes interesting meanings thereto. He hails Guru Gobind Singh as a leader of the Khatrīs, calling all the Khatrīs to join Khālsā in order to fight against the Mūghal tyranny and achieve the sovereignty. According to auther the Khatrīs did not respond to his call as they were addicted to the easy way of life and could make no sacrifice. On the other hand, the Jāts of the Punjāb flocked to his banner, joined Khālsā order, and made sacrifices and became the rulers of the land†. Similar anecdotes here and there make his work very interesting.

---

‡*Gazetteer of District Gujrat* (1884), page 15.

†Vide page 285, of the text.

HISTORICAL SIGNIFICANCE

From historical point of view *Char-Bagh-i-Punjab*, is a work of great significance. It gives details which are not available anywhere else and at several places its author has displayed very mature understanding of historical facts. For the ancient period he has based his account mainly on tradition, for the Muslim period on Persian histories of which he was aware (though he has not given any name) for the early Sikh history he appears to have learned much from his father who was employed by Sardar Sahib Singh of the Bhangi Misal; and he was himself an employee and the contemporary of Maharaja Ranjit Singh. Being a revenue official he had the time and opportunity for touring and collecting local information of various towns and villages, the details of which he has included in this work.

The early settlement officers in the Punjab had taken upon themselves to collect data regarding local histories, traditions, legends and other important particulars connected with a place. This type of work was subsequently undertaken by the writers of Customary Laws and District Gazetteers. Ganesh Dass was the first Indian writer in the Punjab to adopt this method of linking geographical facts with historical and cultural traditions of a particular place. For instance he does not mention the town of Gujrat or Sialkot in a passing way but he would give its earliest history, important historical events connected with it, its legends, important places of worship prominent persons including writers of past or contemporary ones belonging to that place. From this point of view *Char Bagh-i-Punjab* has got a unique importance. This was perhaps one of the reasons that Sir Richard Temple, the first settlement officer of the Gujrat district got its copy transcribed and sent it to the Exhibition at Paris held in 1855. This copy is still preserved in the India office Library, London. (Or Mss. 3020).

It is very significant to note that the author does not give the history of the modern Punjab nor of the British Punjab which extended from Delhi to Khyber. He narrates the events of the land of five rivers or *Suba* Lahore of the *Ain-i-Akbari*. The contemporary writers like Ghulam Mohi-ud-din Bute Shah, the author of *Tarikh-i-Punjab* also considered *Suba* Lahore to be the Punjab and their descriptions of the boundaries of the Punjab are identical with the boundries of *Suba* Lahore as given in the '*Ain-i-Akbari*'* Here the contemporary British writers like Captain Murry and Col. Steinbach have confused the Punjab with the Kingdom of Mahārājā Ranjit Singh†. But Ganesh Dass was clear in his mind and has narrated the history connected with the land between the Indus and the Sutlej. Here it may mentioned that the confluence of the river Beas and Sutlej was counted as one

---

*Bute Shah, *Tarikh-i-Punjab* S.H.R. 1288, page 4.

†Captain Murry's *History of the Punjab* (1846) page 1 & Col. Steinbach's *Punjaub* (1846) page 1.

river instead of two‡ and hence the territory between the two rivers viz Sutlej and Indus was known as the Punjab.

Ganesh Dass has arranged his material in the following manner :—A brief and sketchy history of the Punjab is given before the advent of the Muslims. Here the narration is full of geneological tables. This is followed by the Muslim period from Mahmūd of Ghazni to the invasion of Shāh Zamān in the last decade of 18th century. One fourth of the work is devoted to this portion. This is followed by the rise of the Sikhs from Gūrū Nānak to Maharaja Ranjit Singh. One of the most important portion of the book is geographico-cultural survey of the Punjāb giving details of rivers, *doabs*, important villages and towns, places of worship, religious denominations, folk tales, romances connected with various places, poets and writers relating to a particular place. This is fairly detailed account covering about one third of the book. At the end the author resumes the previous link-describes Mahārājā Ranjit Singh's reign, subsequent anarchy and chaos which followed his death. The book ends with the Anglo-Sikh wars and the annexation of the Punjāb.

The author gives some very interesting facts regarding the ancient Punjab. He states that once about the time of 1000 B.C. the entire land between the Sutlej and the Chenab was submerged in water and all the towns and villages were destroyed. After this calamity there was no sign of habitation for about two hundred years. How it actually happened and what were its immediate effects are the queries to be answered by some geologists. May be such huge flood would have destroyed the Indus valley civilization, the ruins of which have been recently discovered at various places in this region.

For the Muslim rule the author confines his narration to the land of five rivers. He provides significant details about Shiekhā Khokar and Jasrath Khokar and gives effects of their rising on the rulers of Jammu and Kashmir on the one hand and the Delhi Sultāns on the other.*

There has been a lot of controversy as to the origin of Gurmukhi alphabet. There is a tradition among the Sikhs that the Gūrmukhi letters were invented by Gūrū Angad, the second Gūrū. But the author categorically states that Gurmukhi letters were invented by Guru Nanak* (1469-1539 A.D.) and this statement is more in conformity with the modern researches.††

The period for which *Char Bagh-i-Panjab* is the most important is the Sikh period—viz later half of the 18th century and the first half of the 19th century history of the Punjab. The author has reasons to be well-informed.

---

*W.L.M'Gregor, *History of the Sikhs* Vol 1., page 1.
†Vide text page 6. ‡Vide text page 30-32.
*Vide text page 105.

††See *Gurmukhi Lipi da Vikash* by G.B. Singh, published by Punjab University, Chandigarh.

regarding this period. His father Shiv Dyal was employed by Sahib Singh of the Bhangi *Misal* (—died in 1814.) The Bhangi Misal was the greatest Misal which held sway over Lahore and large tracts of land in the western Punjab. The details of history regarding Bhangi Misal which have been given by the author are not available anywhere else. According to the author the land between the Chenab and the Jehlum had been contested several times by the Afghāns and the Sikhs. The author writes :—

"In about 1763 A. D. Sardār Charat Singh Sukarchakia (grand father of Maharaja Ranjit Singh) and Sardār Gujar Singh Bhangi not content with their small territories decided to cross the Chenāb. It was decided that the territory jointly conquered would be equally divided. Sultān Mukkarm Khān of Gujrat resisted the Khalsā army at the time of crossing the river and later on valiantly fought against them by taking shelter in the fort of Gujrāt. He fought for a few days and subsequently, unable to stand the siege fled towards *Pothohar* territory. Hardly he had covered a mile when he was over taken by the Khalsā army. His camp was plundered. He, himself was crossing a stream near village Khadowal when his body disappeared and the elephant was seen crossing the stream without its rider.‡

'After plundering the camp of the Sultan the Sikhs plundered the town of Gujrat. The buildings and shops were put to fire. On account of fear, the inhabitants fled to the nearby villages of Jalalpur, Shadiwal and Akhanoor. Ultimately the town of Gujrat with the villages of Varaich tribe upto the boundaries of villages Vāso and Sohāwā fell to the lot of Sardar Gujar Singh who occupied Gujrāt and rehabilitated the population of the town.

"The fort of Kunjāh and the territory upto village Miāni fell to the lot of Sardār Charat Singh Sukarchakiā who entrusted the fort to Sardar Mal Singh and territories of Kalra and Kuthiālā to Sardār Himmat Singh

"At the instance of Sardar Jassa Singh Ahluwāliā, Sardar Jhandā Singh and Gandā Singh (Bhangi Chiefs) a Sikh coin was struck with the following inscription."

دیگ و تیغ و فتح و نُصرت بے درنگ
یافت از نانک گورو گوبند سنگھ

The Kettle, the word the victory and unhesitating patronage have been obtained from Nānak and Gūrū Gobind Singh.

---

††Gurmukhi Lipi da Vikash.

‡Vide text page 129-30.

* Ibid.

This coin was issued at Sarai Nicodar, Amritsar, Lahore Siālkot and Gujrat."

The territory between the river Jehlum and the Chenab had been a battlefield since the times immemorial. Alexander the Great, met opposition from Porus in this area. The final and the decisive victory over the Sikhs was won by the British at Gujrat. Similarly in the later 18th century this region was the bone of contention between the Sikhs and the Afghāns. The author narrates the chequered course of history in this region. The anecdotes about the Sikh-Afghan conflict must be fresh in the minds of the people when the author wrote this account.

"When Sardār Charat Singh and Gūjar Singh had gone towards Majhā (towards Lāhore and Amritsar side) Sarbuland Khān, a governor appointed by Ahmad Shāh Abdali sent his forces to conquer Gujrāt. Rehmat Khān Varaich chowdhury of Pargnā Herāt and revenue officials of Gujrāt etc. met Sarbuland Khan in the fort of Rohtas. The Afghān Governor imprisoned them and killed Chowdhury Rehmat Khān and Dewān Shiv Nāth on the charge that they had invited Khālsa forces to Gujrat. On hearing this Charat Singh and Gujar Singh recrossed the Chenāb. The Afghāns opposed the Khālsā army but were defeated and they took shelter in the Rohtās fort. The Khālsā Army besieged the fort for four months after which the fort was conquered and Sarbuland Khān was taken prisoner. The conquered territory was divided as agreed. The territories of Rohtas, Dhan Baloki, Pothohār, Gheb and Makhad fell to the lot of Charat Singh and the territories of Wangal, Bharwāl, Pindiwal, Khānpur upto boundary of river Attock were taken by Gujar Singh. The latter administered, the newly acquired territory in the following way :—Rawalpindi was given to Milkha Singh as Jagir, *tapa* of Narli and Rutala fort to his younger brother Chet Singh, Sarai Kālā to Ran Singh Paddā, Miani and Shamsābād also called Pind Dadan Khān to Charat Singh and Dharam Singh Patasa, fort of Dilawar in the Salt Range to Tedi Singh Chhāchi. Jodh Singh Attari was appointed as collector of Pothohār and Kalar territories. Dal Singh Gill was appointed as Nāzim of Ahmedābād and village Janakī was given to him as Jagir.*"

Perhaps it was not practical for every ***Misaldar*** to strike separate coin for their small principalities, so the coin already mentioned was accepted by all the rulers. However Hari Singh Bhangi and Karam Singh Dūlū started a new mint known as Nanak Shahi mint at Amritsar in 1841-BK. viz 1784 A.D. and struck the coin with the following inscription :—

سکہ زد در ہر دو عالم شاہ نانک وہب است
فتح تیغ گورو گوبند فضل سچا صاحب است

The Coin struck in two worlds by the grace of True Lord the sword of Nanak is the granter of desires

---

*Vide the text page 131-132.

The author gives very interesting details of various *misaldars*. In the eyes of valiant Khālsā Army, Sāhib Singh of the Bhangi *Misal* was a "*Zanani*", a woman. He was nick named so because he was perhaps too gentle to be a military leader. The author gives his brief history and concludes that he belied the name given to him as he defeated the Afghāns twice :—

"If we go into details of the genealogical tables of the Chiefs of Khālsā who grew up in the Punjab it would lengthen our account. Generally speaking, every individual Sikh brought under his sway *pargnas* and villages. Similarly Gujar Singh had made Gujrat his capital. He ruled the territory between the Chenab and Jehlum, Bhimber, Naushehra, Pothohar Khari Khayali, Mirpur, Sodhra, Fatehgarh, Kot Basi Khān, one third of Lāhore and twenty tapus from Kalar area, for twenty four years and died in 1845 B.K. viz. 1788 A.D. in Lahore. After him his son Sardar Sahib Singh ruled for about twenty two years. Since he was of very gentle nature, the Sikhs called him "*Zanani*" a woman. But twice he defeated the Afghans and won admiration from the Khālsā. First when Bahadur Khan brought an army on behalf of Shah Zaman and invaded Punjab. All the inhabitants of Gujrāt fled on account of fear but Sāhib Singh, waited for the fanatical Afghāns and defeated them with heavy losses. Secondly when Ahmed Khan Shahanchi, who was deputed by Shāh Zaman to conquer the Punjāb, was defeated and killed by Sardar Sāhib Singh on 22nd Bisākh 1855 B.K. viz May 2, 1798 A. D. These victories earned a good name for the Bhangi Chief."*

According to the author Ranjit Singh had a great reputation as warrior even before he captured Lāhore. The very mention of his name could strike terror in the hearts of Afghans and turn the scales of battle as early as 1798 when Ranjit was a youth of eighteen. Ganesh Das writes, "Taking the shelter of Islamgarh fort at their back and making alliance with the landlords like Hyat Ahmad Khan Shahanchi pitched his tents near village Sok. On the second day, Sunday 1855 B.K. (1798 A.D.) he turned towards the west to conquer the town of Gujrat. Sardār Sāhib Singh came out with his limited forces of horsemen and foot men. The Sikhs started firing on the Afghāns and under this heavy firing the Afghāns were advancing towards gates of the town. At that critical juncture there rose a loud cry that Ranjit Singh had reached with his reinforcement. His auspicious name brought the breeze of victory on the banners of Khālsā. Suddenly one shot killed Ahmed Khān. Most of the Afghans fled away and Khalsā captured much booty. That Brahman woman whom he has forcibly married was removed from his tent and delivered to her parents. The dead body of Ahmed Khan was humiliated and his cap was fastened on the top of the banner and displayed from town to town."†

Maharaja Ranjit Singh had not participated in the battle in which Ahmed

---

*Vide the text page 133.

†Vide text page 139.

Khan Shahānchi was killed. But he was shrewd enough not to lose this opportunity to consolidate his power. He, therefore, sent Milkhā Singh, Uttam Singh and Jodh Singh, to occupy the Pothohar territory upto Panjā Sahib and appointed Dewan Lakhpat Rāi to maintain law and order in the area of Gheb, Mandi and Salt Range. According to the author the wise Dewan was successful in suppressing the rebellious elements and collect revenue from that area. "When he was returning one fanatic Muslim attacked him with dagger by treachery and killed him. The companions of the Dewān immediately caught hold of the murderer and put him to death instantly. The body of the Dewan was taken to Katās, bathed in the holy water there and cremated there."*

The author has given very good description of Maharajā Ranjit Singh's court giving names of all important courtiers. According to him gold was showered on the courtiers and they considered none equal to themselves. The Maharaja had very sharp memory. He could recognise a person even after ten years. He knew the names of important persons of his kingdom and often dictate *Parwans* addressed by name.†

The author does not give details of Anglo-Sikh relations or the British diplomacy before and during the Anglo-Sikh Wars.

---

*Vide text page 140. †Vide text page 324-26.

CHRONOLOGY

2501 B.C. (600 Kalyug).	Rule of Rājā Shal and his dynasty.
805 B.C. (2208 Kalyug)	Conquest of Shalkot and its destruction by Jammwals
326 B.C. (2705 Kalyug)	Invasion of Alexander, the Great.
57 B.C. (3044 Kalyug)	Rule of Rājā Bikarmajit of Ujjain.
54 A.D. (111 B.K.)	Srinagar (Kashmir) founded by Rājā Pursen of Kashmir.
78 A.D. (135 B.K.)	Defeat of Bikarmājit and conquest of Mālwā and Ujjain by Shahlban.
88 A.D. (145 B.K.)	Return of Shāhlban to the Punjāb.
89 A.D. (146 B.K).	Shahlban rebuilt the fort of Sialkot (Shalkot)
118 A.D. (175 B.K.)	Gurjan Nagari commonly known, Gonrān Nagri (Modern Gujrāt) founded by Gurjān wife of Rājā Bhadarsen.
372 (429 B.K.)	Rule of Asankpāl, Rājput
791 (848 B.K.)	Delhi conquered by Baldev Chuhān.
965-66 or 970-1 (355 Hij or 360 Hij.)	Fight between Imām Ali and Shāhlbān. II, and death of the latter.
977 (367 Hij).	Subāktgins accession to throne.
981-82 (371 Hij)	Subuktgin invaded Punjab.
1001 (391 Hij)	Sultān Mahmūds first Invasion.
1004 (395 Hij)	Sultān Mahmūd Conquered Multān, Punjab & Sindh.
1019 (410 Hij)	Sultan Māhmūd built Fort of Lāhore.
1030 (421 Hij)	Sultan Mahmūd died.
1059 (451 Hij)	Dātā Ganj Baksh settled at Lāhore.
1072-73 (465 Hij)	Death of Dātā Ganj Baksh at Lāhore.
1143 (1200 B K.)	Fort of Delhi rebuilt by Rāi Pathora.
1160 (555 Hij)	Malik Khusro's Accession to throne at Lāhore.
1179 (575 Hij)	Muizuddin captured Ghor.
1184 (580 Hij)	Fort of Siālkot captured and repaired by Mahammad Ghori.
1186 (582 Hij)	Ghori captured Lāhore Sialkot granted to the Rājā of Jammu.
1191 (587 Hij)	Ghori conquered fort of Sirhind
1193 (588 Hij)	Ghori conquered Delhi
1266-67 (665 Hij)	Death of Sheikh Bahauddin Zikariā.
1279-80 (668 Hij)	Death of Sheikh Farid Ganj Shakar.
1290 (688 Hij)	Jalāludin Khilji's accession to throne.
1320-1 (720 Hij)	Ghiasuddin Tūglaq accession to throne

1354 (755 Hij).	Ferozabad founded by Feroze Tūglaq.
1397-98 (800 Hij)	Death of Sheikh Jalāluddin of Uchh.
1398-9 (801 Hij)	Timur's invasion of India.
'414 (817 Hij)	Khizar Khān conquered Delhi issuing coins of Timur's name.
1424-25 (828 Hij)	Quarrel between of Kashmir and his brother Zainul Ābdin.
1425-26 (829 Hij)	Sheikhā Khokar conquered Lāhore and Sirhind.
1427-28 (821 Hij)	Jasrath Khokar, succeeded his further Sheikha Khokar.
1430-31 (834 Hij)	Sheikh Ali, Governor of Kabūl invaded Punjāb.
1437-38 (841 Hij)	Mohmad Shah's accession to throne and grant of Lahore, Depalpur and Sirhind to Bahlol Lodhi.
1451 (855 Hij)	Bahlol Lodhi's accession to throne.
1464-65 (860 Hij)	Bahlulpur was founded on the bank of the Chenāb.
1469 (1526 B.K.)	Birth of Guru Nanak Dev.
1472-73 (1523 B.K.)	Batala was founded by Rai Ram Dev of Kapurthalā.
1480-81 (885 Hij)	Kaka Mal, ancestor of the author lived at Sialkot.
1489 (894 Hij)	Sikander Shah's accession to throne.
1491-92 (897 Hij)	Death of Kabir.
1525-26 (932 Hij)	Babar's establishment of the military post at Bahlulpur on the bank of the Chenāb.
1527-28 (934 Hij)	Gūrū Nanak's visit to Sialkot.
1530 (937 Hij)	Death of Bābar.
1539 (1296 B K.)	Death of Gūrū Nānak Dev Ji.
1540 (947 Hij)	Himāyun's accession to throne, Sher Shāh's rise to power.
1541 (948 Hij)	Sher Shāh constructed fort of Rohtās
1542 (949 Hij)	Birth of Akbar
1545 (952 Hij)	Salim Shāh's accession to throne.
1546 (953 Hij)	Conquest of Kābul, by Himāyun.
1552 (1609 B. K)	Death of Gūrū Angad.
1554-55 (962 Hij)	Conquest of India by Himāyun and death of Himāyun.
1555-56 (963 Hij)	Lahore was ruled by Abul Mauāli who was the Governor there.
1556 (963 Hij)	Akbar's accession to throne.

1561 (968 Hij)	Akbar's conquest of Mālwā.
1563 (970 Hij)	Akbar's conquest of Kalanjar.
1567 (975 Hij)	Akbar's conquest of Chittore.
1569-70 (977 Hij)	Akbar's marriage with the Rajput princess, daugter of Bhara Mal.
1570-71 (978 Hij)	Birth of Jehangir.
1574 (1631 B.K.)	Death of Gūrū Amar Dass.
1576 (1633 B K.)	Gūrū Ram Dass founded Amritsar.
1583 (991 Hij)	Eminabad founded by Mohammad Amin.
1587 (996 Hij)	Founding of Gujrāt (Akbrābād) by Akbar, the Mughal Emperor.
1584 (992 Hij)	Conquest of Kashmir by Akbar.
1588-89 (997 Hij)	Gujrat ruled by Qasum Khan.
1591-92 (1000 Hij)	Birth of Shāh Jehan.
1602-03 (1011 Hij)	Sheikh Abul Fazal died.
1605-06 (1016 Hij).	Akbar died-Jehāngir's accession to throne.
1606- (1015 Hij) 1663 B.K.	Death of Guru Arjan.
1606-7 (1915 Hij)	Sheikhūpura was made a separate *Pargna*.
1608-9 (1017 Hij)	Bridge built over Kālāpani near Sarai Kālā.
1618-19 (1028 Hij)	Mian Mohammad Darvesh lived in Lahore.
1626-27 (1036 Hij)	Jehangir died and Shāh Jehan's accession to throne.
1635-36 (1045 Hij)	Wazirabad founded by Wazir Khan.
1638 (1695 B.K.)	Death of Baba Gurditta.
1638-39 (1048 Hij)	Shah Jehan founded Shāh Jehanabad. Hazrat Mian Mir died.
1640-41 (1050 Hij)	Mian Lāl lived at Gujrāt.
1644 (1055 Hij) & 1701 B.K.	Death of Gūrū Hargobind.
1651-52 (1062 Hij)	Death of Faqir Surat Barri.
1657-58 (1068 Hij)	Aurangzeb's march towards Delhi, War of Succession and his victory. Hilly route of Tarkala built near Sarai Kala. Death of Maulvi Abdul Hakim, the theologist, and jurist of Sialkot,
1658-9 (1069 Hij)	Death of Mulan Shah.
1663	Conquests of Partāpgarh and Satara garh by the son of Shiva Ji.
1661 (1720 B. K. *Sic*)	Death of Gūrū Har Rai.
1664-65 (1075 Hij)	Rājā of Tibat converted to Islam.

1665-66 (1076 Hij)	Death of Shah Jehān.
1675 (1731 B.K.)	Death of Gūrū Tegh Bahādur.
1675 (1732 B.K.)	Guru Gobind Singh became the Gūrū.
1675-76 (1086 Hij)	Death of Hazrat Shāh Daulah.
1680 (1091 Hij).	Death of Shivāji.
1681 (1092 Hij)	Shāh Jehān's, visit to Kabul.
1682-83 (1094 Hij)	Aurangzeb Expedition to Deccan.
1688-89 (1100 Hij)	Birth of Nadir Shāh.
1696-97 (1108 Hij)	Death of Bahawal Shah.
1697-98 (1109 Hij)	Birth of Khalsā.
	Rajas of Rajauri and Kishtwar converted to Islam.
1707 (1118 Hij).	Death of Aurangzeb.
1708 (1119 Hij).	Death of Gūrū Gobind Singh.
	Bahādar Shāh's accession to throne.
	Chaudhary Dharmā Sahi founded Daska.
1712 (1124 Hij)	Death of Bahādur Shah.
1713-14 (1125 Hij)	Farrukhsyar's accession to throne.
1717-18 (1130 Hij)	Conquest of Sitara by Marathās.
1718-19 (1131 Hij)	Nādir Shāh's accession to throne.
1719-20 (1132 Hij)	Mohammad Shāh's accession to throne.
1721-22 (1134 Hij)	Nadir Shāh's conquest of Tabrez.
1725-26 (1138 Hij)	Mohammad Shāh's Firman to Bāji Rao.
1739 (1151 Hij)	Nadir Shah's invasion of Indiā.
1740 (1152 Hij)	His return from India.
1742 (1155 Hij)	Death of Hakikat Rai.
1745 (1158 Hij)	Zakariā Khān died.
1747 (1160 Hij)	Death of Nādir Shāh.
1747-48 (1161 Hij)	First Invsion of Ahmed Shāh Abdāli.
1749 (1162 Hij)	Appointment of Mir Manno as governor of Lāhore and Multān.
	Death of Mohammad Shāh.
1751-52 (1165) Hij	Second Invsion of Ahmed Shāh Abdali.
1752-53 (1166 Hij)	Third Invasion of Ahmed Shāh Abdāli.
1753 (1810 B. K.)	Jalālpur Bhattiān founded by Mohammad Yar Bhatti.
1753-54 (1167 Hij)	Death of Safdar Jang and succession of Shujah-ul-Daulah.
1754 (1118 Hij)	Death of Mir Manno.
1755-56 (1169 Hij)	Fourth Invasion of Ahmed Shāh Abdali.
1756-57 (1170 Hij)	Appointment of Timur Khan and Jehān Khān at Lāhore.

1757-58 (1171 Hij)	Lahore Conquered by the Marathās and Adina Beg.
1759 (1816 B.K.) Peshwa deposed	Fort of Islamgarh was constructed near Kulachaur.
1759-60 (1173 Hij)	Fifth Invasion of Ahmed Shah Abdali.
1760 (1819 B.K.)	Sikhs defeated Salah Khān of Gujrāt.
1760-61 (1174 Hij)	Appointment of Najibul Daulāh at Delhi
1761-62 (1175 Hij)	Death of Rāja Sukh Jiwan.
1763 (1820 B.K.)	Sikhs conquered Lahore and Gujrat.
1763-64 (1177 Hij)	Expedition to punish the Sikhs.
1764 (1821 B.K.)	Birth of Sardar Mahan Singh Sukarchakia.
1765-66- (1170 Hij)	Another Invasion of Ahmed Shah Abdāli.
1771 (1827 B. K.)	Sikhs conquered Multan, Rortas and arrested Sarbaland Khān.
1770-71 (1184 Hij)	Return of Shah Alam to Delhi.
1771 (1828 B.K.)	Death of Gandā Singh Bhangi.
1771-72 (1185 Hij)	Hazrat Hafiz Ilyat died at Kot Mir Hussain.
1773-74 (1187 Hij)	Ahmed Shah Abdāli died.
1775 (1189 Hij)	Death of Shijah-al-Daulah and succession of Mirzā Maini.
1785 (1200 Hij)	Death of Najaf Khān.
	The Emperor blinded by Rohilas.
1786 (1843 B.K.)	Sikhs conquered Maini.
1788 (1845 B.K.)	Death of Gujar Singh Bhangi Suba Singh founded Kila Suba Singh.
1789 (1846 B.K.)	Death of Mohadh ji Scindia,
1788-89 (1203 Hij)	Defeat and death of Ghulam Mohammad Chhatha while fighting against the Sikhs and conquest of Rasulnagar, Suchi Khān appointed Governor of Multān. S. Dewan Singh Bhangi ousted from Multan.
1790 (1847 B. K.)	Sardar Mahan Singh raised the siege of Sodhra and his death.
1791 (1848 B.K.)	Qila Suba Singh became a village.
1792-93 (1203 Hij)	Death of Timur Shāh.
1795 (1852 B.K.)	Bahadur Khān defeated by Sāhib Singh of Gujrat. Invasion of Shāh Zamān.
1795-96 (1210 Hij)	Abdullāh Khān appointed as Governor of Kashmir.
	Shāh Zaman conquered Lahore.
1796-97 (1211 Hij)	Shāh Zamān expedition uptil Hassan Abdāl.

1777 (1191 Hij)	Nurudin appointed as Governor of Kashmir Zabita Khan's encounter with Shāh Alam.
1780 (1837 B. K.)	Birth of Mahārājā Ranjit Singh.
1782 (1839 B.K.)	Death of Jhanda Singh Bhangi.
1783-84 (1840 B.K.)	Severe Famine in the Punjāb.
1784 (1841 B. K.)	Issue of the Sikh Coin at Amritsar. Jammu invaded by the Sikhs.
1798 (1855 B.K.)	Shahanchi Khan defeated and killed by Sahib Singh of Gujrat.
1798-99 (1213 Hij)	Invasion of Punjab by Shah Zamān.
1799 (1856 B.K.)	Maharaja Ranjit Singh Conquered Lahore.
1800 (1857 B.K.)	1. Nawab Nizamuddin of Kasur Surrendered to Mahārājā Ranjit Singh. 2. S. Dal Singh and Jodh Singh joined Sāhib Singh of Gujrāt. 3. Bābā Phulā Ram died at Bahalulpur. 4. Birth of Prince Kharak Singh.
1801 (1858 B.K.)	1. Expedition of Bhangi Sardars near Kheorhā. 2. Birth of Prince Sher Singh.
1801-02 (1216 Hij)	Grant of half of his territory to Wazir Ali Mahmud Shāh accession to the throne in Afghanistan.
1802 (1859 B.K.)	Mahārājā Ranjit Singh expedition towards Gujrat.
1803 (1860 B.K.)	Mahārājā Ranjit Singh Conquered Amritsar.
1804 (1861 B.K.)	Maharaja Ranjit Singh Conquered Majhā. 1. Conquest of Agrā by the British. 2. Death of Lala Shive Dyal father of the author.
1805 (1862 B.K.)	Mahārājā Ranjit Singh conquered Bherā and Khushāb.
1806 (1863)	1. Jaswant Rao Holkar's, meeting with Mahārāja Ranjit Singh. 2. A tank was built in name of Baba Phula Ram. 3. Mahārāja Ranjit Singh conquered Pothohar territory.
1806-07 (1221 Hij)	1. Abdulla Khān's (of Kashmir) rebellion against the Afghāns.

	2. Shāh Shūjah accession to throne. 3. Death of Shāh Alām and Mohammad Akbar's accession to throne.
1807 (1864 B.K.)	1. Maharaja Ranjit Singh conquered Jullunder. 2. Tomb of Paundi Shah was built at Gujrāt.
1807-08 (1222 Hij)	Mohammad Shah of Gujrat died.
1808	1. Mahārājā Ranjit Singh conquered Sialkot. 2 Maharajā Ranjit Singh conquered Kangra. 3. Maharaja Ranjit Singh friendship with the British.
1808-09 (1223 Hij)	Mr. Seton appointed in the Shāh Alam's court.
1809 (1866 B.K.)	Maharaja Ranjit Singh conquered Gujrat and Sodārā Salim Garh, Jalalpur.
1810 (1867 B.K.)	Maharaja Ranjit Singh conquered Wazirabad, Fort of Daska, Bhimber Nowshehra Jammu, Jasrota.
1811 (1868 B.K.)	Gulab Singh joined service of Maharaja Ranjit Singh. Jaitarukh Faqir died near Chhola Bāba Nanak.
1812 (1227 Hij)	Mahārāja Ranjit Singh's first Expedition to Kashmir.
1813 (1770 B.K.)	Maharaja Ranjit Singh conquered Attock. Maharaja Ranjit Singh repaired Saman Burj. Death of Lāla Narain Dāss Brahmin a prose writer of Sialkot.
1814 (1871)	Appointment of Hukmā Singh Chimni in the Fort Attock in Chhach Territory. Sāhib Singh of Gujrāt died. Maharāja Ranjit Singh married Daya Kaur and Rattan Kaur widows of Sardar Sāhib Singh of Gujrat.
1815 (1872 B.K.)	Dhian Singh, Suchā Singh joined the service of Mahārāja Ranjit Singh. Jagir of Bewel and Kharota granted to Rājā Gulab Singh.
1818 (1875 B.K.)	Prince Kharak Singh's expedition to conquer Multan. Maharaja Ranjit Singh expedition to conquer Hazara.

1819 (1876 B. K.)	Mahārāja Ranjit Singh conquered Kashmir.
1820 (1877 B.K.)	Mahārāja Ranjit Singh conquered Mankera Fort.
1821 (1878 B.K.)	Jammu granted to Rājā Gulāb Singh.
1822 (1879 B.K.)	The Afghans refused to send the gift of Horses to the Mahārāja.
1823 (1880 B.K.)	S. Hari Singh Nalwā founded Haripur.
1825 (1882 B.K.)	Maharaja built a wall alongwith a ditch around the city of Amritsar.
1826 (1883 B.K.)	Mahārāja Ranjit Singh indisposed; Rebellion of Khalifā Ahmad Ali and Conquest of Peshawar by the Sikhs.
1826 (1883 B.K.)	Death of Mansā Rām Pandit a well known ascetic at Kotlā.
1828 (1885 B.K.)	Mahārāja Ranjit Singh conquered Bhatirā fort of Anrodh Chand.
1828 (1885 B.K.)	Bhag Mal built one Baoli at Gujrāt.
1830 (1887 B.K.)	Rājā Gulāb Singh Built a temple at Dadan Khan (Shamsābād).
1830 (1887 B.K.)	Devi Dass built one Baoli at Gujrāt.
1831 (1888 B.K.)	Meeting of Mahārāja Ranjit Singh with Lord William Bentick.
1832 (1889 B.K.)	Avitable appointed Governor of Wazirbad. Appointment of Prince Kaunihal Singh and Sardār Hari Singh to conquer Peshawar.
1836-37 (1252 Hij.)	Death of Mohammad Akbar and Bahādur Shāh's accession to throne.
1837 (1894 B. K.)	S. Hari Singh Nalwā died.
1838 (1895 B.K.)	Birth of Maharaja Dalip Singh. Rājā Gulāb Singh built a temple at Bawal and Dinga.
1839 (1896 B.K.)	Mahārāja Ranjit Singh's died.
1840 (1897 B.K.)	Mahārājā Kharak Singh died.
1841 (1898 B.K.)	Rāni Chand Kaur died.
1843 (1900 B.K.)	Mahārājā Sher Singh died. Bhag Mal built a tank north of Gujrat.
1844 (1901 B.K.)	Pandit Jallā died.
1845 (1902 B.K.)	First Battle with the English.
	A Hindū temple built at Rawalpindi by Kishan Kaur daughter of Hākim Rāi. Romance of Radhi with Bhagwān Dāss at Gujrāt.

1847 (1904 B.K.)	Rāja Gulāb Singh built temple and garden at Siālkot.
1848	Federick Curry's appointment as Resident
	Arrival of Five Companies of the Queens Regiment
	Battle of Multan.
1849	Rāja Tej Singh built a temple of Mahādev at Siālkot.
	Surrender of Multan to the British.
	Proclamation by the Governor General and Deposition of Mahārāja Dalip Singh and Annexation of the Punjāb by the British.
1850 (1907 B.K.)	The British built Cantonment at Siālkot.
1855 (1912 B.K.)	Signature of the Author in the Colophon of *Char Bagh-i-Punjab.*

GLOSSARY

The technical terms explained by the author himself in the text have been excluded from this list

An order of *faqirs* founded by the son of Gūrū Nanak.	اُداسی
God, the Immortal	اکال پُرکھ۔ سری اکال
An order of the Sikhs who protected the Gurdwaras.	اکالیاں
A house or place of Hindū or Sikh Sādhūs.	اکھاڑہ
Holy Bath and Holy Sight.	اشنان و درشن
An incarnation, the Deity.	اوتار
People belonging to the Eastern Provinces.	اہل پوربیہ
Arrow.	بان
Hymns in the Adi Granth.	بانی شبد
A well in which there are steps leading down to the water.	باولی
Caste	برن
Names of the scriptures of the Hindus (Vedas and Shastras).	بید و شاستر
A place abounding in grass or reeds on the bank of a river.	بیلہ
Hindi language.	بھاکھا

A devotee, a man of meditation.	بھگت
An intoxicating drug.	بھنگ
Belonging to the Bhangi *Misal* of the Sikhs.	بھنگیاں
Trade.	بیوپار
Recitation of Hymns.	پاٹھ
A palankeen, a litter.	پالکی
The initiatory rite of Sikhism.	پاہل
Prominent persons.	پنچاں
Complete, full.	پورا
The day of full moon.	پورن ماشی
A region lying between river Jehlum and Attock.	پوٹھوہار
Bowl.	تونبہ
Temple of Idols.	ٹھاکردوارہ
Idols.	ٹھاکراں

To feed the poor and the Brahmin.	جگ
A small window to show one's face.	جھروکہ
Ascetic order of the Hindus.	جوگیوں
To rub the body.	چاپی
Issuing of coin.	چلن سکہ
An upper storey of a house.	چوبارہ
Disciple.	چیلہ
It is used for all the Sikhs who have received the Pahul.	خالصہ۔ سربت خالصہ
Belonging to the Deccan side.	دکھنی
Land between the two rivers.	دوابہ
A Hindu temple of goddess	دیوی دوارہ
Religion.	دھرم
A place of worship meant for the Hindūs or the Sikhs.	دھرم سالہ
Ladies of piety and devotion.	دیویاں

A threshold.	ڈیوڑھی
A king.	راجہ
A queen.	رانی
Ascetics belonging to the Guru Nanak's order.	سادھان نانک شاہی
Hindū ascetics.	سادھو بیراگی
A widow who burns herself with the corpse of her husband.	ستی
True.	سچا
Feeding the poor all times.	سداورت
Hindū theology.	سدھانت ہندوی
Arms to protect the head.	سرجیت
A tomb of a Hindu or a Sikhs.	سمادھ
Repetition of the name of the God.	سمرن
Cremation ceremony.	سنسکار
Donation in the name of God.	سنکلپ
Title of respect used for the Sikh rulers	سنگھ صاحب
An ascetic order of the Hindūs	سنیاسیاں

One and one fourth.	سوائی
To attend to a call of nature.	سوچ
A function to settle marriages among the Hindū Kings in old times.	سوئمبر
Hymns from the Adi Granth, the Sikh scriptures.	شبد
A Hindū temple of Shiva.	شوالہ۔ شودوارہ
A part of a city.	کٹڑہ
Blanket.	کمبل
A banking house. A bank.	کوٹھی
Praise of God.	کیرتن
An exalted seat or cushion	گدی
The Adi granth, the Sikh scripture	گرنتھ
Reciter of the Adi Granth.	گرنتھی
House holders, family man.	گرہستیاں
A Religious teacher a spiritual guide.	گورو
Gūrūship.	گوریائی

Bloody Carnage	گھلو گھارہ
Horse-men.	گھوڑ چڑھاے
Cooks	لانگریاں
Vagabonds, dissolute persons.	لچہاے - بانکہاے
The Central portion of the Bāri Doab.	مانجھہ
Maternal uncle.	ماموں
One who receives offerings and presents them to the Gūrū	مسند
A title of respect given to a Brahman.	مصر
A Hindū temple.	مندر
Religious significance, fruit or reward of a good work.	مہاتم
The wonderful Guru—a word of mystic significance to the Sikhs.	واہگورو
Victory to the Gūrū and God—Sikh way of salutation.	واہگورو جی کی فتح
Account book of native merchants.	وہی
A draft or bill of exchange.	ہنڈی

نادہ ۱۶۰

نڑلی ۱۶۳

نکودر ۳۰۵

نورپور ۴۵-۲۱۸-۲۶۷-۳۰۳

نورپور توانہ ۱۶۶

نورپور سیتی ۱۶۶-۲۹۵

نوشہرہ ۹۵-۱۳۳-۱۵۳-۱۶۷-۱۶۹-۳۰۰-۳۱۵

نیپال ۱۵۱-۳۸۱

نیشاپور ۷

و

وانگلی ۱۶۲

وزیرآباد ۴۶-۸۱-۲۲۸-۲۳۱

ہ

ہرات ۷، ۹۳-۱۰۳-۱۳۸-۱۳۰-۱۶۰-

ہرپوالہ ۲۹

ہرن پور ۱۵۸-۱۶۰-۱۶۶

ہری ۶

ہری کے ۳۵۸

ہریانہ ۳۰۳

ہزارہ ۱۱-۱۵-۱۳۸-۱۹۰-۳۱۳-۳۱۵-۳۱۷-۳۶۷-۳۸۸

ہستناپور ۳-۲۳

ہوشیارپور ۳۰۴

ہندوستان ۱۱-۱۴-۱۷-۲۲-۲۴-۳۳-۳۴-۳۸-۳۹-۴۰-۴۱-۴۴-۴۵-۴۷-۵۰-۶۱-۷۰-۷۵-۷۶-۷۹ تا ۸۴-۸۷-۸۸-۹۱-۹۳-۹۴-۹۹-۱۰۶-۱۰۷-۱۵۷-۱۶۸-۲۴۰، ۲۶۷-۳۱۷-۳۳۶-۳۶۹-۳۷۱-۳۷۸-۴۰۶-۴۰۸-۴۰۹-

ہندوکش ■

ہیرات ۱۰۸-۲۰۶

ہیلاں ۲۶۳-۲۹۴-

ی

یورپ ۴۰۹

یونان ۷

	۳۵۱-۳۵۸-۳۶۰-۳۶۱	مرو	۷
	۳۱۴-۳۶۶ تا ۳۷۲-۳۷۴ تا	مصر	۷
	۳۸۲-۳۸۴ تا ۳۸۶-۳۸۸	مظفر آباد	۱۵۸-۱۶۰
	۳۹۰-۳۹۱-۳۹۳-۳۹۷	مقدونیہ	۶-۷
	تا ۴۰۰-۴۰۲-۴۰۶-۴۰۷-	ملتان	۲۰-۲۱-۲۹-۳۰-۳۵-۵۰-
لاہول	۳۷۵		۵۲-۵۸-۸۰-۹۲-۹۳-۹۵
لداخ	۱۵۷		۹۶-۱۰۲-۱۰۳-۱۲۸-۱۳۲-
لدھیانہ	۳۰-۱۵۴-۳۰۲-۳۲۳-		۱۳۴-۲۰۸-۲۲۳-۲۶۳-۲۸۳
	۳۴۸-۳۵۱-۳۵۸-		۳۰۱-۳۰۷ تا ۳۱۰-۳۲۳-
	۳۶۴-۳۷۲-۳۷۷-۳۸۱		۳۳۰-۳۸۰-۳۸۱-۳۸۳-
لوپوکے	۳۸		۳۸۵-۳۸۷ تا ۳۹۰-۳۹۳-
لکھنؤ	۹۳		۳۹۴-۳۹۶-۳۹۷-۳۹۸
لکھی جنگل	۱۲۵-۳۰۲		۴۰۰-۴۰۹
لندن	۴۰۹	مکھووالی	۳۴۴
لوہام	۳۷۵	مکیریاں	۱۳۸-۳۰۵
م		مگھیانہ	۲۶۵
ماچھی وارہ	۳۰۲	منڈی	۳۶۵
ماکھووال	۳۰۲	منکیرہ	۳۰۹-۳۱۵
مالیرکوٹلہ	۱۵۰	مورالہ	۲۰۶
مالوہ		موسیٰ خیل	۱۶۶
مانانوالہ	۳۰۰	میانی	۱۸۰-۳۰۵
مانجھہ	۱۱۸-۱۱۹-۱۳۳-۱۳۶-	میانوالی	۱۶۶
مانکوٹ	۳۹-۴۰۰	میرپور	۱۶۹-۳۰۷
مانکیالہ	۹-۱۶۴	میرخانپور	۲۱
متھرا	۵۶-۹۹-۱۲۵	میوات	۳۲
مخلص پور (لوہ گڑھیہ)	۱۲۱	ن	
مدکی	۳۵۱-۳۵۲-۳۵۷-	نادون	۲۷۴-۳۱۹

کلو ۱۶۷
کلیانہ ۱۶۳
کنجاہ ۱۳۰-۱۳۱-۱۷۰-۲۰۸-۲۰۹
۳۹۹
کنتہوار ۶۰-۱۶۷
کوتی پوتی ۶-۹
کوٹ پنڈی داس ۳۹۲
کوٹ عیسیٰ خاں ۳۴۰
کوٹ نجیب اللہ خاں ۱۶۰
کوتہالہ کہماں ۲۰۸
گوندلاں والہ ۲۵۷
کہار ۱۶۵
کہرت ۲۳۶-۲۴۷
کہیب ۱۳۸-۱۳۹
کہدور ۳۰۰
کہندگہر ۳۸۹-۴۰۳
کہیورہ ۱۴۵-۲۶۷-۲۷۲
کیتہل ۱۲۸
کیرت پور ۱۰۹-۳۰۲

گ

گجرات ۱۰-۴۰-۴۳-۴۴-۴۷-
۵۰-۶۲-۷۶-۸۱-۹۳
۹۵-۱۲۵-۱۲۶-۱۲۹-۱۳۰
۱۳۱-۱۳۲ تا ۱۳۵-۱۳۸
۱۳۹-۱۴۲ تا ۱۴۴-۱۴۷-۱۵۰
۱۵۲-۱۵۳-۱۶۸-۱۶۹-
۱۷۱-۱۷۴ تا ۲۰۳-۲۰۸-
۲۲۸-۲۳۰-۲۳۶-۲۴۷
۲۵۲ تا ۲۵۴-۲۷۳-۳۲۳-
۳۴۷-۳۹۲-۳۹۳-۴۰۱-۴۰۳
گرہ شنکر ۳۰۴
گنگووال ۱۶۹
گنگ دریا ۳-۶۹-۱۵۰-۲۳۳
گوالیار ۳۶-۵۹-۶۳-۷۵-۱۰۸
گوبند پور ۱۱۱-۲۷۴
گوجراں ۴۳-۲۴۶
گوجرانوالہ ۱۲۹-۱۳۲-۱۳۵-۱۳۶-
۲۲۸-۲۹۱-۳۹۱-
گورداس پور ۱۲۲-۱۳۳-۲۹۶
گوناؤر ۲۵۷
گوندوال ۱۰۷-۲۷۴
گہیپ ۴۲-۱۴۵

ل

لاہور ۳-۱۲-۱۴-۲۰ تا ۲۲-۳۰ تا
۳۳-۳۵-۳۸-۴۱ تا ۴۶-
۵۸-۶۰-۶۲-۶۳-۶۹-
۷۱-۸۱-۸۲-۹۱-۹۲-۹۴ تا
۹۸-۱۰۳-۱۰۷-۱۱۰-۱۱۷-
۱۱۹ تا ۱۲۶-۱۲۸-۱۳۳-
۱۳۸-۱۴۰ تا ۱۴۲-۱۴۵-
۱۴۷-۱۵۰-۱۵۴-۱۵۵-۲۹۰
۲۰۵-۲۰۷-۲۰۸-۲۱۰-۲۱۵
۲۲۰-۲۲۱-۲۲۸-۲۳۲-
۲۳۳-۲۳۷ تا ۲۳۹-۲۴۱
تا ۲۴۴-۲۴۵-۲۴۶-۲۴۹ تا

ضمیمہ جات

ضمیمہ اوّل - فہرست رجالِ شاہی - فقرائے الٰہی و مردمانِ علم و ہنر۔ ۴۱۳
ضمیمہ دوم - فہرست ممالک و رودہا و اماکنِ مشہورہ ۴۳۰

حصۂ انگریزی

بعد صفحہء ۴۳۹

اشارات

ا :- نسخہ سکھ ہسٹری ریسرچ ڈیپارٹمنٹ خالصہ کالج ۔ امرت سر

ب :- نسخہ پنجاب یونیورسٹی لائبریری ۔ لاہور ۔ پاکستان

ج :- نسخہ انڈیا آفس لائبریری لندن ۔ انگلستان

د :- چراغ پنجاب نسخہ سکھ ہسٹری ریسرچ ڈیپارٹمنٹ خالصہ کالج امرت سر

پ ۔ ن :- لفظ پنجابی

س ۔ ن :- لفظ سنسکرت

ہ ۔ ن :- لفظ ہندی

م ۔ ک : (لغات پنجابی) مہاکوش بھائی کاہن سنگھ نابھہ ۔

فرید آباد ۱۲۰- ۲۶۴- ۲۶۵- ۲۶۷
۲۷۲
فیروز پور ۳۳۸- ۳۵۱ تا ۳۵۳- ۳۵۸
۳۶۳- ۳۷۲- ۳۸۰- ۳۸۱
۳۹۳

ق

قادر آباد ۱۴۸- ۱۶۸- ۲۱۱
قاسم پور ۱۶۹
قسطنطنیہ ۷
قصور ۳۶۷- ۳۹۱
قلعہ دیدار سنگھ ۲۹۱
قلعہ سوبھا سنگھ (صوبہ سنگھ) ۲۱۹
قلعہ میاں سنگھ ۲۶۳
قندھار ۳- ۳۷- ۷۹- ۸۰- ۹۰
۹۱- ۹۸- ۱۰۳- ۱۰۴- ۱۲۶
۱۴۰- ۱۴۱ -
قنوج ۲۳- ۲۴

ک

کابل ۸- ۲۹- ۳۳ تا ۳۵- ۳۷
۴۲- ۵۶- ۸۲- ۸۷- ۹۱
۹۸- ۱۰۲ تا ۱۰۴- ۱۱۷- ۱۱۹
۱۲۶- ۱۳۸- ۲۲۰- ۳۱۹
۳۸۹
کابلستان ۸۸- ۹۱- ۱۰۴- ۱۵۷
کادیان ۲۹۸
کالرہ ۱۳۰
کالا پانی ۱۶۱
کالیاں والہ ۳۰۰
کالنجر ۳۶
کانگڑہ ۲۸- ۴۵- ۱۵۱- ۱۹۵ -
۳۳۴- ۴۰۹
کاہن پور ۳۹۱
کاہنواں (دریا کی) ۳۰۰
کاہنہ کاچھہ ۱۲۹
کپور تھلہ ۱۲۸
کتھالہ ۱۳۰
کچھی ۱۲۲
کرپال ۳۸۷
کرتار پورہ ۳۰
کرجاکھہ ۱۶۵
کرمان ۱۰
کرنال ۳۹- ۹۵- ۹۸
کشمیر ۱۱- ۲۰- ۳۰- ۴۵- ۴۶- ۵۲
۹۴- ۹۵- ۱۰۰- ۱۰۱- ۱۰۳
۱۳۴- ۱۵۳- ۱۵۴- ۱۶۰- ۱۷۱
۲۰۵- ۲۶۲- ۲۸۷- ۳۰۶ -
۳۰۷- ۳۱۱ تا ۳۱۳- ۳۱۶ -
۳۳۰- ۳۷۱- ۳۷۲- ۳۷۵ -
۳۷۷- ۳۷۸- ۳۸۹ -
کشن گنگا ۱۵۸
کلاچور ۱۱
کلانور ۱۱۹- ۱۲۲- ۱۲۹- ۱۳۲
کلہ ۴۰۳
کلکتہ ۲۸۳- ۳۷۷- ۳۹۱- ۴۰۹

سرہند ۲۳ - ۲۹ - ۳۰ - ۳۸ - ۶۷ - ۸۲ - ۹۰ - ۹۷ - ۱۰۷ - ۱۱۱ - ۱۱۲ - ۱۱۹ - ۱۲۱ - ۱۲۵ - ۲۱۴ - ۲۸۳
سری نگر ۱۵۸ - ۳۱۲
سلام گڑھ ۱۳۹ - ۲۰۹ - ۲۰۷
سمرقند ۸ - ۲۹ - ۷۱
سندھ ۱۲ - ۱۷ - ۲۰ - ۳۳ - ۳۵ - ۴۰ - ۴۲ - ۸۰ - ۸۷ - ۱۳۲ - ۱۳۸ - ۱۳۹ - ۱۵۳ - ۱۵۵ تا ۱۵۹ - ۱۶۷ - ۲۲۰ - ۳۰۹ تا ۳۱۱ - ۳۱۵ - ۳۱۶ - ۳۲۱ - ۳۶۱ - ۳۶۲ - ۳۶۵ - ۳۹۲ - ۴۰۶
سنول کیسر ۱۶۶
سوالک ۳۸ - ۱۵۳
سودھرہ ۱۰ - ۴۳ - ۱۳۳ - ۱۳۶ - ۱۳۷ - ۱۵۲ - ۲۰۸ - ۲۳۵ - ۲۳۹ - ۲۵۰
سوسا ۷
سیالکوٹ ۳ - ۴ - ۶ - ۱۳ - ۱۶ - ۱۹ - ۲۲ - ۳۱ - ۴۱ - ۴۳ - ۹۵ - ۱۲۷ - ۲۲۱ تا ۲۳۰ - ۲۳۲ - ۲۳۵ - ۲۴۵ تا ۲۴۸ - ۲۵۰ - ۲۵۵ - ۲۵۶ - ۳۳۴ - ۳۴۱ - ۳۴۳
سیدپور ۱۳۴ - ۱۳۵
سید گڑھ ۱۳۶
سیستان ۱۵۸

ش

شادی وال ۲۰۹ - ۳۹۹
شام ۷
شاہ جہاں آباد ۳ - ۴۷ - ۵۵ - ۵۸ - ۵۹ - ۶۳ - ۶۸ - ۷۷ - ۷۸ - ۸۳ - ۸۸ - ۹۳ - ۱۱۰ - ۱۲۲
شاہ پور ۲۱۸
شاہ جہان پور ۱۴۰ - ۲۰۵
شمس آباد ۱۵۹ - ۱۶۴ - ۱۶۵
شملہ ۳۷۵ - ۳۷۷ - ۳۷۸
شیخوپورہ ۴۵ - ۲۷۲ - ۳۷۷ - ۳۷۹ - ۳۸۰
شیر گڑھ ۲۵۶

ط

طبرستان ۷
طرابلس [illegible]
طہران ۷

ع

عالم گڑھ ۲۰۵
علاول پور ۳۴۸
عماد پور ۲۰۵

غ

غزنیں ۸ - ۸۷

ف

فتح گڑھ ۲۹۸
فرات ۷
فرخ آباد ۴۰۵

دنگہ	۱۸۰ - ۲۰۵	راوی	۳ - ۱۲ - ۱۰۵ - ۲۱۸ - ۲۶۵ -
دہرہ بابا نانک	۲۹۶		۲۷۴ - ۳۰۵ - ۳۳۴ - ۳۳۸
دہرونگل	۲۴۸		۲۷۵ - ۳۹۹ -
دہری	۱۶۱	راہوں	۱۲۸ - ۳۰۴ -
دہلی (اندرپستھ)	۴ - ۱۲ - ۱۷ - ۱۸ - ۲۳ - ۲۷ تا ۳۲	رلیالہ	۲۰۸
	۳۸ - ۳۹ - ۴۷ - ۴۹ - ۵۳ - ۵۸	روپڑ	۳۱۹ - ۳۲۳ -
	۶۱ - ۶۳ - ۶۷ - ۷۴ - ۷۵ - ۷۷	روم (فرنگ)	۶
	۸۱ - ۸۳ - ۸۶ - ۸۸ - ۹۴	رہتاس	۱۲۵ - ۱۲۶ - ۱۳۱ - ۱۳۸ -
	۹۷ - ۹۸ - ۹۹ - ۱۳۳ - ۳۵۰		۲۱۳ - ۱۶۴ - ۲۰۷ - ۳۲۰
دہتور	۴۳	ز	
دہن	۱۶۵	زیرہ	۳۳۹
دہندو	۲۳۵	س	
دولہ بہتی	۲۶۴	سارنگ پور	۴۰
دولتانہ	۱۶۳	سارنگ کوٹ	۱۶۵
دینانگر	۲۹۶ - ۳۰۸	سامانہ	۲۸۳
دیوگری	۷۴	ساہی وال	۱۵۲
ر		ستلج	۳۰ - ۱۲۸ - ۱۵۱ - ۱۵۷ - ۲۷۴
راجپوتانہ	۱۲۵		۲۷۵ - ۳۰۲ - ۳۰۴ - ۳۲۳ -
راجور	۱۶۹ - ۳۰۶		۳۳۱ - ۳۴۳ - ۳۴۴ - ۳۴۹
راجوری	۶۰ - ۹۵ - ۲۰۷ - ۲۷۹		۳۵۰ - ۳۵۱ - ۳۶۳ - ۳۶۴ -
راجہ سانسی	۳۰۰		۳۶۶ - ۳۶۷ - ۳۷۱ تا ۳۷۳ -
رام تیرتھ	۳۹۵		۴۰۷
رام گریہ	۱۲۹	ستہیاں	۱۶۶
رام نگر (رسول نگر)	۱۳۶ - ۲۶۳ تا ۲۶۴ - ۳۹۱ تا	سجان پور	۲۹۵
	۳۹۳ -	سرائے اورنگ آباد	۱۹۹
راول پنڈی	۱۳۱ - ۱۵۲ - ۱۵۳ - ۱۶۱ -	سرائے دکہنی	۳۰۳
	۴۰۳ تا ۴۰۶	سرائے کالا	۱۲۰

۱۷۶ - ۲۱۰ - ۲۲۰ - ۲۲۴ - ۲۲۵ - ۲۲۸ - ۳۱۶ - ۳۳۷ - ۳۴۷ - ۲۵۷ - ۳۶۳ - ۳۷۴ - ۳۷۷ - ۳۷۸ -
جمن (جمن) دریا۔ ۳۷ - ۷۴ - ۱۵۰ -
جندیالہ شیر خاں ۲۶۲
جندیالہ ۱۰۱ - ۱۲۵
جالندھر ۱۲۸
جوالا مکھی ۲۸ - ۳۳۴
جودھپور ۴۱
جہلم (بہت) ۶ - ۴۰ - ۱۳۱ - ۱۳۸ - ۱۴۰ - ۱۵۸ - ۱۶۷ - ۱۶۸ - ۱۶۹ - ۲۱۰ - ۳۶۲ - ۳۹۸ - ۴۰۳ تا ۴۰۵
جھنگ سیال ۱۵۲ - ۱۵۸ - ۱۶۸ - ۲۶۵ - ۲۶۷ -

چ

چتوڑ گڑھ ۲۶
چھچھ ۲۱ - ۱۴۸ - ۱۵۶ - ۱۶۰ - ۳۱۵ -
چکوال ۱۶۵
چناب ۳ - ۱۱ - ۱۵ - ۲۹ - ۳۱ - ۴۲ - ۱۲۹ - ۱۳۹ - ۱۵۸ - ۲۱۱ - ۲۱۶ - ۲۳۵ - ۲۶۰ - ۲۶۲ - ۲۷۵ - ۳۱۵ - ۳۷۸ - ۳۹۱ - ۳۹۹ - ۴۰۰ -
چنار ۳۷ -
چنبل ۶۲ - ۶۳
چنبہ ۱۴ - ۱۵ - ۱۷۶ - ۲۱۸ - ۳۷۵
چندر کوٹ ۱۶۷
چندیوٹ ۱۶۱
چو کھنڈی ۱۵۱ - ۲۰۵
چونیاں ۱۴۸
چوہا بابا نانک ۱۶۳
چوہا سیداں ۱۶۶
چوہڑ کانہ ۲۷۲
چھنی شیخاں ۲۳۶
چیلیاں والہ ۱۷۱ - ۳۹۴ - ۳۹۹

ح

حاجی پور ۶۳
حافظ آباد ۴۲ - ۲۵۷ - ۲۵۸ - ۲۶۲ -
حسن ابدال (پنجہ صاحب) ۱۴۸ - ۱۵۹ - ۱۶۰
حضرو ۱۵۹
حیدر آباد ۷۱ - ۲۸۳

خ

خانپور ۲۶۱ - ۲۹۶
خراسان ۷ - ۶۹ - ۸۰ - ۸۶ - ۸۸ - ۹۳
خضر آباد ۵۹ -
خوشاب۔ ۱۴۸ - ۱۵۸
خیبر ۳۱۹ - ۳۲۰

د

داؤد پور ۱۳۱
دسکہ ۱۵۲ - ۲۵۶
دکن ۱۲ تا ۱۴ - ۴۴ - ۴۹ - ۶۱ - ۶۲ - ۶۵ -

پنجاب ۲ تا ۶ - ۱۱ - ۱۲ - ۱۴ - ۱۶ - ۲۰
۲۲ - ۳۲ - ۳۴ - ۳۵ - ۳۷
۳۸ - ۴۵ - ۵۰ - ۵۸ - ۶۰
۶۷ - ۶۹ - ۷۷ تا ۸۰ - ۸۲ - ۸۸
۹۵ - ۱۰۰ تا ۱۰۳ - ۱۰۵ - ۱۰۷ -
۱۰۸ - ۱۱۹ - ۱۲۱ - ۱۲۲ - ۱۲۴
۱۲۹ - ۱۳۰ تا ۱۳۴ - ۱۳۶ - ۱۴۱
۱۴۴ - ۱۵۴ - ۱۵۸ - ۱۶۸ -
۲۲۰ - ۲۲۳ - ۲۲۴ - ۲۳۵ -
۲۴۸ - ۲۵۰ - ۲۷۵ - ۲۸۴ -
۲۹۱ - ۲۹۵ - ۳۰۱ - ۳۰۵ -
۳۰۷ - ۳۱۱ - ۳۲۱ - ۳۲۳
۳۲۶ - ۳۳۵ - ۳۳۹ - ۳۴۱
۳۴۶ - ۳۶۴ - ۳۶۶ - ۳۷۷ تا
۳۷۹ - ۳۸۱ - ۳۸۲ - ۳۸۷
۳۸۹ - ۳۹۱ - ۳۹۳ - ۴۰۵
۴۰۶ - ۴۰۵ تا ۴۱۱ -
پنجہ صاحب ۱۳۹
پنڈ دادن خاں ۱۳۲ - ۱۵۸ - ۱۶۵ -
پنڈی بھٹیاں ۲۶۴
پھگواڑہ ۱۰۹ - ۳۰۳
پھیرو ۳۵۱ تا ۳۵۳ - ۳۵۶ -
۳۵۹
پوٹھوہار ۱۱ - ۲۱ - ۱۲۶ - ۱۲۹ - ۱۳۱ تا
۱۳۴ - ۱۳۸ - ۱۳۹ - ۱۴۸ -
۱۵۶ - ۱۶۲ - ۴۰۳
پونا ۷۵ - ۷۶ -
پونچھ ۹۵ - ۱۶۹ - ۳۰۶ - ۳۰۷ - ۳۱۵
پیر پنجال ۹۵ - ۱۵۸ - ۳۰۷ -

ت

ٹانڈہ ۲۰۶
تبت ۳۰۲
ٹھٹھہ ۳۵ - ۸۸ - ۱۵۸
تخت ہزارہ ۱۳۸ - ۱۲۸ - ۲۱۱ - ۲۶۵ -
ترکستان ۸۰
ترنتارن ۳۰۰
تلاوڑی (ترائن گڑھ) ۲۳
تلوارہ ۳۰۵
تلون ۳۶۵
تلمبہ ۳۰
تونڈی رائے - بھوئے بھٹی - ۱۰۵
تھانیسر ۲۰ - ۲۳ - ۸۳ - ۱۲۱ -

ج

جالندھر ۳ - ۳۲ - ۱۴۹ - ۳۰۲ تا ۳۴۴
۳۴۹ -
جانکے ۱۳۲ - ۲۴۶
جانی سنگ ۱۳۱
جبال ۴۰
جسروتہ ۱۵۳ - ۲۱۸ - ۳۱۵
جلال پور ۴۲ - ۱۵۲ - ۱۵۸ - ۱۶۴ -
۲۰۷
جمرود ۳۱۹ - ۳۲۰
جموں ۳ - ۱۱ - ۲۲ - ۲۳ - ۲۹ - ۳۱
۹۵ - ۱۰۰ - ۱۰۱ - ۱۵۳ - ۱۶۳

ایمن آباد ۴۳ - ۱۲۲ - ۲۱۸ - ۲۵۴ - ۲۵۵ - ۲۵۶

ب

بالاحصار ۳۱۹
بٹھنڈہ ۱۸ - ۱۹
بہتنیر ۱۲۱ - ۱۲۲ - ۱۲۹ - ۲۲۴ - ۲۸۳ - ۳۱۸ -
بٹالہ۔ (وٹالہ) ۱۰۱ - ۱۱۹ - ۱۲۳ - ۱۲۵ - ۱۲۹ - ۱۳۶ - ۲۹۸ - ۲۹۹ - ۳۲۲ - ۳۸۷
بجوات ۱۶۹
بجوار ۱۱۱ - ۳۰۴
بدہنی ۳۴۸
بدوکی ۱۲۴ - ۲۵۸
برودہ ۷۵
برہان کلاں ۱۵۹
بریلی ۳۱۷
بسالی ۱۶۲
بسوہلی ۲۱۸
بلاس پور ۳۰۲
بلوچستان ۱۰ - ۸۷ - ۸۸ - ۱۵۸
بلاس پور ۳۰۲
بمبئی ۳۹۳ - ۳۹۴ - ۳۹۸
بنارس ۱۴۸
بنگالہ - ۳۵ - ۳۶ - ۴۱ - ۶۱ - ۷۱ تا ۷۳ - ۲۸۹ - ۳۹۱ - ۴۰۹
بنگہ ۳۴ - ۳۵ -
بنوں ۳۲۱
بہار ۳۵ - ۶۸ - ۷۱ - ۹۷ - ۱۲۶ - ۲۸۹ - ۴۰۹
بہرت گڑھ ۳۴۹
بہروالی ۲۲۰
بھکر ۱۵۸
بھکلی ۴۳
بہلول پور ۱۶۷ - ۱۶۸ - ۲۳۰ - ۳۹۴
بہنبر ۹۵ - ۱۳۳ - ۱۳۴ - ۱۵۳ - ۱۵۷ - ۱۶۹ - ۴۰۳
بھیرہ ۴۲ - ۱۴۸ - ۲۱۰
بیاس ۲۷۴ - ۳۰۰ - ۳۶۷ - ۳۷۱ تا ۳۷۳ - ۳۸۱ - ۳۹۱
بیجاپور ۶۱

پ

پاک پتن ۳۰۲
پانی پت ۳۳ - ۳۹ - ۹۸
پٹنہ ۴۱ - ۴۴ - ۷۱
پٹھان کوٹ ۲۹۵
پٹیالہ ۱۲۸
پرتاب گڑھ ۷۵
پسرور ۲۶۰
پشاور ۸۰ - ۸۸ - ۹۱ - ۱۰۴ - ۱۳۳ - ۱۳۸ - ۱۵۳ - ۱۶۰ - ۳۱۰ - ۳۱۷ تا ۳۲۱ - ۳۲۹ - ۳۳۰ - ۳۸۹ تا ۳۹۱ - ۳۹۶ - ۴۰۶ - ۴۰۹

ہوڈی راجہ	۱۵	ہیرانند سادھو بیراگی	۲۵۴
ہیراسنگھ راجہ	۳۱۵-۳۲۵-۳۳۶-۳۳۸ تا	ہیرو رانجھا	۲۱۱ تا ۲۱۷ - ۲۶۲
	۳۴۰ تا ۳۴۴-۳۶۳-۳۶۹	ہیم چند کشوچ	۱۲۲

ضمیمہ دوم

فہرست ممالک و رودہا و اماکنِ مشہورہ ؛

	ا	اکال گڑھ (علی گڑھ)	۱۳۰-۱۳۲-۲۶۲-۳۸۱
آگرہ	۳۳-۳۵-۳۸-۴۴-۴۷ تا	اکبر آباد	۵
	۴۹-۵۱-۵۳-۵۶-۵۹	اکبانور	۱۶۷-۱۶۹-۳۱۵
	۶۴-۶۸-۷۴-۷۷-۱۰۷	الہ آباد	۴۱-۶۸
	۱۲۲-۳۹۱	امرت سر (چک گورو)	۱۰۷-۱۰۸-۱۲۵-۱۲۸-۱۳۰-
انچلانگر	۱۱۸		۱۳۲-۱۴۶-۱۵۰-۲۹۳ تا ۲۹۵
اٹک	۴۲-۸۰-۸۶-۹۱-۹۷		۳۰۰-۳۰۱-۳۶۸-۳۷۵-۳۶۹
	۱۳۷-۱۵۴-۱۵۵-۱۵۷	انبالہ	۱۵۱
	۱۵۹-۱۶۵-۳۱۷-۳۴۷	انگلستان	۳۷۶-۴۰۹
	۳۸۹-۳۹۸-۴۰۶	انندپور	۱۱-۱۱۸-۲۰۷
اجمیر	۵۸-۵۹-۶۲-۶۷	اوجین	۱۱-۱۳-۶۴
اجودھیا	۳	اوچ	۳۰۹
اچل	۲۹۹	اودے پور	۷۵
احمد آباد	۶۷-۱۲۲	اورنگ آباد	۵۰-۶۰-۶۱
احمد نگر	۶۰-۶۱	یوروشلم	۷
اسکندرہ	۷	ایران	۱۰-۲۵-۳۷-۸۰-۸۲-۱۷۰

نظام الدولہ ۹۷
نکا سنگھ ۳۳۵
نکلسن ۳۹۲ - ۳۰۳
نکودی ۹۷
نند گپت بن چندر گوپت ۱۱
نند لال ۴۳
نندگہن۔ گلاب بائے وغیرہ اکابر گجرات ۱۶۱
نند سنگھ رائے بھنڈاری ۳۲۲
نواب خاں و پسرش عیسے خاں ۱۰۲
نواب سنگھ ۱۹۳
نودھ سنگھ ۱۳۵
نورالدین جہانگیر ۴۱-۴۴-۴۶-۷۸-۱۰۷
۱۰۸-۱۷۷-۲۲۹-۲۷۶
۲۸۰-۲۸۴-
نورجہاں بیگم (نور محل) ۴۵ - ۲۷۴ -
نورالدین خاں ۶۵
نورالدین حاکم کشمیر ۱۰۰ - ۱۰۱
نور محمد خاں ۱۲۲
نورالدین فقیر ۲۷۸ - ۳۳۶ - ۳۶۸ - ۳۷۱
نوشیروان عادل ۷۵
نونہال سنگھ کنور ۳۱۹-۳۲۳-۳۲۹-۳۳۰
۳۳۱ - ۴۰۹
نہال سنگھ اٹاری ۱۴۸ - ۳۲۵

و

وارث شاہ شاعر پنجابی ۲۶۲
وزیر خاں عرف حکیم علیم الدین ۴۶
وزیر سنگھ خزان سنگھ اٹکی ۱۲۸
وزیر خاں ۲۵۰
وزیر علی خاں ۹۳
ونتش جنرل ۳۹۴-۳۹۵-۳۹۷-۳۹۸
۴۰۰
وفادار خاں ۱۰۲ - ۱۰۳
ولیم بنٹنگ لارڈ ۳۱۹
ونتورا ۳۲۵ - ۳۵۴
ویساکہا سنگھ ۲۹۸ - ۳۰۸ - ۳۲۲
ویڈ میجر ۳۹۳

ہ

ہارڈنگ لارڈ ۳۵۰
ہالن ۳۲۵
ہربیج رائے دیوان ۳۲۶
ہردتی انجھی جہتی ۳۲۴ - ۳۲۸
ہربیج بھائی ۱۴۵
ہردیال مرواہ ۱۷۶
ہری سنگھ بھنگی ۱۲۷ - ۱۲۸ - ۱۳۲
ہری سنگھ نلوہ ۱۴۵ - ۱۶۰ - ۲۷۱ - ۳۱۴
۳۱۸ تا ۳۲۰ - ۳۲۴
ہری سنگھ روپڑ ۱۵۰ -
ہری سنگھ بخشی ۱۲۴
ہل صاحب ۴۴
ہمایوں شاہ ۔ تیمور شاہ ۱۰۲ - ۱۰۳
ہمت سنگھ ۱۳۰ - ۳۲۴ - ۳۲۵
ہنس راج ۲۲۵
ہندو سنگھ ۳۹۶
ہنری سمتھ ۳۵۸ - ۳۵۹ - ۳۶۶

موٹا راجہ ۶۱
مہاراج بہائی ۳۸۷
مہاں سنگھ پشکار سردار ہری سنگھ نلوہ ۳۲۰
مہاں سنگھ بیدی ۳۵۷
مہاں سنگھ سوئی ۱۶۶
مہاں سنگھ بن چڑہت سنگھ ۱۳۶-۱۵۲-۲۵۴-۲۶۱
مہاجی سندھیا۔ ۷۳-۷۴-۷۸-۹۸-۹۹
مہاراجہ رنجیت سنگھ ۷۷-۱۰۲-۱۳۳-۱۳۴-۱۳۶ تا
۱۵۷-۱۶۰-۲۰۹-۲۲۷-۲۴۸
۲۵۷-۲۶۱-۲۶۳-۲۶۷-
۲۸۴-۳۰۴-۳۰۹-۳۱۲-
۳۱۶-۳۱۷-۳۲۰-۳۲۱
۳۲۲-۳۲۴-۳۲۸-۳۵۱
۳۵۷-۳۶۳-۳۶۴-۳۶۷
مہابت خاں ۴۹
مہتاب کور صبیہ مائی سدا کور ۱۴۶-۳۲۳
مہنگا سنگھ ۱۵۰
مہتہ روپ چند ۱۶
میہاں سنگھ حاکم کشمیر ۳۳۰-۳۶۳
میاں لعل ۱۷۸
میا داس کرشن بھگت ۲۱۹
میاں فضل اللہ ۲۵۳
میاں میر ۲۸۰
میر ابوالقاسم ۴۴
میر جعفر ۷۳
میر احمد فوجدار گجرات ۱۲۲
میر معین الدین (میر منو) ۷۰-۹۲ تا ۹۶
میکسن صاحب ۴۰۵

ن

نادر شاہ ۷۹ تا ۹۰
نار سنگھ تیماری ۱۲۹-۱۳۳-۱۴۳-۱۴۶
ناصر خاں ناظم کابل ۸۰-۸۲
ناصر خاں خواجہ ۵۳
ناصرالدین سبکتگین ۱۹
ناصرالدین ۲۵-۲۲۴
ناصرالدین خسرو خاں ۲۸
ناصرالدین محمود شاہ ۲۸
ناصرالدین محمد شاہ ۶۹
نانک چند ۳۸۱
نتھا سنگھ شہید ۱۲۹-۲۲۵
نتھ مل مرداہہ ۱۷۵
نجف خاں ۷۳-۷۴
نجیب الدولہ ۹۵ تا ۹۸
ندھان سنگھ ۱۵۲
نرائن سنگھ ۳۹۷
نرائن داس بیراگی ۲۸۲
نرائن داس برہمن ۲۲۸
نرسنگھ دیو ۴۲
نرسنگھ دیو راجہ جموں ۲۳
نسرین..... عبدالرشید ۹۰
نصرالدین حیدر سلمان جاہ ۹۳
نصیرالدین ہمایوں ۲۱-۳۴-۳۵ تا ۳۸-۶۸
نظام الملک ۷۹-۸۳-۸۴
نظام الدین ۱۴۲-۱۴۸۔

محمد اکبر علی خاں پسر دوست محمد خاں	۳۱۹ - ۳۳۰	مقبل شاعر	۲۶۲
محمود شاہ	۲۰۴ -	مکوجی	۹۷
محمود سبکتگین	۲۰ - ۱۷۳ - ۲۷۵ - ۲۷۹	مکھن سنگھ اداسی	۲۵۲
مراد بخش	۴۷ تا ۴۹ - ۵۶	مکند داس بیراگی	۲۵۸
مراد داس بیراگی	۲۶۱	مگھر مل	۳۲۵
مراد داس بابا	۲۰۹	مل سنگھ	۱۳۰
مرتضیٰ خاں	۱۰۷	ملک خسرو	۲۲ - ۲۷۵
مرزا قاسم جان	۷۱ - ۷۲	ملک ایاز	۲۲
مرزا پیر محمد	۲۹	ملک جھتّہ	۴۳
مرزا عبدالرحیم (مرزا خاں)	۴۰۰	ملہار راؤ ہلکر	۷۷ - ۹۷ تا ۹۹
مرزا کامران	۳۴ - ۳۵	ملکھا سنگھ	۱۲۱
مرزا صاحبہ	۲۶۴ تا ۲۷۲	ملتان سنگھ	۳۲۳
مرزا عسکری	۳۵	ملاں شاہ	۲۸۰
مرزا صالح۔ مرزا ـــ مریدان	۲۸۱	ملا عبدالحکیم	۲۸۱
رامانند بیراگی		منگل داس	۱۶۴
مرزا محمد حکیم	۴۱ - ۴۲	منسا رام اداسی	۱۸۰ - ۲۰۹
مسعود	۲۱	منی رام برہمن	۲۸۲
مظفر خاں	۱۰۲	منگلاں	۱۱
مظفر خاں	۳۰۸	منصور علی	۹۲ - ۹۳
مظہر علی	۱۵۵	منعم خاں	۳۸
معز الدین سام	۲۲ تا ۲۴	مہدی بیگ	۸۹
معز الدین بہرام شاہ	۲۴	موہر سنگھ	۱۲۸ - ۱۳۵ - ۱۳۸
معز الدین کیقباد	۲۵	مہداں	۱۳۵
معظم خاں	۵۰	موہیانند	۱۷۸
معظم الدین بہادر شاہ	۶۰ - ۶۱ - ۶۳ تا ۶۷ - ۷۶ -	موتی رام پروانہ	۲۲۸
	۷۸ -	موتی رام دیوان	۳۱۱ - ۳۲۵
مغلانی بیگم ۔	۹۵	مولراج دیوان	۲۶۲ - ۳۲۵ - ۳۸۲ تا ۳۹۰ ۳۹۳ تا ۳۹۸

ل

لاہنہ سنگھ ۳۲۵ - ۳۴۱
لارڈ لیک ۷۷
لارنس ہنری صاحب ۳۷۵ - ۳۷۸ - ۳۷۹ - ۳۸۹
لارنس جارج ۳۹۸ - ۴۰۴ - ۴۰۵
لاہر بابا بیراگی ۲۱۸
لچھمن داس بیراگی ۱۷۹
لطف اللہ خاں ۶۰
لعل سنگھ ۱۵۰ - ۱۶۴ - ۳۴۶ - ۳۵۱
۳۵۲ - ۳۵۵ تا ۳۵۷ - ۳۶۰
۳۶۶ - ۳۷۰ - ۳۷۱ - ۳۷۵
۳۷۷ - ۳۷۸
لعل بہاتی سنیاسی ۲۴۷
لکھپت رائے ۱۲۷ - ۲۷۶ - ۲۷۸ - ۳۰۴
۳۷۷ - ۳۷۸ -
لہنا سنگھ مجیٹھیہ بن دیسا کھا سنگھ ۳۰۱ - ۳۲۴
لہنا سنگھ ۳۲۳ تا ۳۳۶ - ۳۴۱ - ۴۰۹
لو ۳
لونا رانی ۱۴
لونی صاحب ۳۸۹

م

مارکھم صاحب ۴۰۱
مادھو لال حسین ۲۷۹ - ۲۸۰
مالدیو راجہ ۳۶
مانک پال بن پورپال ۶ - ۸
مانک چند ۱۱
مبارز خاں ۳۶
مان سنگھ ۴۱ - ۴۲ - ۱۶۰
مائی درگو ۲۵۳
مت سنگھ بھڑانیہ ۱۴۲ - ۱۴۸
مستان شاہ فقیر ۲۴۹ -
محکم چند دیوان ۱۴۰ - ۱۴۸ - ۱۵۱ - ۱۵۴ - ۱۵۵
محمد امین کروڑی ۴۳
محمد اورنگ زیب ۴۷ تا ۵۳ - ۵۵ تا ۵۹ - ۶۵
۶۷ - ۶۸ - ۱۰۹ تا ۱۱۱ - ۲۰۹
محمد شاہ بن تغلق شاہ ۲۸
محمد شاہ سلطان ۲۸
محمد امین خاں ۱۱۷ - ۱۲۱ - ۲۵۳
محمد اعظم ۶۱ تا ۶۴ - ۶۶ - ۱۱۷
محمد معظم الدین جہاندار شاہ ۶۸ - ۷۸
محمد فرخ سیر ۶۸ - ۷۸ - ۱۲۲ - ۱۲۳
محمد اکبر ثانی ۷۷
محمد بہادر شاہ ثانی ۷۸
محمد شاہ ۷۹ - ۸۰ - ۸۳ - ۸۵ تا ۸۸
۹۱ - ۱۲۳ - ۱۲۴ - ۲۲۷ - ۲۴۷
۲۵۶ - ۲۷۶
محمد خاں باچار ۸۹
محمد قلی خاں ۸۹
محمد احمد علی خاں ۹۳
محمد صالح ۱۷۹
محمد علی سیّد تخلص مرگ ۱۷۹
محمد قاسم حکیم ۱۷۹
محمد بخش ۲۰۳
محمد رضا خوش نویس و شاعر ۲۲۰

کھیمن راجہ ... بن رید اگر سین ۴-۵
کھڑک سنگھ شہزادہ ۱۵۲-۱۵۴-۳۰۶-۳۰۸
۳۲۳-۳۲۹-۳۳۰-۳۳۱
کیسر بھگت ۱۹۴
کیسر خاں ۸۴
کیسری سنگھ ۳۲۵-۳۳۶ تا ۳۳۹

گ

گربہا سنگھ ۳۱۶-۳۲۵
گف ۳۹۱-۳۹۹
گلبرٹ ۳۵
گل بہار بیگم ۳۲۴
گلاب سنگھ بھنگی ۱۴۲-۱۴۶-۱۵۲-۳۰۰
گلاب سنگھ راجہ ۱۵۴-۱۵۶-۱۶۲-۱۶۳
۱۴۰-۱۸۰-۲۱۰-۲۲۷-۲۵۲
۲۵۳-۳۰۷-۲۶۵-۳۱۶-
۳۱۸-۳۲۳-۳۲۵-۳۲۹ تا
۳۳۴-۳۳۷-۳۴۳-۳۴۶
۳۴۷-۳۵۷ تا ۳۶۰-۳۶۳ تا
۳۶۷-۳۷۰-۳۷۳ تا ۳۷۸
۴۰۳-۴۰۳۰-
گلاب گیر سنیاسی ۲۲۰
گلاب رائے بدہیرہ ۱۸۶
گنڈا سنگھ صافی ۱۴۵-۱۵۰-۱۵۰-۳۲۴
گنڈا سنگھ بھیل ۳۴۸
گنڈا سنگھ۔ گورو خالصہ ۳۲۴
گنگارام شاعر ہندی ۲۲۰
گنگارام دیوان ۳۲۵-۳۸۰

گنپت راجہ ... بن راجہ اجیل ۴
گنج بخش حاجی ۱۶۹
گنیش داس مصنف ۱-۴۱۱
گورو گوبند سنگھ ۹۶-۱۱۰ تا ۱۱۴-۱۱۷-۱۱۸-
۱۲۴-۱۳۳-۲۲۸-۲۸۵
۳۰۲-
گورو بندہ ۷۶-۲۹۶
گورو انگد (لہنا) ۱۰۶-۱۱۰
گورو امرداس ۱۰۶-۱۱۰
گورو امرداس ۱۰۶-۱۱۰
گورو رامداس ۱۰۶-۱۱۰-۲۸۲
گورو ارجن ۱۰۷-۱۱۰
گورو ہرگوبند ۱۰۸-۱۱۰-۱۸۰-۱۸۱-
۲۵۴-۳۰۲
گورو ہررائے ۱۰۹-۱۱۰-۲۵۶-۳۰۲
گورو ہرکشن ۱۰۹-۱۱۰-
گورو تیغ بہادر ۱۰۹-۱۱۰-
گوربخش بدھ سنگھ رندھاوا
گوربخش سنگھ وراٹچہ ۱۳۶-۱۳۷-۱۴۵-۲۵۰
گوربخش سنگھ انبالہ والہ
گوجر سنگھ ۱۳۰-۱۳۱-۱۳۲-۱۳۳-۱۸۶
گوردت سنگھ ۱۵۰-
گوپال داس بابا ۲۰۹
گوپال سنگھ اداسی شاعر سی حرفی ۲۵۶
گورکھ ناتھ ۱۶۵
گورکھ سنگھ ۳۲۶
گیان سنگھ نکیہ ۳۲۴

غیاث الدین تغلق ۲۸
غیاث الدین خاں ۶۱

ف

فاضل خاں ۵۳ - ۵۴
فتح خاں ۹۹ - ۱۰۴ ۰ ۱۵۲ تا ۱۵۴ ۰
۱۵۶ - ۱۷۱ - ۳۲۵ - ۳۴۷
فتح خاں دوست محمد خاں .. ۱۰۲ ۰ ۱۰۳ - ۱۰۴
... وغیرہ پسران پاینده خاں
فتح سنگھ کالیانوالہ ۱۴۲ ۰ ۱۴۵ - ۱۴۸ - ۳۲۴
فتح سنگھ کپورتھلہ ۳۲۵
فتح سنگھ مان ۳۳۳
فرید شکر گنج ۲۴۶ ۰ ۳۰۳
فرینکسن جنرل ۳۹۴
فیروز خاں ۳۶
فیروز خاں خٹک ۱۵۶
فیروز شاہ تغلق ۲۸
فیروز شاہ بن سلیم شاہ ۳۸
فیض اللہ خاں ۵۳ - ۹۹ ۰

ق

قادر بخش شاعر ہندی ۲۴۵
قاسم علی خاں ۷۳
قائم خاں ۵۳
قطب الدین ایبک ۲۳
قطب الدین بن مبارک شاہ بن ۲۵ - ۲۸
علاؤ الدین۔
قمر الدین خاں ۷۰ ۰ ۸۳ ۰ ۸۴ - ۹۲ - ۱۲۳

ک

کالی مل ۱۲۶
کاشی داس ۲۶۱
کالو بیدی ۱۰۵
کام بخش شہزادہ ۶۷ - ۱۱۷
کاہن چند ۳۲۵
کاہن سنگھ ۳۸۳ - ۳۸۴ - ۳۸۵ -
کانوں والے فقیر ۲۸۰
کرپا رام ۳۲۵
کرم سنگھ ۱۲۸ ۰ ۱۳۲ - ۱۴۰ - ۱۵۰ ۰ - ۳۱۶
۳۲۴
کرم سنگھ فقیر ۳۲۶
کری۔ فریڈرک ۳۶۷ - ۳۸۲ - ۳۸۳ ۰
کیہر سنگھ ۳۸۶
کروڑی مل گبی ۱۷۵
کشمیرا سنگھ کنور ۲۲۶ - ۳۲۳ - ۳۴۱ - ۳۴۲
۳۶۳
کشن چند ۳۲۵
کشو ۳
کفایت خاں ۱۰۳
کل پرکاش (بجے سنگھ) ۴
کنول نین ۱۶۷
کوکلاں ۱۱۵ - ۱۶۰
کورٹ ۳۲۵
کوردی۔ مکرنیل ۳۵۸
کورٹ لینڈ جنرل ۳۹۷
کورامل راجہ ۹۳
کھکھر ۲۰ - ۲۱

صادق خاں ۴۳
صلح خاں داماد چنگیز خاں ۲۵

ض

ضابطہ خاں

ظ

ظہیر الدین بابر ۴۳ - ۷۸ - ۱۰۵ - ۲۲۷

ع

عاشور خاں پسر خان دوراں ۸۴
عادل شاہ (عادل خاں) ۴۹
عاقل رائے گورو ۲۰۱ - ۳۰۰
عالمگیر ثانی پسر جہاندار شاہ ۷۰ - ۷۲ - ۷۷ - ۷۶
عبدالرحیم ۴۴
عبداللہ خاں المخاطب قطب الملک ۶۸
عبداللہ خاں ۱۰۴
عبدالصمد خاں ۶۹ - ۸۱
عبدالباقی خاں ۸۵
عبدالصمد خاں حاکم سرہند ۹۶ - ۱۲۲
عبدالحکیم مولوی ۲۷۷
عباداللہ خاں نجیب ۳۲۵
عزت راؤ ۹۹
عزیز الدین فقیر ۱۳۵ - ۲۷۸ - ۳۲۶
عطا محمد وزیر ۱۵۳ - ۱۵۴ - ۳۲۴
عطا محمد بن شیر خاں ۱۰۴
عطر سنگھ ۱۵۱ - ۳۱۷ - ۳۲۵ - ۳۳۲
۳۴۱ - ۳۵۴ - ۳۸۲
عطا محمد خاں صوبہ دار کشمیر ۳۱۲
عظیم خاں ۱۰۴
عظیم خاں ۱۵۴
عظیم خاں ۲۰۷ - ۳۱۶
علاؤ الدین حسین غوری ۲۲
علاؤ الدین مسعود شاہ ۲۴
علاؤ الدین سکندر ثانی ۲۵ تا ۲۸ - ۳۱
علاؤ الدین عرف ہمایوں خاں ۲۸ - ۲۹ - ۳۲
علاؤ الدین بن مبارک شاہ ۳۲
علی الحق ۱۹
علی مردان خاں نواب ۴۰
علی گوہر پسر عالمگیر ثانی ۷۱ - ۷۷ - ۷۹
علی مردان خاں ۸۳
علی مردان خاں ۲۳۹
عماد الملک ۷۰ - ۷۲ - ۷۳ - ۹۳ - ۹۴ تا ۹
عیسٰے خاں ۱۰۲

غ

غازی الدین حیدر ۹۳
غلام محمود گجراتی ۴۱
غلام علی خاں ۶۸ - ۶۹
غلام قادر ۷۴ - ۷۸
غلام قادر نظمی شاعر فارسی و ہندی ۲۰۷
غلام محمد جھٹہ ۱۳۶
غلام حاکم کشمیر ۱۵۴
غلام محی الدین ۲۰۴ - ۲۲۵
غنیمت شاعر ۲۰۹
غوثی خاں ۱۰۰ - ۳۲۵
غیاث الدین بلبن ۲۵

شاہ عالم ۷۲ - ۷۴ - ۸۷ -
شاہ بلاول ۲۸۰ -
شاہ صدر الدین قصوری ۱۱۰
شاہ حسن دُر ۱۱۰
شجاع الملک ۱۰۳ - ۳۲۳
شجاع خاں پدر مظفر خاں ۳۰۹
شجاع خاں ولد زاہد خاں ۹۴
شجاع الدولہ ۹۹
شل راجہ ۳
شلادت پسر بکرماجیت ۱۳
شمس الدین داماد قطب الدین ۲۴
شمس الدین دریائی ۲۹۹
شمشیر سنگھ سندھانوالیہ ۳۰۶
شنکر داس ودگل ۳۲۵
شوناتھ ۱۳۱
شودیال پدر مصنف... ۱۷۰ - ۱۷۵
.... ناک جیتھہ
شودیالی مہروالہ ۳۲۵
شہباز خاں ۵۸
شہاب الدین شاہ جہاں ۳۶ - ۴۹ - ۷۸ - ۱۰۸ - ۱۷۷
۱۶۸ - ۲۲۱ - ۲۲۲ - ۲۵۴
۲۷۶ - ۲۸۰ - ۲۸۲ - ۲۸۴
۲۹۶ -
شہریار شہزادہ ۴۷
شہرت خاں بن نور الدین ناظم کشمیر ۱۰۱
شہزادہ لقمہ اللہ میرزا ۸۵ - ۸۷
شیخا کھوکھر ۲۹ - ۳۰ - ۳۱ - ۲۲۴ -
شیخ فیض ۴۴
شیخ میر ۵۵
شیخ مرتضےٰ ۵۷
شیخ نظام ۱۰۷
شیخ محمد فوجدار ۱۲۲
شیخ احمد سیالکوٹیؒ ۳۲۶
شیخ حسن لاہوری ۲۸۱
شیر خاں عرف شیر شاہ ۳۵ - ۳۶ - ۳۸ - ۴۳ - ۱۶۳
شیر افگن ۴۵
شیر علی محمد خاں روہیلہ ۹۹
شیر محمد خاں ۱۰۳ - ۱۰۴
شیر سنگھ مہاراجہ ۲۹۸ - ۲۹۹ - ۳۱۵ - ۳۲۳
۳۳۱ - ۳۳۲ - ۳۳۳ - ۳۳۴
۳۳۵ - ۳۵۹ - ۳۶۳ - ۴۱۹
شیر محمد بارک زئی ۳۱۸
شیر سنگھ راجہ ۳۷۹ - ۳۸۶ - ۳۸۹ - ۳۹۰
۳۹۱ - ۳۹۲ - ۳۹۴ - ۳۹۸
۳۹۹ - ۴۰۰ - ۴۰۱ - ۴۰۲ - ۴۰۳
۴۰۵ - ۴۰۶ -

ص

صاحب دیوی اردو شاعرہ ۱۷۹
صاحب سنگھ ۲۲۵
صاحب والیٔ پٹیالہ ۱۵۰
صاحب سنگھ بیدی ۱۳۰ - ۱۳۳ - ۲۹۸ - ۳۴۱
صاحب سنگھ بھنگی بن گوجر سنگھ ۱۲۳ - ۱۲۴ - ۱۲۷ تا ۱۳۵ - ۱۳۷
۱۴۹ - ۱۵۰ - ۱۵۲ - ۱۶۸ - ۱۷۰ - ۱۷۹
۲۴۹ - ۳۲۳ -

سلطان آدم	۲۱
سلطان مبارک بن خضر خاں	۳۰ - ۳۲ - ۳۳
سلطان علی شاہ	۳۰
سلطان محمد شاہ بن مبارک شاہ	۳۳
سلطان سکندر لودھی	۳۳ - ۲۲۹
سلطان محمد عادل	۳۶
سلطان مراد بخش	۳۷
سلطان ابراہیم	۳۸ - ۲۷۹
سلیم شہزادہ	۴۴
سلطان محمد شہزادہ	۵۵ - ۳۱۸ - ۴۰۶
سلطان ابراہیم عادل	۷۵
سلطان مکرم خاں	۱۲۹
سلطان خان	۱۴۳
سلطان سکندر رومی	۱۷۴
سلطان خاں چنبیال	۳۰۷
سلطان محمد راجہ چنبیال	۳۲۵
سلیم شاہ	۳۶ - ۳۸
سلیم خاں عرف سلطان سکندر	۳۷ تا ۴۰
سلیمان پسر داراشکوہ	۵۹
سلیمان شاہ پسر احمد شاہ	۱۰۱
سندر پال جوگی	۱۲ - ۱۳
سنت دین اداسی	۲۵۴
سنبھاجی	۷۵ - ۷۶
سندر داس کھتری	۴۵
سنتوکھ رائے	۱۲۲
سنگت سنگھ نشان والا	۱۲۸
سنسار چند	۱۵۱

سنت سنگھ گیانی	۲۹۵
سورج مل جاٹ	۹۸
سوچی خاں افغان	۱۰۲
سوبھا رام	۱۳۶
سوہنی جہی وال	۱۸۱ تا ۱۸۸ - ۲۰۸
سوبھا سنگھ	۱۴۶ - ۱۴۷
سوبھا سنگھ	۳۱۹
سوجان سنگھ مصنف خلاصۃ التواریخ	۲۹۹
سوچیت سنگھ راجہ	۱۵۶ - ۱۷۰ - ۳۱۵ - ۳۱۸ - ۳۲۰ - ۳۲۵ - ۳۳۶ تا ۳۳۹
سوجان رائے جہتا	۳۲۶
سوہن سنگھ جیوال	۳۶۳
سہراب خاں فوجدار	۱۲۲
سہج سنگھ فوجدار	۱۳۲
سہجو بائی اہلیہ سردار دل سنگھ	۱۴۸
سیتا جی	۶۰
سیتل راؤ	۹۹
سیاجی	۶۰
سیواجی	۷۵

ش

شام سنگھ اٹاری والا	۳۰۱ - ۳۱۸ - ۳۲۵ - ۳۹۷
شاہ رخ بن تیمور	۳۲
شاہ طہماس	۳۷
شاہ دولہ گجراتی	۴۳ - ۱۱۰ - ۱۷۷ - ۱۷۸ - ۱۸۱ - ۲۰۸ - ۲۴۸ -
شاہ شجاع شہزادہ	۴۷ تا ۴۹ - ۵۸ - ۱۰۳ -
شاہ نواز خاں	۷۰ - ۷۸ -

رحمت خاں	۱۳۱ - ۱۳۹ - ۲۰۷
رسالو بن سالباہن	۱۴ - ۱۵ - ۱۶۰۰
رضیہ سلطانہ	۲۴ -
رکن الدین فیروزشاہ	۲۴
رلیارام مصر	۲۲۶
رن سنگھ	۱۳۲ - ۱۳۸
رندھیر سنگھ	۳۴۴
رنجودھ سنگھ	۳۲۴ - ۳۴۶ - ۳۵۱ - ۳۵۹
	۳۶۵ - ۳۶۱
روپ سنگھ راٹھور	۵۴
روشن خاں	۳۲۵

ز

زندہ کور (جندکور)	۳۲۴ - ۳۴۹ - ۳۵۹ -
	۳۶۰ - ۳۶۹
زیب النساء بیگم	۵۱ - ۶۱
زین خاں	۴۲
زین العابدین	۱۹ - ۲۰ - ۳۰ - ۲۴۸ - ۳۰۹

س

سالباہن راجہ	۱۴ - ۱۶ - ۲۷۵
ساہن پال	۱۸ - ۱۹ - ۲۲۴
سانگ کلانی	۲۱
سادل سنگھ	۱۲۷ - ۱۲۹
سادھو سنگھ سودھی	۳۰۵
سادھو سنگھ نہنگ	۳۲۵
سانگا رانا	۲۱ - ۳۴
سادن مل	۲۶۳ - ۳۰۹ - ۳۳۰ - ۳۸۱
	۳۹۵
ساون سنگھ لاہوریہ	۱۵۵ - ۱۵۶
سخی سرور	۲۴۸
سدا رنگ	۴۳
سدا شیو رائے	۷۶
سدا کور	۱۴۶
سدانند	۱۷۸
سدا سنگھ موری	۳۲۵
سدھ سنگھ دودیہ	۳۲۴
سرب دیال	۳۲۵
سری کرشن	۳ - ۶
سرفراز خاں	۹۶
سری چند۔ لچھمی چند ابنائے بابا نانک	۱۰۶
سرمد	۱۱۰
سربلند خاں ماموں احمد شاہ	۱۳۱
سری چند بابا	
سردھا رام لاہوریہ	۳۲۵
سردار خاں	۹۹
سعادت خاں	۸۳ - ۸۴
سعد اللہ خاں بن فتح محمد خاں	۹۹
سکندر بن فیلقوس	۷ تا ۱۱ ۔
سکندر شاہ	۱۰۱
سکھدیال	۳۲۶
سکھ جیون راجہ	۹۴ - ۹۵ - ۱۰۰ - ۱۰۱
سلام خاں	۵۳
سلطان ابراہیم	۲۱
سلطان ابراہیم بن سکندر لودی	۳۴ - ۳۴۰ - ۲۴۹

دیا سنگھ ہمت سنگھ۔ دہرم سنگھ۔ محکم سنگھ۔ صاحب سنگھ پنجن مخلص خالص گورو گوبند سنگھ	۱۱۵
دیال سنگھ بہائی	۱۷۱
دیال سنگھ گرنتھی	۲۴۶
دیال سنگھ شاعر سی حرفی	۲۵۷
دیپ راج سنگھ مالک ملک چنبہ	۱۳
دیوان لکھپت رائے۔	۷۰-۷۸-۹۱
دیوان سنگھ بھنگی	۱۰۳
دیسا سنگھ لانبہ	۱۴۴-۱۴۵-۳۲۴۔
دیوان سنگھ دپسر اتش بہادر سنگھ و گنڈا مل و انوکہ رائے	۱۷۵
دیوان تہاکر داس	
دیوان چند مصر	۲۵۷-۳۰۸-۳۱۱
دیوان چند منشی ولد دلباغ رائے	۳۴۴
دینا ناتھہ۔ راجہ	۲۲۵-۳۴۳-۳۷۱-۳۷۵- ۳۷۷-۳۷۹-۳۸۲-۴۰۷ تا ۴۰۹

ڈ

ڈلہوزی لارڈ	۳۹۱

ذ

ذکریا خاں	۶۹-۸۱-۸۲-۸۸-۲۷۶
ذوالفقار خاں	۵۴-۵۵-۶۳

ر

رابرٹ ارسل	۳۶۶
راج پال جوگی	۱۳
راج گوڑہ	۱۳-۲۲۳-
راجہ رائے سین	۳۶
راجہ رام چندر	۴۰
راجہ رگھناتھہ	۵۳
راجہ رنجیت دیو	۱۰۰
راجہ رام	۱۰۹
راجہ جسپال	۳۲۳
راجہ دہرو دیویاں	۲۸۲
رادہی	۱۸۸ تا ۲۰۰
رام چندر	۲
رام بہگت اوتم	۱۷۵
رام سنگھ	۶۶-۱۵۴-۳۲۵-۳۲۶۔ ۳۹۹
رام گور فقیر اداسی نانک شاہی	۴۱۹
رام دیال نبیرہ دیوان محکم چند	۳۰۶ تا ۳۰۸-۳۱۳-۳۲۵
رام چند	۳۲۱
رام کشن	۳۲۶
رام سہائے اوردہ خدمتگار مہاراجہ رنجیت سنگھ	۲۵۵
راماشاہ بانیہ	۲۹۵-۳۲۶
رانوجی سندھیہ	۷۷
رائے اندر جیت	۲۲۳
رائے مانک	۱۰-۱۱-
رتن چند	۳۲۵
رتن سنگھ	۳۲۴
رتن کور	۳۲۳
رجب علی	۳۶۹
رچرڈ ٹمل	۲

حسین بیگ خاں ۵۳
حسین علی خاں ۶۴ - ۶۵
حفیظ علی خاں ۱۲۲
حقیقت رائے ۲۴۴ تا ۲۳۶ - ۲۵۶
حکم رائے ۱۳۵ - ۱۴۱ - ۱۶۹ - ۲۲۶
۲۶۸ - ۳۲۶
حکم سنگھ جگت سنگھ بن تیک سنگھ ۱۴۷
حکم سنگھ ۳۲۵
حکم سنگھ اٹاری ۱۴۹ - ۱۵۱
حکما سنگھ چمنی ۱۴۵ - ۱۵۶ - ۳۲۴
حمیدہ بانو ۲۵

خ

خالصہ (سکھانِ نانک شاہی) ۷۹ - ۱۱۴ تا ۱۱۷
خان عالم دکھنی ۶۳
خزان سنگھ نکیہ ۳۲۴
خسرو شاہ ۲۲
خسرو۔ شہزادہ ۱۰۷
خضر خاں ۳۰ - ۳۲۰ - ۳۲۳
خضر و کامران ـــــ ابدالی ۹۰
خوشحال سنگھ ۱۴۷
خوشحال سنگھ جمعدار ۲۵۲ - ۲۷۷ - ۳۱۰ - ۳۲۵
خیری شاہ لاہوری ۳۲۶

د

داتا پشیل ۹۷
داتا گنج بخش (خواجہ علی ہجویری) ۲۷۹
داتار کور عرف نکیں ۳۲۳
دارا شکوہ ۴۷ - ۴۹ - ۵۰ تا ۵۳ - ۵۶

۵۹ - ۲۹۶
داؤد خاں ۵۲
دسرتھہ راجہ ۱۰
دل سنگھ گل ۱۳۱ - ۱۳۶ - ۱۳۷ - ۱۴۰ -
۱۴۲ - ۱۴۳ - ۱۴۵ - ۱۴۷ -
۱۴۸ - ۳۲۳
دل سنگھ نہرنہ ۱۵۰ - ۳۰۶ - ۳۲۳ -
دل باغ رائے ۳۴۳
دلپت رائے ۳۲۶
دلیپ سنگھ مہاراجہ ۳۳۳ - ۳۳۵ تا ۳۳۷ - ۳۴۳
۳۴۳ - ۳۴۸ - ۳۶۳ - ۳۶۶
۳۶۸ - ۳۷۱ - ۳۷۵
دولت خاں ۳۳
دولت راؤ سندھیہ ۷۷
دول سنگھ، اکرم سنگھ، گوربخش سنگھ ۱۲۸
دوست محمد شاعر ہندی ۲۱۰
دوست محمد والئے کابل ۳۲۱
دھرب دیو ۱۱۲
دھرم سنگھ ۱۳۸ - ۳۲۲
دھیان سنگھ ۱۵۶
دھیان سنگھ راجہ ۳۱۵ - ۳۲۰ - ۳۲۷ - ۳۲۸ -
۳۳۰ تا ۳۳۵ -
دھنی گربھنت ۱۶۴
دھیرا بابا ۲۸۲
دیاکور ۳۲۳ - ۳۴۲
دیارام ۱۳۶

جودہر سنگھ وزیر آبادی ۱۴۳-۱۴۴-۱۴۷-۱۴۸
۱۵۲-۲۵۰-۳۲۴ -
جودہر سنگھ بن دھیان سنگھ کالیوالہ ۳۴۳-۳۴۴ -
جودہر سنگھ دادا صاحب سنگھ گجراتی ۲۲۰
جودہر سنگھ رام گڑھیا ۳۲۵
جودہر سنگھ کلسیا ۳۲۵
جوالا سنگھ ۳۲۴
جواہر سنگھ ۳۴۴-۳۴۷-۳۴۸-۳۶۳
۳۶۹
جواہر مل ۳۸۶
جوند سنگھ ۳۲۵
جھنڈا سنگھ ۱۲۸-۱۳۲-۳۲۵ -
جہانگیر بادشاہ ۴۱
جہان خاں ۹۶-۹۸-۱۰۱-۱۲۶-۱۲۷
جہان گیر درویش ۱۷۸
جھلا پنڈت ۳۲۶-۳۳۷-۳۴۳-۳۴۴
جیون سنگھ باگھ سنگھ اہلو والیہ ۱۲۹
جیون سنگھ صاحب سنگھ سیالکوٹ ۱۲۹-۳۲۴
جیون سنگھ ۱۴۴-۱۴۵-۱۵۳
جیون سنگھ ۲۲۵-۳۲۵
جیتا رکھ منجم ۱۶۴
جے چند راجہ ۲۳-۲۴
جے سنگھ و جیمل سنگھ کنہیا ۱۲۹-۱۴۶-۱۵۳-۳۴۲ -
۳۲۴ -
بجے سنگھ راجہ ۴۵-۹۲

چ

چتر سال... راجہ سالباہن ۱۲
چتر سنگھ اٹاری ۱۶۴-۳۲۵-۳۴۷-۳۶۱ -
۳۸۸-۳۸۹-۳۹۰-۳۹۱ -
۳۹۸-۳۹۹-۴۰۱-۴۰۳ -
۴۰۴-۴۰۵-۴۰۶
چڑہت سنگھ کنہیالی ۲۲۹-۲۶۱
چڑہت سنگھ گوجر سنگھ سندہو ۱۲۹-۱۳۱
چڑہت سنگھ دھرم سنگھ تباشہ ۱۳۲
چڑہت سنگھ بن نبا سنگھ ۱۳۳
چھجو بھگت ۲۸۱-۲۸۲
چندا سنگھ ۱۲۷
چندپال (راج پال) ۱۳
چندرسین ۱۳
چندر بہان برہمن ۲۹۶
چند کور ۳۲۳-۳۳۱-۳۳۲-۳۳۳
۳۹۷ -
چونی لال وکیل ۳۶۰
چیت سنگھ ۱۳۲-۱۳۱-۳۳۰ -

ح

حافظ روح اللہ ۲۲۷-۳۲۶ ·
حافظ رحمت خاں ۹۹-۳۰۹
حاکم رائے ۱۳۵-۱۶۱-۱۶۹-۲۲۶ -
۲۷۸-۳۲۶
حسن ۔ غلام ۲۸
حسن بیگ ۵۳
حسن علی خاں ۶۵-۶۸
حسن ابدال بابا ۱۵۹

پیر محمد بارک زئی ۳۱۸ - ۳۲۵

ت

تاراچند راجہ ۱۰۹
تاراچند افسر توپ خانہ ۳۲۵
تدراسنگھ گھیبا ۱۲۸
تاراسنگھ شہزادہ ۳۲۳
تتار خاں ناظم پنجاب ۲۱ - ۳۳ - ۲۷۵
تربیت خاں ۶۳
تردی بیگ ۳۹
تکوجی ۷۷
تہاکر داس ۱۷۵ - ۳۶۳ - ۳۶۲ - ۳۷۱
۳۷۹
تہکیول ۳۹۱ - ۳۹۲
تلوک چند راجہ ۴۵
تہورا بیگ ۶۴
تہل سنگھ چھاچھی ۱۳۳
تیج سنگھ راجہ ۱۶۹ - ۲۲۶ - ۳۲۵ - ۳۵۱
۳۵۶ - ۳۶۱ - ۳۶۳ - ۳۶۶
۳۷۱ - ۳۷۹
تیک سنگھ اتاری ۱۳۵ - ۱۳۷ - ۳۰۱
تیمور شاہ ۹۸ - ۱۰۱ - ۱۲۶
تیمور گورگاں ۲۸ - ۲۹ - ۳۰

ٹ

ٹوڈرمل راجہ ۴۱ - ۲۳۰ -

ج

جان ہوم ۳۲۵
جسا سنگھ کلال ۱۲۷ - ۱۲۸ - ۱۳۱
جسا سنگھ ولد گھنڈا سنگھ و جھنڈا سنگھ۔ ۱۳۰
جسا سنگھ بن کرم سنگھ ۱۲۷
جسا سنگھ رام گڑھیا ۱۲۸ ، ۳۲۳
جسائل ۳۲۶
جیپال ۲۰
جسرتھ کھوکھر ۲۹ - ۳۰ - ۳۱ - ۳۲ - ۲۲۳ -
جسونت راؤ ہلکر ۷۷
جسونت رائے دہوری ۱۷۵
جسونت سنگھ ۱۵۰
جسونت سنگھ دیوان ۲۸۴
جسونت سنگھ راجہ ۷۵ - ۹۲
جعفر خاں ۵۳
جگت سنگھ ۳۲۵
جگت سنگھ راجہ ۴۵
جلال خاں ۲۱
جلال الدین ۲۱
جلال الدین فیروز خلجی عرف شائستہ خاں ۲۵
جلال الدین محمد اکبر ۲۱ - ۳۵ - ۳۹ تا ۴۴ - ۷۸ -
۱۵۹ - ۱۶۰ - ۱۶۴ - ۱۷۷ -
۲۲۹ - ۲۳۰ - ۲۵۴ - ۲۷۶ -
۳۱۲
جلال الدین سید محمود بن سید بخاری۔ ۳۰۹
جنکوجی ۷۶ - ۷۷ - ۹۷ - ۹۸ -
جودھ سنگھ اتاری والہ ۱۳۴ - ۱۳۸ - ۱۳۹ -

بدھ سنگھ ۳۳۵
بدھ سنگھ بھائی شاعر پنجابی ۲۹۵
بدھ سنگھ سندھانوالیہ ۳۱۷ - ۳۱۸ - ۳۲۳
برہم ناتھ ۲۸۳
برنگی ناتھ جوگی ۱۶۵
بسواس بلٹے بن مہاراجہ باجی راؤ ۱۷۶ - ۹۷ - ۹۸ - ۹۹ -
بشن ناتھ ۷۶
بشن داس بھگت ملازم شہزادہ کھڑک سنگھ ۲۱۰
بشن سنگھ ۱۲۸ - ۳۲۶ - ۳۹۹ -
بکرماجیت راجہ ۱۱ - ۱۲ - ۲۷ - ۲۲۳
بگھیل سنگھ ۱۲۸
بلند خاں ۲۰۷
بلرام داس بیراگی ۲۷۳
بلدیو چوہان ۱۷
بندہ بہادر ۱۱۸ - ۱۲۲
بوٹا سنگھ ۳۷۹
بہاؤالدین شیخ ذکریا ۳۰۹
بہاول شاہ ۱۷۷
بہادر چند ۱۶۶
بہادر خاں ۱۳۳ - ۱۳۸
بہادر خاں ۴۶
بہرام شاہ ۱۰۲
بہلول ودھی عرف ملک بہلول ۳۲ - ۳۳ - ۱۰۵ - ۲۲۳ -
۲۳۲ - ۲۷۵
بیدار بخت ۷۳
بیچر بیجر ۳۹۷
بیر سنگھ بابا ۲۴۱ - ۳۶۳ - ۳۸۷
بیربل راجہ ۴۲
بیلی رام ۲۲۴
بیلی رام کپور ۱۷۵
بیرم خاں ۲۷ - ۳۸ - ۳۹ - ۴۰
بیرم دیو راجہ ۲۲۲

پ

پانڈی شاہ فقیر ۱۷۹
پائندہ خاں ورحیم خاں ۱۰۲
پائندہ خاں امیر بادشاہ ۱۰۸
پدماوت (پدمنی) ۲۵
پرتاپ سنگھ و چتر سنگھ بن جودھ سنگھ ۱۲۸ - ۳۱۸
پرتاپ مل عارف ۲۴۵
پرتاپ سنگھ اٹاری والہ ۳۲۵ - ۳۳۵
پرتھی راج ... اسکھپال ۱۷
پرتھی راج رائے پتھورا چوہان ۱۸ - ۲۲ - ۲۴
پرم ہنس ۳۲۶
پرمیا ۳۷۹
پشورا سنگھ ۳۲۳ - ۳۴۱ - ۳۴۲ - ۳۴۶
۳۶۳
پہلو رام بیراگی ۱۶۸
پھولا سنگھ۔ نہنگ ۳۱۶ - ۳۲۵
پورپال۔ پورسین۔ پورس ۸ - ۱۰ - ۱۱ - ۳۱۲ -
پورن بھگت ۱۴
پورن مل ۱۲۶
پیر محمد سچیار ۱۶۹

اکنون صاحب ۳۹۷
اکھون جی ۹۷ - ۹۸
اکبر علی ۲۱
الارن۔ سوالیر صاحب ۳۲۵
الٰہی بخش گولہ انداز ۳۱۴
الگنون صاحب ۳۸۳
امام الدین ۲۷۸ - ۳۲۶ - ۳۴۳ - ۳۷۷ - ۳۷۸ - ۳۸۶ - ۳۹۸ -
امام شاہ فقیر ۲۵۳
امر سنگھ ۱۲۸ - ۱۵۱ - ۳۴۴ -
امیر چند خوش نویس ۲۷۳ -
امیر چند ۳۸۴
امیر سنگھ ۱۵۵ - ۱۵۶ - ۳۲۴ - ۳۸۰ -
اندرسین بن راج گوردہ کیا جیت ۱۲ - ۱۳۰ -
اندپال ..... بجن پال ۱۸ -
انیرودھ چند ۳۱۸
اوتار سنگھ ۱۴۳
اوتار سنگھ منگیہ ۴۰۴
اوتم سنگھ ۱۲۸ - ۱۳۹ - ۱۴۳ - ۱۴۵ -
اڈی طابیلہ ۳۲۵
ایندرسن ۳۸۴ - ۳۹۷
ایشری سنگھ ۹۲

ب

بابا بناکا ۲۸۲
بابا بلبھدر ۱۲۸
بابا گوردتا۔ ابن رائے پرنوتہ ۱۰۹
بابا لال ۲۶۰
بابا نانک ۱۰۵ - ۱۰۶ - ۱۱۱ - ۱۱۲ - ۱۳۳ - ۱۵۹ - ۱۶۳ - ۲۴۷ - ۲۵۵ - ۲۹۶ - ۲۹۷
بابو رائے ۳۲۵ -
باگھ سنگھ ۱۲۶ - ۱۳۴ - ۱۴۶ - ۳۲۴ -
بالاجی ۷۲
بالمیک ۳
بایزید خاں ۱۱۳
بہاگ سنگھ ۱۳۶ - ۱۵۰ - ۱۵۲
بھائی بہارا۔ درویش نانک شاہی ۲۰۸
بھگوان سنگھ ۱۵۰
بھگوان داس و پسرش مان سنگھ ۲۷۶
بھگت کبیر ۱۰۶
بھگت نرل ۱۷۹
بھگونت داس بیراگی ۱۸۰
بھرت راجہ ۲۸۸ - ۲۸۹
بھوانی داس ۳۲۵
بھگت رام ۳۲۵
بھدرسین بن راجہ رسالو ۱۹ - ۱۷۴
بھوج راج منشی ۲۰۹
بھیم سین ۳۳۸ - ۳۳۹
بیرو صاحب ۷۷
بیجے سنگھ جموال ۴۷
بجن پال ۱۷۴
بخت مل اداسی المعروف رمداس ۲۰۷
بدھ مل ..... پسر ادا ۵
بدھ سنگھ فیض اللہ پوریہ ۱۲۸ - ۱۳۸ - ۱۴۶

ضمیمۂ اوّل

فہرست رجال شاہی، فقرائے الٰہی و مردمان علم و ہنر

ا

آدینہ بیگ ۹۵ - ۹۶ -
آزاد خاں ۱۰۱
آرام شاہ ۲۳
آصف خاں ۴۶
آصف خاں حاکم کشمیر ۶۰
آکہا سنگھ ۱۲۸
ابوبکر ۲۸
اٹل راجہ (بھیم دت) ۴۰
اجیت سنگھ، فتح سنگھ، زور آور سنگھ، جوجہار سنگھ، پسران گورو گوبند سنگھ۔ ۱۴۳
اجیت سنگھ ۳۳۲ - ۳۳۳ - ۳۳۵ - ۳۳۶ - ۳۴۱ - ۳۵۹ -
اچھراں رانی ۱۳
احمد خاں سور ۳۸
احمد شاہ بن محمد شاہ ۷۸
احمد شاہ درانی ۸۸ - ۹۰ تا ۱۰۲
احمد خاں ابدالی ۹۳ - ۹۴ - ۹۵ - ۹۶ - ۹۷ - ۹۸ - ۹۹ - ۱۰۰ - ۱۰۱ - ۱۰۲ - ۱۲۴ - ۱۲۵ - ۱۳۲ -
احمد خاں بن زمان خاں ۲۲۵ - ۲۳۷ - ۲۷۹ - ۳۰۹
احمد خاں نورانی ۱۰۳ -
احمد خاں شاہانچی ۱۳۴ - ۱۳۸
احمد یار شاعر پنجابی ۲۰۶
احمد علی خلیفہ ۳۱۷ - ۳۱۸
اختر لونی ۷۷
اڈورڈ ۳۸۸ - ۳۸۹ - ۳۹۳ - ۳۹۷
ارادت مند خاں حاکم ایمن آباد ۱۳۲ -
اسلام خاں ۵۵
اسلم خاں ۱۱۹ - ۱۲۰
اسنکھپال راجہ ۱۶ - ۱۷
اعتقاد خاں ۵۲
اعز خاں ۳۰۷
اعزالدین بن معزالدین جہاندارشاہ ۹۵
اعظم خاں ۴۶

افتاد ـ

اگرچہ این مجموعہ لیاقتِ آن ندارد ـ کہ پسندِ خاطرِ والا نشان[1] و بلند نظر گردد ـ مگر وقتے[2] منظورِ نظرِ صاحب والا قدر شود ـ و خداوندِ صاحبِ انصاف بہ کرشمۂ لطفِ خداوندی مطالعہ نماید ـ ہزاران خوبی را سزاوار و در علمِ تواریخ اعتبار[3] قلمِ افتخار بر افرازد ـ بہ قولِ سعدی شیرازی ؎

گر التفاتِ[4] خداوندیش بیاراید   نگار خانۂ چینی و نقش ارژنگی ست

تمت ـ تمام شد رسالۂ صاحب نما کہ موسوم است بہ "چار باغ پنجاب" تصنیف[5] و تالیفِ گنیش داس بہ دستخطِ[6] مؤلف در سمت ۱۹۱۲ بکرماجیتی ـ ؎

ہر کہ خواند دعا طمع دارم   زان کہ من بندۂ گنہ گارم

---

[1] ج صـ۲۲۷ : "والا منشان" ـ د : "والا نشان" قلم دادہ ـ ب صـ۱۹۹ : نیز "والا نشان" ـ

[2] ج : "وقتے والا قدر گردد ـ "منظورِ نظر" حذف) [3] ج : "اعتبار" ناپید است ـ

[4] ج : "الطفات" کہ غلط است ـ ب : "تصنیفِ لالہ صاحب فراست نشانِ علمیت اساس لالہ گنیش داس عرف بدہرہ کھتری ساکن قصبۂ گجرات بفرمائش سررشتہ دار صاحب والا قدر رفیع امکان عالی صدر منبع الشان غلام قادر صاحب تحریر نمود ـ بہ دستخطِ عاجز مسکین غلام جناب محی الدین امیروین سکنہ موضع ٹوک در محلِ پرگنۂ گجرات شاہ دولہ ـ تحریر بتاریخ بیست و سوم ماہ پھاگن ۱۹۱۲ مطابق [illegible] ہجری مقدس معلّی بہ انجام رسید و بہ اختتام انجامید ـ واللہ اعلم بالصواب ـ ؎

من نوشتم آن چہ دیدم در کتاب   غیر ازین واللہ اعلم بالصواب

[5] ج : تصنیفِ لالہ گنیش داس صـ۱ تا صـ۲۲۷ ـ دستخط فقیر احقرالعباد عبدالصمد شاہ محمد ساکن موضع ٹوک خاص در روزِ جمعہ بہ وقت دوپہر چہارم ماہ اگست [illegible] تحریر یافت ـ بعون اللہ تعالیٰ ؎

من نوشتم آنچہ دیدم در کتاب   غیر ازین واللہ و اعلم بالصواب

کتابت این تالیفِ لطیف بخامۂ احقرالعباد ابوالبرکت برکت علی کاتب و خوش‌نویس کاتبِ رسالۂ [illegible] از بازار [illegible] بعد دوپہر بہ یوم پنجشنبہ ۱۸ فروری ۱۹۶۵ء م ۱۵ شوال المکرم ۱۳۸۴ھ م ۷ پھاگن سمت ۲۰۲۱ بکرمی تمام گردید ـ و در مطبع "وزیر ہند" ہال بازار زیورِ طبع پوشید ـ

و صفائے خاطر و ہمتِ بلند کردہ اند[1]. شروحہا به قلم آوردہ صابحِ افروزِ جہاں باں گرداند[2]. اما به حسبِ عدمِ بہم رسیدنِ تواریخِ معتبرِ اہلِ فرنگ (به) ہمیں قدر اکتفا نمودہ مے شود. اگر فضلِ[3] ایزدی فرصتِ وقت دست داد. احوالِ سندی از صاحبان دریافت شد. از ابتدائے نہایتِ حال جملہ احوال به طریقِ اجمال رقم زدۂ کلک خواہم[4] نمود. و آئینِ شجاعت و عدالت و اوصافِ صاحبان اظہر[5] من الشمس اند. به گوشِ ہوشِ نابینایاں کوئے بے خودی کہ خفاش وار چشم از دیدنِ خورشیدِ روشن مے پوشند. خواہم[6] رسانید. تا موجبِ سرمۂ بصرِ شاں گردد. و به عقدۂ باطن رجوع به حضورِ صاحبانِ مالکِ[7] آثار و امور به فحوائے ایں آیت أَطِيعُوا[8] اللَّهَ وَ أَطِيعُوا الرَّسُولَ وَ أُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ آوردہ مطیع شوند.

الحمد للّٰہ والمنّت کہ ایں گلدستۂ نضارت افزا کہ موسوم است به رسالۂ صاحب نما به تاریخ[9] سمت ۱۹۰۶ یک ہزار و نُہ صد و شش سالِ جلوسِ راجہ بکرماجیت و ۱۸۴۹ء یک ہزار و ہشت صد و چہل و نُہ ولادتِ[10] حضرت عیسیٰ مسیح مطابق ۱۲۶۵ھ یک ہزار و دو صد و شصت و پنج ہجری احمدی[11] صورتِ اجتماع پذیرفت. و نسائمِ شگفتگیٔ گل ہائے اخبارش اہلِ روزگار را شمائمِ گلزارِ معنی به مشامِ جاں رسانید. ازیں[12] چمن آرایانِ[13] حقیقت جُوی نامش چار باغِ پنجاب نہادند[14]. و به حسبِ اتفاق تاریخِ اتمامش ازیں[15] نام به سنونِ ہجری مطابق

۶۵ ھ ۱۲

---

[1] ج صفحہ ۳۲۶ و ب صفحہ ۹۱: "کردہ اند" فروگذاشتہ. و لے "کردہ اند" بکار نیست. حذف اولیٰ تر. [2] کذا فی الجمع "گرداند". و لے به صیغہ واحد متکلم "گردانم" باید. [3] ج: "اگر فضلِ ایزدی فرصت دست داد". ب: "اگر فضلِ ایزدی و فرصتِ وقت" و لے "فضلِ ایزدی فرصتِ وقت دست داد" اولےٰ تر است. [4] ب و ج: "خواہد نمود".

[5] ب و ج: "اظہر". ا: "مظہر". [6] ج: "خواہد رسانید".

[7] ج: "صاحبانِ مالکِ امور". ب: "مالکِ آثار و امور". [8] ا و ج: "ہر دو "الامر منکم" قلم دادہ و لے "اولی الامر" مے باید. ثه. آیت قرآن غلط است ایں طور باید: يٰٓاَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْٓا اَطِيْعُوا اللّٰهَ وَ اَطِيْعُوا الرَّسُوْلَ وَ اُولِي الْاَمْرِ مِنْكُمْ ج (النساء ع آیت ۵۹) (ترجمہ: اے ایمان والو اطاعت کرو اللہ کی اور اطاعت کرو رسول کی اور صاحب امر (حاکم) کی). [9] ج صفحہ ۳۲۶: "به تاریخ آغاز". [10] ج: "ولادتِ عیسوی". [11] ج: "احمدی".

[12] ج: "ازیں" حذف. [13] ج: "چمن آرایانِ معنی یاب".

[14] ج: "نہاد". و لے "نہادند" مے باید.

[15] ج: "ازیں نام به سنونِ ہجری". ا: "ازیں نام" حذف.

ششے تن[1]

در ۵۵ سال ۱۱ ماه نیم روز

۱

سردار لہنا سنگھ و پسرش چیت سنگھ به مشارکت[2] سردار گوجر سنگھ سدھو و سوبها سنگھ کمنه ۳۲ سال دو ماه

۲

مهاراجه رنجیت سنگھ بهادر معروف به سرکار والا مدت العمر پنجاه و هشت سال پنج ماه پنج یوم و سلطنت لاهور ۴۰ سال

۳

مهاراجه کهرک سنگھ مدت العمر چهل سال. سلطنت لاهور یک سال چهار ماه

۴

کنور نونهال سنگھ عمرش به قدر بیست سال و سلطنت او بعد وفات پدر ـ نیم روز

۵

بی بی چند کور زوجه کهرک سنگھ والده نونهال سنگھ مدت سلطنت او ـ ۲ ماه

۶

مهاراجه شیر سنگھ ـ مدت العمر سی و شش[3] سال سلطنت لاهور ـ دو سال هشت ماه

۷

مهاراجه دلیپ سنگھ که تا[5] لغایت تحریر این رساله عمرش یازده[4] سال کسرے بالا است ـ اسم حکومتش ۵ (پنج) سال ماند

چون : در } ابتدا[6] [و] آغاز سمت ۱۹۰۶ یک هزار و نُه صد و شش بکرماجی و ۱۸۴۹ء یک هزار و هشت صد و چهل و نُه عیسوی ولایت پنجاب معه مضافات ملتان و پشاور و کوهستان کانگره وغیره در تحت حکومت و حکم صاحبان انگریز بهادر شده. مے خواستم که چیزے وقایع مشتمل[7] بر احوال ممالک یورپ و دار الحکومت بلدهٔ لندن و ظهور دولت و اقبال اهل انگلستان و آمدن صاحبان در هندوستان و تعمیر کلکته در عهد شاه جهان و تصرف صوبهٔ بنگاله و بهار و تسخیر تمام[8] صوبجات هند به مقتضائے نیک نیتی

---

[1] ب صـ ۱۹۹ : "ششے تن" نوشته ـ [2] ج صـ ۲۳۵ : "مشارکت متوصلان"

[3] ب : "سی و نُه سال" ج صـ ۲۲۲ "سی و نُه سال" [4] ج : "یازده ساله و کسرے بالاست. اسم حکومتش پنج سال ماند" ب : "کسرے بالا". حذف "که با این اسم حکومتش صد سال" ـ [5] فی الجمله "تالغایت" صحیح "یکے" زاید است و "یک" مے باید ـ

[6] ج : "چون ابتدائے سمت ۱۹۰۶" ـ [7] ب : "مشغله احوال" ـ ج : "مشتمل بر" ـ

[8] ب و ج : "تمامی" ـ که لفظے در لغت نیست ـ

و تسخیر نمودنِ ملکِ غیر بلا سبب مرکزِ مرکوزِ خاطر نیست ۔ چناں چہ دلیلِ صداقتِ کلام ایشاں دست برداشتنِ سرکارِ انگریزی از ملکِ پنجاب ظاہر و ہویدا ست ۔ لیکن اکنوں برائے حفظِ ملک و رعایا ضرورت[1] افتاد ۔ کہ تدبیرے باید کرد[2] ۔ تا بداں سرکشانِ آنجا را کہ از سردارانِ خود نے ترسند ۔ مطیع و منقادِ خود سازند ۔ بنا براں نواب گورنر جنرل بہادر لارڈ دلہوزی بہادر ارشاد مے کنند[3] ۔ کہ اکنوں حکومتِ سکہاں از پنجاب ختم شد و تمام ملکِ مہاراجہ دلیپ سنگہہ داخل و شاملِ ملکِ ہندوستان گردیدہ[4] است ۔ سرکارِ انگریزی عزتِ مہاراجہ مذکور ملحوظ خواہد داشت ۔ آں[5] سکہاں کہ با سرکارِ انگریزی جنگ نہ کردہ[6] اند ۔ جاگیر ہائے آنہا بر قرار خواہد ماند ۔ و واضح باد کہ سرکارِ انگریزی در مذہبِ رعایائے ملکِ پنجاب ہرگز سروکارے نخواہد داشت ۔ و احدے را اجازت نخواہد شد ۔ کہ یکے از مذہبِ دیگرے یا در امرے کہ در مذہبِ او فرض باشد ۔ تعرض و مزاحمت رساند ۔ و گورنر جنرل بہ مردم رعایائے پنجاب اطلاع مے دہند[7] ۔ کہ بلا حجت و تکرار اطاعتِ سرکارِ انگریزی قبول کنند ۔ و کسانے کہ مطیع و منقادِ سرکار مذکور خواہند[8] ماند ۔ بر ایشاں بہ مہربانی و ملایمت حکمرانی خواہد شد ۔ و احیاناً اگر احدے از رعایائے ملک باز فتنہ و فساد یا مقابلہ یا افسرِ سرکاری خواہد کرد ۔ دریں صورت باز توقعِ مہربانیٔ ایں سرکار در بارۂ خود نہ دارد ۔ بل بہ[9] سزائے سنگین [رسانیدہ] خواہد شد ۔ ایں چند حروفِ اشتہار نامہ حسب الحکم گورنر جنرل لارڈ دلہوزی از دستخط ایچ ۔ ایم ۔ ایلیٹ صاحب بہادر سیکرٹری گورنمنٹ ایجنٹ انڈیا جاری گردید ۔ فقط ۔

پس ازیں تاریخ سلسلۂ حکومتِ سکہاں از ملکِ لاہور گسیختہ شد ۔ و مدت ہشتاد و پنج سال چہار[10] ماہ و نیم[11] روز حکومتِ فرقۂ خالصہ المشہور سکہہ[12] در لاہور ابتدائے سمت ۱۸۲۰ یک ہزار و ہشت صد و بیست بکرماں جی لغایت تاریخ[13] موقوفی کہ سمت ۱۹۰۵ یک ہزار و نہ صد پنج بکرمی بود ' بودہ است ۔ بدیں تفصیل مرقومة[14] الذیل

---

[1] ج صـ۲۳۲ : "ضرور افتاد"۔ ب صـ۱۹۵ : "ضرورت افتاد"۔ [2] ب : "تا سرکشاں"۔ ج : "تا بداں سرکشاں"۔

[3] فی الجملہ "مے کند" و نے "مے کنند" باید بود ۔ [4] ب : "گردید"۔ [5] ب و ج صـ۲۳۲ : "آنکہ سکہاں"۔ و نے "آں سکہاں کہ" مے باید۔

[6] ب و ج : "جنگ نہ کردہ اند" ا : "جنگ نمودہ اند"۔ نیز ب و ج : "جاگیر" و نے "جاگیرہا" مے باید ۔

[7] ب و ج : "مے دہند" ۔ [8] ب و ج : "خواہد ماند" کہ غلط است ۔ [9] ج : "بل بسزائے سنگین خواہد شد"۔ ب : "بل سزائے سنگین"۔

[10] ب صـ۱۹۹ : "چہاردہ ماہ" نوشتہ کہ غلط است ۔ [11] ج : "نیم روز"۔ [12] ج : "المشہور بہ سنگہاں اند"۔

[13] ج : "تاریخ موقوفی کہ سمت ۱۹۰۵ یک ہزار و نہ صد و پنج ہجری بود ۔ بودہ است"۔ [14] ج : "مرقومة التذیل"۔

مهاراجه رنجیت سنگه بهادر موقوف شد۔ و ابتداے هژدهم ماه چیت سمت ۱۹۰۶ یک هزار و نُه صد و شش بکرماجی مطابق ۱۸۴۹ء یک هزار و هشت صد و چهل و نُه عیسوی ممالک پنجاب داخلِ سرکارِ عالی انگریزی گردید۔ و بعدِ چند روز مهاراجه دلیپ سنگه را معه پسرِ مهاراجه شیر سنگه متوفی[1] نیز از لاهور بدر کرده جاے سکونت در بلدهٔ فرخ آباد به فرخی و مبارک باد به حرمت و عزتِ زیاد مقرر کرده اند۔ فقط۔

خلاصهٔ اشتهار نواب گورنر جنرل لارد دلهوزی بهادر

مرقومه ۲۹[2] مارچ ۱۸۴۹ء از مقام فیروز پور۔

چون بعدِ فوتِ مهاراجه رنجیت سنگه بهادر والیٔ لاهور که دوستِ سرکارِ انگریزی بود۔ و عهد نامه با سرکارِ موصوف[3] داشت۔ سپاه خالصه و اکالیه از سکهانِ ملازم دربارِ لاهور بر ملکِ سرکارِ انگریزی که این طرفِ دریاے ستلج بود۔ یورش کردند[4]۔ و به مقابلهٔ افواج سرکار انگریزی شکست هاے متواتر یافته بسیارے ازان مقتول گردیدند۔ و اکثرے فرار [کردند]۔ پس فوج سرکارِ والا تبار بعد گریزانیدنِ ایشان در جنگِ اخیر آن طرفِ ستلج عبور نمود۔ و قصدِ لاهور کرد۔ مهاراجه دلیپ سنگه معه سردارانِ لاهور عذرِ تقصیرات نموده اطاعتِ سرکارِ عالیه قبول کردند[5] و گورنر جنرل فرمان رواے هندوستان از راهِ کرم و نوازش تقصیرِ فوجِ خالصه را معاف فرموده دست[6] از تصرفِ ملک باز داشت۔ و عهدنامه[7] فی مابین سرکارِ لاهور و سرکار انگلیسی نوشته شده۔ بنا بر آن اهالیانِ سرکارِ انگریزی بران همه قول و قرار مندرجهٔ عهدنامه تعمیل نمودند۔ مگر سکهان و مهاراجه دلیپ سنگه عهد شکنی کردند۔ و شرائطِ عهدنامه ها را بجا نیاوردند۔ بلکه براے قتال و جدال برخاستند۔ و بعضے صاحبان را که براے انتظام امور در پنجاب مقرر شده بودند۔ بے وجه[8] قتل نمودند۔ و بعضے را به فریب قید نمودند۔ و تمام سکهان براین اراده بستند[9]۔ که سلطنتِ انگریزان را تباه و برباد کنند۔ بغاوت و سرکشی شعارِ خود نمودند۔ گورنر فرمان رواے هندوستان سابق در اشتهارِ خود نوشته بود۔ که سرکارِ انگریزی را گرفتن

---

[1] ج صفحہ ۲۲۳، "معه پسر مهاراجه شیر سنگه متوفی"۔ [2] ج، "۱۹ مارچ"۔ [3] ب و ج: "با سرکار موصوف"۔
[4] ب و ج: "یورش کرد" دے "یورش کردند" باید۔ [5] ج صفحہ ۲۲۴، "قبول کرد"۔ [6] ج: "دست از تصرف لاهور"
ب صفحہ ۱۹۷: "نیز دست" نوشته۔ [7] ب، "عهدنامه جدید"۔ [8] ب و ج، "بے وجه"۔ ا: "متوجه"۔
[9] ب و ج: "شوند"۔

فرستادند۔ و بعضے سکھاں سلاح دادن باعثِ انفعالِ کمال دانسته از دیرهٔ راول پنڈی از معسکرِ چتر سنگھ جدا شده به طرفِ قلعهٔ اٹک نزدِ سردار دوست محمد خاں که در قلعه بنا بر پشت گرمیٔ سکھاں اقامت مے داشت۔ رفتند۔ ازیں جا و ازیں تاریخ هنگامهٔ سکھاں بر طرف و فسادِ پنجاب موقوف گشت۔

دریں آوان فتوحات نشان نواب گورنر جنرل بهادر به طرفِ کمانڈر انچیف بعد نوشتنِ مبارک بادِ فتح[1] چنانچه ایما داد۔ که هنوز[2] جنگ قائم است و فساد برپا۔ فتح تمام پنجاب در آں [هنگام[3]] تمام خواهد شد۔ که هرگاه دوست محمد خاں افغان که از کابل برائے امدادِ سکھانِ مُبْدِعِ فساد آمده نشسته۔ از اٹک و پشاور خارج و بدر خواهد شُد۔ تا [آں] که دراں جا قیام دارد۔ کار نا تمام است۔ [به] مجرد رسیدنِ ایں نوشته فوج انگریزی متوجه پشاور شد۔ سردار دوست محمد خاں پیش از ورودِ لشکرِ انگریزی قلعهٔ اٹک را گذاشته در پشاور رفت چوں قلعهٔ اٹک بدستِ سرکارِ انگریزی آمد۔ فوجِ دریا موج ارادهٔ عبور از دریائے سندھ ساگر در پیش کرد۔ فی الحال دوست محمد خاں و سلطان محمد خاں برادرش ممالکِ پشاور را گذاشته به طرفِ کابل رفتند۔ و آں که[4] سکھاں نزد ایشاں بودند۔ نیز همراهِ اوشاں گریزاں شدند و عل[5] دخلِ سرکارِ انگریزی تا درهٔ کوهِ خیبر خوب تر شد۔

پس هرگاه چتر سنگھ وغیره سردارانِ فساد انگیز در لاهور وارد شدند۔ و به ملازمتِ صاحبانِ والا شاں فائز گشتند۔ به حضورِ صاحبان بر حالِ تباهِ خود از غایتِ شرمساری به حدّے گریه و زاری کردند۔ که دیده هائے[6] انجم بر فلک پُرنم شُد۔ جنابِ عالی لارنس صاحب بهادر هر یک را جدا جدا دلاسا داده و چند شرط به آنها مقرر کرده روانهٔ خانه نمودند۔ و قیدِ بے زنجیر در[7] شرائط کردند۔ آخر حسب الحکم نواب صاحب لارڈ گورنر در یک شب همه را از هر[8] جا در یک جا فراهم آورده در لاهور بردند۔ و از آں جا بعدِ چند روز جلا وطن کرده به طرفِ هندوستان معه مول راج و اهل کارانِ او وغیره مفسدانِ شرارت خُو را بُردند۔ والله اعلم۔ مآلِ کارِ ایشاں چه[9] خواهد بود۔ لاکن به سبب بدمستیٔ سکھانِ خانه خراب سلطنتِ پنجاب از خاندانِ

---

[1] ب صفحه ۱۹۲ و ج صفحه ۲۲۲: "فتح ایں جنگ"۔ [2] ب و ج: "هنوز"۔ د: "هنور"۔ [3] ج: "هنگام"۔ ب: "تمام"۔ حذف

[4] د و ج: "آں چه"۔ [5] د: "محمد خل" سبب "عل دخل"۔ [6] ب صفحه ۱۹۴: "دیدهٔ انجم"۔ ج صفحه ۲۲۳: "دیده ها"۔

[7] ج: "در شرائط"۔ ب نیز "قیدِ بے زنجیر در شرائط"۔ [8] ج: "همه را در یک جا"۔

[9] ج: "چه" حذف کرده۔

شاں[1] را آتش داده بوم را آشیانه کردند ۔ روزِ دیگر واہمۂ دیگر سردار را بخاطر افتاد ۔ که از طرفِ دریا فوجِ انگریزی در صددِ عبور و از طرفِ ثانی فوجِ مهاراجه مرا محصور مے کند ۔ [به] مجرّد ایں وسوسه از مقامِ جہلم کوچ بوچ نمود ۔ و راه بر سپاهِ صاحباں فراخ ساخت و چوں آب رفته بر رود بار که متصلِ راول پنڈی است به اضطرار فرار رسیده دم گرفت۔ و بسیار کساں از کوچ ازجہلم از ایشاں جُدا شده گریزاں و پریشاں شدند ۔ و سلاح و یراق و ہمیانِ زر درمیانِ راه به دہقاناں[2] به غارت دادند ۔ [در] تعاقبِ آں صاحبانِ عالی شاں گلبرت صاحب و میکسن صاحب وغیره معه فوجِ دریا موج بخوبی تمام تر از معبرِ جہلم به جمعیتِ خاطر عابر شده رواں[3] رو متصلِ مانکیاله که جائے فتح گاه سلطان سکندر است۔ فرا رسیده مخیّم سرِ اوقاتِ عزّ[4] و فر شدند ۔ و پیش ازیں فوجِ مهاراجه گلاب سنگھ بهادر نیز در ہماں نزدیکی رسیده منزل داشتند ۔ مخالفانِ بد اختر و مفسدانِ تباه خاطر از همه جهت چوں نرد در ششدر افتاده مہرۂ خود را باخته دیدند ۔ فلاجرم چتر سنگھ و شیر سنگھ ہر دو پدر و پسر با خود مشوره کردند ۔ که سوائے سپردنِ خود را به حضورِ صاحب بهادر جاں بر نمے توانیم شد ۔ پس به تاریخِ ہفتم مارچ اول میجر جارج لارنس و لعب[5] لوئی صاحب و لعب ہربت ۔ مستر طامسن و میم ہائے ایشاں را عذر خواسته شفیع و موکلِ خود دانسته از قید رہا کردند ۔ و به لشکرگاهِ صاحبانِ رسانیده دادند ۔ و بعدهٗ [هم] خود [را] روزِ دویم به تاریخِ ہشتم مارچ و هم متابعانِ[6] خود را حوالۂ میجر میکسن صاحب ایجنٹ گورنر جنرل در مقامِ مادل پنڈی نمودند ۔ و اطاعتِ سرکار انگریزی قبول کرده امان از جان خواستند ۔ و بیست و دو ضربِ توپ که ہمراه داشتند ۔ به نظر آوردند ۔ پس صاحبانِ فراست[7] نشاں سوارانِ سکھاں را سرے نفر دو روپیه و پیادگانِ ایشاں را سرے سریک روپیه خرچِ[8] راه داده و سلاح و یراق و اسبابِ جنگی همه از ایشاں گرفته روانۂ خانه نمودند ۔ و سرداران و مردمِ عمده و روشناسِ همه را اسم نویسی کرده به طرفِ لاہور به حضورِ صاحب لوردِ جناب

---

[1] ب صفحه ۱۹۶ : "کاشانهٔ شاں را"۔ ج صفحه ۲۲۱ : "کاں را"۔ (که غلط است) ۔ [2] ب و ج : "به دہقاں"۔ "به دہقاناں" مے باید ۔

[3] فی الجمله "رواں رو" که "روا رو" به الف اتصال درست است نون غنه بکار نیست ۔ [4] ج : "غزو فر"۔ (به غین نوشته) ب : "عزّ و فر"۔ [5] ج : "لعب لوئی صاحب و لعب ہربت"۔ ب : "ولسبت لوئی صاحب و لعب ہربت"۔

[6] ج : "معه متابعان" که غلط است ۔ ب : نیز "متابعان"۔ بندش جمله ترمیم تقاضا بود ۔ "هم خود را ...... و هم متابعان خود را" نگارش یافت ۔ [7] د : "فراست" حذف ۔ ج صفحه ۲۲۲ : "فراست نشان"۔ ب : "عدالت نشان"۔ [8] ج : "خرچ راه"۔

سپاه و بیست و دو توپ در آں جا نزدِ ایشاں جمع شدند۔ پس مورچہ بندی بر کنارۂ دریائے[1] جہلم نموده باز آمادۂ جنگ شدند۔ دریں وقت میجر جارج لارنس کہ بہ سبیلِ وکالت طرفِ لاہور رفتہ بود۔ برائے وفاءِ وعده نزدِ سردار چتر سنگہ رسیده بر حالِ تباہِ او تاسف کرد و گفت کہ ایدوں کہ وقت از دست رفت۔ ایں چہ مورچہ بندی و شاخسانہ پسندی است۔ [سعدی] ؎

دگر رہ گر نداری طاقتِ نیش مکن انگشت در سوراخِ کژدم

من سخنانِ مصلحت آمیز در حضورِ لوردِ والا شعور شمرده[2] امیدوارِ عفوِ تقصیراتِ شما شده بودم۔ و از شما آں چہ نصیبِ شما بود بہ ظہور آمد۔

دریں[3] حالت، فوجِ انگریزی[4] بہ تیزی معہ افسرانِ صاحبِ فیروزی بر لبِ آبِ جہلم آمده علم بر افراختند۔ و در تدبیرِ عبورِ[5] دریا شاغل شدند۔ کہ بہ کدام معبر و از کدام جا گزرِ پایاب آں روئے آب عابر شویم۔ در اثنا دیوانِ والا شان نصرت پیوند ہری چند سپہ سالارِ لشکرِ مہاراجہ گلاب سنگہ بہادر کہ بنا بر ہمیں روز در نواحیِ منگلاں[6] و میرپور چوکہہ اقامت مے داشت۔ بہ حضورِ صاحبان آمده ملازمت نمود۔ و مبارک باد[7] داد۔ و خدمت در خواست۔ بل حسب الارشادِ صاحبانِ والا نہاد دیوانِ ممدوح ربیع[8] سین صاحب بہادر را ہمراه گرفتہ بہ تاریخ بیستم ماہ پھاگن از معبرِ دریائے ہسل[9] عبور نموده راست بہ طرفِ علاقہ کلر من[10] اعمالِ پوٹھوہار کہ خانۂ[11] سردار چتر سنگہ گرد و جوارِ ہماں جا بود[12]۔ عازم شدند[13]۔ سردارِ نادار چوں دانست کہ فوجِ مہاراجہ بہادر از دریا عابر مشتغل[14] است۔ مبادا کہ شب گیر زده قبایلِ او را دست گیر کنند۔ فی الحال ایں خیال بہ خاطر راه داده زودا زود اوتار سنگہ پسرِ خود را روانہ نمود۔ تا او مضطربانہ در موضع بوتہ بہ خانہ رسیده زن و بچہ را برآورد۔ و بہ طرفِ راول پنڈی برد۔ زمینداران نواحیِ ایشاں را بہ حالتِ تباہی دیده ہجوم آوردند۔ و مال و اشیائے خانگیِ ایشاں بہ غارت بردند۔ و کاشانۂ

---

[1] ج صفحہ ۳۲: "دریاچہ جہلم"۔ [2] ج: "کرده"۔ [3] ب و ج: "پس ہماں روز بہ یلغر و تیزی افواجِ انگریزی معہ افسرانِ صاحبِ فیروزی بر لبِ آبِ جہلم فرا رسیدند"۔ [4] ب صفحہ ۱۹۵: "فوجِ انگریزی بہ یلغر بہ تیزی"۔

[5] ب: "در اثناو"۔ ج: "دریں اثنا"۔ [6] ج: "منگلاں" نوشتہ و "چوکہہ" گزاشتہ۔ ب: "منگلاں و میرپور چوکہہ" تمام داده۔

[7] ج: "مبارک بادی"۔ ب: "مبارک باد"۔ [8] ج: "ربیع سین"۔ ب صفحہ ۱۹۶: "نیز ربیع سین"۔ [9] ج: "ہیل"۔

[10] ب و ج: "من اعمال"۔ [11] ج: "خانہ ہا"۔ [12] ب و ج: "بودند" و "بود" مے باید۔

[13] ج: "عدم بودند"۔ [14] ج: "مشتغل اند"۔ ب: "مشتغل است"۔

و چندے را از سپاهِ صاحبان هم بر خاکِ هلاک انداختند ۔ و نام مردی درمیانِ این همه لشکر بخوبی برآوردند ۔ و دیگر سکهاں به مذلّت و خواری سه طرف فراری شدند ۔ بعضے به مشرق از راهِ بجوات و بعضے به طرفِ دنگه[۱] و کهوهار و اکثرے معه سردارانِ چتر سنگه وغیره معه پلاتن و قدرے اضراب به طرفِ کوتله[۲] عرب علی خان و علاقه بهنبر و کوهستان آواره و پراگنده تر شدند ۔ و درمیانهٔ شوارع و طُرُق جابجائے توپ گذاشتند ۔ و جائے گوله و باروت انداختند و اسباب و رخوت و ظروف دیرهٔ شیاں همه بدستِ بهادرانِ فوجِ انگریزی افتاد ۔ و مالِ اکثرے دهقانانِ گجرات در راه ها انتزاع[۳] نمودند ۔ اما صاحب بهادر کمانڈر انچیف جرنل گلبرت نکلسین صاحب بهادر آتش به خیمه[۴] و سلاح خانهٔ ایشاں داده[۵] به قدر دوازده کروه تا غروبِ آفتاب به تگاپشیِ[۶] ایشاں تعاقبِ خوب کردند ۔ و اکثرے را در راه سزا دادند ۔ و به وقتِ شام ۔ نصرت تمام مراجع به دائرهٔ دولتِ خود شدند ۔

اگرچه مردمِ گجرات سکهانِ فراری را در شهر دخل نه دادند ۔ لیکن بعضے آحاد[۷] الناس که پیش از جنگ برائے خرید و فروخت در شهر بودند ۔ فوجِ انگریزی در شهر آمده آنها را گرفتار کردند ۔ و برائے تلاشیٔ دیگراں در محله هائے شهر گردیدند ۔ ازیں معنی با وصفِ امان دادنِ صاحب بهادر قدرے نقصان بمالِ مردمِ سکنهٔ گجرات راه یافت ۔ امّا به توجّهِ موجّهِ صاحبانِ عادل ننگ و ناموسِ رعیّت سلامت ماند ۔ هرگاه چتر سنگه و شیر سنگه راه گم کرده نزدیک کوتله و بهنبر[۸] و کوهستانِ کهندی گهر دیوه وتاله فرا رسیدند ۔ دانستند ۔ که این کوهستان[۹] تعلق [به] مهاراجه گلاب سنگه دارد ۔ از خوفِ گرفتاری به صد خواری در شبِ سیاه معاودت نمودند ۔ راه[۱۰] بے راه افتان و خیزاں به لبِ دریائے جهلم آمدند ۔ و دم راست کردند ۔ و صباح به اضطراب آں روئے آب رفته استقامت پذیرفتند ۔ و تمام کشتی دریا را از هرگزر فراهم آورده چوں بختِ سوختهٔ خود سوختند ۔ به قدرِ بیست هزار

---

[۱] د و ج: "دنگه" ۔ ب صـ۱۹۵: "بعضے بمغرب بطرفِ دنگه"۔ [۲] ج صـ۲۱۶: "به طرفِ کوهستانِ کهندی و بهنبر آواره و پراگنده تر شدند"۔ قلم داده و "کوتله عرب علی خان" فرو گذاشته ۔ د: "کوتله رب علی خان"۔

[۳] ج صـ۲۱۹: "انتشرا" که غلط است ۔ ب: "انتزاع"۔ [۴] ب و ج: "به خیمه"۔ [۵] ب و ج: "دادند"۔

[۶] ج: "تگاپوشی"۔ [۷] ب و ج: "احاد الناس"۔ [۸] ب: "کوتله و بهنبر و کوهستان کهندی دیوه وتاله فرا رسیدند"۔ ج: "کوتله و حدودِ دیوه وتاله آمدند"۔ نوشته و "بهنبر تا فرا رسیدند" حذف کرده ۔ [۹] ج: "این آستانه"۔ ب: "این کوهستان"۔

[۱۰] ب: "راهے بے راهه"۔

اعوانِ خود و پا گزاشتنِ خالصہ تا خالص بچشمِ خود دید ۔ دِل را از دست داد ۔ و از میدان برآمدہ بر فیل سوار شدہ شیر سنگھ را از حرب گاہ طلب داشتہ فرمود ۔ کہ رضائے ستگورو دیگر است بر فیل سوار باش و بشتاب ۔ کہ رہ بجائے بریم ۔ دریں وقت سردار رام سنگھ چھابہ و چندے دیگر ناموس دوست حاضر آمدہ بہ سردار گفتند ۔ کہ جان بُردن و حرمت گزاشتن کار مردان نیست ۔ کہ دانایاں گفتہ اند ۔ کہ دولت و مال تصدقِ سر و سر تصدقِ آبرُو باید کرد ۔ سردار گفت ۔ کہ اگر جان است جہان است و خواہشِ ستگورو ہم[1] بر این عنوان [است] این حرف گفتہ پدر و پسر ہر دو بر فیلِ کوہ تمثیل بر نشستہ فرار اختیار کردند ۔ و سپاہ و لشکریان را بخون سپردند[2] بقولِ شیخ سعدی ۔

"روزِ میدان وانکہ بگریزد بہ خونِ لشکرے"

بہ قدرِ چہار پنج ہزار آدم در لشکرگاہ مقتول و مجروح و ما بقا بہ قدر شصت ہزار سوار و پیادہ تمام اسباب خورد و نوش و خیام و فروش را گزاشتہ ہزیمت را غنیمت شمردند ۔ مگر رام سنگھ چھابہ بہ رفاقت و اتفاقِ پسران رام سنگھ حسن والیہ و چند تنِ دیگر در جنگ گاہ استادہ شدند ۔ و باہم گفتند ۔ کہ از میدان جنگ گریختن[3] تمام عمر طوقِ لعنت در گردن آویختن است و مردن [در جنگ] نامِ نیکو بردن است ۔ (ابیات)

مرا نام باید کہ گردد بلند کہ از نام گردد کسے ارجمند
چون[4] نے ماند جہانِ بے مدار نامِ نیکو بہ کہ ماند یادگار
بمردی[5] شود ذکر آوازہ فاشش چو نامِ نکو ہست جاں گو مباش

[6]این بگفتند و واہگورو واہگورو خواناں تیغ ہا علم کردہ بر فوجِ انگریزی شتابان شدند و تا[7] قلبِ گاہِ قولِ کمانڈر انچیف بہادر جنگ (کناں) رسیدند ۔ و جانہا بہ مردانگی بہ تیر و تفنگ سپردند

---

[1] ج ص۲۱۳ : «ہم بدین عنوان» ۔ [2] ج : «بقولِ بزرگے ۔ مصرعہ» ۔ ب و ج ہر دو فقط مصرعۂ ثانی از شعرِ شیخ سعدی قلم دادہ کہ مفہومش بے مصرعۂ اولیٰ اتمام نے یابد ۔

قولِ سعدی ؎ آنکہ جنگ آرد بخونِ خویش بازی مے کند روزِ میدان وانکہ بگریزد بخونِ لشکرے ۔

[3] ب ص۱۹۵ : «از میدانِ نبرد گریختن» ۔ ج : «گریختن» ۔ [4] ب : «چون نے ماند کہ جہان بے مدار» ۔ ج : «چوں نے ماند جہان بے مدار» ۔ در مصرع صحت این است ۔ «چون نے ماند جہاں بے مدار» ۔

[5] ب : «بمردی شود ذکر آوازہ فاشش» ۔

[6] ب : «این بگفتند» ۔ ج : «این بگفتند» حذف ۔ [7] ج : «تا قلب نگاہ» ۔

و صباح چون گاؤ خر به کارِ نا و نوش پرداختند۔ و خیال جنگ بہیچ به خاطر نداشتند۔ که ناگاه فوجِ انگریزی به تمام تندی و تیزی به تاریخ دوازدهم ماه پهاگن سمت ۱۹۰۵ یک هزار و نُه صد و پنج بکرمی مطابقِ بست و یکم فروری پنج گهری نجومی آفتاب به آمده بر دیدهٔ بے بهرهٔ بیکهاں تاخت آوردند۔ و توپ هائے رعد خروش سر نمودند[1]۔ به گوله هائے آتشی هوش شان فراموش کردند۔ گر شیرسنگه بهادر نیز باجمعیتِ وافر سوار شده[2] به مقابله و مجادله پرداخت۔ ۳ ساعت کامل جنگ و جدل مقابل ماند۔ و از هر دو طرف توپ و تفنگ به یک دیگر سر شدند۔ درین زد و کوفتِ قیامت آشوب اکثر مردم از جانبین به کار آمدند۔ و دُو تن افسرِ توپ‌خانهٔ انگریزی و یک افسرِ رساله و یک افسر پلٹن کشته شدند[3]۔ و سه افسرِ دیگر زخم بردار گشتند۔ گویند۔ به پائے کمانڈر انچیف نیز زخمے خفیف رسید۔ و دیگر قریب دو صد سپاهی مقتول و اکثرے مجروح گردیدند۔ پس سپاهِ کینه خواه [و] فیروز[4] دستگاه از مقابلهٔ شیر سنگه بهادر[5] درگذشته به طرفِ گروهِ افغاناں که صف بسته شور و فغاں داشتند۔ رُخ آورده توپ ها سردادند۔ افاغنه از نعرهٔ غریدنِ اضطراب و غلطیدنِ[6] غلول بر نشانه تماشا کرده پرهٔ فوج خود را چون پرِ کاه[7] پرانیدند۔ و در فراری[8] گوئے سبقت از همه ربوده بادپایاں[9] را به طرفِ وطن قطره زناں کردند۔

گویند که پسرِ دوست محمد خان والئے کابل[10] که سرگروهِ افغانانِ جاهل بود نیز زخمی شده ره نوردِ بادیهٔ هزیمت و مذلت گشت۔ پس کمانڈر انچیف حریف را ازیں طرف خفیف کرده[11] شلک زناں به طرفِ شرقی که مقبرهٔ شاه دوله است۔ و اردوئے بازارِ سکهاں هماں طرف واقع بود روئے آورد۔ مردمِ اُردو از افتادنِ گوله هائے متواتر رخت ها بسته فرار را شعار کردند۔ خالصهٔ دُور بین نیز یک دیگر را دیده به گریزا گریز[12] اسپاں را تیز نمودند۔ سردار چتر سنگه با چند معتبر[13] مغرب رویهٔ گجرات بر اسپ سوار و به جمعیت بسیار در میدانِ پیکار استاده و دور بیں ها به نظر بسته ملاحظهٔ جنگ مے کرد۔ چون گریختنِ افغانان

---

[1] ب: "سرنمودند"۔ و ج: حذف۔ [2] ب و ج: "سوار شده"۔ [3] ب: "کشته شد"۔

[4] کذا فی الجلد "فیروز" ولے "فیروزی دستگاه" باید۔ [5] ج: "بهادر" حذف۔ [6] ج: "غلطیدن"۔

[7] ج ص۱۴۳: "چون پر کاه"۔ ب ص۱۹۱: "چون پرهٔ کاه"۔ [8] کذا فی الجلد "فراری" ولے یائے معروف زاید "فرار" باید۔

[9] ب و ج: "بادپایان"۔ [10] ج: "قابل" غلط۔ ب: "کابل" درست۔ [11] ج: "ازیں طرف حریف را خفیف نموده"۔

[12] فی الجلد "گریزان گریز" ولے نون زاید۔ "گریزا گریز" درست است۔ [13] ج: "به بالا خانهٔ حصارِ گجرات نشسته" نظر داده۔ و "مغرب رویه" تا "پیکار استاده" حذف۔ ب: این عبارت را فرو گذاشته۔

مخالفانِ بے اقبال مغربِ[1] خیام جاه و جلال شدند۔ و آنچه فوجِ انگریزی متصلِ سعدالله[2] پور بر لبِ دریاے چناب بود۔ نیز ملحقِ لشکرِ صاحب ممدوح گردید۔ و به تاریخِ هفدهم فروری لشکرِ هاردی صاحب و وِشن صاحب و مارکهم صاحب که از ملتان مامور این حدود شده بودند معاونِ کیمپ کماندر انچیف بهادر شدند۔ پس کماندر انچیف حکم کرد۔ که مردمِ[3] فوج احمال و اثقال [را] کم و اندک کنند۔ چنان چه خود براے ذاتِ خود خیمهٔ مختصر و چند مردم شاگرد پیشه به قدرِ ضرورت نگاه داشت۔ و نیز فرمود که در یک خیمه دو دو صاحب [فرودکش] باشند۔ و دیگر اسباب و مردم را کم کنند۔ چنان چه بدین تدبیر تخفیفِ هشت هزار بارِ شتر گردید۔ نیز حکم شد که هر سپاهی آذوقهٔ پنج روزه همراه دارد۔ و اسباب و اجناس و گودام تمام به طرفِ وزیر آباد روانه کردند۔ و فوجِ جنگی و سوارِ اسپ تمچی مستعد در دیره ماندند۔ گویند۔ در لشکرِ کماندر انچیف همگی[4] پانزده هزار سپاه و هفتاد توپ باقی بود۔ که شیر سنگهه بهادر معه جمعیتِ[5] خود و سردارانِ دیگر و توپ خانه و پلاتن و فوجِ سواری بر جنگ تیاری نموده به مقابلهٔ فوجِ انگریزی آمده استاده شدند۔ و صاحب ممدوح آن روز جنگ در تعطیل[6] انداخت۔ و سکهان را یاره[7] نه شد که نزدیک دیرهٔ فوجِ انگریزی رسیده خون ریزی نمایند۔ ساعتے چند اسپان را جولان داده معاودت به دیرهٔ خود نمودند۔ و باهم مے گفتند۔ که انگریزان را طاقتِ مساوات با خالصه بهادر نیست۔ که آمادهٔ رزم شوند۔ البته امروز [یا] فردا لاهور گذاشته و ملک به خالصه جی[8] داده بدر خواهند رفت۔ محض بر همین مشورت مال و اثقال خود را آن روے آب فرستاده اند۔ و خود هم درپے رفتن اند۔ مایان را فضلِ اکال[9] پورکهه و امدادِ سری واهگورو جی[10] یاور شده و یُمنِ خواندنِ بانی[11] ها و پاتهه کردنِ[12] گرنتهه صاحب بکار آمده۔ قولِ بزرگان و بانیٔ ستگوران[13] راست افتاد۔ بدین سخنانِ هیچ و پوچ اعتماد داشته شب را در خوابِ خرگوش گذرانیدند۔

---

[1] ج صـ۲۱۵ : "مغربِ خیام"۔ ب صـ۱۹۳ "مغربِ خیام"۔ و "مغرب" حذف۔ [2] ب و ج : "سعدالله پور"۔

[3] ب : "مردمِ فوج"۔ [4] ج صـ۲۱۶ : "همگی"۔ [5] ج : "جمعت"۔ ب : "جمعیت"۔

[6] ذی الجمله "در معطل انداخت۔" و در ب "در تعطیل" یا "در تعطل انداخت" مے باید۔ [7] و ج : "یارا" که "یاره" باید۔

[8] ج : "جی" حذف کرده۔ [9] پ ن : یعنی خداوندِ تعالیٰ۔ [10] پ ن : یعنی خداوندِ کریم و هم مرشدِ عظیم۔

[11] پ ن : معنی کلامِ ربانی و مددِ روحانی۔ [12] ل ن : یعنی تلاوت و خواندن

[13] ج : "اکالیان" و این غلط است۔ ب صـ۱۹۴ : "ستگوران" درست۔

چتر سنگه سخنانش (را) بدرجهٔ اجابت معلّق ساخته او را روانهٔ لاهور نمود. امّا خود بگفتهٔ اهلِ غرض و مردانِ ناعاقبت اندیش از قرارگاه حرکتِ بے جا نموده در قصبهٔ گجرات فرود آمد[1]. سردار رام سنگه جهلواله که در گجرات تهانه دار بود[2]. معه دیوان بشن سنگه تحصیل دار لاچار از شهر بدر آمده به دستِ مفسدان گرفتار شدند. پس تمام[3] سواران و سپاهیانِ مفسدان ظلم را پیشه کردند. و زراعت و اشجار درو کرده به اسپان خورانیدند. و چوب[4] چرخ چاهان زیر دیگ دان ها سوختند[5]. بسیار خلش بمردم رسید. و هر واحد از سکنائے[6] قصبه نفرین در بارهٔ ظالمین مے کرد. چون خدا ظالم را مظلوم و به زودی معدوم مے کند. از همین مقام به شومیٔ اعمالِ بد انجامِ خود به انتقام رسیدند. اما درین هنگام در لاهور شهرهٔ تمام شد که شیر سنگه مفسد معه فوجِ مقهور از دریائے چناب عبور نموده در مقامِ وزیر آباد مقیم [است] و قیام دارد. و قصدِ لاهور تصمیم اوست. و این هم واگویه شد. که اول شیر سنگه سر در امرتسر خواهد کشید. و ازان جا بر ملکِ جالندهر تاخت خواهد آورد. لهذا هر طرف لاهور شهر دمدمه ها بستند. و آلاتِ حرب را بهر جانب جمع کردند. و خاتون صاحبان[7] گوره ها معه اطفال و بچگان از چهاونی انارکلی در قلعهٔ لاهور رفتند. و در چهاونی مذکور فقط سپاه جنگی جریده ماند. و برائے حفاظتِ شهرِ لاهور نصفِ پلتن گوره و چهار پلتن هندوستانی و یک رسالهٔ سواران و یک طرف[8] گوله اندازانِ اسپی و یک توپ خانه بود. و یک رساله به کنارِ دریائے راوی بوده محافظتِ راه ها[9] از گزر کهکهران تا شاهدره مے کرد.

المختصر چون چتر سنگه و شیر سنگه از ضلع بار کوچیده در گجرات فرود آمدند. کمانڈر انچیف گف صاحب بهادر نیز به تاریخ یازدهم فروری از چلیانوالی کوچ نموده قریب موضع یسوری دائره دولت نمودند. و ازان جا مابینِ قصبهٔ کنجاه و شادی وال به مقابله[10]

---

[1] ج ص۱۴۱ و ب ص۱۹۳: "فرود آمدند".

[2] ج: "جهلواله تهانه دار که خدمت گار صاحبان انگریز بهادر بود".

[3] فی الجلد "تامی". و لے "تمام" درست است. تامی در هیچ یک از کتب لغت مستند نه شنیدیم.

[4] ب و ج: "چرخ چوب چاهان" و لے "چوب چرخ چاهان" مے باید.

[5] ج: "و قصبه را خاک سیاه کردند" مزید نوشته و لے ب این جمله حذف کرده.

[6] ج: "ساکنان". ب: "سکنه".

[7] صاحبان برائے ذکور و صاحبات برائے اناث باید گفت. کذا فی الجلد "خاتون صاحبان".

[8] ج ص۱۴۲: "یک طرف" و لے طرف این جا بکار نیست.

[9] ج: "از گزر کهکهران". ا و ب: "از گزر گزران".

[10] کذا فی الجلد: "به مقابله". و لے "مقابله برائے جنگ" و "مقابل برائے قیام" مناسب.

سپہ سالارِ مول راج کہ در قلعہ چنیوٹ بہ شیخ امام الدین بہ جنگ و پیکار سروکار داشت۔ نیز گرفتار[شدہ] در لاہور آمدہ پا بجولاں گشت۔ شیخ موصوف بہ جلدوئے این خدمت بہ خطابِ بہادری و بحالی جاگیر انحارسے[1] یافت۔ فقط

بعدِ فتحِ ملتان جنرل وشن صاحب معہ فوجِ بمبئی برائے کمکِ کمانڈر انچیف کہ در جنگِ شیر سنگھ حریف[2] و ہم ردلیف بُود۔ از حضور لارڈ صاحب مامور گردید۔ گویند۔ روزے شیر سنگھ کہ در[3] دیدۂ او قریب یک لک مردم از سپاہی و بازاری[4] فراہم بودند۔ درمیانِ کچہری و اژدحامِ عوام لاف و گزاف[5] مے زد۔ و دروغ[6] مے گفت۔ کہ ما کمانڈر انچیف را ہزیمت دادیم۔ و غالب[7] آمدیم۔ بناءً علیہ فوجِ انگریزی و احاطۂ بمبئی محاصرۂ ملتان [را] گزاشتہ و دست از مول راج باز داشتہ برائے کمکِ استخلاصِ[8] کمانڈر انچیف و ہمراہ بردن او را عازمِ این حدود شدہ اند۔ باید دید۔ کہ سنگورہ چگونہ مے کند۔ اتفاقاً دریں اثناء سردار چتر سنگھ پدرِ شیر سنگھ کہ سرگروہِ مفسداں بود۔ چوں روباہِ پیر دامِ تزویر ہر سُو مے گسترد۔ معہ[9] سر و سامانِ فراوان و افواجِ افغانانِ تہور بُنیان بعد دادنِ پشاور و اٹک بہ سردار دوست محمد خاں کوچا کوچ رواں بودہ از دریائے جہلم عبور نمود و ملحقِ لشکرِ پسرِ خود شد۔ چوں بہ شیر سنگھ وغیرہ افسرانِ لشکر ملاقات کرد۔ دانست۔ کہ فوجِ ما غالب است۔ و [لشکرِ] حریف مغلوب۔ خواست کہ از آں جا یلغار زدہ بہ طرفِ لاہور متردّد گردد۔ جارج لارنس صاحب و میم صاحبہ و صاحبانِ دیگر کہ نزدش قید بودند۔ از راہِ مصلحت بہ وے گفتند۔ کہ اے سردار بر کثرتِ فوج چہ اعتبار است۔ کہ در وقتِ کار بکار آید یا[10] نہ۔ **بیت**

مکن تکیہ بر لشکرِ بے عدد
کہ شاید نیابی ز لشکر مدد

پس جارج لارنس صاحب بہادر مذکور ظاہر نمود۔ کہ مرا بگزار۔ و روانۂ لاہور کُن۔ کہ چیزے صورتِ بہبودئے تو[11] در حضور[12] صاحب بہادر کلاں کردہ بیایم۔ و حرکتے نکن[13]۔ سردار

---

[1] "انحارے"۔ افتخار خود حاصل است۔ اضافۂ یائے مصدری بے کار۔ یائے تنکیرے توان افزود۔

[2] ج ص۱۹۱ : "حریف بدلیت"۔ [3] ج : "در" حذف۔ [4] ب ص۱۹۱ : "سپاہی و بازاری فراہمی داشتند"۔ ج : "وغیر ذالک فراہمی داشتند"۔

[5] ق انجمن "گزاف" بہ ذال معجمہ وے نہ بہ زائے معجمہ درست است۔ [6] ج : "دروغ ظاہر کرد"۔ [7] ب و ج ص۱۹۲ : "بر او غالب آمدیم"۔

[8] ب و ج : "استخلاص"۔ [9] ب و ج : "معہ سر و سامان"۔ [10] ج ص۱۹۲ : "یا ہمرکاب گردد"۔ ب : "یا نہ"۔

[11] کذا "شما" وے "تو" مے باید۔ ربطِ ضمیر و افعال۔ [12] ج : "در حضور صاحب رخصتِ وفور کنانیدہ آیم"۔

[13] ب و ج : "نکنند" وے "مکن" بہ صیغۂ امر واحد حاضر باید۔ چونکہ اول روانۂ لاہور نمود گفتہ۔ فرود آمد باید۔ ج ص۱۹۳ : چناں قلم دادہ "و شما ہمیں جا تا واپس آمدنِ من یا برجا باشند و متحرک نہ شوند۔ و حرکتے نکنند"۔ ربطِ ضمیر با فاعل مفقود۔

دویم بتاریخ بست و دویم جنوری ۱۸۴۹ء مطابق دوازدهم ماه ماگه سمت ۱۹۰۵ یک هزار و نه صد و پنج بکرماجی اول بار دو دو و چهار چهار نفر سپاهی از قلعه برآمده و سلاح خود را در کیمپ سرکاری گزاشته پناهِ جان و حرزِ امان مے خواستند۔ به وقتِ شمار[1] سپاهِ مذکور به مقدارِ چهار هزار جوان به قلم آمدند۔ و متعاقبِ آں بهیر و بنگاه قریب دو هزار تخمیناً[2] از قلعه بدر آمدند۔ پس [از] آں خود مول راج معه یک دو کس افسرِ دیگر و چهار پنج شاطر نفر به رفاقتِ میجر بیجر صاحب به سواریٔ اسپ یابُو تنگ آور از قلعه بیروں آمد۔ و خود را سپردِ سرکارِ عالیِ انگریزی نمود۔ و در کیمپ[3] کلاں پست و یک صدائے توپ به طریقِ شلکِ تهنیت سر شدند۔ و فی الحال یک پلتن گوره و دو پلتن هندوستانی در قلعه رفته تسلط نمودند۔ و هر چهار طرف پهره سپاهیاں مقرر و مامور گردیدند۔ و آں چه مردم سپاهی وغیره از قلعه برآمده بودند۔ اسیر کرده در کیمپ ادورد صاحب بهادر فرستادند۔ یکسر محبوس و حوالۂ حوالداران جیوش شدند۔ و دیوان مول راج را قریبِ خیمۂ وِشن صاحب منزل دادند۔ و عیال و اطفالِ او در حصار به حفاظتِ سپاهیانِ سرکار محفوظ شدند۔ و در مقامِ خزانه پهرۂ گوره هائے ولایتی مامور شدند۔ و بر میگزین[4] و سلاح خانه و ذخائرِ غله و روغن[5] زرد و روغنِ سیاه و افیون وغیره که از عملِ دیوان ساون مل جمع بودند۔ پهرۂ سپاهیانِ هندوستانی برائے پاسبانی مقرر گشتند۔ و صاحباں را نود[6] (ضرب) توپ و چهار غباره از قلعه وغیره بدست آمدند۔ و لاشه هائے اگنیو صاحب و اینڈرسن صاحب مقتول که در قبرستانِ ملتان بے ترتیب بطورِ اسلام مدفون بودند۔ برآورده درمیانِ[7] قلعه آورده باعزت و احترام مدفون [کردند][8] و مقام دادند۔ عمارات و منازل و دکاکین[9] در شهرِ ملتان فراواں اند۔ ازاں جمله نه هزار و دو صد منزلِ عالیشان بشمار آمد۔ و جنرل کورت لینڈ به نظامتِ صوبۂ ملتان مقرر گشت۔ و دیوان مول راج را به زمرۂ اُسرا[10] روانۂ لاهور نمودند۔ چناں چه به تاریخ بستم فروری فیل سوار در شهرِ لاهور تشهیر وار آورده به حویلی بی بی چندکور محبوس کردند۔ و نراین سنگه

---

[1] د: "متماز". ج: "شمار سپاه". ب صـ۱۲: "شمار سپاه مذکور". [2] ب و ج: "تخمیناً" را حذف. [3] ج: "کیمپ بلند".

[4] د و ب: "میجزین". ج: "میگزین". [5] ب: "روغن زرد و روغن سیاه". ج: "روغن زرد و سیاه".

[6] ج: "چهل توپ از قلعه بدست آمدند". دیگر حذف. ب: "نود توپ". [7] ج: "بجائے دیگر در قلعه".

[8] د و ج: "مدفون و مقام دادند". د: "مدفون کردند" باید. و مقام دادند. ا: "دارند".

[9] کذا "دکاکین"، "دکاکین" باید. [10] ج: "اسیران".

بنا براں فوجِ حریفاں نزدیکِ شہر بودہ جنگ مے کردند۔ و حفاظتِ شہر نگاہ مے داشتند۔ مع ہذا فوجِ انگریزی بہ طرفِ قلعہ متوجہ شدہ بہ فاصلۂ ہشتاد گز رسیدہ توپ ہا زدن آغاز کردند۔ و رخنہ[1] ہا در دیوار حصار از ضربِ گلولۂ آتش بار آشکار شدند۔ بعد بہ تاریخ دویم ماہِ جنوری ۱۸۴۹ء عیسوی با شام سنگہہ برادرِ مول راج و ہندو سنگہہ کہ محافظِ شہرِ ملتان بودند۔ جنگِ عظیم بہ وقوع انجامید۔ و بسیار مردم از سپاہِ ملتان معہ ہندو سنگہہ کمیدان[2] کشتہ شدند۔ و شکستِ سخت خوردند۔ و شام[3] سنگہہ [فرصتِ] فرار یافتہ در حصار رفت۔ و شہرِ ملتان را فوجِ انگریزی متصرف شد۔ و اسباب مہرزمان[4] را بہ غارت آوردند۔ ازاں جملہ بیست و پنج فیل بودند۔ و اسپ و گاؤ و اجناسِ بسیار بہ دست آوردند۔ و گویند قریبِ پنج[5] لک روپیہ غلہ کہ در شہر بود سوختہ گشت۔ و مہاجنان و کہتریانِ شہر مبلغ سیزدہ لک روپیہ دادن قبول کردند۔ بشرطے کہ شہر از غارت و تاراج محفوظ باشد۔ معلوم نیست کہ آخر چہ بہ وقوع آمد۔ چوں شہر ملتان بہ تاریخ مذکور مفتوح و سپاہش مقتول و مجروح و اکثرے اسیر و دست گیر شدند۔ و بسیارے از اندرونِ حصار و بیرونِ امصار روئے بہ فرار نہادند۔ پس فوجِ انگریزی قلعہ را نگیں وار حلقہ کردہ مورچال گرد و جوار آں بہ آئینے بہ استقلال چیدند۔ اگر شیطان درمیان مے بود راہِ نجات نمے یافت۔ و نقب[6] ہا از میانِ شہر نزدیکِ قلعہ بردند۔ مردم محصور نقب زن را دیدہ تفنگ ہا مے زدند[7]۔ اگرچہ حصنِ ملتان حصین و فصیل ہائے او بلند ترین و خندق ہا عمیق بود۔ از ضربِ گلولہ ہائے اضراب دیوار و برجش چنداں خراب شدند۔ و از پا افتادند۔ کہ [قلعہ] قابلِ حملۂ سپاہ گردید۔ دریں حالت اکثر سپاہیاں دہ دہ کس و بیست بیست کس از قلعہ بدر مے رفتند۔ دیوان مول راج متلون[8] مزاج از ترسِ جاں خاطر پریشاں شدہ از یورش کردنِ سپاہِ فیروزی نشاں بہ خود رعشہ آورد۔ و دیا بخش وکیل مردِ پیر [را] کہ چند بار در لشکرِ انگریزی آمد و شد داشت۔ بہ حضورِ انور وشن صاحب بہادر بتاریخِ بست و یکم جنوری فرستاد و زنہار خواست۔ چناں چہ روز

---

[1] ب : "رخنہ ہا"۔ [2] ج ص۲۱۱ : "در میدان کشتہ شدند"۔ ب ص۱۹۱ : "کمیدان کشتہ شدند"۔

[3] ج : "شام سنگہہ بہادر"۔ ب : "شام سنگہہ فرار یافتہ"۔ [4] ب و ج : "مہرزمال"۔

[5] کذا "پنج لک روپیہ غلہ" ولے "غلۂ پنج لک روپیہ" مے باید۔ [6] ب و ج : "نقب ہا"۔

[7] ج : "مے زدند"۔ [8] ج : "شوریدہ مزاج"۔ ب ص۱۹۲ : "شور مزاج"۔

بر مقامِ رام تیرتهه و شواله حمله کار فرمودند[1] و با وصفِ توپ زنی اہلِ قلعه و تفنگ اندازیِ سپاہِ ملتان غولِ اولِ لشکرِ انگریزی پیشتر رفته مورچالِ حریفاں را که ہماں وقت تیار کردند ـ انتزاع[2] نمودند ـ دراں جا ده گرهی[3] مستحکم که آں جا مرهی[4] دیوان ساون مل پدر مول راج است ـ به چابکی رسیدند ـ و یک پلٹنِ انگریزی چوں قریبِ مسجد که در قربِ مقبرۀ شمس تبریزی و دیگر قبرستان است ـ دواں دواں[5] رفت ـ و گروہے از سکهانِ ملازمانِ مول راج مسلح دراں جا ایستاده بودند[6] بشتاباں رسید ـ دراں جا جنگ واقع گردید ـ دریں ضمن سکهانِ دیگر از زیرِ درختانِ انبوه برآمده به کمکِ آنها ممد شدند ـ دراں حال جنگِ شمشیر و تفنگِ خوب رنگ از قوه به فعل آمد و چند کس را از سپاهِ انگریزی مقتول و گرفتار کردند[7] ـ دریں اثناء گوره پلٹنِ ولایتی حمله آورده سکهاں را از آں جا بدر کردند[8] ـ و آں باغچه و مقبره را نیم پاسِ شب رفته به دست آوردند ـ دریں روز اکثر از سپاهیانِ[9] طرفین بکار آمدند ـ و یک طرف فوجِ بنگاله دمدمه بسته پنج توپ بالائے دمدمه بُرده به طرفِ قلعه سر کردند ـ چنانچه گوله‌ها در اسلحه خانه[10] و انبار اندرونِ حصار افتاده دو بار آتش گرفت ـ و کوشک[11] ها برباد رفت ـ گویند ـ در آوانِ پریدنِ مکان آواز بسبب مثلِ رعد بلند شد ـ و گرد و غبارِ آں از کروه‌ہائے بسیار مشاهده شد ـ جنرل وِش صاحب ده اشرفی به گوله اندازے که شست بسته گوله‌ها دراں اسلحه خانه زده بود ـ انعام بخشید ـ و سه اشرفی[12] افسرِ او بدو داد و گویند سه صد مردم که بر سقفِ آں جا بودند ـ ہلاک شدند ـ و ما سوائے آں دیگر کسانِ بسیار مع مال و اسباب از حوالیِ آں مکاں تلف گشتند ـ و روزِ دیگر انبارِ غلّهٔ گندم به آتشِ گوله سوخت ـ و دانهٔ آں سیاه رنگ شده بسانِ قطراتِ باراں در تمام شهر و اطرافِ آں باریدند ـ و روشنیِ آں آتش افروخته[13] تمام شب از دور نمایاں مے شد ـ و به تاریخ بست و نهم دسمبر ۱۸۴۸ع باز حرب و ضرب آغاز شد ـ و فوجِ انگریزی اراده کرد که شهر را متقابض شوند.

---

[1] د صـ۳۰۴ و ج: "کار فرمود". ب صـ۱۹۱: "کار فرمودند". [2] ب: "انتزاع". ج صـ۱۰۳ د: "انتشراع".

[3] ب: "ده گهری مستحکم که آنجا". ج: "ده گهری مستحکم که در آنجا". [4] "مرهی" ج ن: "گور که دراں فقط استخوانِ کسے دفن باشد".

[5] ج: "دواں دواں رفت" حذف. [6] ب: "شتاباں رسید" حذف. ج: "ایستاده بودند ـ شتاباں رسید".

[7] ج: "گرفتار کرده بردند". ب: "گرفتار کرده بودند". [8] ب و ج: "بدر کرد" و "بدر کردند" مے باید.

[9] ج: "سپاہان". ب: "سپاہیان". [10] ب: "سلاح خانه". [11] ج: "کوشک ها". ب: "کوسک ها".

[12] ج: "افسر او بدو داد". ب: "بدو افسر او داد". [13] ج: "افروخته" حذف کرده. ب: "افروخته".

بهادر مرخص گشت۔ پس سیزدهم ماهِ جنوری مطابق دوم ماهِ ماگهه سمت ۱۹۰۵ بکرمی حسب الامر صاحب بهادر ممدوح لشکرِ انگریزی به تندی و تیزی از مقامِ هیلاں و جوکالی به سرِ شیر سنگهه مفسد تاخت آورده متصلِ موضع چیلیاں والی جنگ متواتر و متوالی از صبح تا لیالی کردند۔ چوں زمین نا هموار و صحرا پر شاخسار بود۔ گردشِ غرّشِ توپ به قوتِ کسری[1] چناں که بایست نمی شد۔ و باوجودِ این بارشِ قطراتِ باراں به کثرت و فراواں می رسید۔ ازیں هر دو سبب مردم بسیار از لشکرِ انگریز بهادر بکار آمدند۔ و تهلکهٔ عظیم در لشکر افتاد۔ چه[2] که از هجوم تفنگ رانی و غلبهٔ سنگهاں، گوله اندازانِ توپ هائے انگریزاں کشته شدند۔ و اضراب از زدن معطل[3] ماندند۔ دریں حرب گاه بست و دو افسرِ نام ور و پانصد و شصت سپاهی مقتول و یک هزار و سی صد نفر مجروح از لشکر انگریزی شدند۔ و بعضے گویند سیزده افسر کشته[4] شدند۔ و قدرے از سپاهِ سنگهاں هم بکار آمدند[5]۔ اما صاحبانِ آئین داں یک قدم از میداں پس پا نه شدند۔ و مقامِ هماں جا کردند۔ و فوجِ سنگهاں در ظلمتِ شب و ترشحِ سحاب به صد رنج و تعب راه به خرگاه بردند۔ و بجائے خود رفته کوس فتح بلند آوازه کردند۔ و تکبر و رعونت که مذموم ترین افعال است بخود راه داده دست به غارتِ مال و اسباب بیوپاری و سوداگر که اشیاء برائے فروخت به لشکرِ صاحب بهادر می بردند۔ دراز کردند۔ و شهرت دادند که دائرهٔ انگریزاں در مقامِ بے آب محصور است۔ و غله و کاه به عسکرِ شاں نمی رسد۔ البته بے جنگ مغلوب خواهند[7] بود۔ فقط

ذکر و بیان فتح قلعهٔ ملتان و اخراج مول راج

چوں فوجِ دریا موج احاطهٔ بمبئی معه توپ خانه بالکل به سرکردگیٔ جنرل وش صاحب بهادر در علاقهٔ ملتان داخل شد۔ حسب الامرِ جلیل القدر لارد صاحب گورنر به تاریخ بیست و هشتم دسمبر ۱۸۴۸ء عیسوی به وقت یازده ساعت روز برآمده افواجِ انگریزی و سپاهِ گورا و پنج کمپنی از پلٹنِ سرکار ملکه صاحبه به سرکردگیٔ کرنیل فرینکسن[8] در کوهم مادکیم صاحب بهادر و اڈورڈ صاحب بهادر برجے که قریب ششیش محل است حمله نمودند۔ و بعضے ازاں

---

[1] ا و ب: «به قوتِ کسری» (کسرے باید) [2] ب و ج [illegible]: «چه که از» [3] ج: «از زدن معطل»

[4] ب صفحه ۱۹: «کشته شد» [5] ج: «بکار آمد۔ والله اعلم» [6] ب: «آمدند»

[7] ا و ب: «خواهد بود فقط»، و «خواهند بود» می باید۔ [8] ب: «در کوهر مادکیم»

به دستِ سپاهِ فیروزی دست گاه در آمد. روزِ دوم اکثر فوجِ انگریزی معه آذوقه و سامان عبور از معبرِ راستِ دریا رام نگر و جوکالی نموده حوالیِ هیلاں را مخیمِ جاه و جلال نمودند. و آمدنِ اخبارِ فتحِ ملتان را [در] انتظار و گوش بر آواز بودند. زیرا که فوجِ بمبئی گرد و نواحِ[1] ملتان رسیده بود. و شیر سنگه که کمکِ[2] ملتان مے کرد. نیز شکست یافت. و فوجِ انگریزی درمیان حائل گردید. و نیز در همیں روز میجر ویلهر صاحب فرارسیده سردارانِ مفسد انجه و پتهان کوت و دهرم کوت وغیره را سزا داده بجائے خود معاودت نمود. و هارسن صاحب هم سعی نموده مفسدانِ گرد و نواحیِ کلاں واله وغیره [را] منهزم[3] ساخت.

به[4] فضلِ مُفضلِ حقیقی دریں نزدیکی به تاریخ بست و دوم ماه دسمبر فوجِ بمبئی معه توپ خانهٔ کلاں در حدودِ ملتان وارد گردید. به اتفاقِ حسنه کرنیل سر هنری لارنس صاحب بهادر مبارک قدم از حضورِ پر نورِ والیهٔ انگلستان برائے فرو نشاندنِ شعلهٔ فسادِ پنجاب دستوری یافته از ولایت در مقامِ بمبئی و[5] از بمبئی به سبیلِ ڈاک دوم جنوری ۱۸۴۹ء یک هزار و هشت صد و چهل و نُه عیسوی در سندهه و از سندهه در بهاول پور داخل شده دو روز[6] مقام کرد. و احوالِ چگونگیِ ملتان کم و کیف دریافت کرده به تاریخ ششم جنوری در فیروز پور به حضورِ نواب گورنر جنرل بهادر رجوع[7] [کرده] و حاضر بوده بشارت داد. که قلعهٔ ملتان عنقریب[8] مفتوح مے گردد. و همان[9] روز بعدِ توقفِ چند ساعت ملازم به لاهور شد. چناں چه نهم جنوری فائز[10] در بلدهٔ مذکوره بوده به تاریخ دهم ماهِ جنوری با مهاراجه دلیپ سنگه ملاقات کرد. و از آں جا سوار شده به تاریخ یازدهم شهرِ صدر به لشکر گاهِ کماندر انچیف بهادر در موقفِ[11] قصبهٔ هیلاں رسیده فوجِ انگریزی را حکمِ جنگ با مفسداں داده مراجع به لاهور شد. و ابتدائے ماهِ فروری ۱۸۴۹ء باز بدستورِ سابق بجائے مستر گری صاحب به کار و بارِ رزیدنتیِ پنجاب بحال و برقرار شد. و گری صاحب

---

[1] ج: "گرد و نواح".   [2] ج: "کمکِ قلعه"؛ ب ص۱۸۹: "کمک ملتان".

[3] ا و ب ص۱۹۰ و ج ص۳۶۰: "منهدم". ولے "منهزم" باید.   [4] ب و ج: "به فضلِ مُفضل".

[5] ب: "فراز" که غلط است. ب: "فرار" این نیز غلط است.   [6] ج: "روز". ب: "دو روز" مے باید.

[7] کذا "رجوع و حاضر بوده". ولے "رجوع کرده و حاضر بوده" باید نوشت.   [8] ج: "عنقریب هم مفتوح". ب: "عنقریب مفتوح".

[9] ب: "و همان روز". ج ص۳۶۱: "به همان روز".   [10] ب و ج: "فائز".

[11] ا و ب: "توقف". ج: "موقف قصبه".

کوت پندی داس رسیدند. و ازاں جا کوچ به کوچ به یلغر در قصبهٔ رام نگر رسیده به شیر سنگه بهادر یک دو جنگِ خوب تر نمود. چوں فوجِ سکهاں به قدرِ چهل هزار سپاهی و بیست و هشت توپ بود. و در گذر هائے پایاب دریا بسیار استحکام کرده آں روئے آب طرفِ دوابهٔ گجرات[1] در تقابل افتاده بودند. عبور از دریا از جائے پایاب کرده جنگ با فوجِ انگریزی مے کردند. چوں فوج همراہیِ گف[2] صاحب اندک بود. لهذا بنا بر جزم گردِ دائرهٔ خود دم دمه ها بسته توپ ها سر مے کردند. دریں اثنا اکثر فوجِ سکهاں آں روئے آب آمده جانبِ دم دمه هائے انگریزاں به انداختنِ توپ و تفنگ مشغول مے بودند. دریں بین تهکلسین صاحب فرصت یافته شانزده کشتی از طرفِ حریفاں بدست آورد و نیز راهِ عبورِ پایاب پیدا کرد[3]. پس به تاریخِ سیوم ماهِ دسمبر از گذرِ پایاب هشت هزار پیاده و چهار هزار سوار و بست و شش ضرب توپ به سرکردگی میجر تهکیواں صاحب و تهکلسین صاحب بهادر عبور از دریا کردند. و سپاهِ سکهاں که مقابلِ[4] ایں گذر به خوابِ غفلت بودند. از اطلاعِ عبورِ فوجِ انگریزی از آں روئے آب گریخته در گجرات رفتند. بلکه گجرات را هم گذاشتند. اما شیر سنگه وغیره سکهاں آگاه شده بر فوجِ انگریزی حمله آوردند.[5] و توپ ها سر کردند و زدند. چوں یک ساعتِ نجومی ضرب هائے بسیار به شلک آوردند. و از فوجِ انگریزی یک توپ سر نه شد. دلیر تر شده قدم[6] پیشتر نهادند. هرگاه بر[7] زدِ گلولهٔ توپ رسیدند. یکسر از سپاهِ کینه خواه نصرت[8] دستگاه توپ ها سر شدند. خیلے از خیلِ خود سراں بر خاکِ هلاک افتادند. و نظامِ فوجِ اوشاں پریشان شد.[9] تهکیوال صاحب به[10] نظر ماندگیِ مردم و اسپانِ عمله تکاموشی[11] آں روز موقوف کرده بر فردا گذاشتند.[12] آں روز از فوجِ انگریزی چهل نفر مقتول و سه افسر مجروح گردیدند. و از طرفِ ثانی بسیار مردم بکار آمدند. از فوجِ سکهاں شب را از دائرهٔ[13] خود کوچ به اضطرار کرده در جنگلِ[14] بار و درختانِ خار دار که طرفِ دریائے بهت بودند. پناه بُردند. چناں چه صباحِ آں روز یک فیلِ[15] سواری از دائرهٔ شیر سنگه

---

[1] ج ص۲۰۲ و ب ص۱۸۹: "بر تقابل". [2] ج: "گپ صاحب". "فوج همراه گپ" کافی بود. همراهی به معنی مصدری درست است در معنی صفت همراه باید نوشت. [3] ب و ج: "پیدا کرد". [4] د و ج ص۲۰۳: "مقابله" ب: "نیز" "مقابله". ولے "مقابل" باید

[5] ج: "و توپ ها سر کردند و زدند". [6] ب و ج: "قدم" ـ د: "قدم" حذف. [7] و: "بر زد".

[8] و: "بضرب". ب و ج: "نصرت". [9] ج: "پریشان گشت". ب: "پریشان شد".

[10] ج: "به نظر ماندگی". [11] ب: "تکاشی". ج: "تکاپوشی". [12] ج: "گذاشت". ولے گذاشتند باید.

[13] ج: "دیره". [14] ب: "جنگلِ بار". ج: "جنگل و بار".

[15] ب: "یک فیل". ج: "یک فیلِ سواری".

مامور بودند۔ از آمدن و[۱] رجوع شدن نزدِ شیر سنگھ و چتر سنگھ وغیرہ مفسداں واہمہ داشتند۔ بھائی مہاراج از ملتان برآمدہ اولاً افواجِ دُورِ بنوں را بہ فریب و فسوں رہ نموں شد۔ کہ رفیقِ دہرم شوند و بہ راجہ شیر سنگھ رجوع گیرند۔ چناں چہ اوشاں را نزدِ راجۂ مذکور روانہ کردہ بہ طرفِ پشاور راہی شد۔ و افسرانِ پلاتنِ خالصہ را کہ دراں جا بودند۔ بہ ہر حیلہ بہ دام آوردہ نزدِ چتر سنگھ حاضر نمود۔ و خود روبہ مانند در لشکرِ شیر سنگھ بہ زودی رسیدہ سکھاں را بہ ترغیبِ جنگ آموز گاری مے نمود۔

چوں اخبارِ شور انگیزیٔ سکھانِ خالصۂ پنجاب از ہمہ جوانب و اضلاعِ علاقۂ لاہور گوش گزارِ[۲] نواب گورنر جنرل بہادر لارڈ دلہوزی[۳] صاحب بہادر در کلکتہ مسموع گردید۔ بناءً علیہ نواب گورنر جنرل ممدوح برائے انتظامِ ممالکِ مغربی و رفعِ ہنگامہ و فسادِ ملکِ پنجاب از دار الایالت کلکتہ قصدِ ہندوستان فرمود۔ چناں چہ در ماہِ نومبر ۱۸۴۸ء عیسوی از دار الایالتِ[۴] کلکتہ بہ سواریٔ سفینۂ دخانی متوجہ شدند۔ و از بنارس بر سبیل ڈاک بہ راہ کاہن پور کنپو[۵] واردِ پٹنہ [شدند] و بتاریخ ہفدہم نومبر روزِ جمعہ در[۶] شہر آگرہ نزولِ اجلال فرمودند۔ و قبل ازیں بہ موجبِ حکمِ گورنر ممدوح کمانڈر انچیف سپہ سالارِ کل فوجِ انگریزی احاطۂ بنگالہ گف صاحب بہادر معہ جنرل گلبرٹ کوچا کوچ برائے خبر گیریٔ ایں ہم[۷] بہ تاریخ دہم ماہِ نومبر ۱۸۴۸ء[۸] عیسوی معہ توپ خانہ و فوجِ شائستہ داخلِ قصبۂ قصور کہ قریب بہ لاہور است۔ گردید۔ و لشکر ہیکیول صاحب و نکلسن صاحب از لاہور کوچیدہ در گوجراں والہ فروکش شدند۔ و ازآں جا متصلِ قلعۂ دیدار سنگھ وارد شدہ[۹] مے خواستند کہ قصدِ حملہ بر سپاہِ سکھاں کہ ریگستانِ دریائے چناب گزر رام نگر افتادہ بود۔ کنند۔ مگر بہ سببِ رسیدنِ حکمِ سپاہ سالار مذکور از مقامِ[۱۰] قصور کہ تا آمدنِ من دراں جا تامل باید کرد۔ توقف نمودند۔ القصہ گف صاحب بہادر کمانڈر انچیف معہ افسرانِ دیگر از قصور حد لاہور رسیدند و از لاہور سوار شدہ شانزدہم ماہِ نومبر از دریائے راوی عبور کردہ نزدِ

---

[۱] ج ص ۱۸۸: "و رجوع شدن" حذف۔ [۲] کذا در ب "گوش گزار .... مسموع گردید" ہم معنی است۔ ازیں ہر دو یکے مے باید "گوش گزار .... در کلکتہ گردید" درست است۔ مسموع زاید ہے و دے معروف۔

[۳] ج: "لارڈ دل ہوسی"۔ [۴] ب و ج: "از دار الامارتِ مذکور"۔ [۵] ج: "کنپو" یعنی کیمپ۔

[۶] ب ص ۱۸۹: "در شہر آگرہ"۔ [۷] ا: "ہم"۔ ج: "ہم"۔ ب: "ہم"۔

[۸] ج: "۱۸۴۹ء"۔ ب: "۱۸۴۸ء"۔ [۹] ج: "وارد شدند"۔ ب: "وارد شدہ"۔ [۱۰] ج ص ۱۸۹: "مقام" حذف۔

پدر از کیمپ انگریزی برخاسته معه سپاهِ خود در ملتان رفت . و با مول راج پیوست . طرفه تر این که مول راج نیز متوهّم شد . که مبادا شیر سنگهه از راهِ مکر و فریب نزدِ این جانب آمده باشد . و قابو یافته مرا قتل کند[1] یا محبوس کرده نزدِ صاحبان برد . اعتماد بر وے نه کرد . و در فوجِ خود جائے نه داد . چوں مول راج را احوالِ شورشِ چتر سنگهه نیکو واضح شد که اراده[2] جنگ با فوجِ انگریزی دارد . ازیں معنی دل قوی کرده به اتفاقِ شیر سنگهه بهادر با سپاهِ فرنگ یک دو جنگِ عیارانه خوب رنگ کرد . روزے که فوجِ انگریزی یورش به شهرِ ملتان نمود . ازطرفے فوج مول راج از طرفِ دیگر سپاهِ شیر سنگهه فراهم آمده فوجِ انگریزی را درمیان گرفت . و اکثر کساں از لشکرِ صاحبان مجروح و مقتول شدند . افسرانِ انگریزی به مقتضائے دُور اندیشی نزدیکِ شهر رسیده بودند[3] . مراجع به رجع القهقری شده باز در مقامِ سورج کُند اقامت پذیرفتند . دریں حالت بسیارِ مردمِ خالصه یعنی سکهه که در[4] لشکرِ انگریزی بودند . برخاسته رفتند . و بعضے[5] سپاهاں که از ملتان در لشکرِ مستر کورت لیند[6] ملازم بودند . با مول راج پیوستند . و فوجِ انگریزی توپ خانه گردِ خود چیده منتظرِ امدادِ آمدنِ فوجِ احاطهٔ بمبئی[7] به خاطر جمعی نشستند . و دراں دیوان[8] مول راج نادان گمان بُرد . که انگریزاں از جنگ گریزاں اند . ازیں[9] مظنّه خود را غالب و مظفّر انگاشته راجه شیر سنگهه را رخصت فرمود . که رفته به رفاقتِ پدرِ خود پردازد و افواجِ خود (را) نیز به اطرافِ دیهات متفرق ساخت . که تحصیلِ مالیه و انتظامِ ملکیه کنند[10] . چناں چه دیوان نرائن سنگهه سپه سالارِ معتبرِ خود را که مردِ دانا و دلیر در جنگ بود . به طرفِ شهرِ چندیوت[11] فرستاد . او بے چاره در همان جا در هنگامهٔ ملکیه در ماند . و راجه شیر سنگهه از ملتان کوچیده بر لبِ آبِ چناب گزر رام نگر فرود آمده به گرد آوریٔ مفسدانِ دور و نزدیک پرداخت . اکثر موئے درازانِ بے شعور از ملکِ پنجاب و مانجهه گردِ او جمع آمدند . و آں که پلاتنِ سرکار لاهور طرفِ دُور جونی و پشاور

---

[1] ب ص ۱۸۱ : "قتل کنند". [2] ا و ج ص ۳۷۲ : "آماده جنگ". ب : "آماده". ولے : "ارادهٔ جنگ" مے باید.

[3] ا و ج : "رسیده بود". ولے "رسیده بودند" باید. [4] ج : "درمیانِ لشکر". ب : "در لشکر".

[5] ب ص ۱۸۲ : "و بعضے بعضے سپاهاں". [6] ب : "کورت نسه". ولے. ا و ج : "کورت لیند".

[7] ج ص ۳۷۳ : "احاطهٔ منسبی". ب : "ممبئی". [8] ج : "و دیوان". [9] ب : "تعین مظنه".

[10] ب و ج : "سازند".

[11] چوآغ : "چندیوت" امروزها "چنیوٹ" مے نویسند.

کهندگهر[1] که جائے قلب است۔ نشسته [به] هوشیاری به نشست۔ و جهت خرچ[2] وغیره مصالح او را مهاراجه صاحب بهادر مهاراجه گلاب سنگهه والئے کشمیر خبر گیری او مے گرفت۔ و سردار چتر سنگهه لاچار شده به افاغنهٔ پشاور و کابل اتفاق و ارتباط پیدا آورده و پشاور به آنها داد۔ آں چه فوج سکهاں در پشاور بود۔ به سردار چتر سنگهه پیوست۔ و مور چال گرد و جوارِ قلعهٔ اٹک که دراں جا هم دو صاحبانِ انگریز بهادر بودند۔ بر بستند و محاصره داشتند۔ پس قلعهٔ اٹک را مفتوح کرده اٹک و پشاور هر دو محال به سردار دوست محمد خاں والئے کابل حواله کردند[3]۔ و پسرش فوجِ افاغنه [را] شاملِ لشکرِ خود ساخت۔ چنانچه سلطان محمد افغان برادر دوست محمد خاں از نواحئ پشاور جارج لارنس صاحب و میم صاحبه و دو صاحبان دیگر (را) گرفتار کرده به سردار چتر سنگهه سپردند۔ و لونی[4] صاحب بهادر [را] نیز از قلعهٔ اٹک دست گیر کرده حوالهٔ سردار موصوف نمودند[5]۔ چناں چه سردار چتر سنگهه درین[6] امر شلکِ تهنیت و مبارکی در لشکرِ خود سر کنانید۔ اما سردار به مقتضائے سعادت که در نهاد داشت ادبِ اوشاں به واقعی نگاه داشت۔ و از خدمت و حفظِ حرمتِ شاں تجاوز نه ساخت۔ اگرچه جارج[7] لارنس صاحب چتر سنگهه را از جنگ کردن با فوجِ انگریزی مانع مے شد۔ و مے گفت۔ که سلامتئ شما در مصالحت است۔ نه در محاربت۔ و سردار سرِ جنگ را از دل نے خواست۔ لاکن به موجب زشتئ اعمالِ مردمِ پنجاب و شقاوتِ سنگهانِ کم طالع شعلهٔ فتنه بالائی[8] مے یافت۔ چه هرگاه مستر ادورد صاحب را که در مقابلهٔ مول راج گرم پیکار بود۔ اخبارِ انحراف و بغاوتِ چتر سنگهه معلوم شد از راهِ حزم و احتیاط راجه شیر سنگهه پسرِ چتر سنگهه را که به مهم[9] ملتان از لاهور همراهِ سپاهِ سرکارِ لاهور جهتِ امدادِ صاحب مسطور مامور بود۔ فرمود که شما بر فاصلهٔ پنج کروه از لشکرِ انگریزی دائره[10] کرده [فروکش] باشید۔ شیر سنگه دانست۔ که به سبب سرکشئ پدرم افسرانِ فوجِ انگریزی را به من اعتبار نه مانده۔ مبادا که مرا قید کنند۔ بدیں خوف و هراس یا بموجب ایمائے

---

[1] ج ص۳۰۳: "گهندگهر"۔ ب ص۳۸۵: "کهدگهر"۔ چراغ: "کهندگهر"۔ [2] ج: "خیچ"۔ ب: "خرچ"۔

[3] ج: "حواله کردند"۔ ب: "حواله کرد"۔ [4] ج: "لونی صاحب تک"۔ [5] ا و ج و ب ص۳۸۱: "نمود" و "نمودند" باید۔

[6] ب: "ازین امر"۔ [7] ج: "خارج" - که غلط است۔

[8] ا: "نه ساخت"۔ ج: "بالائی مے یافت"۔ [9] ا و ب ص۳۸۸: "هم"۔ ج ص۳۶۶: "مهم ملتان"۔

[10] ج: "دیده کرده"۔ ب: "دائره"۔

چوں از لشکریان و افواجِ سرکارِ لاہور صورتِ کشادگیٔ ملتان جلوه نما نه شد۔ فوجِ انگریزی آں چه در لاہور موجود بود۔ مامورِ آں حدود گردید۔ که فوجِ انگریزی درآں جا رسیده به صلاح مستر ادورد[1] صاحب حمله و یورش به ملتان نمایند۔ چناں مستر ادود صاحب که جہتِ انتظامِ مہام در بنوں مامور بود۔ معه فوجِ رئیس بہادل پور[2] به یلغر رسیده شاملِ فوجِ انگریزی گشت و ہنگامهٔ محاربت را گرمی بخشید۔ و از آں طرف مول راج به مقابله بر آمده بازار کارزار را گرم تر نمود۔ از طرفین زد و خوردِ بسیار واقع شد۔ و فوجِ انگریزی به جرأت و تیزی فرایش شده و فوجِ مول راج [را] پسپا ساخته به مقامِ سورج کُند که سه کروہی از ملتان است دائره کرده فرود آمدند۔ جنگ ہر روز در پیش و قریبِ فتح بود۔ که ناگاه فتنهٔ دیگر بخاست[3] و شورش در سرزمینِ ہزاره پدید آمد۔ چه که به اتفاقِ ناگہانی و اندک بے خبری و نادانیٔ[4] سردار چتر سنگھ ناظمِ ہزاره و کشته شدنِ کنورا[5] فرنگی ملازمِ سرکارِ لاہور و سر به فساد[6] بر آوردنِ مردمِ ملکیه[7] و رفتنِ فوجِ سرکاری از حسن ابدال بجانبِ ہرکشن گڑھ که قلعه در ملکِ ہزاره است۔ اندکے ظنے[8] و غبارے در دلِ کمشنر ایبت صاحب سرحد کشِ پنجاب که در ملکِ ہزاره جہتِ انصرامِ مہماتِ آں جا[9] اقامت درآں جا داشت۔ پدید آمد۔ و از طرفِ چتر سنگھ مکدر[10] خاطر گشت۔ و چند وکلائے طرفین بنا بر مصلحت درمیان آمدند۔ اما آئینهٔ قلوبِ ہر دو مصفا نگشت۔ بلکه غبارِ فساد ازدیاد گرفت۔ و مردمِ ملکیه بعضے بطرفِ ایبت صاحب بہادر و بعضے بطرفِ چتر سنگھ مصالحت داشتند۔ چتر سنگھ بودنِ خود دراں جا مصلحت نه دیده۔ معه جمعیتِ خود از ہزاره برآمد و به اغوائے اہلِ غرض و ترسِ جانِ خود که مبادا از طرفِ لاہور فوجِ صاحبان آمده قید کرده برند۔ به اجتماعِ فوج پرداخت۔ سکھاں و سپاه از ہر طرف فوج بر او گرد آمدند۔ و در صددِ گرفتنِ[12] ایبت صاحب وغیره صاحبان که آں طرف بودند۔ کمر بستند۔ اما ایبت صاحب در کوه

---

[1] ج ص۳۰۲: "اڈورڈ صاحب"؛ ب: "ادور صاحب"۔ [2] ب ص۱۸۱: "بہلول پور"۔ [3] ج: "برخاست"۔

[4] ب و ج: "نادانی"۔ [5] از لغتِ انگلیسی کنورا که اسمِ مرد امریکائی بود که ملازمِ سرکارِ کمپنی بود۔ ب: "کہنرا"

[6] ب و ج: "سر به فساد"۔ [7] مردمانے که از ممالکِ غیر دریں دیار مے آیند، ملکیهٔ نامیده مے شوند۔ بحوالهٔ مہاکوش بھائی کاہن سنگھ ص۲۳۰۶۔ [8] ب و ج: "ظنے و غبارے" و "بخاری"۔

[9] ب و ج: "اقامت در آں جا داشت"۔ [10] ج: "مقضر گشت"۔ [11] ج: "ہرچند"۔

[12] ج ص۳۰۳: "در صدد و گرفتن" ب ص۱۸۲: "در صددِ گرفتن"۔

صاحب بہادر اشتہار مے داد و از رفتنِ آں طرف مانع مے شد بہ عمل نمے آوردند و مے گفتند۔ کہ ملتان از صاحبان فتح کردن مشکل است۔ چوں بہ مسامعِ صاحب رزیدنت داگویہ[۱] رسید کہ بھائی مہاراج تمام مریدانِ بابا بیر سنگھ مرحوم و بسیار مردم را بد راہ کردہ بہ طرف ملتان راہی مے کند۔ اکثر جاسوس و ہرکارہ[۲] و سپاہِ قاہرہ براے گرفتن و قید کردن بھائی مذکور تعین و مامور شدند۔ امّا آں عیّار پیشہ از میان مردم غائب مے شد و بہ دست نمے آمد[۳]۔ بدست نیامدنِ او [را] بعضے جُہلاء ظن بر کرامتِ او مے کردند چوں سابقاً[۴] او با مردم خالصہ کہ گروہے او را گشتہ بودند۔ عداوتے داشت۔ و دربارۂ اوشاں تقریر مے کرد۔ بالفعل کہ بودنِ او در پنجاب دشوار گشت۔ بہ قومِ خالصہ مائل شد۔ و بہ دلائل مذہبی تشفّیِٔ آں گروہِ بے شکوہ کردہ مدعیِٔ فساد و ہنگامہ گردانید۔ چناں چہ بعضے کسانِ گرد و نواحیِٔ وتالہ و کلانور و نور پور شورش برپا کردند۔ و چندے خانماں واگزاشتہ بہ طرفِ ملتان مے رفتند بلکہ خود ہم بھائی[۵] با چند کس ہمراہی ظاہر شدہ و لنگرِ نان دہی جاری کردہ متوجہِ ملتان گردید۔ گویند۔ کہ ہرچہ طعامِ پختہ در لنگرِ او تیار مے کردند۔ یک تا چادر براں گستردہ مے داشت با وصفِ طعامِ اندک و مردم بسیار بہ ہر یک تقسیم برابر بہ دستِ خود مے کرد۔ کم نمے شد۔ و اللہ اعلم۔ دریں چہ حکمت[۶] بود۔ فوج سرکاری جہتِ گرفتاریِ او بہ موجب امرِ صاحب بہادر از ہر طرف دنبالہ گیری کردند۔ دست گیر نہ شد۔ و از آبِ متلاطم[۷] دریا بے معبر گزر کردہ در بلدۂ ملتان رفت و مول راج را قائم بہ فساد ساخت و آنچہ بعضے فقراء و گدا کہ[۸] براے نان خوردن ہمراہش بودند۔ ازیں طرفِ لبِ دریا گرفتار شدند۔ و چندے ازاں کہ از بیمِ گرفتاری خود را در آب انداختند۔ غرقِ لجۂ فنا گشتند۔ و صاحب بہادر رزیدنت ممدوح از غایتِ آتشِ قہر بعضے دیہات کہ از میانِ راہ آنہا[۹] بھائی مہاراج متردد شدہ بود۔ حکمِ سوختن داد۔ چناں چہ موضع کرپال و چھبر وغیرہ از ضلع[۱۰] سوختہ شدند۔ و رعایا را ناحق زیاں عایدِ حال گردید۔

---

[۱] ب و ج: "داگویر"۔ [۲] ب و ج: "ہرکارہ"۔ [۳] ج صفحہ [illegible]: "بدست نے آید"۔ ب: "بدست نیامد"۔

[۴] ب: "سابق با مردم خالصہ"۔ ج: "سابق او بہ مردم"۔ ف: "سابقاً او بہ مردم خالصہ" مے باید۔

[۵] ج: "بھائی" حذف کردہ – بہ چند نوشتہ۔ ب: "بھائی"، کذا سطے ہمراہ کل صفت درست است۔

[۶] ج: "حکمتش بود"۔ [۷] ا و ج: "آبِ متلاطم دریا"۔ ب صفحہ ۱۸۸: "آبِ تلاطم"۔

[۸] ج: "کہ براے"۔ [۹] ج: "راہِ آنہا"۔

[۱۰] ج: "ضلع"۔ ب صفحہ ۱۸۷: "از قلعۂ چوہر کانہ"۔

و دادِ شجاعت و مردانگی ده[1]۔

چوں مول راج اندرونِ محل سرا رفته ایں حال را به مادرِ خود ظاهر کرد۔ و دریں امر استطلاعِ صلاح از وے نمود۔ مادرش نیز گفت۔ که اگر اکنوں در لاهور نزد صاحب رزیدنت خواهی رفت۔ یا ترا به عوضِ خونِ افسراں[2] قتل خواهند کرد یا دائم الحبس خواهند[3] داشت۔ پس ازاں هر دو امر در حقِ تو اولے آنست که در قلعه هوشیار نشیں وهر[4] که به تو کند جنگ کن۔ و برائے خرچ زر اندیشه مکن۔ برائے ایں مهم[5] نزدِ من زرِ اندوختهٔ پدرِ تو بسیار است۔ و ترا بجز ایں صلاحِ دیگر نیست۔ همیں باید که جان و مالِ خود را بر حرمت و عزّت تصدق کنی که گفته اند۔ که دولت تصدقِ سر و سر تصدقِ آبرو باید کرد۔ اگرچه یقین است۔ که ترا در کشته شدنِ صاحبانِ انگریز بهادر هیچ گناه[6] نیست۔ لیکن اهل کارانِ لاهور که با تو موافق نیستند۔ بلکه تشنهٔ خونِ تو اند۔ اکنوں به صدورِ ایں جرم[7] گویا که از تو سر نه زده نخواه مخواه به تو منسوب کرده انواعِ عداوت و بدی ها به تو روا خواهند داشت۔ القصّه مادر و پسر خود را مبتلائے[8] بلائے عظیم دانسته بسیار گریستند۔ و به آبِ گریه دامن تر کردند۔ آخر مادرِ مهربان کلیدِ خزانهٔ پدرش را حوالهٔ او نمود۔ پس چاره[9] و ناچار مول راج دلوله مزاج پے به حقیقتِ کار نه برده بغاوت را شعار نمود و زر به سپاه دادن و نو نگاه داشتنِ ملازماں آغاز کرد۔

چوں ایں وقایع در لاهور به حضورِ صاحب بهادر رزیدنت گری صاحب مسموع[10] گشت۔ افواجِ خالصهٔ لاهور مثل راجه شیر سنگهه و سردار عطر سنگهه کالیاں واله و کهر سنگهه و شمشیر سنگهه سندهاں والیه و دیوان جواهرمل[11] و شیخ امام الدین وغیره برائے تنبیه و استیصالِ مول راج تعین گشتند۔ از ظهورِ ایں شورشِ تازه اکثر ظاهر بینانِ ایں واقعه طلبِ پنجاب که بخار در سر داشتند۔ از خانه خود ها برآمدند و در ملتان رفته ملازمِ مول راج شدند۔ هر چند کاری

---

[1] ا و ج : "دهند" وے "ده" باید گفت۔ [2] ج صـ۲۶۶ : "به عوضِ خونِ افسر خود خواهد کرد"۔ ب صـ۱۸۶ : "خواهد کرد"۔ وے "خواهند کرد" باید

[3] ج : "خواهند داشت"۔ [4] ا و ب و ج : "هرکه" وے "هر که" باید۔ [5] ا : "هم"۔ ب و ج : "مهم"۔

[6] ج : "گناه" حذف کرده۔ ب : "هیچ گناه نیست"۔ [7] ج : "جرم گویا"۔ ب : "جرمِ گویا"۔

[8] ج : "مبتلا بلا عظیم"۔ ب : نیز همیں۔ [9] ج : "چار ناچار"۔ [10] ب : "مسموعه"۔

[11] ج : "دیوان سنگهه مل"۔ ب : "جواهر سنگهه"۔

صاحبان را از جان کشتند۔ و مال و اسباب به غارت آورده و کاهن سنگه را قید ساخته به قلعه بردند۔ مول راج به مشاهدهٔ حالِ کشته شدنِ صاحبان غرقِ بحرِ تشویش گردید۔ به مقتضائے پدر اندیشی و خطره کیشی که در سرشت خطریاں مخمر[۱] است۔ در تفکر ها[۲] افتاد۔ و بے غائلهٔ[۳] ریب دانست و بخود فهمید۔ اگرچه این امر بدونِ رضا و ایمائے من واقع شده۔ لیکن سرکار لاهور این خوں ریزی را در نامهٔ اعمالِ من ثبت[۴] نموده منسوب به من خواهد ساخت[۵] و عوضِ این جرم بر من قیامتے برپا خواهند[۶] کرد۔ بهتر اینست[۷]۔ که در لاهور به حضورِ صاحب بهادر ناظم وقت حاضر شده حقیقتِ حال ظاهر نمایم۔ پیشتر صاحبان را اختیار باقی ست۔ اگر از سرکارِ انگریزی باغی شده در ملتان نشینم درین صورت حفظِ جان و مال و آبروئے اهل و عیال[۸] به نظر نمے آید۔ و مرا چه یاره[۹] و کدام زور که مقابلهٔ افواج انگریزی کنم۔ او در همیں فکر و اندیشه بود۔ که آں هر دو سردار که باعثِ خوں ریزی شده بودند۔ به اتفاقِ دیگر افسرانِ فوجِ او که اکثر سکهاں و افغاناں بودند۔ فراهم شدند۔ و بر ما فی الضمیر مول راج اطلاع یافته او را گفتند۔ که تو چرا مثلِ زناں و نامرداں از جنگ مے ترسی[۱۰]۔ و اضطراب مے کنی۔ اگر تو از مقابلهٔ انگریزاں مے ترسی۔ برو۔ در گوشهٔ قلعه بنشیں۔ ما دانیم و جنگ داند۔ تاکه ما زنده ایم و جان در تن [ماست] به تو آسیبے نخواهد رسید۔ آخر مردن۔ پس ازیں[۱۱] که خود را خود[۱۲] به دستِ انگریزاں بسپاری و به ذلت و خواری از دستِ ایشاں کشته شوی۔ بهتر آنست که مردانه وار تا حتے[۱۳] الامکان بجنگی۔ اگر در صفِ جنگ کشته شوی۔ درمیان مرداں سرخرو گردی۔ آنچه شدنی بود بشد۔ اکنوں در یارهٔ تو صلاح آنست که خزانه را بگشا۔ و نقد خرچ کن و سپاه نگاه دار۔ آلات حرب و ضرب و پیکار تیار ساخته با فوجِ اعدا که بر ما یورش کنند۔ مقابلهٔ درستے کن[۱۴]

---

[۱] ج ص ۲۹۵ : "محر". ب ص ۱۸۵ : "مخمر". [۲] ج : "در تفکر افتاد". ب : "تفکرها". [۳] ج : "بے غائبانه". ب : "بے تغافل". [۴] ج ص ۲۹۹ : "نوشته". ب : "ثبت نموده". [۵] ج : "برپا خواهد ساخت". ب : "برپا خواهند ساخت". [۷] ا : "بهتر نیست". ب : "بهتر اینست". [۸] ج : "محال به نظرے آید". ب : "محال" حذف

[۹] ا و ج و ب : "یارا". و لے "یاره" باید. [۱۰] ا : "تیر سعی". ب و ج ص ۱۸۶ : "مے ترسی".

[۱۱] ا : "پس از سن". ب و ج : "پس ازیں". [۱۲] ج : "خود را خود بدست".

[۱۳] ج : "و کا حتے الملکان". ا و ب : "تا حتے الامکان" و لے "تا تواند" است.

[۱۴] ا و ب و ج : "کنند" و لے "مقابلهٔ درستے کن" مے باید.

صاحبان اند۔ هرچه مرضی صاحبان خواهد بود۔ برآں عمل خواهیم ساخت۔

مگر بعضے سرداران و افغاناں که ملازم او بودند۔ گفتگوئے صاحبان را شنیدہ بسیار افروختہ و برہم شدہ مول راج را ملامت کردند۔ و گفتند۔ که تو سخت بے غیرت هستی۔ ایں چنیں کلامِ سخت و درشتِ انگریزاں را شنیده هیچ نے گوئی۔ بلکه خوشامد و مدارا مے کنی۔ ازیں زندگی که داری مُردنت بهتر است۔ و مایاں را زیاده ازیں تحمل نیست۔ که ترا بے وقوف و احمق قرار دهند۔ صاحبان از مول راج پرسیدند۔ که همراهیانِ شما با شما[1] چه گفتند۔ مول راج خلاصهٔ گفتگوئے آنها را به صاحبان فهمانید۔ که مرا ملامت و سرزنش مے کنند که تو چرا به صاحباں که ترا به دشنام یاد مے کنند[2]۔ خوشامد شاں[3] مے کنی۔ صاحبان به چشمِ سُرخ متوجه به سرداراں و سپاهاں شده گفتند۔ که شما ایں قدر رتبه ندارید[4] که در سخنانِ[5] ما صاحبان دخل کنید۔ و زبان به لاف و گزاف[6] کشائید۔ بعضے ازاں مجُز که تهور پیشه بودند۔ مغلوب الغضب بُوده به جوش و خروش آمدند۔ امّا مول راج هر طور آنها را مانع بوده به متابعت صاحبان و کاہن سنگھ افزود۔ چنانچه کاہن سنگھ خاطر جمعی خود کرده به صاحبان ظاهر کرد که امروز به دیره و منزلِ خود رویم۔ فردا در ساعتِ نیک تهانهٔ خود در قلعه مقرر کرده[8] خواهد شد۔ پس هر دو صاحبان و کاہن سنگھ روانهٔ خیمه ها که بیرون از شهر بودند۔ شدند۔ مول راج برائے مشایعت[9] همراه بود۔ قضا را در حینِ گزر[10] از دروازهٔ قلعه یک سپاهی متعینهٔ دهوری[11] امیرچند[12] نامی عرف چوبه[13] ساکن قلور از سپاهانِ سابق الذکر دیوانه وش به آشفته نیزه به یکے صاحب بهادر حواله نمود۔ و زخمی کرد۔ و کاہن سنگھ و صاحب دیگر گریخته به خیمهٔ خود ها رفتند[14]۔ و مول راج از خوف و هراس غم ناک بوده و از راه برگشته اندرونِ قلعه در آمد۔ و سپاهیانِ مول راج غلو کرده و شمشیر ها از نیام کشیده بر دیرهٔ صاحبان تاخت آوردند۔ و هر دو

---

[1] ج صفحه ۲۱۲ : "چه با شما"۔ [2] د و ج : "مے کند"۔ و ـ به صیغهٔ جمع "مے کنند" باید۔ [3] کذا "خوشامد شاں" "شاں" زاید۔

[4] ج و صفحه ۲۶۲ : "ندارند"۔ [5] د و ج : "سخنات"۔ [6] ج : "گزاب"۔ [7] د و ج : "متعاقب"۔ ـــ "متابعت" باید

[8] ج : "مقرر خواهد شد"۔ [9] د : "مشایت"۔ ج : "مشهایعت"۔ [10] د و ج : "در دروازه"۔ ب ـ صفحه ۱۸۵ : "گذر دروازه"۔ و ـ "از دروازه" باید۔ [11] ج ب ن : یعنی اطاقِ وسیع بیرونِ خانه برائے گذر۔

[12] ج صفحه ۲۱۹ : "یا از میانِ سپاهان"۔ "از امیر چند تا قلور" حذف کرده

[13] ایں لفظ مهمل است غالباً "چوہڑ" باید که عرف عام بمعنی مرد پلید۔

[14] ج : "رفت"۔ ب ـ صفحه ۱۸۵ : "رفتند"۔

گوئی سخن به ایں قرار [که] الکنون صاحب و ایندرسن صاحب از طرف گری صاحب بهادر و کاهن[1] سنگهه مان از جانبِ اهلیان لاهور بنا بر تصرفِ قلعهٔ ملتان و موجوداتِ ذخائرِ آں جا مامور شدند. چوں سردار کاهن سنگه و آں هر دو افسر به ملتان رسیده در خیمه هائے خود که بیرونِ قلعه در جائے عید گاه نصب کرده بودند. فرود آمدند. دیوان مول راج از سرِ اخلاص مراسمِ احوال پرسی و ضیافت به حسبِ مرتبهٔ شاں به عمل آورد. بعد دو سه روز افسرانِ مذکور دیوان مول راج را برائے ملاقات و کردنِ سخنان[2] طلب نمودند. چناں چه دیوان معه دو سردار خود از قوم خالصه به وقتِ معین رفته ملاقات نمود. و بنشست. صاحبان بعدِ استفسارِ خیر و عافیت و ذوق و شوق به مول راج فرمودند. که ما هر دو صاحبان صرف برائے همیں همراه سردار کاهن سنگهه آمدیم تا فرمانِ معزولی به شما داده کلیدهائے قلعهٔ ملتان و خزانه هائے سرکار به سردارِ مذکور دهانیده[3] دهیم. پس شما را لازم است. که به تعجیل تعمیلِ ایں حکم نمائید[4]. مول راج فرمان را گرفته بر سر نهاده گفت. شکرِ مهاراج که آرزوئے دلی از قوه به فعل آمد. و هر دو صاحبان و سردار را همراه گرفته در قلعه رفت و مکالیدِ قلاع و خزائن به نذر گزرانید. و انبارِ[5] آذوقه وغیره که دراں جا از هر جنس جمع بودند. جداگانه یک یک را[6] نشان داد. هر دو صاحبان بعدِ دریافتِ موجودات و صفائے دادنیٔ مول راج به خاطر جمع عزم[7] مراجعت نمودند. در اثناء درمیانِ نشانِ انبار ها از زبان کاهن سنگهه بے محابا برآمد. که به نمودنِ ذخائر و دادنِ اجناس پاک دامنیٔ شما نیست. هرگاه از محاسبهٔ پدرِ خود پاک خواهید[8] بود تا[9] خلاصی از حساب و رهائی ازیں باب خواهید یافت. مول راج جواب داد. که پدرم حسابِ هر ساله معه خزانهٔ مالیه در سرکار مے فرستاد. و رسیدِ آں گرفته نزدِ خود مے داشت. از دفترِ لاهور دریافت نمائید[10] و حساب دادنِ پدر از من نمے آید. صاحبان بلا تحاشی گفتند. که ایں چه سخنِ بے وقوفی و حماقت را پیشِ صاحبان مے گوئی. حسابِ خود و پدرِ خود به شما تعلق دارد. پسر از پدر جدا نیست. مول راج از راهِ تال[11] اندیشی کلامِ افسراں را تنبیه [به] افروخته نه شد. و جوابِ ملائم به صاحبان داده گفت که مالکان[12] همه چیز

---

[1] ب صفحهٔ ۱۸۱، ج صفحهٔ ۲۹۶: "وکاهن سنگهه". [2] و صفحهٔ ۲۲۱، ب و ج: "سخنات"، درست "سخنان" باید. [3] فی الاصل "دهانیده دهیم"، درست "دانیم" باید. [4] فی الاصل "نمایند"، درست "نمائید" باید. [5] ج صفحهٔ ۲۹۷: "انبار و آذوقه". [6] ج: "یک یک را".

[7] ج: "عزم به مراجع". [8] ج: "خواهی"، درست "خواهید" باید. [9] "تا" بمعنی تو حرفِ جزا مستقل نیست. "تا" زاید است. [10] و ج: "نماید"، درست "نمائید" بکار است. [11] و و ج: "مال اندیشی"، درست "مآل اندیشی" باید.

[12] ب و ج: "مالک".

از آشوبِ فتنہ و فسادِ سرداران لاہور محفوظے ماند ۔

معلومِ ہمگنان است ۔ کہ ہمیں سرداراں و اہل کارانِ پنجاب بعد از مہاراجہ رنجیت سنگہ سرانِ با نام و نشانِ قومِ خود را قتل و برباد کردہ اند ۔ و بالفعل ایشاں قدرتِ قتل و غارتِ کسے ندارند ۔ مگر تاہم بہ فریب و حیلہ خواہانِ بربادیٔ یک دیگرے باشند ۔ چناں چہ اہالیانِ لاہور در پئے تخریبِ مول راج افتادہ[1] خواستند ۔ کہ او را بہ بہانۂ گرفتنِ محاسبہ بہ دربارِ لاہور طلبیدہ ذلیل کنند ۔ لہذا او را بہ اجازتِ لارنس صاحب بہادر رزیدنت از ملتان طلبیدند ۔ مول راج حالِ ما فی الضمیر ایشاں در یافتہ از آمدنِ لاہور تأنّی نمود ۔ چوں اہل کاران در طلبِ او مبالغہ نمودند ۔ او گفتہ فرستاد ۔ کہ من بدونِ ذمہ واری صاحبِ رزیدنت در لاہور حاضر شدن نمے توانم ۔ اگر صاحبِ ممدوح مرا بہ اطمینانِ خود طلب فرمائید ۔ بالرّاس و العین حاضر شدہ و حساب فہمانیدہ زرِ ذمۂ خود را کہ خواہد برآمد ۔ ادا خواہم ساخت ۔ چناں چہ درخواستِ او بہ حضورِ رزیدنت منظور گردید ۔ الغرض دیوان مذکور معرفت صاحب ممدوح در لاہور حاضر شدہ حساب از ابتدائے صوبہ داریٔ خود لغایت[2] حال بہ اہلِ دفتر فہمانیدہ و زرِ باقی قلیل و کثیر کہ ذمۂ او برآمد ۔ ہماں جا ادا ساخت ۔ و فارغ خطی و فیصلہ نامہ[3] بہ مہرِ اہالیانِ لاہور حاصل نمود و از حضورِ مہاراجہ دلیپ سنگہ و از پیش گاہِ رزیدنت بہادر ممدوح[4] رخصت گرفتہ بہ ملتان معاودت نمود ۔ چوں سرداراں را آمدن مول راج بہ ضمانتِ صاحبِ رزیدنت ناگوار[5] گردید ۔ لہذا خواستند کہ او را باز بہ کدام حیلہ در لاہور طلب داشتہ در محاسبہ اندازند[6] و حسابِ ایامِ صوبہ داریٔ پدر ازو بگیرند ۔ چناں چہ در حضورِ فریدرک کری صاحب بہادر گزارش کردہ طلبِ او نمودند ۔ پس دیوان مول راج از طلبِ دوبارہ دانست کہ اہالیانِ لاہور بہ صوبہ داریٔ من راضی نیستند[7] ۔ لہذا بہ خدمتِ صاحب رزیدنت استعفا از خدمتِ ملتان درخواست کرد ۔ ہر چند صاحب بہادر نوشت کہ استعفا خواستن بہ تو خوب نیست ۔ حساب دادن مناسب ۔ آخر بہ صلاحِ اہالیانِ لاہور قرار یافت کہ موجوداتِ ذخائرِ ملتان از مول راج گرفتہ و تہانۂ سرکار دراں جا نشاندہ آید ۔ و مول راج را در لاہور طلبیدہ استعفا دادہ خواہد شد ۔

---

[1] د : "افتد" ۔ ب، ا و ج : "افتادہ" ۔ [2] ا : "لغات" ؛ ج : "لغایت" ۔

[3] د : "فیصلہ نامہ" ؛ ج صـ۱۶۶ : "نامہ" ۔ [4] ا و ج : "ممدوح" حذف کردہ ۔

[5] ب صـ۱۶۳ : "ناگوارا" ۔ [6] د : "انداز" ۔

[7] ج : "راضی نیستند" ؛ ب صـ۱۶۳ : "ہستند" ۔

مے رفت ۔ و راہِ دیگر بہ طرفِ لاہور ۔ چند کمپنی سپاہیاں بہ سرکردگیٔ یکے از افسرانِ فوج انگریزی دراں جا رسیدہ رانی صاحبہ را بہ طرفِ قلعہ فیروز پور بردند[1] ۔ و بعد چند روز در لودہیانہ آوردند ۔ من بعد حکم رسید ۔ کہ رانی صاحبہ را از ملک پنجاب خارج کردہ در عملِ سرکارِ انگریزی بہ مقام بنارس کہ جائے تیرتھ کلانِ اہلِ ہند است ۔ بردہ مقیم سازند ۔ حسب الحکم بہ عمل آمد ۔ و بالفعل عوام مے گویند[2] کہ رانی زندہ کور ازاں جا گریختہ در کوہستانِ نیپال رفتہ نشستہ واللہ اعلم ۔ بعد ازیں معاملہ کہ مذکور رفتہ صاحبان و حکامِ انگریزی را بر ہیچ یک[3] از سرداران و افسران و اہلیانِ لاہور دربار اعتبار نہ ماند ۔

شرحِ بیانِ شورشِ ملتان

و جنگیدنِ فوجِ انگریزی با دیوان مول راج متلون[4] مزاج

پوشیدہ[5] نماند ۔ کہ لالہ نانک چند چوپرہ ساکن اکال گڑھ واقع دوآبہ رچناب معرفت دیوان محکم چند ناظمِ دوابۂ فلور در دفترِ سرکارِ لاہور ملازم بود ۔ بعد وفاتِ نانک چند لالہ ساون مل برادرش بر عہدۂ[6] دفتر قائم مقامش گشت ۔ مہاراجہ رنجیت سنگھ او را مردِ دانا و فہمیدہ[7] کار بالستہ خطاب دیوانی داد و بہ خدمتِ نظامت صوبۂ ملتان منسوب کردند[8] ۔ چنانچہ دیوان ساون مل امور مالیۂ ملتان را بہ احسن الوجوہ سر انجام دادہ ملک آباداں و رعایا رضا مند و معاملۂ سرکار زیادہ از عمالِ[9] سابق بہ معرضِ تحصیل آوردہ بہ خزانۂ[10] سرکار رسانید ۔ و دیوانیانِ لاہور و مقربانِ سرکار را نیز بہ دادنِ زر از خود شکر گزار گردانید ۔ ازیں معنی سرکار برو مہربان شدہ نظامتِ مدامیِ[11] ملتان بہ او تفویض فرمود[12] ۔ و او ہمیشہ در ہمہ امور تابع و فرماں بردارِ لاہور بود ۔ بعد فوتش مول راج پسرش کہ در حیاتِ پدر دخیلِ کار بود ۔ بجائے پدر نشست ۔ و بہ صوبہ داریٔ ملتان مقرر گشت ۔ و ہر سال خراج و خزانہ ارسالِ سرکار مے نمود ۔ و بہ حزم و ہوشیاری

---

[1] ج : "برد" ۔ [2] فی الجلد "مے گوید" ولے "مے گویند" باید ۔ [3] د و ج : "بیچک" ولے "بایچ یک" باید

[4] فی الجلد "متون مزاج" ولے "متلون مزاج" باید ۔ [5] ج صـ۳۹۴ : "پوسیدہ" ۔ [6] ا : "جہدہ" [7] ج : "فہیدہ" ۔ ب : "فہمیدہ کار" ۔ [8] ج : "کردند" ۔ ب : "کرد" ۔ [9] ج صـ۳۹۵ : "عمل سابق" ۔ ب : "عمالِ سابق" ۔

[10] ب و ج : "بہ خزانۂ سرکار" ۔ ا : "خزانہ بہ سرکار" ۔ [11] ج : "مدامی" ۔

[12] ج صـ۳۹۵ : "فرمودند" ۔ ب صـ۱۸۳ : "فرمود" ۔

صاحب به کارِ ریاست و نظامتِ مملکت هوش مند بود. لیکن به سبب شامتِ اعمالِ نکوهیدهٔ سکهاں امرے عجیب و غریب در لاهور ظهور گرفت که موجب انهدامِ حکومت[۱] از اقوامِ اوشاں گردید. بقول آں که ؎

چو تیره شود مرد را روزگار همه[۲] آں کند کیش[۳] نیاید به کار

سازش زهر خورانی به انگلیسی

تفصیلِ ایں اجمال بر ایں منوال[۴] است. که بعضے افسرانِ بدنفس و بد سر انجام[۵] برائے افنا و انهدام تمام صاحبان و افسرانِ فوجِ انگریزِ بهادر که در لاهور بودند. خان سامان و شاگرد پیشه وغیره عملهٔ باورچی خانهٔ صاحبان را به طمعِ دادنِ زرِ نقد و جاگیرها باخود متفق و رفیق ساخته چناں قرار دادند. که شادر روزِ جشن که تمامی[۶] افسرانِ انگریزی برائے خوردنِ طعام جمع شوند. زهرِ هلاهل در طعام و شرابِ اوشاں داخل کنید[۷]. تا همه یک بارگی ره گرائے منزلِ فنا شوند. ایشاں قبول کردند. و جویائے وقت بودند. اتفاقاً شخصے از همه[۸] شاگرد پیشه جدا شده ظاهر ساخت. صاحب رزیدنت ممدوح فی الحال تجسسِ ایں مقدمه خوب نموده آں همه سرداران و مردماں را که دریں کار مشوره داشتند. گرفتار کرده روزِ یک شنبه حکم کردند. که آں یکسر مجرماں را مثل[۹] گنگا رام و سردار امیر سنگهه مان وغیره برابر استاده کرده از حلق بکشند. چناں چه همه به پاشا[۱۰] رسیدند. نیز همان شخص که نامِ ایں سردارانِ لاهور گفته بود[۱۱]. نام رانی صاحبه زنده کور نیز گفت[۱۲]. که در تجویزِ زهر افسر[۱۳] اوست. لهٰذا صاحبِ رزیدنت خواست که رانی صاحبه را از قلعه شیخو پوره به دیارِ[۱۴] لاهور طلبیده استکشافِ ایں امر نماید. لهٰذا خطِ طلب به نامِ مهارانی صاحبه فرستادند. چوں او موجبِ طلب روانهٔ لاهور گردید. در اثنائے اخبارِ

جلاوطنی مهارانی جنداں

شورشِ ملتان به سمعِ مبارکِ رزیدنت رسید. چوں رانی صاحبه به مقامے در آمد. که یک راه ازاں مقام به طرف فیروز پور

---

[۱] ج ص۳۹۳: "حکومت". [۲] فی الجمله "همان" بجائے "همه آں کند" باید.

[۳] فی الجمله "کس" بجائے "کیش" باید. [۴] ا: "منوالی".

[۵] د: "بد انجام". ب و ج: "بد سر انجام". [۶] ج: "تمامی".

[۷] فی الجمله "کنند" بجائے "کنید" باید. [۸] فی الجمله "همان" بجائے "همه" باید.

[۹] ج ص۳۹۳: از "مثل تا وغیره" حذف کرده. [۱۰] فی الجمله "به پاشا" یعنی "به پاداش" رسیدند آمده.

[۱۱] ا و ج: "گرفته بود" بجائے "نام گفته بود" باید. [۱۲] ب: "گرفت". [۱۳] ج: "باعث".

[۱۴] ج: "به دریا". ب: "به دربار".

پس لارنس صاحب لارد پنجاب دینا ناتهه و تیج سنگهه و شیر سنگهه را خطاب راجگی بخشیدند. و به اجرائے[۱] کار مالی و ملکی ارشاد دادند. تمام[۲] اعیان دولت و اهالیان سرکار لاهور اقرار کردند. که از بانیان سوائے سرپرستی و فرمان دهی صاحبان عالیشان چیزے[۳] بندوبست ملک نمے شود. و همه ها به مهر و دستخط خود ها نوشته دادند. بناءً علیه صاحب ایجنت با وصف عهدهٔ رزیدنتی بخدمت وزارت سرکار مهاراجه دلیپ سنگهه عهد معزولے راجه لعل سنگهه مقرر گشت. و کل امور جزوی و کلی دربار لاهور چنان چه باید و شاید سر انجام نمود. و سرداران آن ریاست را که از وقت مهاراجه رنجیت سنگهه دخیل کار بودند. با خود رفیق ساخته چنان[۴] قرار داد که هر مقدمهٔ ریاست که در پیش شود. آنها ازان فکر و غور نموده بجائے خود تجویز نمایند. اگر تجویز[۵] ایشان موافق رائے صاحب موصوف مے آمد. حکم به اجرائے آن مے فرمودند. پس آن سرداران به منزله ارباب کونسل[۶] آن دربار بودند. و خود رزیدنت قائم مقام گورنر جنرل بود. دریں صورت کلی امور ایں ریاست در قبضهٔ خود مے داشت. بلکه خود متوجهٔ کار و بار شده سررشتهٔ مشخصهٔ مالیهٔ[۷] رعایائے پنجاب و تمام فوج و سپاه سرکار لاهور به روبه کار آورد. همه کسان[۸] از وے راضی و شکر گزار گردیدند.

دست پاچگی مهارانی زندان کور

اما مهارانی زنده کور که حکومت به طور[۹] خود مے خواست. و کینه در ضمیر به اغوائے بعضے اهل فساد در خاطرش گزشت. که نائرهٔ فتنه باز در پنجاب مشتعل گرداند. صاحب بهادر قیافه شناس او را از لاهور برآورده در قلعهٔ شیخوپوره اقامت دادند. و مفسدان را که همراه او سخنان مے شمردند. مثل پریما و حیات خان و بوتا سنگهه وغیره در[۱۰] قید کرده روانهٔ هند نمودند. دریں مرتبهٔ لارنس صاحب بهادر ایجنت گورنر جنرل کمشنر اعلیٰ از لاهور تشریف فرمائے ولایت از راه کلکته گشتند. و آزبیل[۱۱] فریدرک کری ماونت[۱۲] صاحب بهادر در سنه ۱۸۴۸ء یک هزار و هشت صد و چهل و هشت عیسوی به عهدهٔ رزیدنتی و نظامت پنجاب رونق بخش دار السلطنت پنجاب شدند. اگرچه ایں

---

[۱] ج "باجرائے". [۲] ج : "تمامی". [۳] ا : "چیزے" حذف کرده. [۴] ب و ج : "چنان قرار داد که هر مقدمهٔ ریاست که در پیش شود". [۵] ب و ج : "تجویز ما". [۶] ا : "کونسل". و ج : "کوسل". [۷] ج : "مالیه".

[۸] فی الجمله هر کس" وے" "همه کسان" باید. [۹] ب صـ۱۸۱ : "به ظهور خود". ج : "به طور خود".

[۱۰] ج صـ۳۹۳ : "قید کرده". ب صـ۱۳۳۱ : "در قید". [۱۱] و : "ارزبل".

[۱۲] و : "مارنت". ج : "بارنت".

جنگید. و غالب آمد. چنانچه وزیر لکپت رائے به تاریخ سمت ۱۹۰۳ بکرماجی در میدان کشته شد. و وزیر رتنون معه متهرا داس کمیدان از میدان پهلو تهی کرده در قلعهٔ هری پربت متحصن و قلعه بند شدند. هرچند فوج شیخ حمله ها کرد. و تا به پائے قلعه رسیده جنگ مردانه کردند. توپ و تفنگ سر کردند[1]. لاکن وزیر رتنون قلعه را نه گزاشت. آماده به حرب و ضرب ماند. مهاراجه گلاب سنگهه به شنیدن این خبر ایچ واهمه نه کرده خود عزیمت کشمیر نمودند. و دیوان خود عنوان خبرت[2] پیرائے دیوان جوالا سهائے معتبر خود را بنا بر[3] استدعائے امداد به حضور صاحب بهادر طرف شمله سپاتو که لارد صاحب والا مناقب درآں جا اقامت داشتند. روانه کردند. چناں چه مستر لارنس صاحب بهادر حسب الحکم لارد صاحب معه فوج انگریزی همراه دیوان ممدوح روانه گشت. و تمام فوج بر لب آب چناب گزاشته خود[4] به یلغر وارد قصبهٔ راجوری شدند. و از طرف جمون مهاراجه گلاب سنگهه بهادر تا مقام تهته رسیده بود. شیخ امام الدین به کردهٔ خود نادم بوده[5] بحضور صاحب بهادر رجوع گشت. صاحب موصوف اورا روانهٔ لاهور نمود. و خود بدولت هم عنان مهاراجه گلاب سنگهه داخل کشمیر شدند. و چند روز سیر و گل گشت سرزمین مینو سرشت نموده معاودت به لاهور فرمودند. و کشمیر را به مهاراجه عنایت ساختند. در لاهور تشریف آورده روبکاری راجه لعل سنگهه و شیخ امام الدین[7] کردند. برائے همیں تنقیه[6] کار فریدرک کری صاحب دوباره در لاهور آمده استفسار مقدمات نمود. در وقت روبکاری راجه لعل سنگهه کاذب و شیخ امام الدین صادق برآمد. لهٰذا راجه لعل سنگهه را معه قبائل به طرف هندوستان بردند. که باز مرتکب بد راهیئے کسے نه باشد. اگرچه راجه لعل سنگهه کار و بار وزارت مهاراجه و تحصیل[8] ملک پنجاب و سررشتهٔ بندوبست فوج خوب بدست آورده بود. لاکن چوں بگفتهٔ اهل غرض[9] بازی و فریب خورده کاغذ به مهر و نشانی خود به طرف صوبه دار کشمیر در باب نه[10] دادن ملک نوشت. و بالمشافهٔ صاحبان از نوشت خود منکر شد. آخر اقرار به خطائے خود کرده آواره دشت غربت شد. چناں چه بالفعل در آگره به حکم صاحبان اقامت پذیر است.

---

[1] ج ص۱۸۵ ا: "سرهادند". ب: "سرکردند". [2] ب و ج: "خُبرت" - و: "خبرت". [3] ج: "بنا بر استدعائے". ب: "بنا بر استدعائے". ا: "به استدعا". [4] ج: "خو" ب ص۱۸۲: "خود". [5] ج: "بوده". و: "بود". [6] و: "تنقیه". [7] ب: "در پیش کردند". [8] ج ص۲۹۱: "تحصیلی". [9] "اهل غرضان". [10] ب و ج: "نادادن".

دفعہ نہم :- سرکار انگلیسی اعتراف مے نمایند۔ کہ امداد مہاراجہ صاحب در حفاظت راج و ملک مہاراجہ موصوف از دشمنان بیرونی خواہند کرد[1]۔

دفعہ دہم :- مہاراجہ گلاب سنگھ اقرار مے نمایند[2]۔ کہ نظر بر علو عظمت و اقتدار سرکار انگریزی سال بہ سال یک راس اسپ و دوازدہ راس بز پشمیں قسم اعلیٰ کہ شش نر و شش مادہ باشند و سہ زوج دوشالہ بہ طریق نذرانہ بہ سرکار انگلیسی خواہند[3] رسانید۔

بعد انتظام مہام پنجاب و خاطر جمعی کلی لارڈ صاحب ممدوح نہضت فرمائے جانب شملہ شدند[4] بہ تاریخ بست و چہارم ماہ مذکور در لودہیانہ رسیدہ دو صد و پنجاہ و شش ضرب توپ سکھاں۔ ازاں جملہ دو صد و بست ضرب کہ بہادران فوج انگریزی از لشکر سکھان خودسر[5] در ہر جنگ بہ دست آوردہ بودند۔ و سی و شش ضرب بعد داخل شدن در لاہور مہاراجہ دلیپ سنگھ حسب الطلب دادند۔ ایں ہمہ اضراب را بہ طرف کلکتہ از راہ خشکی روانہ کردند۔ در اثنائے راہ بہ ہر[6] شہر شرقی از دہلی و آگرہ والہ آباد و کانپور وغیرہ کہ مے رسیدند۔ آں ہمہ توپ ہا را در میدان وسیع بہ ترتیب صف بہ صف استادہ مے کردند۔ تا ہجوم مردم از شہرہا بیروں آمدہ ملاحظہ مے کردند و کسے را از دیدن و نزدیک آمدن توپ ہا و خطبہ و کتبہ خواندن آں منع نمے ساختند۔ بلکہ بخوبی ملاحظہ مے کنانیدند۔ و شہر بہ شہر در راہ تشہیر دادہ در کلکتہ بردند۔ فقط۔

رخنہ اندازی راجہ لعل سنگھ و جلا وطنی او

چوں مہاراجہ گلاب سنگھ بہادر مخلع شدہ وارد چکلہ جموں بودہ بہ انتظام مہام علاقہ جات خود پرداخت۔ وزیر لکھپت رائے و وزیر رتنو وغیرہ افسراں را از جموں جہت تصرف و نظم و نسق خطہ کشمیر مامور و معین[7] کردند۔ چنانچہ شیخ امام الدین پسر شیخ غلام محی الدین کہ بعد وفات پدر صوبہ دار کشمیر شدہ بود[8] اولاً امتثال[9] امر نمودہ تہانہ وزیر لکھپت رائے در قلعہ ہری پربت کہ بہ ناگر نگر مشہور است۔ نشاندہ۔ خود در صدد تیاری برآمدن گردید بعدہٗ بموجب خط و پیغام راجہ لعل سنگھ وزیر سرکار لاہور یعنی ورزیدہ با فوج مہاراجہ

---

[1] ج [illegible] : "خواہد کرد"۔ [2] ج: "مے نماید"۔ [3] ج: "خواہد رسانید"۔ [4] ب و ج: "شدند"۔

[5] ج: "خالصہ خود سر"۔ [6] ج: "بہ ہر"۔ [7] ج: "تعین گردانید"۔ ب: "مامور و تعین گردانید"۔

[8] ج: "شدہ بود"۔ و: "مشہور" حذف کردہ۔

[9] ج: "امتثال امر" بہ سبیل اہمال۔

گلاب سنگھ مفوض شده۔ به تجویز اُمنائے[1] که از طرف سرکار انگلیسیه به مهاراجه گلاب سنگھ مقسته خواهند شد۔ تعین و مشخص خواهد یافت۔ بعدِ ملاحظه مندرجه اقرار نامه علیحده خواهد شد۔

دفعهٔ سوم:- مهاراجه گلاب سنگھ عوضِ عطا شدنِ ملکِ مندرجه مبلغ هفتاد و پنج لک روپیه نانک[2] شاهی به سرکار انگلیسی یک مرتبه خواهد داد۔ یعنی پنجاه لک روپیه به وقتِ حسنِ انعقاد یافتنِ عهد نامه هذا و بست و پنج لک روپیه اندر شش ماه از تاریخ هذا۔

دفعهٔ چهارم:- حدودِ ملکِ مهاراجه گلاب سنگھ بلا استرضائے سرکار انگلیسی گاہے تبدیل و تغیر[3] نخواهد یافت۔

دفعهٔ پنجم:- اگر احیاناً فی مابین مهاراجه گلاب سنگھ و سرکار لاهور یا دیگر (هیچ) کدام سرکارِ قرب و جوارِ علاقهٔ مهاراجهٔ موصوف[4] نزاع و تکرار روئے دهد۔ مهاراجهٔ موصوف اقرار مے نمایند که نزاعِ مذکوره را پیشِ اعالیِ سرکارِ کمپنی انگریز بهادر رجوع خواهند ساخت۔ و اعالیٔ ممدوح هرچه از روئے ثالثی رفع و انفصال خواهند نمود۔ مهاراجه صاحب آن را به طوع و رغبت قبول و منظور خواهند داشت۔

دفعهٔ ششم:- مهاراجه گلاب سنگھ خود از طرف اولاد خود اقرار مے نمایند۔ وقتے که فوج ظفر موج انگریزی در ملکِ کوهستان یا در ملک علاقه جاتِ مهاراجه مامور و معین گردد۔ مهاراجه صاحب معه کل فوج عندالطلب شاملِ فوجِ انگریزی خواهند شد۔

دفعهٔ هفتم:- مهاراجه صاحب اقرار مے نمایند۔ که بدون استرضا و استجازت اعالیٔ سرکار کمپنی انگریز بهادر کسے (را) از مردمانِ ولایتِ انگلستان یا دیگر مردم فرنگ یا متوطنانِ امریکه ملازم و نوکر نخواهند[5] داشت۔

دفعهٔ هشتم:- مهاراجه گلاب سنگھ اقرار مے نمایند[6]۔ که شرائطِ دفعاتِ پنجم و ششم و هفتم اقرار نامه[7] که فی مابینِ سرکار انگلیسیه و دربارِ لاهور به تاریخ یازدهم ماه مارچ ۱۸۴۶ء ترتیب و تزئین[8] یافته۔ درباره ملکے که مفوض (به) مهاراجه موصوف شده ملحوظ خواهند داشت۔

---

[1] و: "امنائے که ...... خواهد شد"؛ ب صـ۱۸۱: "امنائے که ...... مقرر۔ تعین و مشخص خواهد یافت"۔ ج صـ۳۸۹: "امنائے که ...... مقرر خواهد شد۔ تعین و مشخص خواهد یافت"۔ [2] و: "نانک شاهی" حذف۔ ب و ج: "نانک شاهی"۔

[3] فی المجلد "تبدیل" بجاے "تبدیل و تغیر" مے باید۔ [4] ج صـ۳۸۹: "موصوفه"، ب صـ۱۸۱: "موصوف"۔

[5] ب و ج صـ۳۸۹: "نخواهد داشت"۔ [6] ج: "مے نماید"۔ [7] ب: "اقرار نامه علیحده"۔ [8] ب و ج: "تزئین" بجاے "ترتیب و تزئین" مے باید۔

مارچ تیاری کوچ لشکر در پیش کردند[1]۔ درین ولا به صلاح و عرضِ مهارانی و اہل کارانِ لاہور قرار یافت که مدت[2] یک سال برائے حفاظتِ مملکتِ لاہور تا حصولِ انتظامِ امورِ کلّی پنجاب ده هزار فوجِ انگریزی مع یک رزیدنت از طرفِ سرکار انگلیسی در لاہور باشند[3]۔ چناں چه جامعِ خوبی ہائے و دانشِ لارڈ لارنس صاحب بہادر به صیغهٔ رزیدنت از طرفِ سرکارِ انگلیسی در لاہور مقرر و متعین شد۔ روزِ دوم لارڈ صاحب مہاراجه دلیپ سنگه را پند[4] [و] نصائح فرموده مع راجه لعل سنگه وغیره عمالیانِ لاہور سر افراز و تخلع[5] نموده در لاہور گذاشت۔ و انتهاضِ دائره دولت فرمود۔ چون مقامِ امرت سر موردِ رایاتِ عزّ و دولت گشت۔ بذریعهٔ لارنس صاحب رزیدنت ممدوح دیارِ کشمیر و جمیع ممالکِ کوہستان مابین دریائے راوی و سندھ ساگر به راجه گلاب سنگه بہادر به صیغهٔ جاگیر موروثی نسلاً بعد نسلٍ و بطناً بعدِ بطنٍ برائے اولادِ صُلبی برائے دوام به اختیارِ مستقل عطا و مرحمت فرمودند۔ و به خطاب والائے مہاراجگی نوازش فرمودند۔ چناں چه راجه گلاب سنگه مبلغ ہفتاد و پنج لک روپیه عوضِ عطائے مذکوره به سرکارِ انگلسیه رسانید و عهد نامه به دستخطِ خاصِ صاحبانِ قوی[6] عهد از توقفِ بلدهٔ سری امرت سر بتاریخ شانزدهم ماه مارچ ۱۸۴۶ء عیسوی[7] حاصل نمود و حدودِ خود از لاہور جدا کرده گرفت و لارڈ صاحب به طرفِ شمله سباتو تشریف فرما شدند۔

نقلِ عهدنامه[8] فی مابینِ مهاراجه گلاب سنگه و سرکار انگلیسی مرقومه شانزدهم ماه مارچ ۱۸۴۶ء به ده دفعه مشروطه مفصّلهٔ ذیل:-

دفعهٔ اول:- سرکارِ انگلسیه دیارِ کشمیر و ہزاره و جمیع ملک کوہستان مابینِ دریائے بیاس و سندھ جانبِ مشرق دریائے سندھ و جانبِ مغربِ راوی مع علاقه چنبه سوائے علاقه لاہول منجمله ملک که سرکارِ لاہور به سرکارِ انگریزی از روئے دفعه چهارم عهد نامهٔ مرقومهٔ نهم مارچ که تفویض و تسلیم ساخته به[9] مهاراجه گلاب سنگه نسلاً بعدِ نسلٍ و بطناً بعدِ بطنٍ برائے اولادِ ذکورِ صلبیِ شان برائے دوام به اختیار و مستقل عطا نمود۔

دفعهٔ دویم:- حدودِ شرقی علاقه جاتیکه موجب دفعهٔ اوّل این عهد نامه [به] مهاراجه

---

[1] ج: "در پیش گردید". ب: "در پیش کردند".
[2] د: "ملک". ب ص۱۹۵ و ج ص۳۸۲: "مدتِ یک سال".
[3] ب و ج: "باشد". د: "شد".
[4] ج ص۳۸۳: "پند نصائح".
[5] د: "شهر افراز و تخلع نمودند". ب و ج ص۳۸۳: "سر افراز و تخلع نموده".
[6] ب و ج ص۳۸۳: "قوی عهد". د: "لفظ "قوی" حذف کرده.
[7] د: "شامل". ب و ج: "حاصل نمود".
[8] د: "عهد نامه که". "که" زاید نوشته.
[9] ج: "به مهاراجه".

و ہم سرکارِ انگلسیہ بہ لحاظِ حسنِ رویہ راجہ گلاب سنگھہ اعتراف مے فرمایند کہ اقتدارِ بالاستقلالِ راجۂ موصوف در ہمیں علاقہ جات قبول و پذیرا خواہند نمود۔ و راجۂ موصوف را از زمرۂ معتمدانِ ایں سرکارِ گردوں وقار دانستہ بہ عطائے عہد نامہ علیحدہ ممتاز خواہند فرمود۔

دفعہ سیزدہم :۔ احیاناً اگر فی مابین سرکارِ لاہور و راجہ گلاب سنگھہ نزاع و تکرار روئے دہد مہاراجہ صاحب والئے لاہور اقرار مے نمایند۔ کہ نزاعِ مذکورہ را پیش اہالئے سرکارِ انگلیسی انگریز بہادر رجوع خواہند ساخت۔ اہالئے ممدوح ہرچہ از روئے ثالثی رفع و انفصال خواہند نمود۔ مہاراجہ صاحب والئے لاہور آں را بہ طوع و رغبت قبول و منظور خواہند داشت۔

دفعہ چہاردہم :۔ حدودِ مملکتِ لاہور بلا استرضائے سرکار انگلسیہ در انتظام گاہے تبدل[1] تغیر نخواہد یافت۔

دفعہ پانزدہم :۔ سرکارِ انگلسیہ در انتظامِ اموراتِ ریاستِ لاہور دست اندازی نخواہند فرمود۔ مگر در[2] امورے کہ مہاراجہ صاحب مصلحت و مشورت از سرکار انگلیسی خواہند[3] خواست۔ نواب گورنر جنرل بہادر صلاحِ صواب نظر بر انتظامِ ریاستِ موصوفہ خواہند فرمود۔

دفعہ شانزدہم :۔ رعایا و ملازمان و تاجرانِ سرکار انگریزی در آمد و رفتِ ملک اخذ ہمان منزلہ[4] بہ رعایائے ممالک دیگر کہ بہ آنہا رابطۂ اتحاد مستحکم باشد۔ متصور خواہند نمود۔ ایں عہد نامہ بہ مُہر و دستخطِ ہر دو سرکار عالی مزیّن گردید[5]۔ در مقامِ لاہور فی التاریخ نہم ماہِ مارچ سنہ ۱۸۴۶ یک ہزار و ہشت صد و چہل و شش عیسوی مطابق شہرِ ربیع الاول سنہ ۱۲۶۲ ہجری مرقوم گشت۔ فقط۔

چوں راجہ صاحب گلاب سنگھہ باوجود بجا آوریٔ خدمات کہ بلا قصور در قیامِ ریاستِ لاہور بجا آورد۔ بہ سببِ معزول شدن از عہدۂ جلیلۂ وزارت مایوس و افسردہ خاطر گشت۔ و برائے ملکِ جموں تیاری کرد۔ لارڈ صاحب از راہِ قدر دانی و ملاحظۂ خیر خواہی و نمک حلالی [و] وفا پرستی راجۂ مذکور [را] از اطاعت و علاقۂ سرکار لاہور خارج ساختہ در سلکِ ملازمان [و] ہوا خواہانِ انگریزی آوردند۔ و بہ عطائے[6] کشمیر وغیرہ ممالک تمام کوہستان امید دار فرمودند۔ و یازدہم ماہِ

---

[1] ج: "تبدل و تغیر"۔ ب: "تبدل و تغیر"۔ [2] د: "از امورے"۔ ب و ج: "در امورے"۔

[3] ج ص۳۶۱: "خواہد خواست"۔

[4] ا و ج: "بجا منزلہ"۔ ب: "بجا بمنزلہ"۔ د: "بجای منزلہ" درست است۔

[5] ج: "گردیدہ"۔ ب: "گردید"۔ [6] ج ص۳۶۸: "اعطا" حذف کردہ۔

و پنج پلٹن که به قدر هشت صد جوان تفنگ انداز باشد. مقرر خواهد بود.

دفعه هشتم :- مهاراجه صاحب اقرار مے سازند. که آنچه [از] اتواپ در مقابله افواج انگریزی بودند. جمله به سرکار انگلسیه تسلیم خواهند نمود

دفعه نهم :- اختیار سرکار انگلسیه بر دریائے بیاس و ستلج تا آں جا که ستلج به دریائے سندهه مخلوط مے شود. و ازاں جا تا سرحد بلوچستان در باب محصولات راه داری و عبور مردم بر آں جا خواهد بود.

دفعه دهم :- اگر احیاناً سرکار انگلسیه را بنا بر حفاظت ملک خود یا ملک متعهدان خود انتهاض و گذر افواج انگریزی در مملکت مهاراجه صاحب ضرور گردد. پس در هر چه وقت بعد از اطلاع دہی [گذر][1] در راه ملک سرکار لاهور بلا مزاحمت و ممانعت از جانب سرکار موصوف خواهد بود. بلکه اہل کاران سرکار لاهور در فراهمی سامان مطلوبه لشکر ظفر پیکر از قسم سفاین[2] و رسد و چاره دواب[3] امداد و اعانت خواهند کرد. و قیمت هر چیز از سرکار انگریزی داده خواهد شد و سرکار انگلسیه هم لحاظ بابت رسوم دهرم و دین سکنائے ملک لاهور خواهند داشت.

دفعه یازدهم :- مهاراجه صاحب اقرار مے نمایند. که بدون استرضاء و استجازت اعالی سرکار کمپنی انگریز بهادر کسے از مردمان ولایت انگلستان یا[4] دیگر فرنگی یا متوطنان امریکا را ملازم و نوکر نخواهند داشت.

دفعه دوازدهم :- به جلدوئی[5] خدمت گزاری هائے راجه گلاب سنگهه رئیس جموں که در باب اعاده دوستی و اتحاد فی مابین سرکار لاهور و سرکار دولت مدار انگلسیه از راه نمک حلالی در قیام ریاست لاهور به تقدیم رسانیده است. مهاراجه قول و اقرار مے نمایند. که اقتدار به استقلال راجه گلاب سنگهه را در همیں علاقه جات کوهستان که از روئے قرار علیحده فی ما بین راجه موصوف و سرکار انگلسیه به راجه معزالیه تفویض خواهد یافت. و متعلقه آں کوهستان که از عهد مهاراجه کهرک سنگهه سوونگ باشی تحت قبض راجه گلاب سنگهه است مقبول و منظور خواهند داشت.

---

[1] ج صفحه ۲۸۵ حذ. مد. مقصود گذر از علاقه سرکار پنجاب به کشمیر و افغانستان است. [2] فی الجلد "سفاهن" وے "سفائن" جمع سفینه مے باید. [3] ج: "اوداب" نوشته. "دواب" جمع از "دابه" درست است.

[4] ج صفحه ۲۸۶: "یا دیگر" ب نیز صفحه ۱۶۸: "یا دیگر" - ج: "یا" - ز: "و دیگر فرنگی". مد جمله مربوط چناں بهتر است.

"مردان ولایت انگلستان یا دیگر فرنگی یا متوطنان امریکه را".

[5] و ز: "به علاوه" و ے. ب صفحه ۱۶۹ و ج صفحه ۲۸۶ "به جلدوئی". ب "اعاده روابط دوستی".

بهادر وارثان و جانشینان نسلاً بعد نسلٍ و بطناً بعد بطنٍ ابداً جاری و برقرار خواهد ماند ۔

دفعهٔ دویم :- مهاراجهٔ لاهور تمامی مقامات و علاقه جات که بطرفِ جنوب و چپ دریائے ستلج[1] یعنی طرف لدهیانه و فیروز پور واقع است ۔ چه از طرفِ خود و [چه] از طرفِ اولاد و وارثان و قائم مقامانِ خود نسلاً[2] بعد نسلٍ و بطناً بعد بطنٍ واگذاشته و از هر قسم دعوائے آں دست بردار شده گاہے با علاقهٔ مذکور سردکار[3] نخواهند داشت ۔

دفعهٔ سویم :- مهاراجه صاحب علاقهٔ ملک مابینِ هر دو دریا ستلج و بیاس معه کوهستان متعلق هر دو دریائے مذکور اقرار لادعوگیٔ سرکار لاهور از ملکِ مذکور در ابتداء به سرکارِ دولت مدار کمپنی انگریز بهادر برائے دوام تفویض نمودند ۔

دفعهٔ چهارم[4] :- چوں سرکار انگلیسیه از ریاستِ لاهور جهتِ تلافیٔ اخراجاتِ جنگ و محاربه علاقه ممالکت مقبوضه مندرجه دفعه پنجم مبلغ یک و نیم کرور روپیه طلب ساخت ۔ و سرکار لاهور به دادنِ زر نقد کل و با ضامنیٔ آں اعتبار و دل جمعیٔ سرکارِ انگلیسیه استعداد و استطاعت نه دارد ۔ لهذا مهاراجه صاحب جمله قلعه جات و ممالک و حقوقِ علاقهٔ مملکت کوهستان که مابین دریائے بیاس و سنده ساگر جانبِ هزاره واقع اند ۔ معه دیارِ کشمیر و هزاره و متعلقهٔ آں به عوضِ مبلغ یک کرور روپیه منجمله زرِ مطلوبهٔ سرکار دولت مدار کمپنی انگریز بهادر برائے دوام تفویض نمودند ۔

دفعه پنجم :- بر وقتِ حسنِ انعقاد یافتنِ عهد نامه هذا و ماقبلش مبلغ پنجاه لک روپیه به سرکارِ انگلیسیه خواهند[5] رسانید ۔

دفعه ششم :- مهاراجه صاحب اقرار[7] مے سازند ۔ که مفسداں را از افواج لاهور معزول و موقوف خواهند ساخت ۔ و اسلحه هم ازآنها خواهند گرفت ۔ و برایں آئین مقرر مے شوند ۔ که نظم و نسقِ فوج آئین را به موجب آئینِ تنخواهِ مهاراجه رنجیت سنگه بهادر سورگ باشی جاری خواهند نمود ۔ و نیز اقرار کردند ۔ که تنخواه یافتنیِ واجبی افواجِ معزولین بموجبِ احکامات خواهند ساخت ۔

دفعهٔ هفتم :- فوج آئین و ضروری در ریاستِ لاهور مختصر به تعدادِ دوازده هزار سوار و بیست

---

[1] ب ص [illegible] : "ستلج یعنی طرفِ لدهیانه" ۔ بجائے جنوب چپ ۔ "جنوب و چپ" مے باید ۔

[2] ب و ج : نسل بعد نسل و بطن بعد بطن ۔ [3] ج ص [illegible] : "سرکار" ب و : "سردکار" ۔

[4] ج : "دفعه چهارم ۔ چوں سرکارِ انگلیسیه از ریاستِ لاهور جهتِ تلافیٔ اخراجات جنگ و محاربه علاقه ممالکت مقبوضه" ؛ ا : ایں عبارت را حذف کرده ۔ [5] ا و ب : "خواهد رسانید" ۔ [6] "خواهند رسانید" مے باید ۔

[7] ج ص [illegible] : "اعتراف مے سازند" ۔ ب ص [illegible] : "اقرار" ۔ [8] مقبوضه ۔

نقد دادند ۔ و[1] عوضِ یک کرور روپیہ باقی ملکِ کوہستان معہ ولایتِ کشمیر از دریائے بیاس تا حدِ سندھ بہ سرکارِ صاحبانِ انگریز بہادر برائے دوام تفویض نمودند ۔ چنانچہ در عہد نامہ بہ تفصیل ترقیم یافتہ ۔

نقلِ عہدنامہ فی مابینِ سرکارینِ عالیین

چونکہ عہد نامۂ دوستی و اتحاد کہ در ۱۸۰۹ء یک ہزار و ہشت صد و نُہ عیسوی فی مابینِ سرکار انگلیسی و مہاراجہ رنجیت سنگھ بہادر والئے لاہور زیبِ توثیق پذیرفتہ بود ۔ از تاخت و یورش نمودنِ افواجِ سرکارِ لاہور بلا سبب بر مملکتِ سرکارِ انگلیسیہ منفقض گردید ۔ چوں کہ اندراں ہنگام مقاملتے[2] کہ جانبِ چپ دریائے ستلج بودند ۔ شاملِ مملکتِ انگلشیہ گشتند ۔ دراں وقت آں چناں جنگ و جدل از طرفین [بہ] ہم دیگر برپا شد ۔ کہ ثمرۂ آں و نتیجہ اش رسیدنِ فوجِ انگریزی در لاہور گردید ۔ چوں بناء ایں معنی استقرار پذیرفت کہ سررشتۂ مصالحت و موافقت از روئے بعضے شرائط باز مضبوط و مستحکم گردد ۔ لہٰذا ایں عہدنامۂ[3] مصالحت فی مابینِ سرکار دولت مدار کمپنی انگریز بہادر[4] و سرکار مہاراجہ دلیپ سنگھ بہادر بہ واسطۂ فریدرک کری صاحب بہادر و میجر ہنری لارنس صاحب بہادر کہ بہ صاحبانِ ممدوحین اختیارِ کُل دریں باب از طرفِ نوابِ مستطاب معلے القاب رِبت آنرایبل سر ہنری ہارڈنگ جی ۔ سی ۔ بی ۔ بی گورنر جنرل یکے از مشیرانِ خاصِ حضورِ فیض گنجور ملکۂ[5] معظمۂ انگلستان خلّد اللہ مُلکہٗ و از طرفِ سرکارِ دولتِ مدار کمپنی انگریز بہادر بنا بر انجام و انصرامِ تمام اُمورِ جز و کُلِ ہندوستان مامور اند ۔ حاصل شد ۔ و از طرفِ سرکارِ مہاراجہ دلیپ سنگھ بہادر والئے لاہور بہ واسطۂ بھائی رام سنگھ و راجہ لعل سنگھ و سردار تیج سنگھ و سردار چتر سنگھ آٹاری والا و سردار رن جودھ سنگھ مجیتھیہ و فقیر نور الدین و دیوان دینا ناتھ معتبرانے کہ از طرفِ مہاراجہ دلیپ سنگھ بہادر والئے لاہور برائے انعقادِ عہد نامہ ہذا معین و مامور شدہ اند ۔ حسنِ انعقاد بر شانزدہ[6] شرائط پذیرفت ۔

دفعہ اول :۔ سررشتۂ صلح و موافقت فی مابینِ سرکار انگلیسیہ و مہاراجہ دلیپ سنگھ

---

[1] فی الجلد "عوض کرار" وے "عوض یک کرور" مے باید، [2] فی الجلد "مکاملتے" تم دادہ وے "مقاملتے" مے باید۔

[3] ب صفحہ ۱ : "ایں" حذف [4] ب : "انگریز بہادر و میجر ہنری لارنس صاحب بہادر" نوشتہ ۔ و از "و سرکار مہاراجہ .. .. .. لارنس صاحب بہادر" حذف کردہ ، [5] ب : "ملکہ معظمہ"

[6] ج صفحہ ۳۸ : "حسنِ انعقاد"

منشیِ حضوری از اطرافِ لارد صاحب نزدِ راجہ گلاب سنگھ رفتہ تقاضائے زرِ مذکور و طلبِ توپ‌ہائے لاہور نمود ۔ کہ جلد تر رسانند ۔ نیز منشیٔ مذکور پیغام داد ۔ کہ تنخواہِ برطرفیٔ کُل فوج را بدہند ۔ تا نوبتِ بلوہ و فساد در فوج پدید نیاید ۔ و فوج کہ در پہدانہ[1] افتادہ است ۔ طلبِ تنخواہ آنہا را ہماں جا فرستادہ موقوف سازند ۔ راجہ صاحب بہ مولویٔ ممدوح مدارا کردہ گفت ۔ کہ ہمہ ارشادِ حضور را در عرصہ دو سہ روز سر انجام مے رسانم ۔ الغرض راجہ گلاب سنگھ بہ رانی صاحبہ صلاح داد کہ بجا آوردنِ شرائط اربعہ بر ما واجب است و ادائے مبلغ پنجاہ لک روپیہ از ہمہ ضرور تر است ۔ رانی صاحبہ فرمودند ۔ ہرچہ تجویزِ شمائی منظور است ۔ چنانچہ راجہ صاحب چناں تجویز نمود ۔ کہ بیست و دو لک روپیہ از خزانہ گوبند گرہہ باید آورد[2] ۔ و باقی را از مقربان و دیوانیانِ سرکارِ لاہور علی التفاوت تقسیم کردہ باید گرفت ۔ کہ ایں قدر زر ادا کردہ فوجِ انگریزی را رخصت نمودہ آید ۔ بعدہٗ از حاصلِ ملک بہر یک نذرِ[3] مقروضہ رسانیدہ خواہیم داد ۔ ازیں قسمت کہ راجۂ مذکور بہ نامِ امرائے کلاں نمود ۔ ہمہ از راجہ نا رضا بودہ بہ صلاحِ راجہ لعل سنگھ بہ رانی صاحبہ عرض کردند[4] ۔ کہ راجہ دشمنِ سلطنتِ لاہور است ۔ مے خواہد ۔ کہ ہمہ کس را مفلس و معدوم کردہ سرِ خود بہ حکومتِ پنجاب دست انداز شود ۔ چوں رانی صاحبہ ہم راجہ را از دل نے خواست ۔ و بنا بر مصلحت چند روز وزیرِ خود مقرر کردہ بود ۔ بہ سبب در اندازیٔ[5] امرائے خود مطلب خصوصاً بہ اغوائے راجہ لعل سنگھ ایں چنیں وزیرِ وفادار و خیرخواہِ سرکارِ لاہور کہ واسطۂ صلح و بقائے ریاست آنہا بود ۔ بعد انصرامِ امور و دل جمعیٔ خود او را از منصبِ وزارت موقوف کرد ۔ و راجہ لعل سنگھ کہ مدارِ علیہ او بود ۔ وزیرِ مہاراجہ دلیپ سنگھ کہ[6] از عمرِ صغرسن از نیک و بد اطلاع نداشت ۔ مقرر ساخت ۔

اگرچہ تلون مزاجیٔ رانیٔ سیماب طبع بر خاطرِ صاحبانِ عالی شان ناگوار آمد ۔ امّا بموجبِ الحاظِ دفعۂ عہد[7] نامہ اول کہ سرکارِ انگریزی را در امورِ ملکیٔ لاہور مداخلت نخواہد بود ۔ اغماض نمودہ طرح دادند ۔ پس رانی صاحبہ و راجہ لعل سنگھ مبلغ پنجاہ لک روپیہ از خزانۂ لاہور

---

[1] ج ص۵۳۳ : "در صحرائی و پہدانہ" و در ب : لفظ "پہدانہ" قلم دادہ ۔

[2] ب : "باید برآورد" ۔ [3] ج : "نذر مقروضہ" ۔ [4] ب ص۱۶۸ : "عرض نمودند" ۔

[5] ج : "بہ سبب بد اندازیٔ خود پسند" ۔ ب : "بہ سبب در اندازیٔ اُمرائے خود مطلب" ۔

[6] ب ص۱۶۸ : "دلیپ سنگھ کہ" ۔ او و ج : "کہ" حذف کردہ ۔

[7] فی الجملہ "دفعۂ عہد نامۂ اول" و در "دفعۂ اول عہد نامہ" مقصود است ۔

بتاریخ بیست و دوئم ماہ فروری سپاہ انگریزی برائے حفاظتِ قلعہ طرفِ باغِ حضوری و دروازہ ہائے شہر مامور گشت ۔ فقط ۔

پوشیدہ مباد ۔ کہ بعدِ انضباطِ اتحاد فی مابینِ سرکارین راجہ گلاب سنگھ بہ حضورِ لارد صاحب عرض نمود ۔ کہ اکنوں فوجِ صاحبانِ بہادر ازیں جا کوچ کردہ بہ طرفِ ہندوستان معاودت نماید ۔ کہ زیادہ ازیں داشتن دریں جا ضرورت نیست ۔ دریں[1] صورت قیامِ لشکرِ نصرت التیام دریں ملک موجبِ گرانیِ غلہ و ہراسِ رعایائے لاہور است ۔ لارد صاحب فرمودند ۔ کہ تا مہاراجہ دلیپ سنگھ یک نوشتہ متضمنِ ایں شروطِ چہارگانہ با مہرِ خود نہ دہد[2] ۔ فوجِ انگریزی کوچ نخواہد کرد ۔

شرطِ اوّل : آں کہ اگر مردم ایں ملک باز در ملکِ انگریزی رفتہ فساد کنند[3] ۔ جوابدہی آں ذمۂ مہاراجہ خواہد بود ۔

شرطِ دوم : ہر قدر توپ ہا کہ در جنگ با فوجِ خالصہ بودند ۔ و ہنوز بالکل بہ دستِ فوجِ انگریزی نیامدہ اند ۔ حوالۂ سرکارِ کمپنی نمایند ۔

شرطِ سوم : آں کہ کل توپ[4] ہا کہ در لاہور ہستند ۔ ہر قدر کہ افسرانِ فوجِ انگریزی طلب نمایند ، حوالہ کنند و قیمت آنہا را در حسابِ دادنی محسوب سازند ۔

شرطِ چہارم : آں کہ ، مہاراجہ صاحب پنجاہ لک روپیہ منجملہ یک نیم کرور روپیہ تاوان نقد بالفعل داخلِ خزانۂ سرکارِ کمپنی نمایند ۔

چوں در خزانۂ لاہور زر نہ بود کہ پنجاہ لک روپیہ نقد و نیز مواجب طلبِ تنخواہ[6] افواج بہ برطرفیِ سکھانِ باغی دادہ آید ۔ اولاً بموجبِ حکمِ لارد صاحب مواجبِ سکھاں ادائے کردند ۔ وکنٹھہ[7] طلاء و بنگی کہ راجہ ہیرا سنگھ و سردار جواہر سنگھ ، ماموںِ مہاراجہ دلیپ سنگھ بہ خالصہ برائے زینت دادہ بودند واپس گرفتند ۔ و آں ہمہ بغاوت پیشگاں را برطرف کردند ۔ و بنا بر رسانیدنِ پنجاہ لک روپیہ توقف بمیاں آمد ۔ لہٰذا مظہرِ کمالاتِ صوری و معنوی مولوی رجب علی

صـ۳۸۱

[1] فی الجملہ "در صورت" دے "دریں صورت" مے باید ۔ [2] د : "نہ دہد" حذف کردہ ۔ ب و ج : "نہ دہد" نگاشتہ ۔ [3] ب : "فساد کند" ۔ [4] ج : "قیمت آں را در حساب دادنی" ۔ ب صـ۱۸۲ : "نیز ہمیں نوشتہ" و ۔ [5] د : "قیمتِ آں در حساب دادنی" قلم دادہ ۔ [6] د : "طلب خواہ" ۔ ب : "تنخواہ" ۔ و ج : "نیز برسر" "بہ طرفیِ سکھان باغی" نوشتہ و ۔ "بہ برطرفیِ سکھان باغی" مے باید ۔ [7] د و ج : "کنتھہ" ب : "کنٹھہ" نیز زیورے از زر ۔ بل اشرفی ہا را متفرق بہ پیوند دادہ زیبِ گلوے کنند ۔ وکنٹھی مے گویند ۔

سشل در مقام لدهیانه[1] منزل فرمودند. و لارد صاحب بهادر در اثنائے راه به رانی صاحبه برائے تشفّی گفته فرستادند. که مایان حفاظتِ شهرِ لاهور خواهیم[2] کرد. هیچ نوع اندیشه و هراس نه کنید. در همان ایام قلعهٔ قلور در تصرفِ سپاهِ انگریزی در آمد. و از اهلِ قلعه کسے به مزاحمت پیش نیامد. بلکه قلعه داران نیم شب قلعه را خالی گذاشته گریخته رفتند. و به تاریخِ[3] بستم فروری مهاراجه دلیپ سنگهه را بجمیعِ خود همراه[4] داده روانهٔ خانه کردند و خود نیز به دولت لارد صاحب بهادر به تاریخ بیست یکم فروری داخلِ لاهور شدند. و مهاراجه دلیپ سنگهه معه سرداران و افسران و اهلِ کارانِ سرکار لاهور برائے ملاقاتِ جنابِ صاحبِ ممدوح حاضر آمد و عفو از قصوراتِ فوج درخواست. جنابِ عالی به لحاظِ این که دلیپ سنگهه پسرِ مهاراجه رنجیت سنگهه که دوستِ وفادارِ سرکارِ انگلیسی بود. از جرائمِ آنها اغماض فرمودند. ملکِ پنجاب به مهاراجه دلیپ سنگهه عطا نمودند. بشرطے که بر شرائطِ مندرجهٔ عهدنامه قائم باشد و به وقتِ آمد و رفتِ مهاراجهٔ موصوف شلکِ سلامی بر حسبِ مرتبهٔ ایشان در لشکرِ انگریزی به عمل آمد[5].

نقلِ اشتهار نامهٔ گورنر جنرل بهادر که برائے تشفّیٔ مردمِ شهر وغیره من مقام لاهور صادر شد

به جمیع سرداران و سوداگران و کوتهی داران و رعایائے دار الریاست لاهور و امرتسر واضح باد. که چوں مهاراجه دلیپ سنگهه به روزِ ملاقاتِ نواب گورنر جنرل بهادر شکایتِ نافرمانی و بغاوت و سرکشی و کج رفتاریٔ فوجِ خود ظاهر ساختند. و تمامی شرائط و احکامِ نواب صاحب ممدوح را قبول کردند. بنا بران درمیانِ هر دو سرکار رابطهٔ دوستی و اتحاد به طورِ[6] سابق جاری ماند. نواب صاحب موصوف خود در پاسبانیٔ رعایائے ملکِ پنجاب و مهاراجه صاحب دلیپ سنگهه و هم در ترقی و بهتریٔ کارِ ایشان سعی و کوشش بخوبی خواهند کرد. بشرطِ مقابله[7] و مجادله نه کردنِ سپاهِ خالصه بارِ دیگر با فوجِ انگریزی. پس باید. که باشندگانِ ملکِ پنجاب بے خوف و خطر در کار و بارِ خود مصروف شوند. که هیچ وجه پامالِ تاراج و ظلم نخواهند[8] شد. چنانچه

---

[1] ایں قصبهٔ معروف «لدهیانی» نام دارد و در جمله «للیانه» نوشته. [2] ب: «خواهم کرد» به جاے «خواهیم کرد» باید.

[3] ا و ب و ج: «تاریخ بیست فروری» به جاے «بستم فروری» باید. [4] ب: «همراه داده». و ج «داده» حذف کرده.

[5] ج: «دند». [6] ا: «به ظهور». ج ص ۲۸۱: «به طور». ب ص ۱۶۲: «نیز» به طور. [7] ج: «در مجادله» به جاے «مجادله» کافی ست. چنانکه ب: «مقابله و مجادله». [8] ب: «نخواهد شد».

به گیتی آرزوے او بر آید گره از رشتهٔ کارش گشاید
دلش سرمایهٔ امید گردد به عیش[1] و دولتِ جاوید گردد

پس رانی صاحبه فی الحال خوشحال بوده راجه گلاب سنگه را معه فرزندِ جگر بند و مصاحبان چند و مسماة منگلاں خادمۂ خود روانۂ حضورِ پُر نُور جانبِ بندهٔ قصور نمود۔ چناں چه راجه گلاب سنگه شانزدهم فروری[2] ۱۸۴۶ء عیسوی به وساطتِ مقربانِ جنابِ والا خطاب مشرفِ خدمتِ عالی بود[3]۔ بچۂ والیٔ لاهور را سجدهٔ قدومِ میمنت لزوم صاحبان و مالکانِ مرز بوم آمده این فرد به زبانِ حال برخواند۔ فرد[4]

سرنوشتِ واژگوں را راست مے سازد نیاز نقشِ معکوسِ نگیں از سجده مے گردد درست

صاحبانِ عالی شان از روے شفقت و مهربانی دوستی و مصادقتِ باستانی[5] مهاراجه سورگ باشی جنت مکانی را مطمحِ[6] نظر داشته بچۂ او را به دلاسا و دلیری دست گیری فرمود۔ به تعظیم و تکریم بر کرسیٔ عزت به بر و پهلوے خود نشاندند۔ و صفاتِ خداوندیٔ خود را ثابت نمودند۔ فرد[7]

خداوندِ بخشنده[8] و دست گیر کریمے خطا بخش و پوزش پذیر

بموجب حکمِ لارد صاحب ممدوح راجه گلاب سنگه در خدمتِ میجر لارنس صاحب بهادر و مستر کری صاحب سکرترِ لارد صاحب مذکور حاضر شد۔ زیاده از نیم شب درمیان هر دو صاحبان و راجه گلاب سنگه و فقیر نور الدین گفت و شنود ماند۔ و شرائطِ صلح به تفصیلے و ترتیبے که در عهد نامه مندرج اند[9]۔ بمیان آمدند۔ یعنی تمام ملکِ دوابه که درمیان ستلج و بیاس است۔ داخلِ ممالکِ محروسهٔ انگریزی باشد۔ و یک کرور پنجاه لک روپیه بابت خرچ که در هنگامه شده ادائے سازند۔

اهالیانِ لاهور همه شرائطِ مشروطه منظور کردند۔ و عقدِ مصالحت و مصادقت به تجدید درمیانِ سرکارینِ عالیتین انتظام پذیرفت و قرار یافت که در لاهور چند روز مقام کرده عهد نامه به رئیسِ لاهور عطا خواهد شد۔ چنانچه به تاریخ نوزدهم ماهِ مذکور انتهاضِ دائرهٔ دولتِ انگریزی

---

[1] ج صفحه ۲۴۷: «عیش و دولت». [2] ب: «فردی» را «فیروزی» قلم داده۔ [3] ج صفحه ۲۴۹: «عالی بوده».
[4] ج: «فرد». [5] ج: «باسبانی». ب: «پاستانی». [6] ب: «مطمع». [7] ج: «فرد»۔
[8] ب و ج: «بخشنده و دستگیر». د: «بخشندهٔ دستگیر»۔
[9] ب: «مندرج آمد»۔

بہادر و کمانڈر انچیف چناں تجویز کردند[1] کہ اکنوں عبور از دریائے ستلج نمودہ یورش بر ملکِ لاہور نمودہ آید۔ مگر اولاً جمعیتِ سکھاں را کہ مور چال کندہ پیشِ روے افتادہ اند۔ گریزانیدہ شود۔ سپہ سالارِ مذکور دہم فروری ۱۸۴۶ء عیسوی یک پاس روز برآمدہ حکم بہ فوجِ خود کرد۔ کہ جنگِ توپ آغاز کردہ۔ چنانچہ دریک ساعتِ نجومی بہ شلک ہائے متواتر توپ کلاں کہ گولہ ہائے ایشاں بسیار دُور تر مے رفت۔ از آں روئے[2] ستلج مورچہ ہائے سکھاں را برباد کردند۔ ہمہ فوجِ سکھاں تاب و تواں در خود نیافتہ آوارہ شدند و راہ و مسلک معبرِ صاحباں از غبار و خارِ مفسداں صاف گردید ازیں جا ہمہ سرداراں مانندِ تیج سنگھ وغیرہ و خصوص راجہ لعل سنگھ کہ پنہاں از سکھاں بود۔ شباشب واردِ لاہور شدند[3]۔ مگر تمام[4] فوجِ گروہِ خالصہ بہ قدر شانزدہ ہزار تخمیناً مسلح و نصف غیر مسلح از شاہ راہ بر کنارِ ستلج[5] در موضع ہبدانہ فروکش بودہ منتظرِ عاقبتِ کار بودند۔

پس نواب مستطاب معلّٰے القاب رفعت ارسل سر ہنری جی۔ سی۔ بی۔ گورنر جنرل بہادر کہ یکے از مشیرانِ خاص حضورِ فیض گنجور ملکۂ معظمۂ سرکار انگلستان و مختار[6] کار تمام ہندستان است معہ فریڈرک کرے صاحب بہادر و میجر لارنس صاحب بہادر وغیرہ صاحبان معہ افواجِ انگریزی بہ فتح و فیروزی از دریائے ستلج عبور نمودہ بہ داعیۂ تسخیرِ لاہور نزدیکِ اقصائے قصور مخیّم سپر اوقاتِ اقبال و مضربِ خیامِ جاہ و جلال شدند۔ اطرافِ پنجاب متخلخل و شہر لاہور متزلزل[7] شد۔ و رانی صاحبہ زندہ کور و مہاراجہ دلیپ سنگھ والئے لاہور از بیم و ہراس دیگر طور شدند۔ و راجہ گلاب سنگھ را در حضور طلب داشتہ فرمودند۔ کہ شما نمک حلال و خیر خواہِ با صفا آید[8] صلاح دہید و تدبیرے سازید۔ کہ ننگ و ناموس ما سلامت ماند۔ و ایں خاندان برباد نہ رود راجہ عرض نمود۔ کہ بدوں ارجاع جنابِ عالم مآب صاحبانِ فیاض[9] زماں (ہیچ) کدام تدبیر صورت پذیر نیست۔ مثنوی[10]

کسے را چوں شود رہبر سعادت　　نتابد روئے از راہ ارادت
رود راہے کہ بیند روئے بہبود　　کند کارے کہ رہ یابد بہ مقصود

---

[1] کذا فی الجلد "تجویز کرد" ولے "تجویز کردند" مے باید۔ [2] ج: "آں مقام آبِ ستلج بسر کردہ"۔ [3] ج: "شوند"۔

[4] ج صفحہ ۳۷۶: "تمام"، ا، ۲: "قدرے" نوشتہ۔ [5] ج: "موضع سبراؤں" حذف۔

[6] ج: "مختیار" ولے "مختار" مے باید۔ [7] ج: "متزل" کہ "متزلزل" مے باید [8] ب و ج: "اند" ولے "اید" مے باید۔ ہم چنیں دہند، سازند بجائے دہید، سازید قلم دادہ۔ [9] ب و ج: "فیاض ماں" ولے "فیاض زماں" مے باید۔ [10] ج: "مثنوی"۔

متصور نیست ۔ خیر ۔ سابق آنچہ گزشت گزشت ۔ اکنوں دست گیری فرمایید[1] ۔ تا تدبیرِ جنگ از سر نو صورت بندد ۔ شاید قشقۂ بدنامی کہ دریں شکست بر پیشانیٔ سکھاں مرتسم گشتہ ۔ بہ آبیاریٔ توجہِ شما شگفتہ[2] گردد ۔ بالفعل ما ہمہ تابعِ فرمانِ شما ایم ۔ سرِمو ازاں تفاوت نخواہیم کرد ۔

ہنوز ایں گفتگو تمام نہ شدہ بود ۔ کہ ہرکارہ ہا از طرفِ دیرۂ دن جودھہ سنگھہ خبر افواہ آوردند ۔ کہ افسرانِ[3] فوجِ انگریزی بہ گزرگاہِ تلون رسیدہ پلِ آہنی برائے عبور[4] بستہ اند ۔ و باشندگانِ[5] منڈی تلون و سپاہانِ و محافظانِ گزرگاہ از نہیب و خوفِ اعدا اسبابِ جنگی و خانگی را گزاشتہ رفتند ۔ و انگریزاں گولہ و باروتِ ایشاں را در دریا انداختہ باقی اسباب را تاراج کردند ۔ راجہ گلاب سنگھہ بعد استماعِ ایں ہمہ ماجرا از زبانِ[6] آیندگاں ہماں کلامِ سابق را پیش خالصہ اعادہ کرد ۔ کہ من باز[7] ہماں صورت مختاریٔ شما مے کنم ۔ اگر[8] تمام افواجِ خالصہ اقرارِ فرماں برداری من کنند ۔ و آنچہ من تجویز کنم آں را قبول نمایند ۔ مدعائے راجہ ازیں کلام آں بود کہ بعد نویسانیدن مختار نامہ از تمام سکھاں و افسرانِ خالصہ تدبیرِ صلح ہر نوعے کہ متصور شدہ[9] نمودہ آید ۔ تا بارِ دیگر جنگ[10] واقع نہ شود ۔ و خوب[11] دانست کہ کارِ فوجِ خالصہ در ہمیں جنگ ہا تمام شدہ[12] است ۔ بہر کیف صلح واجب است ۔ پس صلاح[13] و کنگاش با دیگر سرداران و دیوانیانِ دربار ہم در بابِ صلح نمود ۔ ہمہ بہ اتفاقِ رائے راضی بر صلح بودہ تجویز کردند ۔ کہ [بہ] طرفِ صاحبان بذریعۂ[14] راجہ فراست دیباچہ نوشتہ شود ۔ کہ قوم خالصہ خود سر از افعال و حرکاتِ خود بسیار نادم و پشیمان شدہ ۔ اکنوں امیدوار است کہ فی ما بینِ سرکارین صلح واقع شود ۔

ہنوز ایں امر از قوت بہ فعل نیامدہ بود کہ جنگِ دیگر در مقامِ سمرالی[15] واقع شد ۔ گویند کہ فوجِ خالصہ باز ساز و سامانِ حرب فراہم کردہ مورچال ہا کندہ[16] آمادۂ جنگ شدند ۔ نواب گورنر جنرل

---

[1] ب و ج: "فرمایند" ۔ [2] کذا فی الجملہ و "شگفتہ شود" بلحاظ روزمرۂ زبان بہتر است ۔

[3] ج: "افسرانِ فوج" ۔ ب: "افسران" حذف ۔ [4] ج: "برائے عبورِ فوج" ۔ ب: "فوج" حذف ۔

[5] ج: "منڈی تلون" ۔ حذف ۔ [6] ج [illegible]: "آیندگان ...... را پیش" ۔ حذف کردہ و ب [illegible]: دریں عبارت "نہیب" را "سبب" قلم دادہ ۔ [7] ج: "باز" حذف ۔ [8] د و ج: "مگر" و حرف شرط "اگر" مے باید ۔

[9] ج: "متصور شود" ۔ [10] ج: "باز جنگ" ۔ [11] ج: "خوب" حذف ۔ [12] ف، ا: جملہ مشکوک و مبہم نوشتہ ۔ ب و ج، ہر دو قریب یک دیگر نوشتہ ۔ و مفہوم واضح نوشتہ ۔ [13] فی الجملہ "صلح" و "صلاح و کنگاش" درست است ۔

[14] ج: "بذریعہ راجہ گلاب سنگھ"، "فراست دیباچہ" ۔ حذف ۔

[15] ج: "سمرای" ۔ [16] ج: "کنندہ" و "کندہ" مے باید ۔

و از دست رفتنِ قریب صد ضرب توپ و صرف شدنِ خزانه و اسبابِ رسد و نه ماندنِ گوله و باروت و کشته شدنِ جماعتِ کثیر از اکالیان و تهنگ و سپاهانِ خالصه و افسرانِ قوی جنگ درین هر سه جنگ و غرق شدنِ هزاران در دریا و دیگر شداید بے ریو و ریا ظاهر ساختند. راجه گلاب سنگهه این همه حال شنیده به ظاهر تشفیٔ ایشان کرد و سخنانِ تاسف بر زبان آورد و گفت. شما را یاد خواهد بود. که یک دو ماه پیش ازیں واقعات من به فوج[1] خالصه که سر به خود سری برداشته به ارادهٔ جنگ عزم رفتن به طرف فیروز پور و آں روئے تب کرده بودند. چه قدر ممانعت از جنون نوشتم که زنهار زنهار بدونِ تجویزِ من پائے بداں سمت نخواهند[2] نهاد. افسوس صد هزار افسوس که خالصه این جهم[3] را هم مثلِ بلوهٔ لاهور دانستند و گفتهٔ مرا نشنیدند. و آنچه در دل ایشان آمد کردند. و هم چناں بارها از لاهور برائے رفتن بجانب لدهیانه ممانعت و عدمِ عبور از دریا مرتبهٔ اُولیٰ کرّهٔ بعدِ اُخریٰ به هر طائفه نوشتم و زبانیٔ مردم معتمد گفته فرستادم. لاکن خالصه جی[4] اصلاً بداں عمل نه کردند. بعضے افسرانِ خالصه که از جنگ گاه گریخته[5] در لاهور آمده بودند. از بارِ ندامت سرنگوں شده بجز این کلامِ راجه را جوابے ندادند. که چوں اوباشِ اکالیه و تهنگ زیر حکمِ کسے نه بودند. به گمانِ فاسدِ این معنی که لارد صاحب و سپه سالارِ انگریزی در چهاؤنی دوآبه مجتمع شده[6] اند ارادهٔ [آمدن به] تسخیرِ ملکِ پنجاب مے دارند. یک بارگی عبورِ دریائے ستلج نموده شروع بر جنگ کردند. به سبب هم مذهبی و پاسِ قومیت فوج خالصه هم شریکِ فریقِ اکالیاں شده. مایان را جبراً همراه بردند. و همه کس را روشن است که ابتدائے طلوعِ نیّرِ دولتِ مهاراجه رنجیت سنگهه بر فوج خالصه این چنین شکست و هزیمت نیفتاده بود. بلکه علے الدّوام در هر مقام مظفر و فتح یاب مے شدند. مگر اکنوں از نا مساعدتِ بخت سه بار علے التواتر شکست بر شکست خوردیم و همگی توپ که در حرب گاه برده بودیم به دستِ حریف افتادند[7]. اکنوں نه زر داریم نه آلاتِ حرب که باز مقابله کنیم. مگر باقی ماندگانِ فوج خالصه مے خواهند. که یک بار دیگر با فوجِ انگریز ستیزه کنند یا همه کشته شوند[8] یا غالب شده ننگ و ناموس قائم کنند. و این کار سوائے ذاتِ شما

---

[1] ب: "فوج تمام خالصه". [2] فی الجلد "نخواهند نهاد" قلم زده. و "نه نهند" درست است.

[3] ب: "این همه را"؛ ج: "این هم را"؛ ا: "اینها هم را". [4] ن: کلمهٔ تعظیم که بعد اسم کسے احتراماً مے گویند

[5] فی الجلد "از جنگ گاه در لاهور گریخته آمده بودند"؛ و در ب "از جنگ گاه گریخته" در لاهور مے باید، که جنگ گاه در لاهور نه بود.

[6] ج: "شده بودند"؛ د: "شده". ب: "جمع شده اند". [7] د و ج: "افتاد". ب: "افتادند".

[8] ج: "کشته شوید".

گویند ۔ کہ بہ قدرِ شصت توپ دریں معرکہ نزدِ سکھاں بودند ۔ ازاں جملہ پنج توپ ہمراہ گرفتہ گریختند ۔ سہ ضرب را درحالتِ اضطرار در دریا غرق کردند ۔ و دو ضرب را بیروں بردند ۔ یک کپتان از فوجِ انگریزی مخفی ایں طرف آمدہ بوقتِ شب بہ کمالِ جرأت و چابکی در رنجک دان و پیالۂ ہر دو ضرب میخ ہائے آہنی فرو کوفت ۔ و بیکار[1] کردہ بدر رفت ۔ و صاحبانِ عالیشان اکثر مردم زخمی و مجروح از سکھاں کہ در میدانِ جنگ افتادہ بودند ۔ برداشتہ بہ خرگاہِ خود بردند ۔ و معالجہ کنانیدہ مرہمِ احسان بر دلِ شاں نہادہ رخصت کردند ۔ پس بہ ہمہ کس ظاہر و باہر است ۔ کہ آں ہمہ مذلت و شکست بر قومِ خالصۂ خود پرست و بد مست عاید گشتہ ۔ بہ علتِ ظلم و نادانی و نافرمانیٔ حکمِ آقایان ولی نعمت[2] بودہ است ۔ و کساں[3] از سرداران و افسران کہ داخلِ ایشاں بودند ۔ بہ دل راضی و خوشنود نبودند ۔ زیرا کہ ہر یکے از دستِ شاں بہ جان خود رسیدہ ۔ بہ موجبِ ہمیں نفاق و اختلافِ فوج باوجود کثرتِ جمعیت و آلاتِ[4] جنگی در جنگ ہزیمت یافتہ مغلوب گشتند ۔ و الا در حرب و ضرب کوتاہی و کمی نہ کردند ۔ و علاوۂ آں خونِ ناحق مہاراجۂ شیر سنگھہ و بابا بیر سنگھہ گورو و سردار جواہر سنگھہ ماموں مہاراجہ دلیپ سنگھہ و خونِ[5] پشورا سنگھہ و کشمیرا سنگھہ پسران مہاراجہ رنجیت سنگھہ بہادر و راجہ ہیرا سنگھہ و سوہن سنگھہ جموال و کشتنِ بے گناہِ کرنیل میہاں سنگھہ حاکمِ کشمیر کہ عادل و آباداں کار بود ۔ دامن گیرِ ایں گروہ گردید ۔

گویند دریں جنگ از فوجِ انگریزی بہ قدر پانصد[6] و نود مردم از سپاہ و سہ صد و پنجاہ و سہ اسپ مقتول و مفقود گردیدند ۔ و از قتل و جروح و غارت و فقدانِ مالِ سکھاں چہ سخن رود ۔ کہ او را شمارے[7] نیست ۔ فوجِ سکھانِ افسر کش[8] با وصفِ ایں قدر ہزیمت ایں طرفِ ستلج رسیدہ متصلِ دائرۂ راجہ تیج سنگھہ فراہم شدہ ۔ بہ راجہ گلاب سنگھہ گفتہ فرستاد ۔ کہ اکنوں خالصہ تمام بہ آمدنِ شما [در] انتظار و بہ مقابلہ کردن با فوجِ انگریزی بارِ دیگر تیار است[9] و بعضے سکھانِ معتبر کہ از سپاہِ خالصہ در لاہور آمدہ بودند ۔ حالِ تباہی و تعقیلِ لشکر

---

[1] ج و ص ۲۸۵ : "بیکار کردہ" ، دے "بے کار کردہ" مے باید ۔ [2] ب و ج ، ص ۲۸۵ : "ولی نعم"

[3] فی الجلد "کسے" ، دے "کساں" مے باید ۔ [4] ج : "آلات" حذف ۔

[5] ج ، "دگر پشورا سنگھہ" ب : "کور پشورا سنگھہ" ۔ [6] ج ، ص ۲۸۵ : "پانصد و نود" [7] ب : "شمارے نیست"

[8] ج : "خالصہ کش" غلط نوشتہ ۔

[9] ج : "تیار است" ـ ب : "است" حذف ۔

و خود ما به کنار گرفت ۔ و پل را شکست ۔ شاید که خالصه از شکسته شدن پل دل به مرگ نهاده به جنگ و جدل مائل شوند ۔ یا غرض او همیں بود که همان طرف کشته شوند و زنده باز نیایند ۔ که هیچ افسرے از نهیب آنها ایمن نبود ۔ یا به دلش افتاد که مبادا فوج انگریزی (به) تعاقب هزیمتیان[1] شلک زنان آمده از راه همیں پل عبور این طرف نمایند ۔ به این دلائل به لب آب این سو قرار رسیده[2] و پل شکسته و توپ ها به مورچه بندی چیده بر نشست ۔ و شلک زدن آغاز کرد ۔ اگرچه خالصه بدست[3] دریں جنگ از پیکار لائق کار و ضرب اضراب و پُر کردن بندوق خانه خراب قصور به ظهور نیاوردند[4] و به نواختن کوس و نقاره زور شور کردند ۔ و به دمیدن بوق و کرنا[5] گوش ها کر و دلها پُر عذر کردند ۔ اما بهادران گوره[6] کوزه هائے شراب خورده به آواز ڈهل و نقاره نشئه دوبالا و سیه مستی اعلی بهم رسانیده بلا خوف و بلا اهمال صفوف سگبان شیر چنگال شکسته و به زور حمله و یورش از دیوار خندق در گذشته در لشکرگاه حریف در آمدند ۔ و دست به خنجر و کرچ[7] کشادند ۔ خالصه[8] بچگان نوخیز چوں دیدند ۔ که این دست اندازی ست نه جنگ بازی. از گستاخی آنها پهلو تهی کردند ۔ و پشت دادند ۔ و رخ براه پل آوردند ۔ نشانے از پل دراں جا نیافتند و مضطرب شده اندیشیدند ۔ که اگر توقف کنیم از فوج حریف که در عقب مے آید کشته مے شویم ۔ و اگر خود را به دریا زنیم[9] غرق مے گردیم ۔ بالآخرت از طرف پل صراط به گشته دلیری و دلاوری مقابل تیغ تموج دریا و تهور نهنگ آب مردم دریا گشتند ۔ و از بسیارے سپاه آب سیاه بدے گردانیده یکسر حمله به آب آوردند ۔ و سلاح و یراق به تر آب سپردند اکثرے غرق بحر زخّار (شدند) و لشکرے به بازوئے شناوری به کنار رسیدند ۔ و خاک ذلت به سر بیختند ۔ مگر دریں مقدمه سردار شام سنگهه از صبح تا شام پا از مقام نه گذاشت و عار فرار اختیار نه کرد ۔ و حتی[10] الامکان خوب جنگید ۔ و جان به ننگ و ناموس داد و قول مرداں بجا آورد ۔

فرد ۔ حافظ ۔ ؎

جاں به جاناں ده وگرنه از تو بستاند اجل خود تو منصف باش حافظ این بگو یا آں بگو

---

[1] ب صـ۱۳۳ : "منهزمان" ۔ د و ج : "هزیمتیان" ۔ [2] ج صـ۲۳۴ : "رسیده" ۔ [3] ج : "خالصه خود پرست" ۔
[4] د و ج : "نیاورد" ۔ متن "نیاوردند" باید ۔ [5] ج : "جهان را پر شور" ۔ د : "دلها پر عذر" ۔ ب : "پر عذر" ۔
[6] د : "گوره و گوره ها" ۔ ب و ج : "گوره و گوره ها" ۔ و متن "بهادران گوره کوزه هائے شراب خورده" باید نوشت ۔
[7] ب و ج : "کرچه" ۔ [8] ج : "سکهان نوخیز چوں دید" ۔ ب : "خالصه بچگان نوخیز" ۔ [9] ج : "اندازیم" ۔ ب : "به دریا زنیم" ۔ [10] د و ب : "تا" حتی الامکان "تا" زاید ۔ ج : "نیز" "تا" زاید نوشته ۔

گرفته پارهٔ زمین دیگر دریدند. و سران و سپاهان[1] که این طرف دریا بودند. به کمک خود خواندند چنانچه سردار شام سنگه و تیج سنگه وغیره معه جمعیت بیست هزار جوان و سوار و پیاده و پنجاه و شش ضرب توپ بلا تعلل[2] از راهِ پل فرا رسیدند و هنگامهٔ ستیز تیز[3] کردند. و (به) پشت گرمی اوشان ایستادند. و فوجِ انگلیسی دران وقت با وصفِ رسیدنِ امدادِ متعاقب نصف از فوجِ خالصه بل کم تر بود. سی و دو ضرب توپ همراه داشتند. پس خالصه گربه سرشت که افسرانِ خود را موش مانند لقمه وار فرو برده بودند. خود موش مثال در سوراخِ خندق در آمدند. و بندوق ها پرسے کردند. و دم سکّے[9] نزدند. از خطرهٔ موت سرے نهفتند. این فرد مناسب (حال) آنها است که سعدی گفته. فرد ؎

گربه شیر است در گرفتنِ موش　　لیک موش است در مصافِ پلنگ

و سپاهِ کینه خواهِ دلاورانِ فرنگ دلیر به جنگ مثلِ کوهِ آهن و کرهٔ آتش گرد و جوار رسیده توپ و تفنگ را کار فرمود و آثارِ قیامت آشکار نمود. هوش از خالصه فراموش شد. و بے اختیار از زبان روان شد. قلیه نانی بهتر از تفنگ رانی ست. بزرگی خواهیم نمود و سپاه گری را نام نه خواهیم برد. ؎

اگر رستم از دست این تیر زن　　من و موشش و ویرانهٔ پیر زن

گویند. درین حرب و ضرب بعضے از سپاهانِ گوره بے سلاح در لشکرگاه خالصه در آمده کف[4] دست بر پلیته هائے توپ جاری نهادند و ممانعت از سر کردنِ توپ آوردند. و سکھاں به تیغ سرِ شان مے بریدند و حیرانِ جرأتِ شان مے شدند. اوشان به جان دادن حقِ ولی نعمتِ خود ادا مے کردند. چون نائرهٔ قتال و شعلهٔ جدال فی مابینِ لشکریان گرم[5] شد. و پائے هنگامه مستحکم گشت. سردار بهادر تیج سنگه از قیافهٔ سپاهِ خالصه به فراست دریافت کرد که در اصل سکھاں[6] بزدل اند. پائے مردی ندارند. از راهِ هوشیاری پشت داری[7] شکسته دلان گذاشته از راهِ پل[8] و صراط المستقیم که برائے همین روز ترمیم یافته بود. عبورِ این طرف در ملکِ لاهور فرمود.

---

[1] ج حذف: «سران و سپاه» درے «سران سپاه» باید. [2] کذا فی الجلد «بلاتعلل» درے «تعلل» یعنی خوش گمانی یا مشغول شدن بکارے و بہانہ جستن. از منتخب. بدین رو لفظ بلاتعلل این جا برجسته نیاید. البته بےتعلل یعنی بدون توقف و تاخیر مناسب و برمحل باشد.

[3] ج: «آغاز کردند». [4] د: «کف بر پلیته» ج: «کف دست».

[5] ج: «گرم شد». د: «کم شد». [6] د: «سکھاں» حذف. ب: حذف کرده. [7] ج: «پشت بر» قلم داده.

[8] ج: «پل» حذف. [9] ز: کذا. درے «سکّے زدند» باید.

بازکشید۔

هرگاه سپاهان شکست[1] خورده و مال برباد داده و تهی[2] دست بوده نزدِ رانی صاحبه رفته طلب تنخواه و مواجب مے کردند۔ جواب مے داد که من اکنوں دوازده روپیه سرے اسم دادنی[3] نتوانم۔ شما که بیان تباهی و پریشانیٔ خود مے کنید[4] این سزائے سرکشی و خود سریٔ شما ست۔ خود کرده را علاجے نه۔ از شرمساری اضطرار[5] مے کردند۔ پس رانی صاحبه به صلاح و اتفاقِ همه سردارانِ دربار[6] راجه گلاب سنگهه را دریں وقت از راه مصلحت به وزارت و نظامتِ کل امورِ ملکی و اختیار[7] صلح و جنگ مختار و صاحب اختیار نمود۔ همه سرداران و اهالیانِ لاهور تابعِ حکم راجۂ ممدوح گردیدند[8]۔ چوں راجه فوج و جمعیت خود نیز نیکو داشت۔ کسے از مردمِ خالصه بابت طلبِ تنخواه تقاضائے سخت نمے توانست کرد۔ چوں آنها دانستند که راجه گلاب سنگهه با انگریزان[9] سرِ جنگ ندارد۔ و مے خواهد که به دستور رابطۂ صلح و دوستی را به میان[10] آرد ازیں موجب تمام خالصه یعنی سکهاں که[11] مقام لشکر صاحبان بهادر پل بسته نشسته بودند۔ به صلاحِ سردار شام سنگهه و تیج سنگهه لاله چونی لال وکیل را به حضور صاحب بهادر لارد صاحب روانه کردند۔ و عذر خواستند۔ صاحبِ ممدوح فرمود۔ که مایاں شام سنگهه و تیج سنگهه و لعل سنگهه وغیره را نمے دانیم۔ اگر وکیلے از طرفِ رانی صاحبه یا از طرفِ راجه گلاب سنگهه آمدے[12]۔ البته سماعتِ کلام او شدے۔ وکیل بے نیلِ مقصود باز آمد۔

جنگ سوم

خالصه باز کمر به جنگ بست۔ دریں وقت افواجِ انگریزی و توپ خانۂ کلاں از طرفِ هندوستان به دائرۂ دولتِ لارد صاحب گورنر جنرل بهادر فائز شد بصورتِ فتح خود را در کتابِ حال مطالعه نمود۔ از راهِ راست روئے به فوجِ خالصۂ کج نهاد اطلاع دادند[13] که فردا که اول پروشت پهاگن که تاریخِ هندی است۔ روز مصاف است۔ آلاتِ حرب و ضرب درست دارند۔ افسرانِ سپاهِ سکهاں این سخن را ابله فریبی دانسته به لیت و لعل گذرانیدند۔ و صاحباں بر موقع بموجب قرار در قرارگاه رسیده به گولۂ توپ رعد خروش پیغام رسانیدند۔ و از آمد اعلام دادند۔ خالصه به چستی و چالاکی در آمده به سامانِ قلعه داری پرداختند و بیل ها

---

[1] ب حذف۔ "خورده" حذف۔ [2] ج حذف "ازانجا طلب تنخواه نزدِ رانی صاحبه رفته درخواست مے کردند" به کمکِ خود

[3] کذا فی الجلد "دادنی" وے "دادن" مے باید۔ [4] ج: "مے کنند"۔ [5] ب و ج: "اضطراری" وے "اضطرار" مے باید۔

[6] ج: "دربار" حذف۔ [7] د: "اخبار" وے ج: "اختیار"۔ [8] ب و ج: "گردیدند" "چوں راجه" حذف۔

[9] ج: "سرجنگ ندارد" حذف۔ [10] ج: "صورت بندد"۔ [11] ج: "مقام........تا........نشسته بودند" حذف کرده

[12] ج: "مے آید البته سماعت کلام او مے شد" نوشته۔ هر دو افعال ماضی شرطی باید۔

[13] ب حذف: "اطلاع دادند" وے "دادند" مے باید۔

به طرفِ فوجِ سرهیری اسمتهه موصوف مترددّ[1] و لحق شده ما اتفق در اثنائے راه انبوه کثیر فوجِ سکهاں از مقامے بلند فوجِ انگریزی را ملاحظه کرده گولهٔ توپ زدن آغاز کرد و اسمتهه صاحب نیز باوصف طۓ مسافتِ بعید در میانِ روانگیٔ راه توپ و تفنگ مقابلِ آں سرکرده مے رفتند۔ تاآنکه قریب دو صد کس از سپاهِ انگریزی کشته شدند۔ و بعضے مجروح شدند[2]۔ علاوهٔ آں خالصه غالب آمده و قابو یافته بهیرد بنگاه سپاهِ انگریزی را که مے آمد غارت نمودند۔ و بعض کسانِ گورهٔ ولایتی و قدرے سپاهانِ پلاتنِ هندوستانی را گرفتار کرده آوردند۔

سرهیری ازیں قتل و نهیب که از سکهاں بوقوع آمده در خشم[3] و غضب آمد۔ روزِ دویم به تاریخ بست و هشتم جنوری سنه ۱۸۴۶[4] عیسوی عوضِ آں را خوب گرفت۔ یعنی سکهانِ خود سر را به فریبِ گریز دُور تر برده و درمیانِ فوج کرده از هرچهار طرف هم چو آتش بازی و گلوله[5] اندازی کرد۔ که شعلهٔ جانِ هزاراں به خاک آمیخت۔ و جمیع اسباب[6] رخوتِ مغصوبهٔ سپاهِ خود معه اسبابِ غنیم انتزاع[7] نمود۔ و سکهاں غرور [از] سرگذاشته مال و جان برباد داده معه رن جودهه سنگهه گریزاں گریزاں کشتی شکن از دریا ایں طرف رسیدند۔ و غرق[8] دریا گشتند۔ مگر مے گویند که دریں جنگ راجه اجیت سنگهه لاڈوه والا پائے[9] اقامت خوب داشت۔ و با فوجِ انگریزی خوب جنگید۔ و خالصه را دریں جنگ یقینِ کلّی بود که راجه گلاب سنگهه که در لاهور است۔ البته فوجِ خود را شریک و مُمِدِ ایں هنگامه خواهد[10] کرد۔ حال آنکه راجهٔ ممدوح از مردم[11] خالصه و سکهاں که برادراں و فرزندانش را کُشته و خانهٔ[12] ولی نعمتِ او را از قتلِ شیر[13] سنگهه و پسرش بے چراغ کرده بودند۔ چنداں ناخوش و ناراض بود۔ از خداے خواست که ایں ظالماں به هر عذابے و عقوبتے که کُشته شوند عینِ صواب و باعثِ[14] امن و آسائشِ ملک است۔ خدا آرزویش به انجام رساند۔ و رانی صاحبه هم بعد دریافتِ حالِ هزیمت و مغلوبیٔ افواجِ خالصه اطمینانے بهم رسانیده از فرستادنِ آلاتِ حرب و ضرب و رسد و دانه و زرِ خزانه و باروت و گوله که بار بار طلب مے کردند۔ دست

---

[1] ج ص۲۹ک: "مُتردّد شد" نوشته و "لحق شده ما اتفق" فروگذاشته۔ [2] الف و ب: "مجروح" و لے ج: "مجروح شدند"۔

[3] ج ص۳۰ک: "در خشم آمده"۔ [4] نسخ ج ص۳۰ک: "۱۹۴۶ سنه عیسوی" غلط کرده و سمت ۱۹۰۲ بکرمی که مطابق عیسوی ۱۸۴۶ افتد هم غلط نوشته۔ [5] ب ص۱۶۲: "گوله اندازی"۔ [6] ج ص۳۰ک: "جمیع اسباب" و: "اسپاں"۔

[7] ج: "انتشراع" - که "انتزاع" مے باید۔ [8] ج: "و غرق دریا گشتند" حذف کرده۔ [9] ج: "با اقامت"۔

[10] ج: "خواهند کرد" به مناسبت "در لاهور است" "خواهد کرد" مے باید۔ [11] ج: "مردم خالصه" محذوف۔

[12] ب ص۱۶۲: "و سمت" نوشته که "ولی نعمت" است [13] ج: "قتل کردن" - ب: "قتل"۔

[14] ج: "باعثِ اصلاح و امن" ب: "باعثِ امن و آسائش"۔

آن فوج و پلاتن که از طرف فیروز پور عالم باز گشته بودند ۔ و چاشنئ جنگِ بہادراں نہ چشیده[1] بودند باز مادهٔ سودا به دماغِ ایشاں جوشش زد ۔ و بنا بر عبورِ آں طرف بارِ دیگر در صددِ تیاریٔ پُل بستن کمر بستند ۔ شاید که ہمیں راه آبِ رفته در جوئے [باز] آید ۔

راجه گلاب سنگھ از دریافتِ وقائعِ حال به اوشاں نوشت ۔ که مثلِ سابق خام خیالی نباید کرد ۔ و خیالِ عبورِ دریا به دل نباید آورد ۔ که صلح و جنگ تعلق به اہلِ[2] دانش و فرہنگ دارد ۔ خالصهٔ والا شعور لفظِ مہاراجهٔ مذکور مضحکه دانسته گفتند ۔ که راجه فتح به نامِ خود مے خواہد ۔ مایاں خود سبقت نمائیم[3] ۔ چناں چه به طریقِ ہوش مندانِ[4] عاقبت بیں الوابِ آمد و رفت درست کرده به قولِ " قدم الخروج قبل الولوج " عمل نمودند ۔ یعنی پُل بسته از صراط المستقیم بر گزشتند ۔ و مثلِ بیل داران قوی تن بیل و کُلند[5] آہنی به دست گرفته خندق و مورچال گرد و جوارِ معسکرِ خود تیار نمودند ۔ و خود را در حصارِ محصور قرار دادند ۔ دریں صورت خردمنداں[6] دانستند ۔ که خالصه از جنگِ میداں ترساں است ۔ و از خوفِ جاں پناه به خندق و دیوار مے جوید[7] ۔ بارے از عبورِ شاں مرتبهٔ دوئم در دلِ خالصه تقویت باز آمد ۔ سکھانِ گریخته وغیره و آں چه در لاہور جمع بودند ۔ علے الاتصال فرا رسیدند[8] ۔ ہر طرف خیل خیل از سوار و پیاده فراہم شدند[9] ۔ علے الخصوص به طرفِ لدہیانه بسیارے از فوجِ شاں رفته سر به شورش برداشتند[10] ۔ و مردم اکالیه وغیره غُلو آورده چھاؤنئ آں جا را آتش دادند ۔ و بعضے جا دست به غارت کشادند ۔

نواب گورنر جنرل بہادر لارڈ صاحب فوجِ فیروز پور را که به مقامِ ہری کے پتن افتاده بود حکم داد[11] ۔ که خود را زود به طرفِ لدہیانه به چابکی ہر چه تمام تر رسانند[12] ۔ چناں چه دو برگد[13] پیاده و یک پلٹن بادشاہی و چہار رساله سوارانِ گوره و سه تہپ اسپی توپ خانه و چہار رساله ہندوستانی به سرکردگی سر ہنری سمتھ صاحب بہادر به سمتِ لدہیانه روانه گشت ۔ و یک پلٹن نیز از جانبِ دہرم کوٹ آمده شریکِ کار گشت ۔ دراں روز ایں ہمه سپاه بیست و پنج میل برابر قطع مسافت کرده در رسید ۔ و از کمپوئے لدہیانه کرنیل گوڈلی با یک پلٹن و قدرے سوار و توپ خانه

---

[1] ب ص ۱۸۸ و ج ص ۳۴۸ : " نہ چشیده بودند " ۔ د : " بخشیده بودند " ۔ [2] ج : " تعلق به اہلِ شعور دارد " ۔

[3] ج : " و گوئی از میداں ربائیم " ۔ [4] ج : " خردمنداں " ۔ [5] ج : " کلند " حذف ۔ ب : " بیل و کُلند " ۔

[6] ج ص ۳۴۹ : " دانایاں " ۔ [7] ج ص ۳۴۹ : " مے جویند " ۔ و " مے جوید " باید ۔ [8] ج : " فرا رسیده " ۔ ب : " فرا رسیدند " ۔

[9] ج : " فراہم شده " ۔ [10] ب و ج : " برداشت " و " برداشتند " مے باید ۔ [11] ج : " حکم داد " ۔

[12] ب و ج : " رسانید " و " رسانند " مے باید ۔ [13] د : " برگٹ " ۔ ہ : " برگیٹ " ۔ ج : " برگد " انگریزی لفظ (BRIGADE)

گویند۔ راجه لعل سنگه که از مقابلهٔ مدکی و شهر پهیرو با وصفِ کثرتِ جمعیت و غلبهٔ[1] فوجِ خالصه به اعدا از میانِ لشکر گریخته روپوش گردید۔ بموجب ایما و تعلیم مهارانی که وقتِ رخصت پوشیده در گوشِ او دمیده بود۔ به عمل آورد۔ و از خوفِ سکهاں که مبادا به تهمتِ هزیمت از جان کشند۔ چند روز در جائے محفوظ پنهاں گذرانید۔ چنانچه افواه ها (عام) مشتهر شدند۔ بعضے مے گفتند۔ که راجه لعل سنگه روزِ حملهٔ انگریزاں در[2] میدان کشته شد و لاش او زیر مردگاں پنهاں مانده و بعضے بر زباں داشتند۔ که فراری گشته۔ طرفِ صاحبانِ والا شان پیوسته۔ و اکثر مے گفتند۔ که مردمِ خالصه بر وقتِ فرار شدن او را گرفتار کرده چنداں کفش و نعلین بر سرش کوفتند۔ که جانش از میاں رفت۔ و نعشِ او به دریا غرق کردند۔ و کار آگاهاں مے فرمودند۔ که زخمی افتاده است۔ و بر معالجهٔ خود مشغول۔

القصه دریں قیل و قال بابا جهاں سنگه[3] بیدی وکیل[4] معه پروانهٔ عطوفت نشانهٔ مهارانی صاحبه برائے آوردنِ راجه گلاب سنگه طرفِ جموں روانه گشت۔ و راجه را از هر[5] نوع تسلی داده و امیدوارِ منصبِ والائے وزارت نموده در لاهور آورد۔ اگرچه سابق سردارانِ خالصه به طرفِ راجه بارها مے نوشتند۔ که دریں وقت که[6] مقابله با مخالف است۔ معه جمعیتِ خود ملحقِ لشکر شوند۔ و حقِ نمکِ سرکار ادا سازند۔ مهاراجه مے[7] نوشت۔ که سر و سامان بهم رسانیده و طلب و تنخواهِ سپاه داده مے رسم۔ لیکن تا رسیدنِ من حرکت آں طرفِ ستلج نه کنند[8]۔ نقضِ عهدِ مهاراجه سورگ باشی رنجیت سنگه بهادر که با صاحبانِ عالی شان مے داشت نه سازند۔ دریں مدارا و لیت و لعل عاقبتِ کارِ اوشاں مدِ نظرش بالفعل که مخدومه به عجز و الحاح طلب فرمود۔ لاچار رجوع گشت۔

جنگ دوم

از حاضر شدنِ راجهٔ ممدوح همه سکهاں و سواراں که فرار شده به خانه هائے خود رفته بودند۔ باز جمع آمده در دیرهٔ هائے خود رفتند۔ و صورتِ مجموعی گرفتند۔ [9]من بعد

---

[1] ج: "غلبهٔ فوجِ خالصه بر اعدا" حذف۔ [2] ج: "در میدان" حذف۔ ب: "درمیان کشته شد"۔

[3] ج صفحه ۳۲۶: "بابا میها سنگه"۔ ب صفحه ۱۲۱: "جهاں سنگه"۔ [4] د: "به وکیل" قلم داده۔ ج: "به" حذف۔ ولے حذفِ "به" اولیٰ تر است۔ [5] ج: "از نوع"۔ [6] ج: "که" حذف۔ ولے برائے ادائے مفهوم "که" صله لازم است۔

[7] ب و ج: "مهاراجه مے نوشت"۔

[8] ج صفحه ۳۲۷: و فی الجمله "نخواهند کرد" و "نخواهند ساخت" نوشته۔ ولے فعل مضارع بکار است۔ "کنند و سازند" مے باید۔

[9] ج: "من بعد" حذف۔ و "چوں آں فوج .... نوشته۔

دریں حال راجہ تیج سنگھ بہادر بہ تیزیٔ تمام از مقامِ دور جہتِ کمکِ راجا لعل سنگھ بہ دیرۀ خالصہ نزدیک رسید۔ شنید۔ کہ زمانہ دگرگوں شد۔ و لعل بہ کانِ خود رفت۔ بہ دل فہمید۔ کہ اگر بہ منزلِ حرب گاہ فرود ے آیم۔ جنگ برپا ے شود۔ و ہنگامہ دامن گیر۔ و دانا ہمیشہ از جنگ مجتنب و[۱] از ہنگامہ برکنارے باشد۔ پس سیلاب وار رواں دواں[۲] بودہ از آب دریا عبور با سپاہِ وفور کردہ بر لبِ ایں روئے آب در عملِ لاہور علم[۳] دولت بر افراخت و بہ اجتماعِ جمعیتِ پریشاں پرداخت۔ روزِ دوم[۴] بعد شنیدنِ اخبارِ فرارِ خالصۀ ناہنجار تمام توپ و اسباب و خیام و خرگاہ[۵] دیرۀ خالصۀ سکہانِ فراری سالماً بدستِ سپاہِ صاحبان افتاد۔ و آنکہ مردمِ خالصۀ پلاتن و برشہ ہائے تیغ زن کہ طرفِ فیروز پور شور و شر ہر روز از پنجانِ پرپیچ و خود سرانِ ایچ در پیچ صلاحِ افتتاحِ حصارِ فیروز پور ے گرفتند۔ و ہر روز مشقِ تکلّم[۶] ے کردند۔ و ے گفتند[۷] کہ اکثر مردم ے گویند۔ کہ صاحبان چہاونی و قلعہ خالی کردہ رفتہ اند۔ فردا رفتہ بدست باید آورد۔ و نہانۀ[۱۰] خود [باید] نشاندہ۔ مقدم جواب ے داد۔ کہ شما حکمتِ صاحبان نے دانید۔ جائے خالی نگزاشتہ اند۔ بلکہ طلسم و جادو بستہ اند۔ دراں جا پا نہادن بہ دام افتادن است۔ افسر زبان سرے کرد۔ کہ اضراب مدکار نیست کہ الصّبر مفتاح الفرج۔ گویند[۸]۔ ہمیشہ اخبارِ پنجاب گوش گزارِ صاحبان است[۹]۔ کہ برشہ ہائے سلحشور بر ہمہ[۹] کس صاحبِ زور اند۔ و سردار فرماں بردارِ ایشاں۔ صاحبان بالذات[۱۰] مردِ ہوشیار۔ عاقبت بیں آزمودہ کار اند۔ خود کلیدِ ابوابِ حصار۔ بہ حضورِ خالصہ خواہند آورد۔ شما را مطلب بہ میوہ خوردن است نہ بہ فالیز بریدن۔ دریں تکرار لیل و نہار ے گزرانیدند۔ کہ ناگاہ اخبارِ فرارِ راجہ لعل سنگھ و برکنار بودنِ سردار تیج سنگھ مسموع گردید[۱۱]۔ و رنگ بر روئے شکستند۔ دل دادہ و ہوش[۱۲] باختہ شبا شب شبگیر زدہ از دریا گزشتہ ملحق بہ دیرہ سردار تیج سنگھ بہادر شدند۔

---

[۱] ج صـ۳۶۶: "و صلح اصلح من الحرب." گویند" نوشتہ "و از ہنگامہ برکنارے باشند" حذف کردہ۔ [۲] ج: "رواں بودہ"۔

[۳] ج: "علم دولت"۔ [۴] ج: "بعد اخبارِ فرار خالصۀ ناہنجار" حذف۔ ب صـ[illegible]: "بعد شنیدن اخبار"۔

[۵] ج: "دیرۀ خالصہ فراری" نوشتہ۔ [۶] ج: ایں جملہ حذف۔ [۷] ب و ج: "گفتہ اند"۔

[۸] ج: "ے شود"۔ ب: "صاحبان است"۔ [۹] ج: "اکثر سرداراں را بہ زور کشتہ اند" قلم دادہ۔ و "بر ہمہ کسے صاحب زور اند۔ و باقی سرداران فرماں بردار سپاہ شدہ اند"۔ ب صـ[illegible]: جملۀ اول را حذف کردہ۔

[۱۰] ج: "بالذات" حذف۔ "عاقبت بیں" حذف۔ "شما را" حذف۔ ب: "بالذات"۔ "مرد ہوشیار عاقبت بیں" قلم دادہ۔

[۱۱] ب: "مسموع گردند"۔ [۱۲] ب: "ہوسس باختہ"! ج: "ہوش باختہ"۔

نقصانِ سپاه خیلے مے گردد . و گولہ ہائے توپ انگریزی کہ خوردہ اند . در فوجِ سکھاں نمے رسند[۱] . حکمِ حملہ و یورش داد . فوجِ انگریزی بہ مجردِ حکم کردن موافقِ قاعدۂ مستمرہ حملہ کہ درمیان شان معمول است یکبارگی یورش[۲] و حملہ آورد . از فرطِ تهوّر[۳] باوجودِ قلتِ سپاه و توپ ہائے خورد و کشتہ شدن اکثرے[۴] از شلک ہائے متواترِ اعدا حملہ و تاخت آورد . قریب[۵] مورچہ ہائے خالصہ یعنی سکھاں آں چناں شلک را بکار آوردند . کہ گاہے مردمِ ایں زمانہ بچشمِ سر نہ دیدہ . اما پائے خالصہ بر جا ماند[۶] . و افسرانِ انگلیسی دریں یورش معدوم شدند . و بعضے خالصہ ہم بکار آمدند . قضا را در خلالِ ایں حال مہرۂ مارِ[۸] تفنگ بہ بدنِ خوش رنگ راجۂ لعل سنگھ چسپید . با وصفِ بالائیِ فوجِ خود و غلبۂ خویش بہ بہانۂ بستنِ زخم از میاں گم گردید و ہمراہاں و متابعانِ[۹] او رخت و خیمہ بستہ پس او آہستہ آہستہ رواں شدند . چوں کوکبۂ روز بشکست . و شبدیزِ شب زین بر پشت گرفت . لشکرِ صاحبانِ بہادر بمنزل گاہ بازگشت . از غبارِ توپ و تفنگ فرو نشست . بہ خالصہ مکشوف[۱۰] شد . کہ راجہ لعل سنگھ مجروح شدہ بہ طلبِ مرہم بخانۂ جراح شتافتہ . باہم گفتند کہ جانِ شیریں بہ تلخیِ[۱۱] مرگ پیش کہ باید سپرد . کہ مجرائیِ[۱۲] ما برباد است . پس ہمہ لشکریان و مردم باز از تیاری فرار اختیار[۱۳] کردند . و بجائے کوچ کردند . کہ از کثرتِ[۱۴] مردم و تنگیِ راہ آدم بہ آدم مے افتاد و از خوف بے جگری پدر بہ پسر آواز نمے داد . ہر یک آوارۂ دشتِ ادبار شدہ سرِ خود گرفت . و ہمگی سوارانِ خسرو نہاد بر بادپایانِ گلگوں نژاد، سوار گشتند . عناں معطوف بہ وطنِ مألوف نمودند . و ہمہ شیراں چوں قطارِ شترانِ بار گذاشتہ سبکسار آہو کردار تیز رفتار شدند[۱۵] . بہ شہر و دیارِ خود ہا رسیدہ زن و بچہ را در کنار کشیدند . و آبروئے را تصدقِ سر ساختند . و حیات را غنیمت شمردند . و ناموس را بہ غنیمت دادند . و اسباب و خیام و فروش و اعلام و شُرب و باروت و ذخائرِ غلات و قوت و اتواپ و اضراب بدستور در دیرہ قائم مقام گذاشتند[۱۶] .

---

[۱] ج ص ۳۲۶ : "نے رسد" و ے "نمے رسند" باید . [۲] کذا فی الجد و ے اول یورش و حملہ نگاشتہ بار دیگر باز حملہ و تاخت نباید نوشتہ . یک بار کافی بود .
[۳] ج : "تهوری" و ے "تهور" را یائے مصدر بکار نیست . "تهور" کافی ست . [۴] ج : "اکثرے" حذف . [۵] ج : "قریب" . د : "ترتیب" .
[۶] د و ج : "ماندند" و ے "ماند" ے باید . [۷] ج : ایں جملہ حذف کردہ . [۸] ج : "مہرۂ مار تفنگ" . ب ص ۳۲۹ : "مہرہ مار" . ل : "مہرہ بار" .
[۹] ج : "متابعاں" . [۱۰] ج ص ۳۳۰ : "مکشوف گردید" . ب ص ۴۰۱ : "مکشوف شد" . [۱۱] ج : "بہ ایں تلخی پیش کہ" ب : "بہ تلخی مرگ" .
[۱۲] ب ص ۴۰۱ : "مجرا ما برباد است" . د و ج : "حذف . [۱۳] ب و ج : "فراری" و ے "فرار" باید . [۱۴] ج : "کسرت" .
[۱۵] ج : "و بہ تنگ و دو بسیار لیل و نہار شتافتہ" . [۱۶] ج : "گذاشتہ" ب : "گذاشتند" .

آمدند ۔ و ہوش از سر رمیدند ۔ ہر چہ دست و پا گم کردہ بر پشتِ توسن نشستند[1] ۔ بعضے بر اسپ بے زین[2] سوار شدند ۔ و کسے بر اسپ کسے بر نشست ۔ و از تقاطرِ تیرِ تفنگِ انگریزی کہ چوں ابر قطرہ ریزی مے کردند ۔ گمان[3] بردند ۔ کہ فلکِ حقہ باز بر سرِ مایاں چادرِ طلسم گستردہ[4] مہرۂ آتشیں مے زند ۔ و زمین غبار انگیختہ از دُود چشم مسدود مے کند ۔ از کوکبۂ سپاہ کدام طرف نفور نمائیم ۔ زمین سخت آسمان دُور ۔

دریں حالت ہم ازیں[5] طرف گولہ اندازانِ جاں نثار و آتش[6] میرانِ فتیلہ بردار آتش بہ پلیتۂ اضطراب دادند ۔ و از سر سور جاں ہنگامۂ رزم گرم کردند ۔ خصوص سردار عطر سنگھ نہیرہ از اسپ فرود آمدہ پیادہ در پلٹنِ فرانسیسیِ خالصہ کہ بہ سبب تعلیمِ قواعدِ فرانسیسی مشہور اند ۔ وارد شدہ جنگ بہ عجائب رنگ کنانید ۔ و صورتِ مصاف بہ وجہِ احسن پیرا ست ۔ بد[7] دلاں [را] دل داد و بُز طبعاں را شیر افگن ساخت ۔ [ابیات]

گشت آمادہ لشکرے خوں ریز   چوں گہر ہائے تیغ گرم ستیز
بہ ہر دل کہ دردے ز نامُرد بود   دمِ تیغ افسونِ آں درد بود
بہ[8] فتح و ظفر با دلِ ہوش مند   تفنگ مژدہ دادے بہ بانگِ بلند

بہادراں مہرۂ[9] مار تفنگ را چوں دانۂ انگور خوردند ۔ و شیرۂ تیر[10] را نیشکر وار نوشیدند ۔ ؎

زخوں چنداں رواں شد جوے در جُوے   کہ سر ہائے سراں مے بُرد چوں گوے
بہ مرگِ سرورانِ سر بُریدہ   زمیں جیب ۔ آسماں دامن دریدہ

الحق دریں جنگ از سکھاں کہ سامانِ حرب و ضرب خوب داشتند ۔ و صدش آئینِ جنگیدن از دلادن صاحب و ونتورا فرانسیسی آموختہ بودند ۔ کارِ نمایاں بہ عمل آمد[11] ۔ و بسیارے از افسرانِ انگریزی خورد و کلاں از کپتاناں تا کرنیلاں و جرنلاں و گورہ ہائے ولایتی سوار و پیادہ ہندوستانی مقتول و مجروح گردیدند ۔ زیرا کہ چوں کمانڈر انچیف سپہ سالار فوج انگریزی مشاہدہ نمود ۔ کہ توپ ہائے سکھاں کلاں بسیار اند ۔ و گولہ و گراب[12] آں درمیان فوج انگریزی مے رسید ۔

---

[1] ب ورق ۱۹۹ : "بستند" ۔ [2] : "اسپ بے بدن" ولے "اسپ بے زین" باید ۔ [3] ج : "کما بردند" ۔

[4] ب : "گسترہ" ۔ [5] د : "طرف" حذف ۔ [6] کذا فی الجملہ ولے "میرانِ آتش" جمع از "میر آتش" مے باید ۔

[7] ج : "بد دلاں شیر افگن ساخت" ، نوشتہ و دیگر حذف کردہ ، ب : "بد دلاں را دل داد" ۔

[8] "بہ" حذف شدہ ولے برائے موزونیِ مصرعہ و تکمیلِ معنی بہ ناگزیر است ۔ "تفنگ" را تنگ بستہ ۔

[9] ج : "مہرۂ مار تفنگ" ۔ [10] د : "شیرہ تیر" ۔ ب و ج : "شیرۂ تر" ۔ ا : "شیرو تیر" ۔ [11] ج : "مزید" "و بسیارے از مردم خالصہ بکار آمدند" ۔ [12] "گراب" GRAPE SHOT بحوالہ مہان کوش بھائی کاہن سنگھ لفظ از انگریزی در پنجابی "گراب" گردید ۔

عزیز! اگر وصفِ سواریٔ لشکر سر کنم۔ خامہ[1] تیرہ مے شود و اگر سخن سیاہیٔ سپاہ رانم زبان خیرہ مے گردد۔ ؎

سپاہے قوی تر ز پولاد ہند   بہ بے باکی آمادہ چوں طبع رند
ہمہ[2] خانہ زاد کماں چوں خدنگ   چو شمشیر جوہر نما روزِ جنگ
پے وصفِ آں فوجِ رزم آفریں   زبانم چو شمشیر شد آہنیں![3]

چوں ساعتے چند بہ شدتِ[4] آفتاب بسر بردند۔ در سر ہوائے سایہ افتاد[5]۔ و طبع مائل آب شد۔ مزاج گرم گردید۔ و چہرہ گرد آلود و خاطر مزاحم دیدہ متردد بود۔ کہ لشکرِ انگریز بہادر ہمتن چوں حصار آہن ہوشیار از چپ و راست براہِ راست آمد۔ ؎

راستی موجبِ رضائے خدا ست   کس ندیدم کہ گم شد از رہِ راست

دریں باب اسپ باناں با سواراں گفتند۔ کہ درست شوید۔ و دست بہ جنگ کشائید[6]۔ ہمہ زبان کج کردند و چین بہ جبین شدہ گفتند۔ کہ ایں مجموعۂ نار۔ بہ فیروز پور مے رود۔ درمیانِ راہ بہ میاں آمدن خود را سوختن است۔ بہتر کہ راہ گذاریم و بر کنار شویم و زیرِ درختانِ سایہ دار رویم۔ ہمگناں را صلاح پسند افتاد۔ و دور[7] ترک رفتہ در پناہِ درخت و برگ خزیدند۔ چوں بُعد درمیانِ لشکرین واقع شد۔ خالصہ گفت۔ ع

رسیدہ[8] بود بلائے ولے بخیر گذشت

زود متوجہ دیدۂ پہرہ شدند۔ سلاح از تن کشادند۔ و اسپاں بہ آخُر بستند۔ زیرِ سائبان و خیامِ فلک احتشام آرامیدند۔ و بر مسندِ ناز بر آمدند۔ و بعضے بہ خوش[9] کلامی متکلم و بعضے بہ خوردنِ طعام خرّم شدند۔ کہ ناگہاں چوں[10] دورۂ آسماں لشکرِ انگلیسی از طرفِ مغرب نمایاں گردید۔ تا نگاہ کنند۔ و آگاہ شوند۔ گولہ[11] ہائے جاں ستاں چوں ابرِ باراں بر سر

---

[1] کذا فی اجل "خاذ"، ب "خامہ" باید۔ "خامہ" قیاس غالب است۔ [2] ج تحت ۳۶۲ "ہماں"، ب صفحہ ۱۹۵، "ہمہ خانہ"۔
[3] د: "آہنیں"۔ [4] ج: "بہ شدتِ تابِ آفتاب"۔ [5] ج: "افتاد" حذف
[6] ب و ج: "بہ جنگ کشائید"۔ [7] ج: "دو ترک"۔ ولے "دُور ترک" مے باید۔ ب: "دور ترک"۔
[8] ج صفحہ ۲۶۳: "رسیدہ بود"۔ [9] ب و ج: "بہ خوش کلام"۔ ولے "خوش کلامی" مے باید۔ چرا کہ بر "خوش کلام"۔
[10] "دورۂ آسماں" بہ معنی "بعد آسماں" باید۔ بہ وقتِ توپ زدن از بارودت دود سیاہ نمودار مے شود۔
د: "چوں آفتِ آسماں لشکرِ انگلیسی"۔
[11] د و ج: "گولہ آمدند" ولے "گولہ ہا" باید۔

در پے شدند۔ کہ شما با سرعۃ الحال و استعجال با فوجِ سواران خود استقبال نمودہ سنگِ راہِ آں ہا شوید[1]۔ کہ برآب[2] موضع مُدکی مقام نہ کنند۔ و آب بدستِ شاں نیاید کہ[3] از ہمرِ خشک لبی رجعِ القہقری نمایند۔ و از[4] کمسِ طبعی ندانستند ؎

گرگسِ زورِ دو بازو نمود طعمۂ سیمرغ نخواہد ربود

جنگِ اوّل با فوجِ انگلیسی

چوں راجہ لعل سنگھ سبز رنگ بر گلگونِ صبا تگ از منزلِ شہر پھیرو سوار شدہ و ہزاراں سوار ہم رکاب گرفتہ زود زود بہ منزلِ مقصود رسید۔ دید کہ در مقام موضعِ لوہام رجمنِ انگریزی بر راہ ایستادہ و اضراب بہ موجبِ آئین بر موقعہ نشستہ بہ ملاحظۂ آں حیرت زدہ گشت۔ و طاقتِ حرکت نماند۔ ناچار[5] سکھانِ تہور شعار بے ترتیبِ پیکار عنانِ اسپانِ تیز رفتار بہ عزمِ کار زار عطف نمودند۔ و شلک توپ ہا زدند۔ ناگاہ چند سوار رسالہ از ترک سوارانِ گورہ اشہب خیز عناں ریز در آمدہ بر لشکرِ ایشاں ریختند۔ و صفِ قلبِ خالصہ را شگافتہ[6] بہ نوکِ کریچ و سرِ شمشیر جمعیت ایشاں را متحرک کردند۔ خالصہ بہادر جرأت را بہ کار بردہ و ہمت را قرار دادہ چُست و چالاک معہ زیور و پوشاک باد پایاں را بہ تگ و دو آوردہ عنانِ کرم بہ حفظِ آبرو[7] و شرم واپس بہ مخیم و ڈیرہ[8] مصمم موضع پھیرو رسیدند۔ و پنج شش ضربِ توپ کہ ہم رکاب[9] نصرت انتساب بردہ بودند۔ ہماں جا گذاشتہ آمدند۔ و صدقۂ بلا دادند۔ و شکرِ واہگورو بجا آوردند[10]۔ کہ جان بہ سلامت رسید۔ ایں واقعہ بہ تاریخ پنجم ماہِ پوہ بہ روز پنجشنبہ سمت ۱۹۰۲ بکرمی مطابق ۱۸۴۵ء عیسوی یک ہزار و ہشت صد و چہل و پنج بہ ظہور انجامید۔

دیگر بتاریخ ہشتم پوہ روز یک شنبہ چوں توسنِ زریں عنانِ خورشید در عرصۂ مشرق بہ جولاں گیری آمد۔ راجہ لعل سنگھ و دیگر سردارانِ نام دار بہ شنیدنِ اخبارِ نہضت فوجِ انگریز بہادر شجاعت آثار از منزلِ لوہام[11] سابق الاذکار بر اسپانِ صبا رفتار سوار شدہ بر سرِ راہ رفتند و رخش در میدانِ دشت بر انگیختند۔ و گفتند کہ مخالفاں را کہ بجانبِ[12] فیروز پور مے روند۔ رفتن نخواہیم داد بر سرِ راہ بہ آں راہ رواں جنگِ خوب رنگ خواہیم کرد۔ عزیز! اگر وصف

---

[1] ب و ج: "شوند" ہے "شما ـــ شوید" مے باید۔ [2] ج: "بر" محذوف۔ [3] ج: "کہ" بمعنی بلکہ لازم است۔ ا: "کہ" محذوف۔ ب صفحہ ۱۲۹: "از ہمرِ خشک لبی رجع القہقری خواہند کرد"۔ [4] ا: "زور کمس طبعی"۔ [5] ب و ج: "چار ناچار بہ ترتیب پیکار"۔

[6] ا و ج: "شگاف"۔ [7] ب: "بہ حفظِ ایزدی" ہے "حفظِ آبرو" مے باید۔ ج: "حفظِ آبرو"۔

[8] ج صفحہ ۱۴۲: "دائرہ مصمم"۔ ب صفحہ ۱۳۲: "ڈیرہ"۔ [9] ا و: "ہم رکاب"۔ [10] ج: "آوردہ اند" نوشتہ ہے "آوردند" مے باید۔

[11] ب و ج: "از منزل بدکی سابق الاذکار"۔ [12] ب و ج: "بہ اعانتِ فیروز پور"۔

نمایند[1]. با تمام سر و سامان و آلاتِ ضربِ کلان و سرداران نام دراں مثل شام سنگهه و رن[2] جودهه سنگهه و راجه لعل سنگهه و تیج سنگهه و دیگر نام داران را طوعاً و کرہاً[3] همراه گرفته یکبارگی عبور از دریاے ستلج نموده سه طرف هنگامه آرار شدند. و نیت کردند. که بعد غالب آمدن بر فوجِ انگریزی و فتح نمودنِ دہلی در لاہور رفته مہارانی را که با انگریزان سازِ نہانی دارد. به قتل خواہیم رسانید[4]. القصه سردار رن جودهه سنگهه معه چند پلاتن سلحشور از گزر فلور عبور نموده سمتِ[5] لودهیانه شور انگیختند. و راجه لعل سنگهه معه فوجِ سواری و گهور چڑهه[6] ہاے سرکاری که هر یک طرهٔ دستار ہدہد وار بسر داشته به شکارِ سیمرغ طیاری داشتند. معه چند پلاتنِ جرار و توپ خانهٔ آتش بار از معبر ہری کے گزشته گرد و نواحئ شہر پہیرو[7] سنگهر و خندق زده مخیم سر اوقاتِ اقبال[8] گردید. و خود سپاهِ کینه خواهِ اکثر برشته ہاے صف شکن و سائر جمعیتِ پلاتن که هر واحد خود را تہمتن نام مے کرد. عبور[9] از دریاے ستلج و بیاه که باہم پیوستگی دارد نموده به طرفِ فیروز پور متردد شدند. و سردار تیج سنگهه به پشتِ هر دو لشکر یعنی دائرهٔ راجه لعل سنگهه و پلاتن ہا که به طرف فیروزپور عازم شده بودند. جهتِ مدد و پشت گرمی فرودکش گردید. بنا برین که هر طرف جنگ به[10] وقوع خواهد آمد. ہماں طرف امداد کنم. بعضے مردم مے گویند. که اولاً[15] لارد صاحب عالی ہمم از روے مصلحت نظر بر عهد پاستانی[11] مہاراجه رنجیت سنگهه جنّت. آشیانی مہاراجه رنجیت سنگهه بہادر داشته پیغام کردند. که دوستاں را کدام[12] شغاد مرام (بود) که ایں طرف اقدام آوردند. مناسب که واپس[13] بجاے خود آرام گیرند. و عرضِ مطلوبات به وسیلهٔ وکیل مرسول دارند. که به معرضِ قبول خواهد انجامید. سکهانِ جاہل و خالصهٔ نااہل ازیں سخن فوقیتِ خود دانسته زیاده تر جُفتِ بروت را تاب دادند. و ریش را به پنجهٔ شانه زدند. و مظنه کردند. که بے جنگ فتح به ماست.

درین اثنا یک دو پلتن سرکار انگریزی معه چند رساله از متعاقب آمدند. که به خدمتِ لارد صاحب حاضر شوند. چوں قریبِ مُدکی[14] آمدند. مردم خالصه و سکهانِ برگشته به راجه لعل سنگهه

---

[1] ج: "دریافت کنند". ب: "دریافت نمایند". [2] ق: "رن جودهه سنگهه". [3] ج: "کرہاً". ب صفحہ ۱۲۶: "کرہاً".

[4] ج: "به قتل خواہیم آورد". [5] ج صفحہ ۲۷: "به طرف لدهیانه شور انگیخت". ب: "سمت لدهیانه شور انگیخت" وے "انگیختند" مے باید. [6] "از گهور چڑهه" سواران رساله عبارت است. [7] ج: "سنگهر و خندق زده". ب: تیز ہیں.

[8] ب و ج: "سر اوقاتِ جاه و جلال". [9] ج: "عبور لد...... عبور نموده". "عبور" دو مرتبه وے "عبور از" کافی است.

[10] ب ج: "جنگ به وقوع". [11] ج: "پاسبانی" وے "پاستانی" باید. [12] ج: "کدام مردم که ایں طرف".

[13] ب و ج: "بجاے خود واپس". [14] ج صفحہ ۲۸: "بودکی" قلم داده. که در اصل قصبه ایست. "مدکی" نام مقام جنگ مذکور. ب صفحہ ۱۲۸: "بودکی". [15] کذا. مے جمله چنیں باید. "نظر بر عهدِ پاستانی مہاراجه رنجیت سنگهه بہادر جنّت آشیانی داشته".

ست ؛ خالصه مجهول معنیٔ لفظ و مضمون ما فی الضمیر خاتون معلوم نه کرده به[1] جوابِ آن لب[2] کشادند که علاجِ این به دستِ ماست. اگر رانی صاحبه رگِ زبان جنبانند. و ارشاد دهد[3]. معالج شویم. و درمیانهٔ دوابهٔ دهلی دارد شده سوءِ المزاجِ افواجِ[4] آن جا را دوا کنیم. رانی به نرمی[5] گفت. در کارِ خیر حاجتِ هیچ استخاره نیست. چنان چه همه دیوانِ افسرگش[6] به تیاریٔ تردّدِ آن حدود به غضبِ تمام اعلام بر افراختند. و لامِ قتلِ عام بستند. درمیانِ میدانِ میان میر ازدهام[7] کردند. و به رفتنِ آن طرف ستلج کار آسان دانستند. و نه دانستند. که. (ابیات)

آن جا که عُقاب پر بریزد　　از پشّهٔ لاغرے چه خیزد
پشّه چه باشد که پرد چند میل　　گر به هوا رفت نه شد جبرئیل

محاربات با انگلیسیان و شکستِ فوجِ خالصه

برگشته هائے بے سر و پلاتنِ بے افسر و سوارانِ پرشور به عزمِ ظلم و جور از نواحِ[8] لاهور بر آمدند. و سیلاب وار بر کنارِ دریائے ستلج قرار گرفتند. که آن روئے آب عبور نموده با فوجِ دریا موجِ انگریز بهادر والا شعور دست بردے نمایند. و به مقدارِ مقدورِ خود دیده[9] نه کشادند. که مبصّران گفته. ؎

حوض با دریا اگر پهلو زند　　خویش را از بیخ و ز بن[10] برکند

به حسبِ اتفاق در همیں ایام لارڈ صاحب هاردنگ گورنر جنرل بهادر فرماں روائے ممالکِ هندوستان و سپه سالارِ کل افواجِ انگریزی گف صاحب بهادر کماں دار انچیف برائے ملاحظهٔ چهاؤنی لدهیانه و فیروز پور و هم جهتِ انتظامِ معابر و گزرهائے ستلج و تعین کردنِ محافظاں جا بجا حدودِ خود[11] را جریده طور آمده بودند. و فوجِ خالصه را یقین شُد. که هر دو حاکمِ[12] جلیل القدرِ سرکارِ انگریزی برائے ملک گیری و دخل کردن در اضلاعِ علاقهٔ لاهور یا به حسبِ طلب و استدعائے مهارانیٔ بلند[13] شعور عازمِ ایں حدود شده اند. از راهِ نادانی و خود سری بے آن که حقیقت را دریافت

---

[1] ق : "بزجه‌ها بجوابِ آن عده دل خالی کردند". [2] ج : "دردِ دل خالی کردند و گفتند".
[3] ج ص ۳۵۸ : "ارشاد فرمایند". [4] ج : "مردمِ آن جا". [5] ب و ج : "به رمز گفت".
[6] ج : "دیوانِ افسرگش". [7] ج : "براجتماع ازدهام بستند". و لے "ازدهام" باید. [8] ج ص ۳۵۹ : "از لاهور بر آمدند".
ب ص ۱۲۱ : "از نواحِ لاهور". [9] ج : "چشم نه کشادند". ب : "دیده نه کشادند". [10] ج : "از بیخ و از بن".
[11] ج : "خودها". و لے "خود را" ے باید. ب : "حدوداتِ خودها". [12] ج : "حاکمانِ جلیل القدر".
[13] ج : "والا شعور".

زیره[1] و بهرت گرنه[2] وغیره. مبادا که سپاهِ خالصهٔ سکهاں ازاں طرف بنا بر بعضے تنازع که در حدود واقع مے شوند. عبور این طرف آورده شورش سازند. و درمیانِ سرکارین هنگامه برپا گردد.

بنا بر آں به حضور نواب گورنر جنرل بهادر در کونسل[3] رپورت[4] نموده رائے تجویزِ خود نوشت. که اگر این چند[5] علاقه لاهور که این طرفِ ستلج واقع اند. و جمع آں از اندازه پنج لک روپیه زیاده نیست. اگر به[6] کدام صورت و تدبیر از سرکارِ[7] والائے لاهور به طریقِ مشخصه یا عوض و معاوضه بدست آیند. بهتر است. ازیں سبب آمد و رفت سکهاں در عملِ انگریزی موقوف و مسدود خواهد بود. گویند. جناب لارد صاحب جشن رائے کمشنرِ مذکور پسند نمود. به طرفِ لاهور این ماجرا نوشته استمزاج تبدیلِ علاقه جات مسطوره نمودند. بدیں طور که سرکارِ[8] والا خواه به عوضِ این علاقه جات ملکے دیگر از سرکار انگلیسی بگیرند. یا زرِ حاصلِ آں سال به سال (سے) گرفته باشند. رانی صاحبه یعنی بیبی زنده کور والدهٔ رئیسِ لاهور در جوابِ آں به حضور لارد صاحب مسطور نمود. که نظر بر یگانگت و مصادقت قدیمه که فی مابین سرکارین[9] ثابت و متحقق است[10]. به جان و دل راضی ام. بهر نوعے که سرکار انگلیسی را بهتر باشد. بگیرد. و عمل دخلِ خود سازد. بشرطیکه فوج خالصه هم دریں امر راضی گردد. زیرا که من بالفعل سوائے رضائے فوج[11] اختیار در امرے از امورِ ملکی نه دارم و احوالِ تسلط و خودسری ایشاں بر[12] صاحبان هم نیکو ظاهر و باهر است.

پس رانی صاحبه بعدِ تسطیر و ترسیلِ جوابِ با صوابِ سوال نامهٔ صاحب عالی[13] جناب افسرانِ پلاتن و سپاهِ تهمتنِ خود را طلب داشته فرمود. که شما طلب و مواجب هر روز زیاده مے خواهید[14]. و ارتفاعِ ملک در تنزل. چناں چه صاحبانِ انگریز بالفعل معتبرانِ انگلیسی و اهل کاران انگریزی آرزو دارند. که ممالکِ آں روئے آب ستلج را به قبضِ خود آورند. دریں باب چه چاره گری

---

[1] ب و ج: "زیره" را "جیره" قلم داده که با خوانندگان پنجاب "ز" و "ج" را یکسان تلفظ مے کنند. در تحریر منضبطهٔ محکمهٔ مال زیره مے نویسند.

[2] ج: "بهرتیه گرنه".

[3] و: "کوسل". کونسل لفظ انگلیسی بمعنی مجلس مشوره درست. ب: "کوتل".

[4] "رپوت". انگلیسی، بمعنی عرضِ اطلاع.

[5] کذا فی الاصل "چند علاقه". درست "چند علاقه جات" مے باید.

[6] ج صفحه ۲۵۸: "بکدام" درست "به هیچ کدام" مے باید یا "به هیچ یک". و: "یک دم" قلم داده. ب صفحه ۱۹۹: نیز بکدام نوشته.

[7] ج: "از دربار لاهور".

[8] ج: "سرکار لاهور".

[9] ج صفحه ۲۵۸: "سرکار". سرکارین به صیغهٔ تثنیه درست نیست که سرکار لفظ فارسی است.

[10] ب و ج: مزید نوشته: "به دادنِ این علاقه جات بنا بر مصلحتے که بدان ایما رفته".

[11] ج: "فوج مذکور".

[12] ج: "بدان صاحب هم".

[13] ج: "عالی خطاب".

[14] ج: "مے خواهند" که غلط است.

و از فیل بنوکِ سنگین برداشته به عذابِ سنگین کُشتند. و دست به خونش رنگین کردند. بی‌بی صاحبه[1] از کشته شدنِ برادر بخونِ جگر گریست و خاک بر سر کرد. و دست از کار بر افشاند. لاچار سرداران و ناظرداران بی‌بی را دلاسا داده به صبر و شکیب ره نما شدند. و به سنسکار[2] مردهٔ جواہر سنگھ متوجه نمودند. پردگیانِ[3] استارِ سردارِ مسطور از ملاحظهٔ آثارِ روزگارِ مقہور ہمراہِ جسدِ شوہر در آتش نشستند. و دست و پا و ہمه اعضائے خود را چون[4] فتیلهٔ چراغ مے سوختند. و زبان را به نفرین و دادنِ دشنام به قاتلانِ بد انجام[5] چون شعلهٔ آتش مے افروختند. بدیں غضب و قہر سوخته تودهٔ خاکستر شدند. خالصهٔ بد حاصله از قولِ غافل۔ ؎

ستم کش گر آہے[6] برآرد ز دل زند سوزِ او شعله در آب و گِل

ایں معنی را نه دانسته که گفته اند[7]۔ ؎

بترس[8] از آهِ مظلوماں که ہنگامِ دعا کردن اجابت از درِ حق بہرِ استقبال مے آید

بلکه آں سیاه دلاں روز بروز چوں آتش سُرخ مے شدند و بازارِ خودی[9] گرم مے کردند. و به شعلهٔ زبانِ واخگرِ طعنان[10] مخدومهٔ جہاں را مے سوختند۔

حشرِ خود سریٔ فوجِ خالصه

بانو دل خوں بوده دم نمے زد. و به جانِ خود آه مے کرد و پاداش را به ہزار قیاس مے جُست. آخر دید و به خود فہمید. که ایں آتش را به آتش باید کُشت. و اخگرِ نابکار به کرهٔ نار باید سپُرد. بخود یقین دانست که استیصالِ ایں گروهِ شقاوت[11] نشاں بدونِ مقابلهٔ[12] فوجِ انگریزی امکاں ندارد. خدا سببے سازد. که صاحبانِ انگریز بہادر ایں مفسدانِ خوں ریز را به قصاص رسانند. اتفاقاً دریں روز ہا که بلوهٔ[13] عام سکھاں در پنجاب غلو داشت. کمشنر اہلِ کارِ علاقهٔ لدہیانه را اندیشه افتاد. و فکر و دور اندیشی را کار فرمود. چه[14] که بعضے اضلاع و علاقه جات سرکار لاہور ایں طرفِ ستلج قریب چھاؤنی لدہیانه و فیروز پور واقع اند. مثلِ علاقهٔ بدہنی و دہرم کوٹ و سانبه و کوٹ عیسیٰ خاں و علاول پور و

---

[1] ج ص ۳۵۵: "بی‌بی کشته شدنِ برادر بخونِ جگر گریست". [2] س ن، یعنی تقریب. ہنود را شانزده سنسکار لازم است.

[3] ج: "پرگیان" ولے "پردگیان" درست. [4] ب ص ۳۶۶: "چون" حذف. [5] ب و ج: "قاتلان بد سرانجام".

[6] د: "بستم کش که" ب: "ستم کش گر". [7] ج: "گفتند". [8] ج: "تیرش" ولے "بترس" درست.

[9] ج: "بازار خودی" چنان که ب، نوشته.

[10] ج: "طعان" جمع از "طعن" درست است. د: "طغیان" قلم داده. ب: "مخدومه" را "مخذوله" قلم داده.

[11] ج ص ۳۵۸: بغاوت نشان. [12] ج: "مقابله با فوجِ انگریزی". [13] ج: "بلواء عام".

[14] ج: "که" نوشته ولے "چه" حذف.

به لاهور بردند. اگرچه رفاقت کردند. اما راجهٔ فراست دیباجه به دادنِ زر آبرو نگاه داشته و رخصت گرفته به جموں باز رفت. پس مطلبے که بالو را مطلوب بود. به ظهور نه رسید.

درمیانِ [این] اثنا کنور پشورا سنگهه که سودائے خام سری در سر داشت. باز سودا در سر پیدا کرد. و سپاهِ نو نگاه داشت کرده تحصیل مالیه از ملکِ گجرات آغاز کرد. چوں فوج از لاهور جهتِ علاج مزاج سودائے[1] وے مامور گردید. بغتةً جا و مکانِ خود گزاشته از میاں غائب شد. چند روز هیچ سُراغش پیدا نه گشت. ناگاه خبر افواه شد. که اٹک بنارس را به دست آورده سر به بغی بر افراخته است و کوسِ تمرُّد نواخته. از والیانِ لاهور[2] حکم به نام سردار چتر سنگهه اٹاری واله و ملک فتح خاں توانه صادر گشت. بهر صورت که باشد[3]. او را از قلعه برآرند. که نائرهٔ فساد برپا نه شود. سرداران مامورہ[4] چوں دیدند. که حصنِ حصین بدونِ محاصرهٔ متین[5] به فتح قرین نے گردد. دامِ تزویر و حیله گسترده پشورا سنگهه را به[6] دامِ وعده و وعید آورده به عهد و پیمان و اقسامِ نمایاں بیروں آوردند. چوں در منزلِ باولی نزدیک سرائے کالا رسیدند. سواره و پیاده به بهانهٔ تیاریٔ شکار گردِ خیمهٔ او حصار کردند. و آں خرگوش خفته [را] بیدار [کرده] گرفتار نمودند و بر فیل سوار کرده باز به طرفِ حصارِ اٹک مے بردند. درآں جا رسیده یا درمیانِ راه فتح خاں توانه سرش به تیغ بُرید. و خونِ او در پرده کرده خاک برآں پاشید. چناں چه سُراغ ناپدید گردید. چوں بوئے خوں مخفی نماند. خبرِ کشته شدن به گوشِ اقاصی و ادانی رسید.

چون[7] سکهانِ پلاتن از جواهر سنگهه برادرِ بالو که وزیر و ماموںِ[13] مهاراجه دلیپ سنگهه بود. طلب انعام و کنته[8] طلاء بابتِ احضار مهاراجه گلاب سنگهه درخواست مے کردند. و او بے چاره از خوفِ جاں به دادنِ زر فراواں مدارا مے کرد. درین اثنا از شیوع[10] خبر قتلِ پشورا سنگهه خیره تر شده تهمتِ خونِ او تیز برو بستند. و پیادگانِ[11] سپاهاں بر سردار جواهر سنگهه سوار گشتند و قصاصِ[12] مقتول ازو خواستند. چناں چه او را به بهانهٔ ملاحظه دادنِ علیمه بیروں طلب داشته

---

[1] ج حاشیه: "سودادی". [2] ب: "بجائے لاهور فقط "لا" نوشته". [3] ب و ج: "باشد زود او را".

[4] ج: "مامورہ" حذف. [5] ج: "پتین". ب حاشیه: "متین". [6] د: "به دام وعده و وعید آورده".

[7] ج: "ازین جهر سکهانِ پلاتن که". [8] "کنتهه" زیوریست از طلا مثل تسبیح زیب گلوے کنند. ج: "کنتهه طلایات" قلم داده. [9] ش: "گرده و کنتهٔ طلائی". [10] ج حاشیه: "درین اثنا خونِ پشورا سنگهه بیانِ مردم شائع شد. خیره ترو تهمت مقتول بر او بستند". [11] ج: "پیادگانِ سپاه".

[12] ج: این جمله حذف کرد. [13] ت: بجهی برادرِ مادر.

به حکم ناظم کاربند شوند ۔ انتظام مملکت هست ۔ و اگر یکے ازیں ها از حدِ خود متجاوز شود ۔ قیام نے ماند (پس) کرهٔ آتش در پنجاب شعله گرفت ۔ و صاحب تدبیر احدے نه بود ۔ که به آبِ حکمت فرو[۱] نشاند ۔ اگرچه مهارانی مخدومهٔ وقت به انطفائے آں همّت مے گزاشت ۔ و صلاح و استمداد از سرداران و رازداران مے جُست ۔ اما چوں احدے از کم فطرتی به علاجِ آں دل نهاد نے شُد ۔ به جوابش مهرِ خاموشی برلب مے نهادند ۔ بی بی هم دندانِ صبر به جگر مے فشرد ۔ آخر رائے بانوئے جهاں که النسوان ناقص العقل و الایمان اند ۔ به آں راجع گشت ۔ که از (هیچ)[۲] کدام جبّار سرِ ایں زیاده سراں به شکست سبکسار کنانیده آید ۔ بدیں تجویز افسرانِ پلاتن و پنچان و سرانِ انجمن را طلب داشته فرمود ۔ که راجه گلاب سنگهه حاضر نے شود ۔ او را رجوع و جموں را مفتوح نمایند چناں چه راجه لعل سنگهه و سردار شام سنگهه و رن جودهه سنگهه (را) معه تمام افسران و سپاهان و پلاتن بر سرِ راجه جموں مامور فرمود ۔ و بلا قصور دانست[۳] ۔ (که) اگر راجهٔ مذکور غالب و منصور شد ۔ سپاهِ مذکور عزوِ گزاشته فرماں پذیر خواهد بود[۴] ۔

راجه بخود فهمید ۔ اگر بجنگ آیم ۔ نمک حرام مے شوم ۔ اگر بدر روم ۔ بزدلی ست ۔ در ملاقات سر دهی ۔ و بر قول و قرار سرداران اعتبار نیست ۔ که خود از سپاهانِ پُرشه ترین کار اند ۔ پس پنچانِ پلاتن (را) که یارا وست بر دوست و دشمن اند[۵] ۔ به حکمتے در جموں طلب داشته از خود کرده آید ۔ و هم چناں کرد ۔ و جمله[۶] سرانِ پُرشه و افسرانِ معتبر حاضر شدند ۔ به ضیافت هائے کلاں از خود کرده عهد و پیمان گرفت و ماجرا درمیان آورد ۔ و چوں[۷] فرزنداں و برادراں یک یک شمرد ۔ و گفت ۔ من خدمت گار و پروردهٔ نعمتِ سرکار ام ۔ نخواهم که حرفِ تمرّد ذمهٔ من عاید گردد ۔ مال و جان بر پائے خالصه نثار ۔ مگر عزت و آبرو مرا درکار ۔ همه پنچاں و افسران و اکابرِ پلاتن یک دل و یک زبان بوده به قسم و ایمان گفتند ۔ و سری گرنتهه صاحب را درمیان آوردند ۔ که بے شک راجه معرفت مایاں در لاهور حاضر شود ۔ کسے[۸] را چه مجال است ۔ که دست گرفته مارا نقصان[۹] رساند ۔ مختصر و اختصارے که هر صورت تسلّی و اعتبارے داده راجه را

---

[۱] ب: "فرو مے نشاند"۔ [۲] ج: "که از کدام جبار سرِ ایں زیاده سراں"۔

[۳] ج صفحه ۳۵۲: "دانست اگر راجه غالب و منصور گردید"۔ [۴] ب و ج: "خواهد بود و اگر مغلوب و مقتول شد ۔ ملک و مالش به تسخیر خواهد رسید ۔ راجه بخود فهمید ۔ که به جنگ برآیم"۔ [۵] ج: "اند" حذف

[۶] ا و ب: "حمله" و ے "جمله" مے باید ۔

[۷] ب صفحه ۱۲۵: "غلّ فرزنداں و برادراں" ا: "چوں"۔

[۸] "کدام را یارا است" [۹] ج صفحه ۳۵۲: "درو بال آرد"۔

و انعام سند گرفتند. و یک[1] گام به کام نمے رفتند. بل عربده مے کردند. و خون مے ریختند. و خود سری در سر داشتند. و افسران را پاپزار مے زدند. و سرداران را خوار مے کردند. و مبلغ دوازده روپیه در ماهه فی[2] نفر از پیادگانِ پلاتن به زور مقرر کرده زر از رانی رائگاں مے گرفتند[3]. و کسے[4] را از امرائے دربار لاهور یاره نمانند که[5] اوشاں را از ارتکابِ امور بے جا باز دارد. و آں جا[6] سرداران [که] با سرو سامان در دربار موجود بودند. از خوفِ جاں دم نمے زدند. اگر احدے برخلاف رائے شاں زبان مے کشاد[7]. جانِ او برباد مے کردند. پس خود مختار[8] و صاحب اختیار شدند. در هر کمپنی پلٹن مقدمے چند چوں ده قرار دادند. آنها را پنچ نام نهادند. مقدمات را به صلاحِ اوشاں سر به راه مے کردند. اجازت از حکام نمے جستند. هر کس را خوف برشته ها در دل نشست[9]. هر چیز[10] و هرچه از کسے مے خواستند. مے گرفتند. بلکه اگر احدے عزت دار و آبرو طلب[11] در راه یا برشته دوچار مے شد. وجه خود را از همیان برآورده به طریقِ نذر مے گزاشت. و استمداد مے خواست. آنها لب به تبسم کشاده مے پذیرفتند. و عمر درازے گفتند. و از زبان مے فرمودند. که طالع تو مددگار بود که به وسیلهٔ ارجاع رستگار شدی و عمر دوباره[12] یافتی. هم چناں از هتکِ پردهٔ استتار بر کنار نبودند خلق الله لاچار و روئے نیاز به پروردگار لیل و نهار امیدوار. که ع[13]

"شب آبستنی فردا چه زاید"

چوں دانایانِ دانش ور ایں مجموعهٔ عناصرِ بشر را به چهار عنصر منسوب کرده اند. گروهِ سلاطین و اراکین و سپاهانِ سلح شور و سلاح[14] دار را به کرهٔ آتش و اهلِ علم و قلم را به آب و سوداگراں را به هوا و زمین داراں را به خاک. اگر ایں هرچهار گروه بجائے خود قرار دارند. و

---

[1] ج: «یک گام بکام آقا نمے رفتند». [2] ج: «فی یک کس». [3] ب: مزید نوشته: «و دشنام مے دادند».

[4] ج: عبارت دیگر نوشته: «کسے را از سردارانِ دربار لاهور نه گزاشته که اوشاں را به پاسِ او به قدر از امور بے جا باز دارد».

[5] ب: «باز آرند». [6] ج: «و آنچه چند سردار در دربار حاضر مے بودند». ب صفحه ۳۴۳: «آں چه سرداران با سرو سامان موجود بودند». [7] ج صفحه ۳۵۲: «مے کشود. و او را از جان مے کشتند».

[8] ج: «خود مختار بودند». [9] ج. [10] ج: «هر چیز» حذف کرده. [11] ج: «آبرو طلب» حذف.

[12] ج: «عمر دوباره بارہ یافتی». «باره» آخری زاید.

[13] کذا فی المجلد «آبستنیں» به نون غنه حرف آخر. و بے از مصدر «آبستن» به اضافه یائے لیاقت «آبستنی» درست است.

[14] ج: «سلح شور» حذف. ب: «سلح شور و سلاح دار».

کہ[۱] در افواہِ عام بر زبانِ مردم افتاد۔ و از ہر جا صدا و ندا برخاست۔ کہ دوگرہ دولتِ سرکار غارت نمودہ مے روند۔ و خزائنِ لاہور[۲] بر فیل و اشتر بار کردہ بہ جموں مے برند۔ بہ مجرد[۳] این آوازہ فوجِ دریا موج از درون و برون باتوپ و تفنگ فراہم آمدہ تعاقب کردند۔ و گولہ ہائے آتش فشان سر دادند۔ ایشان چون دیدند[۴] کہ منقلب گردید۔ و پائے ثبات نہ ماند۔ کہ دم[۵] راست کنیم۔ سیارہ مانند دویدند۔ رہ بجائے نہ بُردند۔ در چراگاہِ کہو والی متصل موضع لُبان والہ کہ چند خانۂ لبانہ بودند[۶]۔ فرود آمدند۔ چند کس نمک حلال ہمراہ ماندند۔ و بسیارے متفرق شدہ بجائے خود ہا رفتند[۷]۔ فی الحال لشکرِ سرکار چون شیرانِ خون خوار رسیدہ گرد و جوار پرکار بستہ نقطہ وار اوشان را درمیان گرفتند۔ چون اینہا[۸] دانستند کہ نے گزارند۔ بہ مقابلہ و مقاتلہ روبرو شدند چنان چہ اولاً پنڈت جلا زائچۂ جنگ کشید۔ و اصطرلابِ تیغ بہ دست گرفت۔ و چند شکل مخالف را دو پیکر کرد[۹]۔ امّا در یک ساعت تقویمِ عمرِ[۱۰] او پارہ شد۔ و جانش[۱۱] بہ تیر رفت۔ بعدہٗ راجہ ہیرا سنگہ و میاں لبھ دہیر سنگہ جوہرِ تیغ رانی [ظاہر] کردند۔ و بہ دو چہرۂ تفنگ ہر دو جان در باختند۔ ہم چنان دیگر رفیقان رفاقتِ مرگ کردند۔ خصوص منشی دیوان چند بچۂ چاردہ سالۂ دیوان دل باغ رائے مرحوم[۱۲] ہمراہ بود۔ یک قلم تیغ علم کرد۔ و چند رقم بہ چہرۂ اعدا مرتسم نمود۔ فردِ اسم خود بر آوردہ نامۂ عمر پیچید۔ و سفیرِ راہِ ناگزیر گردیدند[۱۳]۔

ازین فتح غیر مترصّد سردار جواہر سنگہ کوسِ شادی نواختہ ممتاز الدولت شد۔ و راجہ لعل سنگہ مدار المہام گشت۔ و مہارانی صاحبہ فرمان فرما و مہاراجہ دلیپ سنگہ مالکِ ملک و اقصائے گردید۔ درین اثناء کنور پشورا سنگہ ہم از آن روئے آبِ ستلج آمدہ حاضر شد۔ او را نیز بنا بر مصلحت قصبہ سیال کوٹ و کریان والہ بہ صیغۂ جاگیر استمرار عطاء کردند۔

برشتہ گردی فوج

امّا چون [ہیچ] کدام وزیر و امیرِ ناسق درمیان نہ بود۔ نظم و نسق در فوج آئین نماند و نسقے[۱۴] بہ سپاہ نیفتاد۔ ہر روز پلاٹن خیرہ و برشتہ تیرہ مے شدند۔ افاضہ

---

[۱] ج: "در افواہ مردم"۔ د: "بہ زبان مردم افتاد" حذف۔ ب: "در افواہ عام و زبان مردم افتاد"۔ [۲] د: "خزائن لاہور یغما کردہ"۔

[۳] ج: "بمجرد این آوازہ"۔ حذف۔ "تمام فوج دریا موج"۔ ب: "بہ" و "تمام" حذف کردہ۔

[۴] ب و ج: "چون دید"۔ د: "دیدند" مے باید۔ [۵] ب و ج صفحہ ۳۱۵: "دم راست کنیم" راست کنند باید۔ د: "راست" حذف۔ [۶] ج: "خانۂ لبانہ بود"۔ [۷] ب صفحہ ۲۶۳: "رفت"۔ ج: "رفتند"۔

[۸] ج: "این چنان راحیان" نوشتہ۔ ب: "اینہا"۔ [۹] ج: "دو پیکر نمود"۔ [۱۰] ج: "او" حذف

[۱۱] ج: "جان بہ تیر داد"۔ [۱۲] ج: "مرحوم" حذف۔ [۱۳] ج: "گشت"۔ [۱۴] د: "نسقہ"۔

شورشے در سر داشت۔ چنانچہ شبے از کریان والہ برخاستہ بہ گجرات تاخت آورد۔ و سپاہِ مہاراجہ گلاب سنگھ کہ درآں جا بود۔ اکثرے [ازانہا] را بہ قتل آورد۔ و یک ضربِ توپ از پلاتن کشاں کشاں بہ زورِ بازو در کریاں والہ برد۔ چوں دید۔ کہ ایں حرکت ازمن بے جا بہ ظہور آمدہ ملک را گزاشتہ آں روئے آبِ ستلج رفتہ در پناہِ صاحبانِ عالی شان بر نشست۔ جاگیرش بہ حکمِ پنڈت در سرکار ضبط شد۔ از وقوعِ ایں سیاست[۱] ہا خوف و ہیبتِ جہلا پنڈت بہ غایت رسید۔ ہر واحد از آں برہمن چوں برگِ[۲] بید بہ خود مے لرزید۔ ہمہ کساں را مغلوب و مرعوبِ[۳] خود گردانید۔ حتےٰ کہ مہاراجہ گلاب سنگھ بہادر ولی نعمتِ[۴] قدیمیٔ خود را بہ ترقیمِ فرامین بہ مُہرِ سرکار و ترسیلِ وکلائے صاحب وقار مثلِ بھائی رام سنگھ و راجہ دیناناتھ و شیخ امام الدین وغیرہ اہالی دربار منقادِ احکامِ دستار[۵] گردانید۔ و شاہدِ مدعا را بر کرسی نشانید۔ چناں چہ میاں رن دہیر سنگھ عرف سوہنا[۶] فرزندِ ارجمندِ مہاراجہ در لاہور بہ خدمتِ راجہ ہیرا سنگھ حاضر گردید۔ از ارجاعِ چناں اعیانِ دولت نقشۂ حکومتِ او درست نشست۔ چوں در اصل جہلا جاہل بود۔ تند خوئی ہر یک[۷] پیش مے گرفت۔ از سنگ دلی و سخت گیریٔ او اکثر دل ہائے مردم بہم برآمدند۔ خصوص مہارانی زندہ کور والدۂ مہاراجہ دلیپ سنگھ از عادت و بدسلوکی او شاکی[۸] و ناشکور مے بود۔ لاچار با سردار جواہر سنگھ برادرِ خورد و راجہ لعل سنگھ معتبر و افسرانِ دیگر صلاح شمرد۔ [تاکہ] بہ قسمے کہ میسر شود۔ ایں شجرۂ پرخار[۹] بے بر را قطع کردہ آید۔ ہر ہمہ منظور نمودہ در صددِ ایں کار شدند۔

چناں چہ از مافی الضمیرِ مخدومۂ عفت پذیرہ و مشورتِ جماعتِ امیر پنڈت جہلائے بدخمیر و راجہ ہیرا سنگھ بے تدبیر مطلع شدند[۱۰]۔ و از منازلِ شہر بہ تاریخِ ماہِ پوہ سمت ۱۹۰۱ بیروں آمدند۔ کہ سرداران و افسرانِ ہوا دارانِ خود را یک جا کردہ شطرنجِ منصوبہ بازیم و بازیٔ خود قائم کنیم۔ منصوبہ واژگونہ شد و تدبیر منعکس افتاد و تقدیر رُخ [دیگر] نمود۔ یعنی بیروں آمدن ہماں بود۔

---

[۱] ج: "سیاست ہا"۔ ب: "سیاست"۔ [۲] د و ب: "چوں ورقِ بید"۔ ج: "چوں بید"۔ بہ رعایت برہمن ورقِ بید باید۔ مصنف پُرشوخ است۔ ش: "چوں بید برخود"۔ [۳] ب و ج: "مرحوب" قلم زدہ۔ ولے "مرعوب" مے باید۔

[۴] ب و ج: "ولی نعمی"۔ ولے "ولی نعمت" مے باید۔ [۵] ب و ج ص ۳۵: "دستار"۔

[۶] ش: "میاں رندھیر سنگھ عرف سوہن سنگھ"۔ ج: "سوہن سنگھ"۔ ب: "سوہنا"۔ [۷] ج: "ہر کس"۔

[۸] ج: "شاکی" حذف۔ [۹] د و ج: "ایں شجرہ بے را"۔ ب ص ۱۶۳: "بے بر" درست نوشتہ۔ ش: "شجرہ بے بر را قطع باید نمود"۔

[۱۰] ج: "مطلع شدہ"۔ ب: "شدہ اند"۔ ولے "مطلع شدند" درست است۔

زانِ بابائے ناتواں چوں بلائے ناگہاں در رسید ۔ و پایش از میاں در زبود[1] ۔ بابا فرمود کہ روزے موجود موجود گردید ۔ مُردهٔ مرا دریا بُردهٔ[2] نمایند ۔ و جسد من بہ موجِ آب سر دہند ۔ کہ کشتیٔ بنیادِ بے ادباں خانہ خراب همیں[3] طور شتاب غرقاب فنا[4] خواہد بود ۔ مریداں وصیتِ او بجا آوردند ۔ و بہ فرمودهٔ او عمل نمودند ۔ در حال گولہ و تیر ژالہ مثل از سحابِ توپ رعد خصالِ لشکرِ بے مہر متواتر بہ بارش و ریزش در آمدند ۔ چنانچہ نفوسِ[5] جامعین از مقیماں و مسافراں و عجزه[6] و مساکین و حیوان و غیر ازیں کہ در مکانِ بابائے جنت مکیں سکونت گزیں بودند ۔ در طرفة العین از عرصهٔ زمین بہ فردوسِ بریں رسیدند ۔ مال و اشیاء بر خطّهٔ خاک چوں خس و خاشاک افتاده[7] ماند پس ازاں قاتلاں بہ غارتِ مالِ مقتولاں دست کشادند ۔ و زندگان و باقی ماندگان را اسیر و دست گیر نمودند و پیرغمال کردند ۔ چنانچہ کنور کشمیرا سنگھ نیز گرفتار آمد ۔ بہ غرورِ[8] فرزندیٔ سرکار سلاح و یراق و زیور و پوشاک از تن نمے داد ۔ آں کافر نعمتاں از غایتِ ظلم پا از دائرهٔ ادب بیروں گذاشتہ دست بہ خونِ او آلوده کردند ۔ و خونِ خداوند زاده را ریختند ۔ [ابیات]

هیهات[9] هیهات کسے در جہاں نماند   از دستِ مرگ هیچ کسے در اماں نماند
هر بلبلے کہ آمده[10] در باغِ ایں جہاں   فریاد کرده[11] رفت و دریں بوستاں نماند

بی بی دیا کور والدهٔ کنور مسطور بہ صد جور[12] و شور پا برہنہ در موضع کہ نزدیک بود رفتہ ہنگامهٔ شیون گرم ساخت ۔ اگرچہ کنور پشورا سنگھ پسرِ خوردش یک دو روز پیش از رسیدنِ لشکرِ ماموره از دیرهٔ بابا برآمده نزد راجہ ہیرا سنگھ در لاہور حاضر شده بود ۔ سلامت ماند ۔ اما از داغِ برادر و ملاحظهٔ اندوهِ مادر خونِ جگر مے خورد ۔ و (نہال) زندگانی بے ثمرے شمرد ۔ و باوجودے کہ قلعہ[13] کریاں والہ بہ دستورِ قدیم در جاگیرش دادند ۔ لاکن دلش آرام گیر نمے شد ۔ و

---

[1] او و ج : "ربایند" ۔ ب : "ربایند" ولے در زبود باید ۔ ماضی بہ صیغہ واحد غائب درست است ۔

[2] فی الجملہ "خواہند نمود" ۔ ولے "نمایند" باید ۔ [3] د : "غرقِ شتاب همیں طور در آب خواہد بود" ۔ [4] ج : "فنا" حذف ۔ ب : "غرقابِ فنا" ۔ [5] ج : "نفوسِ جامعین از مقیماں و مسافرین" ۔ ب : "نفوس" ۔ [6] د : "مسکین" ۔ [7] ج : "افتادند" ۔

[8] د : "بہ وقتِ فرزندی" ۔ ج و د : "بہ غرورِ فرزندی" ۔ ب ص ۱۶۲ : "نیز" بہ غرور" ۔

[9] مصرعِ اولیٰ خارج از وزن است ۔ ولے فی الجملہ همیں نوشتہ ۔ مصرعہ مقفیٰ چناں تواند بود ۔ ع

"هیهات جاوداں کسے در جہاں نماند" ۔

[10] ب و ج : "آمد" ولے "آمده" باید نوشت تا مصرعہ موزوں شود ۔ [11] ج ص ۳۲۹ : "کرده" حذف ۔

[12] فی الجملہ "جور و شور" ولے "نفر و شور" باید ۔ "نفر" را مصنف بہ شوخی جور گردانیده ۔

[13] ب : "قلعہ کریانوالہ" ۔ ولے "قلعہ" باید ۔

ہمہ کردند ماتم افسروزی[1] شمع مانند از جگر سوزی

پس آں شیر افگن را بر عماری رفیل انداختہ بر لبِ آبِ راوی آوردند۔ و چوں شمع قطرہ زناں رواں در منزلِ آتش جا دادند۔ و بہ کردۂ خود پشیماں شدند[2]۔ ع

ندارد پشیمانی آں گاہ سود

دیگر دریں نزدیکی پیش ازیں کنور کشمیرا سنگھہ و پشورا سنگھہ در قلعۂ سیالکوٹ سر بجود کامی بر افراختہ[3] بودند۔ و فوج از لاہور مرسولۂ راجہ ہیرا سنگھہ آمدہ آنہا را خارج کرد۔ لاچار مشارٌ الیہماں معہ والدہ[4] و قبائل نزدِ بابا بیر سنگھہ فقیر سلسلۂ نانک شاہی کہ خود را از معتقدانِ بابا صاحب سنگھہ بیدی قرار مے دادند نان و طعام بہ مسافراں چاشت، و شام مے رسانید۔ رفتہ نشستند۔ اتفاقاً دریں ولا عطر سنگھہ وغیرہ سندہاں والیہ برادرِ حقیقی لہنا سنگھہ و اجیت سنگھہ کہ از پنجاب گریختہ آن روئے آبِ ستلج اقامت داشتند۔ نیز در منزلِ بابائے موصوف آمدہ فروکش[5] گردیدند۔ پنڈت[6] جہلا از اجتماعِ مردم سُوءِ ظن بہم رسانید۔ کہ مبادا جمعیت پذیرفتہ ہنگامۂ فساد برپا کنند۔ بہ عرض راجہ ہیرا سنگھہ رسانید۔ (ابیات) سعدی

درختے کہ اکنوں گرفت است پائے بہ نیروے مردے برآید ز جائے
وگر ہم چناں روزگارے ہلی بہ گردونش از بیخ بر نگسلی

بہ اظہار پنڈت مختار راجہ ہیرا سنگھہ بہ میاں لابہ[7] سنگھہ وغیرہ افسرانِ سپاہ ارشاد داد۔ کہ دیرۂ بابا معاذِ[8] مفسداں را تاخت و تاراج و بہ گلولۂ اضراب آماج سازند۔ افواجِ بد مزاج بے امتیاز یک بار گرد و جوارِ فقیرِ خاکسار حصار کردہ توپ و رہکلہ سر کردند۔ حاضراں پیشِ بابا عرض نمودند[9]۔ کہ اگر ارشاد فرمائید۔ مقابل شویم۔ و جنگ کنیم۔ کہ روزِ تجربہ است۔ بابا گفت۔ مقامِ درویشاں جائے ادب است۔ نہ دار الحرب۔ بہ صبر و شکیب نشستہ تن بہ رضا دہید[10]۔ دریں سخناں بودند۔ کہ گولۂ برق آسیب از توپ رعد نہیب بہ

---

[1] ج صفحہ ۲۲۸: "ماتم امروزی"۔ ب: "ماتم افروزی"۔ [2] ج: "پشیماں شدند"۔ ب: "شدند"۔

[3] ب و ج: "برافراختہ"۔ [4] ب: "ولدہ"۔ [5] ب و ج صفحہ ۲۲۸: "فروکش گردید"۔ د: "فروکش"۔ حذف وے "گردیدند" باید۔ [6] ب و ج: "از اجتماعِ مردم پنڈت جہلا" (تقدیم و تاخیرِ الفاظ)

[7]: "نامے ست از اہلِ پنجاب" وے فی الجملہ "لابہ سنگھہ" را "لعب سنگھہ" قلم دادہ۔ لعب بمعنی بازی باشد۔ و لابہ بمعنی تملق۔ مورخ وجہ را بہ طنز و شوخی سبب گردانیدہ است۔ [8] د، ب ج برسرہ معاذ "دہبہ"۔ معاذ بمعنی جائے پناہ درست است۔

[9] ب و ج: "عرض نمود"۔ [10] ب و ج: "دہند"۔ د: "دہید" ے باید۔

ز انداز[1] پیکان (به) هنگام جنگ   کمان شد به فرمانِ[2] تیر و خدنگ
هر آن کس که شد از کمان گوشه گیر   تنِ او زره گشت از زخمِ تیر

پس آبِ تیغِ او از سرها گذشت۔ و آبِ سنان یک نیزه بلند شد[3]۔ هر لحظه ز شوق طائرِ روح مرغِ آبی می گشت۔ به شاهینِ خنجر شکارِ گنجشک دلان کرد۔ و به مرغابیِ سیف[4] آبدار از تنِ زاغ خصالان سُرخاب روان ساخت۔ هر طرف که چون باز پرواز کنان می افتاد۔ اعدا[5] را دُرّاج آسا پنجهٔ آهنین دریغ می داد۔ کسے[6] به مقابله اش نمی ایستاد۔ راجه هیرا سنگهه چون تماشا کرد که یک تنِ تنها تن ها را بے سر [بکند] و سر هائے سران را از تن بر فگند۔ به مبارزانِ میدانِ جنگ به بانگِ بلند گفت که دست به تعجیل باید آورد که گفته[7] اند۔ ع

که[8] آفت ها ست در تاخیر طالب را زیان دارد

ازین سواران را هوائے ناورد در سر افتاد۔ و سودائے تماشا از سر رفت۔ از هر چهار طرف سپاه حصار بسته مثلِ وار تفنگ پرانی بکار آوردند۔ اگرچه راجهٔ نامدار در میدانِ کارزار چون شیرِ خون خوار کار ها کرد که کسے نه کرد۔ ؎

هر آنچه او نموده درین کارزار   نه رستم نموده نه اسفندیار

هنوز از خوانِ جدل سیر دل نه شده بود و چشمش به همانیِ دگران نگران که ناگهان غلولهٔ تفنگِ آتش فشان چون ژالهٔ باران به سر او بباریده[9]۔ سپرِ[10] آفتاب کردار و زره بر تنِ ماه وار از کاوشِ تیرها تار تار گردید۔ و چند مهرهٔ مار بندوق به آن گنج بخش [و] خزانه نثار [را] به صندوقِ سینه در رسید شعلهٔ جانش چون برق در هوا رفت و چشمهٔ حیاتِ او بے آب گشت۔ فیل چون ابرِ سیاه گریست۔ و شبدیز را مانندِ شمع اشک روان شد۔ از لشکر فغان برآمد۔ و از دل ها نعرهٔ آه برخاست۔ راجه هیرا سنگهه را چون روشن شد۔ که چراغِ زندگانیِ عم بزرگ وار کشته شد۔ گیتی در چشمش تاریک گشت۔ بے اختیار اشک از دیده روان گردید۔

---

[1] و: "آواز"۔ ب: "ز اندازه"۔ ج: "ز انداز"۔ [2] فی الجمله "بفرمانِ تیر و خدنگ"۔ د، ح: "به فرمانِ تیر و خدنگ"۔

[3] و: "هر لحظه ز شوق طائرِ روح مرغابی آب می گشت" حذف۔ [4] ج، ح: "تیغ آب دار"۔

[5] و: "دریغ"۔ ج: این جمله را حذف کرده۔ [6] د و ب: "کسے به مقابله ...... نے ایستاد" حذف۔

[7] ج: "که اند"۔ د، ب: "گفته اند"۔ [8] فی الجمله "که آفت ها"۔ د، ح: "آفت ها باید چه برائے کثرتِ آفات"۔

[9] ح: "بارید"۔

[10] ب: "سپهر"۔

آں تنے چند فکرِ ازدحامِ لشکرِ عام نہ کردہ بہ شمشیرِ خون آشام پیش آمدند۔ و گفتند۔ ـــہ

زند موجِ تیغِ گہر تابِ ما   فزاید بہ تندی چو بحر آبِ ما

چناں چہ نخستیں سوادِ نور العین دیوان بھیم سین صاحبِ سیف و قلم کہ در سرکارِ لاہور مشہور و عَلَم بود۔ چوں نیزۂ قلم بہ میدانِ رزم قدم زد۔ و سرہائے سراں را بہ تیغ چناں برید۔ کہ قلم را قَط زنند۔ و دست و پائے بہادراں (را) چناں بپیچید۔ کہ مکتوب را بہ پیچند۔ یک قلم تمام افسراں را مانند قلم در خط کرد۔ تیغش رقمِ حیاتِ اعدا از صفحۂ[1] روزگار بسترد۔ نزدیک بود۔ کہ سرانِ لشکر را برہم زند۔ (کہ) از قضا تیرِ نال[2] بہ جگر خورد۔ و از پا افتاد و طومارِ عُمر در نوشت۔ بعدہٗ رائے کیسری سنگھ چہرہ گلگوں[3] کرد و عجب رنگ در میدانِ جنگ ریخت۔ کہ سواراں را سیلابِ خوں از سر گزشت۔ و خانۂ زین رنگیں گشت۔ ـــہ

تیغ مے گشت بسکہ بجو[4] میغ   شبنمِ لالہ بود جوہرِ تیغ
زرہ از بادِ حملہ چوں شبنم   بر تنِ گل رخاں[5] شدہ درہم

ناگاہ بارانِ تقاطرِ تفنگ بر آں گلِ زعفراں رنگ از ابرِ لشکرِ بے مہر بارید۔ و زراعتِ حیاتِ رائے را تلف گردانید۔ راجہ سوچیت سنگھ چوں دید کہ ہم رہاں[6] بہ منزل رسیدند۔ دانست کہ

ـــہ دورِ مجنوں گزشت نوبتِ ما ست   ہر کرا دو نفس بہ نوبتِ[7] اوست

بہ ہوشیاری برخاست۔ و قلیان[8] بردار را بخواند۔ دم[9] تمباکو کشید۔ ہوائے دُود از سر دمید بوئے مرگ بہ مشام[10] رسید۔ روئے بہ میدانِ رزم آورد و تیغ علم کرد۔ ـــہ

تو گفتی کہ آمد (بہ[11]) ہنگام کیں   ز شمشیر آبے بہ روئے زمیں
ز بس خونِ گردن کشاں تیغ ریخت   ز بیم[12] اسپ در خانہ زیں گریخت

---

[1] ج: "صفحہ" دے "صفحۂ" باید۔ [2] ج: "تیرِ ناگہانی"۔ [3] ج حاشیہ: "گلگوں کرد"۔ د و ب: "گلگوں"۔ دے "گلگوں" درست است۔ [4] فی الجلد "جو" دے "چو" و "بجو" مترادف اند۔ جز بہ "بجو" وزن مصرع راست نیاید۔

[5] فی الجلد "گل رخ" نوشتہ۔ دے "گل رخاں" بہ صیغۂ جمع مے باید۔ و مصرعہ نیز موزوں شود۔

[6] ج: "ہمراہاں بہ منزل رسید"۔ ب: "بہ ہمراہاں بہ منزل رسید"۔ دے "ہمراہاں بہ منزل رسیدند" مے باید۔

[7] ج و ب: "نوبتِ اوست"۔ [8] فی الجلد "کلیان" دے "قلیان" باید کہ معرّب از غلیان بمعنی حقہ است۔ چنانچہ ق: "قلیان"۔

[9] ج: "دم بہ تماشا کرشید"۔ ب: "دم تباکو کشید"۔ [10] ب و ج: "بہ شام رسید"۔ دے "بہ مشام" باید۔

[11] "بہ ہنگام" باید۔

[12] د و ج: "زنیم است"۔ ب حاشیہ: "شیم اسپ"۔

گردن نه داد۔ سوچیت سنگھ بجائے فرد نشست۔ و سوگند یاد کرده گفت۔ که هرگز نخواهم رفت بعد از دو سه روز سوار و بے خبر از راجه به طرف سابقه خانهٔ خود ره سپار شد۔ و از آں جا شب گیر زده معه کیسری سنگھ و دیوان بهیم سین عازمِ لاهور گردید۔ و لشکر [را] پس گزاشت و خود جریده آں روئے آبِ راوی گزشت۔ چوں به دائرهٔ خالصه پیوست۔ از عهد[1] و پیماں نشان نیافت۔ و [به] بعضے مردم گفت واپس باید رفت و در خانه منتظرِ وقت باید نشست۔ که گفته اند۔ ؎

باش تا دستش به بندد روزگار پس به کامِ[2] دوستاں مغزش برآر (سعدی شیرازی)

اما راجه سوچیت سنگھ به مقتضائے جهلِ راجپوتی و جوهرِ ذاتی عارِ پس پا شدن برخود نه پسندید۔ بیروں از لاهور در چار دیوارِ مکتبِ میاں اسمٰعیل بزرگ متصلِ شالا مار فروکش گردید۔ و منهیاں به راجه هیرا سنگھ خبر رسانیدند[3]۔ که سوچیت سنگھ به داعیهٔ تدافعِ شما اقامت فرمائے آں جا شده۔ پس راجه صلاح از جهلا پرسید۔ مشارٌ الیه گفت۔ ؎

سرِ چشمه شاید گرفتن به بیل چو پُر شد نشاید گزشتن به پیل (سعدی شیرازی)

هیرا سنگھ هماں وقت به فوجِ شاهی حکم داد۔ که فردا علی الصباح سوچیت سنگھ را نگیں وار حلقه کرده گرفتار کنند۔ چنانچه آفتاب طلوع نه کرده بود که طلایهٔ لشکرِ فیروزی از گرد و جوارِ راجهٔ نامدار حصار کردند۔ و به آوازهٔ کوس و نقاره بیدار کردند۔ ؎

غریوِ کوس داده مُرده را هوش دماغِ زندگاں[4] را برده از هوش
اجل به جانِ[5] کشتی سازی نموده قیامت در یکے بازی نموده

محصورانِ بخت خفته بیدار شده دیدند[6]۔ که قضا به سر رسیده قفا نباید[7] زد۔ و تن به رضا باید سپرد۔ و تیغ به قبضه باید گرفت۔ و رُو به جنگ باید آورد۔ که مردار وار مُردن کارِ مرداں نیست۔ پس راجه سوچیت سنگھ و رائے کیسری سنگھ و دیوان بهیم سین وغیره چند کس که رفیقِ مرگ بودند۔ به مقتضائے ایں که ؎

چو دست از همه حیلتے در گسست[8] حلال است بُردن به شمشیر دست (سعدی شیرازی)

---

[1] ج صفحه ۲۳۳: "عهد و پیماں"۔ [2] ب صفحه ۱۲۰: "بکارِ دوستاں"۔ ج: "بکامِ دوستاں"۔ [3] ا و ج: "رسانید" نوشته ولے "رسانیدند" مے باید۔ ب نیز صفحه ۱۲۰ "رسانید" نوشته ولے منهیاں فاعل به صیغهٔ جمع آمده "رسانیدند" باید۔

[4] ج صفحه ۲۳۵: "زندگانی مرا"۔ "زندگاں را" درست است۔ ب صفحه ۱۲۱: "زندگاں را"۔ [5] ج: "برجانِ کس" ولے "به جانِ کشتی" مے باید۔ [6] ج صفحه ۲۳۴: "دیدید" ولے "دیدند" درست است۔ [7] ج: "نبایه زد"۔

[8] فی الجمله "درگزشت" ولے "بگزشت" و دست هم قافیه نیستند۔ در بوستانِ سعدی در باب عدل "گسست" نوشته۔

به انتقام[1] پدر تاکید تمام کرده تحسین و آفرین گفته فرمودند. که فتیلهٔ آتشیں به دستِ خود پائیں نهد. هم چنیں کرد. چناں چه به یک دم شعلهٔ آتشِ مشتعل تودهٔ خاکستر شدند. کسے که لحظهٔ بهارِ گل زار نگریست. تا که خزان و بهار است. چوں ابرِ بهار زار زار خواهد گریست. گویند همان روز قلعه مفتوح و محصوران مقتول سر و تنهٔ اوشاں به پائے مردم مذلول شدند. به حکمِ آں که ؎

چو خونِ خداوند ریزد کسے   درنگش به گیتی[2] نباشد بسے

پس مهاراجه هیرا سنگه بعدِ طئ مراسمِ ماتم و ادائے رسومِ کریا کرم[3] پدرِ جلیل القدر به صلاحِ[4] اعیانِ دولتِ سرکار مهاراجه دلیپ سنگه بر مسندِ وزارت نشست. و مدارالمهام خویش خود پندت جلا رام نمود. او زمامِ[6] سلطنتِ تمام به دستِ اهتمامِ خود آورد. ازیں معنی راجه سوچیت سنگه و رائے کیسری سنگه رشک بردند[7] و مادهٔ خصومت (را) صورت بستند. امّا مهاراجه گلاب سنگه مطلع شده فی الفور واردِ لاهور بوده شعلهٔ فتنه را به آبِ تدبیر فرو نشاند. و راجه سوچیت سنگه و رائے کیسری سنگه را ازآں جا برآورده به جموں[8] برد. ازیں جهت خاطرِ راجه هیرا سنگه و جلا (رام) جلائے دیگر یافت و جوهرِ آب و تابِ دیگر پیدا کرد. و دُردانهٔ دلِ مردم را به نوکِ الماسِ زبان مے سُفت[9]. لختِ جگرِ هر یک به درد آمد. چناں چه بعضے[10] از کسانِ خالصه پلاتن آزرده خاطر و آشفته باطن شدند[11]. التجا به راجه سوچیت سنگه آوردند و گفتند. که به پاسِ خاطرِ شما قلعه کشائی کردیم. و مدعیان را کشتیم دریں ولا (که) جلائے بد بلا به عرضِ کسے گوش شنوا نه دارد. و حکمِ خود را سخت اجرا مے دهد. تشریف فرمائے لاهور شوید[12]. قدم رنجه فرمائید. که ما همه پلاتن به قدومِ مبارک حاضر شویم. جلا و هیرا سنگه هر دو را از میان برداریم. چوں راجه سوچیت سنگه هوائے لاهور در سر داشت و عداوت با جلا مجهول ایں حرفِ[13] ابله فریب قبول نمود و نامعلوم خواست. که متردّدِ آں حدود شود. اما مهاراجه گلاب سنگه آگاه بوده سنگِ راه گشت. یک دم حرکت

---

[1] ج: "به انتظام پدر". [2] ج: "گیتی". ا: "گگتی". ب: "نگیتی". [3] ان: رسومات که بعد مردن کسے بنام و برائے خیر او ادا مے کنند. [4] ج ص۲۲۲: "اصلاح". [5] ج: "شدلهٔ". [6] ج: "تمام مهام سلطنت".

[7] ب وج: "رشک برد" ولے "بردند" مے باید. [8] ب ص۲۲۰: "بجمو برد". "به جموں" درست است.

[9] ب: "مے سفتند". [10] ج: "بعضے کسے از کسان". ولے "بعضے از کسانِ خالصه" کافی ست. ب: "بعضے کس".

[11] ب وج: "آشفته باطن شده". [12] ا: "شدند". ب وج: "شوند". ولے "شوید و فرمائید" به صیغهٔ جمع حاضر مے باید.

[13] ب وج: "ایں حرفِ ابله قبولِ فریب".

بارِ دیگر کردند[1] که مهاراجه دلیپ سنگهه بر کرسیِ امارت نشسته و اجیت سنگهه سندهانوالیه و لهنا سنگهه صاحبِ وزارت و نظامت گشته اند۔ اما خلائق از وقوعِ این واقعاتِ ناگهانی و بباد رفتنِ زندگانیِ راجه خلدمکانی در غم و حیرانی افتاد و جهانے به اندوه مبتلا گشت و بر زبانِ هر یک گشت که الحال پنجاب خراب شد و چون[2] به راجه هیرا سنگهه نیکو روشن شد۔ که شمعِ حیاتِ پدرِ والا مقدور [به] بادِ تیغ اعدا مقهور [و] بے نور گشته به صبر متحمل بوده۔ به صلاح و اتفاق رائے کیسری سنگهه و پندت جهلا رام به رقت[3] تمام افسرانِ پلاتن و سرانِ اهلِ انجمن را یک جا کرده دل[4] از درد خالی کرد۔ و استمداد جُست هر[5] همه یک دل و یک زبان بوده گفتند۔ که غم نکنید۔ تا انتقام راجهٔ نیک نام نگیریم طعام خوردن بر ما حرام۔ چنانچه لشکر تمام به اژدهام[19] لاکلام و اهتمام[6] تمام وقتِ شام گرد و جوارِ حصار آمده مورچال را انتظام دادند۔ و راجه سوچیت سنگهه با جمعیتِ خود و فوج سرکار کمر بسته در صددِ افتتاحِ حصار و پاداشِ برادرِ عالی مقدار هم بردار شد۔ و راجه هیرا سنگهه نعشِ راجهٔ شهید را به خانه بُرد۔ که به کارِ سنسکارِ[7] او پردازد۔ چون اندرونِ دهوندی[8] میت با عزت بُردند۔ رانی پتهانی وغیره عقبیانِ[9] پرده نشین به وقوعِ[10] [قتل] راجهٔ لائقِ آفرین اندوهگین شدند۔ و بودِ خود بے وجودِ ذی جُودِ[11] او نابود دانسته تیاری همراهی برائے آن مسافرِ آخرت[12] نمودند۔ خزائن و دفائن بر آورده بنامِ پروردگار خیرات و نثار کردند۔ و هر یک خود را هر هفت[13] کرده و به حُلّه و زیور آراسته نزدِ میتِ شوهر آمدند۔ گلاب و عطر افشاندند۔ و درمیانِ صحن[14] نشیمن چخا صندلین با ترتیب تزئین و آئینِ بهین[15] آراستند۔ و فرشِ بهین بر آن گستردند[16]۔ آن انجمن گزین را برآن دراز خوابانیدند۔ و خود چون حورانِ بهشت گرداگرد نشسته مجلس را خلدِ برین نمودند۔ و [به] لحظهٔ تماشائے بزمِ رنگین شد[17]۔ آخر فرزندِ عزیزِ[18] هیرا سنگهه را

---

[1] د: "دادند"۔ [2] ب ص۱۵۹: "چون به راجه"۔ [3] ب و ج: "به رقت تمام"؛ د: "بروقت تمام"۔
[4] د: "درد دل خوالی کردند"۔ [5] ج ص۲۲۳: "هرهمه"۔ [6] ج: "تمام کرده" حذف۔
[7] سنسکار لفظے است از سنسکرت به معنی تقریب و در نسخهٔ ج "سمسکار" قلم داده۔
[8] د و ج: "ڈهوڈی حویلی"۔ [9] ج: "غضبان"۔ [10] ب و ج: "به وقوعِ واقعه"۔ ب: "راجهٔ لائق آفرین"۔
[11] ج: "ذی جود او"۔ [12] ب و ج: "مسافرِ عالمِ آخرت"۔ [13] هرهفت یعنی آرایشِ زنان به هفت چیز حنا و وسمه و سرخی وغیره۔ [14] ج: "صحن نشیمن چخائے" و در "صحن نشیمن" باید۔ [15] ب و ج: "آئینِ بهین" یعنی بهترین۔ و د: "آئین بهین"۔
[16] ج: "گسترده و مسند و بالین نهاده"۔ [17] ج: "دیده"۔ [18] ج و د: "فرزندِ عزیز"۔ [19] کذا و در "ازدحام" باید۔

تاریخ اوّل پروشت[1] اسوج سمت ۱۹۰۰ یک هزار و نه صد بکرماں در مقام شاه بلاول[2] به حضورِ مهاراجه شیر سنگهه به بهانهٔ دادنِ موجوداتِ سپاهِ مسلح به آلات موجود شدند. چنانچه اجیت سنگهه مقابل آمده "واه گورو جی کی فتح[4]" گفته یک ضربِ قرابین که پر از تیر بود. سر داد. راست بر سینه و پیشانیٔ شیر سنگهه بهادر تیرهائش در خوردند. و جانش بدر بردند. مقربانش یک دو کس مثلِ بدهه سنگهه مهره و بکا سنگهه خدمت گار که جهتِ ادائے (حق) نمک دو چار شدند. نیز[3] به تیغِ تیزِ مخالفانِ خوں ریز به قتل آمدند. و از آں جا به چابکی بدر آمده بر سر شاهزاده پرتاپ سنگهه معصوم و بے گناه تیغ آهیخته رسیدند. درآں وقت آں قرة العینِ سلطنت جهتِ دفعِ نحوستِ انجم به گفتهٔ منجّم در باغ رشکِ ارم به پرستشِ کواکب[5] پیشِ برهمن نشسته بود. به هم زدنیِ[6] چشم سرش را قلم کردند. و تارکِ[7] خوں آلودهٔ او به دست گرفته و بر باد پایاں نشسته عناں خیز معه سوارانِ قدم تیز طرف قلعه شتاباں گشتند. قضا را درمیانِ راه راجه دهیان سنگهه که تنها به سرکار جهتِ مجرائے رفت. دو چار شد. به مدارا درمیانِ قلبِ فوجِ خود گرفته اندرونِ حصار آوردند. و ابوابِ دژ مسدود نمودند. ناگاه بے تامل و بے درنگ به یک تیرِ تفنگ راجه دهیان سنگهه را به نهان خانهٔ عدم فرستادند. تالِ[8] کار خود تصوّر نه کردند. ـ

چو[9] روزِ بد کسے را پیشش آید کند کارے که کردن را نشاید (سعدی شیرازی)

مهاراجه دلیپ سنگهه

فی الحال دلیپ سنگهه خورد سال بچهٔ سرکار را از اندروں طلب داشته بر مسندِ دولت نشاندند. و جبینِ مبینِ او را به قشقهٔ خونِ اخوان رنگین نمودند. و شادیانه کردند. و منادی[10] کردند. که راجه دهیان سنگهه وزیر المـمالک و مهاراجه دلیپ سنگهه والئے ولایت شده (اند) بعد از ساعتے بخیه از روئے کار افتاد. و شهرهٔ آفاق شد. که راجهٔ ناظمِ پنجاب عرقابِ تیغِ بے دریغِ سفاکاں[11] خانه خراب شده. پس نعشِ خوں آلودهٔ او را بر تختِ روان تابوت انداخته بیروں فرستادند. و منادی در شهر

---

[1] س ن د: "یعنی تاریخ" ولے "کلمهٔ پروشت باید یا "تاریخ" که هردو هم معنی اند. پس یکے باید.

[2] ب صفحه ۱۵۹: "شاه بلاول"؛ ج صفحه ۳۲۲: "نیز بلاول" نوشته.

[3] ج صفحه ۳: "نیز به تیغ"؛ ب صفحه ۱۵۹: "نیز به تیغ هردو مخالفان" حذف کرده.

[4] د: "بے واه".

[5] ج: "کواب".

[6] کذا فی الجلد "هم زدنی" ولے "هم زنی" باید. "هم زدنی" به یائے لیاقت غلط است.

[7] د: "کلا خوں آلوده".

[8] ب و ج: "تاب کار" ولے "تال کار" باید.

[9] فی الجلد "پیش آید" ولے سعدی شیرازی "پیشش آید" نوشته.

[10] ج: "منادی زدند".

[11] ب و ج: "سفاکاں". ا: "سفر کرده".

(او را) در عینِ خوں ریزی سپردن بہ بلا کدام آئینِ وفا (ست)۔ آخر مہاراجہ شیر سنگھ بہ حق شناسی و نمک حلالیِ مہاراجہ[1] گلاب سنگھ آفرین و احسنت گفت۔ عہد و پیمان بست۔ کہ بہ خونِ چند کور دست نخواہم شست۔ و زیادہ تر عزیز خواہم داشت۔ و مثلِ مادراں پرستش خواہم کرد۔ و جاگیر و معاشِ مناسب و تعظیم و آدابِ واجب خواہم داد۔ ایں معنی را بی بی چند کور ہم منظور کردہ[2] راضی و مشکور گردید۔ و مہاراجہ گلاب سنگھ از ہر دو طرف رضا نامہ و خطِ نیک نامی گرفتہ[3] قلعہ حوالہ کرد۔ و قول و قلب آراستہ بہ ہوش مندی بیروں آمد و از دریائے راوی عبور کردہ متصلِ شاہ درہ فروکش گردید۔ روزِ دوئم ملازمتِ مہاراجہ شیر سنگھ کردہ و رخصت حاصل کردہ روانۂ جموں گشت۔

مہاراجہ شیر سنگھ و راجہ دھیان سنگھ

و مہاراجہ شیر بہ تاریخ تاریخ ماہ ماگھ سمت۱۸۹۷ یک ہزار و ہشت صد و نود و ہفت بکرماں جی بر مسندِ لاہور اجلاس فرمود۔ راجہ دھیان سنگھ را مدار المہام جزو کُل گردانید۔ چناں چہ راجہ ممدوح بہ دیانت و کفایت امورِ سلطنت را سر انجام داد۔ پس در ماہ پھاگن سمت۱۸۹۸ خود بہ دولت مہاراجہ شیر سنگھ بہادر بہ طریقِ سیر و شکار از لاہور سوار شدہ بہ طرفِ وزیر آباد و قصبۂ سیالکوٹ نہضت فرما شد۔ چناں چہ در توقفِ سیالکوٹ اخبارِ لاہور رسید۔ کہ کنیزکانِ بے وفائے حرم سرا بتاریخ دوئم ماہ ویساکھ سمت۱۸۹۸ بکرمی رانی چند کور را در خاص محل بہ لطائف الحیل از جاں گشتہ اند۔ ہر کہ ایں خبر شنید۔ آہ کشید و آب در دیدہ گردید۔ و اکثرے مے گفتند۔ کہ از ایمائے والی خالی نیست۔ واللہ اعلم؎

ہر آں کہ تخمِ بدی کشت و چشمِ نیکی داشت   دماغِ بیہدہ پخت و خیالِ باطل بست

بعدہٗ از سیال کوٹ مراجع بہ لاہور شد[4]۔ و از آں جا بہ سیر و سیاحت کوہستان و کانگڑہ و جوالا مکھی رایت افراخت۔ از آں طرف از طرفِ راجۂ مدار المہام مکدر خاطر آمد۔ ازیں جہت سردار لہنا سنگھ و اجیت سنگھ وغیرہ سندھاں والیہ را طلب داشتہ بدستورِ سرکار جاگیر و منصبِ آنہا واگزار فرمود و محلِ اعتبار و در خلا و ملا مختار نمود۔ [5] آں نا خدا ترساں و حق ناشناساں بہ

---

[1] ج: "مہاراجۂ مذکور مشکور بودہ عہد و پیمان بست"۔ [2] ب: "منظور کردہ"۔ [3] ج ص۲۳۹: "خطِ آفریں"؛ ب ص۱۵۵: "خطِ نیک نامی گرفتہ"؛ ق: "آفریں نامہ از ہر دو نویسانیدہ"۔

[4] ج ص۲۴۰: "مراجع بہ لاہور گشت"؛ ب ص۱۵۶: "مراجع بہ لاہور شد"۔

[5] ب: "آں ناخدا ترسانِ حق ناشناس"؛ د و ج: "آں ناخدا ترسانِ حق شناس"۔

و به تدبیرِ خرد و تجویزِ عقل نوعے سرِ توپ را سرے داد که تیرش بر هدف مے خورد۔ و یک تیسر بے جائے رفت۔ اکثر سرِ مجاهدانِ بیرون از تن جدا شدند۔ و بدنِ بے سر افتادند۔ ازیں خالصه پلاتن به بهانهٔ تخته آوردن جهتِ مورچه بندی از دکان و خانهٔ بقال و مهاجن در شهر ظلم و اشتلم را رواج دادند و بازارِ آزار گرم کردند[۱]۔ و شهر را در قهر آوردند۔ و دفتر را آواره و کاغذ ها را پاره نمودند۔ و اهلِ قلم را دست قلم کردند۔ و پنجهٔ محرران[۲] به شکنجه دادند۔ خوانده را به بهانهٔ خواندنِ نامه مے خواندند و جانش به تیغ مے بُرزدند۔ شخصے[۳] که نشست از جان رفت۔ اکثر مردم بے گناه را سر بریدند۔ و دست[۴] و پائے به بُرِش[۵] و بر در آوردند۔ بُرشه[۶] ازیں (جهت) خطاب یافتند۔

شیر سنگهه چوں دید که قلعه کوهِ آهن گردید۔ و از حملهٔ خالصه و پلاّن بُرشه بر نمے کشاید۔ و راجه گلاب سنگهه در چاره[۷] چمن به پختگی شگفتگی دارد۔ و فوجِ من پُر آشفتگی۔ لاچار[۸] فتح سنگهه مان وغیره معتبران را پیاپی[۹] برائے آمدنِ راجه دهیان سنگهه روانهٔ جموں کرد۔ راجه اطاعتِ حکم نموده به یلغر وارد وقت گشت و گفت۔

کارے که به زور بر نیاید۔ تدبیر درو شاید۔ ؎

هر که بے تدبیر کارے کرد ملک از دست داد[۱۰]   ملک مے خواهی بنائے کار بر تدبیر نه
بهرِ تسخیرِ ممالک لشکر و فیل و حشم   جمله در کار است لیکن زیں همه تدبیر به

شیر سنگهه لب به پاسخ کشاد۔ سعدی ؎

سپردم به تو مایهٔ خویش را   تو دانی حسابِ کم و بیش را

پس راجه دهیان سنگهه جنگ توپ و تفنگ به دیر و درنگ آورد و وکیلِ معتبر (نزد) مهاراجه گلاب سنگهه فرستاد که شیر سنگهه فرزندِ سرکار است۔ کار زار[۱۱] چه اعتبار دارد و مهاراجه جواب داد که بانو چند کور شُشنهٔ[۱۲] سرکارِ والا است و خود سرکار قدرش از فرزنداں بالا مے داشت۔

ص۳۲۳

[۱] د، ب و ج: "تخته از در مے گرفتند۔ و زر از خانه مے رفتند۔ لاهور را پُر شور کردند"۔

[۲] ج: "پنجهٔ محرراں"۔ [۳] ج: "کسے که گرفت جان بُرد"۔ د، ب ص۳۴۵: "شخصے که بنشست"۔

[۴] د: "دست و پائے عجزه به برش و برید آوردند"۔ [۵] فی الجمله "به برش و بر" ولے "برش و برید" باید۔

[۶] د: "برچه ازیں جهت"۔ [۷] د: "چاره بین"۔ ب، ج: "در چارچمن قلعه"۔ [۸] ج: "فتح سنگهه مان وغیره" حذف کرد۔

[۹] فی الجمله "پیاپے" ولے "پیاپی" باید۔ [۱۰] ج: "ملک از دست رفت"۔ ولے "داد" بهتر و مناسب تر۔

[۱۱] ج: "کار زار چه اعتبار دارد"۔ د: "کار راجه"۔ [۱۲] ج: "و شُشنهٔ سرکار"۔ ب: "شُشنه" بمعنی زنِ فرزند۔

سرداران و ناظه داران به دلاسا[1] پرداختند۔ عرض کردند که به رضائے ایزدی ستیزه نتوان کرد۔

ع "با هیچ دلاور سپرِ تیرِ قضا[2] نیست"

آخر به صبر و شکیب پرداخت۔ بعدِ انفراغِ سنسکار و ماتم کار به صلاحِ سرداران سندہاں والیه وغیره ناظه دار خود بر کرسیِ دولت نشست۔ و شیر سنگھ را تهی دست رخصت نمود۔ چوں راجه دهیان سنگھ هوائے شیر سنگھ در سر داشت۔ بی بی رُخ[3] به او نیاورده مشیرِ امورِ خود مهاراجه گلاب سنگھ و بهائی رام سنگھ و سردار عطر سنگھ و اجیت سنگھ سندہاں والیه مقرر نمود۔ چند ماه به صلاحِ یک دگر اجرائے کار کردند[4] اما راجه دهیان سنگھ بطرفِ جموں تشریف فرما شده به سیر و شکار پرداخت۔ و آں جا بوده۔ اخیرِ کار را ملاحظه مے ساخت۔ تا آں که شهزادهٔ شیر سنگھ سر و سامان بهم رسانیده به تسخیرِ دار السلطنتِ لاهور عازم گردید۔ چناں چه بر پرتاوهٔ بدهو[5] معذب خیام گشت۔ دریں ضمن اکثر[6] افسران پلاتن از لاهور بدر آمده به مجرای[7] رجوع شدند۔ سلامی[8] اضراب گزرانیدند۔ مختصر که تمامی[9] افواجِ سرکار به اضافهٔ واجب امیدوار و به عطائے انعام به دام اطاعت آورده داخلِ بلده گردید[10]۔ و مور چال گرد و جوارِ حصارِ سرکار بر چید۔ و کار زارِ توپ و اضراب بر روئے کار آمد۔ سردارانِ سندہاں والیه اجیت[11] سنگھ وغیره پیش از محاصره از قلعه بدر رفتند۔ و مهاراجه گلاب سنگھ به بوئے ناموس و ننگ و پاسِ نمکِ مخدوم متحقق شده به قلعه داری[12] پرداخت۔ و دل دهیِ بی بی صاحبه به وجهے احسن[13] ساخت۔ که تا جان در بدن و سر بر تن هست در تن دهی کوتاهی نخواهم کرد۔ و حقِ نمک فرو نخواهم گزاشت۔ سرِ مو[14] بے وفا نخواهم بود۔ چنانچه از بیرون گوله[15] هزاراں هزار چوں ژالهٔ ابرِ بهار از سحابِ توپ شعله بار[16] اندرونِ حصار مے آمدند۔ و منازل و بروج را مسمار مے کردند۔ لاکن راجهٔ فلک درجه ثوابت وار پا بر جا فشرده بود۔

---

[1] ب: "بدلا پرداخته"۔ [2] ج صفحه ۳۳: "سنسکار"۔ لفظ سنسکرت بمعنی تقریب۔ ب صفحه ۱۵: "شنقار"۔ [3] ج: "رخ از دگردانید و صلاح کار خود مهاراجه"۔ ب صفحه ۱۶: "بی رُخ به او نیاورده"۔ [4] ج: "کردند۔ اما راجه دهیان سنگھ بواسطهٔ سیر و شکار به طرف جموں تشریف فرما بودند۔ و در همان جا اخیر کار ملاحظه می کرد۔" ب: "اجرائے کار گردید"۔ [5] ج: "بدهو آمده معذب"۔ د و ب: "آمده" حذف۔

[6] ج: "اکثر" به سین۔ [7] ج: "به مجرائی"۔ [8] ج: "سلامیِ اضراب"۔ [9] ب: "به عطائه و انعام"۔ د: "به عطائے پیغام"۔ ج: "عطائے انعام به دام آورده"۔ [10] کذا در "گردیدند" باید۔ [11] ج: "اجیت سنگھ وغیره" حذف۔

[12] ج: "شد و دل دهیِ بی بی صاحبه کرد۔ تا جان در بدن و سر بر تن است۔ در تن دهی کوتهی و پهلو تهی نخواهم کرد"۔

[13] د: "سرشت"۔ ب: "ساخت"۔ ساخت مناسب تر است۔ [14] ج: "سر به وفا"۔ صح "سر مو بے وفا" باید۔

[15] ج: "گوله"۔

[16] ج: "شعله بار رعد اصوات"۔

به لطائف الحیل بر وسادهٔ سلطنت[1] نشاندند۔ امّا دلش بجا نیامد۔ و از کشته شدنِ سردارِ محرمِ اسرار بے قرار مے ماند۔ و بادیدهٔ[2] گریان و دلِ بریان مے گزرانید۔ و دشنام صبح و شام به فرزندِ خودکام مے داد۔ و به کار و بار سروکارے نداشت۔ آخر از خشم و غم بسیار بیمار گردید و امورات ممالک را[3] راجه دهیان سنگهه به حکم و ارشادِ کنور نونهال سنگهه سر انجام مے ساخت تا آن که مدتِ یک سال و چهار ماه گزشت۔ که مهاراجه کهرک سنگهه از دنیائے بے وفا[4] در گزشت و رختِ اقامت به عالمِ بقا بُرد۔

قضا را چون به منزلِ ناگزیر میّتِ آن مسافرِ دل گیر[5] رسانیده امیر وزیر مراجع به شهر شدند۔ کنور نونهال سنگهه هم دوشِ میان اودهم سنگهه خلف رشید مهاراجه گلاب سنگهه پنجه در پنجه کرده متوجهِ دخولِ قلعه بودند[6]۔ هنوز از در دروازه پا اندرون نه گزاشته بودند که پارهٔ حصار و سنگِ پارهٔ دیوار بر سرِ آن دو جوانانِ نا برخوردار افتاده جانِ هر دو را به هوا بُرد ؎

پسر برخورد از رضائے پدر   بدولت رسد[7] از دعائے پدر

چون پدر نا رضا رفت پسر به دولت نه رسید۔ چون این حالتِ پُر ملالت هفدهم ماه کاتک سمت ۱۸۹۷ واقع گردید۔ عالمے به حیرت آمد[8] و جهانے تعجب نمود۔ و بر زبان ها به تأسف رفت۔ ؎

نکو را نیک بد را بد شمار است   به پاداشِ عمل گیتی به کار است

راجه دهیان سنگهه یک دو روز اخبارِ زخمی شدنِ او اشتهار داده۔ و خبرِ فوتش مخفی داشته۔ شهزاده شیر سنگهه را از وتاله درخواست کرد۔ که آمده به کارِ سلطنت پردازد۔ و بر مسندِ دولت بر نشیند۔ که جائے حاکم خالی است۔ درین وقتِ سخت بی بی چند کور به سرِ وقت آمده واقعهٔ شوهر و حالتِ پسر دیده و شنیده آهِ سرد کشید۔ و اشکِ گرم بارید۔ و به آوازِ بلند نالید۔ ؎

چندان زغمش به چهر نالید   کز نالهٔ او سپهر نالید
معجر شده از طبانچه پاره   اشک آمده تا به گوش داره
چون سبزه[9] گهے به خاک مے خفت   چون غنچه گهے شراره مے رفت

---

[1] ب و ج: "وساده خلافت"۔ [2] ج: "با" حذف کرده و ا: "بدیده"۔ [3] ج: "را" حذف۔

[4] ب و ج: "از دنیا بے وفا"۔ [5] و: "دل گیر" حذف۔ [6] ج: "بودند"۔ [7] ب و ج: "بدولت رسد"۔

[8] ج: "آمد و جهانے"۔

[9] ج صفحه ۳۳۲: "چون سبزه"۔ ا: "شیره"۔

بودند. شرفِ صدور یافت. هم چنان فرمانِ عاطفت بُنیان بنامِ دیوان ساون مل ناظمِ ملتان و کرنیل میهان سنگه مشیرِ مملکت کشمیر و غیرِ ذالک عزِّ صُدور پذیرفت. هریک به خلوصِ نیّت به کارِ متعلقهٔ خود پرداخت. و راجه راجگان دهیان سنگه مهاراجه کهرک سنگه را بر مسندِ عزت نشانده به دستور و آئینِ مهاراجه سُورگ باشی به کار و بارِ سلطنت اشتغال ورزید. و از بیخهٔ غبارِ فتنه و فساد برخاستن نه داد[1]. هر واحد را پایه به پایه نگاه داشت. بلکه اہلِ کاران و تحصیل دارانِ پرگنات و امراء و سردارانِ دربار[2] را زیاده مرهونِ منّت ساخت. و رسوم[3] مواخذه و مطالبه دور کرد و ساخته و پرداختهٔ عمّال منظور نمود. هریک به حالِ خود خوشنود بود. مگر سردار چیت سنگه "ندیم[4] هم رازِ مهاراجه" که حسود بُود. خرسند نه گشت مے خواست که خود مالک و مختار بوده به تمامی[5] کارخانجات در آمده مالِ سرکار خورد برد نماید. راجه مانع مے شد. ازیں جهت نزاع به میان آمد. و دریں اثناء راجه گلاب سنگه بهادر که هم رکاب کنور نهال سنگه در نواحیِ پشاور مامور بود. بعدِ انتظامِ امور هم راه و هم پائے کنور[6] مذکور واردِ لاهور گردید. و مانده و بودِ آں جا دید. و چگونگیِ این وقت از برادر شنید. پس هر دو برادر مشورت کرده پیشِ نونهال سنگه خصومتِ بے موجب سردارِ ناهموار ظاهر کردند. و در خلوت صلاح شمرده در قلعِ بنیادش تجویز کردند. چنانچه آخرِ ماه اسوج در ایامِ نوراته سمت ۱۸۹۶ یک هزار و هشت صد و نود و شش بکرمی شهزاده نونهال سنگه و هرسه برادر راجه ممدوح[7] مع اعوان و اصحاب پیش از طلوعِ آفتاب ابوابِ در[8] کشاده داخلِ حصار شدند. و سردار چیت سنگه و برادرِ خوردش را از خوابِ غفلت بیدار کرده سزائے[9] اعمال در کنارِ شاں نهادند. و به بسترِ مرگ خوش ترک خوابانیدند. مهاراجه کهرک سنگه از مشاهدهٔ تیغِ علم و قلم شدنِ انیسِ همدم چوں شاخِ بید برخود لرزید. و به بانگِ بلند گریست و گفت ؎

مرا[10] نے کاشکے مادر نے زاد   دگر مے زاد کس شیرم نے داد

هرچند راجه گلاب سنگه[11] به تعظیم و ادب پیش آمده تسلّی داد. طمانیت پذیر نه گردید. اگرچه

---

[1] ج: "نه دارد"؛ ب: "نه داد" نوشته. [2] ج: "دربار" حذف، و ب: "ــــ ساخت".

[3] ج درص ۳۳۳: "رسوم مواخذه و مطالبه دور کرد و". [4] ج: "ندیم هم رازِ مهاراجه" حذف کرده.

[5] فی الاجمل "تمامی" وے "تمام" که صفت مے باید. [6] فی الاجمل "کُنور" نوشته وے "کنور" مے باید که لفظ ست از سنسکرت یعنی شاهزاده. [7] ج: "راجه وغیره" وے ممدوح "فروگذاشته" و معه نیز". ب: "راجه ممدوح". [8] ب و ج: "ابوابِ در".

[9] ب و ج: "سزائے اعمال".

[10] د: "مرا مادر کاش که مادر نه زادے ۔ دگر زادے مرا شیرے ندادے". وے "کاشکے" باید

[11] ب و ج: "گلاب سنگه و تعظیم" نوشته ولے "به تعظیم" مے باید.

حلیهٔ سرکار خوش وضع ، میانه قد ۔ متناسب[1] الاعضاء بود ۔ داغ چیچک بسیار بر روئے داشت ۔ و چشم راست کل نما و چشم چپش برجا[2] ۔ با وصف یک چشمی و ضعفِ تنی قوتِ فطانت و فطرت و سلیقهٔ ملک گیری و قلعه کشائی و شجاعتِ وافر او را به حدّے موجود بود ۔ که در دیگرے کم و معدود[3] است ۔ هر چند در امور مهلکه[4] قصد مے کرد ۔ خدا او را سلامت مے داشت ۔ و انصرام و انجام مهمات را خاطرخواه مے ساخت ۔ زور و طاقت خود را در کارهائے خطرناک و ناممکن بے موجب صرف و برباد نمے کرد ۔ اگر در مهمے از وے خطا مے شد ۔ به وجهے رخنه در امورِ سلطنت و بنیان[5] حکومتِ او راه نمے یافت ۔ از قوت و شجاعتِ دلی و ذکاوتِ جبلّی[6] جمیعے اهلِ فساد و گردن کشان و طرف داران ملکِ خود را مطیع و منقادِ خود مے داشت ۔ احدے را یاره[7] نه بود که در زندگی با وے سرکشی کردے[8] ۔ اگرچه قادر بر نوشت و خواند نه بود ۔ مگر آن چنان صائبِ تدبیر و عالی فهم بود ۔ که کار و بار سلطنت خود را بے اعانتِ صلاح و مشورتِ دیگرے بخوبی مے کرد ۔ اگرچه رحم و افسوس در دلِ او[9] جا نداشت ۔ اما ظلم بر کسے نمے ساخت ۔ و عوض خون قصاص نمے گرفت ۔ مگر به حسبِ ضرورت و نالشِ[10] مظلوم به بریدنِ دست و پا یا بینی[11] سزاے داد ۔ و یا از وطن او را جلا وطن مے ساخت ۔ سخن[12] مختصر هرچه بود ۔ نیکو بود ۔

مهاراجه کهرک سنگهه

بالآخر بعدِ انفراغ کارِ شنقار[13] او همه امرا بکار خود قرار گرفتند ۔ و مناشیر[14] به مُهرِ مهاراجه کهرک سنگهه خلف الرشید سرکار در بابِ تشفی و دل جمعی بنام عمّال و حکام و محافظانِ حدودِ ممالکِ محروسه خصوص بنام شاهزاده نونهال سنگهه و مقربِ بارگاه راجه گلاب سنگهه که در حینِ تکستر[15] بدنِ سرکار جهتِ محافظتِ حدودِ ممالکِ پشاور مامور

---

[1] ب وج: "تناسب الاعضاء" ولے "متناسب الاعضا" مے باید ۔ [2] ج: "برجا" ۔

[3] کذا فی الجلد ولے "محدود" باید ۔ [4] ج: "مهلک" ۔ ب: "مهلکه" ۔ [5] ج صفحه ۲۲۲: "بنیانِ حکومت" ۔

[6] ج: "ذکاوتِ طبعی" ۔ [7] فی الجلد "یارا" ولے "یاره" بجائے خود درست است ۔ فرهنگ آنندراج ۔ ــ

در گلشنِ عدلِ تو صبا را نبود　　آن یاره که پیراهنِ گل پاره کند

[8] فی الجلد "مے کرد" ولے محلِ ماضی استمراری نیست: "کردے" باید ۔ [9] ج: "در دلش"

[10] ج: "و نالشِ مظلوم" حذف کرده [11] ج: "بریدنِ دست یا بینی" ۔ [12] ج: "سخنِ مختصر"

[13] ج صفحه ۲۲۲: "سنسکار او" ۔ این کلمه سنسکرت "سنسکار" است ۔ الف و ب: "شنقار" ۔ شنقار شدن عبارت "بدر رفتنِ روح از بدن یعنی مردن است" ۔ این سنسکار یکے از شانزده تقریب است ۔ که در حیات به عمل مے رسد ۔ [14] ج: "مناشیر والا" ۔

[15] ب وج: "تکستیر بدن" ۔

آمده در جاں نثاری همراهِ شاهِ خود تیار شدند. هرچند شاهزادگان عالی تبار و ارکانان[1] تاب دار و راجهٔ راجگان دهیان سنگهه آن عفتیانِ حرم سرائے را ازین اندیشه به صد پُر دلی و دلاسا امتناع نمودند. اما آن وفا کیشانِ عاقبت بین ازین اراده اجتناب گزین نه شدند. و خود را به پیرایهٔ گوناگوں و زیورات و جواهرات بو قلموں آراسته بر محافه و چندول نشسته دوش بدوشِ اورنگ نوشه رواں شدند. درمیان راه هزاراں هزار نقدیات و زیورات و جواهرات و پارچات بر مساکین و غُربا بر نامِ خدا نثار و ایثار نمودند. و هم شاهزادگان و اعیانِ دولت زرِ وافر بر اورنگِ میّت افشانده مستحقاں را از آز و نیاز بے نیاز ساختند. چوں در منزل ناگزیر که جهت آن شاه جنت آرام گاه تخت گاه از صندل[2] و عود ترتیب به قاعدهٔ هنود داده بودند. با هزار ناله و آهِ سخت[3] تختِ آن رضواں مرتبت[4] از دوشِ امراء و اقربا فرود آوردند. جهانے را دل به درد آمد و شعلهٔ آه از دل ها به بالا رفت. آن همه (نازنیناں)[5] مه جبین و ماه رویان مهر گزین که یازده تن چوں سلکِ پروین مثلِ مسماة[6] هر دیوی و کتوچ وغیره در عقدِ هم بستریٔ او منسلک بودند. به کشاده پیشانی به امیدِ وصلِ جاودانی به پهلوئے مبارکِ او آرامیدند. همان دم شاهزادگانِ سعادت مند و مقربانِ طالع ترند به قانونِ قاعدهٔ اهلِ هند آتش دمیدند. و داغِ وداع بر دل نهادند. و شعلهٔ آتشِ آهِ زنی امیر و فقیر تا کرهٔ اسیر[7] تاثیر کرد. دریں حالت عجب سرّے به ظهور پیوست که یک قطعه کبوترِ پاک سرشت یک دست بے تابانه از آشیانهٔ بام و کاشانهٔ پرواز در اوجِ هوا نموده پروانه آسا بر رُخِ آن شمعِ آتش لقا فردوس جا بال و پر افشانده خود را همراهِ او سوخت. مدت العمر سرکار عالی اعنی مهاراجه رنجیت سنگهه بهادر به قدرِ پنجاه و هشت و نیم سال گزشت. ازاں جمله بعدِ پدر چهل و نُه سال حکومت کرد. ازاں[8] جمله چهل سال در بلدهٔ لاهور سلطنت راند. سمادهه[9] مهاراجهٔ متوفی و پسرانش متصلِ دروازهٔ حضوری باغ بلدهٔ لاهور بر لبِ دریائے راوی به عمارتِ دل کشا بنا ساخته اند.

---

[1] کذا فی الجلد و. "ارکان" جمع رکن کافی ست. [2] ج ص٣٣٣: "چوب صندل". [3] ب و ج: "آه سخت".
[4] ج: "رضوان مرتب". [5] ب و ج: "آن همه نازنین و ماه جبین". [6] ب و ج: مسماة هردیوی وغیره حذف.
[7] کذا فی الجلد "اسیر" و ے "اثیر" یعنی بلند باید.
[8] ج ص٣٣٣: "ازان جمله" حذف.
[9] ج: از "سمادهه مهاراجه"...... تا ...... "بنا ساخته اند" حذف کرده.

بخوبی اطوارے کردند۔ اگرچہ زرِ فردلی از سرداران و کارداران بسیار پیدا کردند۔ اما بہ سبب نوال و عطیات[1] و خیرات و تصدقات نام بہ نیک نامی ہویدا کردند۔ آخر عمر زباں کہ بہ دار دیگرِ جہاں حکم فرما بود۔ از یبوستِ عصبیہ[2] مسدود و معطل [شد]۔ و امورِ حکومت بہ زبانِ راجہ دہیان سنگھ محوّل شدند۔ ہر چند فقراء و حکماء دوا و دعا کردند۔ فائدہ مرتب نہ شد

چو آمد قضا از مداوا چہ سود چہ جائے پُزشک از مسیحا چہ سود
چو ز[3] اندازہ بگزشت سوء المزاج فرو ماندہ عاجز طبیب از علاج

تا آں کہ ضعف ہر روز بہ طبعِ والا اِستیلا یافت۔ و آماس چہرۂ پُر بہرہ را سراپا گرفت۔ آخر حالت دگرگوں گشت۔ وقتِ نزع نزدیک رسید۔ مقرباں بہ جزع و فزع درآمدند۔ و خیرات و مبرات[4] از اقسامِ زر و جواہرات بہ قدرِ بیست و یک لک روپیہ نقد و دیگر نفائس و اجناس بیروں از حدِ تعداد بہ دستِ خود نمودہ و بازوئے شہزادہ کہرک سنگھ بہ دست راجہ دہیان سنگھ دادہ از زبانِ دل و جان واہگورو واہگورو گویاں جاں بجانِ آفریں[5] سپردند۔ اِنا لِلّٰہ و اِنّا اِلَیہ راجعون۔ چناں چہ بہ تاریخ پانزدہم ماہِ ہاڑ سمت ۱۸۹۶ یک ہزار و ہشت صد نود و شش بکرماں جی روزِ پنجشنبہ[6] مطابق ۱۸۳۹ء یک ہزار و ہشت صد و سی و نُہ عیسوی آفتابِ پنجاب غروب شد۔ شخصے[7] تاریخش گفتہ۔

ناگہاں افغاں کناں مے گفت جوزا بااسد کز سپہرِ سلطنت افتاد گویا آفتاب

عالمے را شبِ ماتم افتاد و جہانے را غم[8] و الم دست داد۔ ع

[9] "شب شود آمے۔ رود خورشید چوں زیر زمیں"

ہر گاہ جسدِ اشرف را بہ عطر و گلاب و الطف[10] آب شست و شو دادہ بر تختۂ تابوت انداختہ بہ آئینِ امراء و سلاطین بہ صد[11] شان و تزئین بیروں آوردند۔ پردگیانِ وفا سرشت ناموس پرست دنیائے ناپائدار را بے رخِ آں[12] بدرِ پُر انوار شبِ تار انگاشتہ بے حجابانہ از خانہ بدر

---

[1] و و ب: "عطایات"۔ ولے "عطایا" درست است۔ بحوالہ فرہنگ آنند راج۔ [2] و: "عرصہ"۔

[3] و و ب: "اندازہ" ولے "ز" حرف جاد برآں ناگزیر است۔ پس "ز اندازہ" نوشتیم۔ [4] و: "برات"

[5] و: "بہ جاناں"۔ [6] ب و ج: مزید "بین العصر و المغرب"۔ [7] ج ص۲۳۲: شخصے تاریخ وفاتش در کشمیر گفتہ۔

[8] و: "غم ماتم"۔ [9] و: "شب شود امی رود خورشید چوں زد زمیں"۔ ج: "چوں زیر زمیں"۔

[10] و: "آں طرف"۔ ب و ج: "الطف آب"۔

[11] و: "بہ صد شان و تزیں"۔ ب: "بصد شان و زیں"۔ ج: "بہ شان و تزیں"۔

[12] و: "آں و انگاشتہ" حذف کردہ۔

و رام چند ریتی و از زمرۂ حکما، فقیر عزیز الدین و خلیفہ نور الدین و میاں امام الدین و شیخ احمد سیالکوتی و خیری شاہ لاہوری و حافظ روح اللہ پشاوری و حکیم حاکم رائے و لالہ دلپت رائے منجم و نور محمد رلی[1]۔ دیگر از مصاحبانِ بزم بھائی رام سنگھ و بھائی گورمکھ سنگھ و از تحویل دارانِ خزانہ مصر بیلی رام و مصر جتا مل و از بہتہ برادران مصر رام کشن بود۔ و کچہری عدالت لالہ سوجان رائے جہتا و ویساکھا سنگھ بہل گرم مے داشت۔ و مہر دار العدالتِ سرکار نزد یوسف خاں داروغہ حوالہ بود۔ از مستاجرانِ نمک منڈی و پرمٹ راما نند شاہ و سکھہ دیال بانیہ کہ چند روز خطاب دیوانی یافتہ بود۔ دریں ولا مصر ریا رام مالکِ پرمٹ است۔ و از مقربانِ حواشی بساطِ خدمت گاران و اہل نشاط و شاگرد پیشہ و بہیہ ہائے[2] ڈہودی خاصہ و داروغگانِ اصطبل و فیل خانہ و گاؤ خانہ و شتر خانہ و آہو خانہ و چیتہ خانہ و سگ بانان۔ لانگریان[3] و فراشاں وغیرہ کارخانجات چہ شرح دہد۔ و از فقیراں و سادہان مثلِ بھائی پرم ہنس و بھائی کرم سنگھ فقیر مست مذہبی[4] چہ بیان نماید[5]۔ کہ چگونہ سرکار بہ ہر یک بموجبِ مقدارِ او سلوک مے فرمود بلکہ ہر واحد را از شاہ و سپاہ و از امیر و فقیر و سردار و خدمت گار بہ حضورِ خود طلب داشتہ کار و بار مے گرفتند۔ و نام ہر کسے بہ زباں یاد و حافظۂ کمال داشتند۔ شخصے را کہ یک بارے دیدند۔ اکثر بعد دہ سال بہ حضور مے آمد مے شناختند۔ و نام ہائے[6] تمام قصبات و قریات پنجاب معہ جمیع حاصلات یادش بودند۔ بلکہ نام ہائے اکثر چودہریاں و قانون گویان و زمینداران و عہدہ داران یاد مے داشتند۔ بر وقتِ ضرورت و ہنگامِ طلبِ پروانہ بہ نام آنہا نویسانیدہ یاد مے فرمودند۔ ایں قدر حافظہ در دیگرے یافتہ نمے شود۔ ہر کہ بہ حضور مے رسید۔ بہ خلعت و زر مسرور مے گردید۔ کسے کہ ملازم شد دولت لازم[7] او شد۔ کسے کہ از قرب مہجور ماند۔ مثلِ من از دولت دور ماند۔ زر و دولت در دربار او از در و دیوار مے بارید۔ و اہلِ دربار و صاحبِ کار مثلِ خود دیگرے را نمے دید۔ اگرچہ ہر واحد از وفورِ زر محظوظ بود۔ اما خوفِ اخذ مطالبہ در نظر ملحوظ۔ با وصفِ ملکِ اندک و خرچ بسیار اجرائے کارِ سلطنت

---

[1] و، "رلی"؟ [2] و، "بہیہ ہا" حذف۔ خالصہ۔ ب: حاشیہ "بہیہ ہائے ڈہودی" خاصہ۔

[3] چ، ن، وکسانیکہ در باورچی خانہ یا لنگر نان مے پختند۔ [4] و، "مذہبی" حذف۔ ج، "فقیر مست مذہبی" حذف کردہ

[5] و، "نماید"؟ [6] کذا فی الجلد، "نام تمام .... یادش بودند" ج نیز؛ و، "نام ہائے تمام ..... یادشان بودند" باید نوشت۔ [7] و- فی الجلد "لازم او"؛ و، "ملازم او" باید۔

بهت سنگهه جهنه واسیه و رام سنگهه حسن والیه و رام سنگهه بلی و نهال سنگهه و شام سنگهه و پرتاب سنگهه و حکم سنگهه و جگت سنگهه و چتر سنگهه اتاری والہ و گربیا سنگهه بهادر جنگ سپه سالار و پهولا سنگهه و سادهو سنگهه ہنتاب و جوده سنگهه رام گرهیه[1] و جوده سنگهه موریاں والہ و سرداران اہلو والیه و سردار فتح سنگهه کپور تهله والہ و جودهه سنگهه کلسیاں والہ و جوند سنگهه موکل و جیون سنگهه و سدا سنگهه موری و فتح سنگهه مان و فتح سنگهه چهاچهی و فتح سنگهه دهاری[2] و عطر سنگهه دهاری و فتح سنگهه رنگهریه و شام سنگهه و جهنڈا سنگهه چاہل والہ و بابو رائے جمع دار و جمع دار خوش حال سنگهه و سردار تیج سنگهه دریں ولا از جناب صاحبانِ عالی شان خطابِ راجگی یافته است۔ راجه دهیان سنگهه و راجه گلاب سنگهه و راجه سوچیت سنگهه و راجه هیرا سنگهه و رائے کیسری سنگهه و لابهه سنگهه و مصر دیوان چند ظفر جنگ بهادر و میاں غوثی خاں[3] و میاں خزانه و دیوان محکم چند و دیوان موتی رام و رام دیال و کرپا رام نبیره و کشن چند و مول راج و تارا چند و سردار پیر محمد و سلطان محمد خاں پشاوریه و فتح خاں توانه و مستر سوالیر الارد صاحب و ونتورا صاحب و موسے فرنگی و کورت و کوتلین وادی طابیله[4] و هارسن[5] نصارئی و بجوئی[6] صاحب و جان هوم و روشن خاں و عباد الله خاں[7] نجیب وغیره افسرانِ پلٹنِ سپاه توپ خانه و زنبور خانه و سردارانِ گهوڑ چڑها گلاب سنگهه کنهیه وغیره سوارانِ چار یاری[8] از دیوانیانِ اہلِ قلم دیوان بهوانی داس کوبه و دیوان دیوی داس پشاوریه و نانک چند چوپره و دیوان ساون مل و لاله کرم چند سوهنی و شنکر داس دوگل و کرپا رام چوپره و هنس راج قانون گو و گهر مل مینی[9] و دیوان گنگا رام و دیوان دینا ناتهه که دریں ولا به توجهاتِ موجهه صاحبانِ عالی شان به خطابِ راجگی مقرر[10] اند۔ و شیخ غلام محی الدین و لاله بهگت رام نیک نام و امریک رائے[11] بخشیانِ سپاه و از منشیانِ حضوری لاله رام دیال کهواتیه و بشن سنگهه کلال و شو دیال موهر والہ و رتن چند داڑهی والہ و رتن چند دوگل وزیر آبادیه و سردها رام و سهب دیال لاهوریه و کاهن چند مراسله نویس

---

[1] ب: "رام گرهیه". [2] ب: "و عطر سنگهه دهاری" مزید نوشته. [3] و: "غوثی خاں".

[4] ب: "و ادبی طابیله". ج [5] ب: "الی". [6] ب: "بیوی"، ج: "بیبی".

[7] ب: "عباد الله خاں نجیب" نوشته. [8] کذا فی الجمله "چار یاری" لے "چار یاری" درست است.

[9] و: "مینی". ب صـ۱۵۳: "منی". ج صـ۳۲۱: "منتی". [10] و: "مقرر است". ب: "مقرر است". ج: "بخطابِ راجه مقرر است". "مقرر اند" باید. [11] و: پس از امریک رائے "مستوده سیرت" زاید نوشته که مناسبت به مضمون ندارد. ب و ج: حذف کرده.

گندا سنگھ گورو خالصہ طلب داشتہ بر کنارِ آبِ جہلم زیرِ سایۂ چادرِ خود آوردہ بود بہ وجود آمدند۔ ہفتم مہاراجہ دلیپ سنگھ از شکم مہارانی عصمت مکانی بی بی زندہ کور در سمت ۱۸۹۵ یک ہزار و ہشت صد و نود و پنج بکرم (بمطابق ۱۸۳۸ عیسوی) ماہ بہادروں بہ طالع سعید تولید یافتہ مانند دُرِ یتیم لائقِ تعظیم گردید۔ کہ گفتہ اند۔ ع "دُرِ یتیم را ہمہ کس مشتری بود"

سوائے ایں چند زنانِ پاک سرشت[۱] [زنانِ[۲] دیگر نیز] در کاشانۂ دولت بودند۔ مثل سرکار پہوری و ہردئی و پچھی و مہتی و دخترانِ راجہ سنسار چند و دیگر سردارانِ بخت بلند۔ ہر یک را جاگیر و روزینہ و عنایات و عطیات[۳] ہر روزہ مقرر بود۔ بلکہ در آخرِ عمر گل بہار نام بیگم از اہلِ طوائف منظور کردہ بہ مشکوئے رشکِ ارم داخل نمودند۔ ہم چناں دیگر کنیزان وفادار اندرونِ حرم سرائے فردوس[۴] نگار بہ خدمتِ سرکار سرور کار داشتند۔ و گذرِ اوقات آنہا محض بر انعامات و عطیات[۵] منحصر بود۔ دیگر از تعدادِ سردارانِ صاحب استعداد کہ بہ وقت خود از دولتِ سرکار مستفاد[۶] ماندہ چہ خامہ را سر دہد۔ کہ دریں مختصر (رسالہ) نمے گنجد۔

سردارانِ عالی رتبۂ سرکارِ نامدار

از آں جملہ اسم نویسی بعضے سردارانِ کلاں کہ نام و نشانِ آنہا ظاہر و عیاں است۔ بر دیباچۂ اعلان مے نگارد و جہت پس ماندگان یادگار مے گزارد۔ اکثرے از آں پیش روئے[۷] سرکار مسافرِ راہِ عدم شدہ اند و بعضے در قیدِ حیات اند۔ کہ ایں جملہ امرائے والا شان کہ بہ جاگیر و مواجب خوش گذران بودند۔ اولاً فتح سنگھ کالیاں والہ۔ دل سنگھ۔ عطر سنگھ ہنرند۔ دل سنگھ اکال گڑھیہ۔ جودھ سنگھ وزیرآبادی۔ گندا سنگھ بھانی۔ ہری سنگھ نلوہ۔ حکما سنگھ چیتی[۸]۔ باگھ سنگھ ہلووالیہ۔ سدہہ[۹] سنگھ دودیہ۔ جمیل سنگھ گنہیا۔ کرم سنگھ چہینہ۔ خزان سنگھ۔ گیان سنگھ نکیہ۔ امیر سنگھ۔ بدہہ سنگھ سندہاں والیہ و دہرم سنگھ جلالیہ و باگھ جلالیہ و باگھ سنگھ مرالی والیہ و دہرم سنگھ پتاسہ و رتن سنگھ کونکلو و[۱۰] جیون سنگھ پندی والہ و جسا سنگھ چندپوتہ[۱۱] و ویسا سنگھ و امر سنگھ و بہنا سنگھ و رن جودھ سنگھ مجیتھیہ۔ و سردار[۱۲] جمیت سنگھ۔ جوالا سنگھ پہدانیہ و

---

[۱] د: "سرشت"۔ [۲] برائے ارتباط و تکمیلِ معنی "زنانِ دیگر نیز" باید افزود۔ [۳] کذا "عطیات" و سے سابقاً بحوالۂ فرہنگ آنند راج "عطایا" نگارش یافتہ۔ [۴] ب صـ۱۵۲: "فردوس نگار"۔ [۵] چناں کہ بالا نگارش یافتہ۔

[۶] د: "مستفاد"۔ [۷] ب و ج: "پیشِ روئے حضور"۔ [۸] د: "حکما سنگھ چمنی"۔

[۹] د و ج: "سدھ سنگھ"۔ جب: "سدا سنگھ"۔ [۱۰] ب: "نجگا سنگھ" مزید نوشتہ۔

[۱۱] د و ب: "چند پوتر"۔ ج: "چندسوتیہ"۔ [۱۲] ب: "سردار جیت سنگھ" نوشتہ۔ ج: "شام سنگھ۔ پہنک سنگھ۔ جودھ سنگھ سوریاں والہ"۔ حذف

حدود به طرفِ لودهیانه و فیروز پور تشریف می آورد. لوازمِ ضیافت لائقه به وساطت وکلای معتبر بجا می آورد. چنان چه در سنه ۱۸۳۱ء عیسوی صاحب بهادر لارد ولیم بینٹنگ گورنر عنان توجه به حدود روپر فرمود و خود سرکار با یلغار با سائر مصاحبان و افسرانِ خود بر لبِ دریای ستلج فرا رسیده به ملاقاتِ صاحبِ ممدوح در مقامِ روپر بهره یاب گردید. و به تجدید انضباطِ روابطِ محبت و یگانگت به میان آورد فی مابین سرکارین عالیتین به وجهِ احسن راسِ دوستی استحکام پذیرفت و به وقتِ همراه بردنِ صاحبان بهادر شاه شجاع الملک را برای نشاندن بر تختِ کابل سرکارِ والا در معاونتِ فوجِ انگریزی سلوکِ نیکو به ظهور رسانید. القصه مثلِ سرکار مردِ هوشیار و امیرِ نامدار در سر زمینِ پنجاب پیداوار[1] نه گشته. چون احوال، ماند و بودِ[2] سرکار در هر وقائع اخبار و تواریخ خالصه نامه ها که در این عهد تیار و مؤلف شده اند. مفصل مرقوم و مندرج است. راقم مجمل نویس همین قدر بسند[3] نموده، اسم نویسیِ فرزندانِ ارجمندش به قلم می آرد.

عیال و اطفالِ سرکارِ والا

روشن باد که دولت خانهٔ مهاراجه رنجیت سنگھ بهادر که به خطاب سرکار نام ور است به هفت شمعِ انور منور بود. اوّل شهزاده کھرک سنگھ از بطنِ بی بی صاحبه داتار کور عرف نکین دختر جیله قمر سنگھ سندھو عرف نکی به تاریخ دهم ماه پھاگن سمت ۱۸۵۷ یک هزار و هشت صد و پنجاه و هفت بکرمی سعادتِ ولادت[4] یافت. و در خانهٔ شهزاده کھرک سنگھ ثمره الفواد نونهال سنگھ از چین[5] شکم چند کور دختر سردار جے مل سنگھ کنهیا به تاریخ هفدهم ماه پھاگن سمت ۱۸۷۸ یک هزار و هشت صد و هفتاد و هشت بکرمی (بمطابق سنه ۱۸۲۱ء عیسوی) شگفتگی پذیرفت. ثانی شهزاده شیر سنگھ و تارا سنگھ به تاریخ سمت ۱۸۵۸ یک هزار و هشت صد و پنجاه و هشت بکرمی از شکمِ مهتاب کور صبیهٔ مائی صدا کور زوجهٔ سردار گوربخش سنگھ پیدا شدند[6]. دیگر کشمیرا سنگھ و پشورا سنگھ از مسماة دیا کور و ملتان سنگھ[7] از رتن کور که این هر دو نسوانِ عصمت نشان اولاً به زوجیتِ سنگھ صاحب سنگھ والیِ گجرات هم بستر بودند. بعد وفاتش سرکار به خواستگاریِ بسیار در سمت ۱۸۷۱ یک هزار و هشت صد و هفتاد و یک بکرمی به وساطتِ

---

[1] فی الجلد "پیداوار" و ب "پیدا" کافی ست و مروج.

[2] کذا "ماند بود" و ب "بود و ماند" باید یا "ماند و بود".

[3] فی الجلد "بسند" و ب "بسند" بمعنی کافی باید.

[4] فی الجلد "ولادت سعادت یافته" و ب "سعادتِ ولادت" باید.

[5] ب: "از چین سنگھ چند کور".

[6] ب: "پیداوار شدند".

[7] ب، "که" زاید.

ظاہر کرد بے کم و کاست در دفتر نوشت ۔ و عاملاں لکھہا روپیہ خورد و برد کردند ۔ و ہرچہ خواستند در ملک ساختند ۔ خلق اللہ و رعایا و زمیندار و برایا از مرجعِ کار و خوفِ حکام و کار دار دم نے توانند[1] زد ۔ اگرچہ سرکار نیز بہ دادِ مظلوم کم مے پرداخت ۔ اما کار دار از خوفِ جریمانۂ سرکار ظلم کم مے ساخت ۔ و موجب افزونئ دولت و اقبال و ملک گیری و ازدیادِ جاہ و جلالِ سرکارِ بخت بیدار آں بود کہ در سنہ ۱۸۰۹ء یک ہزار و ہشت صد و نُہ عیسوی مطابق سمت ۱۸۶۵ یک ہزار و ہشت صد و شصت و پنج بکرماں رابطۂ یگانگت و دوستی با صاحبانِ عالی شان انگریز بہادر متوسلان سرکار انگلیندی پیدا نمود ۔ و عہدنامۂ ایں طرف ستلج حاصل کرد ۔ پس ایں طرف ہرچہ خواست ۔ نمود ۔ اگرچہ مرتبۂ نخستیں در سنہ ۱۸۰۸ء یک ہزار و ہشت عیسوی ہزہائنس[2] متکاف صاحب بہ عہدۂ سفارت مقرر گشتہ برائے نویسانیدن عہدنامہ از طرف سرکار انگلیسی در پنجاب آمد ۔ در ابتدائے حال مہاراجہ ممدوح بر عہدنامہ دستخط نے کرد ۔ آخر چوں سرکار والا فہمید کہ سرکارِ انگلیسی را بجز انضباطِ روابطِ محبت و یگانگی سنجے[3] دیگر مطمحِ نظر نیست ۔ در سنہ ۱۸۰۹ء عیسوی دستخط خود بر عہدنامہ ثبت نمود ۔ ازاں عہد تا حینِ حیات چناں رعایتِ عہدِ مرقوم مرعی داشت ۔ کہ در عالمِ مثال خیالِ مغایرت بہ خاطر نے گزاشت ۔ در آئینِ دوست داری و طریقۂ وفاداری از دل و جاں بہ خدمت گاریٔ صاحبان کمر بر میان داشت ۔ و از راہِ اخلاصِ صمیمی مال و جان و ننگ و ناموس را مے خواست کہ مصروف در رضامندیٔ ملازمانِ انگلیندی گردد ۔ و از طرفِ صاحبانِ قدر دان ہم توجہ دریغ نبود ۔ بل بہ توجہ دوستی[4] صاحبانِ عالی شان بہ ایں درجۂ کلاں رسید ۔ چناں چہ رائے نند سنگھ بھنداری ساکن وتالہ از طرفِ سرکار وکیلِ دربار صاحبانِ عالی مقدار بود ۔ ہرچہ مذکور ایما ازاں جا مے داد ۔ سرکار دست بر سینہ و انگشت بر دیدہ مے نہاد ۔ و علی الدوام مراسمِ ارسالِ مراسلات معہ تحائف و سوغات بہ سرکارِ انگریزی مربی و انجاح مے داشت ۔ باوجودِ اغوائے مقربانِ درگاہ و امیرانِ بارگاہ گاہے مخالفت و مغائرت را بجود راہ نے داد بلکہ ہرگاہ کدام[5] افسر در سرکارِ انگریزی برائے ملاحظہ

---

[1] کذا فی الجلد "نتوانند زد" ولے بہ صیغہ ماضی "نتوانستند زد" باید ۔

[2] کذا فی الجلد "ہزہانس متکلف" ولے "ہزہائنس متکاف" ، ہمیں است صحیح ۔

[3] ج و د "سنجے" حذف ۔ ب: "سنجے دیگر" ح ، "وجہی دیگر" ۔ ولے "وجہے دیگر" باید ۔

[4] ب ص ۱۵۱: "درستی" ۔ ج ص ۲۳۵: "متوجہ دوستی"

[5] کذا فی الجلد "کدام" ولے "ہیچ کدام" باید ۔ ت ۔ ب

جنگ با دوست محمد والئ کابل

باز[1] در ہمیں سمت سردار دوست محمد خاں معہ پسراں و سرو سامانِ[2] فراواں بہ قصدِ تصرفِ پشاور از درۂ خیبر بدر آمدہ علمِ فساد بپا کرد . از ایں طرف خود بہ دولت بندگانِ سرکار بہ عجلت ہر چہ تمام تر بہ مقابلہ اش رسیدہ بر لبِ آب مضربِ خیامِ دولت شدند[3] و شلکِ اعزابِ توپ خانۂ رکاب بہ کار آمد . بہ آوازۂ آں زہرۂ اعداء پارہ و دوست محمد بے جنگ فرار[4] و آوارہ شد . باز احدے از افاغنہ رُخ و روئے بہ ایں سُو نہ کرد . و سرکار بدونِ تماشائے کار زار لاچار مراجعت بہ دار القرار بلدۂ لاہور فرمودہ و بہ اطمینانِ خاطر[5] و آرامِ باطن عمر گزرانیدہ . و سرداران و مقربانِ بارگاہِ خود را برائے تحصیلِ زر[6] بہ اطرافِ ممالک خصوص بہ طرفِ دہر بنوں[7] و دیرہ جات و آں روئے آبِ سندھ مے فرستادند . از ہر جا خلج و باج خاطر خواہ بہ خزانہ مے رسید . و خود بدولت ہم بہ طریقِ سیر از لاہور و امرت سر روزِ دل فروزِ دسہرہ حرکت کردہ درمیانِ پرگناتِ پنجاب ہر سال گل گشت مے نمودند . و زر بہ بہانۂ ضیافت و لنگر[8] و نذرانہ و نذر از جاگیر داراں و خانۂ سرداراں مے گرفتند . و بہ کارخانجات صرف مے ساختند . و خود بذات بے مشورتِ غیرے بہ کار و بارِ سلطنت خود و بہ جزو رسی معاملات خوب مے رسیدند . و احتیاجِ صلاحِ وزیر و دیوان نداشتند[9] . و بوقتِ حساب و شنیدنِ ادراجات[10] اعتبارِ دیوانیانِ دربار و مصاحبانِ رشوت خوار نمے ساختند . لہذا[11] واقفکار ہر خانہ را درمیان نشاندہ محاسبہ مے کردند . و یک فصل کار دار ملکی را بے مطالبہ نمے گزاشتند . اکثر وقتِ حسابِ پرگنات قانون گویانِ محالات [را] طلب داشتہ . از احوالِ معاملہ گزشتہ و حال آگاہی مے یافتند . و بارہا فرمودندے کہ قانون گو چشمِ بینائے ماست کہ بہ وسیلۂ آں حقیقتِ ہر مکان مشاہدہ مے گردد . زیرا کہ قانون گویاں احوالِ عمال وانشگاف مے گویند . و دفتریانِ حضور و مقربانِ بارگاہ پردۂ عاملاں مدِ نظرے دارند . الحق بعد مردنِ سرکار کسے [از] اہالی و اہل کار کارِ حساب از کار دار نہ گرفت . و ہر چہ عامل

---

[1] ج ص ۲۲۲ ، حذفِ عبارت : "باز در ہمیں ...... سرو سامان ...... خود بدولت ...... شلکِ اعزاب ...... فرار و آوارہ ...... رو بر ایں ...... مراجعت ...... عمر گزرانیدہ ، بجائے ایں جملہ مزید نوشتہ : "سرکار چند سال بہ آرام مقتضی المرام گشت ؛"

[2] و و ب : "سر سامان" . [3] ب : "شد" . [4] و و ب : "فرار" . [5] ج : "خاطر و آرام باطن" حذف

[6] و : "تحصیل" حذف . ب و ج : "تحصیل زر" . [7] و : "بنود" . ب و ج : "بنو"

[8] ب : "لیکر" [9] و : "بداشتند" [10] کذا فی الجملہ "ادراجات" صح "اندراجات" .

[11] ب ص ۱۵۱ و ج : "معہذا" .

هری سنگھ که در پشاور ناظم بود. به یلغر به جمعیتِ معدودهٔ موجوده کوچیده به مقابلهٔ آن جوانانِ نو رسیده، رسیده به جنگ پرداخت. و چنان جنگِ بی درنگ نمود که قافیه تنگ بر اعدا گشت. قضا را مهرهٔ مارِ[1] تفنگ بر بدنِ گل رنگِ سردار هری سنگھ فرا رسید. دانست و دید که جان بر نمی شود. چابکی بکار برده در قلعهٔ جمرود فرود آمده جان داد. سردار مهان سنگھ پیش کارِ او خبرِ واقعهٔ سردار مخفی داشته اخبارِ زخم و مرهم کردنِ او اشتهار داد. و خود به حرب و ضربِ مخالفان تیار شد. و افغانان از مور و ملخ فراوان فراهم آمده قلعه را محاصره کردند. و هم به جنگ و پیکارِ فوج و سپاه که سران در لشکرگاه بودند. به دلیری و جسارت پرداختند. لیل و نهار حمله هائے مردانه و ها و هوئے تهورانه[2] درمیان بود. سرکار عالی به الهامِ ربانی پیش از شروعِ هنگامه از لاهور کوچیده در گجرات رسیده توقف داشتند که خبرِ شورش رسید. و متعاقب اخبارِ وفاتِ هری سنگھ گوش گزارِ حضور[3] گردید. سرکار فی الحال به راجه دهیان سنگھ و گلاب سنگھ و سوچیت سنگھ و سردار خوشحال سنگھ جمعدار و سردار تیج سنگھ و همه سران و جتھه داران یکسر حکمِ قضا توام صادر[4] نمود که شب و روز شتافته و سر از پا نشناخته به کومکِ محصورانِ قلعهٔ جمرود خود را رسانند. که مبادا به جنود که معدود است[5]. چشم زخم عود کند. چنان چه حسب الارشادِ واجب الانقیاد مشارٌ الیهان به عزم جزم سه منزل بیک روز طے کرده بدیں طریق تمامی رفیق واردِ سوادِ پشاور شدند. محمد اکبر علی خان و سائرِ مخالفان به آوازهٔ رسیدنِ لشکرِ منصور هوائے غرور از سر بدر کرده محاصره از قلعه و دیرهٔ لشکر در گزاشته در پناه درهٔ خیبر خزیدند. و راجه دهیان سنگھ به مقتضائے مصلحتِ وقت تعاقبِ آن منهزمان[6] نه کرده در حوالیِ پشاور مضربِ خیام شدند. و قلعهٔ نو سنگین متصلِ درهٔ خیبر احداث کرده ذخیرهٔ وافر و سپاه متهور[7] دران جا مقرر کرده معاودت فرمودند. و سرکار تا قلعهٔ رهتاس رسیده بود. از همان جا به فتح و فیروزی عطفِ عنان به صوبِ دار السلطنت لاهور نمودند. و انتظامِ مالا کلام در تمام حدود خاطر خواه به ظهور پیوست.

---

[1] د: "مهرهٔ بار تفنگ". ب و ج: "مهرهٔ مارِ تفنگ". [2] کذا فی الجلد "تهورانه". و کلا صفائی "متهورانه" باید.

[3] د: "از حضور". و "از" زاید. ب: "حضور" حذف. [4] کذا فی الجلد "صادر شد". و "سرکار .... حکم صادر نمود" درست است. "صادر .... شد" غلط. [5] کذا فی الجلد "معدود است". و "جنود محدود اند" باید.

[6] د: "منهزمان". ج صفحه ۳۲۳: "آن گروهِ منهزمه".

[7] د: "مشهور".

سمت ۱۸۸۵ که یک هزار و هشت صد و هشتاد و پنج بکرمی (بمطابق سنه ۱۸۲۸ عیسوی) قلعه مفتوح شد و راجهٔ آن جا آوارهٔ دشتِ غربت گردید . و دو صبیهٔ جوانِ راجه سنسار چند به صلاحِ مادر و برادرش که پیر جودها نام داشت به زوجیتِ سرکار افتخار یافتند و ضلع نادون در معاشِ برادر و مادر آن دو گوهرِ عصمت عنایت و مرحمت شد . چون از آن جا به حصولِ مرام مراجعت نمودند . نالشِ غربا و رعایائے سکنهٔ پشاور گوش گزار حضور گردید . به مقتضائے حوصلهٔ کمال یک دو سال اهمال کردند . و به نصائح و پند حکامِ آن جا را اعلام دادند . چون دانستند که خود کام اند .

مهم سوم پشاور

لاجرم در سمت ۱۸۸۸ یک هزار و هشت صد و هشتاد و هشت بکرم (بمطابق سنه ۱۸۳۱ عیسوی) کور نونهال سنگه خلف الصدق شهزاده کهرک سنگه را بتالیقی[1] نصرت جنگ سردار هری سنگه به تصرف پشاور و اخراج حکامِ ستم گر مامور فرمودند . افاغنه پیش از رسیدنِ لشکرِ منصور شهر گذاشته بدر رفتند . و کنور قوی طالع واردِ بلده شده شکرِ ایزدی بجا آورد . در جائے بالا حصار که مسمار افتاده بود . قلعهٔ متین و استوار بنا نهاده سمیر گڑهه نام نهادند . و تهانهٔ محکم نشاندند . و تا سرحدِ خیبر ملک را مسخر نموده قلعهٔ جمرود به سرِ خیبریان تعمیر[2] نموده سپاهِ گران گذاشتند . حکام و عمال جا به جا برائے تحصیلِ مال بحال کرده مراجعت نمودند .

ملاقات با لارد ولیم بینتنگ بر مقام روپر

من[3] بعد آخر در همین سال در سمت ۱۸۸۸ بکرم مطابق سنه ۱۸۳۱ عیسوی یک هزار و هشت صد و سی و یک عیسوی به تاریخ بست و ششم اکتوبر ماه انگریزی در مقامِ روپر اتفاقِ ملاقاتِ سرکارِ بلند اختر با صاحب[4] لارد ولیم بینتنگ گورنر جنرل بهادر درمیان آمد . و انضباطِ روابط[5] یگانگت مضبوط تر گشت .

شهادت سردار هری سنگه در جنگِ جمرود

بعدِ انقضائے چند مدت به خیر و صحت[6] در ماهِ ویساکه سمت ۱۸۹۴ یک هزار و هشت صد و نود و چهار بکرمی (بمطابق سنه ۱۸۳۷ عیسوی) محمد اکبر علی خان پسر دوست محمد امیر کابل به دعوائے ملکِ پشاور به جمعیتِ وافر در جمرود رسیده هنگامه آرا شد . و سردار

---

[1] کذا فی الجلد "بتالیقی" ولے "به اتالیقی" باید . [2] د : "تعمیر نموده . ب و ج ص ۱۵ : "عمر نموده".

[3] ج : عبارت هذا را حذف کرده : "من بعد آخر...... اکتوبر ماه انگریزی ...... لارد ولیم بینتنگ گورنر.......... انضباط روابط.......... گشت .... بخیر و صحت". [4] ا : "با صاحب لارد ولیم سحمک". ج : حذف.

[5] ب : "روابط". ج : حذف. [6] ج ص ۳۲۲ : "بعد چند گاه" مزید نوشته .

ہیبت شاں مصئون ماندند ۔ و دانستند کہ زمانہ نعل واژگونہ زدہ لاچار از آں جا کوچ کردہ متصلِ موضع سیدو کہ میدانِ ہموار و آب بسیار بود سنگھر[1] محکم زدہ دائرہ نمودند ۔ و بہ حفاظت روزانہ و شبانہ قائم گشتند ۔ بہ[2] شنیدن آغازِ انحرافِ یار محمد و فساد انگیزیِ[3] خلیفہ احمد [از] سرکارِ والا حکمِ مبرم بہ نام سردار ہری سنگھ بہادر و شام سنگھ و پرتاب سنگھ و چتر سنگھ اٹاری والا و مقربِ بارگاہ راجہ گلاب سنگھ و سوچیت سنگھ وغیرہ سرانِ افسر شرفِ اصدار یافت کہ با یلغار شتافتہ شاملِ دیرہ سردار بدھ سنگھ شوند ۔ و اشرار ناہنجار را سزائے اعمال در کنار نہند ۔ چنانچہ ایں ہمہ سران حسب الامر بہ یلغر در منزلِ مقصود رسیدہ ممد و معاونِ دیرہ سندہاں والیہ شدند ۔ و ہمہ یک دل و یک صلاح بودہ کمر بہ جہاد بستند ۔ اقوامِ افاغنہ کہ افزوں از تعداد بودند چوں مور و ملخ ہجوم آوردہ بر لشکرِ خالصہ حملہ کردند ۔ مردمِ خالصہ بہ صلاحِ صواب نمائے راجہ گلاب سنگھ بہادر پا برجا فشردہ بہ جنگ پیوستند ۔ و حوصلہ بہ کار بردہ توپ و تفنگ سردادند اکثر مردمِ عمدہ و دلیر تر کہ پیش روِ لشکرِ اسلام بودند ۔ از ضربِ تیرِ اضراب بے تاب شدہ از پا در افتادند ۔ دریں ضمن جملہ مردمِ خالصہ ہم حملہ آوردہ اکثرے را بہ گولی ہائے بندوق و بعضے را بہ تیغ و سیوف از جاں گشتند ۔ بقیۃ السیف معہ خلیفۂ نامور و سرداران پشاور رو بہ گریز نہادند ۔ و آوارۂ دشتِ تفرقہ گشتند ۔ ایں فتحِ عظیم روزِ آدینہ چہار دہم ماہ پھاگن سمت ۱۸۸۳ یک ہزار و ہشت صد و ہشتاد و سہ بکرماں جی (بمطابق ۱۸۲۶ء عیسوی) جلوہ افروز گردید ۔ و سردار سلطان محمد و پیر محمد و شیر محمد بارک زئیاں حکامِ پشاور از سرِ نو خطِ اطاعت قبول نمودہ بہ ارسالِ تحائفِ مضاعف[4] و دادنِ اسپانِ سہ چند از نسبتِ پار سال ملک و مال خود محفوظ داشتند ۔ و سردارانِ منصور بہ اشارۂ حضور بہ حصولِ مراجع بہ لاہور شدند ۔

تسخیر کوہستان

باز سرکار بہ سیر و شکار ممالکِ کوہستان تیار شد ۔ چناں چہ از مقام دینا نگر لشکر برائے تسخیر قلعہ بھتیرہ[5] کہ مسکنِ راجہ انرودھ چند پسرِ راجہ سنسار چند و فتح چند برادرش بود ۔ مامور نمود ۔ و خود ہم درشن دیوی جوالا مکھی نمودہ و زر و نذراتِ وافر گزرانیدہ پشت گرمیٔ لشکرِ منصور[6] نمود ۔ چناں چہ بہ تاریخ

---

[1] و ب: "سکہر" ۔ ج صـ۳۳: "سنگھر" ۔ [2] فی المجلد "از شنیدن" و ے "بہ شنیدن" باید ۔ پیش از سرکار والا لفظ "از" ناگزیر است ۔ و الا ربطِ فاعل با فعل شرف اصدار یافت پیوند نمے گیرد ۔ [3] و ، "انگریزی" ۔

[4] فی المجلد "مضایف" و ے "مضاعف" باید ۔ [5] و : "بھمرہ" ب صـ۱۳۹ "بھیرہ" ج "بٹرہ" و ے "بھتیرہ" ۔

[6] ب و ج : "منصورہ" ۔

به راه روان ایذا مے دادند . به قتل آورد . و تصفیهٔ راه ها نموده در ملکِ هزاره رسید . سرکار عالی از راهِ مهربانی مملکتِ هزاره به جاگیرش عطا و مرحمت فرمود . چنانچه مشارٌ الیه در سمت۱۸۸۰ یک هزار و هشت صد و هشتاد بکرمی در اوسط[۱] ملک هزاره شهر نو ترمیم نموده به نامِ خود هری پور نام نهاد و بازارِ وسیع چار چوک به آئینِ دل پسند و عمارتِ بلند ترتیب داد و آب رود بار از هر کوچه و دکاکینِ بازار جاری بهزار[۲] آب داری گردانید . و اکثر مردم سکنه در خانه هائے خود ها باغیچهٔ خوش نما احداث کردند . و شگوفه ها نشاندند . و مشرق رویهٔ شهر قلعهٔ متین بنا نهاده هرکشن گرهه موسوم نمود . و محلِ دارالحکومت هزاره قرار داد . و به همت و زورِ بازوئے خود همه سرکشانِ آن حدود را مطیع و فرمان پذیر نمود و مفسدانِ کوچه[۳] تار هم فرمان بردار و گردن فرازانِ کهدکهر و سری کوت سر به پائے سر حاضر و به دادنِ خراج و باج تبفاخر[۴] شدند .

خلافتِ ربانیِ خلیفه احمد علی و مهم پشاور

چون در سمت۱۸۸۳ یک هزار و هشت صد و هشتاد و سه بکرمی (بمطابق ۱۸۲۶ء عیسوی) طبیعِ عالی اندکے به ناچاکی[۵] مائل شد . درین ایام خلیفه احمد علی ساکنِ بانس بریلی باتنے چند سیاحت کنان از ممالکِ هندوستان در ممالکِ پشاور وارد گردید . آن تعلیه[۶] پیشه دکان خدالیت[۷] آراسته اکثرے اقوامِ عوامِ افاغنه وغیره اهلِ اسلام (را) مطیع و رامِ خود نمود . بلکه سردار یار محمد خان پشاوری در دامِ او آمد . چنان فساد را بالائی داد . که مردم مسلمین آن روئے آبِ اٹک ملک و شهر حضرو وغیره را غارت نمودند . و مردم هنود را ایذا و مضرت دادند . سرکار پیش ازین سردار بدهه سنگه و عطر سنگه سندهاں والیه را بنا بر تحصیلِ تحائف و اسپانِ مشخصهٔ قدیم روانهٔ پشاور نموده بود . چنان چه مشارٌ الیهما در موضع اکوره اقامت داشتند . و والیان[۸] پشاور در دادنِ اسپان و رسانیدنِ تحائف اقرار امروز و فردا مے ساختند . درین اثنا به اغوائے خلیفهٔ خود رائے تمامی الوش یوسف زئی و خٹک و بهمند[۹] و فریدی و خلیل و جماعتِ عامهٔ اسلامیان[۱۰] شبخون بر امیر و سرداران ماموره آوردند . اما معزٌ الیهما به هوشیاری از

---

[۱] کذا فی المجلد "اوسط" و لے "در وسط" باید . [۲] ا : "نهراز" . [۳] ا : "کوچه تار" ب : "کوچه تاز" .

[۴] کذا "تبفاخر" و لے "متفاخر" باید . بصیغهٔ فاعل . [۵] کذا فی المجلد "بناچاکی" و لے "به ناچاقی" باید .

[۶] ا و ب "تعلد پیشه" ؛ ج صفحه ۱۲۲ "تکلد پیشه" و لے "تقلید پیشه" باید . [۷] کذا فی المجلد "خدالیت" و لے "خدیعت" به معنی مکر و فریب درست است . [۸] ا و ب : "والیان" . ج ، صفحه ۱۲۲ : "سرداران" . [۹] ا : "بهمند" . ب : "بمهد" . ج : "بهد" . و لے "مهمند" قبیله ایست . [۱۰] ا : "اسلامیان" . ب : "اسلامیه" . ج : "اسلامیه" .

عطایات[1] گشت. چنانچه احوالِ راجگان جموال در تواریخ جموں مفصّل مندرج است.

مہم پشاور

باز در سال ۱۸۷۹ء یک ہزار و ہشت صد و ہفتاد و نه بکرمی افاغنهٔ پشاور از ارسالِ اسپانِ نذرانه انحراف نمودند. بل[2] اقوام عوام اسلام آں روئے آبِ سندھ[3] شورش برپا نمودند. سرکار دیگر بار یورش نمود. چناں چه از آب سندھ عبور به داعیهٔ وفور نموده یک طرف راجه گلاب سنگھ و سردارانِ سندھاں والیه وغیره [را] به مقابلهٔ عظیم خاں نامزد کردند. و خود به قتلِ گروه ہا گروه غازیانِ جانباز که شب و روز به مردمِ لشکرِ منصور دست دراز مے نمودند. متوجه شدند. آں جماعت به مقابله سرپشتهٔ پا فشرده به جنگ پیوستند. و سرکار حکم حمله در داد. درین حال اکثر سردارِ نامدار مثلِ پھولا سنگھ نہنگ و کرم سنگھ چاہل و گربہا سنگھ بہادر وغیره در پیشِ چشمانِ حضور جاں نثار شدند. و پیادگانِ پلاتن و سوارانِ گھور چرہا تہمتن جرأت به کار برده آں گروهِ انبوه را چناں از تیغ گزرانیدند. که غازیانِ بے سرو پا درین غزا غرق[4] شده غذائے صمصامِ خون آشامِ بہادران حرام[5] شدند. و بقیة السیف به نامِ غازی حیف خوانده به پاہائے تیز رَو به گریز نہادند. و عظیم خاں افغان بے جنگ و حرب ہزیمت را غنیمت شمرده و قلعه و شہرِ پشاور خالی گزاشته به کوهِ خیبر پناه برد. و سرکارِ بخت یاور به شہرِ پشاور تشریف برده و تا جمرود سیر کرده خواستند که تھانه جات دراں حدود به خوبی گزارند. درین اثنا وکلائے یار محمد برادرِ عظیم خاں متواتر آمده استدعائے اطاعت نمودند. و دادنِ اسپانِ خوش رنگ و شاه پسند به طریقِ خراج و باج ہر ساله ذمهٔ خود قبول کردند. و سرکار از روئے مصلحت آں ملک را که به جنگ به چنگ آمده بود. باز به او عطا فرمود. و خود مراجعت به دارالسلطنت نمود. سردار ہری سنگھ که به حکومتِ خطّهٔ کشمیر از عرصهٔ دو سال سرفراز بود. به موجبِ ارشاد عازمِ ملکِ ہزاره گردید. و درمیانِ راه قلعهٔ منگلی که سدِّ راه بود. به حمله بر کشاد. و قلعه داراں را که ہمواره

---

[1] کذا فی الجمله "عطایات" از عطا که جمع اعطیه و جمع الجمع اعطیات مے گردد. و عطایات به ہیچ قاعده درست نمے نماید. در فرہنگ آنندراج عطایا نیز از عطا عیبقرا جمع بروئے صحت درست است.

[2] الف و د: "بال" ب ص۱۲۵: "بل" ج: "بل" حذف.

[3] ب: "اٹک".

[4] الف و د: "غرق شده" ب: "غرق شده غذا حصام خون آشام بہادراں حرام شدند." ج ص۳۱۳ بر غازیان و درین غزا از نام غازی پرہیز نموده رو به گریز نہادند." نوشته و دیگر حذف کرده.

[5] الف و ب: "حرام شدند." حرام شدند مراد زیست بر ایشان حرام شد.

که حسنِ صورت و معنی داشت غم بسیار کرد و عیشِ محفلِ همایوں منغّص گشت پشتِ دست خائید و لب به دنداں گزید. و نائرۀ غضب اشتعال گرفت. پس جهتِ استیصالِ افغانانِ بد تال[1] و انتقامِ دیوان مدار المهام همّتِ جهاں کشا[2] به حرکت آمد. امّا به مقتضائے حوصلۂ پر فطرت شهزاده ظفر آماده شیر سنگه بهادر [را] معه جمعیّتِ لشکرِ وافر برائے تنبیه[3] و تخریب افاغنۂ ملاعنۂ هزاره تعین فرمودند. چنانچه مائی سدا کور نیابۂ شیر سنگهه که همواره به تربیتِ نواسه مساعی[4] بوده به طریقِ اتالیقی همراه مے ماند. و انتظامِ امورِ سلطنتِ او قرار واقعی (انجام) مے داد زودا زود در حدودِ هزاره رسیده اوّلاً رؤسائے آں جا را به بیم و رجا به دامِ خود آورده حلقۂ اطاعت به گوشِ آنها کشیده در موضع طربیله که جائے عبورِ یوسف زئی در کوهِ گهندگهر بهال بود. قلعه احداث کرد. و تهانۂ قوی نشاند. و زمینداران گردن[5] تاب گهندگهر و سری کوت را هم پیشِ خود سر فرود نمود. پس مائی سدا کور به فراست و دانائی آں سرزمین را به احاطۂ تصرّفِ[6] ملازمانِ سرکار داده معه شاهزادۂ بلند طالع مراجع به فتح گردید. پس سرکار از ممالکِ[7] چهچهه هزاره خاطر جمعی نموده خود به دولت در سمت ۱۸۷۷ یک هزار و هشت صد و هفتاد و هفت بکرماں جی [مطابق ۱۸۲۲ سنه عیسوی] قلعه منکیره را محاصره کردند. و در چهل بسته فتح نمودند. و تا حدودِ سندهه مملکت را از خس و خاشاکِ اعدا پاک ساختند. و ازاں جا به کامرانی مراجع به دار السلطنتِ لاهور شدند. و در ایامِ گرما در شروعِ موسمِ تابستان جهت سیرِ دریائے چناب به طرفِ اکهنور و چک کاهنه تشریف فرما شدند. ازاں جاکه[8] خدمات راجه گلاب سنگه بهادر و برادرانش در بزم و رزم منقوشِ خاطرِ حضور بودند. دریں منزل نزول بهجت شمول فرموده به تاریخ ماه هار سمت ۱۸۷۸ یک هزار و هشت صد و هفتاد و هشت بکرماں جی تشقۀ راجِ[9] جموں به راجه گلاب سنگهه و راجِ بندراتهه به راجه سوچیت سنگهه عنایت و مرحمت فرمودند. و بعد چند گاه راجِ جسروته به راجه هیرا سنگه و راجِ نوشهره و پونچهه به راجه دهان سنگهه

---

[1] ا و ب: "بد تال"، ب: "بدمال". [2] ج ص۳۱۶: "به کار آورده و شاهزادهٔ ....." نوشته. "امّا به مقتضائے حوصلهٔ پر فطرت" حذف کرده. [3] و: "تهیه". [4] کذا فی الجلد "مساعی" در "ساعی" باید.

[5] ا و ج: "گردن تاب"، ب: "گردن" حذف. [6] ب: "متصرّف ملازمان".

[7] و: "ملک"، ب: "ممالک".

[8] و: "که" حذف، ب و ج ص۳۱۷: "ازاں جاکه خدمات".

[9] ا ن: "یعنی حکومت و سلطنت".

است نظر فریب کہ زعفران ازآں جا مے آید۔ دیگر پشمینہ و شال[1] آنچہ در بلدۂ سری نگر پیدائی مے یابد۔ در دیگر ولایات کم نشان مے دہند۔ الاختصار۔ سرکار والا تدبیر از مژدۂ تصرف[2] کشمیر کہ از مجددہ عنایاتِ قادرِ قدیر بود۔ سجدات شکر بجا آورد۔ و شلکِ تہنیت ہا کار فرمودند و از مقام و توقف قصبۂ بہتنیر کہ اعانت و پشت گرمیٔ لشکر منصور تا دراں جا تشریف بردہ بودند۔ بہ خوش دلی و نصرت معاودت بہ لاہور فرمودند۔

مہم ہزارہ

باز در ہمیں سال سرکشانِ بد مآل الوسِ ہزارہ آمادۂ فساد[3] (و) سر بہ عناد شدند۔ الٰہی بخش گولہ انداز مع سپاہِ جانباز جہتِ تادیب المفسدانِ بے ادیب[4] مامور از حضور گردید۔ لاکن چوں آں نوجوانِ ناآموز کار[5] و منصوبۂ اشرار نمے دانست۔ بہ جرأتِ بے جا درعینِ ہیجا[6] ہزیمت یافت۔ سرکار فی الحال دیوان رام دیال [را] بہ معاونت روانہ فرمود دیوان چوں باد شتابان رسیدہ آں گروہ مایۂ فساد را بہ دمِ تیغ برباد کرد۔ و در منزلِ موضع کہلاوت مقیمِ سر اوقات بودہ دوبارہ لشکرکشی بہ ضلع نار نمود۔ آں جماعتِ بے راہ از مقابلہ پائے گریز تیز کردند۔ و دیوان بہ تعاقب پرداختہ در گریوہ و مغاک تمام از صبح تا شام آتشِ پیکار شعلہ بار مے داشت۔ و بہ وقتِ غروبِ آفتاب بہ صد آب و تاب عزیمت معاودت بہ لشکرگاہ فرمود۔ افاغنۂ تیرہ باطن مراجعتِ او ہنگامِ شام (دیدہ) فلک بہ کام خود شناختہ از بالائے کوہ کلوخ اندازی و تفنگ بازی شروع نمودند۔ و از نشیب و فرازِ جبال برآمدہ ہنگامۂ جدال گرم کردند۔ و از ہر طرف ہجوم آوردند۔ سپاہ در شبِ سیاہ راہ بے راہ بہ خرگاہِ خودہا پناہ مے بردند۔ و دیوان در ظلمت اللیل مشعل روشن کردہ مشتغل[7] بہ جنگ و مائل بہ کارِ تفنگ بود۔ و صدا و ندا بہ سپاہ سرِ راہ مے زد۔ کہ پا برجا باشید۔ و رو از ہیجائے اعدا نہ گردانید۔ کسے نمے شنید۔ و اعدا بہ شنیدنِ نعرۂ او خیرہ گردیدند۔ و یک بار[8] بندوق ہا پر کردہ بہ نورِ شمع سر کردند۔ قضا را تیرِ جان گیر از نالِ تفنگ بر بدنِ خوش رنگِ او چسپید و جانش برد۔ ملازمانش افتاں و خیزاں بہ ہزار رنج نعش او بہ خیمہ آوردند۔ و شکستِ سخت خوردند۔ سرکار از سنوح[9] ایں اخبار و کار آمدنِ چناں دیوانِ وفادار

---

[1] و: "آں چہ" حذف، ب و ج: "شال آں چہ در بلدہ"۔ [2] ب: "نصرت" ج: "نصرہ"۔ [3] و: "فساد"۔

[4] کذا فی الجلد "بے ادیب" و لے "بے ادب" باید۔ [5] و: "ناآموز کار"۔ [6] و: "ہیجا"۔

[7] و: "مشتغل" حذف۔ ب و ج: "مشتغل بجنگ"۔ [8] و و ج: "یک بار" ب: "یک بارگی"۔

[9] کذا فی الجلد "سنوح" و لے "سنوح اخبار" بے معنی۔ سنوح بروئے منتخب از سوئے چپ بدستِ راست آمدنِ صید معنی دارد۔ ایں معنی غیر مقصود۔ از شنیدنِ ایں اخبار مقصود است۔

سوختنِ دوبیٔ را گویند. جگ[1] و قربانیٔ گوسفنداں کنایت در کشتنِ نفسِ اماره و ازالهٔ عادتِ بهیمه[2] است. مریدانِ[3] رینه گیانی هم از معرفتِ ربانی بهره داشتند. چنانچه شنکرپت[4] و گنیش پت، و روت پت و سودرشن کول و گوپال کول و جناب رینه از اتباعش در سری نگر به مشربِ خود روشن تر بودند. نقل است که روزے زرگرے از شنکرپت پرسید که رینه گیانی مرشدِ شما با ایں همه آزادگی چرا بت مے پرستند[5]. شنکر جواب داد. تو چرا زرگری مے کنی. گفت پیشهٔ من است. بهرِ روزی. شنکر گفت. آں نیز کسب و صنعتِ اوست بهرِ احضارِ غذا. هم چناں[6] در عهدِ محمد شاه درویشے هندو کیشے[7] ریشے پیر پندت بادشاهِ هردو جهاں حاکمِ قضا، و قدر خطاب او در کشمیر مشتهر به کرامت و خرقِ عادت بود. دیگر پیکرستانِ صنادید[8] و معبدِ هنود دراں حدود بر هر چشمه و آبشار و درّه هائے کوهسار موجود و اکثر بت خانه ها در عهدِ اسکندر بت شکن [موجود بود] و بعضے به مرورِ ایام نابود شده اند. و چندے تا هنوز معبود اند. چناں چه متصلِ اسلام آباد کوهے ست. ازاں آبے جوشیده در حوض مے آید و ازاں آب جاری شده در حوضِ دیگر که ازاں وسیع تر است. مے آید. آں را پتن نامند. پرستش و غسل و خیرات[9] دادن آں جا به نامِ خدا و ارواحِ بندگان [را] وسیلهٔ رفتنِ بهشت مے دانند. و جائے دیگر در درّهٔ کوه چشمه ایست. که آں را سند برآری نامند. ازاں چشمه سه وقت که صبح و شام و نصف النهار که هنگامِ عبادتِ[10] هنود اند. آب جوشیده بدر مے آید. و باز خشک مے ماند. دیگر از بلدهٔ سری نگر به قدر شصت کروهے است برف گاه در غار بتے از برف است. که در ایامِ زاید النور ماه زیاده و افزوں مے شود. و در ایامِ ناقص النور ماه به کمی مے آید. آں را امر ناتهه گویند و زیارت و نیایش گری آں جا را رستگاری جاوید شمارند. هم چناں دیگر مقامات شنکر اچارج[11] و کهیر بهوانی و سارکا دیوی و ددده گنگ وغیره همه پرستش گاه اهلِ هند اند. به قدر سه کروه از سری نگر موضعے است. به پان پور موسوم دراں جا به مقدار هزار بیگهه[12] زعفران زار

---

[1] و ب: «یگ». س ن: «جگ لفظ سنسکرت یگیه است. چیزے که برائے رفاهِ عام داده یا کارے که بدیں مقصود کرده شود یگ نامیده مے شود».

[2] و: «بهیمه». ج صفحه ۲۱۲: «بستیه».

[3] ب: «مرید».

[4] ب: «شیکرپت». ج: «شنکرپت».

[5] و: «نه پرستید». ج: «مے پرستند».

[6] و: «هم چناں» حذف.

[7] و ب: «هندو کیشے ریشے پر». ج: «هندو کیشے ریشے پر». «کیشے پیر» باید.

[8] و ب: «پیکرستان نفادید».

[9] و: «خرویت». ج: «خیرایت».

[10] و: عبارت حذف. ب: «هنگام عبادت». ج: «عبادت» حذف.

[11] و: «شیکر اچارج». ب و ج: «شنکر اچارج». «شنکر اچارج» باید.

[12] ن: «پیمانهٔ رقبهٔ اراضی که به مقدار دو هزار مربع گزے باشد. یک گز برابر چهل و هشت انگشت یا دو ذرع دراز باشد».

کشمیر سی و ششش پرگنه است. و آن بر دو بخش[1] اند. بخش مشرقی را مراج نامند و مغربی را کامراج گویند. و بلدهٔ دار الحکومت آن جا سری نگر نام دارد که راجه پورسین بن پوران در سمت ۱۱۱ یک صد و یازده بکرماں [مطابق سنه ۵۴ عیسوی] بنا نهاده است.[2] اگرچه آبادیٔ اول نماند. اما بالفعل هر قدر که آباد است، خوب است. جامع اهلِ هنر و صنائع هر فن [است] و متصل سری نگر اکبر بادشاه بر کوهِ ماران عمارتِ سنگین به تاریخ یک هزار و ششش هجری تعمیر نموده نامش ناگر نگر نهاد. اما به مرورِ ایام قلیل بنایش مختل شد. بالفعل در آن جا قلعهٔ معتبر است که آن را هری پربت نامند[3] و جائے حاکم نشین شیر گرهی نام دارد. که[4] شیر جوان افغان بانیٔ اوست. و وزیر عطا محمد خان پسر وزیر شیر محمد در عملِ صوبه داری خود[5] آن جا را دار الحکومت قرار داده. سرکار مهاراجه رنجیت سنگه بهادر همین جا را مقرِ حکومت مقرر داشت. دریائے[6] بهت که او را بدستان گویند از چشمهٔ ویر ناگ و چشمهٔ بیت پکه از هر دو منبع جوشیده بر می آید و از میانِ شهرِ سری نگر می گذرد. نزدیکِ شهر گولابے ست سیرگاه که او را دل گویند. مردم به کشتی ها سوار شده سیرِ عالمِ آب می کنند. در همه سرزمینِ کشمیر باغات و میوه جات بسیار است. و زمینِ سرسبز و شاداب و[7] فصلِ بهار از موسم ها خوش تر و به طبائع سازگار. اما درین روزها کیک و پشه و سپش[8] بسیار می باشند. و دیگر حشرات و موذیات[9] کم آزار. اکثر فقرائے هر فرقه در آن جا ریاضت کیش بوده اند. خصوص برهمنانِ هندو کیش و فقرائے ریشے رامائی[10] و شعبه[11] و کاکا صاحبِ تصفیه و اتقیا اند. و از اولیا خانقاهِ میر سید[12] علی همدانی زیارت گاه است. دیگر در عهد شاه جهان بادشاه در سنه ۱۰۴۹ یک هزار و چهل و نه هجری [مطابق سنه ۱۶۳۹ عیسوی] در سری نگر رینه گیانی مرد عارف بوده است. اکثر عقاید هندوان را تاویل می کرد و می گفت. آتش افروختن عبادت از شناختن یزدان یعنی گیهان[13] است. و هوم[14] ساختن

---

[1] و: "مقرر" حذف. ب: "مقرر اند". ج: "مقرر هست". [2] ج: "اگرچه آبادی...... جامع اهل هنر و صنائع هر فن" حذف.

[3] ج صفحه ۲۱۳: مزید نوشته: "بلدهٔ سری نگر آباد است. و جامع اهل حرفه و صنائع هر فن". [13] و ب: "کیان". ج: "گیان". "گیهان" باید.

[4] ج صفحه ۲۱۳: "که شیر جوان افغان بانیٔ اوست" حذف کرده. [14] "هوم" یعنی سوختن آتش متبرک در آتش کده که طریق عبادت است.

[5] ج: "بنا نهاده دار الحکومت قرار داده". و "سرکار مهاراجه .... مقرر داشت." حذف.

[6] ج، مختصر چنین نوشته: "دریائے بهت از چشمهٔ ویر ناگ جوشیده". (دیگر حذف)

[7] و: "بطالع". ج: "و فصلِ بهار از ...... به طبائع سازگار" حذف کرده.

[8] ب و ج: "سپس". "سپش" باید. [9] کذا فی الجلد "موذیات": در "موذیان" باید.

[10] و: "رامائی". ب و ج: "امامی". [11] ب: "شعبه"، ج: "شیعه". [12] و: "میر سید علی".

بدولت کمر ہمت بستہ در سمت ۱۸۷۵ [بطابق ۱۸۱۸ء عیسوی] متوجہ آں حدود شدند۔ اولاً رؤسائے ہزارہ را کہ الوش کلاں بود۔ بہ خراج و باج مطیع کردہ بہ مفسدان کہندگہر و یوسف زئی سزائے قرار واقعی دادند۔ بعدہٗ از آب سندھ عبور پایاب کردہ و[۱] از ہجوم[۲] بد اندیشانِ آں طرف واہمہ بہ خاطر نیاوردہ وارد[۳] بلدہٗ پشاور شدند۔ سہ روز دراں شہرِ غرائبِ دہر تماشا کردہ قلعہٗ بالا حصار کہ جائے قرار پائے سلاطینِ مسلمین بود۔ مسمار کنانیدند۔ و بموجب[۴] التماسِ والیانِ آں جا ملک بہ دستور بہ جاندادِ خاں وغیرہ رؤسائے بلدہٗ مذکور عطا نمودہ[۵] و نذرانہٗ اخذِ اسپاں بہ آنہا مقرر کردہ معاودت بہ دارالسلطنتِ لاہور فرمودند۔

مہم کشمیر۔ دوم

در سال دیگر مصر دیوان چند ظفر جنگ بہادر را معہ لشکرِ فیروزی اثر بہ[۶] صلاح و صولب دید پندت بیرد ہر کہ از حکامِ کشمیر فرار شدہ بہ سرکار استظہار آوردہ بود۔ بہ تسخیرِ ولایت کشمیر مامور و تعین فرمودند۔ بہ اعانتِ اقبالِ جہاں کشا بہ تاریخ بست و دوم ماہ ہار روز یک شنبہ سمت ۱۸۷۶ یک ہزار و ہشت صد و ہفتاد و شش بکرماجیت [بطابق ۱۸۱۹ء عیسوی] و ۱۲۳۴ھ[۷] ہجری خطہٗ کشمیر بہ تسخیر ملازمان دولت مصیر[۸] درآمد۔ عظیم خاں و جہاد خاں ناظمانِ آں جا بعد حرب و ضرب انہزام یافتہ رو بہ گریز نہادند و بہ طرفِ کابل آوارہ شدند۔

وزارت التیام دیوان موتی رام جہت انتظام صوبہٗ کشمیر از حضور مامور شدہ بہ وجہ احسن بہ نظامتِ آں جا و استمالتِ رعایا پرداخت۔ پوشیدہ و احتجاب[۹] مباد کہ کشمیر ملکے است در کوہستانِ شمالی پنجاب و زمینے است از اقلیم چہارم از خطِ استوار سی ۳۵ و پنج درجہ شمرند۔ طول از کوتل[۱۰] تا مردہ سر پنجاہ ۵۶ و شش کروہ مقرر است۔ و عرضش بیست ۲۷ و ہفت کروہ۔ ہر کروہ پنج ہزار ذرعہ[۱۱] و ہر ذرعہ بست و چہار انگشت و ہگی مملکت

---

[۱] کذا فی الجلد "کردہ و از" ولے بعد فصل عطف واؤ زاید۔ [۲] ب ص۵۸ : "ہجوم"

[۳] ج : "وارد بلد پشاور"۔ [۴] ج ص۲۱۳ : "و ملک بہ دستور بہ والیانِ بلدہٗ مذکور"۔

[۵] کذا فی الجلد ، این جا نیز واؤ زاید۔ [۶] فی الجلد "بر صلاح و صوابدید" ولے "بہ صلاح و صولب دید" باید۔ [۷] ج : "۱۲۳۴ھ ہجری"۔ [۸] کذا فی الجلد "مصیر" ولے "مسیر" از سیر درست است۔

[۹] د : "احتجاب باد"۔ [۱۰] د : حذف نقط ، ب و ج : "کوتل پھونباس"۔

[۱۱] ب و ج : "درعہ" ولے "ذرعہ" باید۔

اند ۔ حد ہماں جا خانہ داشتند ۔ چہ کہ اودہر نام کہتری عرف سکہ کہ بہ دیوانی سلطان علاؤ الدین خلجی سکندر ثانی وغیرہ سلاطینِ ہند مختاری[۱] داشت ۔ در سنہ ۷۰۰ ہفت صد ہجری [بمطابق سنہ ۱۳۰۰ عیسوی] بہ زورِ حکومت مے خواست کہ زنِ بیوہ را شوہر دادن در آئینِ خطریاں رواج دہد ۔ ایں ہر چہار نام بردہ صرفۂ جان و مال نہ کردہ با وصفِ صدورِ فرمانِ فرماں روائے جہاں منظور نہ کردند ۔ و بہ رسومِ قدیمِ خود ثابت قدم و پا قائم ماندند ۔ ازیں معنی تمام خطریاں تابع[۲] صلاحِ شاں شدند ۔ مگر[۳] بعضے اقوام از خطریاں مثل کہوسلہ و جگوتہ آئینِ بیوہ کردن قبول کردند ۔ اولاد آنہا وغیرہا کہ بہ آنہا متفق شدند ۔ سرین خطاب یافتند ۔ مابقائے[۴] اوشاں چانڈی لقب پذیرفتند ۔ نزدیکِ ہماں قصبہ موضع کوٹ مروت وطن گاہِ قومِ چوپرہ خطری بودہ است و[۵] ازاں جا برآمدہ در بسیار مقاماتِ[۶] پنجاب سکونت دارند ۔ ایں قوم از ہمہ[۷] اقوامِ خطریاں بسیار است اما بہ دغا بازی معروف ۔ دیگر خطریانِ بلدۂ ملتان و اُوچ ہم در اصالت و شرافت ممتاز اند ۔ با وصفِ سوداگری و دکان داری تا حال ترازو کشی[۸] بدستِ خود مے کنند ۔ اکثر نوکری پیشہ و بعضے کارِ بزازی و صرافی را اختیار مے دارند ۔ ہوائے ملتان اگرچہ با ہوائے لاہور برابر است ۔ اما در آں زمین بارش کم و گرما بسیار و گرد و غبار لیل و نہار مے باشد ۔

مہم پشاور در ہمیں سال ہمتِ سرکارِ بلند را جہتِ انتظامِ مہماتِ ہزارہ و تنبیہِ افاغنۂ بدکارہ در بلدۂ پشاور گزارہ سر سوارہ افتاد ۔ شرح ایں کہ چوں در اقصائے ناحیۂ[۹] ہزارہ محمد خاں ترین ساکن کل دہیری و قاسم خاں سکنۂ موضع مانک رائی و جلال خاں متوطن سرائے صالح در بیم و رجا بودہ چنداں کہ تن دہی در ادائے مالیہ بہ گماشتگانِ سرکاری نمے دادند ۔ و زمینداران کوہِ گندگہر نیز سر بہ بغی مے افراختند ۔ و گروہِ یوسف زئی از سندہ ساگر عبور کردہ شورش برپا در ممالکِ محروسہ مے داشتند ۔ سرکار خود

---

[۱] ج: "مختاری". [۲] ج ص۳۱۰: "توابع آنہا اند". [۳] ج ص۳۱۰-۳۱۱: "مگر بعضے ...... مثل کہوسلہ .... قبول کردند ...... متفق شدند .... لقب پذیرفتند" حذف کردہ. [۴] د: "مابقا او". ب ص۳۳۳: "مابقاء". ج: حذفِ عبارت. [۵] ج ص۳۱۱: "و ازاں جا .... سکونت دارند ...... اقوام خطریاں .... بہ دغا بازی معروف پس" حذف کردہ. [۶] د: "مکانات". ب: "مکانات". ج: حذفِ عبارت.

[۷] د: "از ہر قوم". ب: "از ہمہ قوم". ج: حذفِ عبارت. ولے "ہمہ اقوام" باید.

[۸] د: "ترازو کشے". [۹] د و ب: "ناحیہ" حذف. ج ص۳۱۱: "اقصائے ناحیہ".

پدید آمد۔ گویند۔ ملتان از کہن[1] شہرہائے ہندوستان است۔ کہ بہ اعتقاد اہلِ ہند نرسنگھ اوتار دراں جا بوده است۔ چنانچہ مکانش در قلعه نشان مے دہند۔ خانقاہِ شیخ بہاؤ الدین ذکریا المشہور مخدومِ عالم ہم درمیانِ قلعه واقع [است] کہ بہ تاریخِ ہشتم ماه صفر در سنه ۶۶۶ ہجری [بمطابق سنه ۱۲۶۶ عیسوی] واقعۂ آں جناب بہ وقوع آمد۔ و مزاراتِ اولیا دراں جا بسیار و باغیچہ و سمادھہ دیوان ساون مل ناظم الصوبہ ہماں جا ست۔ از ملتان بہ مسافت چہار کروه خواب گاہِ سید زین العابدین است کہ سلطان سرور پسرِ ہماں بزرگ بوده و چہل کروه از ملتان طرفِ[2] مغرب ڈیره غازی خاں آں روئے آبِ سندھ دامنِ کوہِ بلوچاں خانقاہِ[3] سرور سلطان لکھہ داتا ممدوح است۔ کہ در ماہِ تابستان خلائق بسیار بہ زیارت و نیایش آں جا مے روند۔ و در قصبۂ اوچ مقبرۂ شیخ جلال الدین سید محمود ابن[4] سید بخاری است۔ کہ او را مخدومِ جہانیاں خطاب کنند۔ روز[5] چہار شنبه در سنهٔ ہشت صد ہجری [بمطابق سنه ۹۸-۱۳۹۷ عیسوی] رحلت نمودند۔ فقط

شہرہائے مثل کوٹ سوجی خاں کہ بنا کردهٔ شجاع خاں پدر مظفر خاں شہید ممدوح در عہدِ تیمور شاه بن احمد شاه ابدالی ست[6]۔ دیگر شہر و تعلقات مثل قبولہ و تلنبہ و شاہپور و دیره جات وغیره علاقه جات[7] شاملِ ملتان است۔ و قلعه منکیره[8]۔ کہ سرکار عالی خود بدولت محاصره کرده بہ تاریخ سمت ۱۸۷۷ یک ہزار و ہشت صد و ہفتاد و ہفت بکرمی [بمطابق سنه ۱۸۲۰ عیسوی] از نواب حافظ رحمت خاں خلاص کنانیده متصرف شدند۔ نیز طرفِ ملتان است و علاقه ملتان در آوانِ باستان قصبه بود۔ کہ او را کجھوت[9] نامیدند۔ خطریان آنجا اشرف القوم بوده خصوص للو و جگت دہر و کہور[10] چند۔ و دہنّا عرف مہره خطری کہ در حفظِ آئینِ خطریاں معروف و بہ نگاه داشتِ سررشتهٔ ایں قوم ضرب المثل روزگار شده

---

[1] ب: "قدیم"۔ ولے قدیم از کہنہ مناسب تر است۔ از قدیم و کہنہ ہر دو یکے باید۔ [2] ب: "طرفِ مغرب روید"۔ ولے طرف با روید زاید۔ ج: ولے "ڈیره غازی خاں" حذف کرده۔ [3] ج ص۱۳۱: "خانقاہِ ممدوح" حذف۔

[4] کذا فی الجلد "ابن" ولے "بن" باید۔ سہو کاتب است۔ [5] ج ص۱۳۱: "روز چہار شنبه ...... نمودند۔ فقط"۔ حذف۔

[6] ج: "ابدالی است دیگر شہر و تعلقات مثل" حذف کرده [7] ج: "تعلقات بسیار شاملِ ملتان اند"۔

[8] ج: عبارت مختصر نوشته: "قلعه منکیره نیز ہماں طرف است۔ و در علاقهٔ ملتان قصبه بود"۔ دیگر حذف۔

[9] ب ص۱۳۱: "کجھوت"۔ ج: "کنھوت"۔

[10] ج: "کہور چند و دہنّا" حذف۔

سرکار[1] هم بجائے آں جا مے گذاشت۔ آخر در سمت ۱۸۷۵ یک هزار و هشت صد و هفتاد و پنج بکرماں و سنه ۱۲۳۲ هجری (بمطابق سنه ۱۷-۱۸۱۶ عیسوی) شاهزاده نصرت آماده کهرک سنگھ را به[2] اتالیقیٔ دیوان موتی رام برائے افتتاح قلعهٔ ملتان و دست گیر کردنِ مظفر خاں دستوری داده رواں فرمودند۔ چنانچه نواب مسطور بدستور متحصن شده به توپ و تفنگ مقابله نمود[3]۔ ازیں طرف دیوان رام دیال مقدمة الجیش و مصر دیوان چند ظفر جنگ بهادر میر[4] آتش و[5] سردار ویساکها سنگھ مجیتهیه غباره زن وغیره بهادرانِ تهمتن در حرب و ضرب صرفهٔ جان و تن نه کرده سور چالی بر لب خندق رسانیدند۔ و دریں باب سعیٔ بلیغ بکار بردند۔ و از جان و ناموس دریغ نه کردند۔ خصوص مبارزانِ دلیر جنگ و اکالیانِ خطاب نهنگ مثل سادهو سنگھ وغیر ذالک یک بار بر بروج و دیوار آں رویٔیں حصار حمله را کار فرمودند۔ و بلندی قلعه را میدانِ پست دانسته به حمله و یورش بر سرِ دیوار بر آمدند و دست به شمشیر کشادند۔ و علم فتح بر دید دهونڈی[6] برپا کردند۔ و دروازه را وا نمودند۔ و قلعه را مفتوح و قلعه باناں را بے روح [ساختند] نواب مظفر خاں والیٔ قلعه تنها سر خود از حرم سرا آمده در صحن پیش[7] خانه بجنگ آویخت۔ و دست به شمشیر بر آورده چندے را بے[8] سر کرد۔ نیز به آب تیغ وضو کرده و کلمهٔ شهادت خوانده جان به نهنگِ خونریز (در) داد۔ و دو پسرش نیز همراهش[9] شهادت پذیرفتند۔ و دیگر عیال و اطفالش دستگیر و اسیر در لاهور آمدند۔ و غارتِ بے قیاس از هر[10] اجناس به دستِ لشکریاں افتاد۔ سرکار ازیں مژدهٔ غیر مترقبه شکر و سپاس بجا آوردند۔ و سر به سجده نهاده شلکِ[11] فتح بلند آوازه کردند۔ حسب الارشاد روشنیٔ چراغاں در تمامی[12] بلادِ پنجاب چوں شب[13] مهتاب

---

[1] ج: "و سرکار نیز بجائے" نوشته۔ [2] ج: "مقدمة الجیش نموده" "به اتالیقیٔ دیوان موتی رام" پیش و پس کرده۔ "رواں فرمودند" حذف کرده۔ [3] ج: "ازیں طرف دیوان رام دیال مقدمة الجیش" حذف کرده

[4] ب ص ۱۳۲: "پر آتش"۔ [5] ج ص ۳۰۸: "مظفر جنگ بهادر و سردار دلیا سنگھ۔ و دیوان رام دیال سرگروه لشکر مجیتهیه"

[6] و ب: "دهونسی"۔ ج: "دهوسی"۔ [7] و: "پشنجانه" ب ص ۱۳۳: "پشتخانه"۔ ج: "پیشخانه" و لے "شجاعانه" باید۔

[8] و: "راے سرکرد" ب: "والی سرکرد"۔ [9] ج ص ۳۰۹: "همراهش شهادت یافتند"

[10] کذا فی الجلد "از هر اجناس" و لے اجناس را هر بے محل۔ "همه اجناس" باید۔ [11] ب و ج: "شلک فتح" تا ماهتاب حذف

[12] به تقلید مصنف "بهر حال تمام را تمامی به قلم آوردیم۔ رواج یافته کرده و لے تمامی لفظے در لغت نیافتیم۔

[13] ج: "چوں شب پدید آمد" "ماهتاب" حذف۔

گران آوردند[1]۔ توپ و دھنکلہ سردادند[2]۔ سرِ مُو تفاوت درمیان نیامد۔ بلکہ اکثر مخالفان را بہ ارابہ ہائے تفنگ درمیانِ جنگ از پا انداختند۔ پس راجہ راجوری اخبارِ دروغ بہ سرکار داد کہ تمام لشکر و تمامی[3] سردارانِ نامور کہ در درۂ کشمیر رسیدہ بودند۔ یکسر بہ قتل آمدند۔ و متنفّسے باقی نہ ماندہ۔ و جان و مال برباد رفتہ۔ سرکار از سمعِ این اخبار حوصلہ گزاشتہ و دل باختہ بہ عجلت ہرچہ تمام تر از پونچھ کوچ بہ طرفِ پنجاب فرمود۔ درمیانِ راہ بسیار نقصان عایدِ حال گشت۔ و از راہِ دشوارِ کوتلی و میرپور بہ صد حیلہ و حکمت جان سلامت آوردند۔ چنانچہ شخصے تاریخ در سنہ ہجری از گریخت ۱۲۳۰ برآوردہ است۔ و سردار دل سنگھ و دیوان رام دیال ہشت روز لیل[4] و نہار جنگِ عظیم با عظیم خان تہوّر آثار داشتہ غالب آمدند۔ امّا بہ شنیدنِ خبرِ مراجعتِ سرکار باعظیم خان مصالحت نمودہ بہ آہستگی تمام و باسامانِ مالاکلام[5] از راہِ پیر پنجال معہ مال و اثقال در لاہور رسیدہ موردِ الطافِ حضور شدند۔ پس سرکار راجہ گلاب سنگھ را برائے تصفیۂ ممالک راجور[6] وغیرہ کوہستان تعین نمود۔ چناں چہ در معدودِ سے بہ تدبیر و تجویز راجۂ معزز الیہ سلطان خانِ بد نہاد والئِ جنبیال بباد[7] افراد خود گرفتار آمد و اعز[8] خانِ روبہ باز بہ دامِ قید افتاد۔ و راجہ رحیم اللہ برادرش از حضور بہ منصب راجگئ راجور ممتاز شد۔ و زبردست خان تار والہ ہم زیر دست بودہ بہ نارِ غضبِ بادشاہی خرمنِ ہستی اش سوختہ شد۔

تسخیرِ مُلتان

دیگر چوں سرکار چند بار برائے تسخیرِ بلدۂ مُلتان ہمّت و تواں بکار مے برد و نواب مظفر خاں[9] بہ مقابلہ از جنگ و نیرنگ درنگ نہ کردہ خود را محفوظ[10] مے داشت۔ و

---

[1] ج ص۲۶ : "آوردند"۔ [2] د : عبارتِ ذیل حذف کردہ۔ ج نوشتہ "سرِ مو تفاوت درمیان نیامد و چوں کوہ پا برجا ماندند" گردانیدیم۔ [3] کذا فی الجلد "تمامی" و سے "تمام" کافی و درست است۔ [4] ج : "لیالی و نہار"۔

[5] ج ص۳۰۳ مزید : "بجبر و آرام" (د و ب) حذف کردہ۔ [6] ج : "راجور وغیرہ" حذف۔

[7] د : "بباد افراد خود"۔ ب ص۳۳ و ج : "بباد افراہ خود"۔ و سے "بباد افراد خود" باید۔ ج : "والی جنبیال" حذف کردہ۔

[8] ج : "اعزخان" و سے "اعزخان" ہماں کسے کہ در فوق ذکرش گذشتہ۔ [9] ج ص۳۰۳ : "بہ مقابلہ" حذف "و نیرنگ" نیز حذف۔ [10] ج : محفوظ۔

در قصبۂ راجور وارد گشته سردار دل سنگھ نہرنہ و دیوان رام دیال نبیرۂ دیوان محکم چند را از راہِ بودہل بہ رہنمائی نام دار تھکہ مقدم آں جا معہ فوجِ شہزادہ کھرک سنگھ بہ سرکردگی لالہ جیون مل از راہِ گریوہ کہ بہ سپہاں[۱] مے رسد۔ مامور فرمودند۔ آں ہا قطعِ مراحل نمودہ در حوالیِ ستڈہو نام دہ وارد شدند۔ و خود سرکار براہِ راست پیر پنجال متوجہ بودند۔ کہ راجہ اعز خاں[۲] راجوری والہ صلاحِ گمراہی داد و عرض کرد کہ خود بدولت از راہِ پونچھ کہ ہموار و فراخ است۔ توجہ باید فرمود۔[۳] سرکارِ والا احتشام بموجبِ صلاحِ آں خود کام از راہِ تار کہ خار دار بود بہ صوبِ پونچھ سوار شدند۔ و درمیانِ راہ جنگ از تیر و تفنگ و ضربِ[۴] سنگ شب و روز درمیان بود۔ و زبردست زمیندارِ تار بسیار مال و اشیاء بہ دزدی و تاراج بُرد۔ بہ ہزار شدت و مشقت در پونچھ رسیدند۔ در آں جا ہمیں آتش[۵] در کاسہ افتاد۔ یک دم بدونِ پیکار[۶] و رزم نمے گزشت۔ طرق و شوارع از ہمہ جوانب مسدود گشت۔ سرکار دانست کہ ایں ہمہ خواری[۷] از راجۂ راجوری است۔ بہ مقتضائے وقت خاطر داریِ او نگاہ مے داشتند۔[۸] از زبان حرف نہ راندند۔ و دندانِ صبر بر جگر فشردند۔

قضا را درہمیں اثنا کہ فوجِ شہزادہ[۹] کہ پیشوائے لشکر مامورۂ کشمیر بود۔ درمیان سپہاں رسید و دشتِ ہموار دیدہ خیرہ شدند و خواستند کہ پیشتر رفتہ نزدیکِ کشمیر جمعیت پذیر شویم۔ بہ یک ناگاہ خان عظیم[۱۰] چوں بلائے عظیم بر سرِ ایشاں ریختہ جمعیتِ ایشاں (را) پریشان ساخت و سرِ جیون مل[۱۱] را کہ مقدمۃ الجیش بود۔ بہ ضربتِ اوّل از تن جدا کردند۔ و دیوانِ آئین داں رام دیال و سردار آزمودہ کار دل سنگھ چوں کوہ استوار در موضع لہری ہائے[۱۲] مقام و پلے قرار گرفتند۔ و سنگر[۱۳] گرد و جوار لشکر نصرت شعار بستند۔ ہرچند عظیم خاں معہ بہادرانِ افغاناں بر سرِ آنہا حملہ ہائے

---

[۱] ج: "سپہاں"۔ [۲] و: "اسخر" - ب: "اصغر"۔ و لے اعز خاں درست است کہ در سہ نسخ پیشتر رفتہ درست نوشتہ۔

[۳] ج: "ازیں جا از راہِ تار چندی بہ صوب پونچھ سوار شدند"۔ [۴] و: "تقرب سنگ" - ب: "تقرب سنگ"۔ "ضرب سنگ" باید۔

[۵] و: "آتش" ب: "ہمیں" حذف۔ [۶] ب: "پیکار" - ج: "بیکار"۔ [۷] ج: "ہمہ خوار"۔

[۸] و: "داشتہ"۔ ج صفحہ ۳۰۸: "نگہ داشتند"۔ "از زباں حرف نہ راندند" حذف کردہ۔

[۹] ج: "کہ پیشوائے لشکرِ مامورۂ کشمیر بود" حذف

[۱۰] کذا فی المجلد حصے بجائے "عظیم" "خانِ غنیم" باید۔ تکرار عظیم خوش نمے آید۔

[۱۱] ج: "را کہ مقدمۃ الجیش بود"۔ [۱۲] و و ب: "ہائے مقام" باید - ب: "لہری ائے مقام"۔ [۱۳] و: حذف - ب: "سنگر" - ج: "سنگر" و لے "سنگر" باید

موضع بہادر پور کہ دراں جا یک دیرہ فقرائے اداسی خوب است[1]۔ گنگ دل سنگہ والی کہ دراں جا سدا ورت جاری است۔ پرگنہ بھنگہ[2]۔ ٹکریاں[3]۔ بگو وال معہ قلعہ بہنگالہ ہتاب پورہ۔ حاجی پورہ۔ داتار پور۔ تلوارہ۔ اوڑمت ٹانڈہ[4]۔ سنبہالی۔ پرگنہ میانی کہ امیر پایندہ[5] خاں افغان از آں جا بود کہ ہمراہ گورو گوبند جنگیدہ۔ پرگنہ شام چوراسی علاول پور۔ کرتار پور کہ سادہو سنگہ سوڈہی رئیس آں جا ست۔ دہوگری افغاناں دردیلی دوہیلی پرگنہ نکودر عرف سرائے نکودر کہ تالاب کلاں دراں جا ست۔ پرگنہ سلطان پور[6]۔ دکہنی سرائے۔ دہارا۔ بلگہ[7]۔ جنڈالہ۔ رڑکی۔ رڑکا۔ جمشیر[8]۔ پرگنہ اسلام آباد پرگنہ اعتبار آباد[9]۔ پرگنہ رحیم آباد۔ پرگنہ ہادی آباد۔ پرگنہ اکبر آباد۔ پرگنہ بلول۔ وغیرہ در ہمیں[10] دوآبہ اند۔ راقم را از احوالِ ایں دوابہ آگاہی نیست۔ فقط

چوں ایں ہمہ بلاد و پرگناتِ سرزمینِ پنجاب را سرکار والا در یک یک شہر و دہ رسیدہ از تحتِ سرداران و جاگیرداران سابقہ کہ خود بہ خود دعویٰ ریاست مے کردند۔ بر آوردہ بہ ملازمانِ خود سپردند[11]۔ و بعضے سرداران را بہ موجبِ مقدورِ خود شاں جاگیر عطا فرمودند۔ و خاطرِ عالی را تشفیٔ کلی ازیں ملک بہم رسید۔ بعد ازاں ہمتِ والا بر آں شد۔ کہ صوبۂ کشمیر تسخیر نمایند۔

مہم کشمیر

بنا براں در سمت ۱۸۷۲ یک ہزار و ہشت صد و ہفتاد و دو بکرمی مطابق ۱۲۲۹ ہجری [مطابق ۱۸۱۴-۱۸۱۳ عیسوی] از لاہور نہضت فرمائے آں صوب شدند۔ چناں چہ

---

[1] و: حذف جہاں ست؛ ب: مزید: "وچوں دوابہ طرف کوہ کہ محاذ سکھاں بود، قصبہ دسوہہ مشہور عالم پور گوٹلہ۔ تلبی کلاں۔ برلا (دہولہ) نیک نام مکانِ فقرائے اُداسی۔ ج: "کہ محاذِ سکھاں بود" حذف۔

[2] و: "بھونگا"؛ ب و ج: "بھونگہ" و ے "بھنگ" صحیح ہست۔

[3] کذا "ٹوکیریاں" و ے "ٹکیریاں" نام دارد۔ [4] کذا فی الجلد "اوڑمت ٹانڈہ" و ے اسمائے ایں ہر دو قصبہ اُڑمڑ ٹانڈہ است

[5] و: "پایندہ خاں"؛ ب: "امیر" حذف۔ [6] ب: "پور" حذف۔ [7] کذا فی الجلد "بلغا" و ے ایں نام "بلگہ" موسوم است۔ [8] ج: "جمجستیر"۔ [9] ب: "اعتماد آباد"۔ [10] ج ص ۳۰۵: "در ہماں دوابہ"۔

[11] ج: "سپردہ"۔

همان جا ست ۔ و از متوطنان آں قوم گھوسلہ و جگہا و بسنبھو مشہور اند ۔ و در[1] از منہ ماضیہ راجو نام کہنہ[2] درآں جا بہ مرقت[3] شہرت داشت کہ تا حال سخنانش بر زبان ہا ست ۔ و نزدیک شہر کولاہے ست ۔ کہ آں را سورج کنڈ گویند ۔ و پرستش گاہ دانند ۔ اکثر ہندواں مردہ را ہماں طرف بہ آتش سپرند ۔ گناچور[4] موضع کلانست از پرگنۂ ماہوں کہ بیرم خان[5] خان خاناں را بافوج اکبری درآں جا اتفاق مقابلہ افتاد ۔ بساره نام دہے ست کلاں کہ درآں جا خانۂ لالہ گور سہائے منشی[6] بود کہ در سرکار سرداران رام گرہیہ ملازم بودہ اند ۔ مثل[7] او منشی انشا پرداز مختصر نویس کم کسے خواہد بود ۔ تلون قصبہ ایست مشہور بر گذرگاہ دریائے ستلج ۔ نوان شہر قصبہ ایست مشہور کہ درآں جا تالاب و بارہ دری تعمیر کردۂ محمد صدیق نو مسلم است ۔ و از اکابر کھتریاں آں جا قوم امت و بہوچر ہستند ۔ و خانۂ دیوان دکہو کہ[8] اولا مختار کار سرکار مہاراجہ رنجیت سنگھ بہادر بود ۔ ہماں جا بود[9] ۔ گہور تہلہ کہ سردار جسا سنگھ کلال ازاں جا برخاستہ بود ۔ سنگھ او را بودلا دل گفتند درین ولا فتح سنگھ اہلوالیہ از اولادش نیک ذات است ۔ و رشو دوالہ درآں جا خوب عمارت کردۂ اوست ۔ کاتھہ گڑہہ نام قلعہ ۔ گرہہ شنکر نام تعلقہ ۔ بہ[10] میان اسم نویسی پرگنہ و تعلقات ما بقا ست ۔ چنانچہ نور محل ۔ کوٹ شاہاں ۔ کوٹ بادل خاں ۔ سرائے دکھنی ۔ پھگوارہ ۔ مکند پور ۔ بنگہ ۔ بہرو وال ۔ ہاتہ ۔ بجوارہ کہ سفیدی[11] و دستار آں جا مشہور است ۔ سیرو[12] وال ۔ ہوشیار پور کہ خانۂ شیخ غلام محی الدین ککے زئی کہ در عمل مہاراجہ رنجیت سنگھ بہادر ناظم کشمیر بود ہماں جا ست ۔ و باغات آنجا بسیار اند ۔ قصبہ ہریانہ[13] ۔ گرہہ دیوالہ[14] کہ درآں جا مکان دیوی پرستش گاہ است ۔

---

[1] ج ص ۳۰۲ : " و در ازمنۂ ماضیہ راجو نام کہنہ درآں جا بہ موقت شہرت داشت کہ تا حال سخنانش بر زبانہا ست " حذف ۔

[2] کذا فی المجلد " کہنہ " و د " کہنہ " معرفے ست معروف از کھتریاں ۔ [3] د : " بروت " ۔ ج : حذف عبارت ۔

[4] د : یعنی چیتور مدور ۔ [5] ج ص ۳۰۳ : " بہرام خاں خاناں " ۔ [6] ج : " منشی بود .... سرکار سرداران .... ملازم نامی بود " ۔ د و ب : ہمہ اش حذف ۔ [7] ج : " مثل او انشا پرداز " ب : " مثل آں منشی انشا پرداز " د : " منشی نماید " ۔

[8] ج : " کہ اولا " حذف ۔ [9] د و ج : " بودند " [10] ج ص ۳۰۴ : " بہ میان اسم نویسی پرگنہ و تعلقات مابقاست ۔ چنانچہ نور محل کوٹ

[11] کذا فی المجلد " سفیدی و دستار " ۔ د : " سفیدی دستار " باید ۔ [12] ب : " شہرو وال " ۔

[13] د ب : " ریحانہ " ۔ ج : " رماتہ " و د : " این قصبہ امروز با " ہریانہ " مشہور است ۔

[14] د : " گہر دیالہ " ب : " گہر دنارہ " ۔ ج : " گہر دیالہ " و د : " گرہہ دیالہ " اسم این قصبہ ۔

بیان شہرہائے دوآبہ بست جالندہر

قصبہ جالندہر شہر کہنۂ قدیم است[1] کہ در زمان باستان بلدۂ کلاں بود ۔ دریں آوان مثل قصبہ ہائے دیگر شہر مختصر شدہ است ۔ گویند تمام زمین ایں دوابہ را نام جالندہر بود ۔ کہ جلندر دیو دیت در ابتدائے ترتیا[2] جگ بہ نام خود آباد کردہ تکیہ گاہِ پشت[3] یعنی مقر دولت قرار دادہ بود ۔ ازیں ایں سر زمیں را تا دامنِ کوہ قلعہ کانگرہ بست جالندہر نامند ۔ بارہا با اختلافِ دہور[4] گاہ ویران گاہ معمور شدہ است ۔ اما نامِ جالندہر قائم بدستور ماندہ ۔ اکثر سکنۂ ایں جا قومِ اشراف کہتری وغیرہ مردماں ہستند ۔ و گرد و نواحی ایں قصبہ کوتل ہائے افغاناں از عہدِ شیر شاہ آباد گشتہ اند ۔ و مقبرہ بجلی خاں ۔ افغاناں خوب وسیع جائے گاہ است ۔ و خانقاہِ امام ناصر الدین و سکندر شاہ و مکان پنج پیر و پیر غیب زیارت کدہ اند ۔ و دیوی دوادہ سری کالکا و دیوی ترت پہرنی نیائش گاہِ ہنود است ۔ و از اکابر کہتریان آں جا قوم سہگل و تہاپر و سوندہی و نیت و پوری و چڈہا وغیرہ مشہور اند ۔ و جدہ قانون گوئی بہ قوم سہگل و تہاپر مقرر است ۔ وراثت شہر ہم بہ نام کہتریانِ مذکور است فقط

و از کوہستانِ دوابۂ جالندہر علاقۂ دادہ و سیبہ و جسوآن و کوتلہر وغیرہ مشہور اند ۔

فلور[5] جائے مشہور معہ قلعہ بہ لبِ دریائے ستلج ۔ یکے کاروان سرا دراں جا از قدیم است راہون[6] قصبہ ایست ۔ کہ او را پرگنۂ واروک گویند ۔ زمیندار آں جا رنگہر راجپوت اند[7] چناں چہ لالہ دل سنگہ ازاں قوم مشہور است ۔ و خانۂ لالہ سلامت رائے دفتری از

---

[1] ب ج : مزید : "کہ آں را جہانگیر آباد نیز نویسند" ۔ نیز عبارت ذیل حذف کردہ : "کہ در زمانِ باستان ..... تمام زمین ایں دوابہ ..... جلندر دیو دیت ..... با اختلافِ دہور گاہ ویران ..... معمور شدہ است" ۔ پس ازیں نیز اختلافِ عبارت واقعہ بسیار است ۔

[2] ہنود عرصۂ بقائے عالم را بہ چہار حصہ منقسم کردہ اند ۔ اول را "ست جگ" دوم را "ترتیاجگ" گویند ۔ علیٰ ہذا القیاس ۔ دیت نیز ہندی بمعنی دیو مستعمل است ۔

[3] ب و ج : "پشت" ۔

[4] ب : "بہ اختلافِ دہور" ؛ د ج ، ہردو حذف کردہ ۔

[5] کذا فی الجلا "فلور" ولے "پہلور" نامیدہ مے شود

[6] ب : "راہو" ۔

[7] د : حذف ب و ج ، "جدۂ قانون گوئی بنام قوم کہتری صرف گہیے است" ۔

اکثر در صحرا و جنگل خانہ بدوش مے مانند و مال مواشی بسیار مے دارند. بار نام صحرا ست کہ بہی جنگل آں را گویند. و دو قوم ڈوگر و گوجر دراں حدود سکونت دارند. حجرۂ شاہ مقیم و شیر گڑھ[1] در آں حدود زیارت گاہ اند. پاک پتن واقع پنجاب کہ او را اجودہن نیز گویند. شہرے است میانہ کہ شیخ فرید شکر گنج ابن شیخ جلال الدین اولاد سلیمان فرخ شاہ کابلی کہ بہ تاریخ پنجم محرم روزِ شنبہ ۶۶۸ھ ششصد و شصت و ہشت ہجری (بطابق ۱۲۶۹ء عیسوی) در آں شہر ودیعت حیات سپرد. مقبرۂ آں حضرت زیارت گاہ است. مے گویند کہ شیخ فرید ریاضت و رنج جہت خدا یابی بسیار کشیدہ است. چند مدت نانِ چوبین[2] بہ شکم بستہ بہ یادِ خدا مے پرداخت. عارفِ کامل شد.

دوآبۂ پنجم بست جالندہر

دوآبہ پنجم بست[3] جالندہر است کہ درمیانِ بیاس و ستلج کہ او را ست لُود[4] نیز گویند واقع است. چناں چہ دریائے ستلج از کوہ ہائے تبت برآمدہ از حدودِ ولایتِ کلّو مے گزرد. و ازاں جا در کوہستان سیر کردہ نزدیکِ کوہِ کہلور رسیدہ او را از ہر طرف حایل[5] مے شود و دارالایالتِ راجہ کہلور شہرے ست بلاس پور نام. بعدِ برآمدن از کوہ ہا دو شعبہ شدہ از پایانِ ماکھو وال کہ مسکنِ گرو گوبند سنگھ بود. و کیرت پور کہ گدو ہر گوبند و گرو ہر رائے دراں جا سکونت داشتند. گزشتہ تا رسیدنِ قصبہ روپڑ باز یک جا مے شود. ازاں جا پایانِ قصبہ ماچهی وارہ گزشتہ نزدیکِ لودہانہ مے رسد.[6] ازاں جا متصلِ قصبۂ تلون گزشتہ نزدِ موضع لون ہری کے از اعمالِ پرگنہ ہیبت پور پٹی بہ دریائے بیاس مے پیوندد. و ہر دو دریا یک جا شدہ بہ چناب پیوستگی پذیرد. عرضِ ایں دوآبہ تخمیناً چہل کروہ کسرے بالا.

---

[1] ج : "شیر گڑھ" حذف. [2] ب و [illegible] : "نانِ جوین". [3] ب و ج : "پست".

[4] و ا : "ست لُود". ب : "ست لُو". [5] ب و ج : "حائل".

[6] ب : "نزدیک لودہانہ مے رسد".

ست کہ محلِ اقامتِ سردار فتح سنگھ بود۔ گمتالہ نزدیک امرت سر۔ ٹنگ[1] موضع ست متصلِ امرت سر۔ سید محمود جائے ست مشہور۔ تجھوالی۔ سرکالی مواضع[2] اند۔ پل کنجری جائے است مشہور در راہِ لاہور و امرت سر۔ دراں جا ہر سال و چاہ و تالاب و باغ و سرائے گنگا شاہ بہرہ ساہوکار لاہور است۔ جہتین موضع کلانست۔ کہ در آں جا درخت کلانِ بوہر از مدتِ بسیار است۔ کہانی کہالہ[10] ہر دو موضع اند۔ اولک موضع است اٹاری موضع ست مشہور کہ سردار تیک سنگھ و شام سنگھ اٹاری والہ[3] در آں جا بودند ہیبت پور پٹی پرگنہ ایست۔ زمیندار قصبۂ پٹی قوم مغل عرف غوریہ اند۔ قانون گوئی آں پرگنہ بہ نام دو قوم عرف بیدی و بہتہ مقرر است۔ ہریکے دہے ست بر گزرِ بیاس و ستلج۔ کہ یک جا جاری ست۔ کہیم کرن جائے معروف است۔ قصور بلاد[4] ایست از افاغنہ۔ اکثر قوم خطرہاں در آں جا وطن دارند۔ ولتوہہ مشہور است۔ پہداتہ مشہور۔ نرسنگھ موضع کلان ست۔ نرور موضع مشہور۔ سرائے امانت خاں معروف۔ سرائے اورنگ آباد مشہور۔ ماری موہر سنگھ دہے ست۔ متھالہ۔ چاہل کاہنا کاچھہ۔ تندکشیل[5]۔ کہ در آں جا مکان مہاں دیو سجدہ گاہ است۔ کلسیاں۔ بیجو کل۔ ایں ہمہ مشہور۔ سوکر چاک دہے ست کہ وطن گاہِ اجداد سرکارِ مہاراجہ رنجیت سنگھ ہماں جا بودہ۔ ججی بھکنا مشہور است۔ و مجیٹھہ مشہور کہ امر سنگھ کمانی حکم انداز از آں جا بودہ است۔ و خانۂ سردار دیساکہا سنگھ ہم دراں جا بود۔ دریں ولا پسرش لہنا سنگھ در علم ریاضی و ہیئت[6] خوب آگاہی پیدا کردہ است۔ جاجو[7] والے و سنگھپرہ مشہور اند۔ جیٹھو وال کہ دراں جائے از گورو سجدہ گاہ است۔ تلوکی جائے معروف۔ بوکہانہ جائے مشہور است۔ چھوناں[8] مشہور۔ دیپال پور شہرے ست از علاقۂ ملتان دریں ولا داخلِ پنجاب است۔ دراں جا پرستش گاہ بابا لعلو[9] است کہ کہ قوم مہرہ کہتری دراں جا بہ نیائش گری مے روند۔ کہرل نام قوم جٹ است کہ

---

[1] د: "تونک". ب و ج: "ٹونگ" و ے اسم آں دہ "ٹنگ" است [2] د: "مواضع اند". ب ص۱۲۱: "مواضعاں اند"۔ ج: "مواضع اند" حذف۔ [3] ب: "ازآنجا"۔ [4] کذا فی الجمع "بلاد است" و ے "بلدہ ایست" باید بہ صیغۂ واحد۔

[5] ج: "تندکسیل"۔ [6] ج: "ہیئت" حذف۔

[7] د و ج: "جاجو والی"۔ ب ص۱۲۲: "چاچو والی"۔ ج: "سنگھپرہ" حذف

[8] ب: "چھوناں"۔ ج: "چھونیاں"۔ [9] ج: "لعلو"۔ [10] کذا فی الجمع و ے "کہانی کہالہ" اغلب است۔

مرزا جان نام دیہے است معروف ۔ وہری واله مشهور ۔ رندهاوا پرگنه مشهور است. بتوہل قادیان و ریارکی مشهور[1] و معروف اند ۔ کاہنواں جائے ست مشهور به شکارگاه ۔ نزدِ هری گوبندا[2] ۔ ظفروال ۔ تبی واله[3] جاگیر گوردت سنگهه ملوئی ۔ سوہیاں دہیے است کلاں که اکثر خانهٔ ظروف[4] سازان مس گر دراں جا اند ۔ سوکن وند قلعه ایست ۔ رن گرہه موضعے است که سردار گوجر سنگهه ازاں جا برخاسته (بود) میاں پور برگذرِ دریا ۔ نوشهره برگذر گذر متولی ۔ گذر تلہی[5] ۔ گذر پتهان[6] ۔ سری گوبند پور بر گذرِ دریائے بیاس تعلقه جهته ، سنباله ۔ بوتاله ۔ جلال آباد پرگنه ایست ۔ بگر واله[7] برگذرِ دریا ۔ فتح وال برگذر ۔ ویروال برگذرِ بیاس ۔ گرہی بابیاں[8] ۔ پنج در دیہے ست مشهور از ورثهٔ زمینداران عرف دلیو که سردار گلاب سنگهه وغیره سرداران بهنگی بزرگانش از آں جا برخاسته ملک گیری نمودند ۔ جنڈیاله گورو عاقل رائے زنجنیه[9] مقام گورو مشهور است ۔ که تالاب و سمادهه بزرگاں و[10] خلفائے گورو عاقل رائے در همان جا اند ۔ کهدور جائے سکونت گورو امرداس و گورو[11] ارجن بر گذر دریائے بیاس (است) ۔ سرائے[12] نور الدین و نوشهره پنواں و مانان واله مشهور اند ۔ ترنتارن جائے است که دراں جا تالاب چوں سری امرت سر پرستش گاه است و عمارتے از گورو ارجن در آں جا است ۔ ڈہبه نواراں هم تالابے است ۔ غسل گاهِ متبرک ۔ رام تیرتهه کولابے کلاں است به عمارتِ پخته جائے یمن[13] است ۔ و دوده رام بیراگی در آں جا سجاده نشین بزرگان است ۔ راجه سانسی جائے مشهور است ۔ که سردار بدهه سنگهه دراں جا بود ۔ لوپوکے موضع مشهور ۔ اداں موضع معروف ۔ سلطان[14] وند و کوت راجه دیہے ست نزدیکِ امرت سر ۔ کالیاں واله موضع کلانے

---

[1] ج ، صفحه ۳ : "علاقه کلاں سر تعلقه دارد". نوشته ۔ "مشهور و معروف اند" حذف ۔ [2] د : "ہری کوندا". ب : "ہری گوندا".
ج : "دہیرے گوندا". بنام "سری گوبند پور معروف" است ۔ [3] ا و ج : "تبے والا". ب : "تے والا".
[4] د : "ظروف سازان". ب : "خانه ظروف سازان". ج : "مس گر" حذف ۔ [5] ج : "گذر ہتی". [6] ج : "پتهان".
[7] د : "برکور دریا". ج : مزید چنین : "پنج در مکانے ست که سردار گلاب سنگهه و بزرگانش ازاں جا برخاسته".
[8] ا : "گہری بابان" ۔ ب : "بیابان". ج : "گهر بابایان". د : "گرہی بابیاں" اسم ده ۔ [9] ا : "زنجهه". ب : "زنجیه".
[10] ج صفحه ۴ : "و خلفائے گورو عاقل رائے" حذف ۔ [11] ج : "و گورو ارجن" حذف ۔ [12] ج : "سرائے نورالدین و نوشهره پنواں" حذف ۔ [13] ا و ب : "جائے یمن گاه". د : "گاه زاید نوشته" ۔ ج : "جائے متبرک است".
[14] ج : "سلطان پور". "کوت راجه" حذف ۔

که از طرف سرکار به عهدهٔ وکالتِ دربارِ صاحبانِ انگریز بهادر مقرر بود. تالاب و باغ خوب تعمیر نموده است. و بابا سنت داس اُداسی نیز باغچه و تالاب ترتیب کرده. و تالاب و باغ قدیمیِ[1] شمشیر خاں کوکلتاش اکبر شاهی که حاکمِ وتالہ[2] بوده بسیار وسیع و مشهور است. چنانچه مهاراجه شیر سنگهه مشرق رویهٔ تالاب شمشیر خاں باره دری موسوم انارکلی بسیار عمده درمیانِ باغ احداث کرده و جل محل نام نشیمن درمیانِ تالاب[3] به صد آب و تاب جلوه نما و مهیا نموده است. و یک کولاب در آں جا از خطریانِ[4] قوم دهیر خوب دل پذیر (است) لاله سوجان سنگهه دهیر مصنف خلاصة التواریخ و نسخهٔ خلاصة المکاتیب در عهدِ اورنگ زیب عالمگیر ازاں[5] قوم بوده است. حقایق و معارف دستگاه میاں احمد شاه بن محمد شاه و خلیفه غلام حسین از رؤسائے آں جا مردِ[6] باخوبی و فضیلت بوده اند. فقط

اچل مکان است متصلِ وتالہ دو کروه منسوب به شام کارتک خلف مهادیو پرستش گاه از عهدِ قدیم مقرر است. در آں جا کولابے است بزرگ که در ماه کارتک اجتماعِ عوام در آں جا مے شود. دیالی وال موضع ست سه کروه از وتالہ. در آں جا مزار شمس الدین دیالی است. و مریدانِ آں مزار ہندو[7] اند. از نسلِ دیالی رام که معتقدِ شاهِ ممدوح بود. میانی دهے ست از فقراء. کلانور پرگنه ایست که حضرت اکبر بادشاه در ہماں شہر جلوس به تختِ سلطنت فرموده. و قوم خطریاں عرف تلی از رؤسائے آں جا مشهور اند. چنانچه سنتوکهه رائے قانون گو ازاں قوم صاحب اقبال بوده است.[8] متے وال جائے مشهور. چوندا سه قلعه معروف است. چاہل مشهور. چندی موضع ست جاگیر سودهی صاحب. اکادسی وال دہے ست مشهور. مے گویند که دراں جا دو برجی[9] دیو قید است و میله[10] به پشتهٔ آں جا در سال مے باشد

---

[1] ا: "تال" حذف. ب: "قدیمی تال شمشیرخاں". ج: "تالاب قدیمی شمشیرخاں". باغ قدیم باید. [2] ا و ج: "وتالہ بود". ب: "وتالہ شده بود".

[3] ا و ب: "درمیانِ اوسطِ تالاب" و "اوسط" زاید است که درمیان و اوسط یکے ست.

[4] ا و ب صـ۲۶: "وتالہ" نوشته. (ا) از خطریان قوم. [5] ازاں قوم یکے باید. دیگر زاید است. ج: یک مرتبه نوشته.

[6] ا و ب: "مرد باخوبی". ج صـ۲۶: "مرد باخوبی اند". مردانِ باخوبی باید. [7] ج: "ہندو مشرب اند".

[8] ا: حذف عبارت. ب صـ۲۶ مزید: "و زمینداری قصبهٔ و قانون گوئی پرگنه بنام ہماں قوم است". [9] برجی اسم تصغیر از برج وضع شده به قاعدهٔ زبان ہندی. [10] میله: ہجوم اہل عقیدت که کنار دریا، لب آبگیر، در دامن کوه، گرد و جوار عبادت کده بزرگ، غسلِ پاک یا اداے نذور جمع مے شوند. نیز دوکان داران و خوانچه فروشان و تماشاچیان از دور و نزدیک گرد آیند. این گونه ہجوم و جائے ہجوم را میله مے نامند.

که در تمام عمر زن و بچهٔ امرد را در حضورِ خود راه نه دادند۔ اکثر درویشاں در صحبتِ ایشاں فائز[1] بوده فیض مے یافتند۔ و بابا صاحب صاحب سنگه بیدی پسر کلا دهاری اولادِ بابا آسا چند نیز مرد با یمن و کرامت مشهور بود۔ و مقام[2] اوذ[3] صاحب به باستو خود اختیار نمودند۔ هماں جا رحلت یافتند۔ سمادهه آں[4] صاحب هماں جا زیارت گاه است۔ و بابا مهر چند موصوف را چهار پسر شدند۔ دیال چند۔ روپ زائن و ندهان چند و[5] بهم صاحب زاده بیدی لائق ادب اند۔ فقط۔

تهالی بابا سری چند مکانِ سترگ فقرائے اداسی متصل دهره صاحب واقع است۔ که نان به مسافراں همیشه دراں جا مے دهند۔ رنداس جائے فقراء و تعظیم گاه سادهانِ اُداسی هست۔ و سمادهه صاحب رانگور عارف[6] عابد طور درهماں جا است۔ جبر وال نامِ موضع مشهور است۔ ننگل گوراں معروف ننگل[7] کسو ظاهر۔ چمیاری نام پرگنه که دراں قصبه خانه ویساکها سنگه دیوان شهزاده شیر سنگه بودند[8]۔ سوریاں مشهور۔ پهلو[9] وال جائے خوب است و نیز فتح گڑهه نام تعلقه۔ وتاله پرگنه ایست که آں را بتاله نیز نویسند در سنه ۸۷۷ه هشت صد هفتاد و هفت هجری (بطابق ۱۴۷۲-۳ء عیسوی) و سمت ۱۵۲۳ یک هزار و پانصد و بست و سه بکرماں رامے رام دیو بهتی رئیس کپور تهله در مقامِ جنگل بنا نهاده تعمیر نمود۔ و در عهدِ اکبر بادشاه و شاه جهاں به کثرتِ[10] آبادی رسید۔ و عهدهٔ قانون گوئی این پرگنه به اولادِ رائے هیش داس خطری عرف پوری مقرر است۔ و این پرگنه چهار تپه دارد۔ اول تپه حویلی۔ دوم بیروکے که طرف موضع کادیاں[11] باشد۔ سوم تپه اچیں۔ چهارم تپه دریاں واله و از اکابر[12] این قصبه از قدیم خطریاں اند۔ عرف پوری و بهنداری[13] و کهوسله و دهیر وغیر ذالک۔ تالاب و باغات اکثر ازیں قوم ها ست۔ دریں ولا رائے گوبند جس ولد نند سنگه بهنداری

---

[1] ج: "رسیده"۔ [2] د: "اوذ آں صاحب"۔ ب: "صاحب" حذف۔ [3] ج ص۲۹۵: "مقام اوذ صاحب را"۔
[4] ج: "صاحب" حذف۔ [5] ج ص۲۹۵: "و بهر صاحب .... لائق ادب اند فقط" حذف۔
[6] د و ب: "است" حذف۔ ج: "عارف عابد طور" حذف کرده۔ [7] د: "ننگل کسو (مشهور حذف)
ب: "ننگل کسو ظاهر"۔ ج: "ننگل کسو مشهور"۔ [8] کذا "بودند" وے "خانه بود" باید۔
[9] ج: "پهلو وال جائے خوب" حذف۔ [10] د و ب: "بکسرت"۔ [11] کذا "کادیاں" وے "قادیاں" درست است۔
[12] کذا فی الجمله "از اکابر" وے اژ زاید۔ [13] د: "سهبداری"۔ ب: "پهنداری"۔

و نذرات[1] مے گذرانند ۔ و لنگر نان برائے طعام مسافراں در آں جا ہمیشہ جاری است ۔ اگرچہ اولاد بابا صاحب جملہ صاحب یمن و برکت اند ۔ اما ازاں جملہ دریں وقتا بابا فقیر بخش و سنت بخش و ہر بخش و کرتار بخش ہر چہار[2] صاحب زادہٴ بہوپ چند در علم تہذیب الاخلاق و آدابِ صحبت و فضائلِ صوری و معنوی گوئے سبقت ربودہ اند ۔ و سلسلہٴ ایشاں بہ بابا نانک شاہ بہ یازدہم پشت مے رسد ۔ چناں چہ بابا نانک صاحب را دو پسر بودند ۔ سری چند و لکھمی چند ۔ سری چند تارک دنیا بود ۔ تاہل[3] نہ شد ۔ بابا لکھمی چند قبیلہ دار بود ۔ پسرش دہرم چند نام داشت ۔ او را دو پسر آمدند ۔ مانک چند و مہر چند ۔ مانک چند سہ پسر داشت ۔ داتار چند و جگت چند و عنایت چند ۔ در خانہٴ داتار چند پنج پسر بودند ۔ یکے گوردتا[4] کہ آزادگی را شعار داشت ۔ دوم بہار چند ۔ سوم تارا چند ۔ چہارم اودے چند و پنجم فتح چند ۔ بابا بہار چند را چہار پسر بودند ۔ آسا چند ۔ منسا چند ۔ ہرکرن چند ۔ سورج سنگہ + و آسا چند را سہ پسر شدند ۔ گوبہ بہائے ۔ و پورب[5] چند و کرم شاہ ۔ و در خانہٴ کرم شاہ دو پسر شدند ۔ بابا مایا دہاری[6] و بابا گورچرن داس + گورچرن داس لاولد رفت ۔ و بابا مایا دہاری را سہ پسر بہ وجود آمدند ۔ بابا بہوپ چند و ملاپ چند و جمعیت چند ۔ ایزدِ توانا بابا بہوپ چند را چہار پسر صاحبِ علم عطا فرمودند ۔ بابا فقیر بخش و بابا سنت بخش و بابا ہر بخش و الے ۔ و بابا کرتار بخش کہ ذکر شاں بالا گزشت ۔ مے گویند ۔ درویشے آزاد طبع از سلسلہٴ معتقدانِ گورو سری چند بن[7] نانک شاہ بابا توکل شاہ نام اداسی ہندو مشرب کہ از جمیع علوم بہرہ داشت[8] ۔ و در دہرہ بہ خانہ بابا بہوپ چند وارد[9] شدہ مدت العمر گذرانید ۔ از صحبتِ با برکتِ موسیٰ[10] الیہ فرزندان بابا بہوپ چند سرمایہٴ سعادتِ عملی و علمی حاصل کرد[11] ۔ فقط ۔ دیگر بابا رام دیال بیدی از اولادِ ہمیں سلسلہٴ نانک شاہی[12] بودہ است ۔

---

[1] ج: "ندارت"۔ [2] ج: "بہائے بابا بہوپ چند"۔ [3] کذا فی الجملہ "تاہل نہ شد" ولے "متاہل نہ شد" باید ۔

[4] ج: "گورو گوردتا"۔ [5] ج: "پورب چند"۔ [6] د: "بہادہاری"۔ ولے "بابا دہاری" باید ۔ چنانکہ در جملہٴ آئندہ وارد است ۔ نیز د: "بابا بہادہاری و بابا گورچرن داس + گورچرن داس لاولد رفت"۔ حذف کردہ ۔ [7] ج: "بن نانک شاہ" حذف ۔

[8] ج: "از جمیع علوم بہرہ داشت"۔ [9] ج: "عمر گذرانید"۔ "وارد شدہ" حذف ۔ [10] د: "سوی الیہ"۔

[11] کذا "کرد" ولے "کردند" باید ۔ [12] د: "صاحب معنی" حذف ۔ ب: "صاحب معنی بودہ است"۔ ج: "صاحب معنی بودہ"۔

پرگنه بنامِ خطریان عرف پوری است۔ دینانگر نام قصبه ایست که مرزا آدینه بیگ امیر محمد شاهی آباد کرده است۔ دراں جا باغاتِ انبه بسیار و آبِ نهر سرد تر۔ کنکھیا[1] نام قصبه ایست خورد۔ میاں پور[2] موضع کلاں۔ طالب پور۔ پندوری که دراں جا نیایش کدهٔ بھگوان نارائن بیراگی ست۔ کتھاله[3] نام جائے است۔ که دراں جا مکانِ بیراگیانِ بشنو ست۔ میرتھل نام جائے۔ نگروته موضع کلاں۔ گھروته تعلقهٔ خورد۔ شاه پور جائے بر گذر راوی۔ تارا گرهه نام تعلقه۔ بهرام پور پرگنه ایست که دراں قصبه قوم ننده بسیار است۔ چھیرکه مراره نام موضع کلانے ست۔ که دراں جا خانهٔ لعل سنگهه مراریه بودند[4]۔ گورداس پور جائے نغزکے اُداسی گنج بخش برهمنان است که درین والا بابا بدری داس مهنت دراں جا صاحبِ سجاده است۔ و بانیٔ آں بھائی دونی چند است۔ و گورو بنده در همیں جا پا فشرده با فوجِ شاهی جنگیده بود۔ دورانگله نام تعلقه۔ چک بولاقی مشهور است۔ کھونسکے ده مشهور۔ کوٹلی صورت ملیی۔ نوشهره۔ کھیم کرن۔ ننگل پور۔ دهیان پور مکانے ست که سر آمدِ عقفانِ کمال بابا لال در عهدِ شاه جهانِ صاحب قران[5] در آں جا بوده۔ و اکثر گاه محمد دارا شکوه خلف رشید صاحب قران به خدمتِ او مشرف بوده مستفیدِ سعادت مے شد۔ چنانچه چندر بھان برهمن منشی [از] سخنانِ معرفت که در سوالِ عزیز و جوابِ کامل به میاں مے آمدند[6]۔ کتابے تصنیف کرده است۔ و تا حال سجاده نشینِ سلسلهٔ بابا لعل مردِ صاحبِ ریاضت است۔

خان پور موضع مشهور۔ دهرم کوٹ بگه نام قلعه و تعلقه است۔ دهرم کوٹ رندهاوا هم[7] مشهور۔ گونه والی موضع کلانے است در جاگیرِ گل بیگم بیگم سرکار۔ و دیره بابا نانک خواب گاهِ بابا موصوف است که بر لبِ دریائے راوی واقع است[8]۔ بالفعل به سبب اقامتِ اولاد بابا ممدوح شهر کلاں شده است۔ اکثر ساهوکاران و خطریان در آں جا سکونت دارند۔ و مردم از دور جهتِ زیارت آستانهٔ بابا صاحب مے آیند۔

---

[1] د، "کلکھیا"؛ ج ص ۲۹۶ "کنگھیتا"۔ [2] ب، ج، "بیان پور"۔ [3] د، "کتاله"۔ ب و ج، "گھتاله"۔ [4] کذا "بودند"، درست "بود" باید۔ [5] ب ص ۱۳۶، عبارتِ ذیل: "در آں جا بوده۔ و اکثر گاه محمد دارا شکوه خلفِ رشید صاحب قران" حذف کرده۔ [6] ج ص ۲۹۳، "استقامت داشت"۔ [7] ج ص ۲۹۵، "مے کرد"۔ [8] ج، "است" حذف۔

و کول سر و لچهن سر و ببیک سر و رام سر و تال ددگیانہ وغیره جمله نمایش کرده اند. و مغرب رویهٔ سری امرت سر سرکار عالی در سمت ۱۸۶۵ قلعه گوبند گرهه[1] نام نهاده جای و مقرِ دولت خود قرار داد . و باغات مثلِ رام باغ وغیره برائے آسائشِ خود بنا نهادند. و سرداران دیگر هم باغات و چمن زارها نشانند . و باغ گورو[2] و باغ اکالی و باغ عطر سنگه کالیان واله و باغ مصر رلیا رام در شهر است . و باغ مصر بیلی رام خزانچی و باغ شهزاده کهرک سنگه و باغ تارا سنگه و جوالا سنگه پهدانیه و دیسا سنگه مجیتهیه و گوربخش گیانی و جمعدار خوش‌حال[3] سنگه وغیره دیوانیان هریک گرد و جوار رام باغ نو احداث کردند . ساهوکارانِ امرت سر صاحب زر بسیار اند . ازان جمله در عهد سرکار رامان شاه بانیه از همه سر آمد بود . و کشن داس و صد جو[4] کشمیری که در خوبی و سخاوت تشهیرے داشت و تالاب و باغ ازو هم یادگار است چودهری تخت مل و کشن داس ارورہ و لاله شنکر داس بانیه و تیک چند کهتری عرف کهنه . کوتو شاه و لعل چند چوپره و مصر رلیا رام پرمت والا وغیره صاحب جمعیت اند . و از کهتریانِ[5] آن جا بهائی سنت سنگه گیانی در معنی دانی گرنتهه مشهور تر بود . و بهائی بدهه سنگه[6] در اشعار زبانِ بهاکها سرآمد وقت خود بود . و از سادهان و خدا یابان[7] و از اهلِ[8] معنی و عرفان که در خلوت خانه ها و بنگه ها در حقیقت حق و معرفت مطلق بهره یاب اند . چه سخن رود . که متجاوز العدد[9] و البیان اند .

چون حقیقت هر دو بلادِ کلان که در صوبه پنجاب اند . به قلم آمد . اندکے به طریقِ اختصار اسم نویسیٔ قصبات و تعلقات از سر مشرق گرفته به قید کتابت آورده مے شود . قصبه نور پور و گلیر و قلعه کانگره در میانِ کوهستانِ شرقیه اند . سجان پور نام پرگنه ایست و پتهان کوت هم پرگنه ایست . علیحده[10] . عهده[11] قانون گوئی هر دو

---

[1] ج صفحه ۲۹۴ : "گوبند گهر" .

[2] و : حذف عبارت . ب : مزید . "باغ اکال . باغ راماند شاه و دیوان سکهه دیال و باغ بیرهیان و باغ شهزاده شیر سنگه" نگاشته . ج نیز اسمائے باغات به ترتیب جداگانه نوشته

[3] ب : "خوشال سنگه" .

[4] و : "صدجو" ؛ ب و ج : "صد جو" .

[5] و : "کهرتیان" . ج صفحه ۲۹۵ : "گرنتهیان" .

[6] ج : "در شهر گوئی زبانِ بهاکها سرآمد وقت خود بود" .

[7] و : "خدا بابان" .

[8] ب و ج : "از" حذف .

[9] و و ب : "متجاوز العدد و البیان" ؛ ج : "متجاوز العدد و بیان است" .

[10] ج : "ایست علیحده" حذف

[11] و : "عهده" حذف .

خوانند . چنانچه تمام کتره به نام باقی مشهور اند . و سرکار عالی مهاراجه رنجیت سنگهه بهادر در سلطنت خود چون حضرے[1] آورده این زمین خشک را تر و تازه نمود و از آب حضری تالاب معابد[2] همیشه مملو بوده (ازین) دفع چرک[3] ظاهر و باطن تن شوبانی[4] مے کنند . نیز در سمت ۱۸۸۲ بکرمی [مطابق ۱۸۲۵ء عیسوی] دیوار حصار دار معه بروج و دهوندی[5] هائے کلاں و خندق عمیق گرد و نواحی تمام کتره ها تعمیر نموده یک شهر قرار داده و جائے تجارت بیوپاریانِ هر دیار و جامع امصار گشت . امروز مثل امرت سر در پنجاب شهر کلاں دیگر نیست . و سوداگران از هر ولایت آمده آں جا آباد شدند . اکثر قوم خطریانِ لاهوری در سری امرت سر سکونت و توطن[6] اختیار کردند . پس سری امرت سر تیرتهه کلانِ سکهانِ گورو نانک است[7] . اگرچه هر روز دو بار صبح و شام میله و اجتماع مردم در آں جا مے شود . اما در سالے دو مرتبه یکے روز ویساکهی دوم شب دیوالی خلائق بسیار از هر جا به نمائش گری آں جا به ازدحام فراهم آیند . و میله کنند . و درین جده چند آستانهٔ پرستش گاه اند . اول خصوص هر مندر[8] . درمیان امرتسر و اکال بنگه و دکهه بهنجنی[9] و دهره بابا اتل و آستانهٔ دیوی کالکا و سمادهه هائے شهیدان و مریدان و دهرم سال بهائی سالو و دهرم سال سادهانِ نرملا و سادهانِ پریم داس و دهرم سال بهائی رتن سنگهه و دهرم سال بهائی رام سنگهه و بهائی کرم سنگهه وغیره دهرم سال هائے سرداران[10] و اکهاره بابا سنتوکهه داس و اکهاره گنگا رام بیاکرنی[11] و اکهاره ادویت برهم و اکهاره کانشی واله و چت ساله مصر بیر بهان و تالاب سنتوکهه سر

---

[1] د: ’’چوں حضری‘‘ ـ ب و ج: ’’جوئے حضری‘‘ . و ے: ’’جوئے حضری‘‘ باید . [2] کذا معابد گاه و ے معابد کافی ، گاه علامت ظرف مکان زاید . [3] د: ’’جرک‘‘ . [4] کذا فی الجلد تن شوبانی . و ے تن شوئی باید . شوبانیدن بکار نیست .

[5] ج صـ ۲۹۳ ’’ڈیوڑهی‘‘ . [6] ج: ’’توطن‘‘ . [7] ج: ’’اگرچه هر روز دو بار . . . . . . دو مرتبه یکے‘‘ حذف .

[8] ج: ’’هر مندل‘‘ . [9] د: ’’دوکهه بهنجنی‘‘ . ب: صـ ۲۳۷ ’’دوکهه بهنجنی‘‘ . ج: ’’دوکهه بهنجنے‘‘ . و ے: ’’دوکهه بهنجنی‘‘ باید .

[10] د: حذف عبارت ـ ب: ’’سرداران و اکهاره بابا پریتم داس و اکهاره آتم برهم و اکهاره تپال داس‘‘ و مزید نوشته: ’’بعد ازاں اکهاره بابا سنتوکهه داس . . . . وغیره‘‘ دیگر نیز به ترتیب دیگر نوشته .

[11] پ ن: بیاکرن بمعنی قواعد و ضوابط زبان . بیاکرنی اسم فاعل از بیاکرن . کسے که قواعد زبان بخوبی دانند .

گویند۔ قریب ہفت صد قوم[1] اند۔ و بعضے ہزار قوم گویند۔ اگر حیات فرصت داد۔ بر صفحۂ علیحدہ اسم نویسی تمام عرف ہائے کہتریاں بہ قید کتابت خواہم آورد۔ دریں جا بہ ہمیں قدر اکتفا نمودم[2]۔

موضع موجہک از لاہور یک کروہ است۔ درآں بہ قدر پنجاہ دکان خواہند[3] بود۔ اچھرا سہ کروہ از لاہور۔ درآں جا مکانِ بھروا است و میلۂ ماہِ نو یعنی چند رات[4] خوب مے کنند۔ نواں کوٹ بہ قدر سہ کروہ است۔ نیاز بیگ بہ قدر شش کروہ از لاہور است۔ متصلِ آں آستانۂ بہدر کالی[5] است۔ کہ در ماہِ جیٹھہ روزِ ایکادشی در آں جا میلہ و اجتماع مے کنند۔ و موضع خود پور بالکا[6] و موضع رائیاں آوان و کوندہ و بہاری پور از پرگنۂ بہری گرد و نواحی لاہور اند۔ و بہ قدر دوازدہ کروہ از لاہور مکانِ[7] بابا رام تھمن از سادہانِ بیراگی است۔ جائے[8] یُمن است۔ و طرفِ مشرق لاہور را ملک ماجہ گویند۔ و طرفِ مغرب او را ملک باری و ممالکِ نکہ۔ چناں چہ بلدۂ سری امرت سر درمیانِ ملکِ ماجہ است۔ مشرقِ لاہور۔

بیان احوال امرت سر

امرت سر نام تالابے ست کہ بنا نہادۂ گورو رام داس در سمت[9] ۱۶۳۳ یک ہزار شش صد و سی و سہ جلوس بکرماجیت است۔ و نزدِ او شہر خورد [بود] کہ او را چک رام داس گفتندے و بعضے چک گورو نیز نامیدندے۔ ہماں[10] جا مزید آبادی گردید و گرداگردِ تالاب مصرِ کلاں معمور و دولت[11] ظہور گشت۔ و درمیان تالاب عمارت ہرمند و حوالیِ آں بنگہ ہائے اکالیاں و سرداراں ترمیم پذیرفت۔ و ہر یک امیرے علیحدہ علیحدہ شہرے بہ نام خود آباد کردہ زینتِ بلدہ افزود۔ آں محلات[12] را کترہ

---

[1] ب: "قوم است"۔ ج: "ہزار قوم است"۔ دیگر حذف۔ [2] کذا "نمود" ولے بہ رعایت "خواہم آورد" دریں جا نیز "نمودم" صیغۂ واحد متکلم باید۔

[3] کذا "خواہند بود" ولے فعلِ مستقبل بکار نیست "باشند" ماضی احتمالی باید۔ [4] ب ن: "یعنی شب ماہ"۔ آں را نوچندی نیز گویند۔

[5] ج: "بہدر کالا" "روز کادشی"۔ [6] ج: "بالکا"۔ [7] ج ص ۲۹۳: "بابا رام تھمن مکان"۔ [8] ج مزید: "جائے یمن است" حذف و "بقدر دوازدہ کروہ اند از طرف لاہور"۔ [9] ج: در ستونِ سمت ۱۶۳۳ . . . . [10] بمزید آبادی رسید۔

[11] ج ص ۲۹۳: "بہ دولت ظہور گردید"۔

[12] د: "شہراں را"۔ ب ص ۱۳۱: "شہراں را"۔ ج: "آں محلات را"۔

و راجگی معزز شدند۔ و بعضے به عہدهٔ قانون گوئی و چودهرائی[1] و امینی و فوجداری و گرداوری[2] و تحصیل داری و سررشته داری و بخشی گری و سردفتری[3] و منشی گری وغیره خدماتِ بادشاہی سر افراز و مباہی شدند۔ المختصر[4] این قوم کهتریان بالفعل به چہار گروه مشہور و معروف اند۔ اوّل باہری[5] که آن دوازده قوم اند۔ ازان جمله چہار قوم خود را دو و نیم خانه گویند۔ افضل تر[6] اند۔ در سلسلهٔ خود۔ دوم بونجاہی[7] که این طبقه قوم ہا بسیار دارد۔ تخمیناً به قدر پانصد قوم خواہند بود۔ ازان جمله پنجاه و ده قوم اشرف اند درین ولا دوازده قوم درمیانِ اوشان اعلیٰ اند که خود را باہری بونجاہی نامند۔ و چہل قوم ازان خود را مخاطب به دہریان کرده است[8] و ما بقا ہمه بنام بونجاہی شہرت دارند۔ سوم کهوکهران که آن در اصل شش قوم بودند۔ بالفعل زیاده شده اند۔ چہارم سرین اند۔ آن تخمیناً زیاده از صد قوم خواہند بود۔ اما اکثر قوم ہا از طبقهٔ بونجاہی برآمده به آنہا آمیز شده اند، و درمیانِ سرین نیز دوازده قوم کلان اند۔ اما درمیانِ ایشان در ناطه و خویشی چندان احتیاط نیست۔ که در دیگر خطریان است چه بعضے ازان ہا زنِ بیوه را ہم به زوجیت قبول مے کنند۔ درمیانِ مذہبِ خطریان زنِ مطلقه و بیوه کردن عیب تمام است۔ و در ابتدا بعضے مردم که زنانِ بیوه را پذیرفتند[9]۔ اولادِ اوشان را دیگر کسان سرین مے نامند[10]۔ سرین جنسے را گویند که در یک زمین دوباره پیدا شود۔ شل[11] او شالی برنج که جنس کال است کاشته برداشته شود۔ باز در ہمان زمین جو[12] کارند۔ آن را سرین گویند۔ که حاصل کم دہد[13]۔ فقط۔

این ہمه اقوامِ کهتریان که در پنجاب و ملتان و سرہند و اطراف آن سکونت دارند۔

---

[1] ب ن: "حاصل مصدر از چودہری که بمعنی کدخدا و مرد سر برآورده مستعمل است۔ [2] و: "گردد گری"۔ ب: "گرده گری"

[3] ج: صـ۲۲۸ "سردفتری و منشی گری" حذف۔ [4] ج: "المختصر، ...... معروف" حذف۔

[5] کذا فی الجمله ولے "باہری" باید که کلمهٔ صفتِ عددی از باره اعنی دوازده است۔ [6] ج: "افضل تر است"۔

[7] ب ن: "بونجاه" یعنی پنجاه و ده۔ صفتِ نسبتی از "بونجاه" "بونجاہی" آمده۔ [8] کذا فی الجمله "کرده است" ولے "کرده اند" باید

[9] و: "پذیرفت" ب صـ۱۳۶: "پذیرفت"۔ ج صـ۲۹۱: "در ابتدا بعضے مردم ...... حاصل کم دہد فقط" حذف کرده۔

[10] و: "سرین مے نامند"۔ ب: "خطاب دارند"۔ ج: حذف۔

[11] و: "شل او شالی برنج برداشته" ولے "برداشته" این جا نابجا است و بے معنی۔

[12] و: جو ۔ [13] ب: "دہند"۔ ج: حذف۔

از نسلِ راجه بهرتهه که سلسلهٔ او به راجا پرجاپت که از قلبِ سری کشن پیدا شده مے رسد و بعضے از اولادِ راجه رگهه و جسرتهه[۱] المشهور سورج بنسی و اندکے از ابنائے[۲] راجه پنڈر چندر بنسی هستند۔ و در نواحیِ پنجاب و ملتان و اطراف آن مسکنت[۳] دارند۔ و خود را کهتری لقب نهند و با راجپوتان و چهتریانِ هند اکنون هیچ اختلاط ندارند۔ و کارِ راجگی گذاشته گذاره نان به نوکری و نویسندگی و بیوپار و دیگر معاملات مے کنند۔ اما در عهدِ راجه بکراجیت و سالباهن و راجه جے پال آبرو[۴] و اعزازِ این ها خوب مثلِ راجگانِ هندوستان بود۔ چون سلطان محمود غزنوی در پنجاب آمده قتل کرد۔ اکثر اهلِ هند را مسلمان نمود۔ لاچار خطریان از خطرهٔ ایمان۔ جان و آبرو ملک را گذاشته در کوهستان و جاهائے دشوار رفتند۔ باز هرگاه سلاطینِ غوریه و لودیان و چغتائی وغیره بر سرِ رحم آمده به آبادی ملک پرداختند۔ و تعصبِ مذهب گذاشتند۔ آهسته آهسته قوم خطریان در شهرهائے و دیهاتِ کلان فراهم آمدند۔ اما کارِ حکومت و راجگی و ملازمتِ سلاطین اختیار نه کردند[۵]۔ به صیغهٔ بیوپار و دکان داری و بزازی و صرافی و کارِ ابریشم و کلابتون و کندله[۷] کشی وغیره گذارهٔ اوقات به کار آوردند۔ و قوم جات[۸] وغیره به سببِ قلعه رانی و بزرگی بر علاقه جاتِ پنجاب متصرف شدند۔ شده شده چون سلاطین را نیکو واضح[۹] شد۔ که این قوم واجب الاعزاز لائق خدمت است۔ به صد آرزو ترغیب داده ملازم کردند۔ و تعلیم فارسی بر ایشان رواج دادند۔ و سوائے کهتریان و برهمنان هیچ کس را در پنجاب علم فارسی و سیاق آموختن نے دادند۔ ازین موجب اعتبارِ این قوم افزود۔ اکثرے به مرتبهٔ وزارت و دیوانی رسیدند۔ و بعضے به خطابِ حکومت

(بقیه حاشیه صفحه سابق) راجه پنڈر چندر بنسی که او را قوم بنسی نیز گویند۔ اولاد این هر گروه در نواحیِ پنجاب و ملتان و اطراف آن خود را کهتری لقب مے نهند۔

(حاشیه صفحه هذا) [۱] ب و ج : "جسرتهه" حذف۔ [۲] ب "بنائے راجه پنڈر"۔ ج : حذف ولے "ابنائے" باید۔

[۳] د : "مسکنت" ولے مسکنت بمعنی درویشی و ناداری و مفلسی مے آید۔ این جا بمعنی سکونت غلط مستعمل شده۔

[۴] ب : "آبروئے را اعزاز"۔ ج صفحہ ۲۹۱ : "آبرو و اعزاز این قوم"۔ [۵] ج : "اختیار نکردند"۔ [۶] د ب : "کردند"۔

[۷] ج : "کندل کشی"۔ [۸] ب صفحہ ۱۳۶ : "قوجات" یکجا نوشته جمع گردانیده۔ ولے "قوم جات" مخصوص مراد است۔

[۹] ج : واضع۔

دو گروهِ ڈال[۱] اختر از غایتِ غرور و شهوتِ تموز[۲] فریفتهٔ حسن و جمالِ زنان بوده خوبیٔ صورت[۳] را شرف بر فضیلتِ نسب داده اکثر زنان از قوم اراجیف[۴] مثلِ جهاتان[۵] و مے فروشان و برزگران و کنیزکان و پرستاران و غیر ذالک به عقد آورده به زوجیتِ خود پذیرفتند. ازیں زنان ایشان را فرزندان بهم رسیدند[۶]. و بجائے پدران بر مسندِ راجگی نشستند. چهتریان و کهتریانِ صحیح النسب و الحسب این نو باده هائے بوستانِ سلطنت را راجپوت خطاب مقرر کردند. و خوردنی و آشامیدنی از دستِ شان ترک نمودند. و برهمنان را نیز مانع شدند. که از دستِ زنانِ راجپوتان آب[۸] و طعام نخورند. ازیں جهت راجپوتان را با کهتریان نزاع به میان آمد. پس راجگان دو نوع شدند. یکے راجپوت یکے چهتری. بعضے[۹] چهتریان هم در اکثر امور با راجپوتان آمیزش کردند. ازیں جهت چهتریان را هم به زبانِ عرف راجپوت نام شد. آن قوم بسیار افزائش گرفت. مثل راتهور. باده. کچهواهه. بدهل. بندیله. چوهان. تور. سوون. بربار. پوار. سوار[۱۰]. بدگوجر و نزارنه وغیره این همه اقوام کارِ سپاه گری اختیار کردند. و دیگر آئینِ[۱۱] قدیم را گزاشتند. و آنان که اصلاً[۱۳] از چهتریان در آب و طعام و ناطه و خویشی با ایشان موافق و سازگار نه شدند. خود را کهتری خطاب کرده ازان گروه ها نفرت و جدائی ساخته بل کار سپاهیانه گزاشته در معاملاتِ دیگر افتادند. این گونه کهتریان به سبب غلبهٔ راجپوتیه که در هر مقدمه به مال و جانِ ایشان ایذاے رسانیدند. از هندوستان جلا وطن شده در سر زمینِ پنجاب آمده توطن اختیار کردند. و نشو و نما پذیرفتند. پس کهتریانِ پنجاب بسیارے[۱۴]

---

[۱] ج صفحه ۲۸ : "ڈال اختر" حذف. [۲] کذا "دور" و بے موقع باید. [۳] ج : "خوبیٔ حسن صورت را شرف بر فضیلت حسب و نسب شریف داده". [۴] د : "ازاجیف" ب : "اراجیف" ج : "اراجیف". جمع "ارجاف" بمعنی بیهودگان (فرهنگ آنند راج)

[۵] ب : "جهاتان" حذف. ج : به ترتیبِ دیگر آورده. [۶] ب اینچنین نوشته : "از دستِ زنانِ راجپوتان طعام اقسام پخته و آش و نان نخورند." [۷] ج صفحه ۲۸ : "چهتریانِ صحیح النسب خطاب آنها را راجپوت نهادند - و خوردنی و آشامیدنی را از دستِ شان ترک کردند" نوشته و "و بجائے پدران بر مسندِ راجگی ...... آب و طعام نخورند" حذف کرده. [۸] د : "ازیں جهت".

[۹] ج صفحه ۲۹ : "بعضے چهتران". [۱۰] ب : "پوار. سوار و نزارنه". حذف. ج نیز حذف کرده و "بزاه . بدگوجر" نوشته.

[۱۱] ج صفحه ۲۹ : "آئینِ قدیم". د و ب : "آئینِ قوم". [۱۲] ب و ج مزید : "که جنگل و بیابان بود".

[۱۳] ج صفحه ۲۹ : "آنانکه اصلاً از چهتریان". [۱۴] ج صفحه ۲۹ : "چهار گروه اند. بعضے از اولاد شیوجی اند. و اکثرے از نسلِ راجه رام که مالکِ این همه روئے زمین بود. گروه از اولاد راجه گهواک، سورج بنسی که به رگهه بنسی مشهور اند. و چندے از ابنائے (بقیه بر صفحهٔ آینده)

جہاں دستور کار و بار دنیاوی را سر انجام دہد۔ چناں چه از دو کس که یکے را سوت و دیگرے را ماگد نام بود۔ راجه بہرتہه ولایت الوپ[1] که داخل بنگاله است به سوت داد۔ و مملکت مگدهه را که ولایت بہار باشد۔ (به) ماگد اقطاع نمود۔ تمام باد فروشان یعنی بہات[2] و جارن از نسلِ آں دو کس اند۔ القصّه راجه بہرتہه ہزار سال سلطنت به عدل و داد نموده به جوگا بہیاس جان را گذاشت۔ من بعد پسرانِ او در اکثر ولایات جدا جدا به سلطنت پرداختند۔ و چندیں ہزار راجه ہا از اولادِ او شده اند۔ که به شمار در نیاید۔ چوں اولادش به کثرت رسید۔ و اختلاف و شرکت و حسد درمیان ایشاں پیدا شد۔ و یکے در میانِ ایشاں لائقِ کار نماند۔ که به امورِ سلطنت تواند پرداخت۔ و ظلم از سرِ رعایا رفع تواند ساخت۔ باز آفرینندهٔ[3] ارض و سموات جہتِ انتظامِ مہامِ مملکت از نور آفتاب جہاں تاب موجودے پیدا نمود که او را منو گویند۔ و مراده دیو نیز نام اوست۔ و بہوست من[4] ہم او را خطاب نہند۔ آں نورانی پیکر را دو عورت بودند۔ از شکمِ زنے او را دخترے بہم رسید۔ ایلا نام۔ آں دختر را از عطارد پسرے شد موسوم به پُدُرو۔ و ازاں ثانی او را ده پسر کہواک وغیره به وجود آمدند۔ ایں ده پسرانش راجگانِ کلاں شدند و به خطابِ سورج[5] بنسی مخاطب گردیدند۔ چنانچه از اولاد کہواک راجه رگہُ مشہور گردید و چوں عطارد به قول ہند بچهٔ قمر است لہٰذا اولاد پُدُرو به خطاب چندر بنسی شہرت گرفت۔ پس اولادِ ہر دو گروه نیرّین به امورِ سلطنت خوب پرداختند۔ و مشغلِ راجه بہرتہه تاجداری مے کردند۔ و خود را چہتری لقب نہادند۔ و[6] اولادِ راجه بہرتہه را از راج[7] خارج کردند۔ اکثرے ازوشاں اطاعت و چاکریٔ ہر دو گروهِ پُرشکوهِ مذکور قبول کردند۔ بعضے اہلِ دولت مذلتِ متابعت گوارا نه ساخته به کار سوداگری و تجارت پرداختند بعد مرورِ چند دورهٔ دُہُور و انقلابِ سترگ و تاثیر[8] دورهٔ کلجگ راجگانِ کلاں تر ایں ہر

---

[1] ب: "الوپ"۔ [2] د: "بہاته و جاران" ب: "بہات و جال"۔ ج: "بہاتہ و جارن"۔

[3] د و ب: "آفریدهٔ" (آفرینندهٔ باید) ج صفحه ۲۸۹: "آفریدگار مطلق" نوشته و "ارض و سموات" حذف کرده۔

[4] ا: "بہوست من"۔ ب: "پہوست من"۔ ج: "بہوست من"۔ [5] لان: اسم یکے از خانوادهٔ راجگان ہند که نام چند دران خانواده بوده۔ آں خانواده را دگہ بنس نیز نامند۔ [6] ج صفحه ۲۸۹: "و اولادِ راجه بہرتہه ...... بکار سوداگری و تجارت پرداختند" حذف کرده۔ [7] لان: یعنی حکومت سلطنت

[8] د: "تامیر"

امرِ اطاعت و عبادتِ خود مے داد۔ برہمناں بد دعا کردند[۱]۔ کہ آں ظالم بمیراد۔ یعنی از سلطنت بر افتاد۔ پس برہمناں و رکھیشراں یک جا شده به افسونِ بید[۲] منتر ازو دو پسرے بر آوردند۔ اولاً شخصے سیاه رنگ و بد خُلق۔ او را به طرفِ جنگلِ عرب[۳] سر دادند۔ بھیلاں[۴] و رہزناں و ملیچھاں از اولاد او اند۔

ذکر احوالِ راجه بهرت

مرتبۂ ثانی پسرے آمد۔ در غایت حُسن و خوبی و اخلاقِ حمیده۔ برہمناں او را راجه بهرتهه[۵] نام کرده بر وسادۂ فرماں دہی نشاندند۔ چناں چه او خوب به نظامتِ جہانیاں پرداخت۔ و به موجبِ بید[۶] به یزداں پرستی حکم فرمود۔ و کوه ہا از زمین برداشته جا به جا نہاد و قطعِ زمین را صاف و ہموار نموده شہر و ده آباد ساخت۔ و رسمِ قلبه رانی و زراعت و سوداگری و عمارت درمیاں آورد و جمیع صناعات او پیدا کرد۔ و لباس و پوشاک و تخت و تاج[۷] پیدا نمود۔ خطابِ راجگی یافت۔ چوں تاج به سر داشت چهتری نام یافت۔ چوں نگاہبانیٔ خلق مے کرد۔ کهتری نام او شد۔ تمام کهتریاں از اولادِ او اند[۸]۔ و چهتری ہم اولادِ را خوانند۔ زیرا که در زبانِ سنسکرت کهتری و چهتری بمعنی واحد است[۹] و در ہندی لفظِ چها و کها تبدّل[۱۰] مے یابند۔ چناں چه اکهر را اچهر گویند۔ و ہر چہار برن برہمن، کهتری، بیش و شودر ہر یک را جداگانه به موجبِ فعل و پیشه نام نہاد۔ و تاکید کرد۔ که ہر واحد به کارِ خود که قرار یافته پرداخته[۱۱] باشند۔ دیگرے کارِ دیگرے را اختیار نه کند۔ طریقۂ عدل و میزانِ عدالت و آئینِ انصاف احداث فرمود۔ آفریدگارِ مطلق در عہدِ او دو کس را آفرید۔ که تعریفِ کارہائے او را کرده[۱۲] باشند۔ تا ہر کس که بعدِ او راجه شود۔ تعریفِ او شنیده (به)

---

[۱] کذا ظالم مُرد۔ ولے برائے بد دعا فعلِ دعائیہ "بمیراد" باید۔ ہم چناں "بر افتاد"۔ [۲] ل: "بید و نیز"۔ د ب: "بید و منتر"۔
[۳] ل: "جنگل عرب"۔ ب و ج: "جنگل مغرب"۔ "غرب" باید یا "مغرب"۔ [۴] ل: "بهیلاں"۔ ب: "پهیلاں"۔
[۵]: کذا "برتهه"۔ ولے "بهرت" اسم راجه ایست۔ که وطنِ ما بنامِ او "بهارت" نام گرفته۔
[۶] ل: "بید عقل"۔ ب و ج ص۱۳۸: "بید خلق را"۔ [۷] ل: "بر سر داشت" و "چهتری" نام حذف۔ ج ب: "تاج بر سر داشت و چهتری نام پیدا نموده"۔ ج: "نام یافت"۔ [۸] ل و ب: "اولادِ او ست"۔ [۹] کذا فی المجلد "است" ولے "اند" باید۔
[۱۰] کذا فی المجلد۔ "تبدیل شده یابد"۔ ولے "تبدل مے یابند" باید۔ [۱۱] کذا فی المجلد ولے ماضی شکیه را محل نیست بمعنی بپردازد یا معروف بماند مستقل شده۔ این گونه فعل ماضی شکیه به اضافه "مے" برائے تواترِ فعل مے گویند و مے نویسند۔ چنانچه "مے پرداخته باشند" روزمره اہلِ زبان است۔ [۱۲] کذا ولے "مے کرده باشند" باید گفت۔

کس را طبقهٔ دراوڑ[1] نامند ۔ ششم گوڑ ۔ هفتم قنوجی ۔ هشتم ونگل[2] ۔ نهم متهل ۔ دهم سارست که در پنجاب و[3] ملتان و کشمیر اند ۔ این پنج قوم را از طبقهٔ گوڑ شمرند ۔ این ده شعبهٔ برهمنان از همه افضل تر اند ۔ چهتاں اولاد پریه برت و اوتان پاد پسرانِ شبومن اقرائش گرفته کهتری لقب یافتند ۔ یعنی نگهبانِ جهان ۔ اما این کهتریان هم مانندِ برهمنان (زندگانی) مے کردند ۔ و حفاظتِ دیگران هم لازم مے دانستند[4] ۔ لاکن زندگانیٔ تمام خلق الله به راستی و عبادتِ الهی بود ۔ چون دورهٔ ست جگ انقضا یافت و ترتیا جگ آغاز شد ظلم و فساد درمیانِ مردم شایع شد ۔ عابدان و برهمنان به اتفاق پیشِ برهما رجوع گرفته و حقیقتِ حال ظاهر[6] کردند ۔ برهما معنیٔ بید به طریقِ واضح به ایشان تعلیم داد ۔ که موافقِ آن عمل کنند ۔ این گروه حقیقت پژوه از پیشِ برهما برخاسته پیشِ بشن حاضرآمده احوال بیان کردند ۔ بشن فرمود ۔ که آن چه دفعِ ظلم[7] تواند کرد ۔ چیزِ دیگرے است ۔ ظالمان را گفتنِ معنیٔ بید تاثیرے نه دهد ۔ آن گاه بشن از دلِ خود جوانے پیدا کرد ۔ او را پرجاپت نام نهاده فرمود ۔ که ترا بر زمین باید رفت و حکومت باید کرد ۔ آن شخص عرض نمود ۔ که مے ترسم و خطره مے کنم که از من ناشایسته سر زند ۔ گرفتارِ غضبِ الهی شوم ۔ مرا معذور دارید ۔ که به عبادتِ ایزد پردازم ۔ بشن گذارشِ او پذیرفت و دعائے کرد تا از قلب[8] او پسرے به ظهور آمد ۔ کیرت مت نام ۔ هم برین نمط ازو الک نام پیدا شد ۔ ایشان هم مثلِ شخصِ اول به عبادت پرداختند ۔ باز از دلِ واک ال نام فرزند به وجود آمد ۔ اگرچه او نیز التماسِ خلوت نشینی نمود ۔ اما بشن او را خواه مخواه به خلافتِ زمین مامور فرمود ۔ چنان چه او لباسِ فقیرانه داشته به کارِ داوری مے پرداخت ۔ و انتظامِ جهان بانی مے ساخت ۔ بعد از چندے او را فرزند شد انگ نام ۔ این کس بعد پدر به کارِ سلطنت به تمام راستی و خدا پرستی و عدل و عفت[9] اشتغال ورزید ۔ بسیار عادل و خدا ترسِ آباد کاران بود ۔ ازو پسرے آمد بین نام ۔ بعدِ رحلتِ پدر به مسندِ حکومت نشسته دعوائے خدائی پیش گرفت ۔ و خلق را از خدا پرستی منع مے کرد ۔ و

---

[1] ا: "داور" ب: "دردر"۔ [2] ب: "اونگل"۔ [3] ب: "و ملتان و کشمیر" حذف ۔ ج: "در پنجاب اند"۔ [4] ا: "مے داشتند"۔ ج ص۲۸۶: "مے شناختند"۔ [5] ج: "اینک"۔

[6] ب ص۱۳۳: "ظاهر" حذف ۔ ج ص۲۸۷: "ظاهر کردند"۔ [7] ب: "ظلم" حذف ۔

[8] ا: "او" حذف ۔ بیاد ج: "قلب او"۔ وے "ازصلب او" مے باید ۔

[9]: کذا "عفت" وے "نصفت" باید ۔

این جا یافتند لهذا ضرورت افتاد که از آفرینشِ خلقت این جا ایما داده آید۔ در کتبِ هندی آمده که چون ذاتِ واحد در خواست۔ که صفاتِ خود را به کثرت جلوه دهد۔ به مجردِ این اراده به قدرتِ کامله از صُوَرِ علمیهٔ الٰهی سه مؤکل به ظهور آمدند۔ یکے برهما۔ که مؤکلِ ایجاد و واضع[1] بید است۔ دوم بشن مؤکلِ ربوبیت و رزاقیت۔ سوم مهادیو[2] مؤکلِ فنا و قیامت۔ اوّلاً از نگاهِ برهما مریچ و اتتر و پلستت و پله و کرتو و کشیپ و وچهه[3] و کردم و روچ پیدا شدند۔ این گروه را فرزندانِ برهما نامند۔ پس از برهما و فرزندانِ او خلائقِ بسیار نوع مانند دیوتا و دیت و افلاک و آفتاب و انجم و عناصر و موالیدِ ثلاثه و ابدان هشتاد و چهار لک پیدائی گرفت۔ اما چون برهما دید۔ آن نوعِ آدم که علتِ غائی است پیدا نیافته۔ پس برهما از جانبِ راستِ خود شبومن[4] نام مردے و از جانبِ چپ ست[5] روپا نام زنے پیدا کرد۔ هر دو را بموجبِ بید باهم وصل داده امرِ جماع فرمود این نوعِ آدم از نسلِ ایشان است۔ چنانچه اول در دوره[6] آغاز ست جگ از پشتِ شبومن و بطنِ ست روپا دو پسر مسمی پریه برت و اتان پاد و سه دختر مسماة دیوهوتی، پرسوتی و اکوتی پیدایش یافتند[7]۔ این هر سه دختران[8] را به کردم و دچهه پرجاپت و روچ پرجاپت به پسرانِ برهما کد خدا نمود۔ ازین هر سه دختران، فرزندان و فرزند زادگانِ بسیار از بسیار پیدا[9] شدند۔ که آن همه برهمن نام یافتند۔ و کارِ ایشان عبادت و ریاضت و تحصیلِ علوم و فضیلت بود۔ و ازان جمله هفت گروه نامور شدند و اولادِ ایشان وافر۔ چنان چه گروهے را به کشب منسوب کنند۔ و جمهورے[10] را به اتترا و پلستت۔ و پله و انگرا[11] و بهاردواج و بسوامتر و گوتم نسبت دهند۔ و هر یک را از ایشان فراوان شعبه شده اند۔ و درین ولا آن چه مشهور تر اند۔ به ده نام به اسم به ده ولایت اسم و عرفِ خود را معروف دارند۔ چنان چه یکے از آن دراور اند۔ دوم گوجراتی عرف بیدوه۔ سوم تلنگ۔ چهارم مهاراشت۔ پنجم کرناتک۔ این پنج

---

[1] کذا "واضح" وے "واضع" باید۔ [2] اسمائے این مخلوق چنین است۔ وے اسماے کلیة در زبانِ سنسکرت نگاشته۔

[3] این کلمه را در صفحهٔ آینده "وچهه" نگاشته این جا "دکهه" به غلط نوشته شده۔ [4] ا: "شبومن"۔ ب صـ۲۳۱: "شبومن"۔ ج صـ۲۸۶: "شبومن"۔

[5] ا: "ست روپاں"۔ ب: "است روپاں"۔ ج: "ست روپ"۔ [6] ا: "در دوره آغاز است ست جگ" است زاید۔ ب: "در دوره است جگ"۔ [7] کذا "یافت" وے "یافتند" باید۔ [8] کذا هرسه دختران وے "دختر" باید۔

[9] ا: "پیداوار"۔ ج: "بهم رسیدند"۔ [10] ا و ب: "اتتر"۔ ج: "جمهورے را ...... معروف نموده اند" به اختلاف و پیش و پس بسیار نوشته۔ [11] ا و ب: "انگرا"۔

اهلِ حرفه و بافنده و خوجه و شیخ زاده پیشهٔ خود گذاشتند. در سرکارِ صاحبانِ عالی شان به دلیری و جسارت ملازم بوده کار از پیش برده[1] گزارهٔ اوقات با فراخی و یسارت مے کنند. چنانچه شاعرے در بارهٔ این قوم گفته: ؎

این قوم بے حیا که به اندک حصولِ علم   ننگ[2] آورد ز پیشه به شیخی نهد قدم

و فرقهٔ کهتریان تا حال در خطره و در چطرهٔ فکر اندیشی غوطه در آبِ سفید پوشی مے خورند. و[3] این چهار خطره یعنی خطرهٔ مال و جان و ناموس و ایمان همیشه مدِ نظر و ملحوظِ خاطر دارند. ازین جهت ایشان را خطری خطاب نوشتیم. و نیز زبانی بهائی گندا سنگهه بهل ساکن موضع کهرتل پدر ویساکها سنگهه عدالتی که مردے بود دانا و از دینِ خالصه نیکو آگاه، شنیده بودم. که چون گورو گوبند سنگهه سکهان را پاهل داده خالصه خطاب کرد. اولاً به گروهِ خطریان ترغیب داد که یراق دارند[4] و با سپاهِ سلاطین مسلمین جنگ کنند. و بادشاهیٔ خود نمائند. ایشان در جواب عرض کردند. که ما مشتے نحیف با سلاطین حریف نمے توانیم شد. ما را معاف فرمائید. گورو به عتاب خطاب کرد که شما کهتری نیستید بل خطری هستید. خطره همیشه نصیب شما [باشد] پس روے ازاں سوگردانیده به زمینداران قوم جات[5] توجه فرمود. ایشان فی الحال حکم گورو قبول و اقبال نموده به جنگ و جدل پرداختند. بعد قتل و قتال بسیار حکومت پنجاب یافتند. و خطریان و غیر ذالک را مطیع و خادم خود گرفتند.

ولادت آدم از برهما

پوشیده مباد که اصل این همه کهتریان به نسل راجگانِ هندوستان منتقل است و به اختلاف زمانه و زمانیان از ایشان جدا شده و از وطن گاهِ هند برآمده در اطرافِ پنجاب آمده سکنت[6] و توطن گرفتند. و نشو و نما در

---

[1] د - عبارت ذیل حذف - ب و ج: "برده اند و خطره از ایمان و آبروئے ایچ نوع در وجودِ ایشان نیست. در کارها جسارت بوده." مزید نگاشته. ج صـ۲۸۴: "ملا زاده و نجاران و اهل حرفه و خوجه و شیخ زاده که پدرانِ ایشان به طمع دنیا مسلمان شده اند. در سرکارِ صاحبانِ عالی شان به دلیری و جسارت ملازم بوده کار از پیش برده اند."

[2] د: "ننگ آورد و پیشه به شجره". ب: "ننگ از نوَر پیشه به شیخی".

[3] ج صـ۲۸۵: "چون این فرقه اکثر ترسندهٔ جان و خطرهٔ آبرو بسے بخاطر محظور دارند." مزید نوشته.

[4] کذا فی المجلد وے "دارید" جمع حاضر باید، هم چناں "کنید و نمائید" باید.

[5] کذا فی المجلد "قوم جات" وے جمع از قوم "اقوام" باید. و جات کمتر رواج یافته.

[6] د و ج: "توطن" حذف. کذا فی المجلد "سکنت" وے "مسکنت" بمعنی "سکونت" نادرست که معنی مفلسی دارد.

و نویسندگی و چاکری و فرماں پذیری حکامِ وقت است ۔ و آں چہ کار متعلق[11] ایں قوم مے باشد بہ خطرۂ تمام سر انجام مے نمایند ۔ و دیانت و امانت شعارِ ایشاں است ۔ ازیں جہت راجگانِ پیشیں و سلاطینِ مسلمین بہ ہزار آرزو[12] ایشاں را ملازم نگاہ داشتہ بہ خدمتِ عالی سرفرازی فرمودند ۔ و خدماتِ لائقہ از ایشاں مے گرفتند ۔ الحق ازیں قوم گاہے کار بغاوت و سرکشی بہ ظہور نیامدہ و آقائے خود را مثلِ خدا پرستش مے سازند ۔ اطاعتِ ملوک چوں امرِ الٰہی بجا مے آرند ۔ چنانچہ در عہدِ اکبر بادشاہ راجہ تودر مل کھتری عرف ٹنن ناظم کل اموراتِ ملکی و مالی ممالکِ محروسہ بود ۔ و در عہدِ جہانگیری متھرا داس کھتری خطاب بہ راجہ بکرماجیت یافتہ مشرفِ تمام توپ خانۂ شاہی و سر ہندی سپاہاں بودہ است ۔ و دیوان موہن داس و کشن داس نیز مختارِ کارِ جہانگیری بود ۔ و در عہدِ شاہ جہاں سندر داس خطابِ راجگی یافتہ امورِ سلطنت را سر انجام مے داد ۔ و دیوان جسونت سنگھ پیش کارِ وزیر سعد اللہ خاں تمامی امورِ مملکت را متعہد بود ۔ ہم چناں نزدِ صوبہ دارانِ ولایت و فوجدارانِ پرگنات و امرائے عالی درجات و ناظمانِ عملہ و فعلہ قوم کھتریاں شرفِ ملازمت داشتند ۔ و بہ خدمات راجگی و دیوانی و بخشی گری و فوج داری سرافراز[13] بودہ بہ خطاب ہائے کلاں[14] مفاخرت مے یافتند ۔ بعد از سلطنتِ مسلمیں در پنجاب تسلط قوم سکھاں گشت ۔ اگرچہ اوّل خطریان بہ خطرۂ آبرو امورِ خالصہ اختیار نمے کردند ۔ بہ کار بیوپار وغیرہ پرداختند ۔ اما چوں سکھاں را روشن شد ۔ کہ بہ رسوائیِ ایں قوم کارِ ملکی و مالی سر بہ راہ نمے شود ۔ بہ اعزاز از خانہا طلب داشتہ بہ کار و بارِ دیوانی خود مختار کردند ۔ شدہ شدہ بہ دستورِ سلاطینِ سلف بہ خدمات خالصہ بہ دل سوزی پرداختند ۔ و در عملِ مہاراجہ رنجیت سنگھ بہادر اعزاز زیادہ تر یافتہ بہ مرتبۂ خوب رسیدند ۔ بالفعل کہ عمل دخل صاحبانِ انگریز بہادر در پنجاب تسلط یافتہ اکثر کھتریانِ نوکر پیشہ واہمات و خطرات کہ خاصۂ ایں قوم است ۔ بخود راہ دادہ خانہ نشینی اختیار کردہ اند ۔ و اکثرے بہ صیغۂ بیوپار و دکان داری رونقِ بازار دادہ اند ۔ و آناں کہ بہ سبب لاچاری تلاش[15] [معاش] در سرکار صاحبان اختیار کردہ خطرہ بہ گلی[16] بہ خاطر دہند ۔ اما سوائے ایں قوم دیگر مردانِ پنجابی مثلِ تلا زادگاں و نجاران و حدادان و

---

[11] و، ر تعلق ۔ ب ص۱۳۲ تعلق ۔ ج ص۱۸۳ تعلق ۔ [12] ا، ہزار از روئے لطف بہ ہزار آرزو ۔

[13] و ۔ سزاوار ۔ [14] کذا فی الجملہ و سطے "بکرار کلاں" بجائے آمدہ ۔ [15] د و ج : "تلاش" ۔

[16] ب و ج : "گلی" ۔

[1] عجیب الدعوات در لاهور بوده اند. مکانِ ایشاں هم پرستش گاه است و به مسافت پنج کروه از لاهور جائے بهدر کالی دیوی ست که در ماهِ جیتهه خلایقِ بسیار از هر جانب جمع شده میله مے کنند.[2] در پیشِ دروازهٔ لاهوری در لاهور نیز قدم مے دهند و خیرات و نذور به دہل کوبانِ بهرائی خطاب به نامِ سخی سرور مے دهند. هم چناں میلهٔ عید و نوروز[3] و عاشوره به ازدحام عام مے شود. دیگر از عابدانِ خلوت نشیں دریں زمانه و چنین تهاکر هرجس رائے برهمن مرتاضِ کامل است. و بابا برهم ناتهه سنیاسی که معبد او در بازارِ چهته مقرر است. مرتبۂ (به) معرفت رسیده و به خود آرمیده است. دیگر از زمایرِ[4] فقراء و حکماء و اطباء و[6] امرا و علماء و فضلاء چه سخن راند. که هریک به کارِ خود هوشیار است. و از اجتماعِ اقوامِ مختلف و اہلِ صنائع که دریں بلده از هنود و مسلمین سکونت پذیر اند.[7] چند[8] تشریح و تقریر و تحریر دهد. که کارِ مختصر به طوالت کشد. خطریانِ لاهور، اما اندکے از نسل و اصلِ خطریاں که در شهرِ لاهور و ممالکِ پنجاب به شرفِ شرافت شهرت دارند. به قیدِ غبلت[9] مے آرد. جل[10] ایں قوم از چند طبقات اند. اما سه طبقه معروف اند. اوّل باهری، دوم بونجاهی، سوم سرین که وطن گاهِ ایشاں به بلادِ[11] پنجاب و ملتان و اوچه و دیپال پور و پٹن و سامانه و سرهند و بهتنیر[12] است. و در ولایاتِ دیگر نیستند و آنکه در هندوستان و بنارس و حیدر آباد و کلکته سکونت دارند. از پنجاب برخاسته در آں جا رفته اند. و کارِ ایں اقوام در اصل سپاه گری و بالفرع بازرگانی و بیوپار

---

[1] ج ص۲۸۲: "هم در میانِ شهر پرستش گاه اند. و مسافت پنج کروه از لاهور جائے هیدا کالی دیوی است که در ماه جیتهه خلائق بسیار از هر جانب جمع شده میله مے کنند." مزید نوشته ازیں بعد با نسخهٔ ب هم سخن گشته "و کنهیا شاه کیور ...." نوشته.

[2] ب و ج: مزید نگاشته: "و کنهیا شاه کپور در آں جا تالاب و باغ احداث کرده است. و از لاهور به قدرِ دو کروه موضع اچهرا است. که در آں جا آستانهٔ بهرو جی ست. درویشانِ جوگی پرستارِ آنجا اند. روز یک شنبه هر ماه در آں جا میله مشاهده مے شود. در ماهِ هاړ رسمے ست که بنام سلطان سخی سرور تکیه داتا مردم از شهر بدر آمده قدم مے دهند. آں را میلهٔ قرباں نامند. چنانچه در شاه دره میله کلاں مے کنند."

[3] و: "نورو".

[4] و: "زمایر" (واو حذف) ب ص۱۳۲: "زمایر". ج ص۲۸۳: "زمایر" حذف کرده.

[5] و و ب: "اند" زائد نوشته.

[6] ج: "و ندما و دانایان و امرا سکنهٔ لاهور ...... چه سخن رانند".

[7] و: عبارت حذف. ب و ج: "به قید قلم".

[8] ق الجمع: جل وطے نماید.

[9] ا: "بدد" ج: "به بلا پنجاب".

[10] و: "بهتیر" ب: "پهتیر" ج: "بهتنیر".

[11] ج: "بالفرع" حذف.

[12] ج ص۲۸۳: "ایں بلده از هنود و مسلمین وغیره ذالک چه شرح دهد. که کار مختصر ...."

او را کہ چوبارۂ[۱] جھجو بھگت مے گویند۔ برائے دل کشا و[۲] زیارت گاہ است۔ کہ روزِ دوشنبہ میلہ از مردان و زنان درآن جا مے باشد۔ و موائی صاحب برہمن کیش متصلِ چتہ بازار[۳] در کرامت اشتہار داشت۔ و بابا دہیرا طرفِ دروازہ بھاٹی و بابا بلاکا[۴] جانبِ لنگ مسندی خدا دوست خلوت دار بودند۔ و بہ تاریخ ۱۰۴۸ھ یک ہزار و چہل و ہشت ہجری در لاہور برہمنے بود منی رام نام قانع و پرہیز گار کہ از کسے غیر مشرب چیزے طمع نے کرد۔ روزے امیرے مسلمان از امرائے شاہ جہان مبلغ سہ لک روپیہ بہ[۵] نذرش گزرانید۔ قبول نہ کرد۔ نیز در ہمان عہد نرائن داس بیراگی با کمال آزادگی[۶] مے گزرانید۔ و ہر کہ را بیمار دیدے بہ معالجۂ باطنی نیکو کردے۔ و متصلِ میاں میر مکانِ گورو رام داس سوڈہی ست۔ از فقرائے سلسلۂ نانک شاہی۔ درآن جا پرگنہ[۷] است۔ طہارت گاہ[۸] او را چابچہ[۹] گویند و محلِ یمن[۱۰] مے شناسند۔ در ماہ بہادروں میلہ در آن جا مے کنند۔ و متصلِ بیگم پورہ مکانِ حضرتِ ایشان است۔ درآن جا روزے چراغان روشن مے سازند۔ و آن روز در آن (جا) میلۂ کلان مے باشد۔ و خانقاہِ سید مٹھا در شہر[۱۲] مشہور است۔ و متصلِ دروازہ ٹکسالی[۱۱] میلہ بنام شاہ مدار مے کنند۔ او را میلۂ چہریاں نامند۔ و روزِ پنج شنبہ اکثر کسان برائے زیارتِ مسجدِ وزیر خان رفتہ میلہ مے کنند و روزِ سہ شنبہ بہ مکانِ سیتلا دیوی کہ مابینِ دروازۂ لاہوری و شاہ عالم است۔ میلۂ مردمِ ہنود خوب مے گردد۔ و آستانۂ[۱۳] کالکا دیوی ہم سجدہ گاہ است۔ و راجو[۱۴] و دہرمو دیویاں از عوراتِ عصمت شعار

---

[۱] ب صفحہ ۱۳۱: "چوبارہ بود جھجو بھگت"۔ ج: "مکانِ چوبارۂ جھجو بھگت کہ از فقرائے ہنود و مشرب بود، نیز جائے دل کشا است"

[۲] و: "محلِ زیارت گاہ"؛ "محل" زاید۔ [۳] ج: "چتہ بازار و کرامت و معرفت عارفِ خویش بودند۔"

[۴] "بلاکا"۔ د: "ملنگا"۔ ج: "ملنگا"۔ "ملنگا" اغلب است۔ [۵] کذا فی الجلد "بنذرش" ولے "بہ نذرش" باید۔ زیرا کہ قبول کردن و نا کردن برائے "نقد" تواند بود نہ برائے "نذر"۔ [۶] و: "ارادگی"

[۷] ب: "پرگہ"۔ ج: "پرکیہ"۔ [۸] فی الجلد "او" مکرر نوشتہ۔ [۹] د و ب: "چابچہ گویند لعلِ یمن است"۔ ج صفحہ ۲۸۱: "طہارت گاہ او را چاہ بچہ گویند" [۱۰] د و ب: "لعلِ یمن است"۔ ج: "محلِ یمن مے شناسند"۔

[۱۱] و: "ٹیکسال"۔ ب: "تنک سالی"

[۱۲] ج: "درو پنج شنبہ رفتہ ...... میلہ مے کنند" این جملہ جائے دیگر بایستے نوشت۔ در عبارت غلط گنجانیدہ۔ د و ب این را بجائے دیگر نوشتہ

[۱۳] و ج: "آستانہ"۔ ب صفحہ ۱۳۲: "استا"۔

[۱۴] فی الجلد "رجو" ولے "راجو" باید۔

به خدمتِ صندل فقیر رفته استدعائے بارش نمودند. اوّلاً سخنانِ مخنثانه[1] گفته از دعا پهلو تهی کرد چوں مردم دامن گیرِ او شدند. رُو به سوئے آسمان کرده گفت. که یا باری باراں ببار و گرنه دستواره[2] که پوشیده ام خواهم شکست. هم دریں اثنا باراں بارید. و تمام پنجاب سیراب شد. و مرزا صالح و مرزا حیدر هر دو تن بیراگی کیش از سلسلهٔ مریدانِ[3] وامانند بیراگی درویش بودند. و اکثر در هندوستان به کمالِ آزادگی سیرے فرمودند[4]. و لاهور را هم به قدوم رشکِ ارم مے ساختند. دیگر فقیرے صورت باری لقب بودے. عارف بود که اسم و عرفِ خود ظاهر[5] مے کرد. هر صورتے را صورتِ الٰهی مے دانست. و وے به هر صورتے که مے خواست. مجتمع مے شد. روز یک شنبه ماه ربیع الاوّل سنه ۱۰۶۲ه یک هزار و شصت و دو هجری (به مطابق سنه ۱۶۵۲ء عیسوی) به حیاتِ ابدی پیوست. و شیخ حسن فرید که جامع صفاتِ ظاهری و باطنی بود. نیز چند روز پیش از رحلتِ صورتِ باری نهضت فرمائے عالمِ بقا شد. مردے بود صاحبِ کشف و کرامات. خوارقِ عادت بسیار داشت. نماز نمے کرد. و کلمه نمے[6] خواند. ملّا عبد الحکیم سیالکوٹی هر چند التجائے مریدی آں جناب کرد. قبول نه کردند[7]. گویند. هر آرزو مندے که پیشِ او مے آمد. به مرادے مے رسید. روزے دولت مندے به خدمتش رسیده عرض کرد. که دلِ من مبتلائے زنے ست. هر چند بنا بر ملاقاتش زر و زور خرچ کرده ام. میسّر نمے شود. فرمودند. چند روز نام موضعِ مخصوص او را ورد کن. چوں دو روز عمل نمود. روزِ سوم زنِ مستوره خود به خود پیشِ او آمد. مرادش حاصل گشت. ازیں قبیل خیلے حکایات ازوست. به وقتِ دمِ آخریں ملّا عبد الحکیم وغیره بر مرضش رسیده گفتند که کلمه بخواں. چشم وا کرده گفت. "لا الٰه الّا انا". ایں گفت و به حق پیوست. شیخ حسنؒ لاهوری بارها مے گفت. که عبودیت کفر است و ایمان عرفان است. کافر کسے که بے ایمان است. "لَیْسَ الْخَالِقُ فِی الظَّاهِرِ وَ الْبَاطِنِ اِلَّا بِصُوْرَتِ الْخَلْقِ". هم بریں عنوان بسیار عارفاں گزشته اند. چه در فرقهٔ هنود و چه در مُسلم. بعضے را نام و نشان باقی ست. و اکثرے را اسم و مکاں مخفی داشته اند. چنانچه از اهلِ هند بهجو نام بهگت صاحبِ معرفت بوده. و خرقِ عادت نیکو داشت و مکانش

---

[1] د: "مخناز".

[2] د و ب: "دستواره" و ے "دستواره" لفظ در لغت نیست. البته "دستوانه" لفظے ست بمعنی زیورے که زناں بر بازوے بندند.

[3] ب: "مرید".

[4] د: "بردی" ب: "مردے". ج عارف و خلاصه: "باشد".

[5] ب: "ظاهر مے کرد".

[6] کذا فی ا ج د و ے. به رعایت داشت مے کرد.

[7] مے خواهد ایں جا نیز "نه کرد" به صیغهٔ واحد باشد.

بلوغت فوت شد. بمل حسین فقیر معرفت پذیر برو عاشق بود. به دعا و دستگیریٔ او دوباره حیات یافت. مدتے به خدمتش بزیست. و صاحب معنی گردید. و شاه بلاول نیز مرد کامل بود. و میاں محمد درویش در عہدِ جہانگیر شاه در ۱۰۲۸ھ ہجری مرد مرتاض صاحب علم و عمل بوده است. و حضرت میاں میر در عہد شاه جہان جامع علوم صُوری و معنوی و کشف و کرامت بود. و در تاریخ ہفتم ربیع الاول ۱۰۴۵ھ یک ہزار و چہل و پنج ہجری به عمر ہشتاد سالگی جہان را گزاشت. مقبرهٔ او جائے دل کشا و زیارت گاه است. و ملاں شاه از مریدانِ حضرت میاں میر عارفِ حق پذیر بوده. که شاه زادهٔ دارا شکوه ارادت با او آورده به درجهٔ معرفت رسید. چناں چه ایں فرد از دارا شکوه مشہور است. فرد.

آمده ام به خود پرستی اکنوں   آں[۱] دم که خدا پرست بودم بودم

و رحلتِ ملاں شاه در ۱۰۶۹ھ یک ہزار و شصت و نُه (بمطابق ۱۶۵۸ء عیسوی) به وقوع آمد. دیگر کالواں[۲] والے نام فقیر نیز از مریدانِ حضرت میاں میر بود. عارفِ[۳] کامل گردید. نماز نے خواند. و روزه نے داشت. روزے[۴] امیرے او را مواخذه کرد که چرا نماز نے خوانی. گفت که تو چرا حج و زکوٰة نے گزاری. چہار رکن مسلمانی ست. نماز روزه. حج و زکوٰة. یک رکن من گزاشتم. دو رکن تو گزاشتی. امیر لاجواب گشت. و صندل نام حق آگاه از طائفهٔ مخنثانِ[۵] لاہور ہم عہد میاں میر بود. امساکِ باراں دراں زماں به وقوع آمد. خلق الله به اشارهٔ میاں میر

---

[۱] و: "آدم". ج: "حذفِ عبارت". [۲] ب: "ابوالمعالی". [۳] ج صـ۲۸۱: "عارف کامل گردید" حذف کرده.

[۴] ج ایں ہمه واقعه: "روزے امیرے او ...... زکوٰة نے گزاری ...... امیر لاجواب گشت ...... طائفهٔ مخنثان ...... ہم دریں اثنا باراں بارید ...... را مانند بیراگی درویش ...... رشک ارم مے ساختند ...... ظاہر مے کرد ہر موسمے که مے خواست ...... جامع صفات ظاہری و باطنی بود ...... ملا عبدالحکیم سیالکوٹی ...... ازیں قبیل چیلے حکایات ...... اکثرے را اسم و نشاں مخفی داشته اند. چنانچه از اہل ہند ...... خرق عادت نیکو داشت." حذف کرده یا پس و پیش نوشته ازیں بعد با و و ب ہمنوا گشته.

[۵] و: "مخنثاں". ج صـ۲۸۱: عبارت به الفاظ مختلفه و ترتیب را ہم پس و پیش کرده نگاشته اکثر جملات حذف کرده و اکثر از خود داخلِ عبارت کرده اکثر از خود داخلِ عبارت کرده ازیں افراط و تفریط عہده برا شدن طول امل است. در بیان بعض واقعات و حالات سلسله ربط مضمون منقطع مے گردد. ج "بھیو بھگت" و سوامی صاحب کیش را مذکور بر صفحه ۲۸۲ نوشته

منجم که در عهدِ احمد شاه علَم اُستادی مے افراخت بوده اند ۔ و از اطبائے وقت حکیم عنایت شاه بن سید غالب شاه و حکیم نور محمد و حکیم خیری شاه و میاں قادر بخش عطار[۱] و لاله حاکم رائے حکیم سرکار و نور محمد رمّال و میاں باقر جرّاح وحید الاعصار اند ۔ و خوانقِ اولیاء و فقرا دراں بلده خیلے زیارت[۲] کده اند ۔ ازاں جمله خانقاه خواجه علی هجویری ست ۔ که اورا داتا گنج بخش گویند ۔ و مے گویند ۔ که خواجه ممدوح در عهدِ سلطان محمود از ولایتِ خود آمده در بلدهٔ غزنوی سکونت گرفت ۔ و بعد چندے در سنه ۴۵۱ه چهار صد و پنجاه و یک هجری در لاهور تشریف آوردند[۳] ۔ دراں عهد اکثر قوم گوجرانِ هندو مشرب در لاهور وطن گاه داشتند ۔ معتقد او شده اسلام قبول کردند ۔ بعد چهارده سال در سلطنتِ سلطان ابراهیم غزنوی به تاریخ سنه ۴۶۵ه چهار صد و شصت و پنج هجری (بمطابق سنه ۱۰۷۲-۷۳ عیسوی) در لاهور ودیعت حیات سپردند ۔ چوں سردارِ زمرهٔ فقرا بود ۔ از رو تاریخ رحلتِ او از لفظ سردار بر آورده اند ۔

"گشت تاریخ وفاتِ او سردار"
۴۶۵

روز جمعه میله بر مزارش به اژدهام[۴] مے شود ۔ دیگر بر مقبرهٔ شاه ابوالمعالی[۵] که به تاریخ نه صد[۶] و شصت و سه سنه ۹۶۳ه هجری (بمطابق سنه ۱۵۵۵-۶ عیسوی) در لاهور ناظم بوده نیز مردم به زیارت فراهم آیند ۔ هم چناں روزِ بسنت پنجمی ماه پهاگن میلهٔ کلاں بر مزار مادهو لال حسین مے شود ۔ گویند ۔ مادهو هندو بچهٔ بود خوب صورت ۔ پیش از عهد

---

[۱] ا: "عطار" حذف ۔ ج: حذف عبارت ۔ [۲] ز و ب ص ۱۳۸: "زیارت گاه اند"؛ ج ص ۲۴۸: "زیارت گاها ست" ۔

[۳] کذا فی الجلد: "آوردند"؛ در "آمد" باید که در جملهٔ ماسبق "سکونت گرفت" آمده ۔ این گونه اختلاف صیغه درین تاریخ متعدد و متکاثر است ۔

[۴] فی الجلد "اژدهام"؛ و بروئے غیاث "ازدهام" درست و "اژدهام" غلط است ۔

[۵] ج: بعد ازین عبارت دیگر نوشته ۔ "دیگے شاه ابوالمعالی در عهدِ شاه جهان صاحبِ کشف بود ۔ از مریدانِ میاں میر و نماز هرگز نے خواند ۔ روز جمعه بر هر دو مقبره نیز میلهٔ کلاں مے باشد ۔ و روز پنجشنبه اکثر کساں برائے زیارت مسجد وزیرخاں رفته میله مے کنند و روز بسنت پنجمی ماه پهاگن میلهٔ کلاں بر مزار مادهو لال حسین مے شود ۔

[۶] ج عبارتِ ذیل حذف کرده و این حذف موجبِ غلط مبحث گردیده ۔

"نیز مردم به زیارت فراهم آیند .... مادهو لال حسین .... لعل حسینی فقیر معرفت پذیر .... مدتے به خدمتش و شاه بلاول نیز .... مرید حضرت صاحب علم .... صاحبِ کشف و کرامات .... هشتاد سالگی جهاں را گذاشت .... این فرد از دارا شکوه .... خود پرستی مکن .... بودم بودم .... کانوں و لے نام فقیر نیز از مریدانِ حضرت ۔"

ست . و باغ پرس رام بیراگی و باغ پچهن داس بیراگی و باغچه جانکی داس بیراگی و باغ دیالا سلهریه و باغ مائی منگلاں وغیره باغ هائے قدیم و جدیدی[1] بسیار اند که اسم اکثرے یاد ندارم . در عهدِ سلاطین گرد و نواحیٔ لاهور را پرگنه بهری نام بود . و عهدهٔ قانون گوئی و سررشته داریٔ پرگنه بهری هات[2] بنام رائے زاده لعل چند و سندرداس عرف چوپره خطری بوده است . و سلطان سنگهه[3] چوپره در عهدِ سلاطین صاحبِ زر بوده است . از اولادِ او لاله رام چند رتبی موجود است و از اکابرِ آں جا در آزمنهٔ سلف دیوان مصوت سنگهه و دیوان لکهپت رائے و جسپت رائے و هیج[4] رام بوده اند و دریں ولا بهائی رام و فقیر عزیز الدین و حکیم حاکم رائے از متوطنانِ لاهور سر آمد اند . و از پنجاں و ساهوکارانِ شهر لاله گنگوشاه هیره و کنهیا شاه کپور و کاهن سنگهه کهتّه و کاهن چند سودی[5] و چتو بهادر واهی و هرجس رائے جواهری[6] و دتو شاه اروره و هیرا نند صراف و غیر ذالک بسیار اند . متصلِ چاهچهٔ[7] شور یعنی " کباری کهوئی " در لاهور خانهٔ غلام محی الدین شاه فقیر بن عبدالله انصاری ست . که با وصفِ قبیله داری از قیودِ تعلقات رستگاری داشت او را سه فرزند لائق منّد[8] آمدند . یکے فقیر عزیز الدین انصاری که در علمِ حکمت و اخلاق یگانه و طاق است . دوم امام الدین که در دینِ خود متین است . و سوم خلیفه نور الدین که در جزو رسی هر فنون[9] دُرِ مکنون است . هم چناں حافظ روح الله در لاهور مردے بود . که کشافِ حقائقِ تمام علوم بود . و خلیفه صاحب غلام رسول در علومِ عربی و فقه خلیفهٔ وقتِ خود است . و از اهلِ علومِ هیئات و هندسه و نجوم لاله بلبو رام منجم و لاله دلپت رائے نجومی عرف سهگل است . و ایں هر دوتن شاگرد لاله هیج رام

---

[1] کذا فی المجله ولے "قدیم و جدید" باید . [2] کذا فی المجله "بهری هات" . [3] و : "سنگهه" حذف .

[4] ج فرید ا : " و هیج رام " . [5] فی المجله "مودی" ولے "سودهی" باید . [6] و : " چودهری " .

[7] و : "چاهچه شور" . ب صـ۱۳۰ : "چاهچه شور" . ج صـ۲۸۱ : ذکر خواجه علی هجویری مختصراً ایں جا نگاشته و ما قبل و بعد از ده سطر قلم آورده . ایں عبارت که ایں جا گذاشته از صـ۲۸۳ چنیں آغاز کرده : "متصل چاهکِ شور یعنی "کهوئی کباری" در لاهور خانهٔ فقیر غلام محی الدین بن حکیم است" . پسرانش نور الدین و امام را به ترتیب متبادل ذکر نموده .

[8] کذا فی المجله " لایق منّد " ولے " لیاقت مند " باید .

[9] و : " جزو رسی هر فنون " . ب : " خود رسی هر فنون " . " در جزو رسی به همه فنون " باید

را به احسن[6] وجوه بیاراستند۔ و شکست و ریخت شهر پناه اکبری را در سمت ۱۸۷۱ بکری (مطابق سنه ۱۸۱۳ عیسوی) به تجدید پیوند و تعمیر نموده و سکنه را از دست برد دزدان محفوظ نمودند[2]۔ بلکه علاوه ازاں خندق و کرکوٹ پخته و دهوندی ها پیش[1] هر دروازه به طرز دل خواه ترمیم[2] نمود۔ و مضبوطی دیگر فرمود و اکابر و اهل کاران و سرداران هریک به رتبهٔ خویش در شهر حویلی و زمین ها از مالکان زر خرید کرده منازل عمده عمده بنا نهادند۔ و رونق شهر و بازار افزودند۔ و دهرم ساله ها و نو دروازه ها و تهاکر دواره ها و مسافرخانه ها و باغها و چاه ها و باولی ها احداث شد[3]۔ و باغ شالا بار[4] که ترتیب کردهٔ شاه جهان بادشاه است۔ سرکار والا به تجدید تازگی بخش شکست و ریخت او شده شالا باغ نام نهادند۔ بعضے این باغ را شهلا باغ نامند۔ و در نادر نامه نامش شعلهٔ ماه نوشته اند۔ هم چناں سرداران دیگر باغات و باغچه ها به نام خود تیار کردند۔ چنانچه باغ بی بی نکیں والده کنور کهرک سنگهه و باغ مائی سدا کور۔ و بادامی باغ و باغچی موراں اهل نشاط۔ و باغ بهائی ماهوں سنگهه و بهائی وستی رام و باغ کنهیا شاه و باغ جمعدار صاحب خوشحال سنگهه و باغ شیر سنگهه و باغ مصر دیوان چند و دیوان محکم چند و دیوان موتی رام و باغ راجه تیج سنگهه و راجه دهیان سنگهه و راجه سوچیت سنگهه۔ و باغ جوالا سنگهه بهدانیه و دل سنگهه و باغ سردار همت سنگهه و باغ شام سنگهه اتاری واله و باغ رتن چند دهاری واله و رتن چند دوگل وزیر آبادیه و باغ دیوان کرپا رام چوپره معه تالاب[5] و سمادهه حقیقت رائے و باغ راجه دینا ناتهه معه دیوی پوره و باغ بخشی بهگت رام و باغ شام داس دهوندی واله و باغ جواهر سنگهه بستی واله و باغ فتح سنگهه اهلو والیه و باغ نواب سرفراز خاں و باغ لهنا سنگهه مجیتهیه و باغ مصر رام کشن برادر مصر بیلی رام خزانچی و باغ چهوتا مام واله سرکاری و باغ فقیر عزیز الدین و باغ فتح گرهه واله و باغ بشن سنگهه مهره و باغ جوالا سهلئے نمذه متصل سبز پیر که همان جا پرستش گاه بزرگان آنها

---

[1] ق: "بر دروازه"؛ ب ص۱۲۹: "هر دروازه"؛ "پیش" حذف۔ [2] در عبارت ناموافقت۔ صیغه جابجا بکثرت واقعه گردیده چناں چه "محفوظ نمودند"، "ترمیم نمود"، "دیگر فرمود"، "بنا نهادند"، "افزودند"۔ این گونه اختلاف این وحدت و جمع ضمیر غائب ناگوار گردد۔ برائے یک فاعل یک صیغهٔ فعل بائستے نوشت۔ [3] ب وج: "احداث شدند"۔ [4] ب: "شالا باز"۔ [5] ب ص۱۲۹: "تالات"۔ [6] کذا۔ "به احسن الوجوه" باید یا "به وجوه احسن"۔

و حضرت جلال الدین محمد اکبر بادشاه به تجدید به تعمیرِ قلعهٔ خشتی و حصارِ بلده و دولت‌خانهٔ عالی همت والا مصروف داشته. به عمارت عدالت و غور[1] قلوب مردم لاهور را تر و[2] تازگی بخشید. و راجه بهگونت داس و کنور مان سنگهه که از پیش گاهِ جناب اکبر شاه صاحب صوبه بودند. زیاده تر به مردم اصاغر و اکابر مدارا و الطاف را کار فرما شدند. و در عهدِ جهانگیر شاه ابوالحسن آصف خاں اعتماد الدوله به درجهٔ غایت بر سکنهٔ این بلده عنایت مے داشت و حضرت شاه جهان بادشاه و عالم گیر اورنگ زیب این جا را عجب زیب و زینت داد[3]ند. چوں دریائے راوی منازل شهر را صدمه مے رسانید. حضرت عالم گیر در سالِ چهارم جلوس میمنت مانوس دیوار به طول یک کروه مع خانه هائے اندرونِ دریا تعمیر نموده حفاظت شهر از حادثاتِ سیلاب و صدمهٔ آب فرمود. گویند. در عهدِ اکبری نُه گذر شهر اندرونِ حصار آبادی داشت. و دوازده گذر بیروں از شهر پناه در عهدِ این هر دو بادشاه آبادی گرفت. و منازلِ امراء و نوئیناں به طرزِ نو احداث شد. روز به روز این شهر تزاید گرفته جامع امصار شد و در عهدِ محمد شاه نواب ذکریا خاں المشهور خان بهادر صوبه عدلی به عدل و بذل دل مردمِ لاهور را مائلِ خود مے داشت. چوں نواب عادت به نشهٔ بهنگ مے داشت. در عملِ او در اکثر مردمانِ لاهور بهنگ خوردن رواج یافت. دیوان لکهپت رائے پیش گاهِ نواب ممدوح به خوبی و سخاوت و هزل و خوش باشی بر زبانِ عوام شهرت تمام دارد[4]. من بعد در ترک[5] و تاز احمد شاه افغان و خروجِ خالصه المعروف سنگهاں بلدهٔ لاهور مطلق ویران شد. و دوازده گذر که بیروں از حصار بودند. خاک سیاه برابر زمین هموار شدند. و در نُه گذرِ اندرون اندکے منازل قائم ماندند. چوں سرانِ خالصه به لاهور متصرف شدند توجه به آبادی گماشتند. و رعایا و برایا را طلب داشته آباد ساختند. حینے که این دار السلطنت به دستِ ملازمان سرکار مهاراجه رنجیت سنگهه بهادر افتاد. از سر نو این شهر کهنه را تازگی بخشیدند. و قلعه و بروج و منازل شاهی و مثمن[6] برج و تخت گاه

---

[1] د و ج "عوز". ب ص۲۸ "غور".

[2] کذا فی الجلد "تر و تازگی" ولے "تراوت و تازگی" ترکیبے درست تواند بود. "تر و تازه" درست.

[3] د و ج "داد".

[4] کذا فی الجلد ولے "داشت" باید نوشت.

[5] کذا فی الجلد ولے "واو" زاید. "ترک تاز" باید. "ترک و تاز" غلط است.

[6] فی الجلد "سمن" ولے "مثمن" باید.

دو شعبہ مے شوند۔ یکے بہ طرف جنوب رفتہ ستلج نام یابد و دیگرے بہ طرف شمال از قبول گزشتہ بیاہ نام گیرد و چند فرسخ جدا جدا جاری شدہ باہم مے پیوندند۔ و از حدود فتح پور و کہرور[1] گزشتہ[2] گہلوگہارہ نام یابد و بہ دریائے چناب پیوستہ در حدود بلوچستان بہ دریائے سندھ داخل مے شوند[3]۔ پس ایں دوابہ را کہ عرضِ او تخمیناً سی کردہ کسرے کم خواہد بود باری نام است۔

بیانِ علاقہ و بلاد و قصبات و دیہاتِ دوآبہ باری کہ اورا دوآبۂ لاہور و ملکِ ماجہ نیز مے گویند

بلدۂ لاہور بر لبِ دریائے راوی کہ تخت گاہِ ممالکِ پنجاب است۔ بنائے اولِ او بہ اسم لَو پسرِ سری رام چندر معروف است۔ چوں بہ مرورِ دہور رو بہ ویرانی نہادہ، دار الحکومت پنجاب شہرِ سیالکوٹ مقرر شد۔ بعدِ چند گاہ راجہ بکرماجیت بلدہ از سرِ نو خوب آباد فرمود۔ باز در عہدِ راجہ سالباہن رونقش[4] از پا نہاد۔ چند محلہ متفرقہ از آبادیِ لاہور مثلِ ددہ[5] و کوہتی و وچھووالی باقی ماندند۔ آں نیز در ظہورِ[6] اسلام رو بہ تنزل نہادند۔ من بعد ملک ایاز منظورِ نظرِ سلطان محمود غزنوی در سنہ ۴۱۰ھ چہار صد و دہ ہجری (بمطابق سنہ ۱۰۱۹ء عیسوی) قلعۂ پختہ از خشت احداث کرد۔ و توجہ بر آبادیِ شہر گماشت۔ اندک اندک آدم از ہر جا فراہم آمدند۔ مے گویند کہ ملک ایاز در ہمیں شہر رختِ ہستی بر بست۔ چناں چہ خواب گاہِ او متصلِ دار الضرب مشہور است۔ و سلطان ملک خسرو ایں بلدہ را دار السلطنت قرار دادہ بہ وجودِ تخت نشینیِ خود رونق زیاد افزود۔ و در عہدِ سلطنتِ بہلول لودہی تتار خاں ناظمِ پنجاب شدہ لاہور را خوب تر آباد نمود۔ بعدہٗ کامراں پسرِ بابر بادشاہ نیز توجہ بر ازدیادِ آبادی گماشت

---

[1] فی المجلہ "کرور" و ے "کہرور"۔ [2] ب: "گزشتہ در حدود گہلوگہارہ"۔ ج: "گہمارہ"۔

[3] کذا فی المجلہ "داخل مے شوند"۔ و ے "مے شود باید"۔ زیرا کہ اول "گہلوگہارہ نام یابد" (بہ صیغۂ واحد) آمدہ۔

[4] ب مثلِ: "رونقش"۔ [5] ا: "دده و کوہتی"۔ ب: "کوسته"۔ [6] ا: "در ظہور اسلام"۔ ب: "در ظہور اسلام رو بہ متنزل"۔ ج: "در ظہور اسلام نابود و پامال جہود شدند"۔

شاه دره قصبه ایست بر لبِ دریائے راوی ایں طرف لاہور ۔ در آں جا مقبرهٔ حضرت نور الدین جہاں گیر بادشاه به عمارتِ عجائب در میانِ باغِ نور جہاں بیگم تعمیر یافته که زیارتِ آں دیده را بصارتِ دیگر مے افزاید ۔ و شاه حسین دُر مظہرِ کرامت ہم درآں جا بوده است ۔ و مقبرهٔ نور جہاں بیگم و آصف خاں ہم دریں جا تعمیر[1] اند ۔ دریں ولا از ساہوکارانِ آں جا دیال شاه اروره و جواہر سنگهہ کهتری بهنداری و راماں شاه از دیگر فضیلت دارند ۔ و دو منزل دهرم سال از فقرائے اُداسی نانک شاہی محل اقامتِ مسافراں اند ۔ اگرچه باغ ہائے کہنہ در حوالیِ شاه دره بسیار اند ۔ اما دریں ولا باغِ گنگو شاه مهره و لاله ملیا رام چوپره نو احداث و تازه بهار[2] اند و درمیان راهِ ایمن آباد در شاه دره پلِ حضرت شاه دوله دریائیِ گجرات والا بر جوئبار دیک تا حال قائم است ۔ و درمیانِ شارع موضع کهوری دوتا سنگهه و شاه دره متصلِ بهماں واله بر جوئے دیک مذکور پلِ جمع دار خوش حال سنگهه[3] نو تعمیر است و نیز چاه زینه دار یعنی باولی معه جهاں[4] سرائے در ہمیں راه از جمع دارِ ممدوح یادگار باقی است ۔ که بتاریخ سمت ۱۸۹۲ بکرمی[5] نو احداث فرمود ۔ فقط ۔

بیان احوال دوآبه باری

دوآبه چهارم باری است درمیانِ بیاس و راوی ۔ چناں چه اصل چشمهٔ راوی نقل کرده شد ۔ و بهونت آغاز چشمهٔ بیاس که او را دریائے بیاه نامند از کوہستانِ کلّو پهونت[6] نشاں مے دہند ۔ که از میانِ تالاب بر جوشد و ازاں جا جاری شده از پایانِ قصبهٔ کلّو مے گزرد ۔ و ازاں جا نزدیکِ قصبهٔ مندی و سُکیت ۔ رنجن و محل موری مے رسد ۔ و از پایانِ شہرِ نادون و حدودِ نگهیر و دیہاتِ علاقهٔ نور پور در گزشته از کوه بدر مے آید و بر زمینِ مسطح مے رسد ۔ و پایانِ کاهنوواں[7] که شکار گاه مقرری ست ۔ و قصبهٔ رهیله که اورا سری گوبند پور نامند جاری شده پائینِ شہرِ گوبند وال و قصبهٔ بیرو وال مے رسد ۔ دریں ہر دو جا شاه گزر مقرر است و ازاں جا گزشته نزدیک موضع لوه به دریائے ستلج اتصال مے یابد ۔ ایں ہر دو دریا یک جا از پایانِ قصبه ممدوت و فیروز پور گزشته در حدودِ دیپال پور رسیده

---

[1] ب: "معمر اند" ۔ ج: "معمر است" ۔
[2] کذا فی الاصل: "تازه بهار است" ۔ ولے "اند" باید ۔
[3] ج مزید: "است که نو احداث کرده" ۔
[4] ج: "جہاں سرائے جماعه دار ممدوح در ہمیں راه بتاریخ سمت ۱۸۹۲ بنا نهاده یادگار خود باقی در ازکار گذشته است" ۔
[5] و: "ہجری" ۔ ب: "بکرمی" ۔ ج، حذف ۔
[6] ب: "کلوپهونت" ۔ ج: "پهونت" ۔
[7] فی الاصل "کانوواہن" ولے "کاہنوں وال" نام دارد ۔

تپه هفتم بهوانی‌پور[1]۔ تپه هشتم اسلام نگر۔ گویند در عهد جلال الدین محمد اکبر بادشاه (با) شاهزادهٔ جهان‌گیر که سلطان شیخو نام داشت برائے شکار این طرف مے آمد۔ متصل خانقاه شاه شوقی[2] که معروف است۔ اسم شاه جمال دهے به نام خود آباد کرده نام نهاده و حوالی آن شکار گاه قرار داد۔ (جهانگیرا) چوں بعدِ پدر بر تختِ سلطنت نشست۔ شیخو پوره را جهانگیر آباد نام نهاده پرگنه ساخت و عهدهٔ قانون گوئی آن جا به بهاگو داس و راجو داس و کلیان داس قوم خطری عرف لکهه ورهه عطا فرمود۔ چناں چه تا حال اولاد اوشاں دراں جا سکونت دارند[3]۔ و قلعه پخته احداث کرد و قصبه را رونق داد۔ اکثر قوم خطریاں وغیره دراں جا آباد شدند۔ و تالاب[4] و هرن مناره به صورتِ آهو طرف شمال مغرب[5] رویه به مفاصلهٔ دو کروه از قصبه در شکار گاهِ خاصه تعمیر نمودند۔ به قدر یک لک و پنجاه هزار روپیه بر عمارتِ قلعه و تالاب و مناره صرف گردید۔ خانقاه پیر جمال شاه و پیر باره[6] هزاری و پیر فتح دین نزدیک قلعه هستند۔ و سمادهه بابا رام داس بیراگی که صاحب تصنیف بوده است۔ هم متصلِ قلعه و شهر است۔ و از اکابر و ساهوکارانِ آن قصبه پندی[7] داس نام عرف گهوگهر[8] خطری است و دیگر مردم هم قابل[9] و صاحب جمعیت بوده اند۔ درین ولا لاله دت مل و امیر چند عرف لکهه ورهه مردِ اهلِ خوبی[10] و نویسندهٔ خوش قلم اند فقط۔ و پشته[11] یعنی تهبه جها دیوی در صحرا[12] و بار مشهور است۔ که آن را شکارگاه هم خوانند۔ ساندر بار نام جنگل مشهور است۔ و شهر راجه سرکپ در ساندر بار بود از مدتے ویران است۔ متصلِ آن درین ولا موضع بهرکے[13] آباد است۔ و پشته کاپلی[14] و پشته کاپیی هم در همان مرغزار افتاده اند۔

---

[1] ا و ب: "بهوانور"۔ [2] د: حذف۔ ب وج: "شوقی"۔ [3] ب و ج: "سکونت دارند"۔ [4] ب: "تالاب و"۔ حذف

[5] کذا فی الجمله "طرف شمال مغرب رویه"۔ "رویه" زاید۔ "طرف" و "رویه" هم معنی است۔ [6] ج: "باراں هزاری"۔

[7] د: "پندی داس"۔ ب صفحه ۱۲۵: "پندی داس گهوکهه"۔ [8] د: "گهوکهر"۔ ب: "گهوکهه"۔ "گهوگ یا گهنگ" عرفِ خطریاں باشد۔ [9] ب: "کابل"۔ ب: "صاحب جمعیت"۔ ج: "قابل صاحب جمعیت"۔ واؤ حذف۔

[10] ج: "و نویسندهٔ خوش قلم .... فقط .... و پشته یعنی .... مشهور است .... هم خوانند" حذف کرده نیز "در ساندر بار بود از مدتے" حذف۔ [11] د: "پشته یعنی تهبه"۔ ب: "پشته"۔

[12] ج: حذفِ عبارت۔ [13] د: "بهرکے"۔

[14] ج: "پشته کاپلی و پشته کاپیں"۔

از دستِ شاں[1] جاں بر نہ شد. کہ گفتہ اند. ع

"پشہ چو پُر شد بزنند[2] پیل را"

اما مرزا عاشق آسا بہ شوق و ذوق جاں داد و بر قتل گاہِ معشوق بہ سر افتاد۔

خوش آں کہ بہ راہِ عشق جاں داد   عشق است کہ جاں بہ او تواں داد
ایں شعلہ چراغ ہر کسے نیست   ویں رشتہ بہ دستِ ہر کسے نیست

آخر سفاکاں رفتند۔ و مسلماناں نواحی فراہم آمدہ آں شہید را ہماں جا مدفون کردند۔ چناں چہ گورش بہ سرِ راہِ فرید آباد زیارت گاہ است. بتکر گویند[3]۔ خانہ خراب است و جزیرہ[4] قائم. فقط۔ و موضع کھیوہ سیالاں باوصف کہ از مدتے ویران است۔ مسجد کہ در آں مرزا و صاحبہ سبق مے خواندند۔ تا حال دیوار آں مسجد قائم بہ نام مرزا و صاحبہ مشہورِ عام است[5]۔

چوہر کانہ موضع مشہور در بار[6]۔ کتال موضع کلاں است. ساہوملیی[7] جائے مشہور است. چندن ورک موضع کلانے ست۔ ملہاں پرگنہ است. کہ قوم بدہاون خطری و چوپرہ ہر دو قوم بہ عہدۂ قانون گوئی آں جا مقرر اند۔ مانگتاں والہ جائے مشہور است۔ جندالہ پرگنہ ایست مشہور۔ جہانگیر آباد المشہور شیخو پورہ پرگنہ ایست کہ در عہدِ جہانگیر بادشاہ در سنہ ۲ جلوس و سنہ ۱۰۲۵ ہجری دیہات بالجملہ[8] یک صد و چہل و پنج از پرگنۂ جندالہ و پرگنہ ملہیاں و مانگتاں والہ بر آوردہ[9] پرگنہ علیحدہ مقرر گشتہ است و ہشت تپہ شامل اوست تپہ حویلی کہ خاص قصبہ شیخو پورہ باشد۔ مالک قصبہ چہار قوم اند۔ اول قوم ہجرا کہ مقدم اوشاں سدہار نام داشت۔ دوم قوم تہی۔ سوم قوم ورک کہ موضع عیدو کی مس گرشہ[10] از وراثتِ آنہا است۔ چہارم قانون گوے عرف لکبہ وری خطری کہ قانون[11] گوئی موضع از وراثتِ اوشاں است۔

تپہ دوم ملہاں۔ تپہ سوم ہرباله[12] تپہ چہارم مرادی۔ تپہ پنجم کالوکے تپہ ششم چینگی

---

[1] و: "شاں" حذف۔ [2] و: "ے زنند"۔ [3] ج ص۲۷۲: "کہ گویند .... قائم. فقط" حذف۔ [4] و: "جزرہ"۔ ج: حذف عبارت۔ [6] بار، یعنی جنگل و دشت۔ در پنجاب سہ قطعہ بار است۔ اسمائے شاں گرانہ بار۔ ساندل بار۔ گنجی بار اند۔ [7] و: "ملیی"۔ ب و ج: "ملبی"۔ [8] ج: مزید ص۲۷۲: "بر آوردہ پرگنہ"۔ ب: "کناں والہ"۔ ج: "مانگتاں والہ"۔ [10] ب: "ٹبگر"۔ ج: "ٹنگر"۔ [11] فی الجملہ۔ موضع قانون گوئی ولے "قانون گوئی مقدم و موضع مؤخر باید"۔ [12] و: "مہرباله"۔

رفت [و] از روئے کار پرده کشود صاحبه درمیان حجره نه بود
دست سودند و سرزنش کردند لب گزیدند و گفتگو کردند
کآں پری ماه رخ چه بازی کرد به چه منصوبه[1] فتنه سازی کرد
پدر از کار دختر آشفته مو به مو در غضب پر آشفته
دو[2] برادر به کیں کمر بستند چوں دو دیده بخوں نظر بستند
پے[3] گرفتند آں دل جو را داده از کف عنان گلگوں را

پدر و مادر در افسوس به ماتم نشستند۔ و خان شهیر[5] و خان امیر برادرانش مع سپاه کشمیر پے[4] گرفته در پے رواں شدند۔ از قضا دریں اثنا به شدت حرارت هوا در عین[6] تگ و دو لشکر خواب بر مزاج میرزا استیلا (نمود) و صاحبه نیز از تردد شبا روزی به وقفه التجا آورد۔ از راه به کنار متوجه درخت زار شده ساعتے قرار گرفتند۔ میرزا اندکے به قیلوله مائل و صاحبه به دیدبانی متکفل شد۔ چوں ترکش و کمان میرزا بر پهلو بود۔ بجهه عزیزه به احتیاط بر آورده بر شاخ درخت آویخت۔ و به عزم جزم غزالهٔ چشم را بر راه دنباله گیراں انگیخت۔ سیاهی[7] سپاهاں و صهیل[8] اسپاں دریافت کرده یار غار را از خواب غفلت بیدار ساخت۔ میرزا به اضطرار با دیدهٔ پر خمار به مادی[9] سوار گشت و صاحبه را پس پشت انداخت و فرا تاخت۔ و ترکش را فراموش ساخت[10]۔ و سواران تعاقب هم پاشنه کوب رسیدند۔ دریں تگ و تاز نازنین سراپا ناز از گلگوں[11] افتاد و اخوانان تشنهٔ خوں به یک قطرهٔ آب[12] جانش برباد دادند۔ فی الحال میرزائے بے اقبال والپس به سرش رسید۔ کار از دست رفته دید۔ آه کشید و گفت۔ کاشکے اگر صاحبه ترکش مرا به شاخ نخل بلند آویزاں نه ساختے۔ کمانم بدستم بودے۔ چوں رستم دستاں همه را به یک دست به ناوک جاں ستاں دوختے و ایں روز سیاه نه دیدے۔ افسوس خورد و تیغ بر آورد و چوں شیر نریاں در رمهٔ گوسفنداں در آمد۔ بسیارے را علف سیف نمود۔ و اکثرے را به خاک انداخت۔ اما چوں اعدا هجوم داشتند

---

[1] ز: "منصور"۔ [2] ز: ایں شعر را حذف کرده۔ [3] د و ج: "آں دل جو را"۔ ب: "آں دل جو را"۔ [4] ب: بر صورت مهمل۔ [5] ب: "شهیر" و "شهیر" باید۔ [6] ز: "در کمین تگ و دو"۔ [7] ب: "سیاهی سپاهاں"۔ [8] ج: "صهیل اسپاں"۔ [9] ایں مادی نام "بکی" در قصه هائے پنجابی مستعمل است۔ [10] ز: "ساخت" حذف۔ ب و ج: "فراموش ساخت"۔ [11] کذا فی الجلد۔ [12] معنی نه رساند۔ البته "به یک قطرهٔ آب" خوشتر درست و با معنی تواند بود۔

مرا افسرده دل چوں غنچه گذار[۱] بیا اے ابرِ رحمت بر سرم بار
بشارت کرده ام ایں جانِ پُرسوز به بزمِ خیر مقدم را بیفروز
به قاصد داد۔ قاصد ره سپر شد نظر شد۔ برق شد۔ بادِ سحر شد

مرزا [به] مجرد رسیدنِ اخبار بر مادی[۲] باد پا سوار شد۔

سبزه خنگے چو[۳] موجِ سبز خرام چشمِ بد نا رسیده نیلی فام[۴]
همچو شیرِ گرسنه در نخچیر کرد تنها به مردمی[۵] شبگیر
در لباسے که هیچ کس نه شناخت صورتِ خود به رنگِ دیگر ساخت

همان روز که جوش و خروشِ برات و تماشائے عروسی درمیان بود۔ مرزا چوں بادِ صبا رسیده باجنیتِ[۶] طاهر خاں هم عنان[۷] شد و قدرتِ خدا را تماشاے ساخت۔ و صاحبه از نا رسیدنِ یار جاں به لب و رو به دیوار به زنجیرِ غم گرفتار بود۔

چوں چراغِ خموش در شبِ تار مو پریشان[۸] نشسته در غمِ یار

ناگهاں عیسے دمے از راهِ گوش در قالبش روح دمید و خبرش رسانید۔ که مرزائے جواں بے خلجاں در جنیتِ طاهر خاں نیز جنیبتِ جهان است۔ بیت

که آمد بر سر اینک دولت تیز گر استقبال خواهی کرد برخیز

صاحبه به گرمی تمام از جا برجست و به هم سالانِ خود بهر تماشا بر خانه بالا[۹] رفت۔ ـــه

وصلِ شوهر بهانه بود او را دل به یارِ یگانه بود او را
صاحبه زاں میاں به طنازی گوشهٔ چشم در نظر بازی

چوں شاه بازِ نظرش[۱۰] بر صیدِ خود افتاد و میرزا را نیکو شناخت۔ بے خبر از هم دماں ناکام از پشتِ بام[۱۱] فرود آمد۔ و بر پشتِ مادی پس پشتِ مرزا بنشست۔

وداعِ شرم گردش دست بوسی بر آمد با لباسِ نو عروسی

فی الحال در طرفة العین مرزا مادی را گرمِ عنان کرد۔ و عروس را از میاں برد۔ و نوشهٔ بے خبر در سرائے از در درآمد۔ و خیلِ خانه جهتِ نکاح به صاحبه متوجه شدند۔ او را نیافتند۔ بیت

---

[۱] د: "گذار"۔ [۲] د و ب: "بربادی"۔ [۳] ج: "زیبه موج"۔ [۴] د: "نیلی فام"۔ [۵] د: "به مردی"۔
[۶] پ ن: یعنی جماعتِ احباب که با نوشه به کروفرِ شاهانه به دولت خانهٔ عروس مے روند۔ [۷] ج: "عنان" حذف۔
[۸] د: "مو پریشان شده"۔ [۹] د: "بالا" حذف۔ ب: "بالا رفت" نوشته۔ [۱۰] د و ج: "نظرش"۔ [۱۱] "فرود در آمد"۔

غیرت را به خاطر راه داد ۔ و عمّهٔ مرزا را لعنت کرد ۔ و صاحبه پدر برد و به مادرش سپرد ۔ مرزائے چابک دست همان وقت به بادپا نشست و طرف فرید آباد چوں باد فرا رفت ۔ و صاحبه به خانه آمده نقل واژگونه نمود[1] و با دیدهٔ گریاں پیش پدر و مادر گله کرد ۔ که ایں هم چشم شما[2] ناحق مرا رسوا مے کند و دامنِ خشکِ مرا ترمے سازد و روز بهیِ من نمے خواهد ۔ مرزا[3] کجا و من کجا ۔ به بیں تفاوتِ ره از کجا است تا به کجا ۔ فی الجمله والدین آن بالغهٔ[4] عاقل با خود صلاح شمردند ۔ که او را با شوهرے باید داد ۔ تا زبانِ ژاژ خایاں بسته گردد ۔ اگرچه اولاً مادرش به پاسِ خاطرِ دختر صلاح گونه پیشِ شوهر نامِ مرزا هم ظاهر کرد ۔ که او نیز از خاندان هم سر است ۔ لیکن سیال به ایں مقال چوں سیلاب شور انگیخت و آب از دیده ریخت و گفت که ؎

مده[5] ایں زخم بر دلِ ریشم   نام آں به گهرِ منبر پیشم
دم از دستِ او بسے تنگ است   از گرانی (بر) سینه ام سنگ است
گوهرِ خود به سنگ نتواں زد   نام خود را به ننگ نتواں زد
صاحبه را به میرزا نه دهم   گرچه باشد قضا رضا نه دهم

دراں زماں سردارے بود طاهر خاں با سرو ساماں صاحبه را به او نام زد کردند ۔ خانِ والا شان ازیں نسبتِ غیر مترصد شاداں و فرحاں بوده جهتِ کدخدائی تیاری کرد و به فرستادنِ ساچق و آوردنِ برات خواستگاری نمود ۔ و عقدِ عقود به ظفرِ مسعود موعود شد ۔ صاحبهٔ صائب رائے قاصدِ تیز پائے برائے استدعا مرزائے[6] مرض آشنا زود زود خفیا[7] فرستاد و پیغامش داد ۔ ؎

میرزا را دعا بگو از من   بشنو ایں ماجرا بگو از من
بے که گاهے نمے کنی یادم   چوں نیادم نمے ندی[8] ۔ شادم
تشنهٔ وصل در دلِ دریا   دست و پائے همے زند به شنا

وثیقه به قلم خود رقم زد ۔

---

[1] ب و ج: "زد"۔ [2] و و ب: "هم چشم ما"۔ [3] ب: "رسوا کجا"۔ [4] ب: "بالغ"۔

[5] فی الجلد ایں مصرعه غیر موزوں "که مده زخمت بدل خویشم" نگارش یافته؛ موزوں کرده نوشته شد ۔

[6] و و ج: "مرزا مرض آشنا"۔ ب: "مرزا آشنا" مرض حذف شد ۔ ودے "میرزائے مرض آشنا" باید ۔

[7] کذا فی الجلد "خفیا" ودے "خفیه" باید ۔ [8] و: "نے شوی"۔

اے[1] مادرِ مهربان عرض این و غرض همین. ع

معشوقهٔ نازنین طلب کن
عنابِ لبش به کار تب کن

عمهٔ مکرمه به تیمارگی[2] و غم خواری پرداخته به خانهٔ صاحبه روان شد. او را بر بستر رنجوری دید. عیادت کرد و خبرِ صحت پرسید. و صحبت به او گرم کرده از هر درے سخن راند. و درمیانِ سخنان نامِ مرزا بر زبان راند. صاحبه را از شنیدنِ آن دل طپان و قلق بجان[3] گردید. ع

نبضِ[4] عاشق جز به نامِ دوست ناید در طپش
با کمالِ حکمت این جا بو علی بے چاره است

عمه دانست که این را هم دردِ نهان (است) و عشق از[5] رنگش عیان. و به نام یار شریانش طپان است. زود به گوشش دمید. که مرزا به خانه ام رسید و ترا مے خواند. او شگفتگی به چهره آورد و اشاره به استجازت مادر کرد. دلالهٔ بالخیر پیشِ مادرش رفته گفت. که دخترِ تو از مدتے ناچاق (است) اگر چند روز در وثاق ما باشد به فضلِ خدا به علاجِ ما شفا یابد. مادرش گفت. درمیان ما و شما جدائی نیست این دخترِ تست[6]. همراهش ببر. آن مالک پیرانه سر آن پاکیزه گوهر را چون دُر در دُرجک برکشیده به خانه در آورد. و مرزائے[7] منتظر را به نظارهٔ آن ماه پاره خوش تر نمود. هر دو مهجور به وصالِ یک دگر مسرور گشتند. به کامیابی هم آغوش و کنار و بوس هم دوش شدند. ع

خوش آن روزے و فرخ روزگارے
که یارے برخورد از وصلِ یارے

روزے چند دادِ عیش و نشاط دادند. و فردِ حافظِ شیراز به زبان راندند. فرد.

دیدار شد میسر و بوس و کنار هم
از بخت شکر دارم و از روزگار هم

آخر سپهرِ بے مهر بر صحبتِ ایشان رشک برد و روزگارِ غدار حسد را به کار فرمود. یعنی شخصے از اقربائے آن زیبا دختر به تقریبے آن دو والا گوهر را هم سلک یک دیگر دیده

---

[1] و: "این".
[2] کذا فی الجلد "تیماری"؛ معه بحوالهٔ فرهنگ آنند راج "تیماری صیغهٔ فاعل است. کسے باشد که دولت بیانے بخدمت و تیمارداری" یتامی و غربا و مرضا مقرر باشد. "تیمارداری" باید.
[3] و: "بجا گردید"؛ ج: "بر لب جان گردید".
[4] و: شعر را مصرعه گردانیده. مصرعهٔ ثانی را شامل نثر نوشته.
[5] و: "در رنگش".
[6] ج صفحه ۲۶۲: "این دختر بیست".
[7] و: "مرزا نظر را".

پس مرزا ورقِ روئے از گلستانِ مکتب گردانیده بلبل وار به بوئے آں گل عذار در برزن و بازار این نغمه مے سرائید ۔ ؎

چه دیدی کایں چنیں از ما رمیدی[8]   سرت گردم بگو از من چه دیدی
بگو اے بے گنه کُش این چه طرز است   ره و رسمِ کدامیں ملک و مرز است
که کارِ خوب رُویاں بے وفائی ست   طریقِ دلبراں نا آشنائی ست

و صاحبه هم در خانه بیمار و در غمِ یار لیل و نهار بے خواب و خور مے بود ۔ نه هوش در تن[1] و نه گوش به سخن ؎

خرد را کرد رخصت در پئے یار   که باشد[2] هر جاناں (بس) خبردار

درین اثنا، مرزا را والدین در فرید آباد بردند[3] ۔ و به شغلے و هنرے مشغول کردند ۔ اما او را گرمئ صحبتِ صاحبهٔ صاحب محبت فراموش نمے شد ۔ و دیگِ مودّت هر لحظه در جوش (مے بود) ۔ آخر بیاد آهو چشمئ یار علمِ شاخِ آهو آموخت و هنرِ علَم اندازی پیدا کرد ۔ و به[4] مادئ آهو تگ نیلی فام صبح و شام سواری مے کرد ۔ و هوائے دیارِ یار به خاطر داشت درین اثنا وزیرے جهاں گرد و جهاں دیده از طرفِ جهنگ و کهیوتی سیال در رسید ۔ در انجمنے که مرزا بود ۔ قصه خوانئ حُسن و جوانئ صاحبهٔ لاثانی به شیریں زبانی آغاز کرد ۔ و سامعانِ خسرو منش سکنهٔ فرید آباد را فرهاد نهاد نمود ۔ مرزا را آتش به جان افگند و شمع پیشِ پروانه آورد ۔ و نیل را یادِ هندوستاں داد ۔ مرزا به انعام و خلعت او را نواخت ۔ و خود[5] به طلوعِ آفتاب بر مادئ[6] فلک شتاب برآمده راهِ شهر کهیوه سر کرد ۔ و به خانهٔ عمه رفته از پا افتاد و بے خود گشت و عمه به دلداری اش پرداخت ۔ حالش[7] پرسید ۔ به هائے هائے گریست و گفت ۔ ؎

عرضِ حاجت در حریمِ حضرتت محتاج نیست
رازِ کس مخفی نماند بر دلِ دانائے تو

مرا همان زخمِ دیرینه است که هر دم ناسور وار تراوش دارد و در هر لحظه به دل کاوش ۔ علاجش جز (به) مرهمِ وصال نه ۔ ع

درد[9] مندِ عشق را دارو بجز دیدار نیست

---

[1] ح، "در تن" حذف ۔ [2] ق الجد مصرع غیر موزون، اضافهٔ "بس" ناگزیر است ۔ [3] کذا در ح "والدین بردند" باید
[4] ی، "بمادی" ۔ [5] ب: "خود را" (را نماید) [6] ی، "به بادی" ۔ [7] ی، "دختر حالش پرسید"
[8] این مصرع معروف از امیر خسرو است ۔ [9] کذا فی الجد در ... از من باید ۔

اگر باشد معلم خود فلاطوں   بہ اندک روز خواہد گشت مجنوں

چوں صاحبہ نزد معلم نشستہ بسم اللہ آغاز کرد۔ مرزا کہ پہلویش بود بہ نگاہِ اولش بسم اللہ شد و صاحبہ ہم بہ الفِ قامتِ مرزا تالّف گرفت مرزا مشتری[1] دار بہ قرانِ زہرہ قرآن مے خواند۔ و صاحبہ حروفِ تہجی از بر مے کرد۔ استاد قاعدۂ ابجد بیادش مے داد و صاحبہ حرفِ میم[2] را ز ا بر زبان مے راند۔ ہر دو عاشق بہ یک مجلس ہنگامۂ ناز و نیاز را گرم مے داشتند۔ ؎

بہ یک مکتب بہ عیش و ناز بودند   نیاز و ناز را دم ساز بودند
در نشستن شدند ہم زانو   در سبق سودہ چوں ورق پہلو
چوں دو ابرو بہ حرف پیوستن[3]   ہر دو مائل بہ گوشہ بنشستن
صاحبہ چوں بہ سوئے خانہ شدے   میرزا در پے بہانہ شدے
او چو کردے بہ سوئے مکتب رو[4]   آمدے مرزا[5] بے درنگ چو بو

ہر چند ادب کار سازی[6] مے کرد۔ عشق بازی نے گزاشتند۔ معلم ناچار پیشِ مادرِ صاحبہ حالش اظہار کرد۔ والدۂ صبیہ را بہ ملائمت[7] ملامت فہمانید و از رفتنِ بہ مسجد مانع آمد۔ و گفت۔ ؎

خواہ در دیدہ خواہ در دل باش   شمعِ فانوس و ماہِ منزل باش
صاحبہ[8] چوں بہ مدرسہ نہ رسید   میرزا ہم از آں جا دامن چید
چوں[9] گل اندر چمن خزاں گردید   دامن از بزمِ ہم نشیناں چید

استاد چوں میرزا را ترغیبِ تحصیلِ علم مے داد۔ او بہ جوابش ایں افرد[10] مے خواند۔

علمِ[11] رسمی سر بسر قیل است و قال   کیفیت حاصل کند زو دل نہ حال
علم خود نے غیر علم عاشقی   مابقا تلبیسِ ابلیسِ شقی

---

[1] و: "مشتری دو"۔ [2] ب: "میم را از ابر"۔ ج: "میم را از ابر"۔ [3] "چوں دو حرف پیوستن": "بہ" حذف۔

[4] و: "بہ سوئے مکتب او"۔ [5] و و ب: "میرزا"۔ [6] و: "استاد" حذف۔ ب و ج: "استاد ہرچند ادب سازی": "کار" حذف۔

[7] و: "بہ ملامت و ملامت"۔ ب: "بہ ملائمت و ملامت"۔

[8] ب ص ۱۷۲ و ج: نثر گردانیدہ چناں نوشتہ: "چوں صاحبہ در مدرسہ نہ رسید۔ مرزا ہم از آں جا دامن برچید"۔ و: نیز ایں شعر را غیر موزوں نوشتہ۔ [9] ج: "چوں گل از چمن"۔

[10] کذا فی الجملہ ولے "فرد" بمعنی شعرِ واحد را جمع نباید۔ افراد جمع فرد بمعنی شخص واحد "ابیات" باید کہ درست است۔

[11] و و ب: "علم رسمی"۔ ج: ایں ہر دو اشعار را حذف کردہ۔ و و ب: مصرعۂ ثانی را غیر موزوں قلم دادہ۔

نوشته خواهد شد. جهنگ سیال جائے ست مشهور. که به حسن و عشق[1] مشهور است که هیر نام دخترِ چوچک رئیس آں جا به عاشقی و معشوقیِ رانجها مدت العمر بسر[2] برد. و احوالش در تخت هزاره گزشت[3]. گهیانه قصبه ایست از قوم سیال که قبرِ مسماة هیر معشوقهٔ رانجها در حدودِ او ست. تلمبه[4] قلعه ایست مشهور. شورکوت مشهور است. فرید آباد قصبه ایست خورد بر لب دریائے راوی که از روے[5] بودنِ آں جا نجیب خاں کهرل مشهور تر بوده است. گویند. در عهدِ فرخ سیر بادشاه مرزا نام فرزندِ نرینه در خانهٔ مقدمِ آں جا پیدا گشت. چناں چه احوالش را چناں روایت کنند.

احوال مرزا و صاحبه[8]

راویانِ اخبار رچناب از قصبهٔ فرید آباد که بر لبِ دریائے راوی ست. چناں بحرِ سخن را آب و تاب مے دهند. که رئیس فرید آباد را پسرے زاد به حسنِ خدا داد. ؎

نظر بر مصحفِ رویش چو وا کرد
پدر شد میر نامش میرزا کرد

چوں به حدِ بلوغت رسید. عمر اش[6] جهتِ تعلیم[7] و تحصیلِ ادب در قصبهٔ کهیوا سیال معوله جهنگ سیال که حسن و عشق در آں محال هم زاد و هم سال است. به خانهٔ خود برد و بنا بر خواندنِ قرآن نزدِ استادِ صاحبِ استعداد به مکتب سپرد. ؎

گل گل شگفته نام خدا دور چشمِ بد
از گلشن آمده[9] به پری خانه مے رود

معلم به حبِ باطن و شوق دل سبق او[10] را مے داد و سورهٔ یوسف بر وے مے دمید. که از هوائے زلیخائے دنیا محفوظ ماند. اتفاقاً خان کهیوا عرف سیال والئ آں محال دخترے داشت. صاحب حسن و جمال. صاحبه نام به صد اعزاز و احترام او را برائے تحصیل فضل و هنر در هماں مسجد فرستاد. ؎

به[11] مکتب مے رود طفلِ پری زاد
مبارک باد مرگ تو به استاد

---

[1] ج: "آں جا را ندکه دلبند. که چوچک نامی به ریاست آں جا نام دری داشت و هیر دخترش ......".
[2] و: "بسر برد". [3] ج: "به قلم آمده". [4] د: "تلمبه قلعه ایست". [5] د: "از روے آنجا". ب و ج: "از روے آں جا".
[6] د و ب: "عمر اش". [7] ج مثلاً: "تعلیم علم" علم زاید. [8] مؤلف هر جا صاحبه نام نوشته که در زبان فارسی و عربی صاحبه درست است. و لے اهلِ پنجاب این گونه اسما را به نونِ غنه آخر صاحباں. سلیماں. کریماں. نعیماں وغیره مے گویند. مرزا را نیز عوام پنجاب مرجا مے گویند. [9] د و ب: "آمده پری خانه" "به" حذف.
[10] د: "او" حذف. [11] این اشعار از حضرت غنیمت کنجاهی ست از مثنوی نیرنگ عشق او.

است و جائے خوب است ۔ اکثر مردم اہلِ دانش دراں جا بوده اند ۔ خصوص بابا سنت داس بیراگی که صاحبِ کشف و معنی شده است ۔ و متهرا داس سادهو خطری چندالی[1] از زمرهٔ فقرائے رمداس آزاد مردے بود ۔ که از تکلیدِ[2] ظاهری وارسته و باطن به معنی پیراسته داشت ۔ اکثر سخنانِ آزادگیٔ طبع او معروف اند ۔ از کسے چشم به طمع سیاه نے کرد ۔ و جهت گزارهٔ نان کارِ خیاطت را اختیار نمود ۔ لباسِ[3] سفید بے داغ داشت ۔ گویند که متابعانِ او هم در حلال پوده به وضع او گزاره مے سازند ۔ و لاله جتی رام[5] عرف چهره که در سرکار سری مهاراجه گلاب سنگه بهادر به امورِ نظامت تعلقه رام گڑه بلندیٔ مهر بلندی دارد ۔ آدم نیک ذات و نیک قیافه و اهلِ فراست است ۔ و خطریان اندرا[6] جوگ وغیرهم اهلِ عزت اند ۔ موضع حسن پور و پنڈی بهتیاں نیز جائے مشهور است ۔ که در عهدِ اکبر بادشاه دولا بهتی دراں جا بود[7] ۔ که سرکشی و بغاوت را شعار داشت ۔ مردم بسیار حکایات از تهوڑیٔ[4] او بیاں مے کنند ۔ سید واله موضع مشهور است ۔ گوبند پور نام تعلقه و هم نام موضعے بر لبِ دریا ست ۔ آں جا هر دو طرف درختاں پیپل و بوهڑ وغیره به طور جنگلی[8] انبوهے دارند ۔ و آں مکاں را چوتره[9] رام لچهمن گویند ۔ و از درویشان آں جا پریم داس مردِ خدا[10] شناس است ۔ چندیوٹ شهرے ست قدیم که اکثر قوم خطریان سهگل وغیره در آں جا توطن دارند و خانقاهِ شاه برهان در آں جا زیارت گاه است ۔ وزیر سعدالله خان شاه جهانی از اکابرِ آں جا بوده است و اکثر قوم خوجه و پراچه در آں جا زر دار و ساهوکار اند ۔ و کمان گرانِ[11] آں جا کمان خوب تیار سازند ۔ کهوهی سسیالاں موضعے است که سابق قصبهٔ کلاں بود ۔ که والیٔ آں جا خان کهیوا نام داشت ۔ او را دو پسر مسمی خان شیر[13] و خان امیر بودند ۔ یک دختر صاحب حسن که او را صاحبه نام بود ۔ چنانچه عشق مرزا نام[12] کهرل نامور شده ۔ تعلقهٔ او در فرید آباد که مرزا از آں جا بود ۔

---

[1] و: "چندال"۔ ب: "چندالی از زمرهٔ فقرا"۔ ج: "جندالی از فقرا"۔ ("زمره" حذف)

ص ۲۶۶

[2] کذا فی الجمله. و: "تقلید" باید ۔ [3] ج: "لباس سفید بے داغ داشت" حذف ۔ [4] کذا و: "تهوڑ" کافی ۔

[5] و: "جتی رام"۔ ج: "جیتی رائے"۔ [6] و و ب: "اندرا جوگ وغیره هم"۔

[7] ج: "سربه باغی افراخته بود" (به جای "بود")۔ [8] پ و ن: "جنگلی" انبوه درختانِ بسیار ۔

[9] پ و ن: "چوتره" جائے پاکیزه و متبرک ۔ [10] و: "مرد" حذف ۔ ب: "مرد خداشناس"۔ ج: "مردِ قدرشناس"۔

[11] ج: "کمان گران آں جا .... تیار سازند" حذف ۔ [12] ج: "مرزا نامکهرل"۔ [13] کذا فی الجمله ولے ایں اسم دراصل "خان شیر" است ۔

ملتان نیز در ہماں جا ست و دیوان دل باغ راے کوچر[1] نیز خانہ دراں جاے دارد. منجر نام موضعے ست از قوم چہتہ ۔ و چیمہ چہتہ نام پرگنہ ایست[2] و موضع منڈہالہ ورتہ زمینداران[3] چہتہ از علاقہ رام نگر است. دراں حدود سمادہہ باوا لعل دریائی بیراگی ست کہ در عہدِ عالم گیر مظہر کرامت کثیر بودہ . از مریدانِ او[4] دو کس صاحب یمن بودند. یکے سنت داس دیگرے سائیں داس . اکثر مردم معتقد اوشاں اند. کہری[5] نام موضعے ست. بر لبِ گزرگاہِ چناب و موضع رنی خاکی نیز برلبِ آبِ چناب است ۔ و موضع دینگی نیز دہِ کلانے ست. و مکانِ شاہ رحمانؒ متصلِ جاکے نیز از سادات بزرگ بودہ اند[6]. فقط

قلعہ میہاں[7] سنگھ موضعے است . کہ آباد کردہ کرنیل میہاں سنگھ است ۔ و او مردے بود باخوبی ۔ چناں چہ در نظامتِ کشمیر آوازۂ عدل او [بہ] تشہیر است. سرسہ رتن سنگھہ والا مشہور است و کوٹ حسن خاں معروف ۔ احمد نگر قصبۂ خورد است ۔ اُودہو والی موضعے ست طرفِ رام نگر ۔ دراں جا اکثر قوم ودہاون سکونت دارند ۔ کولو تارر موضعے است از قوم تارر کہ مہاراجہ رنجیت سنگھ بہادر مور چال بستہ آں جا را از تحت عزت بخش تارر گرفتہ بود . سلطان پور ہم معروف است ۔ جلال پور بہتیاں ۔ معمولہ[8] حافظ آباد قصبہ ایست کہ سردار جلال خاں بہتی بہ ریاستِ آں جا مشہور بود[9] ۔ آں چہ جلال پور کہنہ قدیمی بود آں ویران شدہ است ۔ دراں سر زمین سہ موضع آباد اند. یکے کوتلہ کہتریاں عرف آنند کہ دراں جا مکان پرستش گاہ دیوی کالکا ست . موضع دوم بہاؤ الدین کہ دراں جا خانقاہِ فقیر بہاؤ الدین زیارت گاہ است . موضع سوم چندیر[10] نام دارد . کہ زمینداراں قوم چندیر برآں متقابض بودند . جلال پور[11] بہتیاں کہ بالفعل مشہور است ۔ در سمت ۱۸۱۰ [بمطابق ۱۷۵۳ عیسوی] بکرمی محمد یار بہتی بنا نہادہ

---

[1] ج صفحہ ۲۲۸ : "کوچر" حذف. [2] ج صفحہ ۲۲۸ مزید نگاشتہ و و حذف کردہ ۔ "کہری (کرہی) نام موضعے ست بر دریاے چناب کہ در عہد مہاراجہ رنجیت سنگھ بہادر بہ سبب گزرگاہِ لشکر از آں معبر مشہور شدہ". [3] ج "درتہ چہتہ".

[4] ج : "دو" حذف . [5] ج : "کہری نام موضعے ست .... گزرگاہ چناب". حذف .

[6] کذا فی الجلد ولے "بودہ است" باید ۔ [7] د و ب : "قلعہ بہیا سنگھ".

[8] د : "معمولہ" حذف ۔ [9] ج صفحہ ۲۲۸ : "است". [10] ب و ج : "چسندہر" ۔

[11] د : "جلال پور بہتیاں کہ بالفعل مشہور است". ج : "جلال پور کہ بالفعل بنام بہتیاں".

متصل اورنگ آباد از اعمالِ[1] تپه کالر است. و[2] موضع ودالہ سندہواں[3] از اعمال پرگنہ پسرور دہ کلانے است. کہ اکثر کہتریاں در آن جا سکونت دارند. و سردار ندہان سنگہ ودالیہ از ساکنانِ آن جا مشہور تر باخوبی بودہ و سادہو گوسائیں بلّو صاحب بیراگی دراں جا (است) از اولادش رام داس صاحبِ توحید بود. اکثر مردم مرید ایشان اند. بوتالہ موضع کلان است[4] کہ سردار شام سنگہ و چندا سنگہ دراں جا سکونت داشتند. پہروکے موضع کلانے است کہ حنا دراں جا خوب مے باشد. حافظ آباد پرگنہ ایست کہ در قصبۂ حافظ آباد اکثر خطریان قوم بداہون و چوپرہ آبادی دارند. جندیالہ شیرخاں قصبہ خورد است. شیخ آباد المشہور مرالی والا قصبہ خورد است. وارثِ آن جا مغل اند. و از اکابر آن جا قوم بداہون خطری اند. دریں ولا بر زمینداریٔ آن جا قوم جات عرف والہہ[5] تصرف دارند. دراں جا مکانِ بہگت دوارہ از سادہانِ نانک شاہی جائے دل کشا و با صفائے است. بوچہ چہتہ نام پرگنہ ایست و قصبۂ بوچہ ویران است. عوضِ آن چودہری غلام محمد چہتہ قصبہ رسول نگر کہ دریں ولا شہرِ رام نگر نام دارد[6]. بر لبِ آبِ چناب آباد کردہ بود [7]وارث شاہ شاعر پنجابی از ہماں جا بودہ کہ سی حرفی ہا او بر زبانِ مردم است و قصۂ ہیر و رانجہا نیز از تصنیفاتِ اوست. قبل از او قصۂ ہیر و رانجہا مقبل شاعر تصنیف کردہ بود. بعدہٗ وارث ممدوح من بعد دیگراں ہم تصنیف کردہ اند. و سائیں صاحب و گورکہہ رائے عرف دداہون دراں جا مرد اہل علم و درویش صفت بودہ اند. اکثر اشعار ہندی از ایشاں یادگار است. بودالہ نیز نام قصبۂ ایست آن ہم ویران. دریں ہر دو قصبہ قوم چوپرہ اکابر بودند. و قانون گوئی بوچہ چہتہ بنام اوشاں بود. اکال گڑہہ عرف علی پور از پرگنۂ بوچہ چہتہ است. دریں ولا اکثر قوم چوپرہ از بوچہ بدر آمدہ در اکال گڑہہ آباد شدہ اند. چنانچہ خانۂ دیوان ساون مل و مول راج ناظم صوبہ

---

[1] ج: "اعمال اوست". [2] ج صـ۲۶ مزید نگاشته: "بوچه قصبهٔ خورد است. اما بسبب سکونت خطریان شده مشهور" دوباره نوشته شد. میرانوالی (شیرانوالی) موضع ست. که خانهٔ سردار شکل سنگه خسرپورهٔ مهاراجه کهرک سنگه دران جا بودند."

[3] ج: "از اعمال پرگنهٔ پسرور" حذف. [4] ج صـ۲۶ مزید: "که سردار شام سنگه و چندا سنگه دران جا سکونت داشتند" حذف کرده. [5] د: "دالبه". ج صـ۲۶: "دالبه". [6] د: "دارند". ج: "دارد" حذف. [7] د ب: "از اول قصهٔ هیر". ج: "قصهٔ هیر و رانجها نیز .... قبل از او .... مقبل شاعر تصنیف کرده بود .... دیگران هم تصنیف کرده اند" حذف کرده.

تپہ شاہپور بہنڈراں[1] سہ چکلہ دارد ۔ چکلہ اول دمنگ[2] داس مل عرف کوکے ۔ چکلہ دوم دہولن بہنڈال کہ موضع جسر بہنڈال ازوست ۔ چکلہ سوم دانا بہنڈال کہ موضع کاکلو[3] نزدِ اوست ۔ تپہ شاہپور دہیں براچہ دو چکلہ است ۔ چکلہ اوّل اسلام پور ہیتہ عرف آدہی کلاں و خورد ۔ دوم چکلہ کالا خطائی کہ مشہور است ۔

تپہ عالمگیری دو چکلہ دارد ۔ اوّل چکلہ رام رائے کہ مشہور است ۔ دوم چکلہ خان ساہسی عرف گوجرانوالہ[4] کہ موضع خورد بود ۔ شہزادہ ساہنسی عرف چھپریالی از علاقۂ او ست ۔ گویند ایں دہ گوجراں[5] والہ موضع خورد پور بود ۔ در سمت ۱۸۲۳ در ابتدائے عمل چڑہت سنگھ و مہاں سنگھ دارالحکومت گردید ۔ و قصبۂ کلاں آباد شد ۔ و سردار ہری سنگھ ملازم سرکار والا ایں قصبہ را زیادہ تر رونق داد ۔ و باغ و تالاب تعمیر کرد و سمادہہ ہائے سرداران پدران مہاراجہ رنجیت سنگھ[6] بہ تجدید تعمیر نمودہ ادب گاہ قرار داد ۔ اکثر قوم کہتریان دریں قصبہ آبادی گزیدند[7] ۔ و لچھمن چوپرہ از اکابرِ آں جا مشہور است ۔ میاں فیض محمد ملاحت[8] تخلص کہ کتاب مرأة الحساب تصنیفِ او ست ۔ و شرح مکاتبات علامی ابوالفضل و گل گشتی خوب کردہ است ۔ و رام کہن پوج و مہاراج برہمن درآں جا اہلِ تنجیم کامل بودند ۔ و بہائی گور دیال سنگھ دریں جا مرد خوب با معنی بودہ است ۔ و مکان او بیرون از شہر مشہور است[9] موضع تہاپڑ دہے است بہ مسافت نو کروہ از گوجرانوالہ طرفِ مغرب و جنوب درآں جا مکانِ بابا مراد داس بیراگی ست ۔ کہ از حضورِ بابا کاشی داس بدوکی والا فیض باطنی یافتہ بہ درجۂ معرفت رسید ۔ اکثر خلائق مرید خاندانِ اوست ۔

تپہ عالم گیر پور دوست محمد عرف رستم پور است ۔ و تپہ کالر مشہور تر است ۔ و موضع مردانہ و کیراں والی و اکیریاں[10] و تلوارہ علی خان المشہور بوریاں والی

---

[1] الف ب : "شاہپور بہنڈراں" ۔ ج : "بہنڈالاں" ۔ [2] د : "دمنگ داسمحل" ۔ ج ہ : "دمنگ داس مل" ۔

[3] ب : "سکاکلو" ۔ ج : "کلو" ۔ [4] کذا ۔ ب د ج : "گوجرانوالہ" ۔ [5] ج صفحہ ۲۶۶ مزید : "کہ دریں جا شکست رنجیت شدہ بودند" ۔ [6] الف ب : "گردند" ۔ [7] د ج : "راحت" ۔ [8] ج : "در گوجراں والہ مرد با معنی خوب" ۔

[9] ج صفحہ ۲۶۶ : "موضع تہاپڑ دہے است ...... مکان بابا مراد داس بیراگی ...... بہ درجۂ معرفت رسید ......

...... مرید خاندانِ اوست" حذف کردہ

[10] ج صفحہ ۲۶۷ : اکیریاں ۔

روزے بموجب وعده که مرید سکنه دولتانگر کرده بودند ۔ اراده عبور از دریاے چناب کردند ۔ در ایام برسات دریا بر سیلاب بود ۔ ملاحان کشتی به تلاطم آب نے بردند ۔ بابا ممدوح رتهه سوار از آبِ دریا در گزشت و سُمِ اسپاں تر نه شد ۔ ازیں گُذر از عالم سفر کردند ۔ و پسرے نه گذاشتند ۔ پس ہری رام سمادهه پیرا گشت ۔ در خانهٔ بابا ہری رام چهار پسر مولود شدند ۔ جهنت سوبهارام ۔ شیو رام ۔ سادهو رام ۔ پنجهی رام ۔ در خانهٔ سوبها رام جهنت کرپا رام تولد یافت ۔ در خانهٔ کرپا رام دو پسر شدند ۔ جهنت اپے رام ۔ سردها رام ۔ در خانهٔ اپے رام شش پسر شدند ۔ جهنت رام کرن ۔ ہرکرن ۔ متهرا داس ۔ بیکنتهه داس بلاس داس ۔ دوارکا داس ۔ ہم چناں در خانهٔ مهاراج پسر سوم بابا کیول رام پنج پسر شدند ۔ ہر نراین ۔ نندی رام ۔ دیال داس ۔ منسا رام ۔ بهولا رام اولاد ہر نرائن بسیار است و در خانهٔ بابا نندی رام دریا دل دو پسرِ عارفِ کامل شدند ۔ رام داس ۔ غریب داس در خانهٔ رام داس پسرے شد مسمی رتن داس ۔ و رتن داس سه پسر داشت ۔ سکهه باشی رام انباشی رام ۔ بال مکند ۔ در خانهٔ سکهه باشی رام پسرے آمد گنیش داس ۔ و گنیش داس دو پسر دارد ۔ مسمی ہیرا نند ۔ میلا رام ۔ انباشی رام لا ولد رفت ۔ و در خانهٔ بال مکند سه پسر شدند ۔ ہر بهگت ۔ ہر سرن ۔ رام سرن[1] ۔ در خانهٔ بابا غریب داس اساس بابا پرسدهه رام ولادت یافت ۔ در خانهٔ بابا پرسدهه رام دو پسر شدند ۔ بابا سیتل داس بابا رام لعل ۔ در خانهٔ بابا سیتل داس ۔ کول داس ۔ و در خانهٔ کول داس یک پسر شبهکرن و در خانهٔ بابا رام لعل چهار پسر اند ۔ تارا چند ۔ گوردته ۔ دیوی دته ۔ میا داس ۔ ہم چناں تمامی اولاد بابا سائیں داس صاحب یمن و لائق ادب اند ۔ فقط ۔

تپه خان پور چبوتره[2] شش چکله دارد ۔ چکله اول بسرانواں که موضع حمید پور[3] و کهرتل ازوست ۔ چکله دوم بهدراں که گنگا بهدر وغیره باشد ۔ چکله سوم بچه[4] عرف خان بچه وغیره ۔ چکله چهارم موند لاتهی مشهور[5] وہادہ[6] و موضع چنو دلوں ۔ چکله پنجم دہودہ سوڑا[7] والمشهور دہودہ و موضع کلیر ۔ چکله ششم کرتو[8] بوتر و جلو بوتر ۔

---

[1] د : "رام سرن" حذف ۔ [2] ج : "چبوتره" [3] ج : "حیدر پور و کهرتل" ۔ [4] د و ب : "بچه عرف خان بچه"

[5] د : "موند لاتهی مشهور وہادہ" ب : "موند لاتهی مشهور سواده" ۔ ج مشکوک ۔ اغلب که چوند لاتهی باشد ۔

[6] ب و ج : "سواده" [7] ج : "سوڑا" حذف

[8] ج : "کرتو بوتر و جلو نیز" ۔

معرفت کیش قدرے نوشیدند. پس خوردهٔ خود بدو بخشید. سائیں داس بہ مجرد فرو بُردن مدہوش شده به نورِ القائے[1] ربّانی مستغرق گشت. فقیر پائے زده به ہوش آورد. که ظاہر کارِ دنیا داری نباید گزاشت. و از باطن مائلِ عشقِ حقیقی باید شد. این گفت و غائب گشت. سائیں داس به چہرهٔ نورانی به خانه آمد. و اکثر ازو خرقِ عادت ظاہر شدن گرفت. خلق بسیار معتقد و مُرید آں جناب شدند. و دولتِ ظاہر و باطن بسیار او را میسّر آمد. چناں چه در خانهٔ بابا سائیں داس پنج پسر سعادتِ ولادت یافتند. یکے مسمّی امر داس دوم نرہر داس که نرہرداس پوره به نام اوست سیوم بشن داس. چہارم سوکہا نند. پنجم راما نند که در عمر دوازده سالگی مظہرِ کرامت بوده. در تالاب غوطه زده غائب گشت. و به خدا پیوست. چناں چه بر تالاب او روزِ چودس شُدی[2] ویساکہه میله کلاں مے باشد. و روز پورن[3] ماشی ویساکہه شُدی میله و مشاہده به ازدہام[4] عام بر سماده بابا سائیں داس مے باشد. تا سه روز کامل میله مے ماند. و اکثر گوسائیاں نان و طعام به مردمان و مریداں مے دہند. چوں امر داس در حضورِ پدر جہاں را گزاشت. بعد ارتحالِ پدر بزرگوار گوسائیں نرہرداس سجاده نشین گردید در خانهٔ نرہر داس چہار پسر پیدا شدند. ہنت کاشی داس که صاحبِ ریاضت بود دوم مادہو داس سوم بہاری چند. چہارم لال چند. پس در خانهٔ ہنت کاشی داس سه پسر تولد شدند. بہاری داس. مراری داس. جگ جیون. در خانهٔ بہاری داس نیز سه پسر شدند. کیول رام که صاحبِ کشف بود. ہیل داس. بہگوتی رام. به فضلِ سری[5] رام در خانهٔ کیول رام شش پسر شدند. بابا کرم چند. ہری رام. مہاراج. و صاحب رائے. تکومت رائے. نول رائے.[6] از خرقِ عادتِ بابا کرم چند موصوف چناں معروف است که

---

[1] کذا در "به لقائے نورِ ربّانی" باید. [2] ن: ایام بعد از شب چاردہم را شدی مے گویند.

[3] ن: بحسابِ قمری شبِ چاردہم را پورن ماشی گویند. که ماہتاب کامل مے گردد. [4] کذا فی الاصل "اژدہام" در بردئے غیاث "ازدحام" است. [5] ن: مراد از سری رام چندر که حق تعالیٰ مستّم است.

[6] ج: عبارتِ ذیل حذف کرده: "خرقِ عادت بابا کرم چند .... بودے به موجب وعده .... در ایام برسات در بر مسیلاب بود .... بابا ممدوح رتھ سوار .... میرکا رام سماده پرگشت ...... ہنت کرپا رام تولد یافت .... در خانهٔ رام داس پسرے شد .... در خانهٔ سکھ باشی رام پسرے آمد .... در خانهٔ بابا غریب داس اسامی .... در خانهٔ بابا رام لعل چہار پسر اند ...... صاحبِ یمن و لائقِ ادب اند. فقط".

مشہور است و کیروں مانگٹ متصل حافظ آباد نیز از ہمیں چکلہ است۔ چکلہ دوم جاودا سدہاری۔ سوم بہتی نکون[۱]۔ چکلہ چہارم چھجو[۲] ہتہ مشہور ساردکی۔ چکلہ پنجم دیناں[۳] چیمہ۔ چکلہ ششم سوکن نروتا[۴]۔ کہ موضع ابدال چیمہ و چندراہ چیمہ و موضع لوہاراں والہ معہ شاہپور دیو راج ازاں جملہ است۔ چکلہ ہفتم کلاسکے کہ درویش حکیم کہ در طبِ ہندی مشہور است۔ دریں جا بودہ است و موضع حسن والی کہ سردار رام سنگھ بلی دراں جا خانہ دارد۔ نیز از ہمیں چکلہ است۔ چکلہ ہشتم لالو پنجو کہ موضع بدوکی چیمہ باشد۔ متصل بدوکی چیمہ باشد۔ و متصل بدوکی چیمہ موضع گوسائیں نرہرداس زنار دار کہ مشہور است بہ نام بدوکی گوسائیں نیز از اعمال[۵] اوست۔ گویند۔ کہ بابا سائیں داس گوسائیں صاحب معرفت و مظہرِ کرامت در ایں جا بودہ است۔ و سمادہ آں در آں جا[۶] سجدہ گاہ است۔

معجزہ فقیر مکند داس بیراگی

گویند[۷]۔ کہ سائیں داس بچہ بل رائے برہمن عرف بہان بہامر[۸] پروہتِ زمینداران چیمہ بود گاؤ چرانی در صحرا مے کرد۔ روزے فقیر مکند داس مرید پرمانند کہ سلسلۂ او بہ راما نند بیراگی مے رسد از صحرا مے گزشت۔ ما اتفق بہ سائیں داس در خوردہ گفت۔ کہ قدرے بہ شیر حاجت است سائیں داس گفت از شہر شیر گرم با شیرینی آمیختہ مے آرم۔ فقیر اشارت بہ گاوے کہ ہنوز نا زائیدہ[۹] بود۔ نمود و آوند تونبہ[۱۰] بہ دستش داد۔ او بہ خدمت فقیر زیر ہماں مادہ گاؤ نشستہ دوشیدہ بہ دستِ فقیر در داد و سجدہ کرد۔ و درویش

صـ ۲۶۶

[۱] ج: "بہشی بکون"۔ [۲] ا: "بجوہتہ مسہور ساردکی"۔ ب: "مسجو ہہ"۔ ج: "شجو ہتہ۔ مشہور سازدکے" غالباً "چھوہتہ" است

[۳] ا: "دنیاں حمہ"۔ ب: "دہیاں چیمہ"۔ ج: "دیناں چہتہ"۔ [۴] ب: "سروسا"۔ ج: "سوکن تربنا"۔

[۵] ج صـ ۲۶۲: "از آنجا اوست"۔ [۶] ج: "سجدہ گاہ" حذف۔ [۷] ج: "گویند کہ سائیں داس .... پروہت زمینداران چیمہ .... فقیر مکند داس مرید پرمانند .... بہ سائیں داس بہ خوردہ گفت .... ہنوز نازائیدہ بود .... شیر دوشیدہ بہ دست .... پس خوردۂ خود بدو بخشید .... گفت و غائب شد .... دولت ظاہر و باطن او را میسر آمد .... غوطہ زدہ غائب گشت .... مشاہدہ بہ ازدحام .... عام برسجادہ بابا سائیں داس .... امرداس در حضورِ پدر جہاں را گزاشت .... کاشی داس کہ صاحبِ ریاضت بود .... صاحب رائے حکومت رائے لول رائے"۔ حذف کردہ۔ [۸] فی الجملہ "بہان بہامر" در ایں حرف "بہان بہامر" معروف است۔

[۹] و: "نارائیدہ"۔ ب صـ ۱۲: "نازائیدہ"۔ [۱۰] ن: "پوستِ درشتِ کدو کہ مغز ازاں برے آرند و پوست مذکور را ظرف و کوزہ مے گردانند۔ آں را تونبہ مے گویند سازِ طرب نیز ازاں مے سازند۔

سکهاں است و دیال سنگه نامی شاعر مخترع سی حرفی به زبان پنجابی[1] از سکنهٔ آن جا ست و بسیارے از قوم بهاتره به گدائی ازاں جا در هر ملک اطراف مے روند. هفتم چکله موگهلاں که موضع موگهل ازاں جمله مشهور است. اکثر خانه هائے قوم بدهیره نسل کیکا در آں جا اند[2] و جائے پرستش[3] بزرگان خود دراں جا مقرر دارند. هشتم چکله ستراه که خود مشهور است. چکله نهم محمد بیگو که موضع مانجهی کے و چوهر جاهر عرف لوهن کے ازاں چکله اند.

تپه دوئم اکبری. دراں پنج چکله است. چکله بوده کهرایا. که موضع سیرو کهورایه و بلهو کهورایه باشد. موضع شیرخان پور[4] رام داس عرف چک پوریاں از عملهٔ اوست و موضع بوپره[5] که اکثر خانهٔ خطریان تنده دراں جا اند. از همیں چکله است. دوئم چکله داهوں کے گهورایه که موضع داهوں کے و درویش کے و لوهار کے[6] باشند. سوئم چکله سهسرا گهورایه که موضع آتاوه محمد شاه ازیں چکله است. چهارم چکله لده والا که ماچهی کے کهورایه وغیره مے باشد. پنجم چکله موندی کے کهورایه که موضع مانگا و دوگهری و جسپت رائے پور[7] نرائن داس داخل همیں چکله اند.

تپه بهری پتی که موضع لبانه والا و موضع طوطی کهوکهر وغیره دیهات که از پرگنه بهری پیشتر و حافظ آباد بر آورده اند. تپه پراچه و آں هشت چکله دارد اوّل چکله پتناکه[8] که مشهور است. چکله دوم تلونڈی بنام میرباز[9] مشهور است. چکله سوم خان بهادر پور پراچه، چک دستانه وغیره. چکله چهارم ودگراں والا مشهور است. چکله پنجم دیلماں عرف ماں و موضع کاموں نتهی از همیں چکله است. چکله ششم سادهو دهوکه. چکله هفتم کوندلاں والا که موضع کلاں مشهور است. و مصر دیوان چند ظفر جنگ بهادر از همان جا بوده است. چکله ششم عبدالصمد خان پور پراچه که موضع کلیان پور کشن آباد عرف کوت بهوانی داس از عملهٔ اوست. و مصنف رقعات انشا خادمے ازیں جا ست.

تپه چیمه. و آں نیز هشت چکله (دارد) چکله اول آدم پتهان که موضع آدم پتهان

---

[1] و ج: "از همه اول اوست". [2] د و ب: "دراں جا ست". [3] ج: "رسوم بندگی تن قوم هم دراں مکان است".
[4] د: "میرضا پور". ج: "میرضا پور". [5] ج صفحه ۲۶۵ شده است که از سکونت خطریاں تنده مشهور شده از علاوه این موضع کرامات. [6] ج: "شامل این چکله اند". [7] ا: "رامور". [8] ب: "پتناکه". ج: "بناکه".
[9] و: "مهرباز". ج: "رنهاز".

۵	۶	۷	۸
چهته[1]	شاه پور چهوراں	شاه پور بهدراں	شاه پور ڈهلوں
۹	۱۰	۱۱	
عالم گرهی	عالم گیر پور دوست محمد	کالر	

چناں چه تپه حویلی را ۶ چکله شامل اند ۔ اول چکله قصبه خاص امین آباد که احوالش گزشت ۔ دوم چکله بهدراں[2] که موضع اوگو بهندر وغیره باشد ۔ چکله سوم جلو سدہو مشہور کوتلی کہوماں ۔ چکله چهارم دهیک پتهاں مشہور و بذاله و نند پور وغیره ۔ پنجم چکله ساہیاں ازاں جمله موضع دهیرا ساہی معه کوت روپ چند[3] وغیره عرف دسکه موضع کلاں است ۔ دسکه کہنه جائے دیگر بود ۔ ایں موضع دسکه ندهان سنگه والا که دریں ولا مشہور است ۔ در [illegible] به اہتمام چودهری دهیراں[4] عرف ساہی معمور شده است ۔ چناں چه آنها کهتریاں را از ہر جا به دلاسا آورده در موضع خود آباد کرده[5] اند ۔ چناں چه رام رکها چوپره و سوکهو شاه نیز دولت مند و صاحب زر شده اند ۔ و بهوانی سہائے و گوجرانی مل چوپره در علم انشا و سیاق سر آمد عصر خود بود ۔ و بهائی گوپال سنگه اُدواسی شاعر سی حرفی ہندی ازاں[6] جا است ۔ و مصر ہرنج دہر ور ہر[7] ہرن مشہور تر است ۔ و چودهری روپ چند ساہی در موضع دسکه در عہدِ محمد شاه صاحبِ عز و جاه بود ۔ چنانچه روزے که حقیقت رائے پوری را ملازمانِ سیالکوت گرفتار کرده عازم لاہور شدند ۔ اتفاق به معیت در آں جا افتاد روپ چند مذکور خدمتِ ہمه کس خوب بجا آورد ۔ ازیں سبب نام او به جواں مردی مشہور گشت ۔ ششم چکله شیرگرهه که پیش از امین آباد جائے حاکم نشین ہماں جا بود ۔ و از رؤسائے قدیمی آں جا خطریانِ بیدی رکهی بودند ۔ و اوگر سین شده به وساطتِ آنها دریں ملک فائز شده است ۔ و موضع محمود پور کهوکهر عرف گونا اور و جندالی و چهرپاله از چکله[8] شیرگرهه اند ۔ که در ایام برسات تشنه دریں[9] مواضع بسیار ایذائے دہد ۔ و موضع گبوتیاں متصل دسکه دہے[10] است که در آں جا مکان گورو ہر رائے پرستش گاه

ص ۲۶۳

[1] ل: "چهته"، ب و ج: "چیمه". [2] ب: "بہدراں". ج: "بہنداں". [3] ل: "مدپچند". ج: "روی چند".

ص ۲۴

[4] ب و ج مزید: "و پسرش چودهری مولک". [5] ب: "کرده است". [6] ج ص ۲۶۶: "در آں جا گردیده".

[7] ب: "ہر بہرن". ج: "در ہرد دہر ہرن". [8] ج: "ازاں چکله اند". [9] ج: "در آں جا".

[10] ج: "موضعے است".

قواعد حکمت و رموز[1] علم ہیئات وغیرہ با وصف خورد سالی لیاقت عالی بہم رسانیدہ است . خدا عمرش دراز و اقبال او زیادہ کناد . و از اکابر و پنچانِ شہر پھولوڑا معروف کوچر و سنگھا شاہ و رادھے کشن عرف دہم و مہاراج عرف اوپل بالفعل اہلِ دول اند . و درگاہی مل نندہ ہم مرد معروف[2] و بہ نیکنامی موصوف است . و قاضی زین الدین و پسرش[3] قاضی علی اصغر حسنی نیز در علومِ شریعت و طبابت بافضیلت بودہ اند . و شیخ مصطفیٰ ککے زئی نیز در آں جا از مردمِ[4] مشہور است . و رام سہلائے اوروہ خدمت گار سرکار مہاراجہ رنجیت سنگھ بہادر دراں قصبہ صاحبِ جمعیت است . چنانچہ حویلی و طویلہ و باغ وسیع در ایمن آباد و چاہ باولی آب دار در راہِ لاہور ازو یادگار است . و حویلی گوردت سنگھہ سہگل عرف للوئی ہم دراں[5] جا خوب تر است . و مغرب رویۂ قصبہ بیش از عمارات ایں شہر مکانِ متبرک بابا نانک کہ آں را روڑی بابا نانک گویند . معہ تالاب ہم پرستش گاہ قدیم است . و مشرق رویہ تالاب کہنہ رائے زادہ جگن ناتھہ متصل بیگم پورہ وسیع تر بودہ . و خانقاہِ سید منصور کہ در ریاضت مشہور بود . جنوب رویہ از شہر واقع است . گویند کہ دریں شہر شیر و قیماق[6] عمدہ و لذیذ مے باشد . و اکثر دیہات از پرگنہ سیالکوٹ جدا کردہ شاملِ پرگنہ ایمن آباد کردہ اند . اگرچہ در زمان سابق قصبہ سید پور سلویہ مشہور[7] بود و شیر خاں افغان در ایامِ سلطنت خود پرگنۂ شیر گڑھہ نام نہاد و عہدۂ قانون گوئی و ریاستِ آں جا بہ نامِ کھتریاں عرف بیدی[8] مقرر شد [9] و قوم نندہ ناظر دار آنہا بودند . دریں ولا پرگنہ ایمن آباد موسوم شد[10] . و قوم نندہ بہ ریاست آں جا متقابض اند[11] . تفصیل تپہ جات و چکلہ ہائے پرگنہ مذکور یازدہ تپہ .

۱	۲	۳	۴
حویلی	اکبری	بری بتی[12]	براچہ

---

[1] ب : "وغیرہ" حذف . ج : "رموز علم ہیئات وغیرہ" حذف . [2] ج صفحہ ۲۱۳ : "بجائے خود ہوشمند است" .

[3] ج : "ہم از اکابران با عزّ و تمکین بود و پسرش قاضی علی حسینی فاضل در علم شرع و طب سرآمد روزگار بود" .

[4] ج : "مرد مشہور بودہ است" . ب : "از" حذف . [5] ج : "ہم دراں شہر است" .

[6] ب ج : "کیماغ" . [7] د ب : "مشہور" حذف . [8] ب : "قوم بیدی" . [9] ج : "و قوم نندہ ناظر دار ....

موسوم شد" حذف . [10] ج : "شدند" . [11] ب و ج : "تفصیل پنجاب و چکلہ ہا" . [12] ج : "بیری بیبے" .

سوم مسماة مائی دُرگو هندو زنے که از قوم زرگراں بود ۔ از خدمتِ او سرشارِ بادهٔ وحدت بوده گوئے سبقت از مردانِ معنی در ربود. و در عهدِ شاه جهاں بادشاه هیرا نند کوهلی سادهه بیراگی صاحب معنی بوده است ۔ اولاً در قصبهٔ گجرات سکونت داشت ۔ بعدهٗ[1] در قصبهٔ وزیر آباد آمده آباد شد ۔ نظام آباد موضعے است متصل وزیر آباد از دولتِ مغلاں که باغاتِ درختاں انب وغیره خوب لذیذ دراں جا اند ۔

امین آباد قصبهٔ ایست ۔ که در عهدِ اکبر بادشاه به سعیِ محمد امین فوجدار در سنه ۹۹۱ه [بمطابق سنه ۱۵۸۳ عیسوی] آباد شده اکثر قومِ کهطریاں دراں جا توطّن دارند ۔ ازاں جمله دو عرف از زمرهٔ کهطریاں در آں جا معروف اند ۔ یکے ننده دوم کوچهر ۔ چناں چه رائے زاده اوگرسین عرف ننده هم رکابِ بابر بادشاه در لاهور آمد ۔ و[2] پسرانش مسمی رائے زاده لکهو و رائے زاده بهانا در عهدِ اکبر بادشاه به ریاستِ امین آباد و عهدهٔ قانون گوئی آں پرگنه سر افراز شده توطّن در قصبهٔ امین آباد اختیار کردند و صاحبِ اولاد و برکت شدند. اگرچه در عهدِ سلاطینِ سلف تمام قومِ ننده[3] اهلِ دولت و حشمت بودند ۔ اما در حینِ حکومتِ خالصه دیوان سوبها رام به امورِ دیوانی ۔ سردار بهاں سنگهه مختار شده اسم دار شد ۔ درباری مل و جوده رام و بهار مل و بهوانی شنکر و نگهر سنگهه وغیرهم دراں جا با نام نیک بوده اند. و رائے زاده اکو مل در علمِ طب و معالجهٔ بیماراں لا مثل بود ۔ و دریں ولا دیوان صاحب دیوان جوالا سهائے و دیوان هری چند و دیوان نهال چند ابنائے دیوان امیر چند که ملازمِ حضور و ممتاز کل امور سرکار مهاراجه خورشید دیباچه مهاراجه گلاب سنگهه بهادر والئے جموں و کشمیر هستند ۔ از همگناں سر آمده اند ۔ باغات و منازل دل کشائے ایشاں امین آباد را رونق افزا اند ۔ و رائے زاده رام دیال در علم اشعار و انشار[4] درکے کمال دارد[5] ۔ و رام داس هم در سیاق و انشا بلند قیاس است اما دریں ایام دیوان کرپا رام خلفِ رشیدِ دیوان جوالا سهائے ممدوح در علمِ نظم و نثر[6] و انشا پردازی و اشعار فهمی و مذاقِ عبارت و علومِ اخلاق و ادب[7] و صحبت و کلیاتِ

---

[1] ج: "و از آں جا بر آمده در قصبهٔ وزیر آباد اقامت گزید". [2] ج ص ۲۲۲: چناں نوشته: "و رائے زاده بهانا ابن اوگرسین عرف ننده در عهدِ اکبر بادشاه به ریاستِ امین آباد فائز شده. صاحبِ اولاد و برکت شدند. تا امروز بر وراثت قصبه استقامت دارند" (اندکے کم و بیش نوشته) [3] ج: "عرف ننده اهل شوکت بود".

[4] کذا فی الجمله "انشار" و "اشار" جمع از نثر بهتر است. [5] ج: "داشت". [6] ب و ج: "نثر".

[7] ب: "آداب". ج: "آداب صحبت".

داده گریه و زاری و جزع و فزع و سوگواری که در مردم دیگر شایع است. نے کنند و بابا نرائن داس برهمن نیز صاحب معنی بوده است. به لب آب جو که بنام[1] پلکهو مشهور است. مشرق رویه جائے خلوت ساخته بخود مشغولی مے داشت. چناں چه باٹهه و ٹهاکر دواره[2] ازو دراں جا نشان است. درین ولا پسرش سکهباشی[3] رام نیز به ریاضت قیام دارد و رام گجراتی عرف وید[4] بود برهمن در علم نجوم هندی خوب بهره مندی داشت. درین ولا مصر امیر چند در علوم و نجوم و ریاضی و سدهانت[5] هندوی از همه سکنائے آں جا سرآمد است. و در علم کتب متداوله فارسی انشا پردازی و خوش خطی میاں فضل افضل[6] تر بوده. چنانچه اکثر منشیان وزیر آباد شاگرد و تلمیذ او هستند و حکیم گل احمد در طب ماهر خوب تر بود و فقیر امام شاه در علم ظاهر و باطن تصفیه نیکو داشت. و کمال شاه هم در علم تسخیر قلوب صاحب جذبه بود. چنانچه ملّا غلام مصطفٰی معتقدش بسے حکایات از کمالات او [بیان] مے کند. و ملا عبد الرحمٰن در علم فقه و رعایت غایت دین خود احتیاط عنایت مے کرد. و بابا سنت ترجن اُداسی بیروں از شهر مغرب رویه مکانے داشت و به یاد خدا مے پرداخت. چنانچه تا حال اکهاره او قائم است. و لاله لواہو رام کهتری وید خوب مرد کریم الطبع بوده که خدمات از ماکول[7] و مشروبات درویشان هر فرقه خوب مے ساخت. و چاه زینه دار در راه لاهور متصل موضع تلونڈی و موقع نت از او نشان است. و در عهد احمد شاه بادشاه باقی شاه اولیا از بزرگان ملیر کوٹله در قصبه وزیر آباد صاحب کشف و اهل نظر بوده است. بر هر کس که نگاه مے کرد، مست باده توحید مے شد. اکثر کساں از فیض نظر او بهره ور شده به درجه معرفت رسیدند. ازاں جمله سه کس صاحب کشف و اهل تصفیه کامل شدند. یکے دائم شاه که خانقاه[8] او متصل مزار باقی شاه ممدوح درمیان رام کهتره وزیر آباد نزدیک دروازه لاهوری واقع است. دوم حضرت حافظ حیات که ذکرش در علاقه گجرات گزشت

---

[1] و : "بنام" حذف. [2] ل ن : یعنی بتکده و عبادت گاه هنود. [3] فی المجلد "سوکهباشی" و رے "سکهباتی رام" باید

[4] فی المجلد وید ده. و رے وید ود باید یعنی عالم وید. [5] س ن، یعنی عقیده و اصول مذهب هنود.

[6] فی المجلد "افضل تر" و رے "افضل ترین" (تفضیل کل) باید. [7] کذا فی المجلد "ماکول و مشروبات"، و رے هردو صیغه واحد باید یا بصیغه جمع "ماکل و مشرب یا ماکولات و مشروبات".

[8] ج : "خانگاه".

داری شهرت داشت۔ و به تاریخ ماه هار سمت ۱۸۸۷ [بمطابق سنه ۱۸۳۰ عیسوی] مسماة جیونی زوجهٔ راج گور کوهلی که با شوهر والا اختر محبت و عقیده وافر داشت۔ چون شوهرش جوان مرگ رفت او نیز با جسدش خود را بسوخت۔ چنان چه سمادهه او بر لب آب جوئے پلکهو در راه گجرات پرستش اهل هند است۔ و یک مندر مهادیو نزدش از همان تاریخ تعمیر ساخته۔ در عمل مهاراجه رنجیت سنگهه بهادر اکثر کسانِ نام دار باغات و چهار چمن بیرون از شهر احداث کرده نام خود بر آورده اند۔ چنان چه باغ کرپا رام چوپره متصلِ شهر مشتهر است۔ و باغ دیوان تهاکر داس چوپره ملازم مهاراجه گلاب سنگهه بهادر والیٔ جموں هم جائے دل کشائے ست۔ و باغ کشن گور بانیه و باغ نوریندی شاه اردره بن بهانا شاه[1] و باغ خوش حال سنگهه جمعدار و اوتم سنگهه چهاچهی نیز نضارت آثار اند۔ و سرائے وزیر آباد که سرکار در آن جا قیام مے کردند۔ هم جائے دلکشا و باغ عشرت افزا و برج بلندی نما ست۔ اگرچه دهرم سالها و ٹهاکره دواره ها دران جا بسیار اند۔ اما دهرم ساله گورو هرگوبند که او را کوٹهه گورو نامند از قدیم سجده گاه است۔ و تکیه دواره مقام از فقرائے بابا لعل هم دران جا مشهور است۔ و یک دو ٹهاکر دواره از سادهان[2] جی کرشنیه[3] که خود را از پرستاران سری کرشن اوتار قرار مے دهند۔ هم درمیان شهر هستند۔ درین ولا به تاریخ سمت ۱۸۹۶ بکرمی (بمطابق سنه ۱۸۳۹ عیسوی) مندر سری جوالا دیو لاله رتن چند دوگل مرمت کرده است چنان چه گوسائیں شنبهو ناتهه و متهرا ناتهه در پرستاریٔ این مقام قیام دارند۔ و بهائی لکهن سنگهه که از فقرائے اداسی در صفت درویشی و توحید شناسی معروف روزگار بود در علم شاستر و طب هندی هم خوب خبر داشت و لاله گوپال سهائے عرف بدهیره در علوم طبابت هندی و فنون شطرنج بازی سحر سازی مے کرد۔ درین هر دو هنر همعصر خود نداشت۔ و منشی نوندهه رائے که در علم انشا دستگاه خوب داشت۔ مرد درویش دوست و حقیقت کیش بود و بهائی ابناشا سنگهه گرتهی عرف ادیل خطری مردے بوده از اهل مصاحبت۔ چنان چه تا حال در خاندان او آئین صبر و شکیبائی[4] به نحوے ست که فرزندان جوان ایشان قضا مے شوند۔ قطع نظر از مردان زنان ایشان تن به رضا

---

[1] ب ص ۱۱۸: "تهانا شاه"۔ [2] ص ن: بمعنی فقیر، [3] فی الجمله "جی" و بے "جی" باید

[4] ب: "شکیبا"۔

مے داشت و خدمات فقرائے و درویشان خدا دوست مے ساخت۔ و آرزو و استدعائے[1] فرزند نرینہ مے کرد۔ بہ حسب اتفاق گوسائیں رگھناتھ گر سنیاسی از سیاحت اطراف بنارس و کاشی واردِ وقتِ او بودہ۔ او را بہ مژدۂ فرزند خرسند نمود۔ بل او را مرید خاص نمودہ از صفائے باطن ہم بہرہ بخشید۔ چناں چہ بابا ہریا نام[2] بہ خدا یابی برآورد۔ و بہ یمن ارشاد گوسائیں ممدوح او را پسرے آمد[3]۔ مسمی جگدیش داس و پسرش بچھی داس[4] و پسرش کشن گور و پسرش منشی شودیال صاحب اقبال گشت۔ و در وزیر آباد اسم بہ مروت بر آورد۔ کہ اکثر منشیانِ اہل کار و سفید پوشانِ بے روزگار بہ وسیلۂ او گزارۂ نان مے کردند۔ پروردگار او را ہشت پسر لائق کار عطا فرمود۔ دیوان شنکر داس و میا داس و کنہیا لال و جواہر مل و رام نرائن و شام داس و ترکن سہائے و گوبند سہائے کہ ہر یک صاحبِ جمعیت بودند۔ دریں ولا لالہ رتن چند دوگل پسر لالہ کنہیا لال مذکور از ہمہ برادران بہ عزت مشہور است۔ اولاد گوسائیں رگھناتھ گر نیز در قصبہ وزیر آباد ازدیاد گرفت۔ گویند۔ کہ گوسائیں ممدوح رام کشن نام داشت۔ از قوم برہمن عرف جوشی بود بہ خدمتِ سوامی چیتن گر کہ یکے از عارفانِ کامل بود شرف یاب بودہ بہ درجۂ عرفان رسید و از جنابِ مرشد فیض مظہر بہ خطاب گوسائیں رگھو ناتھ گر بہرہ ور شد۔ اکثر گاہ در مقام بن کھنڈی کہ طرفِ کوہ جوالامکھی واقع است۔ اقامت مے داشتند۔ ہماں جا اتفاقِ رحلتِ آں جناب افتاد۔ سمادھ ایشاں در آں جا سجدہ گاہ است۔ و از پشتِ برکت سرشت شو ناتھ صاحب پیدا شدہ در وزیر آباد سکونت گزید۔ و مثلِ پدر صاحب کشف و بہ کرامت مشتہر گردید۔ از فرزندانش پران ناتھ صاحبِ برکت گشت۔ او را دو پسر ہم رسید۔ بھولا ناتھ و پرتھی ناتھ۔ چنانچہ گوپی ناتھ خلف الرشید بھولا ناتھ صاحب است۔ و شمبھو ناتھ و متھرا ناتھ فرزندانِ پرتھی ناتھ صاحب اند۔ در علم و خلق درویشی با ہمہ کس خویشی دارند اولاد بابا ہریا دوگل معتقد و مریدِ خاندانِ ایشان اند۔ و سوائے آں دیگر اکثر خطریاں ہم ارادت بہ ایں خاندان حقیقت ترجمان دارند۔ فقط

خطریاں عرف کوہلی ہم از ساکنانِ قدیم ایں شہر اند۔ چناں چہ موہرا شاہ کوہلی از ساہوکاران و زر دارانِ آں جا مشہور است۔ و بہانا شاہ اروڑہ نیز دراں جا بہ

---

[1] ا: "استدعا" حذف۔ [2] ب: "رام بہ خدا یابی" ج: "نام بہ کرامت"۔ [3] ج: "زاد"۔ [4] ا و ج: "بچھی رام"۔

کوٹلۂ شیخ الہند دہے است متصل قصبۂ وزیر آباد کہ ابدال دوراں سید احمد شیخ الہند از بغداد در عہد سلطنتِ بہادر شاہ در پنجاب آمدہ دریں جا ودیعتِ حیات سپردہ اند۔ اکثر اہل اسلام مرید و معتقد آں حضرت اند۔ قصبہ وزیر آباد شہرے ست۔ بر شاہ گزر دریائے چناب کہ حکیم علم الدین کہ مخاطب است بہ اسم وزیر خاں از امرائے شاہ جہاں صاحب قراں در سنہ ۱۰۴۵ھ یک ہزار و چہل و پنج ہجری بنا نہادہ بنام خود آباد نمودہ است۔ و چند دیہات از پرگنۂ سودہرہ و سیالکوٹ جدا کردہ پرگنۂ علٰحدہ مقرر گشت۔ چنانچہ بدیع الزماں فوج دار[1] قصبۂ وزیر آباد[2] در ہمیں جا از جہاں انتقال نمود۔ مقبرۂ او مغرب رویۂ وزیر آباد نشانِ اوست۔ گویند ایں قصبہ تا عہد محمد شاہ خوب رونق داشت۔ در ابتدائے ظہورِ خالصہ آبادی وزیر آباد برباد شد۔ باز سردار گوربخش سنگھ ورائچہ و جودہ سنگھ پسرش ایں شہر را بہ تازگی عمارت نمود۔ و خوب رونق پذیرفت۔ دریں ولا[3] در سمت ۱۸۹۹ [بمطابق سنہ ۱۸۴۲ء عیسوی] در عہدِ مہاراجہ رنجیت سنگھ بہادر اویطابیلہ صاحب بہادر کہ ناظم ایں جا شدہ بود بہ طرفِ دروازہ لاہوری رام کٹہرۂ نو تعمیر نمودہ و رستۂ بازار را وسیع تر ساختہ و در سرائے سرکاری برج مثمن[4] و بارہ دری مرمت نمود و شہر را بہ نوعِ دل پسند ترتیب دادہ زینت دیگر افزود۔ و قانون گوئی ایں جا در عہدِ سلاطین سلف[5] بنام قوم ساہنی[6] خطری بود۔ چنانچہ شیخ کاکا از ہماں قوم است۔ کہ بہ عہدۂ قانون گوئی چبوترہ و سائرِ وزیر آباد مقرر است جے سنگھ قانون گو از قوم برہمن در عملِ سردار جودہ سنگھ در آں قصبہ بخوبی شہرت داشت و از اکابرِ قدیم آں جا بہ قومِ بدہیرہ اند۔ چناں چہ رسوم "دہرت" تہ زمینی از عہد وزیر خاں بنامِ او شاں ماندہ۔ از آں جملہ درباری مل بدہیرہ کہ نسبتِ او بہ جہتہ کیکا مے رسد دراں جا مشہور بودہ است۔ اگرچہ خطریاں از ہر قوم دراں جا سکونت دارند۔ اما قومِ دوگل ہم از سکنائے قدیمۂ آں جا ہستند۔ چنانچہ نقل مے کنند۔ کہ ہریا نامی دوگل در سنہ ۱۱۳۰ھ ہجری در قصبۂ وزیر آباد متصل سرائے دکانِ بیع و شرائے اشیائے

---

[1] ج: "فوج دار چکلۂ گجرات و قصبۂ وزیر آباد"۔ [2] ج مزید: "کہ از پیش گاہ صاحب قراں چند سال بہ حکومت پنجاب محل سرافرازی داشت۔ در ہمیں جا......."۔ [3] د: "اویٹابیلہ" ب ص۱۹۹: "ایطابیلہ"۔

[4] د و ج: "مستمن"۔ ب: "مسمن" و "مثمن" باید۔ [5] د: "عرف" ج۔ "سوالف"

[6] در اصل "ساہیی" و "ساہنی" عرفے ست معروف از کہتریاں۔

بوده اند. و سید محمد علی شاه حکیم که در علوم فارسی و عربی دستگاهِ خوبے دارد. دریں موضع سکونت دارد.

ابراهیم آباد سودهره قصبه ایست که علی مردان خان به اسم پسر خود بنا نهاده. در ابتدا موضعے بود از ورثا قوم چیمه. چنانچه در عهد جهان گیر چودهری[۱] کمال در آں جا سکونت داشت. و دامادش در گرفتنِ ملکِ خسرو معاون به ملازمانِ شاهی گردید. و قانون گوئی پرگنۀ سودهره به نام کهتریان عرف ساهنی بوده است. و قوم چترتهه کهتری و بداون وغیره نیز در آن جا از اکابر بوده اند. و دیگر قوم کهتریان هم زردار در آں جا بسیار سکونت داشتند. چناں چه نقل مے کنند که روزے زنان[۲] عرف بداون از وزیر آباد در سودهره مے آمدند. چوں درمیانِ راه به کنارهٔ جوئے[۳] آب و گل بود. مسماة بهولا[۴] دئی زنکهٔ بداون همراه بود. گفت چه قدر لائے و گل درمیانِ ایں راه مے باشد. که گذر ازاں مشکل تر است. زنے طعنش کرد. که پُل بسته بگذر. گویند. همان جا بنشست و پُل به عرصهٔ اندک به خرچ زر بسیار تیار کنانید. و بخانه رفت. چنانچه تا حال آں پل بنام بهولا دئی نامزد است. از ابتدائے عمل خالصه سنگه قصبهٔ سودهره ویران است. امّا اندکے آبادی دارد. و کهتریان عرف چوپره اکثرے در آں جا از قصبه لودهیانه و پرچهه چهته آمده سکونت دارند. و دو مکان دیوی دواره از قدیم دراں جا اند. یکے بیرون از شهر جنوب رویه استهانِ سیتلا دیوی است. که دریں ولا اتهر مل منشی[۵] در آں جا قدرے عمارت از خود ساخته است. یکے در شهر مکانِ کالکا دیوی ست. و پرستار ایں هر دو نالوں سنت و موهرا[۶] سفت هستند. [۷] در ازمنهٔ سوابقه گوکل داس فقیر در سودهره بود. که هرچه مے گفت. همان مے شد. و در عمل صاحب سنگه مستان شاه فقیر صاحب کرامت بوده است. و در ایام اخیرهٔ سلطنتِ چغتائیه خوش نویس و کاتب خوش قلم در سودهره بسیار مشهور و علم بودند. فقط.

ساهو واله و بهوپال واله و کالیاں واله و بیگو واله و بهتراں والی وغیره چند دیهات کلاں از مضافات پرگنه سودهره اند.

---

[۱] ب: "چودهر کمال". [۲] د و ج: "زنان". [۳] د: "جوئے آب گل بود". [۴] د و ب: "بهولا دئی" - ج: "بوبولادی". [۵] د: "اتهر مل منی". [۶] ج: "موهرا است".

[۷] ج: "قیام دارد. و کاتب خوش نویس بسیار در ایام سوابق در سودهره مشهور بودند" نوشته و دیگر عبارت که "در ازمنهٔ سوابقه گوکل داس .... بسیار مشهور و علم بودند. فقط" حذف کرده و نسخه تکمیل گذاشته.

در موضع مذکور مرد مشهور بود۔ و اخلاق خوب داشت و بهائی گندا سنگه بهل از مریدانِ سلسلهٔ گورو گوبند سنگه در آں جا بود۔ که از عقایدِ مذاهبِ خالصه نیکو آگاهی داشت پسرش دیساکها سنگه قابل تر گشت۔ چنانچه در عهد مهاراجه رنجیت سنگه بهادر بر عهده هائے عدالتِ پنجاب تا حینِ حیات منسوب[1] ماند۔ و باغ و چاه وراثت در کهرت نیز مے دارند۔ فقط۔

دهرونکل از علاقه سیالکوت دو کروهی از قصبهٔ وزیر آباد موضعے است از ورثهٔ زمینداران عرف[2] چونده۔ در آں جا مکانِ سخی سرور است و در ماه تابستانِ خلائق بسیار در آں جا به زیارت مے آیند۔ گویند[3] سلطان سرور پسر سلطان زین العابدین که مزارش به مسافت چهارکروه از بلدهٔ ملتان است۔ بوده[4]۔ در آغاز برنائی ریاضتِ شاق بر نفسِ اماره بجا آورد۔ و بسیار کساں ازو فیض یافتند[6]۔ ازیں به سخاوت مشهور شد۔ در پنجاب به سیاحت و سیر در آمد۔ چند گاه در موضع دهرونکل رونق افروز ماند۔ و خلائقِ بسیار معتقدِ خرقِ عادتِ او شد۔ مردمِ دامنِ کوهِ جموں و علاقهٔ سیالکوت و پسرور و دپ و سلهر وغیره اطراف به اعتقاد در موضع دهرونکل رفته به مکانِ او سجده مے کنند۔ و اکثر قوم بهرائی برائے ڈهل کوبی پرستارِ آں حضرت اند۔ مردم به اسمش[7] نذرات به همال قوم مے دهند۔ و پیر[8] قیام الدین از مریدانِ آں جناب (به) دهرونکل اقامت دارد۔ و سلطان سخی سرور به ذاتِ خود چهل کروهی از ملتان رفته آں روئے آبِ سندهه دامن کوه بلوچاں جان بحق تسلیم نمودند۔ قبرش در آں جا زیارت گاه است۔ که مردم آں جا را نگاه (خانقاه) خوانند۔ فقط۔

کهکر چیمه از مضافاتِ سیالکوت موضع کلانے است که اکثر خانهٔ قوم خطریاں عرف سچر و تلی وغیره در آں جا آبادی دارند۔ و شاه جمال مجذوب هم عهدِ شاه دولا گجراتی دریں جا

---

[1] کذا فی المجلد و "منصوب" به صاد مهمله باید۔ [2] و: "طرفِ چونده"۔ [3] ب: "گویند" حذف

[4] کذا فی المجلد "بوده"۔ و بوده زاید است۔ [5] ج: مزید نگاشته: "چهل کروهی از ملتان مغرب رویهٔ آں روئے آب سندهه دامن کوه شهرِ بلوچاں قبرِ حضرت سلطان سرور است۔ که آں جا را نگاه نامند۔ گویند۔"

[6] فی المجلد "یافت" و "یافتند" باید۔ [7] و: "مردم با حسمش"۔ ج: "بآں قوم"۔

[8] ج: "و پیر قائم الدین .... اقامت دارد .... چهل کروهی از ملتان ...... کوه بلوچاں جان بحق .... زیارت گاه است .... نگاه خوانند۔ فقط" حذف کرده۔

در ۹۲۵ھ نه صد و بست و پنج هجری ملک گجن بن ملک وزیر عرف پوری از طرفِ بلادِ قصور آمده به دخترِ بانیه مذکور کدخدا شد و در همیں جا سکونت ورزید ـ در خانه اش دو[2] پسر جالپ و خانو نام ولادت یافتند[1] ـ و جالپ را نیز دو فرزند نرینه به وجود آمدند ـ سستی جیتی داس و هرداس ـ چنانچه در خانه جیتی داس هشت پسر شدند ـ و در خانهٔ هرداس پنج پسر تولّد یافتند ـ و خانو را سه پسر به وجود آمدند ـ چوں اولاد فرزند نرینه بانیه[3] مسطور نه ماند ـ پسرانِ جیتی داس و هرداس و خانو زمینِ وراثتِ موضع گهرت را به نام فرزندانِ خود به شانزده حصّه تقسیم کرده گرفتند ـ لغایتِ حالی[4] بر همان تقسیم متقابض اند ـ اکثر[5] مردم از متوطناں گهرت صاحب جمعیت و حکومت شده اند ـ چنانچه در عهد محمد شاه دیوان ویساکهی مل و پسرش رائے آتما رام تا عهدِ محمد شاه و احمد شاه درانی[6] به فوجداری و نظامتِ چهار محال یعنی سیالکوت و گجرات و پرسرور و اورنگ آباد سرفرازی داشتند ـ همچناں لاله صاحب رائے صاحبِ اقبال بوده است ـ دریں وقت پرجا سنگه و لاله سرب دیال وجسا مل از اکابر و مقدمانِ آں جا درمیانِ اقربا و اماثل[7] سرآمد اند ـ بلکه رعب لاله سرب دیال از همه زیاده بود ـ چنانچه احدے از برادران و شرکا و سکنهٔ آں جا از ساخته و پرداختهٔ او تجاوز نے نمودند[8] ـ و دخترے جمیله اش اہلِ خانهٔ مؤلفِ ایں رساله است آفریدگار بنده را از شکم او یک دختر و یک پسر مسمّی حاکم رائے عطا فرموده است ـ و لاله هری رام پوری آدم نیک ذات ـ مسافر پرور ـ محب المساکین بود ـ چناں چه خدمت فقراء و مسافرانِ راه پیما که شب باش در موضع گهرت مے بودند ـ همه را خدمت نیکو بجا مے آوردند[9] دریں ولا لاله دیوان چند بن لاله گنپت رائے که در عملِ صاحبانِ انگریز بهادر در سیالکوت منبع[10] چشم فیض قرار داده اسم خود را از همه اقربا روشن تر ساخته است ـ و از اہلِ علوم آں جا میاں عبدالکریم و محمد اعظم و شاه محمد کهرلی پشت به پشت صاحبِ علم بوده اند ـ چنانچه منشآتِ[11] اعظم و دیوانِ اعظم از محررِ اعظم و سوادِ بهاریں از شاه محمد نشان باقی است ـ و بابا لعل بهارتی سنیاسی[12]

---

[1] د و ب: "ولادت یافت" ـ [2] د: "ماهم" ـ [3] ب: "حال" حذف ـ [4] ب: "اکثر مردم" ـ

[5] ب: "احمد درانی" ـ [6] د: "واماثل" ـ ج ۲۵۵: "واناسل" ـ [7] کذا فی اجلاء "نے نمودند" ہے "احدے ...... نمودند" ـ

[8] ب: "جلد" ـ [9] د: "منطبع" ب: "مطلع" ـ [10] ج: "دریں ولا لاله دیوانچند .... در عملِ صاحبانِ انگریز .... از همه اقربا روشن تر ساخته است" حذف کرده ـ [11] ج: "منشیات" ـ [12] د: "فقرشناسی" ب: "فقر شناسی"

پیر سبز نام مقامے است که سید سبز وار همراه لشکر اسلام امام علی الحق همراه سپاه حاکم سیالکوت جنگیده به درجهٔ شهادت رسیده است . قبرش دراں جا (است) . کوتلی آهن گراں ده معروف است . که به سبب سکونت آهن گران بندوق ساز مشهور ساز شده است . چهتی شیخاں ده کلانے است . که شیخ مونڈها[1] پسر شاه محمد رضا از اولادِ حضرت فرید شکر گنج مالکِ آں جا ست . و شیخ حیدر قطب الدین مولوئ آں اهل علم بوده اند . سنبریال موضع کلاں است . مثل قصبه از ورثهٔ زمینداران قوم کهومن که از چودهریان و طرف داماں عمده پرگنهٔ سیالکوت هستند . چنانچه چودهری منسا رام دراں جا خوبی[2] نام بر آورده بود . و اکثر قوم خطریاں دراں جا سکونت پذیر اند . از ساهوکاران آں جا جوگ راج و رام کشن و امیر چند نیز . چنانچه کنهیا لال پسرش باغچه و چاه بر[3] سر راه سیالکوت نو احداث کرده است . و هری سنگه بهنده نام ور شده . و میاں احمد در علم عربی و فارسی و میاں صادق در خوش نویسی گرم بازار داشت . و رام لیلها نام سادهه دراں جا صاحبِ کمال بوده است چناں چه مدت بست سال در یکے دهرم سال یک جا نشسته بخود پرداخت . و تا ایں مدت هیچ غذا نه کرد . سمادهه او در هماں جا است . و دیال سنگه گرنتهی[4] و هیچ رام کهتری هر دو از خدمت او به سعادت رسیدند . جاکے موضع کلاں است . اکثر خانه هائے خطریاں در آں جا است . گوجرا موضعے است کلاں متصل کهرت که دراں جا سردار تیک سنگه زمیندار نام دار شده است . چناں چه موئی[5] الیه متصل گوجره یک قلعه دهرم کوت نام نهاده نو آباد کرده است . و از جمله خطریاں و ساهوکاران موضع گوجره چندو بهان خطری عرف پت پئی مرد اهل بود[6] . فقط .

موضع کهرت خاصه دہے است از ورثهٔ خطریاں عرف پوری که در عهدِ محمد شاه موضع مذکور از پرگنهٔ سیالکوت جدا شده شاملِ چکلهٔ گجرات شده بود[7] . بعد در عملِ سکهاں چند گاه همراهِ وزیر آباد در عملِ سردار جوده سنگه مقرر مانده و در عهدِ مهاراجه رنجیت سنگه موضع علحده بنام مالکانِ آں جا تشخیص دارد . گویند . ایں موضع در ازمنهٔ ماضیه در وراثتِ خطریانِ قوم بانیه مقرر بود . در عهدِ[8] سلطان ابراهیم نبیرهٔ سلطان بهلول لودهی

---

[1] ب صـ۱۱۳: "سوهندا". [2] کذا فی الجلد دے "بخوبی" باید. [3] و: "بر" حذف. [4] و: "کرهتے". ب: "کرهتی". ج: "کریتے" دے "گرنتهی" باید. [5] و: "سوی الیه". ب: "موئی الیه".
[6] ج: "بوده است". [7] د: "شده". [8] و: "ابراهیم".

قیمت یافتم۔ نوّد روپیہ در سبدِ من جمع آمد و یک سہرہ از گلہائے تازہ باقی ماندہ آں را بہ دست گرفتہ بر جائے بلند استادہ شدم۔ ہر ہندوئے کہ ازاں راہ مے گزشت بہلئے آں پنج شش روپیہ مے گفت۔ نے دادم۔ تا شخصے آمدہ یک بار (تا) دہ روپیہ افزود۔ خاموش بودم۔ الخاموشی نیم رضائے مرا دانست۔ و مبلغ از گرہ کشودن گرفت۔ کہ ناگاہ عورتے گوشوارۂ پُر دُر از گوشش کشیدہ بہ دستِ من داد و سہرہ گرفت و شتافت۔ روز دوم سے روپیہ پنج آنہ قیمتِ آں گوشوارہ از صراف یافتم۔ بر عقیدۂ ہنود و دیہرم ایں قوم انصاف دادم کہ بہ نیم دام ہر روز حمایلے مے فروختم۔ و امروز برائے افتخارِ دینِ خود و تصدق و ایثارِ مردہ کہ بہ دیہرم جاں نثار گشتہ۔ ایں قدر زر و دینار نثار کردہ اند۔ ہم چناں چوبِ صندل روپیہ را یک پاؤ خام ہم نمے رسید۔ دریں زمانہ کہ بسے بر نیامدہ ازاں عقیدہ بوئے نماندہ و چوں گل پژمردہ ہمہ افسردہ اند۔ فقط

دیگر در سیالکوٹ پرتاپ مل چدہا عارف کامل بود۔ ہمہ مذاہب را از سوئے خدائے دانست۔ و در ہر پیکرے دوست را جلوہ گر مے یافت۔ روزے مسلمانے او را بہ طنز گفت۔ کہ دو تن از کافراں یکے نوشیرواں از عدالت دوم حاتم از سخاوت بہ بہشت خواہند رفت۔ پرتاپ مل جواب داد۔ بہ عقیدۂ شما دو تن از کفار بہ فردوس قرار خواہند گرفت۔ اما بہ اعتقادِ ہنود ہیچ یکے از مسلماناں بہ جنّت نخواہد رفت۔ فقط

موضع پنڈی کاکا عرف کاکے والی اگرچہ در ابتدا ورثۂ چہتہ کاکا بدہیرہ بود۔ اما از مدتے مالکِ آں جا قومِ زمینداراں است۔ پنن کے موضع است بر کنار جوئے دیکا دراں جا مکانِ فقیرِ سنیاسی بود۔ روز ویساکہی مردم دراں جا میلہ مے کنند۔ دریں ولا بابا سر سنگہ دراں مکان دمدمہ[2] بستہ بہ نامِ بابا صاحب سنگہ بیدی شہرت دادہ پرستش گاہِ سکہاں مقرر ساختہ است۔ موضع دہندد[3] دیے است خورد کہ دراں جا قادر بخش شاعر ہندی بودہ۔ چناں چہ حکایتِ پورن بہگت[4] تصنیفِ او ست ـــ کلو وال موضعے ست بہ گزرگاہِ دریائے چناب[5] معبر مشہور است۔ چکرالہ موضع است بہ لب چناب از ورثۂ کہتریاں قوم بدہیرہ از اولاد ہتہ لکہو نبیرۂ[6] ہتہ کیکا۔

---

[1] و و ب : «سہرہ»۔ [2] ب : «دبدبہ» ولے دمدمہ یعنی کوس ونقارہ درست است۔

[3] و : «دمدو»۔ ب : «دہندو»۔ [4] ب : «پورن بہگت وچیبال»۔ [5] ب : «جائے معبر»۔ جائے زاید نوشتہ۔

[6] و : «نبیدہ»۔

و گل بانگِ خویش از عالمے بہ عالمے رفت۔ کہ تا حال مطربان بہ نقش و نگار و دہادیاں[1] بہ طریقِ دار[2] در ہر مجلس و دربار نغمۂ سرائیِ اوصافِ او را وسیلۂ روزگار دانند۔ ؎

دولتِ جاوید یافت ہر کہ نکونام زیست   کز عقبش ذکرِ خیر زندہ کند نام را

مردم لاہور بہ سوخت گاہِ او کہ[3] متصلِ کوٹ خوجہ سعی واقع است۔ گنبدے خوردک سجادہ دار بنا نہادہ پرستش گاہ ساختند۔ چنانچہ مردم ہندو ماہ بہ ماہ روزِ پنچمی دراں جا میلہ کردہ ذکر الہی مے کردند۔ و پدرش در سیالکوٹ در صحنِ خانۂ خود مہری[4] او را قرار دادہ زیارت گاہ ساخت۔ چنانچہ از عماراتِ کہنۂ سیالکوٹ اثرے نیست و مہری او تا حال قائم است و مردم چراغ روشن مے کنند۔ و گلہا بہ نام او دراں جا ہم افشانند۔ ع "رفت[5] و نکونامی از وے بماند"۔ فقط

بعد تحریرِ ایں تقریر کہ ذکر از ذکر مے خیزد۔ ذکرے دیگر یاد آمد کہ لالہ دلپت رائے منجم متوطن لاہور بہ[6] زبانیٔ گل فروشے ذکرے داند۔ کہ پیرے گل فروشے پیشِ من روزے تقریرے مے کرد۔ کہ چوں بہ تاریخ ششم محرم[10] ۱۱۵۵ھ ہجری بمطابق ۱۷۴۲ء عیسوی تاریخ پنچمی سمت ۱۷۹۷ بکرمی روزِ پنج شنبہ در عہدِ صوبہ داریٔ نواب خان بہادر، حقیقت رائے پوری بہ حجتِ سب مقتول گشت۔ از مصارفِ ہندو دہرم کہ بر منزلِ او بذل نمودند۔ چہ سخن رانم۔ قطع نظر از خریدِ تماششِ مخمز و عطریات و مشکِ اذفر و چوبِ عود و صندل اندکے از بہائے گل بیان مے نمایم۔ چہ کارِ من ہموارہ گل فروشی است۔ از صبح تا پاسِ[7] شبِ گذشتہ در برزن و بازار حمائل گل ہائے ہر بہار فروختہ بہ قدر یک روپیہ کمرے کم و بالا مرادی بہ ایادی مے آوردم۔ آں روز در عرصۂ یک نیم گھڑی[8] بخوبی از ہمہ[9] گل ہا یک صد و بست (یعنی ۱۲۰ روپیہ ۵ آنہ) پنج آنہ بدست آوردم۔ و یک یک حمائل را پنج پنج روپیہ

---

[1] پ ن: "دف کوباں و رجز خواناں باشند"۔

[2] پ ن: "دار"۔ ترانۂ رزمیہ و شجاعت مراد است۔

[3] ج: "گنبدے خوردک سجادہ دار متصل خوجہ سعی"۔

[4] پ ن: "مرہی" مے باید کہ بمعنی مزار و مقبرۂ کوچکے ست۔

[5] کذا فی المجلہ "وے" برفت باید تا مصرعہ موزوں شود۔

[6] کذا فی المجلہ "زبانی گل فروش" وے "بہ زبانِ گل فروشے" باید۔

[7] فی المجلہ "پاسِ شب" وے "پاسے از شب" باید۔

[8] ہ ن: بمعنی ساعت کہ بست و چہار دقیقہ شمارند۔

[9] فی المجلہ "بجای گلہا" وے "ہمہ گلہا" باید۔

[10] ۱۱۵۵ھ ہجری مطابق ۱۷۴۲ء عیسوی و مطابق سمت ۱۷۹۹ بکرمی درست است۔

دست رس خود را بدست آورده همراه مادرش و پدرش برائے سنسکار آں راهیِ ملکِ دار القرار ابوابِ وثاق و دکانِ بازار تخته بند گزاشته بیروں شتابان[1] شدند۔ برهمنان[2] بید خوان به فسون و عزائم تنش از حفر برآمده سرش به تن فراهم کردند و به آبِ گنگ غسل خوب رنگ دادند۔ و مردم آں قدر آب باری به آبِ گنگ کردند۔ که کوزه بر کوزه و مشربه بر مشربه بر سر و بدنش مے ریختند۔ گویا آبشار آب چشمهٔ کوهسار بر تنش جاری و ساری گشته۔ بعدِ تغسیل دو شالهٔ گراں و کمخوابِ کلاں تکفین داده به تختِ برین[3] نشاندند۔ و عطر گلاب افشانده به سرِ[4] دوش برداشتند۔ که صد افتخارے بسر منزل لاچاری رسانند۔ درین زمان چنداں گل افشانی بر تابوتِ آں روحانی مثلِ بارشِ آسمانی از چهار سمت به ظهور پیوست که تمام راه و رسته از دسته دسته گلهائے شگفته بسته شدند و پائے بر گل مے رفت۔ و تختهٔ رواں چوں تختهٔ گلستاں درمیانِ بوستاں به چشمِ نظارگیاں تماشا مے داد۔ و آوازهٔ رام[5] رام چوں نغمهٔ بلبل [از] هر شاخِ گل گوش را جلوه پیرا بود۔ چوں به منزل موعود که نار را گلزار بود۔ فرود آمدند۔ دراں جا چوب صندل و عود آں قدر موجود بود که تو گوئی که صندل بار در همیں بوم زار پیدا گشته۔ از چوبِ صندل چبوترهٔ مطوّل به ترتیب عالی آراستند۔ و اورنگِ نوشه را برآں گزاشتند۔ و پرده از رُخش برداشتند۔ که تمام نایراں به نظارهٔ جمالِ آں ماه پاره بهره ور بوده افتخار نمایند۔ و اناث و ذکور به به ملاحظهٔ نور روئے آفتابِ ظهورش سجود نمود[6]۔ و به نیرنگیٔ قدرتِ یزداں ثناخواں و به غلغلهٔ بجے بجے[8] دهرم ناقوس[9] زناں شدند۔ از سرِ نو گل باری و نسرین نثاری از جانب[10] هر چهار بروئے کار آمد۔ که گلزارِ بهشت به رشک برخاست۔ و بهارِ فردوس فرو نشست۔ کوتهی سخن چوں آتش به صندلستان گرفت۔ و بدنِ گل و بوئش عود وار سوخت۔ مشامِ جهانے عطر آلود و دماغِ ملائک مشک اندود گشت۔

---

[1] و: "مشتابی"۔ [2] ب: "برهمنان بید خوانان"۔ [3] ب: "تزئین"۔ ج صفحه ۲۵۱: "زرین"۔ [4] کذا فی المجلد "بسر دوش" ولے "به سر دوش" باید۔ مرده را بر سرے بردارند۔ جنازه را بر دوش برداشته مے روند۔ [5] کذا فی المجلد "رام رام ست" ولے "رام نام ست" باید۔ یعنی اسم رام (خدا) حق است۔ [6] کذا فی المجلد ولے "سجود نمودند" باید۔ [7] ج "مزید نوشته: "و به قدرت رب المعبود شاکر و مشکور و به غلغلهٔ بجے بجے دهرم ذاکر و مذکور گشتند"۔ [8] ان، یعنی مذهب حق و ایمانِ ازلی همیشه غالب و مظفر باد۔ [9] کذا فی المجلد "ناقوس زنان" ولے "ناقوس دمان" باید۔

[10] کذا فی المجلد۔ ولے۔ "از هر چهار جانب" باید۔

پس آں برخوردارِ پُر وقار منصور وار بہ پائے دار خراماں شد۔ و رام رام را ہر زماں وردِ زبان داشت ؎

سُوئے مسلخ[۱] آمد چناں تازہ رُو کہ طفل از دبستان در آید بہ کُو

آں سنگیں دلاں آں سیم تن را استادہ کردہ از پا تا کمر حفرِ زمیں تدفین کردند۔ و از ہر چہار طرف علما و فضلا و مولوی و ملا و ہزاراں مسلماناں دین دین خواناں خشت باری و سنگ ساری کہ آئینِ ستم گاری و قانونِ دلآزاری آں گروہِ موصوف بہ صفتِ قہاری است۔ بر سر و روئے او زدن آغاز کردند[۲]۔ آں بے چارہ چشم بستہ دل بہ خدا[۳] پیوستہ زبان و لباں را بہ نامِ رامِ رام شیریں کام[۴] داشت۔ چوں آں نازنین از عذابِ سنگین بہ تلخیٔ موت چیں ہا بہ جبیں گردید۔ شخصے سپاہی ملازم درگاہی بر حالتِ تباہیٔ او رحم آوردہ و رحمتِ او[۵] بہ کار بردہ بہ یک ضربتِ شمشیر سر از تنش زیر انداخت۔ و کارش تمام ساخت گویند تا دہ گہری نجومی بہ خوبی سرِ بے تنِ او بہ زبانِ دہن بہ آوازِ بلند رام[۶] رام مے گفت۔ و سامع ازیں گفت و شنفت در لجّۂ حیرت فرو مے رفت۔ و مسلماناں بجوشش دست شُستہ و باد بہ مشت بستہ بہر طرف پریشاں گشتند۔ و بخود مے گفتند اگرچہ از مایاں بر ایں بچہ بے موجب تعدّیے رفتہ اما آفرین بر او کہ یقین بہ دین چنیں مے باید دریں حین ہنود مشربین بہ وساطتِ مقربین بہ حضور نواب حامی دین التماسے دادند[۷]۔ کہ اگر حکم حضور شرفِ صدور یابد بہ کار سنسکار[۸] آں پرداختہ آید۔ و بہ قاعدۂ ہنود آں مسافرِ عالمِ نابود را بہ منزلِ نزود رسانیدہ شود۔ توقیع[۹] در جواب مرفوع [شد] کہ چوں خورشید طلوع فرمود[۱۰]۔ آں جوانِ نام دار [کہ] بر دہرم خود جاں نثار گشتہ آنچہ مراسم و رسمِ ہندو دہرم است۔ مردۂ نام بردہ[۱۱] بخوبی بہ عمل آرند۔ از ورودِ ایں امرِ مسعود خورد و کلاں از مردان و زناں از فرقۂ ہنود بہ راہِ بہبود حامل ہائے گل و چوب ہائے صندل و سبو[۱۲] ہائے گنگا جل[۱۳] و رختِ کفن از کمخواب و مخمل بہ قدرِ

---

[۱] ج: "شلخ"۔ ب: "مسلخ"۔ [۲] د و ب: "کردہ"۔ [۳] ہ۔ن: یعنی خداوند۔

[۴] کذا فی المجلد وے "شیریں کلام" باید۔ [۵] د و ج: "او" حذف۔ [۶] ہ۔ن: اسم معبود ہنود۔

[۷] فی المجلد "داد" وے "دادند" باید۔ [۸] ک۔ن: یعنی تقریبِ تجہیز و تکفین و سوختنِ تنِ بے جاں مقصود است۔

[۹] د: "توقیع"۔ [۱۰] د: "طلوع فرمود" وے "طلوع فرماید" باید نوشت۔ [۱۱] د: "تا بردہ"۔

[۱۲] د: "سبوح"۔ [۱۳] ک۔ن: "آبِ رود گنگا کہ پاک مے دانند"۔

چناں چه من از طوفانِ عالم بے ترسم ۔ و آبِ خود بے ریزم ۔ ع

«هرچه بادا باد ما کشتی در آب انداختیم»

پس مادرش سخت در سینه کشید ۔ و بخونِ جگر گریست ۔

چنداں ز غمش به مهر نالید   کز نالهٔ او[1] سپهر نالید

آخر والدین وغیره عزیز آں نور العین را به پائے افتاده و در بر کشیده وداع نمودند ۔ هر یک به گریه و ناله پیوند انقطاع کرد ۔ ؎

الوداع اے جانِ جاناں الوداع   مے روم خوں بار (و) نالاں الوداع

صبح[2] گاه چوں مؤذنِ اسلام بانگ برداشت ۔ و کوسِ صلوٰة بر[3] نواخت ۔ تمام ملا و ملا زادگاں از مساجد و خانقاهاں بر آمده بر درِ نواب ازدحام نمودند و اعلام کردند ۔ که هندو بچه را طلب داشته دعوتِ اسلام دهند ۔ نوابِ والا خطاب به تعظیم و آدابِ اربابِ دیں بیروں آمده کچهری کرد و محکمه آراست ۔ و فیل با عماریٔ زریں و اسپانِ مرصع زین و خلاعِ فاخره و زرِ چند بدره و حجام برائے خلع[4] کاکلِ آں بالغِ عاقل و آبِ دریا جهتِ غسل و شیخ المشائخ برائے تلقینِ کلمه و قاضی القضاة به تعلیمِ مسئله دیگر علما و قضاة و جماعاتِ مسلمین و مسلمات جهتِ گزرانیدنِ نذرات حاضر بروقت گردیدند ۔ و حقیقت رائے را بخوبی و جمعیت طلب[5] داشتند ۔ و به عزت خواندند ۔ چوں بیامد ۔ از هر جا ندائے مرحبا برخاست ۔ چوں بنشست ۔ نواب گفت که امروز از چهره تو رونقِ مسلمانی پیداست گفت نه این است بل شعاعِ اثباتِ دهرم بر[6] پیشانیٔ من نور افشانی کرده ۔ [به] مجرد شنیدنِ ایں کلام اهلِ اسلام رو به گریباں شدند ۔ ع

«خود غلط بود آنچه ما پنداشتیم»

قضیه منعکس شد ۔ و نتیجه غیرِ مدعا شکل بر آورد ۔ نواب بے حجاب اشارت نمود ۔ که ایں بچهٔ خود بیں را حوالهٔ بندگانِ دیں نمایند ۔ تا بنی السیف را زیارت کند ۔ چوں آں خوں گرفته را آخوناں ربودند ۔ فلک گفتا که گرگاں بره[7] بردند ۔ دراں وقت از زبانِ نوجواں بر آمد ؎ سعدی

پنداشت[8] ستم گر که جفا بر ما کرد   بر گردنِ او بماند و بر ما بگذشت

---

[1] ب: «ناله و سپهر». [2] و: «صبح». [3] کذا فی الجلد، کوس را نواختن درست نباشد ۔ کوفتن و زدن مے باید ۔ [4] فی الجلد «خلع کاکل» ۔ بمعنی آرایشِ کاکل ۔ [5] و و ج: «طلب داشته». [6] ب: «بر» حذف ۔ [7] ج: «بره». [8] کذا «دانست». سعدی «پنداشت» نوشته ۔

به کاری بزند. پارهٔ ازان اوّل پیش از تناول به قدری امکان بنام یزدان و ارواح بزرگان و برهمنان و مرتاضان بذل می کنند. و طعام را از دستِ غیر مشرب میل نه کنند. در اوقاتِ عبادات و تصرف به مشروب و ماکولات[1] به اشخاص ناپاک و اشیائی مکروهات هرگز لمس و مساس نکنند و غیر مشرب را بخود آمیزش نه دهند. بلکه هندو مشرب را که با طائفهٔ غیر آمیز شده باشد. باز در مذهب خود راه ندهند. چه که در اعتقادِ اهلِ هند هر چیزی که از اصلِ خود تغیّر یابد. یا از چیز خود بیرون آید. عقلاً و نقلاً برو حکم پلیدی ثابت شود. گویند آن ناپاک را پاک کردن محال است. و آنچه نزدِ ایشان پاک است. اگر به یک قطرهٔ پلید آمیزد. تمام ناپاک می گردد. ازین اهلِ این دین بر اصلِ آئینِ خود قائم باشند. این قائمی را دهرم نامند. و[2] در وفائی دهرم ثابت قدم بوند. و به شهوتِ نفسانی چندان مائل نه باشند. یک عورت از خاندانِ اصالت توامان اختیار کنند و او را نصفِ بدنِ خود شمارند. و خویشی در[3] خویشانِ خویش نے کنند. زیرا که خویش خویش است دیگری را خویش نمودن دانش بینش[4]. و دخترانِ[5] قبیله و هم کیش بلکه تمام عرفِ معروف خود را مثل دختران و خواهرانِ خود عزیز می دارند. و ازیشان طمع نے دارند. در سیرت و سرشت تمام اهلِ هند وفا و سخا و رحم و دیانت و اطاعتِ خدا و متابعتِ آقا ثابت و بر قرار. و از فریب و طلسم بر کنار اند. و احسان اندک را بسیار دانند. پس ای پدر این جامِ زرین "دهرم" چگونه از دست دهم و پیالهٔ سفالی اسلام را بخرم ازین تکلیف مرا معذور دار و به خدا سپار. که مرا دهرم بکار است. سر گو مباش. ؎

به مردی[6] شود ذکرِ آوازه فاش　　چو نام نکو هست جان گو مباش

---

[1] ج: عبارت مختلف نوشته: "ماکولات بیگانه را بجود بر لمس نه دهند. دل به مساس لمس به اشیائی مکروهات هرگز نه کنند. و از باطل به هیچ کس عداوت و نزاع ندارند. و مختلف المذاهب را محکوم الٰهی و مقبول لامتناهی می شمارند. و می گویند. فرد

به درد و صاف ترا حکم نیست دم درکش　　که هرچه ساقیِ ما ریخت عین الطاف است

اما دیگری را از غیر مشرب به خود آمیزش نه دهند. بلکه هندو مشرب را که با طائفهٔ غیر آمیز شده باشد. در مذهب خود راه نه دهند. این عمل اهلِ هند بظاهر و به صورت است فی الحقیقت والمعنی ذاتِ انسان را پاک مطلق می شناسند. و ظاهر او را."

[2] ج ص۲۴۹: "و در وفائی دهرم ثابت بند" حذف. نیز نوشته: "و این قوم چندان میل بر شهوت نفسانی نیست." این جمله را و ب حذف کرده.

[3] ج ص۲۴۹: "باید که خاندانِ دیگری را خویش باید نمود."

[4] ب و ج: "و بینش".

[5] و: "دختران قبیله و خواهرانِ خود را عزیزی دارند". و عبارت ب و ج بالا نوشتیم که خوب تر است.

[6] و: "بودی".

شوند . درین جا تعریفِ بیانِ تصدیق مے آید . و الحیاء من الصفات الایمان درین جا از تصور متعذر است . و طلاق دادنِ یکے زنِ خود را و اختیار کردنِ دیگرے او را به حضور او و به خلوت بُردن هم چنان حکم دیوتے[1] دارد . اے پدر مرا به دینِ ایشان سرو کارے نیست . که به ذکرش دیگر پردازم اما در شرعِ ایشان دو سزا[2] برائے هنود است . یکے قتل بدرجهٔ اول . و دوم مسلمان کردن و از دینِ او را بر گردانیدن . احقر را سزائے اول قبول بر سر . و از سزائے ثانی خاطر خیلے متنفر . پس اے قبله گاهِ بزرگ وار . مرا بار بار گو . که دهرم بگذار که دهرم گوهرے است لطیف که به بادِ کلمهٔ غیر کثیف[3] مے گردد . پخته کارانِ دهرم این رشتهٔ نازک چوں تارِ خام به اهتمام نگاه دارند . که تا به رسیدن اندک حرکت نامشروع[4] و پارهٔ هوا و هوسِ نامطبوع گسسته و پراگنده نه شود . اهلِ دهرم همیشه خود را از آلائشِ ظاهر و باطن پاک دارند . و هر صباح به آبِ پاک اشنان کنند . و به عبادت گاه رفته به احتیاط[5] و حبسِ نفس به خدا پردازند . و دل را متوجه ذات و صفات او سبحانه[6] کنند . و نورِ ایزدی در هر وجود موجود مے دانند . و تصاویر و پیاکر[7] مقربانِ معبود را بلا شرکِ ظهور و مظهر او دانسته تعظیم و سجود بجا آرند . سه

غیرتش غیر در جهاں نگذاشت   لاجرم جمله چیز صورتِ اوست

همیشه و دائم رحم به حیوانِ[9] ناطق و صائم لازم و مستلزم شناسند . و اکثرے مرتکب غذائے حیوانی[10] نباشند . و از کشتنِ حیوانات و طیور احتراز کلّی دارند . سه

ترکِ حیوانی به حیوانات جان بخشیدن است   خویش را محروم مے داری ازیں احسان چرا

بموجبِ این مصرعه عمل دارند . مع

"مباش در پئے بے جان نمودنِ جاندار"

و غذائے پاکیزه از طعام، خالی از مکروه و حرام ، به مطبخِ پاک و جائے صاف ترتیب ساخته

---

[1] ه و ج : "دیوتی" . [2] ب : "سزائے هنود" (برائے حذف) ج : "برائے کافران" . [3] فی الجلد "کسیف" وے "کثیف" درست است . [4] ا و ب : "نا مشروح" . [5] ا : "حبس عقل" . ب : "رحبِ نفس" . ج : "حبسِ نفس" . به احتیاط . [6] ا : "سبحنا" . [7] فی الجلد "پیاکر" وے "پیاکر" جمع از پیکر آورده که خلافِ قاعده زبان فارسی است . پیکر لغتِ فارسی . و قاعدهٔ جمع برآں عربی . [8] و : "رضوان" .

[9] کذا فی الجلد . وے . ناطق را متضاد "صامت" ذکر، صائم " صامت بمعنی خاموش مقصود است وے صائم که به معنی مرد روزه دار است . نامقصود . [10] ب : "حیوانی" حذف . [11] کرده وے ضبط نفس باید .

و قیام انتظام دارد پس توجہ دل (را) بہ گزراندنِ شرائطِ نشست و برخاست مشغول مے کنند و از خدا غافل مے شوند۔ بقول قائل۔

در خلوتِ دل تا نبود الفتِ توحید   حق را نتواں یافت[1] ایں قیام قعودی

معرفت آں است کہ خدا را مُحِیْطِ کُلِّ شَیْءٍ باید شناخت و ہر دل را منزل او باید دانست۔

؎ چوں تو دانستی کہ در دلہا خدا ست   پس ترا آدابِ ہر دل مدعا ست

وے کار ایں قوم دل آزاری و ستم گاری و با فردِ خدا شناساں ناساز واری (ست) چنانچہ منصور را بہ کلمۂ حق گوئی کہ انا الحق گفت۔ بہ دار کشیدند۔ و شمس تبریزی را پوست کندیدند و ندانند[2] کہ بزرگے[3] گفتہ ؎

مباش در پئے آزار (و)[4] ہرچہ خواہی کن   کہ در طریقتِ ما غیر ازیں گناہے نیست

علمائے بے رحم احمدی کیش ذبحِ بز و میش وغیرہ جانداراں بہ دستِ خویش مے کنند۔ ؎

نیک سہل است زندہ بے جاں کرد   کشتہ را زندہ باز نتواں کرد

از غایتِ حرصِ گوشت، مکروہاتِ شرعی را بہ اتفاقِ جماعت و اجتہادِ دلالت دو جزو کردہ اند۔ جزوے را (نام) تحریمہ گزاشتہ و جزو ثانی را مکروہ۔ تنزیہہ نام داشتہ بہ حلق فرو مے برند۔ بلکہ از ذبحِ حیوانے کہ پیغمبر منع فرمودہ از طمع باز نمے آیند۔ بہ لحمش شکم پر مے سازند۔ چنانچہ پیغمبر فرمودہ۔ کہ لبن[5] البقر دواءٌ و لحم البقر داءٌ۔ نیز حدیث ازوست کہ چہار کس را در قیامت شفاعت نہ خواہم کرد۔ ذابح البقر۔ دائم الخمر۔ قاطع الشجر۔ بائع البشر۔ پس ازیں بد تر کیست کہ پیغمبرِ او شفیع او[6] نباشد۔ و افراطِ غلظت[7] بہ خوردن نیم خوردۂ یک دیگر در یک کاسہ کراہت را بخود راہ نہ دہند۔ بلکہ اگر ہلاک خوارے و مردار خوارے نو مسلم گردد۔ ہماں روز با او ہم طبق و ہم لقمہ مے گردند۔ و صفتِ[8] ایمان بہ زبانِ خود بیان مے کنند۔ کہ الایمان، اقرار باللسان و التصدیق بالقلب است۔ دُختر عم را خواہر مے خوانند۔ و اقرار بہ خواہری او بہ حکمِ دل مے کنند۔ ہر گاہ او بیوہ شود۔ یا شوہر گزارد۔ یا در بکارت از غایتِ مادۂ شہوت بہ عقد آوردہ بہ او جفت مے

---

[1] د : "ایں قیام قعودی"۔ ب : "بایں قیام و قعودی"۔ ج : "بایں قیام قعودی"۔ مصرعِ ثانی بہرحال ناموزوں باشد۔ مصرع موزوں چنیں باید گفت۔ ج : "حق دست نیابد بہ قیامے و سجودے"۔

[2] کذا فی الجلد، ولے "ندانستند" باید۔ [3] ج : "بزرگے" حذف۔ [4] فی الجلد واؤ عطف حذف ولے واؤ عطف ناگزیر است۔

[5] معنی : شیر گاو دوا است و گوشتِ گاو درد و مرض۔ [6] ب : "او" حذف۔ [7] د : "غلطت"۔ ج : "غلیظت"۔

[8] ب : "وصف"۔

پس به اعانتِ حیاتِ مستعاره و به[1] نگاه داشتِ نفسِ اماره[2] از صراطِ مستقیم و هر دم کناره گرفتن محض کارِ زیاں کاره است۔ و با مذهبِ مسلمین مرا هیچ استشاره و انفجاره نیست۔ و (آرزو) ندارم۔ چه آں مشربے ست از ظالمین که ظلم و ستم را به عالمین آئین بسته اند۔ و کشیدنِ زه[3] رعایاے ذمّی را جزیه نام نهاده اند۔ و قریات بلادِ غیر مشرب را از راهِ عناد دار الحرب قرار داده قتل و قتال و غارتِ مال و منال۔ اسیر و یرغمال[12] زن و بچه و مردمِ آں محال را کارِ ثواب می دانند و دینِ آں سر زمین را به عذاب خراب مے کنند۔ ایں نوعِ جفا را وسیلهٔ دوستیٔ خدا مے دانند۔ و[4] نے دانند۔ که ایں نه دوستی است بل دشمنی است بحق۔ چه ستائش مصنوع به صانع عاید گردد۔ هم چنیں عداوتِ مخلوق به دشمنیٔ خالق متعلق شود و احیاناً مسلمے را با کافرے بنا بر داد و ستد یا دیگر مقابلهٔ[5] قضیه به میان مے آید۔ مسلمانان[6] دیگر حامیٔ دیں شده به شهادتِ کاذب دعویٔ غیر مشرب را باطل مے کنند و راهِ راست نے روند۔ ؎

ترسم که نه رسی به کعبه اے اعرابی   کایں راه که تو مے روی به ترکستان است

بل راستی را مفقود۔ حق گوئی را مردود۔ و زباں را دروغ آلوده مے سازند۔ از قولِ سعدی چشم مسدود دارند۔ ؎

کسے را که باشد زبانِ دروغ   چراغِ دلش را نباشد فروغ

خود را و دینِ خود را از همهٔ دیگر افضل تر دانند۔ ؎

خویشتن را بزرگ مے دانی   راشت گویند یک دو[7] بیند توج

از غایتِ تکبر به دینِ خود مفتخر با وصفِ اعمالِ زشتِ خود را لائقِ بهشت مے دانند۔ و خود را پاک و دیگراں را پلشت[8] مے شمارند۔ ؎

تکبر بود عادتِ جاهلاں   تکبر نیاید ز صاحب دلاں

در اصل حقیقت[9] از معرفتِ الٰهی و عبادتِ نامتناهی آگاهی ندارند۔ عبادت آں است که دلِ خود را متوجهٔ ذاتِ حق نمایند[10]۔ ایشاں عبادت را نماز گویند۔ و[11] نماز به رکوع

---

[1] کذا فی الجلد۔ «به نگاه داشت» وے «به» زاید۔ [2] فی الجلد۔ «و از صراطِ مستقیم» واؤ زاید۔

[3] د: «از رعایا»۔ [4] ب: «و نے دانند»۔ حذف۔ «بحق» نیز حذف۔ [5] ب: «معاذ»۔

[6] ب و ج: «مسلمان»۔ [7] د: «توخ»۔ ج: «پوچ»۔ [8] ج: «پشمت»۔

[9] کذا۔ وے «از اصل و حقیقت» یکے زاید۔ [10] فی الجلد «باید نمود»۔ وے «نمایند» درست است۔

[11] د: و «نماز» حذف۔ [12] کذا وے اسیر و یرغمال (دشمن؟) باید

ع در شریعت واجب آمد کشتنش

فی الحال ملازادگانِ گردن فراز آن بچه را از گردن گرفتند۔ که بدر برده گردن زنند۔ و خونش به گردن گیرند۔ درین حالت پدرش دست بسته عرض کرد۔ که یک امشب مهلت بخشند و آن نادان را به زندان محبوس دارند۔ من شب را معه توابعه و لاحقه نزدش رفته ترغیب و تحریص به دینِ مسلمین خواهم نمود۔ شاید که به ربقۀ[1] اسلام رام گردد۔ همه گفتند۔ که گفتۀ پدر عین صواب است۔ و مسئله بے جواب۔

بسا فاله که از بازیچه برخاست   چو اخترے گزشت آن فال شد راست

و ناخلف پسرے نیست که از فرمودۀ آبا ابا کند۔ هم چنان کردند۔ و به زندان فرستادند و مسلمانان پاشنه کوبان برخاستند[2]۔ که البته فردا بر دهرم آستین خواهد بر افشاند۔ فی الواقعه پدرش معه خانه خیل در ظلمتِ لیل در زندان خانه پیشِ فرزند فرزانه رفت۔ و از گرمیٔ جگر خون گریست و گفت اے پسر هرچند نقد و زر جهت بودنِ سرِ تو خرج کردم۔ حیاتِ تو میسر نیامد[3]۔ خواه (یا) نخواه صلاحِ دل خواه آن است۔ که دهرم بگزار و جان نگه دار۔ که با دیدارِ تو چراغِ روزگار[4] است۔ و دل خزان زدۀ مارا بادِ بهار۔ غم مدار که مذهبِ اسلام هم گلِ بے خار است و راست هنجار و آسان کار۔ پسر گفت اے پدرِ والا قدر۔ باغِ زندگی بقائے ندارد و گلِ عمر را وفائے نه۔ هر که دیر نپاید۔ دل بستگی را نشاید۔ دل را تحمل ده۔ و بصر را به سرمۀ صبر منور کن۔ ؎

دان که هر چیزے که آن پاینده نیست
هر که دل بندد بر آن دل زنده نیست

[5] و آنچه مقدر است مبدل نتوان کرد۔ ع:

با ایچ دلاور سپرِ تیرِ قضا نیست

هرگاه روزِ اول در دیوانِ ازل براتِ عمرِ من همین قدر ثبت پذیرفته باشد۔ درآن رفع نیست۔ محاسبه نباید کرد۔ ؎

تو نے دانی که هر کو زاد مرد   شد به خاک و هرچه بودش باد برد

---

[1] ب و ج: "برقبه"۔ [2] د: "برخواستند"۔ [3] ب: "نیاید"۔ [4] د: "روزگار" حذف۔
[5] د: جملۂ نثر را مصرعهٔ اول دانسته و بالمقابل مصرعهٔ آئنده نوشته۔

که این طفلک ناهنجار در بارهٔ اصحابِ کبار و پیغمبرِ سرورِ کائنات و حضرتِ بی بی فاطمه عصمت آیات دشنام صریح گفته ۔ حد زدن را به حالت قبیح شائسته است ۔ مسلمانانِ لاهور به کُنهِ حقیقت غور نه کرده به سرِ جور ایستادند ۔ و علما و فضلا و قاضی و مفتی و شرفاء و امرائے لاهور به استرضا و استعانتِ مولوی نادگان سیالکوت نیز فاتحه خوانده و حق بینی را از پیش دیده رانده طوعاً و کرهاً حامئ دین و رفیقِ مسلمین شدند ۔ چون بامداد کار به کچهری و محکمهٔ دادِ نوابِ حاکمِ پنجاب در کشید ۔ نواب از هریک جداگانه اظهار شنید ۔ اختلافِ زبان و تخالفِ زمان و مکان در بیان درمیان دیده دانست ۔ که در تشهیر این بچهٔ خوردک محض افترائے است دروغ و حجتے است بے فروغ ۔ بزرگان[1] دین را به خلوت برده فهمانید ۔ که به این ظلم صریح چگونه (به) حکم شرعی ایشان متفق اللفظ والمعنی بوده[2] ۔ گزارش دادند که[3] به عوام طرف نتوان بست ۔ خصوص در مقدمهٔ اسلام به یک کلمهٔ غیر[4] به نام خواهی گشت ۔ ؎

اگر آن جرم را حدّے ست شرعی نه باید داشت آن جا عفو مرعی

نواب به وهم مغلوب و از مولویان مرعوب[5] به مسندِ دولت آمده فرمود ۔ که اے پسرِ خجسته اختر در بارهٔ تو بهتر که کفر بگذاری و به دینِ مسلمین رجوع آری ۔ و الّا نه ۔ مرگِ تو به خواری است ۔ تمامی علمائے معتبر به قتلِ تو محضر مسجّل کرده اند ۔ پسر عرض کرد ۔ نواب سلامت ! کسے که او مسلمان نمے شود ۔ آیا نمے میرد ۔ و اگر مے میرد ۔ پس چرا به امیدِ حیاتِ مستعار که به شبِ فردا مدار هست[6] ۔ نقد درهم را نثار [اسلام] کنم ۔ دیگر بار نواب فرمود ۔ که اے فرزندِ هوش مند ۔ هوش را فراموش مکن و ناظورهٔ سخنِ مرا منظور کن ۔ که منصبِ سه هزاری و پالکی و فیل برائے سواری و جاگیر پرگنهٔ چمیاری برائے تو تجویز کرده ام ۔ پسر جواب[7] داد ۔ خاک به سرِ کسے که متوقع [به] مالِ زود زوال بوده دین را به دنیا فروشد ۔ پس نواب به مولویانِ عظام احکام داد ۔ که این[8] هندوئے خود کام از دعوتِ اسلام متنفر تمام است ۔ آنچه حکمِ شرع است ۔ برود قیام دارند ۔ دریں باب مفتی[9] فتوے داد ۔

---

[1] د: "بزرگان" حذف ۔ [2] کذا فی المجلد وے "توان بود" باید ۔ [3] د: "بجز ازیں طرف نتوان بست" ۔

[4] کذا فی المجلد وے "غیر شرعی" باید ۔ [5] ب: "مرهوب" [6] ب و ج: "مدار نیست" ۔

[7] ب: "جواب" مکرر ۔ [8] ب: "این" ۔

[9] ب: "مفتیان" ۔ د: "مفتوی" ۔

و قحبهٔ پلید دُور شو ـ که بچۀ تو لتّهٔ حیض است ـ به آبِ اسلام پاکی خواهد پذیرفت ـ الغرض به هیچ پوزش به سرِ آمرزش نیامدند ـ و اصلاً از سرِ بے رحمی بر نه خاستند[1] ـ پدرش خفیه طور زرِ بسیار به حکامِ اهلِ کار و متصدّیانِ سرکار و مولویانِ رشوت خوار رسانیده بر ایں اقرار آورد ـ که در بلدهٔ لاهور به حضورِ انور نواب خان بهادر حاضر بوده رفعِ مقدمه نمایند ـ

چوں والدین و اقربا حقیقت رائے را معه سپاهیان و حاکمِ آں جا همراه و هم پا گرفته برائے فریاد به امیدِ داد عازمِ لاهور شدند ـ گروه ها گروهِ مسلمانان از دشت و کوه فراهم آمده به تکمیلِ مراسمِ تعصّب همراه روانه گردیدند ـ که مبادا دراں جا حق به مرکز قرار گیرد ـ و طفلک رُستگار شود ـ و ملایاں به تهمتِ کذب گرفتار آیند ـ پس آں راه رواں آنچه در راه حالِ تباه به آں طفلِ بے گناه کردند ـ خدا آگاه است ـ و خلق الله گواه ـ اگر به اسب سواری مے کرد به مذلّت[2] و خواری فرود مے کردند ـ که به اسپ نشینی کارِ صاحبانِ دینی است نه کفارِ هندی و چینی ـ وگر خویشے هم کیشے او را به پشت گرفتے مسلمانے به زور اورا زیر انداختے ـ وگفتے که کفار ایں گنهگار را به حرمت مے برند ـ که تا حرمتِ دهرم نگاه دارد ـ چوں پیاده آبله پا به هزار رنج و عنا متردّد مے شد ـ از تعبِ راه بر خاک مے غلطید و اشک از چشمش مے رفت ـ اوستادِ آموزگار او را به کنار گرفته محبت و رحم به کار مے آورد ـ و لابه گری مے کرد ـ و مے گفت اے برخوردار اسلام را اختیار کن ـ تا شدتِ آزار از تو دُور گردد ـ دیگرے از پهلو حرف مے زد ـ که اگر ایں بچۀ کافر از کفر انکار کند ـ حالا بر اسپِ خود سوار کرده به عزتِ موفور در لاهور مے برم و مردے مے فرمود که ایں نادان نادان نیست ـ دیوانه بکار خود هشیار فردا در حضور نواب والا مقدور فائز بوده به شرفِ اسلام مشرف خواهد بود ـ و به جاگیر و ایمه و خلعت و فیل و منصبِ جلیل متصرف خواهد گردید ـ غرض که هم دریں تمثیل امرد اردک[3] پانی و قال و قیل مے کردند ـ و در طُرق و سُبُل بهر دلیل هندواں را با ماخول[4] ذلیل مے نمودند ـ تا ایں که در لاهور دخیل شدند ـ و سررشتهٔ شهر و بازار اشتهارے دادند

---

[1] فی الجلد "بر خواستند" ولے "بر نه خاستند" باید ـ [2] و ر "ذلّت" ـ ب و ج : "مذلّت" ـ

[3] فی الجلد "اردک پانی" ـ "اردک" در زبانِ ترکی مرغابی آمده ـ پس مرغابی پرانیدن یعنی سخنانِ بے سرو پا گفتن ـ

[4] و ر "ماخول" حذف ـ

به حُسنِ صورت دل آرائے و به حقیقتِ معنی پیرائے موسوم به اسم حقیقت رائے به عمرِ چہارده سال در باغِ جوانی یکے تازه نہال ۔ ؎

گُلے بے آفتِ بادِ خزانی بہارِ تازه بر شاخِ جوانی
ہنوزش گردِ گُل نارُسته شمشاد ز خوبی سروِ او چوں سروِ آزاد

به دستورِ طفلانِ اہلِ قلم در مکتب تحصیلِ علم مے نمود[1] ۔ به اندک ایام خوش و خوش کلام گردید ۔ قضا را روزے او را به اقتضائے طبعِ تیز با مُلّا زادۂ نوخیز مباحثۂ شعری افتاد ۔ در اثباتِ معنی نزاعِ لفظی درمیان آمد ۔ ایں لغت صحیح و عالم متکلم مے شد ۔ و مُلّا بچۂ[2] کج فہم کج فہمیده به نقص[3] و مہموز معلم مے گشت ۔ تا آں که از عبارتِ مختصر کار به شرحِ مطوّل کشید ۔ و به یک نقطۂ پس و پیش با خود زیر و زبر شدند ۔ مُلّا بر خود قافیه تنگ یافته بانگ برآورد ۔ و نعلِ واژگونه زده فریاد کرد ۔ که اے مسلمانان به دادِ من برسید ۔ که ایں کافر بچه در بارۂ بزرگانِ دین حرف ہا مے برآرد و به نعلِ بد یاد مے کند و اسم محمد را مجد[4] مے خواند ۔ پس جماعتِ مُسلمانان بے انصاف به سرِ جور و اعتساف آمده[5] او را به سبب[6] گرفتند ۔ و تخته بر سرش شکستند ۔ ہرچند آں بچۂ زیبا رُو ازیں کلمه دست بر گوش مے بود ۔ لکد بر سینه و طمانچه بر رخ از ہر طرف مے خورد ۔ و اُستاد ہم دادش نے داد ۔ و حرفش به گوش نے آورد ۔ از غوغائے عام و ہجومِ اسلام فرقۂ ہنود نیز گرد آمدند ۔ و دست بسته به پائے مسلمانان مے افتادند ۔ و معذرت مے کردند ۔ قبول نے شد ۔ بل طبعِ شاں ملول مے گشت ۔ و به قسمِ غلیظ مے گفتند که ایں بچه کشتنی است یا به دینِ محمدی آوردنی ۔ پدرش دست به سر و دستار بر خاک قدمِ مولویاں مے گرفت ۔ و حقِ ہمسائگی و حقوقِ شفقت را شفیع مے آورد ۔ ہرگز سمیع نه شدند ۔ بل به زجر مے گفتند ۔ که کافرِ ناشسته گون ۔ به دستِ ناپاک پشتِ پائے ما را[7] میالائی و باز آئی ۔ اگر مادرش برہنه سر تارک بر موزۂ مسلمانان مالیده عرض مے کرد ۔ خدا را بچۂ ما را بگزارید و مرا ہرچه مرضیٔ شما ست سزا دہید ۔ به جوابش سرش را به لگدہا کوفته مے فرمودند ۔ که اے دلالۂ پیر

---

[1] ج ، "مے نمودند" ؛ [2] ج ، "بچه" حذف ۔ [3] نقص و مہموز اصطلاحاتِ قواعدِ عربی اند ۔
[4] ج ، "مجد" حذف ۔ [5] د ، "آمده" حذف ۔ [6] فی الاصل "سبب" ولے "بدیں سبب" باید
[7] فی الاصل "بیالائی و بیالائی و بازآ" ولے "میالاے و بازآ" مے باید ۔

داشت ۔ بہوپت رائے ۔ گوبند رائے و عالو رام فقط ۔ و[1] بہوپت رائے دو پسر داشت ۔ انوپ رائے و سنگت رائے ۔ چناں چہ کشن رام و ہتہ چیت[2] نام از اولاد انوپ رائے بودند ۔ و پسر[3] سنگت رائے عالم چند نام داشت از اولادش[4] جواہر مل وغیرہ در شادی وال سکونت دارند فقط ۔

ہتہ دہیرا سہ پسر داشت ۔ تہاکر داس ۔ سدا نند و گجراتی مل لاولد[5] رفتند ۔ و ہتہ گوجر مل ہفت پسر داشت ۔ ہیتش داس ۔ کشن داس ۔ کرن داس ۔ رائے جتی پندی داس ۔ روپ چند ۔ ہتہ رامون و اولادش کشن داس در سیالکوت است ۔ و پسرانِ رامون چہار بودند ۔ بہگوتی داس ۔ ہر داس ۔ اودہو و بنوالی داس ۔ ایشاں دو حصۂ قانون گوئی پرگنہ بہلول پور داشتند ۔ پس در پنجاب ریاست گاه قوم بدہیره[6] از قدیم سیالکوت است ۔ چناں چہ تالابے پرستش گاهِ بزرگانِ ایں قوم کہ بہ نام بابا بولو سکل موسوم است در زمینِ سنکو[7] جوہر مشرق جنوب بلدیہ سیالکوت مقرر است ۔ تمام اقوام بدہیره از ہر جا در آں جا رفتہ رسومِ بچۂ نو زاد دو سالہ در آں جا بجا مے آرند ۔ و پیش از آمدنِ ہتہ کاکا مل قوم چند[8] و نابہ در سیالکوت اہلِ ریاست بودند ۔ و قوم پوری و جالی و مال و سیکہری و بسو[9] و سہل و سلونی در محلۂ عالی وغیره کہتریان[10] قریب دو صد قوم در سیالکوت وطن داشتند ۔ و ہمہ کس بہ عزت بسر مے بردند ۔ امّا در عہدِ شاه جہاں و اورنگ زیب مسلماناں و علمایان[14] در سیالکوت ترقی پذیرفت ۔ اکثر ہندواں را بہ محبتِ اسلامیہ مسلمان مے نمودند ۔ تا بہ عہدِ محمد شاه غلبۂ اسلام در سیالکوت ہمچناں روز افزوں بود ۔ شاہدِ ایں حال و احوالِ ایں مقال قتلِ حقیقت رائے عرف پوری است ۔ چناں[11] چہ حکایت کنند و بہ روایتِ صحیح بیان مے سازند ۔

احوالِ حقیقت رائے

در شہر سیالکوت دولت مندے بود با سامانِ تجمل ۔ اسمش لالہ بھاگ[12] مل قوم خطری ذاتش پوری از عیب بری ۔ پسرے داشت

---

[1] ج : "بہوپت رائے دو پسر داشت" حذف ۔ [2] ج : "رام" حذف فقط "چیت" نوشتہ ۔ [3] ج : عالم چند پسر سنگت رائے بود ۔ [4] ج : "اولاد او گنپت و" [5] ج : لاولد شده ۔ [6] ج : "بابا سکل رام یک گروه از سیالکوت در زمین موضع سنکو جوہر مقرر است" ۔ [7] د : "سہکو جوہر" ۔ ج : "سنکو جوہر" ۔ [8] ج صفحہ ۱۷ : "چدہر و بانیا" ۔

[9] ب و ج : "بسو" حذف [10] ج : "خطریاں" ۔ [11] ب و ج : "چناں"

[12] ب و ج : "باگہ مل" ۔ [13] کذا فی المجلد ۔ وے ۔ [14] علما جمع از عالم کافی ست ۔ علمایان تکلف محض است ۔

مول راج و گوبند رائے و اچنت رائے و[1] گوبند رائے را سه پسر بودند ۔ امرت رائے ۔ بختا نند ۔ و کروری مل و پسر کروری مل بهولا ناتهه شد ۔ پسرانش باکا سنگهه و نند سنگهه و بهلاد[2] را دو پسر بودند ۔ محمد حسن عرف صاحب رائے و رام داس عرف راجی و پسران محمد حسن محمد حسین و محمد حفیظ بودند ۔ هر دو لاولد رفتند ۔ فقط ۔

و بهته هیرا پنج پسر داشت ۔ جیون ۔ دمودر ۔ شوراج ۔ چهجو عرف چند و پنون ۔ عرف پورن و بهته پورن را چهار پسر شدند ۔ بهاری چند و کلیان و تخت مل و گوبند داس بهاری چند دو پسر داشت جگی داس و ماهی داس ۔ بهته کلیان[3] دو پسر داشت ۔ پاکهر مل و سدا رنگ ۔ پاکهر مل را سه پسر بودند ۔ پهلاد و هردے رام و جادو رائے پهلاد دو پسر داشت کنول نین و بشنبهو ناتهه ۔ کنول نین را پسران مولوی عبدالحکیم در عهد شاهجهان دعوت اسلام کردند[4] ۔ قبول نه کرد ۔ از راه سینه زوری هجوم کرده او را از جان گشتند ۔ و بهته هردے رام دو پسر داشت ۔ بال کشن و بهاگیرتهه ۔ بال کشن چند[5] پسر داشت ۔ دیوان سنگهه و رحمت الله عرف مدن موهن و برج ناتهه وغیره ۔ و بهته بهاگیرتهه دو پسر داشت ۔ مهاراج و جیون ۔ مهاراج را پسر رتن چند بود ۔ و رتن چند یک پسر ٹهاکر داس داشت ۔ پسر جیون امان الله بود فقط ۔ بهته سدا رنگ را سه پسر شد جس مل ۔ هرکشن و مول راج ۔ جس مل دو پسر داشت ۔ هرسهائے و بجے سنگهه ۔ و هرکشن را یک پسر[6] فتح سنگهه بود ۔ فتح سنگهه چهار پسر داشت[7] ۔ رگهناتهه و هرنرائن و عظمت الله عرف گوبند ۔ عزت الله عرف راجی ۔ هر چهار صاحب اولاد اند ۔ و مول راج را پسر فضل الله عرف رام رائے پیدا شد ۔ او نصف حصه قانون گوئی تپه هیلاں داشت ۔ و بهته تخت مل دو پسر داشت ۔ دیوی داس و سجان سنگهه ۔ این هر دو در گجرات آمدند ۔ دیوی داس را پنج پسر شدند ۔ هری چند ۔ هرگوبند ۔ رام رائے ۔ جگن ناتهه ۔ جگت رائے ۔ هرگوبند در سنه ۲۳ جلوس عالمگیری مسلمان شد ۔ نام او عبدالباری مشهور گشت[8] ۔ و بالی رام از نبایر[9] جگت رائے صاحب علم بود ۔ و سجان سنگهه سه پسر[10]

---

[1] ج: "چنانچه گوبند رائے را سه پسر شدند"۔ [2] ج: "بهلاد را دو پسر ...... لاولد رفتند فقط" ۔ حذف ۔
[3] ب: "بهته کلاں"۔ [4] ب و ج: "کرد"۔ [5] ج: "چند" کرد ۔ [6] ج: "بود"۔
[7] ج: "نام هرنرائن نوشته ۔ [8] ج: "مشهور شد"۔ [9] ج: "از نبیره جگت رائے"۔
[10] ج: عالو رام نوشته غالباً عاکو رام ۔

تلوک چند نام پسر آمد۔ او را سه پسر شدند۔ ہر داس و ساگر مل و نند و۔ مہتہ ہر داس به حضور اکبر[1] بادشاه از فرد سفید حقیقت پرگنۂ سیالکوٹ عرض نمود۔ بعد دریافت راست گوئی و اثبات حق بر حافظۂ او آفرین گفته او را خلعت بخشید۔ و نواخت۔ مہتہ ساہو را دو پسر بودند۔ سُوکھا نند و کیشو داس این دو جدّ قانون گوئی در پرگنه بہلول پور داشتند۔ مہتہ نرمل پسر کلان مہتہ تھمن ملے دو پسر داشت۔ چنانچہ[2] ہر دو برادر در عہد اکبر شاه در قصبۂ گجرات رفته آباد شدند۔ در خانۂ مہتہ سدا رنگ مسمی ملک جیتھہ و ملک ہادی۔ و در خانۂ ملک جیتھہ دو پسر پیدا شدند۔ نند لال و سدا رنگ۔ چنانچہ این ہر دو برادر در عہد اکبر شاه در قصبۂ گجرات رفته آباد شدند و در خانۂ مہتہ سدا رنگ سه پسر بودند۔ سونت رائے و رہو رائے و سہو رام۔ و در خانه نند لال دو پسر شدند۔ سہیل سنگھ و دہنون۔ در خانۂ دہنون رائے بندرا بن پسر صاحب حکومت پیدا شد۔ و در خانۂ سہیل سنگھ[3] سه پسر شدند۔ بخت مل و لکھن چند و بہلاد۔ بخت مل را ہم سه پسر شدند۔ اتل رائے۔ چوہڑ مل۔ انوپ رائے۔ در خانه اتل رائے دو پسر شدند۔ گوردت مل و مول راج۔ گوردت مل را چہار پسر شدند۔ بالک رام و ہر نرائن و ہچی پت و کدائی[4] مل و مہتہ بالک رام را بہوانی داس پسر بود۔ و پسرش لاله شو دیال و شو[5] دیال چون به تاریخ ماه ماگھہ سمت ۱۸۶۱ بکرم (بمطابق سنہ ۱۸۰۴ء) جہان را پدرود نمود۔ سه پسرش[6] باقی ماندند۔ یکے بنده گنیش داس مؤلف این رساله۔ دوم ہیش داس۔ سوم رتن لال که تارک دنیا شده به درجۂ معرفت کامل رسید۔ تامش[7] رام پرکاش سادھہ پرم ہنس[8] اُداسی مشہور است۔ و مول راج را پسر درگاہی مل بود او را دو پسر جلّو و ہرّی بودند۔ و مہتہ چوہڑ مل سه پسر داشت۔ اقبال مند نو مسلم[9]۔ رگھپت رائے[10] و شام رائے۔ رگھپت[11] رائے را دو پسر شدند۔ لطف الله عرف دیا رام و نانک چند و نانک چند را جسونت رائے پسر گردید۔ و جسونت رائے را بنسی[12] و بنسی را ساون مل[13] و ساون مل را چند پسر ہستند۔ و مہتہ لکھن چند چہار پسر داشت۔ ٹیک چند و

---

[1] ج: "بحضور اکبر آباد"۔ [2] و ب: از "چنانچہ .... تا آباد شده" حذف۔

[3] ج صفحه ۲۲۷: "سیل سنگھ و دیونت سنگھ مشہور دہنون"۔ [4] ب صفحه [illegible] و ج: "کدائی مل"۔ [5] ج: "چون به تاریخ سمت ۱۸۶۱ بکرم جہان را پدرود نمود" حذف۔ [6] ج: "سه پسر شدند"۔ [7] ج: "نام نامی او"۔

[8] ن: یعنی درجۂ اعلیٰ ترین فقراء۔ [9] ج صفحه ۲۲۸: "نو مسلم" حذف۔ [10] د: "ڈگت رائے"

[11] و: "رگھپت رائے را" حذف۔ [12] و: "بنسی و بنسی را" حذف۔ [13] ج: فقط "و ساون مل را چند پسر ہستند" حذف

بعد ازاں در عمل سلطان سکندر لودهی راجه بیرم دیو از سیالکوت معزول شد و کار و بار آں جا به ملازمانِ بادشاهی تعلق گرفت ۔ بهته مذکور در جموں از راجه موصوف به رضامندی رخصت یافته و استعفا گرفته در سیالکوت آمد ۔ در اثنا سلطان سکندر بادشاه او را در دہلی طلب داشته به نظامتِ کل امورات پرگنهٔ سیالکوت و بتّی[1] و بہلول پور و اطراف آں جهته ممدوح را سرافراز فرمود ۔ من بعد اسلام شاه بادشاه در عهدِ خود فرزندانِ بهته مذکور را خلعت داده به عهدهٔ قانون گوئی و سررشته داری استمراری پرگنات سیالکوت مختار نمود ۔ اولادِ شاں در عهدِ اکبر بادشاه به وسیلهٔ خدمت عهدهٔ خود زیاده تر اعزاز یافت و بهته کاکل را چهار پسر بودند ۔ اوّل تهمن دوم هیرا سوم گوجر[2] چهارم دهیرا ۔ چنانچه در خانهٔ تهمن رائے نیز چهار فرزند تولّد شدند ۔ نرمل ۔ پتن[3] ۔ ساهو ۔ باج ۔ اگرچه بهته باج خورد ترین[4] بود ۔ اما چوں اولادش اکثر در سیالکوت اقامت دارد ۔ ذکرِ فرزندانِ او اولاً کرده مے شود ۔ پس در خانهٔ بهته باج ۔ پرس رام نام فرزندِ نرینه گردید ۔ و پرسرام را سه پسر شدند ۔ مراد داس ۔ شنکر داس ۔ سوندر[5] داس ۔ مراد داس به خدمتِ دیوانی راجه مان سنگهه اکبر شاهی که جاگیر دار سیالکوت بود ۔ افتخار داشت ۔ او را هفت پسر شدند ۔ اولاد سه کس نماند ۔ باقی چهار صاحبِ اولاد گشتند ۔ یکے کهیم کرن موسوم کهیماں که شاه دوله در هدایتِ حال غلام او بود ۔ دوم درگهه[6] مل ۔ سوم نول راج ۔ چهارم سائیں داس ۔ چنانچه درگا مل را رگهناتهه پسر شد[7] ۔ او را دو پسر بودند ۔ ڈهرو و سوکهو ۔ چنانچه حکومت رائے و همت رائے پسرانِ ڈهرو مذکور اند ۔ و پسر همت رائے درگاهی مل نام داشت ۔ اولادش در سیالکوت موجود است ۔ و بهته سوندر داس منصب دارِ بادشاهی گشت ۔ پسرش از هفت عورت جگّا نام تولّد شد ۔ زرِ بسیار به مبارک بادِ پسر خرچ نمود چناں به زمینداران تمام پرگنهٔ سیالکوت زرِ محصول یافته هم در مبارک باد معاف کرد ۔ و جمیع آں محال از خود در سرکار رسانید ۔ چوں جگّا پسرش کلاں شد ۔ بلکه در عمرِ پیری در شاه جهاں آباد رفته در حضور[8] عالم گیر بادشاه مسلمان شد ۔ نامش اسلام یار نهادند ۔ و شنکر داس در عهدِ جهانگیر بادشاه صاحبِ عزّ و جاه بود ۔ بهته پتن را

---

[1] ا: حذف ۔ ب: دین ۔ [2] ب: "سوم دهیرا و چهارم گوجر" ۔ [3] ب: "پتن" ۔ [4] ج: "خوردتر" ۔
[5] کذا، به قیاس غالب سُندر داس بود ۔ [6] ج: "اذگهه مل" ۔ اغلب که این اسم دُرگا مل باشد ۔
[7] ج: "پسر گشت" ۔ [8] ج: "در عهد" ۔

سیالکوت بود ۔ در همیں عهد لاله انند بھان المعروف سیالکوتی وارسته تخلص قوم خطری صاحب علم و قلم بوده است ۔ چناں چه نسخهٔ مصطلحات شعراء و انشاء سیالکوتی از تصنیفاتِ او یادگار است ۔ و در محلِ خالصه لاله موتی رام عرف ننده خطری متخلص پروانه در علومِ انشا پردازی و اشعار گوئی از همه گوئے سبقت مے ربود ۔ دیوانِ پروانه و مثنوی حقیقت رائے و منشاتِ چمنستان و رقعاتِ موتی رام نشانِ قابلیتِ او باقی است ۔ و لاله نرائن داس برهمن هم در انشا پردازی بلند پروازی داشت ۔ در سمت ۱۸۷۰ بکرماں جی (بمطابق سنه ۱۸۱۳ عیسوی) ودیعتِ حیات سپرد ۔ و شیخ احمد حکیم و کامی شاه سید این هر دو مرد در علمِ طب و قواعد ریاضی و کلیات حکمت وحید الزمانِ خود بوده اند ۔ و رام کشن برهمن در علمِ شاستری یکّه فن بوده است ۔ و از اکابران و پنجابن[1] شهر لاله نانک چند نیّر ۔ بھان شاه و صاحب دیال بھابره و دهیج رام پوری و هته گوردیال بدهیره و حکم سنگهه جالی و چودهری گورکهه سنگه مال الحال مشهور[2] اند ۔ و همیشه این قصبه چه از اهلِ علم و چه از اهلِ حرفه رونق بازار داشت و عروف و اقوامِ خطریاں دریں شهر بسیار بودند ۔ که به شمارِ راست نیایند ۔ ازاں جمله خطری عرف بدهیره که به ریاستِ آں جا اقامت دارند ۔ از همه به خوبی و شرافت افضل تر اند چنانچه کلاں[3] تر ایشاں هته کاکا ل نام داشت ۔ کاکا و کیکا هر دو برادر از ابنانِ رانه راجو که سلسلهٔ نسب او به راجگانِ اولادِ جسرتهه رگهه بنسی مے رسد ۔ در عهدِ سلطان بهلول لودهی به تقریبے از وطن سرسه پتن که طرفِ گجرات دکهن واقع است جلا وطن شده در پنجاب آمدند ۔ به حسبِ اتفاق اقامتِ کیکا ل در موضع جهاراں واله و موکهل افتاد ۔ و به کار و پیشهٔ سوداگری و بیوپار پرداخت ۔ و همان جا نشو و نما یافت ۔ چنانچه اولادش در موضع موکهل و واله سندهواں و گوجرانواله و قصبه وزیر آباد و موضع چکراله وغیره سکونت دارند ۔

حالاتِ خاندانِ مصنف

کاکا ل در ۸۸۵ھ هشت صد و هشتاد و پنج هجری واردِ قصبهٔ سیالکوت بوده ملازم راجه بیرم دیو والیِ جموں که در آں عهد پرگنهٔ سیالکوت در تصرفِ او بود گردید و به حُسنِ خدمت به درجهٔ والا رسید ۔ چوں دراں ایام ناظم امورِ دیوانی را هته خطاب بود ۔ کاکا ل به خطابِ هته مخاطب گشت

---

[1] ج پ ت : بمعنی کسی بار شوخ ۔ [2] ج «مشهور شده اند» ۔ [3] کذا فی الجمله وے «کلاں ترین» مے باید ۔

است و شیخ سوداگر عرف سچر ملازم سری مہاراجہ گلاب سنگھ بہادر یک تالاب مع باغیچہ متصل باغ نظیر محمد بھوتہ در سنہ ۱۹۰۳ بکرمی احداث کردہ آب و رنگے تازہ افزود و خوانق اہل اسلام خصوص امام علی الحق و شاہ بادشاہاں و میر ببیل[1] شہید و شاہ مونگا ولی و سید سرخ و حضرت حمزہ غوث و سیدن نادر سرمست ۔ مرشد شاہ دولا وغیرہ مزار اولیا بسیار اند[2] و مشرق جنوب مدینہ سیالکوٹ درخت بیر بابا نانک زیارت گاہ است ۔

گویند کہ در سنہ ۹۳۴ نہ صد و سی و چہار ہجری (بمطابق سنہ ۱۵۲۷-۲۸ عیسوی) در عہد بابر بادشاہ بابا نانک در سیالکوٹ آمد ۔ موسم گرما بود ۔ زیر درخت گذاشتند درخت خشک بود ۔ سایہ نہ داشت ۔ بہ طرف او نگاہ نمودند ۔ در اثنا درخت سرسبز شد ۔ و برگ ہا و شاخہا بر آورد ۔ و سایہ گسترد و از آں روز بیر بابا نانک نامش مشہور گشت و سجدہ گاہ مردم شد ۔ اکثر فقرا، اکالیہ مجاور آں جا ہستند و لنگر نان در آں جا جاری است ۔ بہ مسافراں بہ وقت چاشت آب و طعام مے دہند ۔ و از اکالیہ ہائے آں[3] مکان بابا جہاں سنگھ بسیار عابد و مرد خدا یاد بود ۔ و بابا نانک را معتقدانش ہماں روز در شہر[4] بودند ۔ اتفاقاً نزد خانۂ مریدانش چاہ زینہ دار کہ اورا باؤلی گویند ۔ آب شور داشت چوں مرید برائے آب خوردن بابا صاحب بہ آوردن آب شیریں روانہ شد ۔ بابا گفت از ہمیں چاہ آب بیار ۔ او حسب الحکم عمل کرد ۔ چوں آب بہ لب بابا نانک رسید ۔ آب باؤلی شیریں تر گشت ازیں موجب نام آں چاہ باؤلی بابا نانک اشتہار یافت[5] ۔ ہر دو مکان در سیالکوٹ نام بابا نانک مشہور اند ۔

در عہد حضرت شاہ جہاں بادشاہ مولوی عبدالحکیم سر آمد علما و فقہائے عہد خود بود[6] چناں[7] چہ او در سنہ ۱۰۶۸ ہجری (بمطابق سنہ ۱۶۵۷-۵۸ عیسوی) جہاں را گذاشت ۔ بعد ازو مولوی عبداللہ امام وقت شد ہم چناں او در سنہ ۲۶ عالم گیری از عالم سفر کرد ۔ در عہد آخرین محمد شاہ و احمد شاہ قاضی بدر الدین مرد با خوبی از اکابر شہر

---

[1] ب: "میراں ببیل"۔ [2] ج: مزید "و مشرق جنوب مدینہ ...... زیارت گاہ است"۔

[3] ج: "آں مکاں" حذف ۔ [4] ج: "بودند"۔ [5] ج: "گرفت"۔

[6] ج مزید: "بعد ازو مولوی عبداللہ امام وقت شد"۔

[7] ب و ج: "او در سنہ ۲۶ جلوس عالم گیری از عالم سفر کرد"۔

کابان واله و دهر و نکل تفرق و پراگندگی یافته گهلهری نام مے یابد۔ پس آن روے آب[1] جو آن که طرف مشرق قصبهٔ سیالکوت معمورهٔ رنگ پوره و راے پوره و جهته پوره واقع اند و آن نیز که بچهٔ سیالکوت اند و این همه عمارات و باغات و پوره ها بنا کردهٔ خطریان بدهیره اند۔ و خانه هاے کاغذ گران در رنگ پور مذکور هستند۔ و کاغذ عمده تیار مے کنند۔ خصوص کاغذ مان سنگهیه[2] و دهوریه و حریری و جهان گیری وغیره۔ بس نیکو قماش و سفید و صفا و پر دیرپا مے سازند۔ و کار چکن نیز درین شهر خوب مے باشد۔ زنان بهابره به تار ابریشم رنگ آمیز بر جامهٔ سفید و گلناری از کشیده باغ و گل کاری کار عجائب کاری مے کنند۔ و حائکان سیالکوت اقسام پارچهٔ سوسی سبز و نیلی و لاچه[3] و لونگی خوب و عمده مے بافند۔ و از میوه جات انب و نیشکر لذیذ تر است۔ و از خوردنی پنیر بے نظیر مے باشد۔ اما[4] مردم مے گویند۔ که آن شخص که پنیر لائق خوردنی امیر تیار مے کرد۔ فوت شد۔ والله اعلم

در ازمنهٔ سابقه باغات دلکشا و عمارات خوش نما درین قصبه از قوم بهرپا بودند۔ خصوص از قوم قانون گویان عرف بدهیره به غایت مطبوع بودند۔ چنانچه باغ ملک جینهه و مراد داس و سندر[5] داس و جهاراج[6] و سدا رنگ آب و رنگ دیگر داشت۔ و باغ نظیر محمد هوته۔ بی بی پهولان خطرانی نیز دل پذیر بودند۔ هم چنان[7] باغ قاضیان و مولویان بصارت افزاے نظارگیان بودند۔ درین همه جا که به گل و بلبل چشم و چراغ[8] بود درین ولا کاشانهٔ بوم و زاغ گشته۔ در بعضے[9] مکان درخت نغزک نشان باقی ست بالفعل در عمل مهاراجه رنجیت سنگه بهادر باغچه گوردیال بدهیره و دیوان حاکم راے پوری و کنور[10] کشمیرا سنگه نو تعمیر کرده اند۔ یک شواله از دیوان هرنج راے پوری بر لب کنارهٔ ایک جاے دل پسند افتاده و بالفعل به تاریخ سمت ۱۹۰۵ بکرمان [بمطابق ۱۸۴۸ء عیسوی] راجه راجه تیج سنگه مندر مهادیو[11] خوب و مطبوع احداث کرده پرستش گاه اهل هند نموده

---

[1] ج: "آب یک مشرق رویه معمورهٔ رنگ پور"۔ [2] ج: "مان سنگهی"۔

[3] یعنی برنگ الائچی ۔۔ یه نون رنگ"۔ [4] ج: "اما مردم مے گویند .... والله اعلم" حذف کرده۔

[5] ج: "سوندر داس"۔ [6] ج: "جهاتاج و سدارنگ"۔ [7] ج: "اچهنان باغ قاضیان ....

نظارگیان بودند" حذف کرده۔ [8] ج: "داشت"۔ [9] ج: "عمل"۔

[10] ج ص ۲۳۶: سردار کشمیرا سنگه کنوره۔ کنور یعنی شهزاده۔ [11] ج: "مهاند"۔

قلعه و رونقِ شهر توجه بر گماشت و صفدر خاں در عهدِ جهانگیر نیز در تعمیر و آبادی آں جا تقصیر نه کرد ۔ بعد ازاں اکثر حکام تا زمانِ محمد شاه به ترمیمِ آں جا اهتمام داشتند ۔

سیالکوت در عملداریٔ سکهاں

بعد ازاں در عمل احمد شاه ابدالی فرقهٔ خالصه المعروف سکهاں خروج به غلوّ آورده شهر سیالکوت را غارت نمود[1] و عمارات و منازلِ آں جا را آتش داد[2] ۔ خانه ها ویران و خلائق متفرق و پریشاں شدند من بعد سردار جیون سنگه[3] و صاحب سنگه و تهیا سنگه شهید و موہر سنگه اتادی والا این چهار کس از سکهانِ خالصه شهر و قلعه را متصرف شدند و توجه بر آبادی رعایا گماشتند ۔ چنانچه محلات و کوچه هاے شهر و دکان هاے بازار سیالکوت را بر حصهٔ چهار[8] تقسیم کرده مردم متفرق را از هر جا آورده در قصبه آباد کردند ۔ بعد ازاں سرکار والا یعنی مهاراجه رنجیت سنگه بهادر در سمت ۱۸۶۵ [بمطابق ۱۸۰۸ء عیسوی] مور چال بسته قلعه را افتتاح و قصبه را از مدعیاں انتزاع نمودند ۔ و از سرِ نو بروج و دیوار کهنهٔ حصار را به ترتیب پیوند و ترمیم نمودند ۔ و رعایا را دلاسا و اکابر را بخلاع داده شهر را آباد فرمودند ۔ لاکن تا حال به حد آبادی اول نه رسیده است ۔ درین ولا که به تاریخ سمت ۱۹۰۶ بکرمی و ۱۸۴۹ء عیسوی چهاؤنی صاحبانِ عالی شان انگریز بهادر متصل سیالکوت مقرر شده امید واثق از آبادیٔ سابق سبقت خواهد ربود و پائین قصبهٔ سیالکوت یک جوے است که آں را دیک[4] گویند ۔ در ایام بارشِ باراں جاری ے باشد ۔ و سواے آں خشک ے ماند ۔ گویند که در ایام ماضیه همیشه جاری ے بود[5] در ایام برسات عبور ازو محالات داشت ۔ چنانچه حضرت شاه دولا فقیر که در سخاوت بے نظیر بود براے سهولت مترددین جسر عالی بر آں بست که آں را پل شاه دولاے گویند ۔ و برآمدن دیک از نواحی خیری[10] رہال و مورچه پور[6] و دیلہر و ماجره و آرینه وغیره دیهات علاقهٔ جموں جاری ے[7] ماند ۔ متصل موضع ستی آوان و کرتوپ رسیده گاهے خشک و گاهے رواں ے باشد و ازاں جا زیر قصبهٔ سیال کوت ے رسد ۔ و از قصبهٔ سیالکوت و از دیهاتِ علاقهٔ سیالکوت در گزشته طرف بهوپال[9] والا عملهٔ سودهره ے رود ۔ و ازاں جا متصل

---

[1] کذا فی الجملہ ورنے "نمودند" باید ۔ [2] کذا فی الجملہ ورنے "آتش زدند" باید ۔ [3] ج "چیت سنگه پدر صاحب سنگه" ۔

[4] ب ن ، "یعنی رود کوچک" ۔ [5] ب و ج ، "ے ماند" ۔ [6] ط ، "موج پور" ۔

[7] ج ، "جاری ے آید" ۔ [8] کذا فی الجملہ ورنے "چهار حصه" باید ۔

[9] ط و ب ، "بهوپال" ۔ [10] علاقه جموں سرکار نشان ے دہند ۔ دراں حدود مدام جاری است ۔ چنانچه از پائین موضع خیری

پس آن گاه راجه سالباهن مرز بانِ دکهن تسلط بهم رسانیده از مقام بهتنیر[1] از راهِ ریگستان و حدودِ ملتان در پنجاب آمده لاهور را تاخت و تاراج نمود[2]. و راج گورچند اندرجیت را از حکومت اخراج نمود. و قصبهٔ سیالکوت را لائق سکونتِ خویش دانسته به تاریخ سمت ۱۴۶ یک صد و چهل و شش بکرماجی (دل) به تجدید عمارت نهاد. چنانچه تا حال یک حجرهٔ کهنه از عمارتِ ٹهاکر دوارهٔ سالباهن در سیالکوت نشان باقی ست بعد از امتدادِ مدتِ ممتد رایانِ[3] سرهند پنجاب را متقابض بوده همین جائے را دار الحکومت خود قرار دادند. چنانچه از جانب راجه جس پال والئ سرهند نائبے ساهن پال برادرش سالباهن ثانی خطاب یافته به حکومتِ سیالکوت منصوب گشت. و قلعهٔ خشتی و سنگینِ پخته متصلِ شهر بنائے تازه نهاده رونقِ شهر افزوده قضا را درین اثناء به تقریبے که در ابتدار مذکور است. بقولے در ۳۵۵ه و بقولے دیگرے در ۳۶۰ه هجری (بمطابق ۹۷۰-۷۱ عیسوی) امام علی الحق از عرب برائے جهادِ کفارِ این بلاد فرارسیده در جدالِ راجه سالباهن ثانی در سیالکوت بدرجهٔ شهادت رسید. و اکثر مسلمانان و اصحاب که هم رکاب آن جناب بودند. به شمشیرِ هندئ هنود نابود شدند. از وقوع این حالت سلطان ناصرالدین سبکتگین در ۳۷۱ه (بمطابق ۹۸۱-۸۲ عیسوی) از غزنی تاخت به پنجاب آورد. و به قصاص و انتقامِ حضرت امام شهادت انجام شهر را قتلِ عام و غارت تام و حصارِ سنگین دیوار را انهدام نمودند[4].

پس آن گاه که سلطان شهاب الدین غوری برائے اخراجِ خسرو شاه غزنوی بلدهٔ لاهور را محاصر شد. و لاهور به دستِ او نیامد. لاجرم جهتِ پا قائمئ خود حصارِ سیالکوت که بے چراغ بود. از سرِ نو در ۵۸۰ه مرمت و تعمیر نموده تهانهٔ خود گزاشت. اما شهر معمور نه گشت. سال دویم عزمِ جزم نموده لاهور را افتتاح و سیالکوت را به راجه جموں عطا فرمود. به اهتمامِ راجگانِ جموں شهر نیز رو به آبادی آورد به تاریخ ۸۱۷ هشت صد و هفده هجری شیخا و جسرته کهوکهر سیالکوت را متصرف شده همت به آبادئ آن جا گماشت. بعدهٔ در عهدِ سلطنتِ سلطان بهلول لودهی به سعئ راجه بیرم دیو والئ جموں که در جاگیرِ او عوضِ کشتنِ جسرته مفسد مقرر شده بود. شهرِ سیالکوت خوب تر آبادان گردید. هم چناں در عهدِ اکبر بادشاه راجه مان سنگه که ناظمِ کوهستان جموں و جاگیر دار پرگنهٔ سیالکوت بود. به عمارت

---

[1] ب: "بهتیر". د: "بهیر". [2] د و ج: "نمود" حذف. [3] ج: "رایان" حذف. [4] کذا ولے "نمود" باید.

۴۱ سنبرپال ورثہ قوم گہومن طرف دار سیالکوت

۴۲ عالم گیر پور خدا یار عرف اودہو ورا

۴۳ عالم گیر پور سہار دیرا عرف مونڈی کے

۴۴ علی مردان پور صادق عرف واہیاں والے

۴۵ کور پور ہیوال عرف جونی پور

۴۶ ہکلوتی

۴۷ کیلاسش مندو عرف مونڈیکے

۴۸ کالا کہمن عرف کالا کیوڑ والے

۴۹ ہکہ چیمہ طرف دار سیالکوت

۵۰ محمد اشرف پور بریال باجوہ عرف بدیانہ

۵۱ محمد حسین پور باوا باجوہ عرف گہوسکے ۔

۵۲ محمد اشرف پور کل ہہنل عرف ہندوالی

۵۳ محمد اشرف پور عنایت اللہ عرف فتح گرہہ

۵۴ مراکہی وال ورثہ قوم آوان طرف دار سیالکوت

۵۵ محمد خان پور خیل عرف جہوکے چاپے متصل سوچیت گرہہ

۵۶ ہلیان

[1]۵۷ توپ مولو وال عرف راجوے متصل جالکے و ڈسکہ

[2]۵۸ توپ جہرانہ عرف مرانہ

۵۹ محمد شاہ پور سہار درابچہ واقعہ دوابہ گجرات

از زمینداران طرف دارِ پرگنۂ سیالکوت چہار قوم[3] جات مشہور تر اند ۔ اول گہومن دوم چیمہ ۔ سوم آوان ۔ چہارم باجوہ ۔ و زمینداران دیگر تابع صلاح ایشان اند ۔

تاریخ سیالکوت

سیالکوت نام شہرے است پاستانی کہ او را شلکوت و سلکوت و سال کوت نیز گویند ۔ و سکل پور نیز نام ہمیں جا بودہ است و (بر) ساوتہی نگری ہم نام زد کنند ۔ ایں شہر اکثر گاہ دار الحکومتِ پنجاب ماندہ ۔ بانیٔ اول بنیادش راجہ شل طغائی پاندواں بود ۔ ازاں تاریخ تا تحریر ایں رسالہ تخمیناً بہ قدر پنج ہزار سال منقضی گشتہ ۔ چوں بعد مرورِ دہور آبادیٔ ایں جا غیر معمور گردید ۔ باز بلدۂ لاہور بدستورِ قدیم در عہدِ سلطنتِ راجہ بکرماجیت دارالامارت پنجاب شد ۔ چنانچہ از پیش گاہ راجہ ممدوح رائے اندر جیت پنجابی بہ ریاستِ لاہور مامور بود ۔ چند گاہ رائے مسطور و پسرش راج گور بعد رحلتِ بکرماجیت بہ حکومتِ پنجاب کامیاب بودند ۔

---

[1] ب : حذف ۔ [2] ب : حذف ۔ [3] کذا ، اقوام باید ۔

۹
ابرا ورا بچہ عرف
ابرہ

۱۰
امان اللہ پور سندہی چوہان
عرف دہیرا سندہا

۱۱
امان اللہ پور پنج گرائیں

۱۲
امان اللہ پور جام دلمل
عرف جاکے موضع کلاں است

۱۳
آصف پور سندہار
عرف سندہار والی

۱۴
آصف پور سروپ
عرف باجوہ

۱۵
اکو کھولا عرف
کھولا

۱۶
بہاگو وال متصل سیالکوٹ
ورثہ قوم باجوہ

۱۷
بہادر شاہپور سعد اللہ
مہربان (جہروال)

۱۸
پرتاں والی موضع کلاں
مشہور است

۱۹
بہار تپی . بو علی شیر

۲۰
پہیاں والہ موضع مشہور
است

۲۱
بہادا گوبند کا عرف
بہانڈے والا مشہور است

۲۲
باقر پور پٹھان عرف کلووال
ورثہ قوم کھومن

۲۳
منڈی کاکا عرف کاکا والی

۲۴
منڈی پنجوراں

۲۵
بلانوالہ مشہور است

۲۶
جوری بلاں

۲۷
خانپور لکھو عرف چکرالہ ورثہ
کھتریان بدہیرہ

۲۸
خیرو والی متصل سیالکوٹ

۲۹
دیانت داپور
عرف کالا بہراواں

۳۰
داتا ناکرہ
عرف ناکرہ

۳۱
دہونکل کہ مکان سخی سرور
دراں جا ست

۳۲
رسول پور پنج گرائیں عرف
شیرانوالی کہ خانۂ سردار
منگل سنگھہ دراں جا است

۳۳
شاہ جہان پور ای ورثہ لعل چند
کھمن المشہور لدہر

۳۴
سعید پور حسن متصل
چکو وال

۳۵
سعید پور فتح اللہ

۳۶
شاہ جہان پور بادا
عرف کھوسکی

۳۷
شاہ جہان پور ساندہ عرف
چدہالہ

۳۸
شاہ جہان پور پنج گرائیں

۳۹
شاہ جہان پور بدرا
عرف بدرا . پدہرا

۴۰
شاہ جہان پور علی شیر عرف
بہلنے والی

نام ہندو مریدِ سلطان سخی سرور دراں جا مشہور شده است ۔ و تمام بہرائیاں[1] و معتقدان تابعِ حکمائے ممدوح ہستند ۔ چوباره ہم نام تعلقه است ۔ و لاله اولک نام علاقه کرتی فقیر چند جائے سکونت و اقامت صاحب زاده ہائے سلسلۂ نانکیه است ۔ قصبه بن شہرے بود خورد و جائے پرگنه بود ۔ دریں ولا موضعے خورد است ۔ پنج تپه شاملِ او اند ۔

۱	۲	۳	۴	۵
تپه حویلی	اکبر آباد	تپه گوجراں	تپه جارگاں	تپه سلاہر

قصبه بن از مدتے ویران است و یک موضع خورد شده است و در علاقۂ پہدیال عمله سرکار جموں داخل است ۔ و آرینه نام پرگنۂ خورد بود ۔ دو تپه داشت ۔ یکے حویلی که خاص موضع آرینه باشد و ایں شاملِ سرکار جموں است ۔ دوم چپراڑ که از حدود جموں جدا شده است اما مالکِ آں جا قوم منہاس ہم جدیِ[6] راجگانِ جموں اند ۔ و متصلِ آں قلعه رنجیت گرہه است ۔ که از عہدِ رنجیت دیو والیِ جموں بنائے اوست ۔ فقط

پرگنۂ سیالکوت

سیالکوت ۔ پرگنۂ کلانے بوده که پرگنۂ[2] ایمن آباد و بن[3] و آرینه و پسرور و ہیلل پور و [4]پرگنۂ گجرات[5] و پرگنۂ ہیرات از و جدا شده پرگنه علیحده علیحده شده اند ۔ و پرگنه سیالکوت بموجب دفترِ عہدِ محمد شاہی شصت توپ دارد یعنی علاقه به تفصیلِ حروفِ تہجی

۱	۲	۳	۴
توپ اورنگ پور سلہو کے ہکوراہه	اورنگ پور رحیم موسیٰ عرف مدرکے	توپ اورنگ پور امان اللہ عرف چنو قوم	اورنگ پور عرف دلی کے
۵	**۶**	**۷**	**۸**
اورنگ پور باغبان عرف گوندپور و مرادپور که اکثر دیہات درسته تذکرۂ قانون گویان سیالکوت ازیں توپ	اورنگ پور سرد سوہی عرف سوہیاں	اورنگ پور محمد سلطان	اورنگ پور گوجرا عرف گوجرا متصل کہرتل

---

[1] پ ۔ ن : "بہرائی" ۔ کسانے که بداں درگاه دہل مے کوبند ۔ و نغمات ستائش مے سرایند ۔

[2] ج : "امن" ۔ [3] و و ب : "بن" ۔ [4] ج : "انچلۂ گجرات" ۔

[5] ج : "از دیہات او جدا شده علیحده پرگنه شده اند" ۔ [6] کذا فی اجد ۔ "ہم جد" مے باید ۔

نام تعلقه. دهوده[1] رہیا نام تعلقه. این دو موضع علیحده علیحده اند. کلاں والا مشهور است از پرگنهٔ اورنگ آباد. و پسروہ که خانهٔ سردار جودهه سنگه داماد سردار صاحب سنگه گجرات والا در همین جا بود. چونده باجوه موضع کلانے است در[2] علاقهٔ پسرور. درین[3] جا گنگارام شاعر هندی بوده است. پند کلاں نام موضع. سیروال نام تعلقه.[4] بهروال نام تعلقه. فتح گرهه نام تعلقه. مشهور به کوته از علاقهٔ اورنگ آباد. اورنگ آباد نام پرگنهٔ ایست که در عهد عالم گیر اورنگ زیب ابتدائے خریف و اوائل[5] سنه جلوس عالم گیر از پرگنهٔ پسرور جدا شده است. از ابتدائے عمل سکهان خالصه شهر اورنگ آباد ویران است. گویند درین ولا چند خانه درآن جا آباد شده اند.

پرگنهٔ پسرور پسرور پرگنهٔ ایست که آن را پسرور نیز گویند. از چهار محال مشهورهٔ پنجاب است. که در مصارف کابل در جاگیرِ نواب ناصرخاں در عهدِ چغتائی مقرر بودند. و قصبهٔ پسرور مذکور شهرے است متوسط که از اکابر آن جا خطریان عرف تکیار و دہوسہ مشهور اند چنانچه تالاب پخته مع باره دری و باغ دران جا آراستهٔ لاله سنگت رائے عرف تکیار یادگار است. و شیخ عبد الرحیم ککے زئی از رؤسائے آن جا حکومت پیشه بوده[6] است. و درین زمانهٔ ظهورِ خالصه محمد رضا خوش نویس و دل شاد نام شاعر دران جا مشهور[7] تر شده اند. و بابا خوشحال پوری سنیاسی صاحبِ یمن بوده. درین ولا گلاب گیر سنیاسی از فقرائے هنود خدا شناسیِ خوب دارد و کرم چند برهمن و ماهنا شاه بهابره از دولت مندانِ تجارت پیشه تاجر[8] اند.[9] و کدو شاه نام چهبوته نیز صاحب زر و مروت شده است. و مقبرهٔ میران برخوردار درآن جا زیارت گاه است. و موضع لوہان از پرگنهٔ پسرور دیهے[10] است از قومِ زمینداران عرف لوہان. چون زمینداران آن جا معتقدِ سلطان سرور اند. درآن جا مقام سخی سرور لکهه داتا گنبد دار مرمت نموده پرستش کرده اند. چنان چه حکا

---

[1] ب: "دهوده کرهیا". [2] ج: "از علاقه". [3] ج: "در آنجا". [4] ج: "عبارتی که بالا حذف کرده "دیولی ...... سکونت دارند" این جا نوشته و دیگر از "زنار نام قصبه .... علیحده اند" فروگذاشته. [5] د: "اورائیل سنه" و ج: "اوائیل سنه". [6] د و ب: "شده است".

[7] ج: "از امرای آن جا مشهور تر بوده است." [8] ج: "نام آور".

[9] ج: مزید: "مقبرهٔ میران برخوردار درآن جا زیارت گاه است." د و ب این جمله مؤخر نوشته اند.

[10] ج: "موضع".

رام گور صاحب که فقیر اداسی نانک شاہی ست زیارت گاه است . ہلّو وال موضع کلانے ست . که در عمل داریٔ سردار باگہہ سنگھ مشہوری[1] یافته است . و جائے صدر مقرر شده . لوہرکے نام تعلقه است از علاقه ہلّو وال[2] . قلعه سوبہا سنگھ نام شہرے است که سردار سوبہا سنگھ پسر باگہہ سنگھ موصوف در سمت ۱۸۲۵ [بمطابق ۱۷۶۸ عیسوی] آباد کرده است . پیشتر یک پُشتهٔ ویرانه افتاده بود . که در آں جا زیر درخت بوہر درویشے سکونت داشت . بولاق شاه نام . چنانچه خانقاهِ او درمیان شہر آمده است

قلعه صوبا سنگھ نام قصبه ایست . که پسر دوئم سردار باگہہ سنگھ در سمت ۱۸۲۸ [بمطابق ۱۷۷۱ عیسوی] به نام خود آباد کرده است و تلونڈی پہنداں نام علاقه ایست از تعلقاتِ ہلو وال . داؤد نام علاقه ایست از تعلقهٔ ہلو وال . جاناقدیم آں جا مشہور است . نروتہ نام موضع است از ملکِ درپ . چک ٹنگکو نام دہے ست از ملکِ درپ . بورا[3] نام دہے است از درپ . ٹنگر گرہہ نام قلعه است . اتّل گرہہ نام قلعه است . کنجرور نام موضع است از ورثهٔ زنّار داراں قوم دت . ظفر وال نام پرگنه ایست که در قصبهٔ ظفر وال خانهٔ میا داس کرشن بہگت است . چگل نام موضع است کلاں از پرگنهٔ ظفر وال که وارثِ آں جا قوم برہمن عرف سونک اند . و عہدهٔ قانون گوئیٔ پرگنهٔ ظفر وال بنامِ اوشاں است . و کیلاش پور نام دہے ست از پرگنهٔ ظفروال . ویرو والی نام دہے است کلاں . کہروند و دہوتہل[4] و جہاراچکے و دودہ جسریں ہمه نام تعلقاتِ خورد است . ہیم نگر نام پرگنه ایست که او را سنکہتره گویند . سنکہتره نام زمیندارے بود . عرف دیو که خرقِ عادت[5] داشت . چنانچه ہے[6] او در آں جا پرستش گاهِ[7] قوم دیو است . و دہیوکی[8] موضع کلانے است از پرگنهٔ ہیم نگر که در جاگیرِ دیام سنگھ مہہالیه مقرر بود . وارثِ آں جا زمیندار عرف دیو اند[9] . در ہمیں موضع[10] مصر گلاب رائے و ایشر داس شارح کتابِ لیلاوتی سکونت دارند . تونار نام قصبه خورد است . نسبت کونت

---

[1] ب : "مشہور یافته" . [2] ج : "پدّو دلہی موضع است کلاں که جائے تعلقه است از علاقهٔ ہلو وال" حذف

[3] ب و ج : "بوڑا ولّا" . [4] ج : "دہوتہل" . [5] ج : "مظہر کرامات" . [6] کذا فی الجلد — اغلب مراد او . [7] ج : "پرستش گاهِ قوم دیو است" .

[8] ج : "از دہیوکی موضع است ...... جاگیر صیام سنگھ .... ہمیں مصر گلاب رائے سکونت دارند ...... تونار نام قصبه خورد .... تعلقهٔ این دو موضع علیحده علیحده اند" حذف کرده

[9] ب و ب : "دیو اند" . [10] و : "موضع" حذف .

دوآبہ سوم ریچناب

دوآبہ سوم رچناب است کہ درمیان دریائے راوی و چناب واقع است و بعضے ایں دوابہ را رچنا نامند۔ بداں کہ چشمۂ دریائے راوی کہ او را ایراوتی نامند۔ از کوہ من[1] ہیش کہ مکانے[2] است منسوب بہ مہادیو۔ پرستش گاہِ قدیم است، بر مے جوشد۔ و از پایانِ شہرِ چنبہ مے گزرد۔ و ولایتِ چنبہ بہ سبب باریدنِ برف ہوائے سرد دارد۔ بعد برآمدن از حدودِ چنبہ از علاقہ بسوہلی جاری شدہ پایانِ قصبہ شاہ پور عملہ پرگنہ نور پور مے رسد[3]۔ از ہمیں جا دو نہرِ کلاں کہ بنامِ خسری مشہور است بر آوردہ اند۔ یکے شاہ نہر کہ بہ باغ شالا مار مشرق رویۂ[4] لاہور مے رود۔ دوئم بہ طرف پٹھان کوٹ و دینا نگر و کلانور و وٹالہ مے برند[5]۔ ازیں نہرہا مزروعاتِ دہقاناں را فائدہ بسیارے رسد۔ پس ایں دریائے راوی از پائینِ پٹھان کوٹ و دیہاتِ علاقۂ پسرور۔ امین آباد وغیرہ گزشتہ رونق افزائے شہرِ[6] لاہور مے شود۔ و متصلِ قلعۂ شاہی شاہ گزر است۔ و بہ قصبۂ شاہدرہ کہ مقبرۂ جہاں گیر شاہ بر لبِ دریا واقع است مے رسد۔ و از آنجا بہ حدودِ سید والی و فرید آباد و تلنبہ گزشتہ متصلِ سرائے سندھو[7] بیست کروہیٔ ملتان بہ دریائے چناب و بہت کہ یک جا جاری اند۔ داخل مے گردد و تریمون نام مے یابد۔ و ازاں جا ہر سہ یک جا بہ سندھ ساگر ملحق مے شوند[8]۔ فقط

بیان شہرہا و پرگنات دوآبہ رچناب

قصبہ بسوہلی و مسرور و جسروتہ و رام نگر و منکوت و سانبہ[9] و چکلہ جموں و باہو وغیرہ داخلِ کوہستان سرکار جموں ہستند۔ درپ نام ملکے است وسیع۔ نارووال قصبۂ ایست بر لبِ راوی۔ کہ قوم خوجہ بیوپاری دراں جا بسیار اند۔ و از فقرائے ہندو دراں جا بابا لاہر بیراگی[10] صاحبِ تکیہ بودہ است۔ چنانچہ بر جائے او میلہ روز ویساکھی و جنم اشٹمی خوب مے شود۔ کوٹ نیناں نام قصبۂ خورد است۔ دراں جا سمادھ

---

[1] و: "من اہیش"۔ ب: "من اہیش"۔ [2] کذا فی المجلد "مکانہ" و ے "مقامے" باید۔ [3] ب: "مے رسید"۔ [4] و: "رود"۔ ج: حذف۔ [5] و: "مے بردند"۔

[6] ج: "شہر دار السلطنت لاہور"۔ [7] ب: "سندھو"۔ [8] ج: "مے شود"۔

[9] و: "رسانبہ"۔ [10] و: "بیراگی"۔

انتظار پیغام من بکش . و سر انجام کار خیر و تیاری جنیت[1] را در پیش کن . و غم نخور . که بعد چندیں رنج ترا به گنج خواهد نشانده[2] . هر دو عاشق . عاشقِ سخنِ او بودند . پنجهٔ مراد را به حنائے اجابت منقش رنگیں کردند . هیر رانجهه را به آغوش کشید و آب از دیده ریخت و وداع نمود . و خود به سکونتِ پدرِ مجازی راضی گردید قضا را در همان شبِ تار که ظلمت اللیلِ وداعِ یار بود . هیرِ نامراد[3] را مار گزید . طائرِ روحش از قفس[4] کالبد پرید . آوازهٔ هیهات از هر طرف بلند صدا گردید . دوست و دشمن از حدوثِ ایں واقعهٔ جاں شکن اندوه گیں گردیدند[5] . به هزار غم صغیر و کبیر تابوت لاشِ هیر به سر و دوش ها گرفته روانه جهنگ سیال شدند . و چوچک را خبر کردند . و ازیں اطلاع چون مارِ سیاه برخود پیچید سنگ راه شد که تختهٔ آن سیاه بخت را در حدود من نیارید . و همان جا دفون سازید که مرا جنازه دیدنِ او حرام است . ناچار هیر را درمیانِ راه گهیانه و جهنگ غسل و کفن داده به خاک سپردند . و چهار دیوارِ بے سقف گردِ قبرش کردند . تا حال بر همان منوال است . حجام تیزگام[6] به خبر شادی نام با پیغام بد انجام به طرفِ رانجهٔ ناکام روانه کردند . همان روز رانجهه در خانه رسیده به برادران و خویشان بملاقات کامیاب شده بود . و اقربا و منتسبان از هر جا آمده تصدقات بر سرِ او نثار مے کردند . هر همه اخبار از السنهٔ[7] او شنیده آفرین خوان و از دست آمدن هیر شادان و فرحان مے شدند و مبادی و مهیائے امورِ شادی مے بودند . که ناگاه مخبرِ سبز قدم شادی نام که ملک الموت را نمونه بود واردِ وقت . مژده ناگهان مردن هیر به زبان رانده[8] . رانجهن (به) مجرد شنیدن آه کشید . مدهوش افتاد تا نگاه کنند . و آگاه شوند . بهم زدنی[9] چشم جان در داد . واویلا از همه جا پُر صدا شد . و آوازهٔ افسوس صد افسوس از السنهٔ عالم برخاست . پس او را از روئے خاک به صد سینه چاک برداشته زیر زمیں تدفین کردند . فقط . سه

خوش آں که براهِ عشق جاں داد عشق است که جاں به او تواں داد

---

[1] جنیت : پ ن . گروه کسانے که با لباس شوکت و جلال و جمال با داماد در خانهٔ عروس مے روند .

[2] د و ج : "فشانده" . [3] ب : "را" حذف . [4] د و ج : "در قفس" . [5] ج : "گردید" .

[6] ب : "تیزگام" حذف . [7] کذا فی الجلد ولے "از لسان او" به صیغهٔ واحد مے باید .

[8] د و ب : "بیامور" . [9] کذا فی الجلد ولے "بهم زنی" یا "بهم زنی" باید "بهم ردی" به باے لیاقت بے محل .

نازکش خلانید[1] و گزیدنِ مار به هیر از راهِ تزویر تشهیر[2] داد۔ مردم نقیر و قطمیر۔ صغیر و کبیر زدند۔ که علاجش بدون مقدم و دمیدنِ دم درویش صاحب کرم ممکن نیست۔ ناچار سیدا شیدا العبد الحاج و انتجا عارفِ حال آشنا را بخانه آورد و مارگزیده را پیشِ دیده اش اش نشاند۔ بدیدنِ حکیم بیمار اشک ریخت۔ و غش کرد۔ و به مشاهدهٔ مریض بعجب آه زد۔ و گفت۔ این گزیدهٔ اژدهائے سخت بلا ست۔ خدا به فضل بے انتہا رها[3] داد۔ روزے چند دلبر را به این درد مند در حجرهٔ خالی خالی بسر بردن است۔ و افسون برد دمیدن۔ تا رسیدن دست دهد۔ بہر حال اقربائے نزدیک و دور خلوت منظور کردند۔ و خانهٔ خالی بے شُغل بکامِ گل و بُلبُل گزاشتند۔ شبے هر دو یار فرصت یافته پشتِ دیوار مے شگافتند۔ و روئے به دیار و پا به فرار برداشتند۔ چوں روزِ روشن روشن شد که خاتون چراغ افروخت و دزد مال را بُرد پے گرفتند۔ و تعاقب کردند۔ متصل موضع عادل پور هر دو را یافتند۔ و داوری پیشِ حاکم آں جا که از طرفِ عدلی بادشاهِ دہلی ناظم آں جا بود۔ بُردند۔ و بموجب انکارِ منکوحه و اقرارِ عدمِ دخولِ ناکح نکاح جبراً فاسد شد۔ هیر بالغ عاقل مختار نامه یافته همراه رانجها عازمِ وطن شد۔ چوں به تاریخ سنه ۹۶۱ نه صد و شصت و یک هجری در موضع لگیانه نزدیک جهنگ نازل شد۔ اتفاقاً به مقدمِ والیِ آں جا در خورده او را اہلِ شعور و دانا دانسته ما فی الضمیر پیش او تقریر کردند۔ چه رانجها گفت که مے خواهم۔ هیر را بے خبر از مادر و پدر او در تخت هزاره به خانهٔ خود برم و هیر مے گوید۔ که مرا در خانهٔ والدین بسپار و به رضا مندی آں ها که خدا نموده به خانهٔ خود ببر که مطعونِ هم چشماں و هم سراں نباشم۔ ارتکابِ این باب مایاں به مصلحتِ تو منحصر نمودیم۔ بهتر مدبّر فرمود۔ که تدبیر هیر بهتر است۔ لاکن یکا یک۔ در خانهٔ چوچک رفتن خوب تر نیست که مبادا آں غیور هر دو را از جاں ها مہجور نماید۔ روزے چند تو در خانهٔ خود برو و صلاح و مشوره از برادرانِ خود جوئے۔ و هیر را که دخترِ من است در خانهٔ من نگاه دار۔ من به چوچک که برادرِ من است۔ ساز گاری کرده هیر را به خانهٔ او رسانیده ترا طلبیده۔ نکاح کنانیده خواهم داد و اگر سیال از راهِ انفعال اقبالِ این مقال نکنند من مرد پیر هیر را بخوبیِ تدبیر مثلِ دختران عزیز خود به جهاز و جهیز به تو شادی و مبارک بادی ازدواج کرده خواهم داد۔ یک هفته بخاطرِ جمع در خانه باشش و

---

[1] و: "خلاند"۔ [2] ب: "تشهیر داد۔ مردم" حذف۔ [3] کذا فی الجمیع۔ حط "رهائی داد" باید۔

به کار آورد۔ و طبّاخ دوراں شمس در خوان انداخت۔ سرکه در جلوه ریخت۔ یعنی روزے کیدوئے کج رو و کج پا که یکے از انعام این دل رُبا بود۔ رنگ صحبتِ این هر دو مجلس آرا تماشا کرده و نعمت را خوانِ یغما دیده پیشِ چوچک رفته کاسهٔ راز شکست۔ که هیر بدضمیر به غلامِ نمک حرام چه قسم طعام مے پزد۔ و چه نوع چاشنی ها مے چشد۔ به یک دفعه تنور بدنامی گرم و دیگِ شرم سرد کرده است۔ بمجرد شنیدنِ این سخن چوچک را بجامه مُوشک افتاد و غضب ناک به خانه درآمد۔ و پوست کنده بزن[1] گفت۔ ؎

چه خوش گفت دانا که دُختر مباد اگر باد جز خاک افسر مباد

اے بانو درین زمانهٔ تند بو از دخترِ تو چه گُلِ نو شگفته که دیده هم چشماں باز نتوانم کرد۔ اکنوں خونش مے ریزم۔ و به خاک پنهاں مے کُنم که بُو نه کند۔ زنش خوں گریست۔ و جگر ریخته گفت۔ که به تیغ دادنِ تعزیه موجبِ تشویر و باعثِ بدنامی در صغیر و کبیر (است) نیک تدبیر هماں که دخترِ جواں را به شوهرِ هم گوهر باید داد و به خاندان عالی شان باید فرستاد۔ سیال را ازیں مقال سیلابِ غضب فرو شد و به عُجلت هرچه تمام تر در موضع رنگ پور که به قوم کهیره مشتهر است با سیدا مقدم آں جا کد خدا و از آشنا جدا کرده دادند۔ چوں هیرِ زنجیر به وثاقِ[2] شوهر سکونت پذیر شد۔ بیماریٔ دائمی را دامن گیر و رانجهه جامه دریده و خاکستر مالیده[3] فقیر گشت۔ و در جرگهٔ جوگیانِ ریاضت کوش حلقه بگوش گردید و در خلوت و مراقبه جلوهٔ دوست مے دید۔ روزے شوقِ باطن سر به ظاهر کشید۔ بطرفِ موضع رنگ پور بسر[4] دوید۔ در شهر گدایانه در آمده از هر درے دریوزه[5] مے کرد۔ و ماهِ خود را در هر منزل مے جُست۔ تا آں که به خانهٔ هیر در رسید[6]۔ او را بر بستر رنجوری افتاده دید۔ از مدهوشی او[7] در خروش آمد۔ صدا و ندا کرد۔ که منِ گدا در علمِ حکمت آشنا هر مرض را مداوا دانم۔ اما هیر فقیر را نشناخت۔ و از فضولیِ کلامش بر آشفت۔ و از خانه براند۔ درویشِ دل ریش بیگانه از خویش بیروں از شهر تکیه زد۔ و مقامِ دوام نمود و به کرامت نام برآورد۔ و همه مردمِ عمرانات پیشِ او رجوعات[8] گرفتت[9]۔ و سهتی نام همشیرهٔ سیدا کهیره نیز به خدمتِ فقیر ازو تدبیر جُست۔ آں حیله انگیز خارِ نوکِ تیزِ پائے

---

[1] و : "براں گفت"۔ [2] ج ص۲۲۲ : "بوثاق"۔ [3] و : "ملیده"۔ [4] ج : "بسر" حذف۔
[5] ج : "دریوزه گری"۔ [6] ج : "فرا رفت"۔ [7] ج ص۲۲۲ : "مدهوش یافت و در خروش آمد"۔
[8] و : "پیش آور جوعات"۔ [9] کذا در ے "گرفتند" باید۔

بانو به ادب دو زانو نشسته و دامنش گرفته گفت. الله الله چه جائے این سخن است ـ

گر بر سرو[1] چشم من نشینی   نازت به کشم که نازنینی

بلکه خود تقصیر این عاجزهٔ حقیر که چون تو ماه منیر را از منزل آرام گیر[2] مکلف به ابرام شدم. معاف فرما. خود به فرما. که از کجائی[3] و ارادهٔ کدام جا مے نمائی. و چه نام داری.

چه نامی که مولائے نام تو ام   درم ناخریده غلام تو ام

گرفتم اے عزیز!

اگر شاهی ترا آخر چه نام است   وگر ماهی ترا منزل کدام است

جوان گفت. نام من[4] رانجه. وطن من تخت هزاره. به طلب روزی هر طرف آواره ام.

رشتهٔ در گردنم افگنده دوست   مے برد هر جا که خاطرخواه اوست

مرتبهٔ ثانی هیر به شیرین زبانی پرسید. که اے یار جانی. کدام کار و پیشه مے دانی. رانجه[5] گفت اے مظهر مهربانی. خود مے دانی که از مرد دهقانی جز گاو چرانی چه کار مے آید. پس هیر والا تدبیر گفت. که پدرم سیال چوچک بسے مال دار است. و گاوٗ میشان بزرگ و کوچک او را بسیار و چون تو چاکر وفا دار درکارِ اوست. همراه من بیا و پیشِ پدرم ملازم شو. رانجهن غنیمت شمرد و گفت بسم الله. از تو[6] یک اشارت و از من به سر دویدن.

کوتهی سخن میاں[11] رانجهن پیشِ پدرش مقبول و به خدمتِ مال مواشی مشغول شد. از خدمت گاری او تمام خیل خانه راضی و مشکور. و به نوائے نے نوازئ او همه انسان و حیوان مخمور. روزها در چراگاه و شب‌ها[7] در علف گاه بسر مے برد. و مسماة هیر هر روز نان و پنیر و دوغ و ماست به وقتِ چاشت و قاپ طعام مسلون مالیده به شکر و روغن برائے خوردنِ آن دلدار در بادیه و مرغزار[8] مے برد. هر دو به اتفاق تناول کردند. و خوش دل و به عیش مشتغل مے شدند. مدتے حلوائے بے دود و آب بے عنان[9] خوردند و باهم چون شیر و شکر بسر بردند. تاکه[10] روزگار گفتار زخم چشم

---

[1] کذا فی اصل "بر سر چشم" ولے "بر سرو چشم" باید. [2] و "گیر" حذف. ب و ج: "حرکت ناپذیر دادم". و: "آرام مکلف به ابرام شدم". [3] و و ج: "کجایی". [4] ج: "نام عرفیٔ من". [5] ج: "رانجهن".

[6] و: "از یک". [7] ب و ج: "شب ها". [8] ج: "جنگل".

[9] ج: "آب بے لجام". [10] ج: "تاکه روزگار گفتار بچشم بد دید. و مگس در خوان آنها و مرگ در حلوا ریخت". [11] میان لفظے که به اعزاز پیش از اسم کسے مے افزایند.

بستر دل کشا که برین کشتیٔ آسا مانند ماه جلوه پیرا است۔ از کدام سیاره است۔ کشتی بان بزبان راند که این اورنگ از هیر دختر چوچک قوم سیال والیٔ این محال است۔ که گاه بیگاه همراه دختران هوا خواه به سیر دریا تشریف فرما بوده استراحت درین جا مے نماید۔ رانجهن به دل خیال کرد و فال وصال هیر گرفت۔ ملاح را گفت۔ که مرا خواب در گرفته۔ اگر فرمائی برین چار پائی پهلو فرسائی کنم و دمے دیده باهم نهم[1]۔ کشتی بان گفت۔ اے جوان نادان ترا چه امکان برین مکان که پری پر نتے تواں زد۔ بر نشینی۔ تکیه بر جائے بزرگاں نتواں زد به گزاف۔ بر نائے رعنا انگشتریٔ طلا که در انگشت داشت به دست ملاح داد و عذر خواست ملاح به طمع زر که گفته اند۔

ع   زر بر سر فولاد نهی نرم شود

نرم دل بوده اجازت داد۔ رانجها فی الحال بلا اهمال[2] برآں زریں تخت از بیداریٔ بخت بر نشست۔ و چادر بر رخ پیچیده به خواب ناز رفت۔ اتفاقاً درین اثنا از جانبے سماة هیر مع دختران هم سیر و هم شیر پیدا آمد۔ مشاهدهٔ[3] نعل در آتش شد۔ و یک[4] در آستیں افتاد که این داماد[5] کیسے از کدام جا که بر مقام ما دراز پا (است)۔ اوّلاً ملاح را زیر چوب گرفت۔ و پهلوئش خوب نرم کرد۔ ازاں پس پیش رانجهن[6] آمد۔ به گرمیٔ خشم و سرخیٔ چشم پرده از رخش برداشت و بیدارش ساخت۔ ؎

جمالے دید از حدّ بشر دور   ندیده از پری نشنیده[7] از حور

هیر پری پیکر بیک نظر برو مشتاق تر شد۔ پری وار در شیشه اش افتاد۔ رانجهے چوں دیدهٔ پلک چسپیده بر کشود۔ فی الحال جمال یار در نظرش جلوه گر شد[8]۔ الله الله گفت و سبحان الله خواند۔ ابیات

به مژگاں گوهر شادی همے سفت   دو چشم خود همے مالید و مے گفت
به بیداری ست یارب یا به خواب ست   که جان من ز جاناں کامیاب است

چوں به خود آمد۔ برخاست[9] و عرض ساخت که اے خاتون نام دار۔ گناه ایں مسافر خاکسار که دمے جائے ترا گرم کرده معذور دار۔ به حکم آں که۔ بیت۔ سعدی

کریماں مسافر به جاں پرورند!   که نام نکو شاں به عالم برند

---

[1] و: "هم نهم"۔ [2] و: "اهتمال"۔ [3] ج: "مشاهدهٔ"۔ [4] ب و ج: "بیک در شلوار"۔
[5] و: "داماں"۔ [6] ب، پ، ن: کلمهٔ تصغیر از رانجها برائے محبت۔ [7] ج: "نشنید"۔
[8] ج: "جلوه نمود"۔ [9] ج: "برمی خاست"۔ [10] کذا فی الجلد و لے نے قافیه زد علیه۔

به گل نرگسش از سرمهٔ ناز   ز مژگاں بر جگر ها ناوک انداز

رانجها[1] به یک ناوکِ نگاهش مجروحِ[2] دل گشت. چوں بلبل شور برداشت. آں گل رُخ و سرو رفتار او را درکنار کشید. و نوش از لبِ نوشش به کامش داد. و لب بر لب نهاده مے گفت

مصرع   جانِ تو بر لب رسیده خاموش

دریں حالت خواتینِ اخوانِ چهیں آں خواب گزیں را طعام چاشت آوردند. و خوابیده را پائے مالیده بیدار کردند. چوں برخاست. از پا افتاد و بے خود گشت۔ ؎

چناں بے خود که گوئی[3] مے کشیده   غلط کردم پری در خواب دیده

پس دیوانه طور هر طرف مے نگریست. و زار زار مے گریست. دم به دم مے گفت. هیر کجا رفت هیر کجا رفت۔ ؎

چو ایں نامش گرفتے بر زباں جا   در افتادے بسانِ سایه از پا
ز ابر[4] دیده سیلِ خوں فشاندے   خروشِ ناله بر گردوں رساندے

هرچند نیکاں[5] نصائح و پند به آں ارجمند دادند. که به خیالِ[6] هیر چه دل را اسیر مے کنی۔ تصویرِ خواب نقش بر آب است. مایاں که بسانِ مهرِ منیر مقابلِ ماه رخ تو طلوع پذیر ایم. از پرتوهٔ[7] ما بهره بردار و کام گیر.

مصرع   که از مهر پرتو بود ماه را

چوں رانجهن زخمِ کاری داشت. به مرهمِ تیماری دیگرے بهی[8] نیافت۔ ؎

کمانِ عشق هر جا کافگند[9] تیر   سپرداری نباشد کار و تدبیر

بهر حال از اهل و عیال وداع در خواست. و در طلبِ نگاری هیر سفر گزید. چوں طلبش صادق بود. به منزلِ اوّل به ملاقاتِ پنج پیر فیض پذیر[10] گشت. و از ایشاں براهِ جهنگ سیال اشارت و به وصالِ هیر بشارت یافت و به شوقِ کامل طے مراحل نموده بر گذرِ آب چناب رسید. دریا در جوش[11] و کشتی نایاب دید. خواست که خود را به آب زند. و تن به شناوری[12] دهد. که لُودن نام ملاح که اهلِ صلاح بود نوح آسا او را دلاسا داده کشتی آورد. برنا چوں بر تا[13] نشست از ملاح اطلاع جُست. که ایں پلنگِ[14] خوش نما

---

[1] ج: "رانجهن". [2] د: "مجروحا". [3] ج: "گوهی". [4] د: "چو ابر دیده".
[5] د و ب: "نیکاں". ج: "نیکگاں". [6] ج: "برخیال". [8] د: "بهی". [9] د: "افگند".
[10] ب: "فیض دار". [11] د و ب: "دریا در جوش و کشتی تن گمُه آب". [12] ج: "به موج دید".
[13] "ناو" مقصود است. [14] پنجابی "چرپایه" چوبیں که بر آں مے خسپند.

و مکانِ سوکال[1] ناتھ جوگی کرانہ والا دراں جا پرستش گاہ است۔ و دھرم سالہ و شوالۂ جہاں دیو نیز دراں قصبہ رونق افزا اند۔ شورکوت و شاہ پور ہر دو پرگنۂ خورد دریں ضلع اند۔ کرانہ درمیانِ صحرا یعنی بار مکانِ[2] متبرکِ جوگیاں عرف اوگر است۔ ازاں جملہ پیرِ سوکال ناتھ مرد عارف و کامل بودہ کہ اکثر مردم معتقد (او) آں جا ہستند۔ "ہرکہ[3] در آں جا نذر مے بندد بہ مراد مے رسد"۔

قادر آباد شہرے است از پرگنۂ جہانگیر نگر ہزارہ کہ دریں ولا حاکم نشین آں[4] ضلع مقرر است و یک مندرِ[5] سمادھہ دیوان امیر چند پدر دیوان جوالا سہائے پیشکار سرکار سری مہاراجہ گلاب سنگھ بہادر در ہماں جا ہست۔ کہ دیوانِ ممدوح در سمت ۱۸۹۶ (مطابق ۱۸۳۹ عیسوی) تعمیر کردہ است۔ جہانگیر نگر ہزارہ پرگنہ ایست بر لبِ دریائے چناب کہ ایں جا را تخت ہزارہ گویند۔ سابقاً آبادیٔ کلاں[6] داشت۔ دریں ولا اندک آبادی دارد و زمینداریٔ قصبۂ خاص ہزارہ از قدیم بہ نام خطریاں عرف ہیرہ مقرر است۔ و قانون گوئیٔ پرگنہ نیز از ہماں قوم است۔

داستان ہیر و رانجھا

گویند۔ در سوادِ قصبۂ تخت ہزارہ در موضع تہنے رانجھ بر لب دریا زمیندارے بود مزارع موجو نام قوم جت عرف رانجھہ در خانۂ او ہفت پسر بودند۔ خورد[7] تر ہمگناں دھیدو نام کہ بہ حسن و جمال دلارام بود۔ و مردم عام او را بنسبت[8] قومیت رانجھاے خوانند۔ قضا را موجو[9] پدرش بمرد و برادرانِ گرگ خصال آں یوسف مثال را زمینِ ناہموار بنا بر کشت کار حوالہ کرد[10]۔ آں نازنین وار دریں کار لاچار گشت۔ روزے از راہِ بے قراری آلاتِ زمینداری برہم زدہ زیرِ درختے سایہ دار رفتہ مدہوش خفت۔ و در مدہوشی بہ عالمِ مثال رفت و مشاہدہ کرد۔ کہ دخترِ زیبا تصویر چوں بدرِ منیر بہ حسنِ بے نظیر نامش ہیر خراماں خراماں نزدش رسید۔ ؎

کشیدہ قامتت[11] چوں تازہ شمشاد   بہ آزادی غلامش سروِ آزاد
ز سر آویختہ زلفت[12] چو زنجیر   خرد را بستہ دست و پائے تدبیر

---

[1] و، "سوکال" حذف۔ [2] کذا فی الجلد "مکان"۔ "مقام" باید۔ [3] ج، "ہرکہ درآں‌جا....... مے رسد"۔ د و ب، حذف کردہ۔

[4] ج، "حاکم نشین آں جا ہماں جاست"۔ [5] ج، "مندر جہاندیٔ"۔ [6] کذا فی الجلد "آبادی بسیار باید"۔

[7] کذا فی الجلد "خورد تر" صح "خورد ترینِ ہمگناں" باید۔ [8] ج، "بہ نسبتِ قومیت" حذف

[9] د و ب ص۸، "موجو" حذف۔ [10] کذا فی الجلد "کرد" صح "کردند" باید۔

[11] د و ب، "قامت"۔ ج، "قامتت"۔ کذا فی الجلد وے "قامتش" باید صہ قامتت ت ضمیر متصل بے محل صیغۂ (حاضر نا مقصود۔

[12] د و ب، "زلفیں"۔ "زلفے" باید۔

ساکن ہتابریاں والہ فیض پذیرفتہ در موضع کہنیاں تارد آمدہ سکونت ورزید۔ اکثر مردم مرید او او شدند۔ فقط۔ و موضع رہتل و ضلع کہوہار نیز از علاقہ تپہ ہیلاں اند۔ و موضع میاں وال و بہکی از اعمالِ تپہ میر خان پور کوندل[1] اند۔ ایں ہر دو تپہ را ضلعہ بار نامند۔ میانی قصبۂ ایست بر لبِ دریائے بہت کہ پرگنۂ علیحدہ است کہ سابق نمک از نمک[2] سار بر آوردہ دریں جا فروختہ مے ساختند۔ و محصولِ نمک در ہمیں جا مے گرفتند۔ ازیں جہت نامِ او نون میانی مشہور گشت۔ رئیسِ آں جا از قدیم قوم انند[3] ہستند۔ کہ ملک خطاب دارند۔ و خانۂ بھگت بشن داس ملازم شہزادہ کہرک سنگہ کہ حاکم گجرات چند سال شدہ بود در ہماں جا است۔ بہیرہ پرگنہ است کہ چند تپہ دارد۔ و شہر بہیرہ قدیمی ست اکثر حافظ[4] کلام اللہ دراں جا ائمہ دار بودند۔ و از رؤسائے آں جا راجہ سلامت رائے عرف آنند صاحب ریاست بودہ است۔ و آستانۂ پیر دہیرج ناتہہ جوگی دراں جا تعظیم گاہ است۔ و دوست محمد نام شاعر دراں شہر بودہ کہ اکثر چیستانِ ہندی تصنیف او بہ استماع در آمدہ اند۔ دریں ولا از اکابر مشہورہ دیوان کشن چند عرف ساہنی است و بشن داس چوپرہ نیز از قدمائے سررشتہ[5] دارانِ آں جا بودہ است۔ چنانچہ پسرش لالہ کلیان رائے و خلف او لالہ روپ چند است۔ کہ از پیش گاہ مہاراجہ گلاب سنگہ در جموں خطاب وزیری یافتہ اسم بخوبی پیدا کرد و بہ رضائے ایزدی بہ تاریخ پانزدہم ماہ ساون سمت ۱۹۰۵ بکرم در جموں از جہانِ فانی رحلت نمود۔ و پدرش کلیان رائے تا حال در بہیرہ زندگی دارد و از پراچہ ہائے بہیرہ قطب دین و امام بخش صاحب زر اند۔ و بیوپار ایشاں بسیار است۔ و پیر اعظم شاہ دراں جا خانۂ شہرت بر روئے دارد۔ و لالہ موتی رام کپور اہل کارِ چوب بندی سرکار جموں در قصبۂ بہیرہ شو دوارہ ترمیم نمودہ اسم خود را روشن کردہ است۔ چک رام داس موضع است کلاں ورثہ فقراء اداس سلسلۂ نانک شاہی۔ جہاوری[6] موضع کلانے است از علاقۂ بہیرہ۔ ساہی وال نام شہرے ست کہ دراں جا سالو[7] خوب رنگ مے شود۔ مس گراں آں جا ظروفِ جستی و برنجی بہ وضع پسندیدہ مصنوع مے کنند۔

---

[1] و ج: "کوندل اند"۔ ب: "چوچک است۔ و موضع کیھوا کوندل و موضع بوسال از اعمالِ تپہ میر خان پور کوندل اند"۔

[2] و: "بر آوردہ"۔ ب و ج: "آوردہ"۔ [3] و: "آنند" حذف

[4] کذا فی الجملہ ولے "اکثر حافظین" باید۔ [5] ب: "داران" حذف۔

[6] ب و ج: "جہاوری"۔ [7] و: "سالو خوب رنگ"۔ حذف۔

از لکهی جنگل بر آمده بر ایں قصبه متقابض شد . چنانچه تا حال اولاد او بر زمینداری قصبهٔ کنجاه متصرف اند[1] . و چودهری موهن درانچه از مقدمانِ آں جا مردِ مشهور بود . از اکابر شهر قاضی رضی الدین و لکهمن چند قانون گو بن شبلی[2] سنگه بدهیره بوده است . بالفعل دیوان محکم چند نیز از متوطنانِ آں جا برتر است . چنانچه دیوان موتی رام و رام دیال و کرپا رام ابنائے[3] او باغات و عمارات و تالاب دراں جا خوب احداث کرده اند . و منشی بهوج راج از راجه سوکه جیون مهاجن از چندے[4] در کنجاه سکونت دارد . مردِ خوب بالیاقت است . در علم انشاپردازی سحر سازی مے کند . و غنیمت نام شاعر در کنجاه وطن گاه داشت[5] . که مثنوی نیرنگِ عشق در بیانِ قصهٔ عزیز و شاهد از نازک خیالیٔ او ست . که[6] در عهد اورنگ زیب عالم گیر تصنیف نمود . و از قماش سفیدیٔ دستارِ کنجاهی مشهور است . فقط .

شادی وال موضعے است کلاں از تپهٔ الو درانچه که جواهر مل بدهیره از اولاد سبحان سنگه دراں جا سکونت دارد . کوٹله قلعه دار موضعے است کلاں متصلِ شادی وال که در عهدِ سلاطینِ چغتائی میرن بیگ مغل زر خرید از زمینداراں کرده به نام خود تعمیر ساخته تا حال مغلاں از اولاد او بر زمینداریٔ آں جا متقابض اند . و اکثر مردم هر پیشه دراں جا سکونت دارند . و در عهدِ مهاراجه رنجیت سنگه بهادر باز داں منسارام نام پندت که در عبادت و ریاضت و علومِ نجوم یکتائی[7] داشت . از کشمیر بدر آمده دریں موضع کوٹله جائے پسند کرده به یادِ الٰهی پرداخت . و به تاریخ سمت ۱۸۸۳ در همیں جا در آتش کدهٔ[8] اجل منزل فرمود . تا حال دهونیٔ او یعنی آتش کده دراں جا فروزاں است . موضع کاٹلے کے در وجهِ خرچ دهونی از سرکار معاف است و نبات وسمهٔ خضابی در کوٹله عمده مے باشد . بهیلاں قصبه ایست قدیمی که از وارثِ آں جا زنار دار عرف برهمی است . و زمینداریٔ دیهاتِ مضافاتِ او به قوم تارڑ زمیندار تعلق دارد . و پهالیه[9] و چوگالی از اعمالِ همیں تپه اند[10] . موضع کنبهیاں دهِ خوب است زمینداران آں جا تارڑ اند . و بابا گوپال داس معرفت اساس از خدمتِ بابا مراد داس

---

[1] د و ب: "ازاں جمله در آخریں عهد" حذف . [2] ج: "سبل سنگه بن نندلال" . [3] د و ب: "ابنا" ج: "اتاں" .
[4] د و ب: "از چندے" ج: "از چندیں" . [5] ج: "است" . [6] ج: "که در عهد اورنگ زیب ....
تصنیف نمود" حذف . [7] د و ج: "یکتاهی" . [8] د و ب و ل: "آتش کدهٔ درویشاں که دائم سوزاں باشند" [illegible]
[9] ج: "پهالیه و چوگالیه" . [10] ج: "از موضع کنبهیاں دو .... بابا گوپال داس .... فیض پذیرفته
.... سکونت ورزید . اکثر مردم مرید او شدند . فقط" حذف .

قصبه رلیاله از تپهٔ جیو ورائچ شهرے بود ۔ بر لبِ دریائے چناب ۔ که عماراتِ بلند و باغاتِ دل پسند داشت ۔ و خانه هائے اهلِ دولت و قضات و قانون گویاں اولاد موہن داس وغیره مردم از[1] اهلِ حرفه اکثر دراں قصبه[2] بودند ۔ و آں چه حکایت سوہنی و ماہیوال دربیان گجرات نوشتیم ۔ در ہمیں رلیاله در عشق بازی طنازی[3] داشتند ۔ گویند که ایں قصبه[4] از بد دعائے سوہنی دریا برد شده است حالا اثرِ او نمانده ۔

کوتهاله[5] کهماں موضع بود کلاں از تپهٔ جیو ورائچه بر لبِ دریا که دریا برد شده ۔ دریں ولا آں روئے آب زمینش طرفِ سودهره بر آمده است ۔ و ده[6] خورد آباد شده ۔ و راجه کهن و رائے زاده کے و بکریاں هم دریا برد بودند[7] ۔ و شاملِ سودهره شده اند ۔ کالره[8] موضعے ست از تپهٔ جیو ورائچه متصلِ قصبهٔ گجرات که به سبب جانداری دیوان سنگه مشهور شده است ۔ لکهو وال موضعے است کلاں که چودهری مبارک در آں جا هم مردِ خوب شده است دریں ولا اکثر کهتریاں بیوپاری از قومِ سرین در آں جا سکونت دارند ۔ و بهائی بهارا[9] درویش از سلسلهٔ نانک شاهی هم عهدِ حضرتِ شاه دولا گجراتیؒ در لکهو وال مردِ کامل و عارفِ کامل بوده است ۔ فقط ۔

حاصلاں واله موضع ست ۔ کنجه گراں آں جا صابن خوب تیار مے سازند ۔ و موضع کیراں واله حسبے است مشهور[10] ۔ که چودهری سکندر مقدم آں جا بود و سید نور شاه نقیهه دراں جا عالم و فاضل بوده که مردم روایتِ او آں جا در معاملاتِ شرعی قبول داشتند ۔

قصبهٔ کنجاه عمله تپهٔ ابو ورائچ شهرے است باستانی که بنا[11] نهاده راجه کنج پال برادر زادهٔ راجه کهسال قوم طور به تاریخ سمت ۸۱۰ هشت صد و ده سال جلوس بکرم پال است ۔ اولا قومِ خطریاں مالکِ آں جا بودند ۔ چنانچه ازاں جمله اقوام عرف نیر تا حال بر قدرے اراضی مهاجن متقابض اند ۔ به مرورِ ایام کلچو نام قوم[12] ورائچ

---

[1] الف و ب: "از" حذف [2] الف و ب: "قصبه" حذف ۔ [3] الف: "طبازی" ۔ [4] ج: "تقبه"

[5] ب: "کتهاله کهنان" ۔ ج: "کوتهاله کناں" ۔ [6] الف و ب: حذف کرده ۔ [7] ب: "بوده شامل"

[8] ج: "چنانچه کالره دیوان سنگه والا نامِ او اشتهار دارد"

[9] ج: "و بهارا درویش ...... مردِ کامل و عارف بوده است" ۔ حذف ۔

[10] ج: "مشهور که چودهری سکندر ..... سید نور شاه نقیهه ..... در معاملاتِ شرعی قبول داشتند" ۔ حذف ۔

[11] ج: "بنا نهادهٔ راجه کنج پال برادر زادهٔ ...... جلوس بکرم پال است" ۔ حذف ۔ [12] ج: "قوم" حذف

کلاں تا حال بدر مے آیند[1] ۔ پائینِ شہر جلال پور و سلام گرچہ یک جوئے دوارہ نام جاری است ۔ اما در ایام برسات[2] آبش[3] رواں مے باشد ۔ و دیوان شیو ناتھہ پانڈہ کہ بہ اقتضائے[4] نمک حلالی ہمراہِ چودہری رحمت خاں در قلعۂ رہتاس از دستِ نواب بلند خاں کشتہ شدہ از[5] ساکنانِ جلال پور بود ۔ و از متوطنانِ قدیمِ[6] ایں موضع از کھتریانِ قوم سیٹھی و سوری و اُوپل و بہلہ و مہتہ وغیرہ اند ۔ چنانچہ لالہ ہیچ رام اوپل[7] در سمت ۱۸۳۲ بہ ہردوار گنگ رفتہ جاں بحق تسلیم نمود ۔ دخترِ صلبی او والدۂ ایں بندہ است ۔ دریں ولا از پنچانِ شہر سلطان سنگھ عرف سیٹھی، ترانن سنگل و رام گود وِج و کوتی ل و کنہیا لل بہرہ عرف باہری و دہاری ل عرف بہیین و مول راج بہوترہ ۔ گنیش داس و آتما رام مہتہ و موتی رام بہلہ مشہور اند ۔ و از اکابرِ نوکری پیشہ دیوان رتن چند و کشن گور برہمن عرف وید آدمِ[8] اشراف بودند ۔ و مہتہ خیالی رام و مصر لاہو رام و بھائی رام جی ل دیوالہ مردِ درویش و ریاضت کیش بودہ اند ۔ و باغچہ ہائے خورد از کوتو باہری و دیوان رتن چند[9] وید و رام گور وِج بر جوئے دوارہ ہستند ۔ میاں غلام قادر نظمی کہ در اشعار گوئی فارسی و ہندی انشا پردازی و محاورات کتاب ہائے متداولہ و خوش نویسی ۔ خطوط ہا دست گاہِ کمال داشت ۔ و بہ تاریخ ۱۲۴۴ھ یک ہزار و دو صد و چہل و چہار ہجری کالبد عنصری را فرو گزشت فقط ۔

یارو نام مخنث ہم دراں جا بودہ است کہ در ہنرِ رقاصی و بذلہ گوئی بطور مخنثانہ[10] یگانہ بود و مسجدِ او در جلال پور نشانِ او باقی است ۔ و شاگردانش دراں جا بسیار اند و در جلال پور بابا سسیلا و بخت ل سوری درویش اُوداسی نانک شاہی المشہور رہاس بودہ اند ۔ و اکثر مردمِ ہنود مرید آنہا اند ۔ تا ہذا الیوم[11] اولاد اوشاں گدی[12] نشینی دراں جا دارند ۔ و یک موضع اٹھرہ پور متصل جلال پور زر خرید اوشاں از قدیم است ۔ و نفایتِ تحریر بہ صیغۂ الخ بہ آنہا معاف است ۔ **فقط**

---

[1] کذا فی الجلد "مے آیند" ۔ "مے آید" باید ۔ [2] برسات (ہ ن) یعنی برشکال ۔ [3] ج: "رواں مے دارد" ۔

[4] ج: "مرد نمک حلال بود" ۔ [5] ج: "از ساکنانِ جلال پور بود" ۔ [6] ج: "قدیم" ۔

[7] ج مزید "مرد اہل بود" ۔ [8] ج: "چیلہ بابا جتو تیز مرد مشہور است ۔ با ریاضت بودہ است" ۔ مزید نوشتہ ۔

[9] ج: "وید و رام گود وِج" ۔ [10] کذا فی الجلد و "بطور مخنثاں" درست است یا مخنثانہ

[11] ج: "حال" ۔ [12] پ ن، تخت و مسند ۔ و ایں کلمہ ترکیب فارسی نادرست است کہ یک لفظ ہندی و پنجابی ست و دیگرے فارسی

علامت منزل مستقل فرمودند. درین ولا ویران است و نزدیک کوت میرحسین و چودهووال خانقاهِ حضرت حافظ حیات است. که در عهدِ احمد شاه مردِ عارف بود و به تاریخ ۱۱۸۵ه یک هزار و یک صد و هشتاد و پنج هجری رحلت فرمود. درویشان و مریدانِ او تا حال گشت کاری به دستِ همّت خود نموده آب و طعام به مسافران صبح و شام مے دهند. و در سالے به تاریخ نوزدهم ۱۹ محرم یک بار میلهٔ کلاں در آں جا مے باشد. تانده دسے ست در زمینِ موتهه سعاد الدین علاقهٔ تپهٔ چیجاں که به واسطهٔ سکونتِ قوم تُبانه مشهور است. بهاگو وال موضع کلانے ست از تپهٔ جیو[1] درانچه عملهٔ پرگنهٔ هیرات که چودهری غلام خاں در آں جا مرد مشهور بوده است و اکثر مردم خطریاں[2] در آں جا سکونت دارند. لکهن وال موضع کلانے است مثل قصبهٔ خورد. که اکثر عُرف هائے خطریان[3] بوبجاهی[4] در آں جا ساکن اند. و چودهری فتح محمد مقدم آں جا آدم نیک ذات بوده است. و قصبه جلال پور شهرے است خورد. که اقوام خطریانِ هر طبقه و اهلِ حرفهٔ هر کارخانه در آں جا سکونت دارند. در ابتداء موضع بود خورد. از علاقهٔ بندرابن پور سوکها عملهٔ تپه جیو درانچه. چوں چودهری رحمت خاں درانچه زمیندار آں جا سر به بندگی افراخت و در عمل احمد شاه بادشاه ابدالی به تشخیص تمام پرگنهٔ هیرات و گجرات مُستاجر گشت. مردماں را استمالت نموده در جلال پور آباد کرد. خصوص چوں شهرِ گجرات را سکهاں ویران[5] ساختند. اکثر کساں در جلال پور زیر سایهٔ چودهری مذکور آسائش گزین شدند. چنانچه چودهری ممدوح به تاریخ ۱۱۷۳ه هجری [مطابق ۱۷۵۹ء عیسوی] قلعه متصلِ[6] پُشته کُلاچور به نام پدرِ خود اسلام گڑهه نام نهاد و مسجد و چاه تعمیر نمود. و بر لب جوئبار دُواره پائینِ قلعه باغ بمیر است. درمیانِ قلعه هم آبادی خطریاں و برهمناں وغیره خوب به وقوع آمده و میاں احمد یار شاعر پنجابی مصنفِ قصهٔ کام رُوپ در همیں سلام گڑهه بوده است. درین ولا از چند مدت در موضع نورالله[7] مغرب رویهٔ گجرات رفته سکونت اختیار کرده است. فقط. کلاچور موضع است متصلِ سلام گڑهه گویند که ایں موضع کلاچور در ازمنهٔ ماضیه شهرے کلاں شده[8]. که راجه کلاچند نام آں جا را آباد نمود. و ایں پُشته سلام گڑهه واله محل خانهٔ راجه بود. چنانچه از آں جا خشت هائے

---

[1] و: "صورانچه". [2] و و ب: "خطریاں". [3] ج: "کهتریاں" و در حاشیه "خطریاں". [4] و ج: "نوبجاهے"؛ (د پ س): نبی پنجاه و دو نمبر. [5] کذا فی الجمله "ساخت" و "ساختند" باید. [6] متصل حذف.

[7] ج: "خوب ردیه". [8] کذا فی الجمله "شده" و "بوده" باید.

قسم[1] به راستی سخن که درین سخن تکلّفے نه و تصنّعے نیست. بلکه در هیچ تواریخ هیچ مورخے شلش حاکمے سخن ور و همه دانے و دانش ور نشان نه داده است[2]. ازین است که صاحبانِ اقبال بلند و خداوندانِ فرنگ و هند پرورش او ما یوماً فیوماً منقوشِ خاطر و مضمرِ باطن مے دارند. امید[4] که به معدودے به درجهٔ عالی و رتبهٔ اعلیٰ خواهند رسانید. که جوهرِ قابل است و مردِ هوشیار و مزاج دانِ جنابِ صاحبان است*. فقط

باقی مانده احوالِ دوآبه چج

دیگر قصبه دنگه[5] اول موضع خورد بود به اسمِ شاه جهان پور قایم علاقه چه بالا چودهری دلی داد مقدم[6]. آن جا کهتریان وغیره مردمان اہل حرفه را از هر جا فراهم آورده در آن جا آباد کرد. ازین موجب قصبه مشهور شده است. و مهاراجه گلاب سنگه جموال در عمل داری خود در آن جا یک مندرِ مهادیو به تاریخ سمت ۱۸۹۶ یک هزار و هشت صد و نود و شش بکرمی بنا نهاده پرستش گاهِ هنود مقرّر[7] نمود. و از سکنائے[8] آن قصبه لاله جسومل وکیل نیک ذات و روشناس سرکار بود و لاله گنداملِ بهل هم مردے کار گزار بود فقط. عالم گرهه موضع ایست از تپه هکیا وارثِ آن جا قوم کهتری عرف سوبتی از اولاد برهم داس و رائے چند هستند. و حضرت محمد اکبر بادشاه نوبتِ اوّل که به سیرِ کشمیر متوجه شدند. در آن مقام[9] نشست گاه چوکهندی نام عمارت نهاده

---

[1] ج: عبارت دیگر است که د و ب حذف کرده - به مقتضائے رعیّت پروری به نسیم و صبا نگه است. که یکے بے مشورت دهقان دست به خرمن نکند. و دیگر بے مصلحتِ باغبان پائے به گلشن ننهد. اگر باد به گوشش رسانیده که آتشے بر خسے جدیده آب را فرموده تا خاک در کاسه اش کرده" (قسم - حذف)

[2] ج: "تکلّفے"

[3] ج: "مصداقِ این حال و شاهدِ این مقال مهربانیِ صاحبانِ بلند اقبال بر حالِ خجسته خصالِ او کامے است که فیض رسانی و پرورش ما یوماً فیوماً منقوشِ خاطر و مرکوزِ باطن مے دارند":

الٰهی تیرِ هدفِ موعظت به مفحوائے این فرد بر هدفِ اجابت موصول و کارگر گرداناد - بیت

این مناصب که دیدهٔ جزوے ست کارِ کلّی هنوز در قدر است

[4] ج: عبارت "امید که به معدودے .... مزاج دان جنابِ صاحبان است فقط" حذف کرده.

[5] ج: "موضع بود باسم شاهپور، از".

[6] ج: "رئیس".

[7] د و ج: "مقرّر" حذف

[8] ج: "از سکنائے آن قصبه .... مردِ کار گزار بود. فقط" حذف کرده

[9] ب: "درانکام". ج: "به سیرِ کشمیر متوجه بودند - مقام در آن جا نمودند و حکم احداثِ نشست گاه که اورا چوکهندی گویند - داده اند - چنانچه بالفعل چوکهندی ویران شده - اما علامتِ دیوار ها باقی است.

[10] کذا فی الجلد. دو مرتبه "آن جا" دو بار درست نیست - یک بار کافی است.

میان محمد بخش تحصیلدارِ گجرات

اگرچه[1] این همه کسان در عهودِ سوالف در نظامتِ ملکِ گجرات گوے نیک نامی برده اند. امّا بالفعل در عهدِ صاحبانِ عالی شان سرکارِ عالی انگریز بهادر که جوهر شناس و قدر دانِ اهلِ هنر اند. رفعت عوالی مرتبت میان محمد بخش صاحب که به تحصیل و تحصیل[2] داریِ علاقهٔ گجرات افتخارے دارد. در انواعِ خوبی ها شرف و امتیاز[3] بر دیگران دارد. چه[4] به مکارمِ اخلاق و محاسنِ اشفاق[5] تسخیرِ دلهاے خلق الله مے کند. و با وسعتِ علاقه داریِ سترگ و شواغل[9] بزرگ و کثرتِ امورِ سرکاری به تحصیلِ علومِ غریبه و مطالعهٔ کتبِ جمیله و حفظِ قانونِ انگریزی و ضبطِ آئینِ بلند تمیزی و قواعدِ حساب و شمار و علومِ تواریخ و اخبار و مقالات و آدابِ ملوک و رسائلِ فنونِ سلوک شغلِ خاطرِ خطیرِ اوست. ؎

داغے هست عطارد از سخن دانیِ او — خورشید کباب از دلِ نورانیِ او
ابروے هلال تا قیامت نرسد — در بابِ شگفتگیِ پیشانیِ او

زهے شیرین تبسّم نمک خوانِ تکلّم که کلامِ معجزه نظامش به "تخلقوا به اخلاق الله" کامیاب زبانِ[6] عذب بیانش به نباتِ "انبتک[7] الله نباتاً حسنا" بهره یاب.

گر سخن هاے تلخ زهر آگیں — بگزرد بر لبش شود شیرین
هر که رخسار او ندید چه دید — وآں[8] که نشنید زو سخن چه شنید

---

[1] ج صفحه ۲۱ "اگرچه این حکام که بالا ترتیبِ ارقام یافته در نظامتِ چکلهٔ گجرات گوے نیک نامی برده اند."

[2] ج "که به تحصیل داریِ این پرگنه". [3] ا و ج ب "امتیاز دیگر".

[4] ب "چه بمکارمِ اخلاق و محاسنِ اشفاق تسخیرِ دل هاے خلق الله مے کند".

[5] ج صفحه ۲۱ عبارت دیگر نوشته "آن که محیط و مسخرِ قلوبِ معشرِ بشر است. چه تذکره شاید که خود به عالمے چون اشتهارِ مهر روشن. چه از گرم جوشی و نیکو معاشی اش همه مردم صغار و کبار شکر گزار رعایا آباد و زراعت ازدیاد و تحصیلِ معامله بر وقت. اوامر و نهی او بر قانونِ عدالت. آئینِ نظامت و کارِ سرکار و امورِ صاحبانِ ذوی الاقتدار به دیانت و امانت به نوعے سرانجام مے دهد. که بر سرخ و سفیدِ اعداے اصلا چشم سیاه نمے کند. و جز رضا مندیِ خداوندانِ نعمت مطمحِ نظر ندارد. این همه خود دعوی به سرمایهٔ علمی چنان دستگاهے دارد که معقولاتِ عشره و جواهرِ خمسه به نوک شگافیِ حرفِ او مے رسند. و در حکمتِ عملی و فعلی او فکرِ بو علی نارسا و فلسفتِ افلاطونی نا آشنا سخن."

[6] ا "زبانِ عذب بیانش". [7] ا "انبتک الله نبات را حسنا".

[8] ا و ب "هر که سخن او نشنید". [9] کذا فی الاصل شاید که جمع از شغل "اشغال" درست است. یا شغل شواغل.

۹	۱۰	۱۱	۱۲
زعفران خاں یک ماہ	رائے آتما رام پوری دو سال	عقرب خاں سہ ماہ	پنڈت جیوا رام سہ ماہ

عہد سردار گوجر سنگھ ۔ عرصہ ۲۲ سال

۱	۲	۳
دیوان سوبھا رام باندہ	دیوان دل باغ سنگھ سہ سال	دیوان سردھا رام

عہد سردار صاحب سنگھ پسر سردار گوجر سنگھ ۔ عرصہ ۲۶ سال

۱	۲	۳
دیوان رتن چند برہمن عرف وید	دیوان چیت سنگھ کلال	دیوان حکم چند عرف سرکھتری

عہد سرکار مہاراجہ رنجیت سنگھ بہادر عرصہ ۳۹ سال ابتدائے سنہ ۱۸۶۶ بکرمی الیٰ سمت ۱۹۰۵
لغایت عمل داری مہاراجہ دلیپ سنگھ ۔

۱	۲	۳	۴
فقیر عزیز الدین و خلیفہ نور الدین دو سال	صوبا سنگھ کھتری عرف منی شش سال	دیوان گنگا رام دو سال	عالم سنگھ و لالہ دیوی سہائے کھنہ دو سال
۵	۶	۷	۸
بھگت بشنداس گماشتہ کنور کھرک سنگھ ۔ دو سال	دیوان کشن کور وید یک سال	جوگ بنو چرن یک سال	خلیفہ نور الدین سہ ماہ
۹	۱۰	۱۱	۱۲
مارٹن نصارے فرنگی صاحب بہادر دو سال	دیوان شو دیال و مصر رام کشن یک سال	جان ہوم صاحب فرنگی یک سال	لالہ کنہیا لال دوگل دو سال
۱۳	۱۴	۱۵	۱۶
لالہ کاشی ناتھ و گنڈا سنگھ معہ اہل کاران مہاراجہ گلاب سنگھ بہادر نہ سال	مصر امر چند برادر زادہ راجہ لعل سنگھ دو نیم سال	گوبند جس کھتری دو سال	دیوان بیشن سنگھ یک سال

عهد فرخ سیر بادشاه . دو تن . ۶ سال ۲ ماه

۱	۲
سید[1] جلال دو نیم سال	میر احمد خاں و رائے ہرکرن داس للعه سال

عهد محمد شاه بادشاه و احمد شاه پسرش

ربعه سال   عشه سال

۱	۲	۳	۴
عمر خاں و سندر داس دو سال	میاں مصاحب بیگ یک سال	محمد امین یک سال	شیخ فاضل ۶ ماه
۵	**۶**	**۷**	**۸**
خودمند خاں[2] یک سال	بخشی رام سہائے نُه سال	راجه گوردت مل هشه سال	رائے ساہنی مل یک سال
۹	**۱۰**		
دیارام کرپارام و دیانت رائے کھتری یک سال	لاله امیر سنگھ و لاله شام سنگھ للعه سال ہر دو		

عهد احمد شاه درانی[3] . لعه سال ۲ ماه

۱	۲	۳	۴
یار جنگ خاں[4] یک سال	محمد زین خاں یک سال	خوجه مرزا خاں یک سال	نور الدین خاں ۶ ماه
۵	**۶**	**۷**	**۸**
چودہری رحمت خاں درانچه و الله داد خاں دو سال	رستم خاں یک سال	منسا رام ۶ ماه	جنگ[5] علی خاں ۲ ماه

---

[1] ب: "سید جلالی دو نیم سال". [2] ا: "خودحد". ب: "خودمند". ج: حذف. [3] ا: "ربعه سال ۲ ماه"، ب: "ربعه سال" ج: "عشه سال". [4] ب ص ۹۲: "نیاز جنگ خان".

[5] ا: "علی خان". ب: "قلی خان". ب: منسا رام ۶ ماه نیز نوشته.

در عہد شاہ جہان بادشاہ ۔ سے اسامی للعہ سال ۳ ماہ

۱	۲	۳	۴
لعل چند گماشتہ نواب علی مرداں خاں للعہ سال ۳ ماہ	مرلی رام دیوان للعہ سال	میر خاں سے سال	رائے[1] ہرنرائن قانون گو عہ سال
	۵	۶	
	بدیع زماں سے سال	چندر سین[2] کھتری لعہ سال	

در عہد اورنگ زیب عالمگیر بادشاہ ۔ لضہ سال

۱	۲	۳	۴
محمد اسحاق سے سال	محمد رضا سے سال	محمد تقی دو سال دو ماہ	امین بیگ دو سال
۵	۶	۷	۸
سید جواد و شیخ محمد اللہ داد دو تن للعہ سال	دلاور بیگ یک سال	بہادر خاں[3] و شیخ محمد سراج دو تن للعہ سال ۔ سے سال	ابو الفتح سے سال
۹	۱۰	۱۱	۱۲
تقی بیگ یک سال	جادو رائے کھتری ۵ سال	رضی الدین دو سال	محمد رستم خاں لعہ سال
۱۳	۱۴		
اوتم سنگھ سے سال	ایزد بخش سے سال ۵ ماہ		

در عہد بہادر شاہ بادشاہ ۔

۱

گماشتہ منعم خاں
ضہ سال

---

[1] ج: "رائے ہرنرائن سی و دو سال"

[2] ب: "چیداس کھتری"۔

[3] و: "للعہ سال"۔ ب: "مہ سال"۔ ج: "جداگانہ۔ بہادر خاں للعہ سال و محمد سراج سہ سال = مہ سال"۔

[4] و: "یک سال" ج: "ضہ سال"۔

ج: "گماشتہ منعم خان"۔ ب: "کمال الدین منعم خاں مہ سال"۔

چناں مستانه بر آتش گذر کرد که از بدمستی اش آتش حذر کرد
سر[1] جانانه بر زانو نهادش لبش بوسید و رو بر رو نهادش
ز دل داری چناں در بر کشیدش که جاں در تن ز جسم خود دمیدش
چو از خواهش حصولِ مدعا کرد زباں بر انجمن گرمِ دعا کرد
الٰهی شامِ ایں تاریک روزاں چو صبحِ روزِ وصلم بر فروزاں
شب هر سوگوارے خنده[2] زا کن دلِ هر بے دلے عشرت فزا کن
به آتش گفت آں گه کاے جگر سوز! ز روئے لطف چوں رویم برافروز
طریقِ وادیِ ایمن دراز است به بالِ شعله ام نخچے نیاز است
چناں شد از دم او[3] شعله سرکش که در دم کرد خاکش هم چو آتش

چو سوخته تودهٔ خاکستر شده خاکِ آں به دریائے گنگ رسانیدند۔ و بر سوختگاه او[4] گنبدے کوچک تعمیر نموده پرستش گاه کرده اند۔ اکثر مردم دراں جا رفته به نام راوری بهگواں نذرے مے بندند۔ مشکلِ شاں ایزدِ توانا آساں مے سازد۔ فقط

حکامِ گجرات

چوں[5] از تحریرِ کیفیت قصبهٔ گجرات فراغت یافت۔ اندکے از اسم نویسیِ حکام[6] ایں چکله که از عهدِ اکبر بادشاه تا ایں ایام وساده[8] پیرائے حکومت شده اند خامه و نامه را زیب و زینت مے افزاید۔ چنانچه[7] تفصیلِ آں در عهدِ جلال الدین اکبر بادشاه ابتدائے سنه ۹۹۶ هجری (مطابق سنه ۱۵۸۸-۸۹ عیسوی) سے ۳ اسامی ۱۷ سال۔

۳	۲	۱
ابوالقاسم خوجه سرا دو سال	کبیر داس کهتری ۱۰ سال	قاسم خاں امیر کلاں ۵ سال

در عهدِ نور الدین جهانگیر بادشاه۔ ۵ اسامی ۲۱[11] سال

۵	۴	۳[10]	۲[9]	۱
دلاور بیگ مغل ۳ سال	تخت مل کهتری ۸ سال	امانت رائے کهتری ۵[11] سال	هرنبش لال کهتری ۲ سال	میر ابوالقاسم خوجه سرا[?] گور ۳ سال

---

[1] و: "مصاریع ایں دو شعر را درهم کرده ربط و توالی نماشته"۔ [2] و: "خنده زو کن"۔ [3] ج "۲۱۵"، "او" حذف

[4] کذا فی الجلد "سوختگاه او" ولے "سوختگاه اوشاں" باید۔ [5] ج: "چوں از تحریر ۔ ۔ ۔ ۔ فراغت یافت" حذف۔

[6] و و ب: "حکام ایں چکله که از عهد اکبر بادشاه تا ایں ایام"۔ ج: "حکام نیک نام ۔ ۔ ۔ تا ایں زماں در چکله گجرات"۔

[7] "چنانچه تفصیلِ آں" و و ب حذف کرده۔ [8] و: "وساده سرائے"۔ [9] ب: "هرنبش رائے"۔ [10] ب و ج: "دیانت رائے"۔

[11] و ب و ج: "یک سال" ولے بحساب ۵ پنج سال، مجموعه ۲۱ سال مے تواند بود۔

لب همشیرگان[1] با ناله دمساز درونِ یک دلان با آه همراز
چنان شد آهِ سرد از سینه تا سر که گوئی گرم شد بازار محشر
پری پیکر[2] بری از غم خرامان پری مانند با تختِ سلیمان
کشیده چون ستونِ سرو[3] قامت کشاده رُو چو خورشیدِ قیامت
[4]ز تابِ هر انجم ریز ماهش بر آلوده به قد زلفِ سیاهش
شعاعِ آن رُخِ تابان تر از شور سنان مے زد بچشم مردم از دور
چنین تا اندک گذشته کوتاه[5] حسابِ[6] ره چو روزِ عمرِ آن ماه

چون منزل گاه آن ماه بر تالابِ بهاگ مل که جائے پسندِ دل است مقرر[7] شده بود۔ نزدیک رسید۔ دید[8] که بنا بر جلوس شاه و عُروس تختهٔ فراخ یعنی چوا[9] شاخ در شاخ از چوبِ صندل و ملاس بخوب اساس ترتیب یافته و گلزارِ شعلهٔ نار در آنجا شگفته به تماشائے آن نو بهار شگفته خاطر گشت و به تاریخ سمت ۱۹۰۲ یک هزار و نُه صد و دو بکرمی (بمطابق ۱۸۴۵ء] در آن مقام نور جلالی نام قیام نمود۔ چنانچه نظام[10] احوالش تمام کرده۔ ے

بنا کردند نارِ شعله انگیز ز دودِ عود و صندل عطر آمیز
پری پیکر نگار شعله کردار وفا پرور عروسِ لاله رُخسار
چو خندان دید گلگل چهرهٔ نار خطا گفتم بهارِ وصلِ دلدار
در اندیشید کاندر پردهٔ پاک نشاید شُد غبار آلودهٔ خاک
روان شد همچون آتش بر لبِ آب که از آب آتشِ خود را دهد تاب
نگارین پائے[11] را در آب بنهاد تو گوئی اندر آب آتش بیفتاد
[12]ز آب اندامِ خود را کرد سیراب بر آمد چون گلِ خورشید از آب
پس آن گه قدمے چون شعله سرکش دو تا کرد از پئے تعظیم آتش
به آتش اندر آمد چون سمندر تو گوئی یافت مسکین معدنِ ند

---

[1] ب و ج: "همشیرین". [2] و و ب و ج: "پری روئے". [3] و: "سیم قامت". [4] و: "زتاب مه".
[5] و: "کوتاه" حذف. [6] و و ب: "حسابِ راه". ج: "حساب ما". [7] و: "مستور".
[8] کذا فی الجلد "دید" ولے "دیدند" مے باید. [9] چوا: یعنی انبار هیزم. [10] ج: "نظام ماست".
[11] و: "پاهی". [12] ترتیب اشعار در ب تغیر یافته.

ماه را مشک راند بر تقویم   غمزه را داد جادوئے تعلیم
چشم را سرمه[1] فریب کشید   ناز را بر سر عتیب کشید
لاله را رنگ ارغوانی داد   سرو را قدر خسروانی داد
در بر آمود سرو سیمیں را   بست بر ماه عقد پرویں را
تاج عنبر نهاد بر سر و دوش   طوق غبغب کشیده تا بن گوش

پوشاک و لباس عروسانه پوشیده و دستار رنگ دار شوہر بر سر پیچیده مانند آفتاب بے حجاب از پردهٔ سحاب طلوع نمود . ؎

بر آمد چوں مہر تابنده از در   ز ذوق وصال یار در سر
به حیرت کف زناں اہل نظاره   فغاں برداشتند از ہر کناره
که یارب کیست ایں فرخنده اختر   که ہم مه گشته زد[2] شرمنده ہم خور

فی الحال آتش پرستان نمد پوش تخت شاه مرده و اورنگ عروس دل زنده به سر و دوش[3] برداشته به طرف آتش کده رواں شدند . دراں ساعت عجب ہنگامه برخاست[4] که از ہر گوشه ساز نو برخاست . دہل و نقاره به فریاد آمد و نعرهٔ ناقوس در خروش . ؎

[5]خروشیدن کوس روئینه طاس   نیوشنده را داد بر جاں ہراس
جلاجل زناں از نواہائے زنگ   برآورد خوں از دل خاره سنگ
ز بس بانگ شیپور[6] زہره شگاف   بدرید زہره[7] به پیچید ناف

خویشاں ناله کناں و زناں موئے کناں و برہمناں ناقوس زناں[8] و خلق الله بر کار او حیراں ہمراه تابوت رواں بودند . و ساکنان شہر و شرفائے دہر حمائل گلہا بر گردن او مے ریختند و رخت و نقد به طریق نذر پیش او[9] مے آوردند . و سجده مے کردند . آں خورشید چہر زر و زیور چوں قطرات ابر از مال پدر و (از) خواستهٔ شوہر معه نقد نیاز در رستهٔ بازار و کوچه ہائے رہگذار به دامن محتاجان گداگر از دست خود مے ریخت . ؎

بزرگان جہاں ہمره شتاباں   بر آں مردانه ہمت زن ثنا خواں
پدر چوں خاکساراں خاک بر سر   گریباں چاک تا داماں برادر

---

[1] و : "سرمه عیب کشید" ج : "سرمه عزیب" . [2] و ، ز : "زد" حذف . [3] و د ب : "به سر و دوش"

[4] و د ج : "برخواست" . [5] ایں اشعار از سکندرنامهٔ نظامی گنجوی نوشته شده . [6] و : "شیپوره" ج : "شیپود" .

[7] ج : "بدرانده" . [8] فی الجمله "ناقوس زناں" باید .

[9] ج : "بروئے او" .

است ۔ و حقیقتِ ستی شدن کہ بہ حق رسیدن است از باطن تو ظاہر تر ۔ ؎

ترا گرفت[1] نیست ہرچہ خواہی بکن　　اندکے بہ حسبِ ظاہر کہ رسمے ست بکن

از شاستر ستی جاتم[2] را گوش کن ۔ پس برہمن بہ اشارہ آن خسروِ انجمن دفترے از بر برآوردہ مدارجِ ستی بہ بانگِ بلند بہ توضیحِ واضح برخواند ۔ و دلائل فضایل آن مشرحاً بیان داد ۔ خلاصۂ آن جملہ این است ۔ کہ ستی آنست کہ حق را شناسد ۔ ہرکہ خاوند[3] خانہ را خداوندِ یگانہ داند ۔ خدمتِ او را عبادت شناسد ۔ و حکم اورا فرمانِ واجب شمارد و سوائے شوہر نظر بہ روئے غیر نکشاید[4] و عفت را شعار دارد و عصمت را بکار آرد ۔ اگر شوہرش[5] پیش او بمیرد ۔ بہ مردہ اش خود را بسوزد ۔ این نوع زن بہ منزلے مے رسد ۔ کہ عابدان نہ رسند ۔ و ابد الآباد در فردوس با شوہر ہم آغوشی[6] مے نماید ۔ چہار کس از دار الفنا بہ عالمِ بقا رفتہ رتبۂ اعلیٰ مے یابند اوّل عارفے کہ بہ حق موصول باشد ۔ دوم شجاع کہ در حرب گاہ مقتول گردد ۔ سوم آن کسے[7] کہ بہ حفاظتِ گاؤ مشغول بود ۔ چہارم عورتے[8] کہ برائے شوہر آتش قبول کند ۔ پس رتبۂ این زن کہ ستی نامِ اوست از ہمہ عالی[9] تر است ۔ اگر شوہرِ او دوزخی و گنہگار بود او را چون مار از سوراخِ جہنم بر آوردہ بہ جنّت الماویٰ مے برد ۔ و با او بہ وصالِ جاودانی زندگانی مے کند ۔ ؎

پری پیکر چو حرفِ وصل بہ شنفت[10]　　رخش مانندِ برگِ لالہ بشگفت
بزرگانِ طریقت را بہ فرمود　　کہ بر سازند سازِ دلبرم زود
چو دامانم مکانے[11] پاک جویند　　سراپایش بہ آبِ گل[12] بشویند
بہ تختِ خسروانی اش نشانند　　بسے گوہر بہ رویش بر فشانند
شما باشید زین سان شاہ پرداز　　کہ من سازِ عروسی مے کنم ساز

پس طائفۂ خویشانش[13] بہ تغسیل و تکفین و آرائشِ آن شاہِ تخت گزین[14] دست بکار بردند ۔ و آن گل عذار پری دار در پردہ رفتہ بہ ہر صفتِ خود پرداخت ۔ ؎

---

[1] و: "آفت". [2] "ستی بہاتم". (ب ـ ن) عظمت ستی شدن. [3] ب و ج: "خاوند را خداوند" "خانہ" حذف. [4] و: "بکشاید". [5] و: "شوہر". [6] ب و ج: "ہم آغوش مے ماند". [7] و و ج: "آن کہ". [8] ج: "زنے کہ". [9] ج: "عالم تر". [10] ب صلك: "بہ سفت". [11] کذا فی الجلد "مغاکے" باید. [12] ب و ج: "آب و گل". [13] کذا فی الجلد "خویشانیش" ولے "خویشانش" باید. [14] و: "تخت کہ من". ج: "سرودِ غریب".

بگزر[1] مسیح[2] از سرِ ما کشتگانِ عشق   یک زندہ کردنِ تو بہ صد خوں برابر است

پس مطلعِ[3] نظرِ من ازیں ہمہ[4] ذکر آں است کہ زنِ بے شوہر اگر تمام عمر در بستہ و در ستر گزراند۔ و بہ عفتِ تمام نشستہ از ہوائے دنیا سلامت ماند۔ امّا از زبانِ بدگویاں[5] بے ملامت نے ماند۔ نظم۔

جہاں شیر است در آہو گرفتن   بود[13] بازی ز گرگ آہو گرفتن
نظر کن مریمِ پاکیزہ گوہر   چہ خجلت مے کشیدہ[6] اللہ اکبر
ہماں بہتر کزیں دریائے ہائل   رسانم کشتیٔ خود را بہ ساحل
بہ آتش بر فروزم گوہرِ خود   نمایم مرداں را جوہرِ خود
کنم با بلبلِ خود۔ با دلِ خوش   تماشائے بہارِ باغِ آتش
روا نبود دراں گلزارِ بے خار   گزارد سر بہ بالیں یار بے یار
ز آتش کے دلم گردد مشوش   زرِ بے غش برآید[7] پختہ ز آتش
بسے خود را کہ از خاک است کمتر   ازیں گوگردِ احمر مے کنم زر
بہ یزدانے کہ لطفش کردہ[8] روشن   چراغِ روح را در محفلِ تن
بہ نورِ آں جمالِ آتش افروز   کزد خورشید و مہ شد مایہ اندوز
کہ ہر دم آتشِ آں مہر پرور   شود در سینۂ من شعلہ ور تر
نہ سازم تا نسوزم[9] پیکرِ خود   نخسپم تا نیابم[10] دلبرِ خود
ز آتش چوں سمندر سر نتابم   تبِ ہجرانِ دلبر بر نتابم
چو بر گفت ایں سخن۔ آں دل افروز   ز دل با جوشش زد آہے جہاں سوز
برآمد بانگِ ماتم شور[11] و شیون   ز ہر سو ہمچو ناقوسِ برہمن
زمیں از اشکِ گلگوں گشت گلشن   ہوا از دودِ آہ گرم گلخن۔

پنڈت موہاں چوں سخنانِ حقائقِ ظاہر و باطنِ آں ماہ رو و سیم تن آویزۂ گوش نمود۔ اجازت فرمود۔ کہ لاشک از کرۂ آتش مگزرد و ہمدمِ شوہر بہ عالمِ بالا کہ[12] پیشِ تو آب و آتش برابر

---

[1] و و ب: ہر دو "مگذر"۔ [2] و: "مشیخ"۔ [3] و و ب: "مطلع"۔ [4] و و ب: "ہمہ" حذف۔
[5] ج: "بدگویاں زبانی" (زبانی زاید) [6] و و ج: "اللہ اکبر"۔ [7] و: "برآمد"۔
[8] فی الجملہ "گرد"۔ و لے "کردہ" باید [9] و: "بسوزم"۔ [10] و و ج: "بیابم"۔
[11] و و ج: "شورشیون" بلا واوِ عطف۔ [12] و: "کر"۔ [13] گذار و لے مصرعہ مبہم

واضح تر است کہ عنصر بہ عنصر دیگر استحالہ مے پذیرد۔ چنانچہ ہرگاہ خاک لطیف گردد و خشکیٔ او بہ تری مبدل شود۔ آب مے شود۔ ہم چناں آب[1] ہوا و ہوا آتش مے گردد۔ در اصل ہیولائے ایں چہار عنصر واحد است۔ کہ صورت آں جسم بدو قائم است پس ہرگاہ اجسام بہ فنا انجام نمے گیرند۔ ذات انسان کہ از ہیولائے مقدس است چگونہ فنا قبول خواہد کہ ازیں ثابت شد کہ روح ہمیشہ زندہ مے ماند۔ و تغیرِ جسم عنصری ضروری است۔ پس بر وجود او چہ مسرودی۔ **نظم**

داں کہ ہر چیزے کہ آں پایندہ نیست ؏ ہر کہ دل بندد براں۔ دل زندہ نیست
عرش و عالم جز طلسمے بیش نیست   اوست ایں جملہ اسے بیش نیست
جملہ یک ذات است اما متصف   جملہ یک حرف است اما مختلف
ذرہ ذرہ در[2] دو گیتی فہم تست   ہرچہ بینی جز خدا۔ آں وہم تست

الحق من ذاتِ حق را در وجود شوہر یافتم و نظر از غیر جز[3] واحد برداشتم۔ و آنکہ اطبا گویند کہ روح جسمے ست لطیف بخاری کہ اختلاطِ اخلاط در دل بہ حسبِ مزاج متکوں مے شود۔ و بعدِ اختلالِ اخلاط روح ہم تحلیل مے پذیرد۔ مثلِ حباب کہ از آب ہم مے رسد۔ و باز درو فرو مے رود۔ دریں باب چہ اضطراب۔ کہ کُلُّ شَیْءٍ یَرْجِعُ اِلٰی[4] اَصْلِہٖ راست[5] افتاد۔ قطع نظر ازیں ہمہ دلائل جاں را دم[6] زدن ہیچ اہل فن نگاہ نتواند داشت۔ خواہ بہ مرض خواہ بہ اجل خواہد گذاشت۔ پس بہتر۔ کہ بہ قول حافظ عمل نماید۔ ؎

جاں بہ جاناں دہ وگرنہ از تو بستاند اجل
خود تو منصف باش حافظ ایں بجو۔ یا۔ آں بجو

در شرحِ مسائل او بند[7] کنید۔ کہ خلاصۂ دید است۔ شنیدم کہ صورتِ مرد و زن مثلِ دانۂ نخود تمام است چوں نخود دو پارہ گردد۔ تخم را نشاید و بر ندہد۔ دانۂ بے بر بریاں کردن را شائستہ تر[8] است و کشتۂ[9] عشق را زندہ داشتن بہ خون برابر۔ ؎

---

[1] ج: "آب و ہوا"۔ [2] و: "در گیتی"۔ [3] و: "جز واحد" حذف۔ [4] و: "کل شیء را یرجع عاجلہ"۔
[5] ج: "راست افتاد"۔ ب و د۔ حذف۔ [6] ج: "درین سبیل ہیچ عاقل نتواند داشت"۔ [7] و: "بکند"۔ ب: "پند کند"۔
ج: "بکنند" و "بند کنید" باید نوشت۔ [8] و: "تر است" حذف۔ ب: "است" حذف۔ ج: "شائستہ تر است"۔
[9] ج: "کشتۂ عشق ما زندہ گذاشتن بخون برابر"۔ حذف۔ [10] کذا۔ و مصرعہ ناموزوں۔ رکن اول اوست غلط۔

ز بہرِ تو ہمہ جانہا بہ بازیم / بیا ہرچہ مے باید بسازیم
ز اسباب و زساماں ہرچہ خواہی / زر و زیور بہ داماں ہرچہ خواہی
بدیں ساں ہر یکے از مہربانی / یکے از جان و آں دیگر زبانی
دلش دادند ۔ ہرگز دم نے خورد / غمش خوردند و او یک جو نے خورد

پس آں پری آہ پُر سوز کرد و گفت ۔ ؎

کہ من در عشقِ ایں دلدارِ گل رنگ / دلے دارم بسانِ چشمِ خود تنگ
نہ گنجد دریں دل صبر و آرام / بود آرام مشکل بے دلارام

دریں اثنا پندت رادھے کشن پسرِ مصر بدیا دہر کہ در علمِ شاستر ہم عصر نداشت ۔ ورقے چند از کتبِ ہند در بغل زدہ جہتِ تعلیمِ اندرز و پند پیش آمد ۔ و مسائل در بابِ امتناعِ جاں را کشتن و خود را سوختن ۔ آغاز کرد ۔ ؎

ز حرفش موم مے شد آتشِ گرم / اگر آہن بودے[1] چوں زر شدے نرم
بہ صد[2] نرمی و از بس مہربانی / بہ صد چربی بہ صد شیریں زبانی
بگفت از مکرِ گردوں پر حذر باش / کہ دیوت راہ زن شد پر خطر باش
رضا دہ بر قضا ۔ مندیش و مخروش / بہ صبر و صابری مے سازو مے کوش
ازیں تشویش بگزر کایں محال است / کہ خود سوزی بہر ملت وبال است
چنیں آشفتن و غم ناک بودن / ز دین و از حیا بے باک بودن
چنیں دُرِ سیمیں[3] در گوش سفتش / بسے زریں[4] گفتنی ہا باز گفتش

چوں آں گوہرِ پاک دُرِ سفتۂ واعظ بہ گوش آورد ۔ در جوابش لعل از یاقوت[5] (لب) بہ دامنش ریخت ۔ کہ اے برہمن استاد ۔ در[6] ہر فن تو گفتی کہ جانِ خود را مکش ۔ در کدام شاستر خواندی[7] کہ جان کشتہ مے شود یا بہ آتش سوختہ مے گردد ۔ جان جوہرے است یکتا قابلِ تجزی و قسمت نیست ۔ کہ حکما او را نفس گویند ۔ و علما روح نامند[8] ۔ پس پرتوے ست از ذاتِ ربانی ۔ نہ جسم است نہ جسمانی ۔ کہ او را ذاتِ انسانی خوانند ۔ از کسے[9] راہ فنا را نشاید ۔ بلکہ اجسام کہ مادۂ عناصر است نیز فانی نیست ۔ چہ در علمِ کون و فساد

---

[1] و: "نرم" حذف ۔ ب و ج: "شدے" ولے بہ وزن "بُدے" باید ۔ [2] و: "بہ صبر و صابری"۔
[3] کذا فی الاجلہ ولے "ثمین" باید ۔ [4] و: "ذرین گفتا"۔ [5] و: "لعل از یافت"۔ [6] ب: "در" حذف
[7] ب: "خواندہ"۔ [8] و: "نامند"۔ [9] کذا فی الاجلہ "از کسے راہ" ۔ مبہم است۔ "کسے را روحِ فنا را نشاید" ۔ مفہومے است غالب کہ متکلم بخاطر داشتہ ۔

بوسه بر دست متکلم زد و چشم بر هم نهاد و بخواب خوش غنود ۔ ؎

شبک از خواب شیرین دیده بربست　　ز تلخی هاے آشوب جهان رست

از هر طرف واویلا برخاست ۔ و هنگامهٔ جزع و فزع گرم[1] گشت ۔

به بر سر افشانده از غصه خاک　　چو جامه همه سینه ها کرده چاک
اے دریغا اے دریغا اے دریغ　　کاین چنین ماهے فروشد زیر میغ

چون به تیاریِ منزلِ لاچاری آستین برچیدند[2] ۔ مستورهٔ گریبان دریده از پرده برآمده پوست کنده گفت که بر من پوستین مدارید ۔ پوستِ بے مغز و استخوانِ کم گوشتِ من همراهِ جسدِ دوست به یک آتش بسوزید ۔ که به[3] همراهیِ دلبر دامن به کمر زده ام ۔

دلارامم که از عالم سفر کرد　　به همراهیش خواهم باز سر کرد

ازین واقعه ماتمِ تازه به خانه افتاد[4] و شورِ محشر در شهر برخاست ۔ مادر و پدر بپا افتاده گفتند ۔ که اگر تاجِ شوهر[5] از سرت رفته ۔ ما بر سرِ تو سایه گستریم ۔ غم مخور ۔ غم خوارِ تو ایم ۔ به جوابش پرداخت ۔ اے پدر نامور مے دانی ۔ که در مذهبِ شما است (که) زنِ بے شوهر تنِ بے سر است ۔ پس جسمِ بے جان در خاکستر بهتر نه در خانه خوشتر ۔ سنگِ راهِ من نباشید[6] ۔ که سنگ بر سینه دارم ۔

نخواهم بے جمالش زندگی را　　نه ملکِ جاودان پایندگی را
نهالِ عمر بے برگ است بے او　　جهانِ جاودان مرگ است بے او
به قانونِ وفا نیکو نه باشد　　که من باشم به گیتی او نباشد

(به) مجرد شهرهٔ این خبرِ تذبذب اثر اکابرِ شهر و حاکمانِ دهر گرد آمدند و گرد او حلقه[7] بستند و زبان به نصائح کشادند ۔ و به دادنِ دولت و مال و امید و سوزِ حال[8] جهت گزارهٔ حال او ذمه بردار شدند ۔

بگفتندش که اے دلدادهٔ تنگ　　جگر خون کرده از غم سینه از سنگ
ز دل صبر بشو ۔ زین کار برگرد　　مسوزان دل ۔ مکوب[9] این آهن سرد
نسوزی[10] جانِ خود را اے پری وش　　ز بهرِ مشتِ خاکِ کس نه در آتش
دلت خونین اگر از بهرِ یار است　　یکے گو شد هزاران غمگسار است

---

[1] ب : "گرم" حذف ۔ [2] ب : "برچیدید" ۔ [3] د و ج : "به" حذف ۔ [4] د : "ماتم برخاست" ۔ [5] ب : "تاجِ شوی" ۔ [6] ج : "نباشند" ۔ [7] د : "عهد بستند" ۔ [8] د : "سود حال" ۔ ب و ج : "سوزِ حال" ۔ "سویِ مال" انسب ۔ [9] د : "مکوب" حذف ۔ [10] د : "نسوزد" ۔

چناں سازم سیه از آه عالم   که صبح روز از محشر[1] زند دم
فشارم حلقِ خود از طوق گیسُو   نیارم رحم بر خود یک سرِ مُو
کنم با خاطرِ ناشاد فریاد   دهم صورِ قیامت خلق را یاد
زنم بر سر چو فرهاد از جفا سنگ   چو شیریں مے کنم با جانِ خود جنگ

دریں حالت آں رنجور از جانِ مهجور چشم بر روئے آں حور کشود و آب از دیده ریخت و نفس سرد از سینهٔ پُردرد بر آورد۔ نازنین به آمدنِ اشک خونین ازو در دم واپسیں[2] از جاں غمگین گشت و زبان به تسکینِ آں حزین برکشاد و گفت اے جانِ من و جانانِ من! گریه از بهرِ کیست؟ اگر بنا بر مرگ است۔ مرگ به تو نیست۔ به قولِ حافظ شیرازی ؎ هرگز نه میرد آں که دلش زنده شد به عشق   ثبت است بر جریدهٔ عالم دوامِ ما
دیگر خوفِ مرگ کسے را بود که نداند۔ مرگ کرا نامند۔ یا گمان مے برد که به فسادِ ابدان عدمِ ذاتِ انسان لازم آید۔ پس بداں که موت عبارت است از استعمال ناکردنِ نفس آلاتِ بدنی را مثلِ آنکه صاحبِ صنعت آلات و ادواتِ خود را استعمال نه کند و ذاتِ انسان خود جوهرے ست قائم به خود۔ و مدرکِ[5] معقولات بذات فنا بر او[6] لازم نیست مگر جسم را فنا لازم که او عرض است و با عرض چه غرض۔

حاصلِ[7] ذات تو چو از فلک است   به فلک مے روی دریں چه شک[8] است
عقل و جاں به فلک گزار کند   استخواں بر فلک چه کار کند

نفسے چشمِ دل را بکشا و خود را به بیں که چه حقیقت داری دریں۔ ؎

نظرے کن درا معانی[9] تو   تا مگر خویش را بدانی تو

و اگر گریه و زاریٔ تو برائے پس ماندن و جدا بودنِ من است۔ غم مخور که همراهِ تو ام۔ جُفتے نیم که ترا طاق گزارم۔ و آں رفیقے نیستم که در راه آخرت شفیق نباشم۔ ایں چند کلمه چوں به گوشِ او رسید۔ روی سفید گردید۔ به لباں تبسم کرد و بوسه بر

---

[1] ب و ج: "در محشر"۔ و: "از" حذف۔ [2] ج: "وابستن"۔ [3] کذا فی المجلد "از بهر کیست" ولے "از بهر چیست" باید
[4] و: "بر جریدهٔ دفتر"۔ [5] ب و ج: "بالذات"۔ [6] و: "بر" حذف۔
[7] کذا فی المجلد ولے وزنِ مصرع "حاصل" مے طلبد۔ تا موزوں شود۔ و: "اوّل" زاید نوشته۔ [8] و: "مسک"۔
[9] فی المجلد "معنی" ولے "بدانی" را قافیه "معانی" باید نه که "معنی" تا مصرع نیز موزوں شود۔
نیز فی المجلد "در" نگاشته۔ "درا" باید۔

آن جوان بود – به مرضِ دبا مبتلا گردید. جوان در هر زمان به معالجهٔ[1] آن می‌پرداخت. و گرد سر او می‌گشت و به وقتِ دوا دعا می‌ساخت که خدا او را شفا دهد و مرض او مرا گیرد. چون دعاءِ عاشق مستجاب است. بچه را صحتِ کامل و شفاءِ عاجل (حاصل) و آن[3] نوجوان را حرارتِ غریبه به دل مشتعل[4] شد. و تپِ محرقه چنان او را در گرفت که به گرمیِ آن مغزش به[5] استخوان می‌جوشید —

فتاد آن ناتوانِ لاله رخسار ! چو چشمِ تو عروسِ خویش بیمار
سپاه[6] تپ در آمد تند و سرکش در اقلیمِ وجودش در زد آتش
چنان در استخوان تب سرکش افتاد تو گوئی در نیستان آتش افتاد
ز هر جانب طبیبان جمع گشتند همه پروانهٔ آن شمع گشتند

هرچند حکما به دوا پرداختند. چارهٔ آنش نیافتند. ناچار از سر او برخاستند. و حکم به تصدقات دادند. از هر جنس خیرات[7] و مصارفات به عمل آمد. چون نوبت به چراغ رسید آن نورِ چراغِ کاشانه را روشن[8] شد. که شمعِ مرادِ من گل می‌شود. و روزِ روشن بر من تار می‌گردد. چون شمع قطره زنان به مجلس در آمد.

چو دانست آن مهِ خورشید دیدار[9] که روزِ روشنش[10] گردد شبِ تار
برون آمد ز خلوت جامه زد چاک به سر بر یک بیابان خاک و خاشاک
ز نرگس اشکِ گلگون ریخت گلگل[11] به خرمن ها ز سر برکند سنبل
چو مظلومان[12] به بالینش گذر کرد ز حسرت در سراپایش نظر کرد
چو رنگ[13] رویش از زر زرد تر دید تنِ سیمینش چون سیماب[14] لرزید
به گفت ای ابرِ نیسانِ امیدم چمن بندِ گلستانِ امیدم
کند همسائگی[15] تا سایه با نور مبادا سایهٔ تو از سرم دور
کدامین صرصرِ تند این ستم کرد که شمشادِ ترا چون بید خم کرد
کدامی آهِ سرد این آتش افروخت که جسمِ نازکت را چون دلم سوخت

---

[1] و: "به مخالطهٔ آن". [2] ج: "به معالجهٔ او". [3] ج: "این نوجوان". [4] و: "مشتغل". [5] و: "می‌جوشند".
[6] و: شعر دوم و سوم غلط نوشته و غلط ملط نموده. شعر دوم در ج حذف کرده. [7] و: "خراجات".
[8] ب: "روشن" حذف. [9] ب و ج: "خورشید رخسار". [10] ب: "روزِ مرده‌اش". [11] و: "گُبل". ب و ج: "گلگش". بمعنی بسیار – فرهنگ آنند راج. [12] و و د: "مطلوبان". [13] ب: "چو رنگش رویش".
[14] و و ج: "سیلاب". [15] و: "همکائگی".

اہلِ تمیزان بود زہرہ را بہ مشتری قِرآن کردند۔ و دو اختر را بہ یک درجہ آوردند۔ زمزمۂ مبارک باد سامعہ افروز و بزمِ شادی دل فروز گشت۔ نوشہ ازیں مژدہ بجامہ[1] نہ گنجیدہ مے گشت۔ حافظِ شیرازی۔ ؎

ساقی بہ نورِ بادہ بر افروز جامِ ما　　مطرب بگو کہ کارِ جہاں شد بہ کامِ ما

و خیدۂ نقاب کشیدہ زیرِ لب مے خواند۔ ؎

شدم با نازنینِ خویش دم ساز　　سزد اکنوں کہ بر گردوں کنم ناز

داماد دل شاد عروس را بہ حجلہ برد۔ و گلِ مراد چید و جانانہ اہلِ خانہ بہ کامِ خود رسید و ایں ترانہ کشید۔ ؎

شکرِ[2] خدا کہ از مددِ بختِ کارساز　　کامے کہ خواستم ز خدا شد میسرم

عتے ہر دو دادِ نشاط دادند۔ و چوں گل و بلبل[3] انبساط مے نمودند و آں بتِ رعنا با وصفِ حسنِ دل آرای خدمت گاریٔ شوہر[4] را سعادتِ عظمیٰ مے دانست۔ و پرۂ بینی را بہ حلقۂ اطاعت زیب آورد و بہ گوشوارۂ بندگیٔ شوہر گوش را پُر زیور داشت۔ نظم

بر ایں خوبی بہ ایں شوخی بدایں ناز　　نیازے بے نیازش بود دم ساز
دما دم کردہ چوں فرمانِ[5] واجب　　بہ خود بر خدمتِ داماد واجب
اگر خارے بہ پائے او خلیدے　　بہ صد منّت[6] ز مژگاں برکشیدے
شبے کز خوابِ ناز او دیدہ مے دوخت[8]　　بپائش چوں شمع[7] استادہ مے سوخت
نیاسودے بیک دم بے رُخِ یار　　رساندے ہجرش با سوختن کار
بدیں سان آں[9] جوانِ مہر پرور　　براں خوش مہربان زد مہرباں تر
چو بلبل بر گلش نظارہ مے کرد　　دلِ بے چارہ را زو چارہ مے کرد

چوں روزگارے بہ ایں سرو کارے در گزشت۔ سپہرِ بے مہر اخگرِ قہر بہ خرمنِ جانِ آں ہر دو وفا پیشہ فرو ریخت۔ چہ وقتے کہ آں پری پیکر بہ خانۂ مادر و پدر از ہنبر در گجرات آمد۔ شوہرِ والا گوہرش نیز پیاپے در رسید۔ قضا را در گجرات بچۂ رام گور پہتیلی کہ خواہر زادۂ

---

[1] ر، "بجامہ"۔ [2] ج: "شکرے خدا"۔ [3] ب: "ہر دو"۔ [4] ر: "شوہرے را"۔
[5] کذا فی الجلد ولے برائے قافیہ داماد ارشاد باید۔ [6] کذا فی الجلد [7] شمع بر بدون فعل درست نیست مصرع چنیں باید: بپائش شبِ شمع استادہ مے سوخت۔ [8] کذا فی الجلد۔ ور "بر مژگاں برکشیدے" باید۔
[9] ر و ب: "آں جوانے"۔ ج: "جوانے مہر پرور"۔

عرف بسنتیر خوش خلق و نیکو تصویر درویش صفت و قناعت پذیر .

به دامانِ قناعت پا[۱]کشیده زیارت گاهِ دل ها آرمیده
زنے در عقدِ او مستورهٔ راز صفائے وقت او را یار و دم ساز
سحابِ او به بارش آشنا شد صدف بر کامِ دل گوهر زا شد

بعد انقضائے عرصهٔ نُه ماه او را دخترے زاد پری نهاد . و در حُسن چوں خُور و به چهرهٔ پرنور آں شیریں کام را رادهی نام کردند . و به مهدِ ناز پروردند . چوں به امتیاز رسید به صورت و سیرت ممتاز گردید . اتفاقاً نو عمرے خوش لقا و طفلے رعنا . عمده لباس . نامش بهگوان داس از قصبهٔ بهنبر[۲] بنا بردیدنِ خواهر که در خانهٔ رام گود برهمن پهتیلی بود . در گجرات آمد . به مقتضائے صغرِ سن به سیرِ کوچه و برزن مے گشت . روزے گزره[۳] او در محلهٔ اتفاق افتاد . که آں پری پیکر با دخترانِ هم سر به بازی سرفرازی داشت به دیدنِ آں پری زاد پری زده گشت . بوالعجب که پری نیز سایه او افتاد . هر دو هر روز به هوائے یک دیگر به بهانهٔ طفلانه[۴] بازی به خود ها نظر بازی مے کردند . و خورسند و راضی مے بودند . و در ایام مجبوری و دوری به رنج و رنجوری بستر[۵] مے بردند . و از جنابِ باری به تضرّع و زاری یاری مے خواستند . که به کامگاری کام داری کنیم . به مشیّتِ کار سازِ حقیقی دخترِ بلند اختر را مادر و پدرش به رضا مندیٔ خود ها به همان پسر[۶] والا گوهر منسوب کردند . و به نامش نام زد[۷] نمودند . و بر وقتِ معهود و ساعتِ مسعود جهتِ ازدواج به شادی و ابتهاج برات خاستند .

برات آمد براتِ دل کشائی جهاں روشن به مهتابیٔ هوائی
شکرلب مطربانِ نغمه[۸] پرداز به رسمِ تهنیت خوش کرده آواز
مُغنّی چنگِ عشرت ساز کرده نوائے خرّمی[۹] آغاز کرده
نوائے نے . نوید وصل[۱۰] داده به جاں از وے امید وصل[۱۱] داده

پس به آئینِ برهمنانِ انجم پرست و اختر شناسانِ والا فطرت در طالعِ میزان که موزونِ

---

[۱] ج: "سرکشیده". [۲] ج: "بهنبر". [۳] فی الجمله "گزاره" وے "گذرے باید". [۴] و: "بهانهٔ طفلان". [۵] و: "بستر". [۶] و: "پسرانِ والاگوهر". [۷] د: "بازد نمودند". [۸] د و ب: "نکته پرداز". [۹] د و ج: "خرمی". [۱۰] د: "نوید و لعل". [۱۱] ج: "نوائے وصل".

فرد خواند ـ حافظ ۔

شب تاریک، بیم موج، گردابے چنیں حائل
کجا دانند حالِ ما سبک سارانِ ساحل ہا

ماہی وال که ساحلِ دریا انتظارش مے برُد ۔ به استماعِ آوازش بلا تحاشا خود را به دریا زد و نزدیکش رسید ۔ دمے که رمقے داشت ۔ به آغوشش گرفت ۔ سوہنی یک بار چشم واکرد، و جمالِ یار دید و به کنارش جاں داد ۔ ـــه

نه پنداری که جاں را رائگاں داد   جمالِ یار باہم[1] دید و جاں داد

و ماہی وال مردهٔ او را سخت تر به برکشیده تپے زد و جانش نیز ہمراہش برفت ۔ ہر دو ہم آغوش بوده تہِ دریا نشستند ۔ گویند که میّت تہِ دریا نمے ماند ۔ [ولے] مردهٔ ایں ہر دو به[2] کسے و به جائے بیرونِ دریا نظر نیامد ۔ الحق در[3] بحرِ عشق ایں چنیں گویند ۔ ـــه

دریں ورطه کشتی فرو شد ہزار   که پیدا نه شد تخته[4] بر کنار

ظاہر است که به اثرِ بد دعائے سوہنی مرضِ وبائی در قومش افتاد ۔ تمام قبیلهٔ شوہرِ او به مرگِ مفاجات وفات یافتند ۔ و قصبهٔ رلیاله نیز دریا برد شده از بیخ و بن افتاد که اثرے ازو نمانده ایں عشقِ خانه بر انداز ہزاراں خانه خراب کرده ۔ نظم ۔

ایں عشق ندانم از کجا خاست   کز ہر رگ و ریشه اِم[5] بلا خاست
و عشق بجز گداختن نیست   ایں سوختن است ساختن نیست

ازیں جا حکما ایں محبّت را سودا گویند ۔ و مرضِ جاں سوز نامند ۔ دانایاں احترازِ کلّی ازو واجب دانند ۔ ایں قصّه تقویم پارینه است ۔ که به قلم آمده ۔

داستانِ ستی شدنِ رادی

دریں ولا از نقش و نگارِ نگارِ وفادارے نوائے تازه نو به نو به نے خامه مے دہم ۔ و ناقوس وار از عشقِ ہندو زنے صدا و ندا مے دہم ۔ ـــه

ناقوس زنم ز مشربِ خویش   صد غوطه دہم[6] به خوں لبِ خویش
آتش کدهٔ کنم دہاں را   در آتشِ دل کشم زباں را

به روشن ضمیرانِ خورشید طبع روشن و مبرہن باد که به قصبهٔ گجرات برہمنے بود مسمی سوہنارام[7]

---

[1] و ب: "جمالِ یار را دیدند و جاں داد"۔ [2] کذا فی الاصل "به کسے بجائے" وے "به کسے و به جائے" باید ۔
[3] و: "بهر عشق"۔ [4] و: "تخته"۔ [5] و و ب: "اش"۔ [6] ج: "غوطه بخوں دہم"۔
[7] ب و ج: "سوہنا رام"۔

کوتہیٔ سخن سوہنیٔ سیم[1] بدن سخن خود را آب داد ۔ ہر شب بہ پشتِ سبوحے[2] بہ یاوریٔ دلاوری دریا را شناوری نمودہ نزدِ یار مے رسید ۔ و دل دار را بہ کنار مے کشید ۔ علے الصبح[3] در ہمیں دستور مراجع شدہ سبوحہا[4] بہ ریگ مخفی نمودہ بخانہ مے آمد[5] ۔ مدتے ہم بر ایں نمط چوں دریا موجہا زدند ۔ و آب بے جام[6] لبالب خوردند ۔ قضا را خواہر شوہرش خبریاب شد ۔ کہ سوہنی نیم شب بر بستر نے باشد ۔ جائے دیگر آب مے ریزد ۔ دنبالہ اش گرفت و کوزہ گریٔ او دریافت ۔ پس سبوئے مطبوع سوہنی را کہ پختگی تمام داشت ۔ از ریگ برآوردہ بجائش سبوئے خام گزاشت ۔ کہ تا ایں بلا غرقِ دریا شود و آبِ برادرم ریختہ نہ شود ۔ چوں نازنین شب را بہ عادتِ معہود بہ وقتِ موعود از بستر برخاست ۔ و قدم بہ جانبِ دوست برداشت دید ۔ کہ باد و باراں بہ شدتِ فراواں اند ۔ و دریا در جوش و نہنگ[7] و ماہی در خروش ۔ عقل رخصت نے داد کہ بہ آبِ تموج[8] دریائے آدم ربا در آید ۔ امّا شحنۂ عشق گوش مالید و موئے کشاں بر آں آورد ۔ کہ در عشق بازی بہ جاں بازی کردن خام کاری ست نہ پختہ مغزی ؎

عشق بازی کار بازی نیست اے دل سر بہ باز
زاں کہ گوئے عشق نتواں زد بہ چوگان ہوس

از جذبۂ شوق تنگ[9] و دو نمود و سبو[10] از ریگ بر آوردہ[11] آمد و دست و پا بہ شناوری زد ۔ چوں پارۂ از دریا فرو دید[12] ۔ سبوئے خام پارہ پارہ گردید و مثلِ اجزائے کوزہ از ہم پاشید ۔ نعرہ زد و گفت کے بہ جانِ من دغا نمودہ و کوزۂ (پختہ) مرا ربودہ خدا کوزۂ ہستیٔ قبیلۂ او را از ربايد[13] ۔ مرا غمِ جاں نیست مگر دیدار جاناں ۔ ع

اے واے ز محرومیٔ دیدار دگر ہیچ

تا آنکہ تاب و تواں داشت بہ دریائے آشنائی مے ساخت ۔ چوں اعضائے او سست شدند ۔ بہ گردابے افتاد و غوطہ خوردن گرفت ۔ و ماہی واں را بانگ بلند کرد و ایں

---

[1] ب: "سیمین بدن"۔ [2] و و ج: "سبوح"۔ [3] ج: "علے الصبوح"۔ [4] ا، ج: "سبوح"۔

[5] ب: "مے آید"۔ [6] ب: "آب بے جام"۔ [7] د: "نہنگ"۔ [8] فی الجلد "تموج"، د: "متموج" مے باید۔

[9] د: "نمود"۔ [10] و: "سبوح"۔ [11] د: "آمد و رفت و پا"۔ [12] ب: "نمود"۔

[13] کذا فی الجلد "از جا رباید"، د: "از ہم بشکند" مے باید۔

شنا کرده به آشنائے رسید۔ و کباب و شراب مے رسانید۔ چوں سوہنی را غذا و دوا کہ تعالے دوست بود۔ بہتر شد۔ بخود آمد و منبسط خاطر گشت۔ به خویشاوندان شوہر مدارا گرفت۔ نفعے[1] به کارِ خانگی دست آلود مگر شب را تنہا به خلوت مے بود۔ بلکہ روزے براو طلسم شوہر را خایف و خود را خائف نمود۔ چہ وقتے شوہر را به اشارهٔ ابرو به گوشہ بُرده به نرمیٔ زبان فرمود۔ کہ من رازِ خود به تو گویم به کس نگوئی[2] کہ در آں خطرهٔ جان است ترا و نقصان است مرا۔ من کہ از تو متنفرم۔ باعثِ آں است کہ جنّے مہیب برمن عاشق است۔ به صورتِ مار سیاه بوده در شکمِ من جا دارد۔ در ظلمت اللّیل از اندرونم بیروں آمده بمن ہم آغوش مے گردد۔ من از ہیبتِ او شکستہ رنگم[3]۔ اگر شبے دیگرے را با من نشستہ بیند او را از جان بکشد لہٰذا من بتو نمے پردازم۔ ہمہ شب به خلوت مے مانم۔ لیکن مژده است بتو کہ دی شب به من وعده[4] داده است کہ بعد دو سہ سال ترا خواہم گذاشت۔ به ایں بو شگفتہ شدم۔ تو مدتِ سہ سال صبر کن کہ آخر من از تویم۔ شوہر را به مکر از خود محروم و بر عذرے داشت و جام و دستگاہی به دوست مے پیمود۔ و نوالہ و پیالہ به[5] یار مے خورد۔ فقط

گویند روزے دریا در جوش بود۔ و باراں و رعد در خروش۔ ماہیوال را شکارِ ماہی بدست نیفتاد۔ خالی دست به دوست رفتن۔ دل گواہی نہ داد۔ پارهٔ گوشت از رانِ خود به گزلک بُرید۔ و مصالحہ و نمک پاشیده غذک خوبک نمود۔ و ہدیہ پیشِ یار برد۔ محبوب چوں دست به طعام کشید۔ از کباب بوئے عشق شنید۔ پرسید۔ کہ ایں لحم از کدام جاندار است۔ کہ گوشتِ بریانش شمیمِ محبّت به مشامِ جاں مے دہد۔ ہرچند عاشق ایں[6] راز اظہار نمے کرد۔ اما اصرارِ یار نگذاشت کہ در پرده ماند۔ لاچار ہم نرسیدن شکار و بریدنِ رانِ (خود) بیاں نمود۔ به شنیدنِ آں جگرِ دل بر به درد آمد۔ و آه کرد۔ کہ جہتِ من تو صرفۂ تن نمے کنی۔ من چرا جان از تو دریغ دارم حالا عشقِ تو به کمال[7] شد۔ و جہت تو به منزل رسید۔ (ازیں) پس به مکانِ خود تکیہ زن و به مقامِ خود آرام کن۔ من خود ہر شب تن به دریا زده به کنارِ تو خواہم پیوست۔ و به کامِ دل در ہماں منزل زادِ وصل خواہم پذیرفت[8]

---

[1] ب و ج: "نفعے"۔ د: "بعضی" ولفظِ "نفعے" موزون و با معنی است۔ [2] د: "بکس بگوئے"۔ ب: "بکس مگوئے"۔

[3] د: "رنگم" حذف۔ [4] ج: "وا وعده"۔ [5] ب و ج: "بہ یار" حذف۔ [6] ب و ج: "اصرار"۔

[7] فی الجملہ۔ "کمال شد"۔ "شد" زاید۔ [8] د: "بدل" پذیرفت۔

پس شوهرِ خود خواسته را به گرم جوشی هم آغوشی نموده وداع کرد و خود به خانهٔ پدر رفت شب آن گاه قاضی و مفتی آمده آن بیچاره را به حضورِ جماعت خویشاوند در عقدِ شوهرِ ظاهر دادند. هر چند داد و یلا مے کرد کسے نے شنید. سحرگاه در محافه نشانده مادر و پدر او را همراهِ شوهر روانه کردند. عاشقِ دیوانه هم جوش و خروش کنان هم پلهٔ محافه روان شد. چون در قصبه رلیاله رسیدند. خوش‌خامن[۱] و زنان همسران پیش آمده شادی کنان و پائے کوبان خریده[۲] را به خانه بردند. او گریه کنان وارد شد. هر چه او را شیر و شکر مے دادند. بر لب نے نهاد. با کسے حرف نے زد. رو به دیوار مے نشست. بیمار وار زیست مے کرد. بارے احیاناً دیوانهٔ شوریده از در مے درآمد چشم بر رُخِ او باز مے کرد. اگر چیزے خوردنی او مے داد. مے خورد. باشندگانِ رلیاله را ظنِ غالب شد که پری در سحرِ دیوانه است تا آن که او را از شهر بدر نباید کرد[۳]. امیدِ[۴] بهبودیٔ او نباید داشت. ؎

بگفتا، باید از شهرش بدر کرد بلا هست، از بلا، باید حذر کرد
چو سرهنگان به حکمِ حاکمِ دهر برون کردندش از دروازهٔ شهر
عزیزے تاب و طاقت داده برباد لبِ زخمِ دلش سرگرمِ فریاد

بلکه بیرون شهر هم نه گذاشتند. به کشتی نشانده از دریا آن روئے آب سر دادند. و به گذر بانان قدغن نمودند که باز آن مقهور این طرف عبور نکنند[۵]. ماهی وال چون دید که به حاکمِ وقت طرف نتوان بست. بر کنارهٔ دریا آن طرف مقابلهٔ[۶] رلیاله تکیه زد و[۷] کاشانه بسته بر نشست. و به صید افگنی عادت[۸] گرفت و به ماهی گیران آشنائی ساخت و شکارِ ماهی آموخت و روز[۹] به شکار و شب به خیالِ یار سروکار مے داشت. سوهنی این طرف چون ماهیٔ بے آب در تف و تاب طپان مے بود. روزے به خاطرِ عاشق خطور گردید. که مبادا معشوقه بے غذا و بدون لقا از دنیائے بے بقا رحلت فرما گردد[۱۰]. بهر حیله خود را بدو رسانیدن و غذا بدست خود خورانیدن مردانگی است[۱۱]. پس هر شب دریا را

---

[۱] و و ب: «خشتامن». ج: «خسدامن». د: «خوش دامن» باید.
[۲] کذا فی الجلد «خریده» یعنی دوشیزهٔ کمسن ـ بحوالهٔ فرهنگ آنندراج.
[۳] و: «تا که او را از شهر بدر نباید گردانید». ب و ج: «تا که او را از شهر بدر نباید کرد». د: «تا آنکه او را از شهر بدر کرده نباید» درست است.
[۴] و: «امید» حذف.
[۵] و: «نکرد».
[۶] کذا فی الجلد د: «مقابل» ـ باید.
[۷] و: «کاشانه زده».
[۸] ب و ج: «عادت گرفت».
[۹] ج: «روزگار به شکار».
[۱۰] و: «کرد».
[۱۱] و: «خود خورانیدن مردانگی ست».

ترا از من اگر بر سینه داغ است [1] نه پنداری کزان جانم فراغ است

چون اختیار ندارم لاچارم۔ این بگفت و آب از دیده ریخت و رفت۔ پس ماهی وال بدحال ناله کنان و آه زنان سر به صحرا کشیده۔ و مجنون وش به یادِ لیلیٰ برنشست۔ بعد روزے چند برائے کدخدائیِ سوهنی برات از قصبه رتیاله به صد دف و چنگ و سرود و رنگ در گجرات آمد و نوبت حنا بندی به سوهنی رسید۔ به هاے هاے گریست و گفت بر کفِ (دست) و پایم حنا نه بسته اند۔ بل[2] بر خونم دست بسته اند و برات نخواسته اند به کشتنم برات نوشته اند۔ ماهی وال را چون آگاهی شد که امشب سوهنی بر تختِ عروسی خواهد نشست۔ و به خانهٔ داماد خواهد رفت به فریاد برخاست[3] و داد از خدا خواست ؎

کریما به بخشائے بر حالِ ما که هستم[4] اسیرِ کمندِ هوا
نداریم غیر از تو فریادرس توئی عاصیان را خطا بخش و بس

و صد پیچ و تاب خورد و به غایت غصه و قهر روئے[5] به شهر آورد و در خانهٔ همسایهٔ آن همدمِ یگانه در آمد و التماسِ آوردنِ سوهنی به کسے بهانه کرد۔ زنِ همسایه از مهر برخاست و آن مردمکِ دیده ها به اشارهٔ چشم آورد۔ چون دیده با[7] دیده شدند۔ به گریه خونِ جگر ریختند۔ آخر آن زیب النسا آبِ دیده را به گوشهٔ مقنعه[8] مصفا نمود۔ در سخن آمد و شکایت از پدر کرد۔ ؎

در آمد در سخن دلدادهٔ او اسیرِ در قفا افتادهٔ او
پدر کارے که با من کرد زین بیش[9] نه کرده هیچ کس با دشمنِ خویش

اما الحمد و المنة که درین وقت به تشریف آوری بر من منت نهادید۔ این بگفت و از جا برجست بر اورنگ پهلوے او بر نشست و عقدِ نکاح به دل و جان به او بربست و شرائطِ ایجاب و قبول بجا آوردند۔ ؎

به عقدِ هم دگر گردید راضی [10] نه شورِ محتسب نے بیمِ قاضی

---

[1] ا: مصرعِ ثانی حذف۔ [2] فی الاصل "بل بر خونم دست بسته اند" و "بر خونم دست شسته اند" باید۔
[3] ا: "برخواست"۔ [4] کذا فی الاصل "هستم"۔ "هستیم" باید که هم شعر موزون بماند و هم صیغهٔ جمع متکلم صحیح مرتب گردد۔ این شعر از شیخ سعدی شیرازی ست۔ [5] ا: "روئے شهر آورد"۔ [6] ا: "برخواست"۔ [7] ا و ج: "دید بادید"۔ [8] ا: "مصنعه"۔ [9] ا و ج: "پیش"۔ [10] ا: "عجب"۔ ب: "نه شور بحث نه بیم قاضی"۔ ج: "نه شور محتسب نے بیم قاضی" باید۔

پدرش که ازیں معامله نا آشنا بود ۔ به جوان گفت اے عزیز ایں چه استهزاء است که به خاطرت راه یافته و مرا مے گوئی که مرا کسب آوند سازی بیاموز ۔ ع

چه نسبت خاک را با عالم پاک

الغرض که هر روزش به گلگو همیں گفتگو بود و به ایں بهانه بخانهٔ یار یگانه مے رفت۔ و گل چینیٔ بهارِ دیدار مے کرد ۔ تا آں که رازِ سر بسته واشد ۔ و عشقِ هر دو (را) شعله[1] بالا گردید ۔ محرماں درمیاں آمده زر[2] فراواں و رغبتِ نمایاں به گلگو جهت خواستگاری زیبا رو از اطرافِ سوداگرِ مطلب جو وا نمودند ۔ لاکن آں آهن دل نرم نه شد ۔ از دست گرم شد ۔ پیوندِ دختر به برادر زادهٔ خود که در قصبهٔ رلیاله سکونت داشت درمیان آورد ۔ و سوداگر به خام[3] سودائے سودا زده گشت ۔ و از زر و اشیاء که برائے سود سودا همراه داشت به یغما داد ۔ ؎

چو در چشمِ شاهد نیاید زرت   زر و خاک یکساں نماید برت

چوں او را دیدنِ دوست میسر نه گشت ۔ آشفته مے شد ۔ دیوانه وش گردش مے کرد۔ و نام سوهنی وردش بود ۔ و مے گفت که من ماهی وار به شستِ یار گرفتار و سوهنی ماه وار بر فلکِ خوبی تاب دار ۔ طفلانِ کوچه و بازار او را ذلیل و خوار مے کردند ۔ و نامش به لفظ و تقرار[4] ماهی وار ماهی وال اشتهار دادند ۔ گویند روزے سوهنی در گل گشتِ محله به نظرِ آن دیوانه در آمد ۔ به سر دوید ۔ و سر به پایش گذاشت ۔ چنانچه ناظم راست گفته[5] ۔ ؎

چو زلفِ او سرِ افگنده درپیش   به پا بوسش چو گوئے[6] رفته از خویش
ادا فهم آن نگارے فتنه هم سال   چو خواند از صفحهٔ رخسارش ایں حال
گرفت از دست گفتش خیر مقدم   بود تنها کرم یا مطلبے هم
بگفتا[7] هم به مطلب وا رسیدم   ترا دیدم ز مطلب ها بریدم
دلے دارم به قربان رضایت   سرے دارم اگر خواهی فدایت

سوهنی به شکر زبانی دل دهی و مهربانی کرده گفتش ۔ بیت

---

[1] ج: "رسوا گردید"۔ [2] د: از فراواں ۔ [3] کذا فی الجلد "به خام سودا" ولے به سودائے خام باید ۔
[4] فی الجلد ولے "تکرار" باید ۔ [5] د و ب: "گفته" حذف ۔ [6] د و ج: "تو گوئی"۔
[7] ب و ج: "بگفتا من"۔

سلکِ پروین به موقع[1] خود افتاده چنانچه آفتاب به تابش چشمک به آفتاب مے زد۔ و پیالهٔ چون لاله اش جلوهٔ ماه را هم پیاله مے کرد۔ تاجر پسرے مشتری[2] چند آوند بوده پا از رکابِ هلال آسا برآورد و به خریدنِ رکابیِ مصفّا بر دُکانش جا گرفت۔ درین اثنا دخترے ماه رُو زهره مثال[3] از منزلِ اقبال طلوع نمود۔ و ساعتے جلوه بر دکان داده رجع القهقری[4] فرمود۔ و دل ماه وار را از بُرجِ سینه در ربود۔ مسافرِ بیچاره بیک نظاره چون زلفش آواره گشت۔ و غش کرد۔ رفیقانش مُشک و گلاب بر دماغش زدند و به هوش آوردند۔ و به خیمه گاه آوردند[5]۔ و آب و طعام حاضر نمودند۔ دست به سُفره نے کرد و غمِ نامِ یار مے خورد و از هر کس نام و نشانش مے جُست۔ آخر از باشندگانِ شهر مطلع شد۔ که آن دل رُبا زیب النساء سوهنی نام دارد۔ و دُخترِ جبلیٔ تولا نام کلالِ صاحب اقبال است۔ و این اقوال مناسبِ حالِ آن شاهدِ پُر جمال است۔ ؎

چنان آن نازنین نازک دماغ است
که بوئے گل ورا[6] دودِ چراغ است
گزارد پا اگر در چشمِ بُلبُل
بخارد از خیالِ خندهٔ گُل

ماه وار تمام شب بیدار و بے قرار ماند۔ به وقتِ پگاه از خوابگاه برخاسته بخانهٔ گلگو[7] آمد و عرض کرد که اے استادِ من بر کسبِ تو عاشق شده ام۔ مرا پیشهٔ[8] خود علم کن که شاگردِ تو باشم۔ دُخترِ تابنده اختر که نزدیکِ پدر حاضر بود به سوداگر گفت۔ که اے مردِ پُر خرد تو مردِ اشراف[9] و صاحبِ مال و از صورت و سیرت کمال هستی۔ این کسبِ خسیس و پیشهٔ کمینه به چه اختیار مے کنی۔ ماه وار که ماهی وار به دامِ زلفش گرفتار بود۔ به جوابش پرداخت که اے عزیزهٔ مهربان قربانِ تو شوم من فضیلتِ خود را بر خاکِ درت فشاندم و غلامِ پدرِ تو مے باشم اگر عرض من قبول کند۔

بیت

که من از بندگانِ جان فشانم
چه مے گویم سگِ این آستانم

به جذبهٔ عشقِ صادق دلِ معشوقه هم مائلِ عاشق شد و دانست که مطلبِ او چیست۔ ؎

میانِ عاشق و معشوق رمزے ست
کرام[10] الکاتبین را هم خبر نیست

---

[1] فی المجد و ے "به مواقع خود" باید۔ [2] د: "مشتری او بود"۔ [3] کذا فی المجد "زهره مثال"؛ و ے "زهره تمثال" باید که تمثال بمعنی صورت و پیکر است۔ مثال این معنی نه دارد۔ سعدی سه "چنان صورتش بست تمثالگر که صورت نه بندد ازان خوب تر"۔
[4] د و ب: "رجع القهقرایی"۔ [5] د و ب: "بردند"۔ [6] ب صـ: "او را"۔ [7] کذا فی المجد و ے "گلگو" اسم پیشه وری است که دیگ و ظروف مے سازند۔ [8] د: "پیشه خود علم کن"۔ [9] د: "اسراف"۔ [10] د: "کرام الکاتبین"۔ ج: "کرام کاتبین"۔

اولادش در جلال[۱]پور آباد اند۔ و[۲] کار شمشیر سازی مے کنند۔ فی الجمله چناں که ساکنانِ گجرات در هر فن پُرکار اند۔ در علم تمسخر هم خبردار چنانچه نقل مے کنند۔ که گرو هرگوبند اسپ سوار از بازار مے گزشت۔ کسے خدمت نه کرد۔ و مرحبا نه گفت۔ یک[۳] مردم دکاندار مزاح آغاز کرد۔ یکے مے گفت۔ که اسپ خوش رفتار است۔ و دیگرے مے گفت که سوار هم نیک دیدار است۔ شخصے[۴] مے خواند۔ اگرچه اسپ تیز گام است۔ اما بے مصالح۔ مخاطب مے فرمود۔ که اسپ را مصالح چه کار است۔ سوارش مصالح دار است۔ درین اثنا حضرتِ شاه دولا باطن آگاه به سر دوید۔ و عنانِ[۵] اسپ گرفت و خدمت کرد و تعظیم بجا آورد و نذر گزرانید۔ و عفو تقصیراتِ مردم گجرات کنانید۔ بارے گرو مهربان بوده[۶] از زبان مبارک فرمودند[۷]۔ که شاه دولا فقیرِ معرفت پذیر است و مردم گجرات مسخره و حرف گیر اند۔ از آن[۸] روز مردم گجرات به مسخرگی شهرت یافته و الآن[۹] نه همه هرکس به رذالت هزل در ساخته است۔ بل اکثر ساکنانِ شهر در فضیلت حسنِ وفاداری و محبت استمراری و پائداری و استواری خوب دارند۔ چنانچه مصداق این مقال قصهٔ حُسنِ سوهنی و عشقِ ماهی وال است۔ که در عهدِ خلافتِ محمدشاه[۱۰] بادشاه سنه ۱۱۴۵ه یک هزار و یک صد و چهل و پنج هجری (مطابق سنه ۱۷۳۲ء عیسوی] به وقوع آمده است۔

قصهٔ سوهنی و ماهی وال

چنانچه گویند۔ که یک سوداگر بچه از ولایتِ سمرقند به ارادهٔ تجارت داعیهٔ هند نمود۔ که قومش مغل و اسمش ماه دار بود چون عزت و اعزاز تمام داشت اکثرے او را عزت بخش بیگ[۱۱] نام کردندے۔ به حسب اتفاق راه گزار او به شهر گجرات افتاد۔ سر بازار سواره نظاره کناں مے رفت۔ و جنس خوش قماش و خوش خریدار از هر طرف تماشا مے کرد۔ ؎

هر سرے دارد درین بازار سودائے دگر   هرکسے بندد به آئینِ دگر دستار را

قضا را دکانِ کوزه گرے را دید۔ که ظروفِ گلین[۱۲] مصفا و رنگین با ترتیب قرین مانندِ

---

[۱] ج: "در جلال پور رفته آباد اند"۔ [۲] ج: "و در آنجا"۔ [۳] ج: "بلکه مردم دکاندار"۔ [۴] ج: "فرده مے خواند که اگرچه اشهب"۔ [۵] ب: "عنان را اسپ"۔ [۶] ج: "مهربان بوَد"۔ و: "بود" حذف۔ [۷] کذا فی المجلد و مے "فرمودند" باید۔ [۸] و: "از امروز"۔ [۹] د و ب: "والآن نه هرکس"۔ ج: "والآنه .... بل اکثر" حذف۔ [۱۰] ج: "محمد" حذف۔ [۱۱] ب و ج: "بیگ" حذف۔

[۱۲] فی المجلد "ظروف"۔ و مے "ظروف" باید۔

۱۸۰۰ء عیسوی) تعمیر یافته و حسین شاه معنی آگاه به تاریخ ۱۲۵۲ھ[1] هجری (بمطابق ۱۸۳۶ء عیسوی) وفات یافته قبرش متصل مسجد محمد حسین قانون گو (بنا) کرده اند. و فقیر کرم[2] شاه به[3] حسن کلام و اخلاق تمام بر وسادهٔ خود رونق افزا ست. بهائی[4] منسا رام اُداسی و بابا سادهو رام سوتهی و بهائی[5] راجی در کارخانهٔ درویشی به هر یک خویشی دارند. و تالاب پخته طرف دروازهٔ مغرب گجرات از بهائی راجی باقی است که در سمت ۱۸۶۳ بکرمی (بمطابق ۱۸۰۶ء عیسوی) کولابے خام که بنام بابا بهو رام مرشدش بود به عمارت پخته سرانجام نمود و سمادهه هائے بابا راجی و بابا لچهمنداس بیراگی بر همین تالاب واقع اند. و بابا سنتوکه داس المعروف بابا چپاهم از فقرائے اداسی دم[6] خدا شناسی مے زد و دهرم[7] سال و چاه نو احداث[8] در قلعهٔ گجرات اوست و بابا بهگونت داس بیراگی که مردے ست با معنی[9] چاه نو در سمت ۱۹۰۸ بکرمی (بمطابق ۱۸۵۱ء عیسوی) در قلعه گجرات هم نو بنیاد عمارت کرده است. فقط

ذکرِ دهرم سال هائے

اگرچه دهرم سال ها درین شهر بسیار اند اما دو دهرم سال از سالهائے فراوان برپا و از قدیم سجده گاه هستند. یکے دهرم سال بهائی قندهارا سنگهه که مرد خدا یاد (د) خلوت دوست بُود. و هر سخی را مردانه یادے[10] کرد. گویند. که گورو هر گوبند نیز درین دهرم سال شب باش شده است. دویم دهرم سال بهائی کیسر سنگهه که در مذهب پروری برتری داشت. و در قلعه از عهدِ ظهور خالصه دو دیری دواره و یک زیارت گاهِ مرلی[11] منوهر پرستش گاه[12] (ازد) اند. و آں که شیو دواره مهاراجه گلاب سنگهه جموال در عمل داری خود پیکرستان کهنه[13] را مسمار کرده در سمت ۱۸۹۶ بکرمی (بمطابق ۱۸۳۹ء) در شهر به تجدید[14] عمارتِ جدید بنا نهاده است. هم جائے دلکشائے است. و کاری گران گجرات از هر نوع صنائع دستگاهے خوب داشتند. چنانچه آهن گران شمشیر آبدار تیار مے کردند. و درین کار دوست محمد حداد استادِ همه بود. بالفعل

---

[1] ج: "۱۲۴۳ھ".
[2] ج ص ۱۹۳: "کرم علی شاه".
[3] ج ص ۱۹۵: "خدا آگاه به حسن کلام".
[4] ج: "بهائی منسا سنگهه".
[5] ج: "بهائی رام جیو".
[6] ب و ج: "دم در خدا شناسی".
[7] ب: "دهرم سال".
[8] ج: "در قلعهٔ گجرات احداث کردهٔ اوست".
[9] ج: "کامل با معنی. اکثر مردم معتقد او اند چاه نو در قلعه مرتب نموده است". "فقط" حذف.
[10] د: "یادے کند". ب ص ۲۶: "یادے کرد".
[11] د: "مندر منوهر". ب: "مورلی شوهر".
[12] ج: "پرستشگاه".
[13] د: "کهنه".
[14] د و ب: "به تجدید به عمارت جدید".

سردار صاحب سنگهه نیک نام محمد صالح عالمے از فضلائے کرام است. که اکثر مردم مسلمان از تدریس او بهره اندوز شده اند۔ و در سنه ۱۲۲۴[1] هجری آں فقیرے غریب وفات یافته. تاریخش "غریب بود"۔ در علم نظم و انشاء پردازی میاں محمد طفیل و محمد اشرف پسرش[2] بر همه شرف داشت۔ و میاں محمد علی و پسرش محمد سلیم دریں دلا لائق تعظیم اند۔ محمد علی سید مرگ تخلص در علم اشعارِ فارسی اندک خوب گو بود و محمد قاسم حکیم در علم حکمت و طب و تشخیص مرض لاثانی بوده است۔ با وصف[3] عدم بصر و نا بینائی چشم دریں علم از هزاراں مبصرانِ حذاقت بشیم ترجیح داشت۔

از علمیت و قابلیت سکنهٔ ایں شهر چه سخن راند۔ قطع نظر از فرقهٔ[4] ذکور اندکے از جوانانِ طبع زنے مذکور شود۔ که در زمانهٔ ما مردم که بوئے[5] از علم نمانده زنے بوده است مسماة صاحب دیوی اروری تخلص برد. که به زبانِ هندی سخن به قافیه بندی فی البدیهه مے گفت۔ و در تکلم[7] یک کلمه بدونِ قافیه بر زبانش نے گزشت شعرا[8] بعضے ردیفش خط به بینی مے کشیدند و از زمرهٔ برهمنان شاستر خواں مصر باہر مل و مصر بهوگی رام و نهاہو[9] رام و مصر بدیا دہر و دلباغ رائے منجم[10] شهرتِ تمام داشتند۔ و از عارفاں کرامت اثر سنیاسی بدهه گر مشتهر بود۔ و بابا لچھمن داس بیراگی از تصفیهٔ باطن آگاهیٔ کماهی داشت و بهگت پرل[11] نیز صاحب دل بود[12] و از تارکان کامل و عارفان واصل بابا رام کمان کهتری و گوسائیں شو رام جهان نند باہری و سادهو رام مونڈهی و رام پرکاش بدهیره از خاندانِ اشراف گجرات تارک شده به طرف کاشی به آزادگی مے گزارند گاه گاه به ملک پنجاب قدم رنجه فرموده طالباں را به رشد مے رسانند۔ و پانڈی شاد فقیر از خدمت مادرِ پیر شرف پذیرد و مقبرهٔ او در[13] گجرات به تاریخ سمت ۱۸۶۳ بکرمی (مطابق

---

[1] ادیب: "سنه ۱۲۲۲ هجری" رد۔ "سنه ۱۲۲۴ هجری" باید. که "غریب بود" با عدد ۱۲۲۴ باشد که مطابق سنه ۱۸۰۹ عیسوی است۔

[2] ج: "پسرش" حذف۔ [3] ه: "با وجود عدم بصر و نابینائی چشم در تداوی و دریافت امراض از هزاراں مبصراں ترجیح داشت۔"

[4] ج: "فرقهٔ" حذف، "اندکے" نیز حذف۔ [5] د: "بعد"۔ ج: "بوئے از علم نداریم۔ زنے بوده است"۔ [7] ج: "در تکلم" حذف

[8] ج: "خط به بینی پیش او مے کشیدند"۔ [9] ج: "فاہو رام"۔ بعد از مصر بدیا دهر نوشته۔ [10] د: "به نجم"۔

[11] کذا فی همه نسخ "پرل"۔ [12] ج: "از تارکان کامل و عارفان ...... جهان نند باہری و سادهو رام ...... قدم رنجه فرموده طالباں را به رشد مے رسانند" حذف۔ [13] ج: "در شهر گجرات از تاریخ ـــــ تغیر گشته است (اعداد سن تاریخ حذف)

مراد بخش و کام بخش و از زوجهٔ ثانی سه فرزند ایزد بخش و حیات بخش و کریم بخش. این همه پنج تن چون پنج فیض بخش صغیر و کبیر بودند. پس نوبت به نوبت نوبتِ خدا پرستی زده از هستیٔ موهومه در گذشتند. و به هستیٔ[11] مطلق در شدند. از اولاد ایشان میاں منور شاه و مودی شاه مرد بالیاقت بودند. و دریں ولا میاں حسن شاه. فضل شاه و بیحون شاه وغیره از بنا بر حضرتِ شاه دولا[1] موجود اند.

هم چناں شاهِ جهانگیر درویشِ مست هم عهد حضرت شاه دولا هست. خانقاهِ او در زمینِ وزیر پور سید الہ داد مشهور به جھنگی شاه جهانگیر مقرر است[2]. در عهد شاه جهاں در ۱۰۵۰ھ یک هزار و پنجاه هجری [مطابق ۱۶۴۰ء عیسوی] میاں لعل در گجرات به کرامات عیاں بود. که گوشت از هیچ حیواں نے خورد و مثلِ بیراگیاں زیست مے کرد و در ۱۰۵۵ھ یک هزار و پنجاه و پنج هجری [مطابق ۱۶۴۵ء عیسوی] موهیا نند و سدا نند هر دو در علمِ اگم[3] کامل بودند. اما ذکرِ مذهب شاں نا کرده بهتر که شراب و گوشت و زنا در آئینِ آنها از فرائض است. دیگر از فقرائے هندو در عهودِ سالقه[4] گوسائیں نرسنگه داس و گوسائیں مراد داس و هر چند زرگر. بابا پلپهدر[5] کرامت اثر بودند[6] و سید میراں فاضل که در تعصبِ مذهب کامل بود. با درویشانِ هر فرقه بجهتے عداوت گونه داشت. پلپهدر را به ناخواندنِ کلمهٔ محمدی و نا شدنِ مسلمان زبان برید. و اکثر مردم را از فرقهٔ قانون گویاں و اهلِ حرفه ترغیب و تعذیب داده به اسلام آورده در علمِ شریعت و فقه مهارتے کلی داشت[9]. دریں ایام در عملداریِ

---

(۱) ب: «جهانگیر درویش مست هم عهد حضرت شاه دولا هست» عبارتے که نسخهٔ ب حذف کرده.

۲ـ ج ص۱۹۲: «در عهد شاه جهاں ...... میاں لعل مسلماں ...... گوشت از هیچ حیواں ...... موهیانند و سدانند ...... اما ذکر مذهب شاں ...... در آئین آنها از فرائض است» حذف کرده و بعد ازیں سلسلهٔ مضمون را با آں پیوند داده. ب ص۲۳۳: در حاشیه بخطِ شکسته در چندیں سطور احوال ابتدائی شاه دوله نوشته است که شاه دوله در طفولیت بدستِ هندواں فروخته شد. و بعد ازاں بخدمت سید ناصر مست رسید و به مقام معرفت کامل رسید. بعد سید ناصر بر سجادهٔ ایشاں نشست. ۳ـ این لفظ در اصطلاح تصوفِ هندی است یعنی ما شعور هستی لاهوت. ۴ـ د، ب: «عهود سوابقه». ۵ـ «عهودِ سالقه» باید. ۶ـ کذا فی الجمله. ۷ـ ح: «در ۱۰۵۰ھ یک هزار و پنجاه هجری میاں لعل مسلماں در گجرات بود. که گوشت هیچ حیواں نے خورد. و همگاں را آں نوع مے کرد مثل بیراگیاں مے زیست.» این جا نوشته. ۸ـ د، ب: «آں نوع مے کرد» حذف. ۹ـ ج مزید: «در عهد شاهجهان در ۱۰۵۰ھ هجری میاں نند و سدانند هردو در علم اگم کامل بوده اند». ۱۰ـ کذا فی الجمله. ۱۱ـ «هستی مطلق» باید.

تالاب خام جهت غسلِ عام بر آورده است[1] و یک تالابے و جهنگی[2] درختاں کنهیا مل عرف چنول[3] شمال گجرات[4] متصلِ موندو وال و چک محمد حسین مورخے به زورِ بازوئے خود تیار کرده است. که مال مواشی و مردم خواشی[5] اکثر از آبِ آں بهره مند مے شوند. و لاله[6] دیوی داس عرف رنگ چاه زینه دار یعنی باؤلی بر سرِ راهِ وزیر آباد متصلِ برج نند لال در زمینِ موضع کالره خاصه در سمت ۱۸۷۷ یک هزار و هشت صد و هفتاد و هفت بکمال جی تیار کنانیده بنامِ خود یادگار گذاشته است. و لاله امریک رائے عرف چهیر[7] در راهِ سوک احمد بتاریخ سمت ۱۸۹۷ (بمطابق ۱۸۴۰ء عیسوی) یک مندر جهادیو چاه باوئی و باغچه خام تعمیر نموده نشان خود باقی گذاشت.

حضرت شاه دولا و دیگر

همچناں در ازمنهٔ ماضیه از حضرت شاه ولی الله در گجرات پل و چاه و مسجد نشان اند. گویند. در بدایتِ حال شاه دولا غلام زر خرید بهته کهیم کرن معروف کهیا خلف مراد داس بدہیره ساکن سیالکوٹ بود[8]. بعد از خدمتِ سیدن نادرِ سرمستِ خدا پرست یمن یافته به درجهٔ معرفت کامل رسید. چنانچه کرامت ها بسے ازو ظاهر شده اند. و عهدِ اکبر و جهانگیر و شاه جهاں بچشمِ خود دیده هفدهم[9] عالمگیری و یک هزار هشتاد و شش هجری (بمطابق ۱۶۷۵ء عیسوی) از جهانِ فانی به عالمِ جاودانی رحلت فرمودند.[10] چنانچه[11] "با خدا پیوست" تاریخِ وصالِ اوست. من بعد خلفِ الصدق او معرفت آگاه بهادل شاه مدتے زیب[12] پیرائے وساده سجاده بود. به تاریخ یک هزار و یک صد و هشت ۱۱۰۸ هجری (بمطابق ۱۶۹۶ء عیسوی) بحق پیوست. حضرت بهادل شاه را پنج پسر از دو زوجه[13] تولد یافتند. از اهلیهٔ اول

---

[1] ج: "و یک تالابے و جهنگی . . . . . بهره مند شوند" حذف کرده. [2] جهنگی (پ ن) بمعنی ذخیرهٔ اشجار.

[3] د: "مثول"، ب ص۲۸۶: "پتول". [4] د: "گجرات" حذف. [5] د: "مردم خواشے"، ب ص۲۸۶: "مردم خراشی"، ج حذف عبارت "و مے" "مردم خواشی": بمعنی شکار پیشه و چوپاں باید. [6] د: "لاله دیوی داس عرف رنگ". ب: لاله دیوی سهائے عرف رنگ". [7] د: "چهر". [8] ب و د: "بود" حذف. [9] ج: "هفدهم عالمگیر رحلت پذیر شدند". [10] "و یک هزار و هشتاد و شش هجری از جهانِ فانی به عالم جاودانی رحلت فرمودند".

[11] ج ص۱۹۱: عبادت "چنانچه با خدا پیوست . . . . سعادت تولد یافتند . . . . . . از هستیِ موهوم درگذشتند . . . . . . بنا بر حضرت شاه دولا موجود اند" حذف کرده.

[12] د: "رتب"، ب: "زیب". [13] د و ب: "تولد سعادت".

شهر نند گبهن باندہ و جتوتهیری[1] و گلاب رائے بدهیره و هر دیال مرداهه و سید فیض الله و سید معصوم و فتح خاں پنج و خدا داد خاں افغان و قاضی غلام علی و قاضی رضی الدین و میراں محمد فاضل و تیغ سنگهه داس[2][3] و حکومت رائے بانیه وغیرهم[4] در عهد سلطنت چغتائی به خوبی هائے خود یکتائی داشتند ۔ چوں آں دفتر را گاؤ خورد و عمارات شهر سیلاب حوادث برد ۔ باز سردار گوجر سنگهه وارد وقت بوده گجرات را دوباره از سر نو بنیاد نهاد ۔ و مردم آوارۂ هر طرف را به غور و دلاسا طلب داشته شهر را آباد گردانید ۔ دریں هنگام از اعیان دولت دیوان دل باغ سنگهه سیال صاحب اقبال بود ۔ و لاله رام گور کاکره و مهته بهوانی داس بدهیره و میاں محمد صالح و مهته چیت رام و مهته دیوی سهائے و عصمت الله قانون گو خوب نام وری داشتند[5] ۔ و لاله دیوی سهائے برهمن عرف مهر در علم انشا و لغات عربی و فارسی و قواعد سیاق خوب استاد صاحب استعداد بود ۔ و از پنچان[6] قصبه بهج سنگهه دهوره و تولا رام چوپره و منسا رام تلتن و ملکی[7] رام نیر و دهن دهیری و قاضی حاجی ایں همه رونق رواجی داشتند ۔ دریں ولا در عهد مهاراجه رنجیت سنگهه[8] از چودهریان ملکی خدا یار دوانچه و خلاص خاں و محمد یار گوجر و فتح علی و در قانون گویاں لاله کشن روپ و بنده گنیش داس و میاں خدا یار و رحیم بخش روشناس و خدمت گزار سرکار عالی بوده[9] اند ۔ و از پنچان شهر لاله گندا مل سوبتی و باری مل نیز[10] از همه سرآمد بوده اند ۔ هر دو مرد خوب زمانه ساز بودند ۔۔ بالفعل از ساهوکاران قصبه لاله بهاگ مل عرف بسنبهو سرآمد است ۔ که متصل شهر طرف شمال تالاب پخته در سمت ۱۹۰۰ یک هزار و نُه صد بکرماں جی (مطابق ۱۸۴۳ عیسوی) احداث کرده اوست ۔ نیز یک چاه زینه دار در راه پشاور متصل موئی کمالا از اعمال اوست ۔ که به تاریخ سمت ۱۸۸۵ یک هزار و هشت صد و هشتاد و پنج بکرمی (مطابق ۱۸۲۸ء) مرمت و تیار کنانیده است ۔ همچناں برادرش جوالا داس[11] بسنبهو نزدیک شهر طرف جنوب

---

[1] ق: "جتو پتهیری"۔ [2] ق ب: "داس"۔ [3] ج: "داس"۔ [4] ق: "تعلیم وغیره هم"۔

[5] ق: "داشت"۔ [6] (پن) یعنی معتبران۔ [7] ق: "ملکی مل"۔ [8] ج: "از چودهریان ملکی .....

..... و از پنچان شهر" حذف۔ [9] کذا فی الجمل "بودند" وحے "بوده اند"۔ [10] ج: "از اکابران شهر" (مزید نوشته)۔ [11] ب: "جوالا سهائے"۔

کلاں و انگشت[1] ہائے دیگ داں بر آمدند ۔ چوں آبادیٔ گوراں نگری از[2] حدوثِ حوادثِ فلکی برباد شدہ تودۂ خاک باقی و گرداگردِ[3] آں پشتہ بیلۂ کاہ و نَے افزائش گرفت اکثر خونِ مسافراں دریں جا ے شد ۔ و قوم گوجرانِ درانچ متصرف بہ دیہاتِ مضافاتِ آں بودہ بر سرِ ایں بیلہ از ہیزم و کاہ نزاع[4] داشتند ۔ اکبر بادشاہ قلعہ برائے تہانۂ سرکار و قصبۂ نو بنا بر سکونتِ اقوامِ مستوفنہ ہر نوع عمارت نہادہ زمینداری توپ[5] قصبہ و قانون گوئیٔ پرگنۂ گجرات و میراث بہ نند لال و سدا رنگ ابنانِ ملک جیتہہ قوم خطری عرف بدہرہ قانون گویانِ سیالکوت عطا و مرحمت فرمودند ۔ چناں چہ موحی[6] ایہاں از سیالکوت در گجرات آمدہ اقامت پذیرفتند ۔ تا حال اولاد اوشاں باقی ست ۔ چنانچہ ایں بندۂ درگاہ گنیش داس ولد شیو دیال بن بہوانی داس بن بالک رام بن گوردت مل بن اتل رائے بن بخت مل بن بالا[7] سنگہہ بن نند لال بن ملک جیتہہ موصوف موجود است ۔ و دیگراں از نسلِ او ہم[8] ہستند و ہمیشہ در خدماتِ بادشاہی سرفراز و سپاہی ماندہ اند و ہر یک ازیں قوم کہ بدہرہ مشہور اند ۔ در فنِ خود مستعد بودہ اند ۔ چنانچہ اقبال ۔ و عبد الباری نو مسلم در خوش نگاری مشہور و عَلَم بودند و گوردت مل در حساب دانی و بالی رام در انشا پردازی بلند پردازی داشت و نصرت چند در علم موسیقی و اشعار و ہر زبانِ در تواریخ ہوشیار بود و از اقوام دیگر دیوان ٹہاکر وہورہ و لالہ جسونت رائے دہوری[9] و کروری مل گہیے کہ در مذمت گوئیٔ و عیب جوئیٔ ثانی نہ داشت و نتہہ مل مرداہہ و رام بہگت اوتم و بیلی[10] رام کپور در کچہری گجرات مشہور بودند ۔ ازاں جملہ دیوان ٹہاکر داس مروت اساس بود ۔ مواضع دہیرکے از تپۂ جیو ہداپخہ زر خرید کردہ بنام پسر خود گنگا رام محمد[11] شاہ پور گنگا رام نام نہادہ داخلِ پرگنۂ اورنگ آباد واقعہ دوابۂ رچناب نمودۂ اوست ۔ یک باغچۂ او در قصبۂ گجرات در زمینِ ترہنک بیع[12] کردۂ اوست ۔ بالفعل بہیری[13] ٹہاکر داس مشہور است ۔ دیگر از اکابر

---

[1] و: "انگشت ہائے دیگ داں" حذف ۔ [2] و: "از" حذف ۔ [3] و: "گرد آں گرد بستہ" ۔ [4] و: "نزاع داشتند" ۔

[5] ج: "توپ" حذف ۔ [6] و: "موسے ایہاں" ۔ [7] و، ب و ج: "سیل سنگہہ" ۔

[8] ب صحت: "ہم حذف" ۔ [9] ب و ج: "دہیری" ۔ [10] ب و ج: "بیلی رام" ۔

[11] و ب: "نیز ساہپور" ۔ [12] و: "ترہنک منع کردہ" ۔

[13] کذا فی الجملہ وے "بہ مرہی" مے باید ۔

ہمچناں تپۂ رسول پور ہیلاں محتوی بر ہشت چکلہ یعنی توپ ۔

۱	۲	۳	۴
چکلہ[1] قصبہ ہیلاں	ڈبلونت[2] پہوسیالی	تہنہ سلیمان شادیاں	جوکال
۵	۶	۷	۸
ڈہریک	ڈہاک	چکلہ کہوکہر	سود[3] دتو

تپہ عالم گیر از درایج دیہات متفرقہ علاقۂ گجرات برآوردہ تپہ عالم گیر پور نام نہادہ داخل پرگنہ بہیرات در عہد عالم گیر کردہ اند ۔ و تپہ میر[4] خانپور چوچک و میر خانپور کھیوا کہوندل ایں ہر دو تپہ را ضلع بار گویند ۔ فقط

بیان کیفیّت قصبات و قریات مشہورہ علاقہ گجرات

قصبۂ خاص از پرگنۂ گجرات شہرے است مسمّٰے گجرات اکبر آباد کہ حضرت اکبر بادشاہ در ماہ کاتک سمت ۱۶۳۸[5] بکرمی و در سنہ ۹۹۶[6] ہجری در زمین ویرانہ ہلہ آباد کردہ است ۔ گویند[7] کہ دریں جا در ازمنۂ سوالف ہم آبادی بود ۔ چنانچہ راجہ بچن پال اودہ نگری نام قصبۂ خورد تعمیر و بنا نہادہ بود ۔ و عنقریب در ایام آمدنِ لشکرِ سلطان سکندر رومی رُو بہ ویرانی نہاد ۔ بعد چندے رانی مسماۃ گورجاں زوجہ راجہ بہدرسین بن رسالو در سال یک صد و چہل ساکۂ سالباہن و یک صد و ہفتاد و پنج سمت ۱۷۵ بکرماں آں جا را آباد کردہ گورجاں نگری نام نہاد کہ عوام او را گوراں نگری ہم گفتندے ۔ ایں قصبہ در خروج محمود غزنوی خراب گشت ۔ چنانچہ پشتۂ[8] قلعہ گجرات از عمارت نشان مے دہد ۔ دریں ولا کہ بابا بہگونت داس چاہِ نو در قلعہ احداث کرد ۔ از[9] زیر زمین متصل آب خشت ہائے

---

[1] ج ب: "چکلہ یعنی توپ قصبہ ہیلاں"۔ [2] ج: "ڈہبونت پہو جالی"۔ د: "سوھنت سوسانی"۔
[3] ج: "سئور لتو"۔ ب: "مسور دتو"۔ [4] د: "ڈہیر و بار م خانپور"۔ [5] ج: "در ماہ کاتک سمت ۱۶۳۸" حذف
[6] سنہ ۹۹۶ ہجری مطابق ۸۸-۱۵۸۷ عیسوی و ۴۵-۱۶۴۴ بکرمی است۔ سن بکرمی سمت ۱۶۳۸ غلط است۔
[7] ج حذف عبارت: "گویند کہ دریں جا در ازمنۂ سوالف ...... مسماۃ گورجاں زوجۂ راجہ بہدرسین بن رسالو ......
آں جا را آباد کردہ گورجاں نگری نام ...... چوں آبادی گورجاں نگری از حدوثِ حوادثِ فلکی ...... قصبۂ نو بنا بر
سکونت اقوام مستوفہ بر نوع تجارت نہادہ"۔ [8] د: "پشتۂ"۔ [9] د: "در زیر زمین"۔

۱ و ۲	۳	۴
تپہ[۱] ابو وراچہ معہ بہادر شاہ پور مصطفیٰ دو تپہ	جیو وراچہ[۲] ضلع بار	ہیلاں

۵	۶	۷
عالم گیر پور وراچہ	[۳] میر خانپور چوچک	[۴] میر خانپور کوندل گھیوا

[۵] چنانچہ تپہ ابو وراچہ و بہادر شاہ پور چہاردہ توپ دارند .

۱	۲	۳	۴	۵
قصبہ کنجاہ	ٹہٹہ دہوندا	مونگ	دہوتہراں	جہیوراں والی

۶	۷	۸	۹
شادی وال	کتہالہ کہ خانہ چودہری ابو وران جا بودند	شہ داد پور[۶] سارا	شیخ پور ابو

۱۰	۱۱	۱۲	۱۳	۱۴
چوک احمد	ٹہٹہ خوسے	راجہ گہومن	جلو بہگونت	توپ[۷] متفرقہ

تپہ جیو وراچ را ہژدہ چکلہ اند یعنی توپ

۱	۲	۳	۴	۵
قصبہ دلیالہ	آدم کے	اٹہہ کالوہ	رام کے	کرولاں

۶	۷	۸	۹	۱۰
سندرا بن پور سوکہا	جاگریاں	کوتہالہ	موہلا پہویا	دہولاں

۱۱	۱۲	۱۳	۱۴	۱۵
باہری وال	خوجی وال	سیتہل	کیراں والہ	سوہاوہ

۱۶	۱۷	۱۸
گکہو وال	[۹] صاحب پور راجہ	مورالہ

---

[۱] د : "شاہپور" . ب صفحہ ۹۶ : "بہادر شاہ مصطفیٰ" . ج صفحہ ۱۹۰ : "بہادر شاہ پور مصطفیٰ و ایلقلی کہ چوہری مصطفیٰ مقدم راٹھ زادگی و چوہری ایلقلی مقدم بادریا قوالہ نصف دیہات از علاقہ تپہ ابوبکر جدا کردہ بنام خود در عہد بہادر شاہ بادشاہ مقرر کردہ اند" . [۲] د : "صو وراچہ" . ج حذف . [۳] د : "مرہ پور چوچک" . [۴] د : "مراپور گھیوا کوندل" .

[۵] ج : "چنانچہ تپہ ابو وراچہ" حذف . [۶] د و ب : "شہباد پور سارا" . ج صفحہ ۱۹۱ : "شہباد پور" .

[۷] د : "توپ متوبہ" . [۸] د : "سندرا بن گور سوکہا" . ب صفحہ ۸۱ : "سندرین گورکہا" .

[۹] د : "صاحب نور راجہ" . ج : "جاہت پور راجہ" .

ہم جائے خوب است کہ دراں جاخانۂ چودہری لعل خاں است و موضع لکھوہانده از علاقۂ توپ کریاں والہ است۔ تپۂ پنجم چیچیاں است کہ موضع تھہووال از علاقۂ اوست۔ تپۂ ششم چوہان کہ موضع چودہو وال و موضع گہنسیہ ازاں تپہ اند و موضع بہ واسطۂ جاگیر راجہ سوبہا سنگھ کہ از اولاد راجہ سکھ جیون حاکم کشمیر بود مشہور و آباد تر شده۔ تپہ ہفتم عالم گیر پور گوجراں است و آں علاقۂ کلیان[۵] و سرائے کہاری را گویند۔ مالک موضع کہاریاں قوم گوجر اند۔ و از ساکنانِ اکابر آں جا برہمناں عرف جھبر[۶] اند۔ یک موضع بادشاہ[۷] پور گنگا رام[۸] نزدیک کہاریاں زر خرید ورثۂ آنہا است۔ و یک موضع شاہ جہان پور گنگا رام در موضع کلیانہ[۹] ورثۂ خطریاں عرف ودہاون مقرر است۔ و موضع فرخ[۱۰] سیر پور گلاب عرف موضع یاتہہ زر خرید گلاب رائے ودہاون از عہد محمد فرخ سیر بادشاہ است۔ و موضع[۱۲] آره ورثۂ خطریاں عرف ودہاون از قدیم است۔ و از عمل پرگنہ گرہی جدا شده از مدتے داخلِ تپہ عالم گیر پور است۔ ہشتم تپۂ عالم گیر، آں یک موضع است مسمی بادشاہ پور مست متصل باڈلی[۱۳] کہتریاں کہ در راه دولتانگر است۔ ہمچناں پرگنہ شاہ جہان پور ہشت تپہ دارد۔ بدیں تفصیل۔

	۲	۳	۴
اورنگ[۱۴] شاہ پور زر بخش عرف گنجہ	تپہ حاجی	دولت دریا کہ موضع دراچگاں والہ ورثۂ چودہری محمود	علی[۱۵] مرداں پور دریا
۵	۶	۷	
دیانت رائے[۱۶] سوئی	تپہ شیخو[۱۷] ابراہیم	تپہ علی متصل سوک احمد	تپہ شاہجہان پور ہندال[۱۸] یک موضع

اما پرگنہ ہیرات ہفت تپہ دارد و ہر تپہ چند توپ و چکلہ

---

[۵] ب و ج: "کلیانہ"۔ [۶] و: "جھبر"۔ [۷] د و ب: "بادشاہپور"۔ [۸] ج: "نزدیک کہاریاں زر خرید ... شاہ جہان پور گنگارام" حذف کرده۔ [۹] ا: "کلیانہ" حذف۔ [۱۰] ج: "و موضع یاتہہ از عہد فرخ سیر زر خرید گلاب رائے ودہاون است"۔ [۱۱] ا: "رائے" حذف۔ [۱۲] ج: "موضع آره محلہ پرگنہ گرہی از مدتے داخل تپۂ عالم گیر است۔ مالک آنجا از قدیم خطری عرف ودہاون اند۔"

[۱۳] ب: "باولی کہریاں"۔ [۱۴] د: "اورنگ پور"۔ [۱۵] د: "علمراد پور دریا"۔ [۱۶] د: "دیانت رائے سوہی"۔

[۱۷] کذا فی الجمع: "دیانت رائے پور ابراہیم و تپہ شیخو"۔ و بہ قیاس غالب آنست کہ دیانت رائے سوئی اسم تپہ جداگانہ باشد و تپہ شیخو ابراہیم اسم دیگر۔

[۱۸] د: "شاہجہان پور ہندال" بجائے "تپہ شاہجہانپور ہندال"۔

کہ موضع چیلیاں والی از مضافاتِ اوست ۔ چہارم توپ خواص پور کہ سرائے است در راہِ پشاور و موضع نندو[1] وال شاملِ اوست ۔ پنجم توپ دولتانگر است ۔ در عہدِ باستانی شہرے بود از سکنۂ اہلِ دولت و اکثر قومِ خطریاں در آں جا سکونت داشتند در عہدِ محمد اکبر بادشاہ اکثر کساں از آں جا برخاستہ در شہرِ گجرات آمدہ آباد شدند ۔ و رونق آں جا افتاد ۔ بالفعل دو قوم از کہتریاں درآں جا از دیگراں سبقت دارند ۔ کہ یکے ہاندہ کہ زمینداری خاص دولتانگر بہ نامِ آنہا است ۔ دوئم دوگل کہ در[2] دیہاتِ موضع عالم گیر پور کہماں کہ[3] دریں ولا داخلِ دولتانگر است (زمینداری) مے دارند ۔ دریں زمانہ لالہ جتا مل ہاندہ از اکابرانِ[4] آں جا مردِ خلیق است و موضع فتح پور دہِ کلاں از چودہریاں[5] علاقۂ دولتانگر تپہ کندو است ۔ توپ ششم مریدا نکیانہ است ۔ کہ موضع دیونہ و موضع سدہری از علاقۂ اوست ۔ گویند کہ در زمانِ[6] سابق سدہری ہم قصبہ بود ۔ بالفعل موضع خورد است ۔ لاکن شاہ[7] بیگم پور کیسری از ورثۂ خطریان در آں جا علامتِ سکونتِ خطریاں است ۔ و اکثر کساں کہ در شہرِ گجرات ساکن اند ۔ میگویند کہ بزرگان بایاں[8] از سدہری آمدہ دریں جا سکونت کردہ اند ۔ فقط[9] ۔ چہارم تپہ ہاندو سہ توپ[10] دارد ۔ درہکری[11] کہ قبر چودہری ہاندہ در آنجا است ۔ و موضع بزرگ وال در راہِ کشمیر بہ سبب آبادی قومِ لبانہ و سکونتِ بہائی دیال سنگھہ کہ فقیرِ مسافر دوست بود از علاقۂ اوست ۔ توپِ دوئم چک احمد عرف کہریرہ کہ چودہری فتح علی[12] از سکنۂ آں جا سرآمد بودہ است ۔ و موضع دلاور پور شادی کہ چودہری محمد یار درآں جا صاحب اختیار است ۔ از علاقۂ اوست ۔ سوم توپ کریاں والہ کہ ورثۂ آں جا بہ خطریاں عرف بہلہ از قدیم[13] مقرر است[14] ۔ موضع اکبر آباد ہم داخلِ کریاں والہ است ۔ و موضع حاجی والہ دہِ کلان است کہ اکثر خطریاں درآں جا سکونت دارند ۔ و موضع پیرو[15] شاہ معہ چند نادہ[16] و داخلِ

---

[1] ج ص۱۸۹ مزید نوشتہ: "نندو وال کہ در جاگیرِ فقیر پاندی شاہ مقرر بود"۔ [2] و: "در دیہاتِ موضع"۔ ب: "دراثبِ موضع"۔
[3] ج: "کہ دریں ولا داخلِ دولت نگر است" حذف کردہ ۔ [4] کذا فی المجلد دوم الکابر جنج اکبر کافی ست ۔
[5] و: "چوامرزاں"۔ (پ ن) بعض اکابر و سربرآوردگان ۔ [6] ج ص۱۸۹: "زمانۂ سابق"۔ [7] و: "شاہ" حذف ۔
[8] و: "بابان"۔ [9] ج ص۱۸۹ مزید: "واللہ اعلم"؛ نسخۂ و "فقط" حذف کردہ ۔ [10] ج: "دآں ناسہ توپ اند"۔
[11] و ب: "دہکری"۔ ج: "درگھری"۔ [12] و: "فتح سنگھ"۔ ب و ج: "فتح علی"۔ [13] و: "از قوم"۔
[14] ج مزید نوشتہ: "و تا حال متقابض اند"۔ [15] ج: "موضع پیرو شاہ کہ درآں جا خانۂ چودہری لعل خاں است ہم جائے خوب"۔ [16] ج: "نادہ" حذف ۔

نامند . و وجه تسمیه[1] شهر آں است که چوں حضرت محمد اکبر بادشاه در حوالی قصبهٔ کنجاه آہوئے مشکیں شکار کرد که اورا به ہندی ہیرا ہرن گویند . بر زبانِ عالی گزشت که در ہیراتِ ایران اسپ بے نظیر پیدا مے گردد . ہم چناں دریں سر زمیں ہیرا ہرن بے مثل حاصل مے گردد . و بدیں تقریب نام ایں ضلع ہیرات مقرر نموده پرگنه علیحده قرار دادند . و پرگنه شاه جہاں پور دیہاتے چند اند که در عهد شاه جہاں بادشاه از پرگنهٔ گجرات و ہیرات علیحده[2] شده علیحده پرگنه[3] مقرر شد . پس پرگنهٔ گجرات خاص ہشت تپه دارد . و به ایں اسماء

۱	۲	۳	۴
تپه آکیا	بالا	کندو	ٹاندو
۵	۶	۷	۸
پچهپاں	چوہان	عالم گیر گوجراں	تپه عالم گیری[4]

یک موضع است . امّا تپه آکیا مشتمل است بر پنج توپ . توپ قصبهٔ قدیمه قانون گویاں که کیفیتِ او آئنده نوشته خواہد شد . توپ سایووال که او را دیہاتِ چکری گویند . توپ چهندی واله که موضع ننه والی وغیره از عملهٔ اوست . توپ ناگریاں واله که موضع پچهپانه از جمله دیہات او مشہور است که چودہری احمد و اله دین و چودہری کلیم الله دراں جا سکونت داشتند و توپ کاگهره که متصل قلعه تهوتهیانواله مشہور است . و راجه سوچیت سنگهه نام آں قلعه کولانواله نهاده[5] و در عمل داریٔ صاحب سنگهه و گلاب سنگهه پسرش آں جا (به) قلعه فتح گرهه موسوم بود و علاقهٔ کلاں بود . چنانچه لاله شبو دیال پدر مصنف ایں رساله[6] ہمیشه تا حینِ حیاتِ خود عامل و ناظم آں علاقه بوده و تپه بالا سه توپ دارند . اول توپ جوری که دهِ کلاں است . دوم تپه بیگناں واله . سوم توپ متواں واله که قصبه ڈنگه[7] از اعمال اوست . و (به) تپه کندو شش توپ منسوب اند . اول توپ امین پور ابراهیم[8] عرف موئی پسوال که موضع چک سکندر و کوتله چودہری فیروز خاں ازاں توپ است . دوم توپ اودہو کورسی که معروف است بنام دہوریه سردار قمر سنگهه واله و موضع بهاگو وده‌له و برنالی[9] بهائی مجا سنگهه والی از علاقهٔ اوست . سوم توپ رندهیر است .

---

[1] ج : "وجه تسمیهٔ ہیرات" [2] د و ب : "جدا شده" . [3] ج : "که در عهد شاه جہاں بادشاه آباد شده اند" و عبارتے که د و ب نوشته حذف کرده . [4] د : "عالم گهری" . [5] ج : "مقرر نموده" . [6] د : "رساله" حذف
[7] د : "ونگه" . [8] د : "امین پور ہم" . [9] د : "رناد" .

که در سمت ۱۸۷۱ بکری [بمطابق سنه ۱۸۱۴ عیسوی] بمرگِ طبعی گزشته موجود است. بالفعل علاقهٔ بجوات در جاگیرِ راجه تیج سنگهه بحال و برقرار. سیوم تپه گنگوال که موضع کلان است از قوم منهاس. چهارم تپه منادر. پنجم تپه اکهانور. این هر دو تپه شاملِ سرکارِ جموں شده اند. ششم تپه لکهو. که[1] به جلال پور سوبتیان[2] مشهور است. مالکِ آن جا از عهدِ قدیم قومِ کهتری عرف سوبتی اند. و مالکِ موضع قاسم[3] پور لکهو عرف رنگهان واله نیز وارثِ سوبتی اولاد[4] لکهو مذکور اند. چنانچه چودهری دیوان سنگهه مالک رنگهان واله مردِ خوب بوده آب و نان به ره روان و مسافران به تواضع فراوان مے داد. او را سه پسر بودند[5]. بهادر سنگهه و گندامل و چودهری الوکهه رائے که صبیهٔ سعیده او به هته حاکم رائے قانون گوئے گجرات کد خدا است. هفتم تپه دهارر هوته که موضع تانو وال و نوشهره مغلاں و نوشهره[6] میانه از اعمالِ اوست. و خانقاهِ پیر محمد سچیار[7] اولیاء که از[10] جناب حضرت نوشه حاجی گنج بخش اولیا که در چک صحن[17] پال خواب[8] گاه دارند فیضِ خدا یابی حاصل کرده بودند. در زمینِ نوشهره زیارت گاه است. و ضلع کلیتهه و منکلاں و دیوه وتاله چهبال و پرگنه[11] بهنبر و نوشهره و راجور و پونچهه و میرپور چوکهه که او را اندر بیل نامند وغیره علاقهٔ کوهستان طرفِ شمالیِ گجرات همه داخلِ سرکار جموں هستند. و ضلع کوتله کلکرالی که از علاقه[12] پرگنه بهنبر است[13] اندو جدا شده داخلِ علاقهٔ گجرات گردیده. و پرگنه کهری کهربالی این[15] هر دو پرگنه خورد اند. برلبِ دریائے جهلم. چنانچه سرائے اورنگ آباد از علاقهٔ اوست. و علاقهٔ گجرات را چکلهٔ گجرات نویسند. این چکله سه پرگنه دارد. پرگنه گجرات خاصه. پرگنهٔ هیرات. پرگنهٔ شاه جهان پور. پرگنهٔ گجرات طرفِ گوجراں را گویند و طرفِ دراج وغیره. دیهات قوم[16] جات را پرگنه هیرات

---

[1] و: "که جلال پور" (در حذف)
[2] و: "سوهتیاں".
[3] و: "قاسم پور". ب و ج: "قاسم پور لکهو".
[4] و: "سوبتی لکهو مذکور". ج: "مذکور" حذف.
[5] ب و ج: "شدند".
[6] ب ص۱۷۹: "نوشهره" حذف.
[7] سچیار لفظے است مرکب از سچ هندی بمعنی راست و یار فارسی بمعنی دوست و ناصر. پس سچیار کسے که دوست و حامیِ راستی باشد.
[8] و [9] و: "خود بگاه".
[10] ج ص۱۸۲: "که از جناب حضرت .... تا ... فیضِ خدا یابی حاصل کرده بودند" حذف کرده.
[11] و: "بهنبر".
[12] ج: "علاقه" حذف.
[13] ج: "از چندے اندو".
[14] و: "از چندے". حذف کرده.
[15] ج ص۱۸۲: "هر دو پرگنه اند برلبِ دریائے بهت زیرِ دامنِ کوه میرپور. سنگهه چین پور موضعے است کلان از علاقه کهربالی. و سرائے اورنگ آباد معموره ایست خورد از علاقه کهری".
[16] ج: "قوم" حذف.
[17] اسم این چک در اصل ساهن پال بوده. مؤلف آن را تفریس کرده صحن پال گردانیده. ساهن لفظ پنجابی گاوِ نر را گویند.

کانیکے و کتہالہ ، خوجی والی و جوکالی و قادر آباد و تخت ہزارہ و از کوہ[1] چندیوت کہ خانقاہِ شاہ برہان دراں جا است ۔ گزشتہ نزدیک جھنگ سیالاں آبِ بہت را باخود آمیز نمودہ بہ سِندھ ساگر الحاق[2] مے یابد ــ و سِندھ نام یافتہ بہ دریائے شور مے افتد ۔ عرض ایں دوآبہ از ہرئے اورنگ آباد کہ برلبِ گزرِ جہلم است تا موضع سعد اللہ پور کہ بر کنارۂ چناب واقع بہ قدر بست کروہ مقرر است ۔ ایں دوآبہ از ہمہ دوآبہ ہا خورد تر است

کیفیت بیان اسماء[3] شہر و پرگنات دوآبہ چجہ

از مشرق الے مغرب

بہلول پور نام پرگنہ است بر لب دریائے چناب بہ تاریخ ۸۷۹ھ ہجری (بمطابق ۱۴۷۴-۷۵ء عیسوی در عہدِ سلطان بہلول لودہی آباد شدہ ۔ ہفت تپہ شامل اوست ۔ تپہ[4] اول طرفِ کنارو[5] کہ آں خاص قصبۂ بہلول پور است ۔ ورثۂ آں جا بہ قوم خطری عُرف کوندی مقرر و قانون گوئیِ ایں محال تمام بنامِ قوم بدہیرہ کہتری کہ جد مایاں بودند ۔ بودہ است اگرچہ آدم[6] کہتریاں از نسل راجگانِ ہند ہستند ۔ اما در پنجاب بہ طریق غربت آمدہ توطن گزیدند ۔ و کارِ نوکری و بیوپار وغیرہ اختیار کردند ۔ چوں خطرۂ آبرو و مال و جان اکثر از اقوام دیگر بسیار بہ خاطر مے دارند ازیں جہت نام ایشاں خطری مقرر شدہ لہٰذا مؤلفِ ایں رسالہ اسم ایں قوم را در ہر جا خاطر خواہد نوشت ، و تفصیلِ ایں اقوام خطریانِ پنجاب در احوالِ دارالسلطنت لاہور خواہد آمد ۔ انشاء اللہ تعالیٰ ۔

بابا پوہلو رام بیراگی[7] کہ درویشِ باشعنی بود ۔ آخر عمر از قصبۂ گجرات برآمدہ تاریخ سمت ۱۸۵۷ بکرماجی (بمطابق ۱۸۰۰ء عیسوی) در بہلول پور جاں بحق تسلیم نمودند ۔ سمادھ او در ہمیں جا است ۔ تپہ دوم بجوات کہ دراں جا متصلِ قلعہ سمادھ[9] سردار صاحب سنگھ والی گجرات

---

[1] د "چندبوتہ" ۔ ب "چندیوت" ۔ [2] و "آفاق" ۔ [3] "بیان ایں ہماں" ۔ [4] (ٹپن) بمعنی حصۂ از زمین و دہ آباد ۔ نیز حصۂ کوچک از علاقہ و پرگنہ ۔ اصطلاحیست از محکمۂ دیوانی کہ بمعنی علاقۂ دیوانی مستعمل است ۔ (تا مقدم و یائے فارسی موخر) ۔ [5] و "کنارہ" ۔ [6] ب و ج "قوم کہتریاں" ۔ [7] (لاف) بمعنی درویش ۔

[8] ب "درویشہا بہ ایں معنی" ۔ [9] (پ ا ن) بمعنی مقبرہ ۔

علم طب و حکمت گوئے سبقت از ہم عہدانِ خود مے ربُود و بابا کنول نین برہمن دراں جا مرصے بود کہ صداورتِ[1] او تا حال جاری است . و سودی صاحبان ہم نان بہ مسافران مے دہند . ہر دو خاندان را خدا قائم داراد .

دربیانِ دوابۂ چوہت

دوابۂ دیگر کہ درمیانِ دریاے بہت و چناب واقع است . او را چوبہت نامند . دریں وِلا[2] صاحبان او را چجہ نام نہادہ دریاے چناب را در ہندی چندر بہاگا نامند . ایں دو دریا اند . چنانچہ بر آمدنِ چندر از علاقۂ بُشہر و کُلّو نشان مے دہند . و مے گویند . کہ چشمۂ او از کوہ موضع لوہل (لاہول) بر مے جوشد . کہ آں چشمہ را چندرکوت گویند . و چندرڈول نیز نامند . و ذل ڈول[3] ہم نویسند . و چناں مشہور است کہ آبِ آں چشمہ در ایامِ زایدِ النورِ ماہ زیادہ مے شود . و ہنگام نقصِ نورِ قمر آبش فرو مے گردد . و ہمیں از حدود کُلّو پہونت و چاتہان و چنیہ و پہدو[4] گزشتہ نزدیک کشتوار مے رسد . و دریاے بہاگا از چشمۂ بہاگی کُند علاقۂ جَس کار طرفِ پاندر برآمدہ نزدیک موضع پہدار کوت عملہ کشتوار بہ آبِ چندر ملحق مے گردد . و چندر بہاگا نام مے یابد . دریں جا یک دریاے دیگر کہ مشہور است بہ کالی تی متصلِ دو موضع اتر و بکر بہ ایں دریا مے رسد . و یک جوئے دیگر کہ برہمانی نام دارد از چشمۂ برہم سِر کہ در زمینِ وچہن مرد علاقۂ کشتوار واقع است بیروں آمدہ بہ دریاے چندر بہاگا[5] بالا رویہ اتصال مے یابد . ایں ہمہ آب ہا یک[6] جا شدہ از حدودِ ستہال و پہوتہال گزشتہ پائینِ قصبۂ ریاسی و موضع پہیر علاقۂ جموں مے رسد . و ازاں جا از پایاں انبے ران و قصبہ اکہنور مرور مے کند و از علاقہ بجوات و موضع کوری و قصبہ بہلول پور و داہرر میوتہ و نوشہرہ و تبی[7] و سنگہانوالہ و

---

[1] صداورت (لان و پ ن) مکانے کہ دراں طعام ہمیشہ مے پزند و مسافراں و غربا را مفت مے خورانند کہ بخششے است عظیم و کرمے ست عمیم . [2] ا : " در بہوا " . [3] د : " دلادل " . ب : " ڈلدول " ج ص ۱۵۹ : " دلادل " .

[4] ب ص [illegible] : " پہونت .... " ج ص ۱۸۳ : پہوتنت .... بہادر " .

[5] ا : " بالا رویہ " ، ب ص [illegible] : " بالا رویہ " . ج ص ۱۸۳ : " ازیں بالا اتصال مے یابد " . [6] ب و ج : " یک جا جاری شدہ "

[7] د : " نوشہرہ میلے " ، ب ص [illegible] : " نوشہرہ و تبی " . ج ص ۱۸۳ : " نوشہرہ و تبی " .

گویند ۔ اسپ در سرزمین دهن خوب پیدا مے شود ۔ و کهوتن نام شهرے ست و هم علاقه ۔ دیوال نام شهرے ست از علاقهٔ کهون که خانهٔ مصر بیلی رام توشه خانیه[1] سرکار لاهور دراں جا بود ۔ کٹاس نام تیر[2] است ۔ از علاقه کهون طرف کهیاله و آں تالابے است عمیق که پرستش گاه اهل هند از قدیم است و دو کروه از کٹاس آبگیرے ست که او را چوها سیدن شاه مے نامند ۔ هم مکان متبرک است ۔ کهته[3] نام شهرے ست و هم نام علاقه ۔ و متصل آں یک تیرتهه دیگر است ۔ که آں را نرسنگهه[4] پوهار گویند ۔ که آب از بلندی مثل آبشار ریزد و نهر ازو[5] جاری شده ملک را سیراب مے کند ۔ و زمین آں جا سرسبز و گل زار است ۔ اکثر درویشاں خدا پرست هندو مشرب دراں مکان مے باشند ۔ و اهل هند برائے اشنان[6] و درشن دراں جا مے روند ۔ و میله کنند ۔ و مے گویند ۔ اگر چوبے در آب آں آبشار به امتداد یک سال افتاده ماند ۔ از برودت آب سنگ مے شود ۔ کچهی نام ملکے است طرف دریاے سندهه که قصبات[7] موسیٰ خیل و داؤد خیل و موج و میانوالی و وال بچراں[8] دراں حوالی اند ۔ و سون کیسر نام ملکے ست که دراں جا اسپ[9] عمده خو تیز تک و خوش رنگ پیدا مے شود ۔ و هته توانه و نور پور توانه و نور پور سیتهی هم جاهائے مشهور اند ۔ و متصل موضع ستهاں مکان دوازده چهتره[10] است که صاحب یمن و برکت بوده اند ۔ گویند آں دوازده تن برهمناں بودند ۔ عرف ندیو که جهت حفاظت گاوے شهادت یافته بدرجه و مرتبه اعلیٰ که جائے سدهاں[11] است رسیدند ۔ احمد آباد شهرے است ۔ برلب[12] دریائے جهلم که دراں جا دهرم سال بهائی باہر[13] خوب آرام گاه است ۔ و بهائی بشنداس دراں جا مرد عارف است ۔ خوشاب نام شهرے است بر کنارهٔ همیں دریا ۔ هرن پور نام شهرے ست از[14] قوم کهوکهراں بالفعل به نام هرن[15] پور سودهیاں مشهور است ۔ چنانچه جهاں سنگهه سودی (از) اهل یمن دراں جا بوده و لاله بهادر چند حکیم قوم کهتری عرف چوپره در

---

[1] ج صـ۱۸۲ : "توشخانه" ۔ [2] (کان) بمعنی جائے متبرک اهل هنود ۔ [3] ب : "نرسنگهه" ۔ [4] (پ ن) بمعنی آبشار ۔

[5] ا : "نهر ازو" ۔ [6] اشنان و درشن (ک ان) بمعنی غسل و دیدار و زیارت ۔ [7] ب و ج : "دیهات" ۔

[8] ا : "وال بچراں" ۔ [9] ج صـ۱۸۳ : "اسپ خوب خوش نما" ۔ ا : "عمده خو" حذف ۔ [10] چهتره (ک ان) بنده کامیاب مرادات دنیا و آخرت را گویند ۔ [11] ج مزید : "گویند که آں دوازده تن برهمناں بودند از قوم سن دیو عقب دهرم ۔ از حفاظت ماده گاواں به قتل در آمدند ۔ درجهٔ اعلیٰ که سدهاں است یافتند" ۔ [12] ب : "برلب آب دریائے جهلم" ۔

[13] ا : "بهلئے باہر" ۔ ب و ج : "بهائی باہر" ۔ [14] ج : "از دودهه" ۔ [15] ب : "هرن پور" ۔

هشتم ماه ماگہ سمت ۱۹۰۸ (بطابق ۱۸۵۱ء) رحلت فرمائے عالمِ بقا شدہ و مہاراجہ گلاب سنگہ در سمت ۱۸۸۷ یک ہزار و ہشت صد و ہشتاد و ہفت بکرمی (بطابق ۱۸۳۰ء) پیکرستانِ تہاکراں[1] بنا نہادہ جائے[2] سجدہ و زیارت گاہ ساختہ است۔ موضع گلاب گرہ در زمینِ بیلہ بنامِ خود آباد کردہ۔ در وجہ معاش پرستارانِ پیکرستان آنجا مقرر کردہ دارند۔ و متصل شمس آباد کوہِ جودی است کہ دراں جا کان ہائے نمک اند۔ بہ طوالت صد کردہ۔ و جودی نام قوم است کہ در قصبہ کرجاکہ و نکہالہ و پنڈدادنخاں وغیرہ آں حدود[3] توطن دارند۔ و ہماں قوم نمک از نمک سارے برآرند۔ آنہا را بہ زبانِ ہندی وانده گویند[4] و چراغ و طشت و جامِ خوشنما از نمک مہیا نمودہ فروخت مے سازند۔ و کانِ نمک را کہاورہ گویند۔ و آنچہ کہاورۂ نمک عمدہ است پنج جائے اند نزدیک یک دیگر۔ یکے را کہیورہ نام است۔ دوم کہورہ۔ سوم سروٹی۔ چہارم جوتانہ۔ پنجم مکراچہ۔ و دیگر در موضع چوہا درجہہ از علاقۂ خوشاب ہم نمک بر مے آید۔ و نیز در علاقۂ پشاور آں روئے آبِ اٹک وغیرہ جاہائے ہم نمک بسیار پیدا مے شود۔ اما مثلِ نمکِ کوہِ جودی واقع شمس آباد کہ در لطافت و مزہ و لذت و گوارائی رعنائی دارد۔ بہ روئے زمین نشان نمے دہند۔ و حکما ایں نمک را نمکِ لاہوری نامند۔ کہار نام پرگنہ است۔ و نکہالہ[5] و کوشنگ[6] و کرجاکہ و کچاکوٹ و نیلہ[7] دولہ نام قلعہ جات است کہ گرد و نواحیِ ہماں نمک[8] سار بہ قرب و جوار اند۔ کرنجلی[9] نام موضع است در علاقۂ گرہہ نکہالہ کہ سرمۂ خوب از آں جا بر مے آید۔ کہہ شہرے ست طرفِ دریائے سندہ کہ دراں جا مکان بیرندی[10] ناتہہ جوگی است۔ و در سارنگ کوٹ ہم جائے[11] متبرک از جوگیاں است۔ و سلسلۂ تمام جوگیاں بہ گورو گورکہہ ناتہہ مے رسد۔ و کہیپ ملکے ست بنامِ قوم گہیبہ۔ دہن[12] نام شہرے است [و] ہم [نام] علاقہ۔ کہ او را در دفترِ کہن پرگنہ ملوکی دہن نویسند۔ چکوال[13] نام شہرے ست از علاقۂ دہن۔

---

[1] د و ن ، بجائے مسجود و معبود ہندواں۔ [2] ج سمت ۱۸۳ : "جائے سجدہ" حذف۔ [3] د : یک جملہ حذف کردہ۔ [4] ب و ج : مزید نوشتہ : "کہ چراغ افروختہ در غارِ کوہ مے روند و نمک کندہ بیروں مے آرند"۔ [5] ب و ج : "کہیالہ"۔ [6] ب : "کوشنگ"۔ [7] د : فقط "نیلا"۔ [8] د : "نمک"۔ [9] د : "کرنکل"۔ [10] ب و ج : پہندی ناتہہ۔ [11] د : "حال متبرک"۔ [12] د : "دہنے نام شہرے ست ہم علاقہ کہ اورا ملول دہن نویسند"۔ ب : "دہنی نام شہرے ست از علاقہ دہن"۔ ج سمت ۱۸۳ : "دہنی نام شہرے است ہم علاقہ کہ او را در دفترِ کہن پرگنہ ملوکی دہن نویسند"۔

[13] ب : جملہ حذف۔

اند (وے) آب ازآں بہ دشواری بر مے آید ۔ ازیں مردماں ساکنانِ قلعہ آب از نہرِ کہاں کہ پائینِ حصار جاری است ۔ بالا مے برند ۔ و بر کنارِ جوئبارِ کہاں پائینِ حصار چشمہ ایست کہ آں را چوہا[1] بابا نانک مے گویند ۔ و غسل دراں جا (را) سبیلِ[2] تخفیفِ ذنوب دانند ۔ و در قلعۂ رہتاس منجّمے[3] بود جیتا رکھہ نام کہ از فرقۂ پوج[4] کہ در علم ریاضی و احکامِ نجوم مہارتِ تام داشت ۔ چنانچہ تاریخ وفاتش در سنہ ۱۲۲۶ ہجری "چراغے بود" گفتہ اند[5] و نزدیک رہتاس بہ مسافت سہ کروہ کوہچہ ایست ۔ بہ بلندی چہار کروہ بہ نام بال ناتھہ کہ او را تلۂ جوگیاں گویند ۔ در سال یک بار روزِ شورات[6] دراں جا میلۂ کلاں مے باشد ۔ و جوگیاں[7] وغیرہ مردماں دراں جا فراہم مے آیند ۔ و بہ ہر قسم طعام طالباں را شاد کام مے سازند ۔ ہمہ کساں از ہنود و مسلمیں معتقدِ آں مکانِ سعادت قریں ہستند ۔ و موضع کالا گوجراں از تپۂ سلیماں شاکر علِ پرگنۂ رہتاس است کہ حقیقت آگاہ بابا ین کہ مہاراجہ رنجیت سنگھہ معتقدِ او بود ۔ دراں جا سکونت داشت ۔ مردِ کامل بود ۔ قصبۂ جہلم از علاقۂ رہتاس بر لبِ آب بہت آبادی دارد و جائے خوب است ۔ کہ بر کنارۂ آں اکثر عبادت خانہ ہائے فقرائے ہندو مشرب است ۔ و بھگت کیسر کہ یکے از مرتاضانِ ہندو مشرب بود ۔ دراں جا خلوت داشت ۔ و خانۂ صوبا سنگھہ کھتری عرف بینی کہ حاکم گجرات مدتے ماندہ ۔ از سکنائے قدمائے آں جا است ۔ برائے ہمیں او را صوبہ سنگھہ جہلمی[8] گویند ۔ و موضع سنگوئی دہِ کلاں (بہ) مغرب از جہلم است ۔ کہ خانۂ راجہ لعل سنگھہ برہمن توشہ خانۂ سرکار والا ہماں جا است ۔ جلال پور کیکناں دیہے است کہ اکثر مردم ہنود دراں جا حکومت[9] دارند ۔ و شمس[10] آباد نام پرگنہ ایست ۔ کہ دریں ولا او را پند دادن خاں نامند ۔ دادن خاں درویشے بود از زمینداراں[11] کہ در ابتداء ایں مکان آباد کردۂ اوست ۔ و ہپنت[12] دہنی گیر سنائی شوالہ والہ دریں جا مرد کامل بودہ ۔ و تھاکر منگل داس صاحب ریاضت دریں زمانہ دراں جانب شہرت[13] داشت ۔ شنیدہ شد کہ بہ تاریخ

---

[1] (دہان) یعنی چشمہ ۔ [2] ب و ج "سبیل" حذف ۔ [3] و "منجی" ۔ ب و ج: "منجّم" ۔ [4] ب "فرقۂ نوج" ۔

[5] بطابق ۱۸۱۱ عیسوی ۔ [6] شورات شبے است مخصوص مثل شب برات ۔ [7] جوگیاں ۔ فرقہ است از درویشان ہنود ۔

[8] و "جہلمی" حذف ۔ [9] ب ص۴۸ "سکونت دارند" ۔ ج ص۱۸۱ "کہ قوم کیکن مالک آنجا اند" ۔ [10] و د ب "شمس" ۔

[11] و د ب ص۴۸ "از فرقۂ زمینداراں" ۔ ج ص۱۸۲ "نام زمیندارے است کہ" ۔ [12] (ہپنت) یعنی فقیر ۔

[13] ب ص۴۸ "ریاضت دریں زمانہ مشتہر داشت" ۔ و "دراں جانب" حذف ۔

۱۸۴۸ء) بنا کردهٔ مہاراجہ ممدوح است و سرائے پکّہ در حدود بیول واقع است۔ سیوم تپہ کاہردل۔ چہارم تپہ کلیانہ کہ در قصبہ کلیانہ اکثر خانہ ہائے قوم کہتریان و برہمناں ہستند۔ چنانچہ از اکابران آن جا رائے زادہ نواب سنگھہ از اولادِ رائے زادہ ددنی چند عرف بالی است و خانهٔ دیوان بھیم سین دت ہم دراں جا بود۔ بخشی ہری سنگھہ کہ ملازم مہاراجہ گلاب سنگھہ است۔ نیز دراں جا از قدیم وطن گاہ دارد۔ مرد خوب است۔ بہ قدر امکان آب و نان از مسافرانِ شب باش دریغ ندارد۔

پنجم تپہ نرالی کہ ساکنانِ آن جا ہمہ بیوپاری اند۔ ششم ٹونڈی پتی[1] کہ قلعہ دولتانہ و موضع سید کسرآوال[2] دراں تپہ اند۔ ہفتم تپہ برالی کہ موضع سورک وہن از علاقۂ اوست۔ ہشتم تپہ پتی کہ قصبۂ بشن پور[3]: موضع دہمک و موضع سسرال کہ مقدم دراں جا چودہری شہباز است از علاقہ تپہ مذکور است و موضع بینا و تہیلہ بر سر راہِ کہنۂ بادشاہی اند۔ کہ ازاں راہ براہِ رود خانہ بود۔ فقط۔ راہ گس بجرالہ[4] والہ و موضع بجرالہ از علاقۂ روہتاس[5] است و پرگنہ رہتاس را چہار تپہ اند۔ سابق تعلق بہ قوم بوگیالاں[6] است کہ با گکھڑاں ہم جدی[7] اند۔ تعلق داشت بالفعل بہ سرکار لاہور متعلق۔

۱ حویلی	۲ شاہ جہالی	۳ عیسالہ	۴ فروز یالہ	۵ سلیمان شاکر
۶ سوہن	۷ بوٹیالہ	۸ اسکندرالہ	۹ راجو	۱۰ بھیکرش[8]
۱۱ تارنگ	۱۲ دہوورالہ	۱۳ سیلے	۱۴ طیالہ	

قلعہ رہتاس و چوہا بابا نانک

قلعۂ رہتاس[9] معہ سرائے بیروں در عہدِ شیر شاہ بادشاہ در سنہ ۹۴۸ھ ہجری (بمطابق ۱۵۴۱ء) تعمیر پزیرفتہ۔ گویند۔ چہل لکھ و بست و پنج ہزار روپیہ مصارفِ این حصار شدہ است از سکنۂ آن جا قوم کہتری عرف گگی مشہور اند۔ قانون گوئی آن پرگنہ ہم بہ نام اوشاں داشتہ اگرچہ درمیان قلعہ دو چاہ باؤلی عمیق

---

[1] و: پتی. ب و ج: پتی. (پ ن) یعنی جزوے است۔ [2] و: کسراوان۔ [3] ب: ملک، بشن دد۔

[4] و: بجالا۔ ب و ج: بجرالہ و گس بجرالہ۔ [5] ج: روتاس۔ و ے: رہتاس در تاریخ مستند است۔

[6] ب و ج: بوگیاں۔ [7] کذا فی الجد و ے: ہم جد درست است۔ [8] و: کر۔ ب: مسکر۔ ج: بھیکہ۔ [9] و و ب: روتاس

سجدہ گاہ شد۔ ؎

آسماں سجدہ بَرَد پیشِ زمینے کہ برو یک دو کس یک دو نفس بہرِ خدا بنشینند

و از راول پنڈی جانبِ جنوب فتح جنگ نام دہے است مشہور و موضع ہمک[1] کہ بر سرِ راہ است۔ نیز از دیہاتِ پرگنۂ اکبرآباد تخت پڑی است۔

پوٹھوہار نام ملکے است۔ کہ سابق متصرف براں گکھراں بودند و بالفعل تمام ایں ملک در جاگیرِ سردار چتر سنگھ اٹاری والہ وغیرہ سکھاں از مدتے مقرر است۔ ایں علاقۂ پوٹھوہار بہ دو پرگنہ اشتہار دارد۔ یکے را دانگلی گویند۔ و دیگرے را بہروالہ نامند۔ ایں ہر دو مکان[2] در کوہستان اند۔ دیہاتِ مضافاتِ ایشاں در میدان۔ چنانچہ پرگنہ بہروالہ مشتمل است بہ چہار تپہ۔ یکے تپہ حویلی دیہاتِ خاص بہروالہ۔ دوم تپہ گاہر۔ کہ از مواضعاتِ آں موضع کہوٹہ مشہور است[3] و موضع کلاتی بسالی نام است و موضع بوتہ کہ خانۂ سردار چتر سنگھ و شیر سنگھ دراں جا بود۔ ہم دراں تپہ نامور اند۔ و سرائے پھہان و سرائے رباط و توپ مانکیالہ ہم از تپہ آرہ مے گویند۔ و مانکیالہ نام موضع ایست کہ دراں جا جنگِ سلطان سکندر بہ راجہ پورو شدہ۔ چنانچہ منار علامتِ فتح گاہ سلطان سکندر است کہ دراں جا عمارت یافتہ شدہ است۔ آں را توپ مانکیالہ گویند۔ چہارم تپہ برالہ کہ بہ قصبہ سوکہو نامزد است۔ فقط

پرگنہ دانگلی ہشت تپہ دارد۔ اولاً تپہ حویلی کہ شہرِ کلاں دراں دانگلی بود۔ او از مدتے ویران افتادہ است۔ عوضِ آں قصبہ کلر جائے نشین حاکم مقرر شدہ۔ مگر در جائے دانگلی خانقاہِ دودۂ حقانی درویشِ ہندوستانی کہ در کرامت شہرتے داشت آباد و معمور و زیارت گاہ مشہور است۔ تپہ دوم بیول است کہ چندگاہ در جاگیرِ مہاراجہ گلاب سنگھ والیِ جموں مقرر ماندہ و دراں جا یک مندر شوالہ بتاریخ سمت ۱۸۹۵ بکرمی المطابق

(حاشیہ صفحہ گذشتہ) [3] (دن و پان) قسمے از چاہ کہ آبش تا سطحِ زمین بر مے آید۔ و رواں مے شود۔

[4] پنج تیرتھی، در ہندی مقامے را گویند۔ کہ در غسل و زیارت آں جا ثوابِ پنجگانہ حاصل شود۔

[5] (کلاٹ) یعنی تارکانِ دنیا۔

(حاشیہ صفحہ ہذا) [1] ن: "ہمک" حذف۔ [2] کذا فی المجلد وطے "مقام" باید۔

[3] ا، ن، حاشیہ مزید: "و موضع تھوہہ کہ بہ نام کرم سنگھ تھوہہ والا معروف ہست نیز از تپہ گاہر گوتہ است۔ سیوم تپہ آرہ کہ بہ دیرہ خالصہ مشہور ہست۔" ایں عبارت از ا محذوف شدہ۔

پاتی گویند. و پل در عهدِ جهان گیر بادشاه در ۱۰۱۸ھ بر او بسته اند. در نزدیکی سرائے کالا دہیری شاہ فتح خاں است. کہ یکے از مردانِ خدا بود. و دہیری بہ زبانِ ہندی نام قبر است. تارکلہ[1] نام راہ ایست کہ در عهدِ آخرِ شاہ جہاں بادشاہ بہ اہتمام مرزا محمد داروغہ و جوگی داس مشرفِ کوہ را کندیدہ[2] راہِ مصفا کوتل وار در ۱۰۶۸ھ ہجری (بمطابق ۱۶۵۷ء) برآوردہ اند.

جانی سنگ نام جائے است. کہ دراں جا خانقاہِ جانی نام درویش بودہ. در راہِ قدیمی نزدِ موضع جزیرہ است. کہ دراں جا گنبدے بہ شکلِ جزیرہ ساختہ شدہ است و از مارکلہ مشرقِ ملکِ راول پنڈی و طرفِ کوہ ولایتِ ککھڑاں[3] است کہ از صعب ترین جاہا ست. و ازاں جا طرفِ مشرق جنوب رویہ قصبہ تخت پڑی است کہ آں را پرگنہ اکبر آباد نامند.

راول پنڈی نام شہرے ست از علاقہ اکبر آباد. اوّل موضع خورد بود. در عمل سردار ملکھا سنگھ والیِ آں جا قصبۂ کلاں شد. چوں سردار پاسِ خاطرِ مردمِ سکنۂ آں جا مدِ نظر داشت. بیوپاری[4] و سوداگر و خلایق دیگر از ہرجا فراہم آمدہ سکونت پذیرفتند[5]. ودریں ولا در سمت ۱۹۰۲ بکرمی (بمطابق ۱۸۴۵ء) متصلِ بازار دیوان کشن کور کار دار پسرِ دیوان حاکم رائے پوری[6] یک مندر شو دوارۂ[7] نو تعمیر کردہ است و مے گویند راول[8] بہ زبانِ ہند فقیر را گویند. ابتداءً[9] فقیراں دراں جا آمدہ نشستہ اند. ازآں (جہت) نام موضع راول پنڈی مقرر شد. و پنڈی دہِ خورد را مے نامند. و طرفِ شمالی ایں جا قصبہ کوری است کہ نیشکر پونڈہ خوب لذیذ دراں جا مے شود. و متصل راول پنڈی درمیانِ راہ رودِ آبے جاری است و حوضے بود کہ آب درو جمع مے شد[10]. حالا ویران شدہ است و چند باؤلی[11] متصل یک دیگر بر ہماں دجلہ واقع اند. کہ آں را پنج[12] تیرتھی مے گویند. و نام آنہا رام کُنڈ و سیتا کُنڈ وغیرہ مے نامند. کدام سادھ بیراگی[13] دراں جا نشستہ بہ عبادت پرداختہ چوں عقیدۂ او بہ رام و سیتا بود نام جائے غسل را بہ نام ایشاں شہرت داد و

---

[1] ب و ج: «مارکلہ». [2] و: «کہندیدہ». ب و ج: «کندیدہ». [3] و: «مرتاً و شمالاً ازاں موضع خان پور ککھڑاں است» حذف. [4] (پ-ن) سوداگران و تجار. [5] ج: «دریں ولا در سمت ۱۹۰۲ بکرمی ...... و پنڈی دہ خورد را مے نامند» حذف کردہ. [6] پوری نام ذاتے ست از کھتریانِ پنجاب. [7] نسخہ ب: «شودوارہ» و «شو دوارہ» (ف) باب و آستانۂ شو کہ خداوند حقیقی ست. [8] ب: «راون» بہ نونِ آخر. [9] «ابتداءً» باید. ب: «ابتدائے فقیراں». [10] ج صلحاً: «جمع مے گشت». ب: «جمع مے شد». (بقیہ بر صہ ۱۶۲)

مصاحبتِ محمد اکبر بادشاه ممتاز بودند. دراں گنبد مدفون اند. و نزدیک از حسن ابدال مشرق جنوب رویه آبشارے ست درمیانِ آب گیرے که منبع ایں آب است راجه مان سنگه عمارتے مختصر ساخته حالا ویران افتاده است. و طرفِ شمال بابا حسن ابدال کوهِ گندگهر است. که طرف مشرقی و شمالی او به ملک هزاره پیوسته و به حد جنوبی او ملک چهچه واقع و حدِ غربی و گوشهٔ شمالی با کنارهٔ سندهه ساگر و با دیهات یوسف زئی ملحق دامنِ کوه به قدر پنج کروه طوالت دارد و مقدار چهار کروه عرضِ او ست دراں کوه قوم نارخیل[1] مقابی[2] و مسوانی ساکن اند. و پیشهٔ ایشاں قطاعُ الطریق است و راه زنی. و گند نام دیوے بود که دراں جا مسکن داشت و به مردم ایذا مے داد. راجه رسالو پسرِ سالباہن در عمل داریٔ خود او را به حکمتے به خاک متواری[3] نمود. زبان زدِ عوام الناس است. که در سالے یا سه سالے بعد ازاں کوه که دیوے درو است سوائے ابر و باران در مطلع صاف آوازهٔ چوں صدائے رعد بوسے آید. ازیں جهت ایں کوه را گرج[4] نیز نامند و عامه مے گویند که دیو مسدود آواز مے کند. واللّٰه اعلم.

ملک هزاره هزاره نام ملکے ست که ازاں جا به طرفِ شهرِ نو و بملک پکهلی و دهمتور و مظفر آباد و کشمیر راه مے رود. هری پور نام شهرے هست در ملک هزاره که سردار هری سنگه در عهدِ مهاراجه رنجیت سنگه بهادر در سمت ۱۸۸۰ یک هزار و هشتاد بکرمی (بمطابق ۱۸۲۳ء عیسوی) بنا نهاده دار الحکومتِ آں جا قرار داد. هر کشن گرهه نام قلعه ایست متصلِ شهرِ هری پور که جائے تهانهٔ حکام است. در همان تاریخ سردار ممدوح تعمیر فرمود. ناره و کهلادت نام ضلع ایست از علاقه هزاره که جائے صعب است به سببِ کوه ها. کوت نجیب اللّٰه خاں موضعے ست از افاغنه. عثمان کهاتر دهے کلاں است زمین سیر حاصل. و نزدیکِ آں یک منار است که در عهدِ سوالف در همان زمین دهولر راجه رسالو بود. و کوکلاں نام معشوقهٔ او دراں جا اکثر اقامت مے نمود. و[5] والی پشاور به جذبهٔ محبت به کنگرهٔ کوشکِ او کمند انداخته نزدِ اُو مے رفت. راجه رسالو خونش ریخت. قصهٔ او در وقائع سالباہن نوشته شد.

سرائے کالا. درمیانِ راهِ[6] پشاور است. و قربِ آں آبلے است که او را کالا

---

[1] ب عث: "نارخیل". د: "مارخیل". ج عث: "ناخیل".
[2] "سقانی و مسعانی پیشه اند". ب و ج: "سقانی و مسوانی ساکن اند".
[3] معنی پنهاں.
[4] (الف و ج ب ن) بمعنی غرش رعد و صدائے مهیب.
[5] ب و ج: "راجه بدری والی پشاور".
[6] ج عث: "راه" حذف.

بیان اسمائے شہرہا و مقامات مشہور

کہ مابین ایں ہر دو دریا کہ بنامِ دوآبہ سندھ ساگر مشہور است معہ کیفیتِ مختصر

اٹک اٹک بنارس نام قلعہ ایست. کہ حضرت جلال الدین محمد اکبر بادشاہِ غازی بہ اہتمام خواجہ شمس الدین خانی در سنہ ۹۹۲ھ نہ صد و نود و دو ہجری بہ مکانے[1] کہ دریائے و رودِ کابل باہم پیوستگی داشت. تعمیر فرمودند. و نزدیک او شہرے آباد کردند. دریں ولا شہر ویران است و قلعہ آباد.

سرائے شمس آباد جاری خوب بلندی نما است. حضرو شہرے ست سرِ راہ کہ جائے بیوپار[2] خوب است. برہان موضع کلاں در میانِ شاہ راہ است. درآں حدود ہر جا کہ درختے ست، چاہِ آب دار ہماں جا ست.

پنجہ صاحب سرائے[3] حسن ابدال قصبۂ خورد است و بابا حسن ابدالِ ولئ ایں جا بودہ و متصلِ آں کوہچۂ ایست پشتہ دار. بالائے او خانقاہِ[4] سید قندہاری شاہ ولی اللہ است کہ تمام شب چراغ ہماں جا روشن مے ماند. گویند. اگر باد و باراں باشد چراغ نمے میرد. ایں اثرِ کرامتِ اوست. و پائینِ آں جائے بابا نانک است کہ او را پنجۂ صاحب نامند. چنانچہ ظاہر کنند کہ بابا نانک بہ طریقِ سیاحت دریں جا رسید. و سید قندہاری او را نزدِ خود شب ماندن نہ داد. بابا برخاستہ پائینِ آں پشتہ کہ نمے داشت آمدہ بر نشست. سید مذکور یک پارہ[5] از کوہ بہ زورِ کرامات جدا کردہ بر سرِ[6] بابا مسافر انداخت. بابا آں کوہ را بہ پنجۂ دست فرا گرفتہ تکیہ گاہِ خود نمود. ہر پنج انگشتِ پنجۂ بابا برآں سنگ سار نقش پذیرفت. چنانچہ تا حال مرئی[7] ست. و ازاں روز تا امروز آدابِ آں جا بر جاست و ستائش بابا نانک بر زبانہا ست. معتقدانش بنا بر ادب و پرستش در پیشِ پنجہ صاحب حوضِ آب دار برائے اشنان و غسالت و دہرم سال بنا بر عبادت تعمیر و عمارت نمودہ اند. و نزدیکِ آں گنبدے ست کہ حکیم ابوالفتح گیلانی و حکیم ہمام کہ بہ

---

[1] کذا فی المجلد ولے "بہ مقامے" باید. [2] (لا ن) بمعنی تجارت و سوداگری. [3] و: "سری حسن ابدالی".
[4] و و ب: "خانگاہ". [5] و: "پارہ" حذف. [6] کذا فی المجلد "بابا مسافر" ولے "بابائے مسافر" باید.
[7] و و ج: "مرئی".

و ازاں جا در حدودِ بلوچستان مے آید۔ دریں جا پنج دریا دیگر کہ در پنجاب اند بہ او پیوستہ سندھ نام مے یابند۔ و بحرِ ذخارے مے شود۔ ازاں جا پایانِ قلعہ بھکر دو لخت شدہ قلعہ را درمیان گرفتہ رواں در ولایتِ سیستان و صوبہ تہتہ مے رسد۔ و سی کروہ از تہتہ بندرِ لاہری است کہ آں را کراچی نامند جاری شدہ بہ دریائے شور منتہی مے گردد۔ فقط

دریائے بہت (جہلم) ہم چناں دریائے بہت کہ او را 'بدستا'[1] گویند۔ از کوہستان کشمیر از چشمۂ ویر ناگ کہ بہ طرف شاہ[2] آباد بیست کروہ مشرق رویۂ سری نگر واقع است۔ برمے آید۔ و آں حوضے ست تخمیناً بیست گز در بیست گز و آب آں بغایت صافی ست۔ بہ عمق[3] یک نیم قامتِ آدم۔ در نواحیِ آں حجرہ ہائے سنگین (و) عبادت خانہ ہائے مرتاضاں بسیار اند۔ و نیز دراں جا جہاں گیر بادشاہ باغیچہ و عمارتے خوش نما احداث کردہ و ازاں جا بہ مفاصلۂ یک کروہ حوضے دیگر است۔ ازاں خورد تر کہ بہ قولِ بعضے چشمۂ[4] اصلی 'بدستا' ہمیں است کہ بہ ریاضت گاہِ ہفت رکھہ مشہور است ازاں جا نیز آب برآمدہ بدیں آبِ رواں مے آمیزد[5]۔ و آب ہائے دیگر ہم از کوہ ہائے برفستان از اطرافِ راست و چپ درو فراہم آمدہ از میانِ شہرِ سری نگر جاری مے شوند۔ و قدرے آب ذل[6] نیز بہ او ملحق مے شود۔ و یک جوئے از کتل پیر پنجال برآمدہ متصلِ کاکا پور بہ آبِ بہت مے پیوندد۔ و ہمچناں متصلِ مظفر آباد یک دریاچہ کشن گنگا نام از سمتِ جنوبی بہ شمال فرا آمدہ بہ ایں آبِ بہت آبیاری مے کند۔ و ازاں جا یک جا شدہ رواں مے شود۔ و از قرب و جوارِ وانگلی[7] و کہارہ و کمال پور و پکہام و سلطان پور جاری بودہ پائینِ قصبۂ جہلم مے رسد۔ چوں گزرگاہ و معبرِ کلاں ہمیں جا است۔ ازیں جہت دریائے بہت را جہلم نام مے کنند۔ و از جہلم پائینِ چوہالہ و سنگوہی و جلال پور گیکن و ہرن پور و پند دادن خاں رواں بہ احمد آباد و خوشاب مے آید۔ و نزدیک جھنگ سیال بہ دریائے چناب پیوستہ چناب نام مے یابد۔ و شاملِ چناب بہ آبِ سندھ ساگر ملحق مے گردد۔ فقط

---

[1] رود بہت را اہلِ 'بہستا' مے گویند۔ [2] ج: "ویر سر"۔ [3] د: "بہ" حذف

[4] د: "چشمہ بہ ریاضت گاہ ہفت رکھہ"۔ ج: ("بدستا" محذوف) "بنامِ ریاضت گاہ ہفت رکھہ مشہور است"۔

[5] ب: "مے آمیزد"۔ [6] ذل سیاہ آبے است در سری نگر کہ دریائے جہلم ازاں مے گذرد۔

[7] د: حذف۔

پنجاب به قبضِ سرکارِ عالی در آمد ـ چون دریائے سندهه رودے ست حائل درمیانِ هندوستان و کابلستان و سرحدِ ولایت همین دریا است چنانچه طولِ این صوبه که مشتمل است بر پنج دوابه و سی صد و شانزده محال از آبِ سندهه تا دریائے ستلج یک صد و ۱۸۵ هشتاد و پنج کروه و عرض از بهنبر تا چوکهنڈی[1] نود ۹۰ کروه مقرر است تمام و کمال به تصرفِ سرکارِ بلند اقبال در آمد ۔

دوآبه سندهه ساگر

چون این دوابه که به سندهه ساگر نامور[2] و در بحرینِ بهت و سندهه واقع [است] از لبِ اٹک[3] تا قصبهٔ جهلم به قدر شصت کروه مسافت می دارد ـ دریں جا بیانِ چشمهٔ هر دو دریا ضرورت به موقع افتاد ۔

دریائے سندهه

پس پوشیده نماناد ـ که چشمهٔ سندهه از کوهستانِ تبتِ کلان بر[4] می جوشد پنجاه کروه از قصبهٔ لداخ سمتِ مشرق کوهے ست قراقرم[5] نام و مجمعِ برف مدام ـ از بالائے آن کوه دو جوئے بر می آیند ـ یکے به طرفِ ولایتِ یارکند و کاشغر می رود ـ دوم که بنامِ[6] سندهه نام زد است از کوهِ قراقرم جوشیده از قرب و جوارِ موضع کرنگ و قلعهٔ نوبره[7] رودک[8] جاری شده به طرفِ نواحیِ اسکردو می آید و یک نهرِ دیگر از قرب و جوارِ مان تلائی بر آمده از پائینِ قصبهٔ لداخ در گذشته ملحقِ آبِ سندهه می شود ـ و هر دو آب یک جا از حدودِ اسکردو روان شده از کوهستانِ چلاس[9] و کاغان و در هند گذشته به ملکِ یوسف زئی و پایانِ قلعهٔ اٹک بنارس می رسد ـ دریں جا دریائے نیلاب با چند جوئے دیگر از جانبِ کابل در آمده اتصال[10] به آبِ اٹک می یابد ـ چون دریں مقام[11] عرضِ دریا کم است ـ تند و تیز به صلابت می رود ـ و نزدیک اٹک شاه گذر واقع[12] است ـ ملاحانِ هندو بر کشتی هائے این گذرگاه از عهدِ قدیم مقرر و معین اند ـ و از پائینِ قلعهٔ اٹک جاری شده از کوهستانِ افاغنه و کالا باغ که کانِ نمک در آن جا است و [از] حدودات[13] گذشته بر آمده به زمینِ مسطح می رسد ـ

---

[1] د: "چوکنڈی"۔ [2] ج ص۱۶۶ب: "سندهه ساگر که در بحرینِ سندهه و بهت"۔ [3] ج ص۱۶۳ا: "از کنارهٔ اٹک"۔
[4] کذا فی ... "بر"۔ [5] د و ج: "کراکرم"۔ [6] د ب: "نام سندهه"۔ [7] ج جهلم: "جهره"۔
[8] د ب: "رودک" و در ج ص۱۶۶ب: "رودق" نوشته۔ [9] د: "چلاس" حذف۔ [10] د و ج ص۱۶۳ا: "اتصال آب اٹک"۔ [11] کذا فی الجمله "مکان" و در "مقام" می باید۔ [12] ج: "مقرر است"۔
[13] کذا فی الجمله "حدودات" و در "حدود" کافی ست۔

سردار پرتاب سنگهه اٹاری والہ در قلعۂ اٹک بنارس بہ کشنک[۱] داری افتخار یافتہ استقامت نمودند۔ آں روئے آبِ سندهہ ساگر در بروج راجہ ہودی تہانۂ قوی نشاندند۔

بعد آں عظیم خاں و یار محمد خاں برادرانِ فتح خاں وغیرہ جماعت بارک زئیاں و الوشِ یوسف زئیاں و فیروز خاں خنک[۲] وغیرہ عوام اقوام مسلمین را فراہم و یک جا نمودہ بہ ارادۂ فاسد متصل خیر آباد بر تہانہ دارانِ بروج ہودی یورش کردند۔ سردار امیر سنگهہ متعینۂ اٹک سپاہ بہ سرکردگی ساون سنگهہ و بهاگ سنگهہ بجۂ[۳] خود جہتِ امداد و نگہبانی بروج آں روے آب فرستاد۔ اتفاقاً چشمِ زخم بہ مردم خالصہ رسیدہ و سردار ساون سنگهہ معہ پسر امیر سنگهہ و دیگر مبارزان جاں فشاں شدند۔ بعضے[۴] از لبِ دریا بہ خوفِ شمشیر تن بہ موجِ اٹک سپردند۔ و گروہے اناں بر دریا بزورِ[۵] بازوئے شناوری ایں روئے آب جاں بہ سلامت آوردند۔ اما از وقوعِ ایں حالت تمام الوش ہائے افاغنہ از ہر دو آبِ اٹک اجتماع چوں مور و ملخ نمودہ مورچال گرد و جوار قلعۂ اٹک برپا نمودند۔ باز بہ شیوعِ ایں خبر لشکرِ نصرت پیکر از لاہور تعین شد و اقوامِ یوسف زئی و خنک و چهچه ہزارہ سزائے اعمالِ خود را یافتند۔ و آوارۂ دشتِ ادبار گشتند۔ و سردار امیر سنگهہ در سمت ۱۸۷۱ طلبِ حضور شد۔ و حکما سنگهہ چمنی در قلعۂ اٹک و ملک چهچه مامور گشت۔ چنانچہ بہ سعیٔ او عمل دخل بہ وجہ احسن ایں طرفِ سندهہ قرار واقعی گردید۔

در سال سمت ۱۸۷۲ (بمطابق سنہ ۱۸۱۵ عیسوی) راجہ دهیان سنگهہ و سوچیت سنگهہ برادرانِ خوردِ راجہ گلاب سنگهہ جموال بہ وساطتِ[۶] برادرِ کلاں نیز ملازمِ حضور شدند۔ و بہ تقدیمِ خدماتِ شبان روز[۷] روز بہ روز بہ مدارجِ ترقی رسیدند۔ و در[۸] آغاز سمت ۱۸۷۳ ملک بهول و کهوٹہ در جاگیر راجہ گلاب سنگهہ جموال مرحمت شد۔ ہمچناں اکثر ضلعات از ممالک پوٹهوہار و چهچه ہزارہ وغیرہ در جاگیرات سردارانِ گهوڑ چڑهہ بلکہ تمام داراں عنایات گشت۔ پس از تصرفِ قلعہ اٹک بنارس کہ بر لبِ آبِ[۹] سندهہ واقع است تمامی[۱۰] حدودات و مضافات

---

[۱] و: "کشن گذاری"۔ وے "کشنک داری (ترکی) بمعنی پاسبانی مستعمل شدہ۔ بحوالہ فرہنگ آنند راج۔ [۲] و: "خنک" حذف۔ [۳] ج: "مختار خود"۔ [۴] و: "از دریاے آب"۔ [۵] و: "زورِ شناوری"۔ ب و ج: "بہ زورِ بازوئے شناوری"۔

[۶] ج: "بہ توسط"۔ [۷] کذا فی الجلد "شبان روز" وے "شبانہ روز" مے باید۔

[۸] ج: "ورود از"۔ [۹] و: "آب" حذف کرد۔

[۱۰] کذا فی الجلد "تمامی" وے "تمام" باید۔

اما همه متصلِ[1] سرائے کالا رفته خیمه زده مے نشستند و جسارتِ پیش رفتن نه داشتند۔ لاچار سرکار دیوانِ نصرت پیوند محکم چند را صاحبِ اختیار کرده و دست[2] بر پشت نهاده روانه فرمود۔ و در پائداری و عدم گزاری[3] قلعه تاکید نمود۔ هرگاه دیوان در لشکرگاه رسید اعیانِ معسکر را تقویت گردید۔ همان[4] روز که سوم ماه جیتهه سمت ۱۸۷۰ بکرمی [۱۸۱۳ء] بود دیوان از میدانِ سرائے کالا کوچ فرموده از راهِ کنارهٔ آبِ نهر هرو شبگیر زده و برج سر راهِ مخالفان را فتح کرده بر لبِ آبِ بنده به منزل نمود اتفاقاً فتح خاں با جمعیتِ نمایاں[5] بنا[6] بر مسدود کردنِ گزرِ همان آب زودا زود رسید۔ تقابلِ لشکرین پدید گردید۔ و یک بارگی افغانانِ بارکیا تاخته و ریش در دهاں گرفته حمله و یورش[7] آوردند۔ دیوان هم به مظهر علی وغوثی خاں میر آتش و سائر[8] گوله اندازاں و جانبازاں و پلاقِ سوار و پیاده ارشاد داد که یک بار چهره هائے توپ و غباره و جزائر زنبوره و تفنگ هائے کلا دار و توره داده به طریقِ[9] دار سر دهند و پرهٔ فوجِ درانی که چوں قلعهٔ آهنی غول بسته به تیغ رانی آمده بودند۔ به حملهٔ اول به ضرب خوردنِ غوله هائے شعلهٔ اجل پریشان و متزلزل[10] شدند۔ اکثرے به قتل آمدند۔ خیلے خر[11] در وحل ماندند۔ بقیة السیف به صد حیف نغیمت به غنیم گزاشته هزیمت را غنیمت شمردند۔ و فتح خاں شکست سخت یافته و خیام و سامان به غارت داده و آں روئے آبِ سینده از گزرِ غازی و اوده[12] پایاب گزشت و بسیارے از رفیقانش غرقِ آب گشتند[13]۔ و دیوان نصرت[14] نشان ذخیرهٔ فراواں در قلعه اندوخته[15] مع سردارانِ تهور بنیاں[16] عازم لاهور و مشرف حضور گردید۔ و حسب الحکم سردار امیر سنگهه سندهاں واله و سردار سادن سنگهه لاهوریه مع سپاه

---

[1] ج ص۱۴۲: "نزد سرائے کالا رفته مے نشستند" خیمه زده۔ حذف۔ [2] ج ص۱۴۲: "دست بر پشت نهاده" حذف۔

[3] ج و ب: "عدم واگزاری"۔ [4] د: "بروز سیوم که"۔ ج ص۱۴۲: "همان روز که ...... کوچ نموده از سر لب آب نهر رهوالی روان بود" عبارت مجمل نگاشته۔ [5] ج ص۱۴۲: "جمعیت بے پایاں"۔ [6] د: بنا بر مسدود همان آب بے معنی۔ "مسدود کردنِ گزرِ همان آب" باید

[7] ج ص۱۴۲: "و یک بارگی افغانان بارکیا . . . . یورش آوردند" حذف۔ [8] د و ب: "بسیار"۔

[9] (پ ن) ماخوذ از بارهه اردو بمعنی پیاپے، علی التواتر۔ [10] د: "تنزل شدند"۔ ب ص۸۳ و ج: "متزلزل شدند" و ے متزلزل ے باید۔ [11] کذا فی الجمیع "خود در وحل ماندند"۔ و ے سعدی گفته۔ ما وحل در گردن و خود در خطاب افگنده ایم۔ [12] د: "اوده چناب"۔ ب: "اوده پایاب"۔ ج ص۱۴۲: اوده دهیره پایاب"۔ [13] کذا فی الجمیع "گشت" و ے "گشتند" باید۔ [14] د: "دیوان بعزت نشان"۔

[15] د: "اندوخته" و ے ب و ج: "انداخته"۔ [16] د: "تهور بیاں"۔

درکوهِ پیر پنجال داخلِ کشمیر شدند. روزے چند عطا محمد و غلام محمد حکامِ آنجا جنگ برپا[1] داشتند آخر از میدان پا گزاشته در قلعهٔ کوه ماران[2] متحصن شده به جنگِ توپ و تفنگ پرداختند. بعد چند روز به عهد و پیمان برآمده روانه به ولایت[3] گشتند. و فتح خان بهادر مبلغ نه لک روپیه و تحائف و اشیائے نفیسه که از غنیمتِ ناظمانِ آں جا به دست آورده بود. به دیوانِ سرکار[4] سپُرد.

دریں ضمن پیش از خان خبر به دیوان رسید که وزیر جاندادخان برادر عطا محمد خان قلعهٔ اٹک بنارس که در تصرفِ او بود حوالهٔ ملازمانِ سرکارِ والاشان کرده داده است. دیوان از خوف[5] که مبادا عوضِ قلعهٔ اٹک حصار در کشمیر گرفتار گردد. همان زمان کوچ به طرف پنجاب نمود. اگرچه فتح خان بعد دریافتِ اخبار افسوس بسیار کرد. فائده نیافت. و شاه شجاع که در کوهِ مارانِ کشمیر اسیر بود. همراهِ دیوانِ مذبور[6] در لاهور آمد. سرکار تعظیم شاه نموده ضیافت ها داد و شاه والا جاه الماسِ گراں بہا عطا فرمود[7]. اما شاه حقیقت آگاه بودنِ چند ماه[8] خود در لاهور مناسب طور نه دانسته به طریقِ اخفا بیروں رفت. و به حضورِ صاحبانِ عالی شان که لدھیانه جهان اند. در لدھیانه رفته استظهار جُست. پس سردار فتح خان[9] و عظیم خان برادرِ خود را ناظمِ کشمیر مقرر نموده خود از راه مظفر آباد[10] برائے کشودن حصار[11] اٹک عزیمت نمود. و سپاه کینه خواه گرد و جوارِ حصار به مورچال استقلال نموده خود مع جمعیتِ بسیار و سوارانِ[12] جرار متصلِ شمس آباد بر سر راه فرود[13] آمد که کومکِ سرکار به محصورانِ حصار نه رسد.

تسخیر قلعهٔ اٹک

افواجِ دریا امواج از لاهور به بخرگردگی[14] بهیه رام سنگهه مختارِ کارِ شاهزاده والا تبار[15] کهرک سنگهه وغیره سردارانِ یک رنگ جهتِ امدادِ قلعهٔ محصور مامور[16] گردیدند. تمام سردارانِ گردن افراز متواتر و متوالی از سرکارِ عالی دستوری یافته روانه مے شدند

---

[1] ج ص ۱۸۱: "در جنگ تقصیر نه کردند". [2] د: "باران". ب ص [illegible]: "یاراں". [3] ج ص ۱۸۱: "روانهٔ پشاور گشتند".

[4] ج ص ۱۸۱: "سرکار" حذف. [5] ج: "از خوف چنیں که مبادا عوضِ قلعه اٹک حصار گرفتار آید".

[6] کذا فی الجلد "مذبور" ولے به ذالِ معجمے باید. [7] ج: "فرموده سرکار را خوشنود نمود. آخر شاه ....."

[8] ج: "چند ماه" حذف. [9] ج: "فتح خان و عظیم خان". ب ص [illegible]: "و" حذف. [10] ج: "مظفر".

[11] ج: "قلعه اٹک". [12] ج: "سوارانِ جرار" حذف. [13] ج: "فرودکش گشت". [14] ج: "از گردگی".

[15] ج: "والا تبار" حذف. "وغیره سرداران یک رنگ" نیز حذف.

[16] کذا فی الجلد "گردید" لاکن "گردیدند" مے باید.

نواختند. فتح خان به وساطتِ وکلائے معتبر اسپانِ عمده ولایتی به طریقِ تحائف ارسالِ حضور نموده رابطهٔ اتحاد انضباط نمود. و فی الحال عنان تاب جانبِ پشاور گردید. سرکار کثیر الاقتدار به خورسندیٔ بسیار مراجعت فرمودند. کوهِ سوالک را به قبضهٔ اقتدار آورد. اگرچه در سال گذشته چهار[1] پلتن سرکاری سلطان خان راجه نوشهره و بهنبیر از کج نهادی و ناهنجاری و دغا بازی در شعابِ کوهسار برده برهم کرده بود. درین ولا به قوتِ بازوئے اولیائے دولتِ قاهره تمام ملک بهنبیر و نوشهره و چکله جموں و جسروته وغیره کوهستان از راجگانِ کوهی به تسخیر آورده در جاگیر شهزاده کهرک سنگه عطا فرمودند.

مهم کشمیر

در همین سال سمت ۱۸۶۸[2] (بکرمی بمطابق سنه ۱۸۱۱ عیسوی) راجپوتانِ قوم جموال[3] از ملکِ جموں وغیره جبال مثلِ راجه گلاب سنگه وغیرهم در سلکِ گهوڑ چڑهے[4] هائے سرکار منسلک شده خدمت[5] گزار شدند. من بعد در سمت ۱۸۶۹ یک هزار هشت صد و نُه بکرماجی سردار فتح خان بارک زئی از سنده عبور بر داعیهٔ تسخیرِ کشمیر از دستِ عطا محمد وزیر نمود و افواهِ عام شد. که به جنگِ سرکار در پنجاب مے آید. چنانچه سرکار عالی از مقام گجرات به استماعِ اخبار به یلغار تمام طرفِ راول پنڈی عازم شدند. به توقفِ لبِ آبِ جهلم وکیل معتبر خان ممدوح معه مراسله مشرفِ حضور گشت. و عرض داشت که خانِ والا شان محض بنابر[6] ملازمتِ حضور به سرعتِ وفور مے رسد که خود حاضر بوده مافی الضمیر به عرض رساند. سرکار جواب مناسب فرستاد. چنانچه فتح خان بلا وسواس در مقام چهلو[7] چهنکی متصلِ راول پنڈی در سنه ۱۲۲۶ هجری (بمطابق سنه ۱۸۱۲[8] عیسوی) اقتباسِ انوارِ دیدارِ سرکارِ فیض[9] انظار نمود. و مبلغ هشت لک روپیه سالیانه بابت چهارم حصهٔ کشمیر و نصف خزائن و غنائم عطا محمد خان دادن[10] منظور کرده استمدادِ کومک و راهِ بهنبیر[11] از حضور نمود. چنانچه سرکار فی الحال دیوان محکم چند را سپه سالار قرار داده معه جیون سنگه مون والا و جے سنگه اٹاری والا همراهِ سردار نامدار نام زد نمود. در عین شدتِ سرما و برودتِ هوا از راهِ بهنبیر

---

[1] د: "چهار صتی". [2] ج صفحه ۱۴۰: سمت ۱۸۶۸ حذف. سمت ۱۸۶۸ بکرمی مطابق سنه ۱۸۱۱ عیسوی. [3] د: "جوال"

[4] (پ ن) یعنی اسپ سوار. [5] ج صفحه ۱۴۰: "کامگار شدند باز".

[6] ج صفحه ۱۴۰: "بنابر ملازمتِ گرامی مے آید، که حاضرِ حضور شده مافی الضمیر خود تقریر نماید."

[7] د: چهلو چهکے. ب صفحه ۲۰: چهلو چهنکی؛ ج صفحه ۱۴۱: چهیلو چهنکے. سنه ۱۲۲۶ه حذف. [8] مطابق سنه ۱۸۱۲ عیسوی

[9] ج: "فیض انظار" – حذف. [10] ب و ج صفحه ۱۴ صفحه ۱۴۱: هر دو حذف "دادن" باید. [11] ج صفحه ۱۴۱: "کومک و راه از حضور".

فتح گجرات

چون[1] در همین ایام گلاب سنگهه خلف صاحب سنگهه والئ گجرات به پدر والا قدر مخالفت ورزیده به استعانت و امداد در خدمت سرکار عالی نژاد حاضر شده استدعاے افواج کرد. سرکار خود بدولت معه سرو سامانِ محاربت متوجه ملک گجرات شدند. صاحب سنگهه تابِ مقابله بخود[2] ندیده به ملک و دولت آستین افشانده از شهر بدر رفت. و پناه به کوه دناله برد. پس بتاریخ ماگهه سمت ۱۸۶۶ یک هزار و هشت صد و شصت و شش بکرماں (بطابق سنه ۱۸۰۹ عیسوی) قصبهٔ گجرات و سلام گرهه و جلال پور و منادر و بجوات و سودهره وغیره[3] علاقه سردار صاحب سنگهه و ملک ساهی وال و جهنگ سیال وغیره دریں[4] سال علے الاتصال بے جنگ و جدال در تصرفِ سرکار بلند اقبال درآمد ازیں جا سلسلهٔ اشم[5] بهنگیاں فرد گسیخت. و احدے از متوصلان آنها که اسماے[6] شان به شاهی خاندانِ بهنگا سنگهه[7] بهادر مے رسید. باقی نماند. که دم مساوات بسرکار به شرکت بر آرد. و خود را طرفِ ثانی شمارد.

حکومتِ پنجاب به یک دودمانِ[8] سنگهه صاحب سرگباشی[9] مهاں سنگهه قرار گرفت. و قصبه وزیر آباد از پسرانِ جودهه سنگهه سورگ باشی هم به تاریخ سمت ۱۸۶۷ به تجویزِ فقیر عزیز الدین به ضبطِ سرکار در آمد. و قلعه دسکه را خود سور چال بسته دریں[10] سال سمت ۱۸۶۶ از ندهان سنگهه هتو[11] مفتوح فرمودند. و قلعه کشک[12] که متصلِ پند دادن خان بود نیز افتتاح پذیرفت.

مراجعت فتح خان و تسخیر کوهستان

در آغاز سمت ۱۸۶۷ اخبار اشتهار یافت که سردار فتح خان[13] دُرانی بارک زئی از آبِ سندگذر اٹک عبور کرده مے خواهد که در حدودِ سرکار فتنه برپا سازد. سرکار به یلغرِ تمام تر در قصبه راول پنڈی داخل شده کوس اقبال[14]

---

[1] ج ص۱۲۸: "چون در همین ایام...... تا...... پناه به کوه دناله برد" حذف کرده.

[2] و: "مقابله باخود". ب ص۸۸: "مقابله باخود". ولے ـ تاب مقابله بخود چیزے دیگر و تاب مقابله باخود چیز دیگرے است.

[3] ج ص۱۲۹: "وغیره علاقه سردار صاحب سنگهه". [4] ج ص۱۲۹: "به تسخیر خود آوردند". [5] و: "اسم پهلکیان".

[6] ج: "که اسماے شان به شاهی خاندان...... مے رسید" حذف. [7] کذا فی الاصل. گیان سنگهه مصنف تاریخ خالصه و محمد لطیف تاریخ پنجاب (انگریزی) این را چیچا سنگهه نوشته. [8] ج: "یک خاندان نگاشته". [9] سورگباشی (واں) بمعنی جنت مکانی.

[10] ج: "در همین سال". [11] (پ ن) بمعنی چست. [12] ص۱۲۹: "قلعهٔ کشک که متصل...... تا...... نیز افتتاح پذیرفت" حذف کرده. [13] و: "فتح سنگهه دُرانی".

[14] و ب ص۸۸: "کوس اقبال را".

و حفاظتِ ممالکِ دوآبه و تحصیلِ نذرانه در چهته انباله ناظم گذاشتند. و دیوان محکم چند را نیز نزدش به پیش کاری مقرر نمودند. آن مردِ مجهول و سردارِ نامقبول خود را وُقعے نهاده تمام سران و راجگان و والیانِ ملکِ دوآبه را خاطر ملول نمود. سردارانِ مذکور از راهِ[1] دانش و شعور و قلاوزیِ بختِ بلند اختر به حضورِ صاحبانِ بهادر در دارالخلافت شاه جهان آباد استعداد[2] یافتند. فوجِ انگریزی به حفاظت و حراستِ خود آوردند. چنانچه از همان تاریخ قلعه لدهیانه جائے تهانهٔ صاحبانِ عالی شان گردید و گندا سنگهه صافی بر بے انصافیٔ خود حسرت خورده آن ملک را گذاشته در لاهور آمده. دیوان محکم چند عبور از آبِ ستلج نموده در قلعهٔ فلور[3] پاے افشرد. و حدود این طرف نگاه داشت. سرکارِ عالی عاقبت اندیشی بکار برده با صاحبانِ عالی شان عهود و مواثیقِ دوستی مستحکم ساخت.

تسخیرِ کانگره و افواجِ گورکهه

چون درین آوان امر سنگهه وغیره قوم گورکهه از کوهِ نیپال برآمده به قوتِ شمشیر ممالکِ سوالک را تسخیر نمودند. چنانچه به قلعهٔ کانگره[4] مدتے محاصره داشتند. راجه سنسار چند والیٔ آن جا لاچار[5] بوده و عاجز شده استمداد از سرکار نمود. و قلعه کانگره را به تاریخِ[6] اواخرِ سمت ۱۸۶۵ (مطابق سنه ۱۸۰۸ عیسوی) تفویضِ ملازمانِ سرکاری کرد. ازین خبر خود سرکار بنا بر اخراجِ گورکهه صاحب کمرِ همت بسته در قلعهٔ کانگره نشسته جنگ و پیکار به ترتیبے[7] آشکار کردند. که روزگارِ کهن یاد ندارد. درین مقابله و مقاتله[8] سردار حکم سنگهه اتاری واله و عطر سنگهه دهاری جوهرِ تیغ گذاریِ خود را در پیش گاهِ نظرِ حضور خوب به ظهور آوردند. که سرکار بار بار تحسین مے نمودند[9]. و مقدور و اقتدارِ آنها از همان روز زیاده از دیگران افزودند و مردمِ گورکهه شکستِ فاحشه[10] خورده از شمشیرِ خالصه هراسان بوده و تسمه در گلو انداخته بدر رفتند. سرکار از راهِ الطاف قلعهٔ بهتیره معه تعلقات به راجه سنسار چند ارزانی[11] فرمودند. و تهانهٔ خود در قلعه کانگره گذاشته معاودت به دارالسلطنت نمودند.

---

[1] و: "از راهِ دانشِ بے شعور". [2] د و ج ص۱۲۸: "استعداد یافته". [3] فلور قصبه‌ایست بر لبِ راستِ ستلج.
[4] د و ب: "از مدتے". ج ص۱۲۵: "از" حذف. [5] ج ص۱۲۵: "لاچار بوده" حذف.
[6] ج ص۱۲۵: "بتاریخ اوسط". ب ص۸۲: "بتاریخ اواخر". [7] و: "ترتیبے". ج ص۱۲۵: "به آئینے آشکار کردند".
[8] و: "مقابله". [9] و و ب ص۸۲ و ج ص۱۲۶: "ے نمود". و "ے" "نمودند" باید. [10] کذا فی الجمله "شکستِ فاحشه". "شکستِ فاش" باید نوشت.
[11] ب ص۸۲: "درزانی".

دماغِ محصوران این جا در ربود ۔ پس سگبانانِ سیالکوتیه در پردهٔ ظلمت اللیل از قلعه بدر رفته آواره[1] دشتِ ادبار شدند ۔ و سرکار به فتح و افتخار مراجع به سری امرت سر شدند ۔

مهماتِ هریانه

و ازان جا به سیر و شکار دوآبه بست جالندهر و تسخیر هریانه دیس[2] که بین النهرین دریاے ستلج و جمن واقع است انهاض فرمودند ۔ تمام عساکر نصرت مآثر و مثل داران و طرف داران را هم رکاب گرفتند ۔ چنانچه صاحب سنگه والیٔ گجرات که دم مساوات می زد ۔ خودی[3] گزاشته حسب الحکم والا معه جمعیت احبّا شامل[4] اردوے معلیٰ گشت ۔ و گوردت سنگه و کرم سنگه شاه آباد واهلا گوربخش سنگه انباله واله و جودهه کلسے والا و بهگوان سنگه بوریه واله به قدم بوسی گرم جوشی یافته بلکه راجه صاحب سنگه مالک پتیاله و راجه بهاگ سنگه جیند واله و بهائی لعل سنگه کتهاتیه و بهنگا سنگه تهانیسریه و جسونت سنگه نابهه والا و راجه لادویه وغیره روساے[5] دوآبه که هر یک بجائے خود علم ریاستِ خود بر مے افراخت ۔ به اقبالِ عدو مال رجوع آورده به ملازمت سعادت[6] اندوختند ۔ مگر والیٔ نرائن گرهه به متانت و استواریٔ حصار سرِ استکبار فرود نیاورده متحصّن شد ۔ سرکار[7] به سرداران دربار حکم حمله فرمودند ۔ اکثر امرا به کار آمدند ۔ خصوص سردارِ سرداران فتح سنگه کالیانواله که مصاحب[8] و مختار در هر کار بل انیسِ عیش[9] لیل و نهار بود ۔ به پائے آن روئین حصار رسیده ۔ جان به تفنگ بر لبِ خندق داد ۔ سرکار بجائے او دل سنگه تهرنه[10] که یکے از ملازمان او بود به منصب و جاگیرش مختار فرمود ۔ و قلعه را همان روز به بازوے همّتِ خود بر کشود ۔ و تا سرحدِ فرید کوت و ملیر[11] کوتله سیر کنان تا حدِّ جمن اسپ جهان بلکه اشنان در دریاے گنگ سر[12] شوئی کنان" و[13] از رنجیت سنگه زمیندار بهول و گوپال سنگه رئیسِ منو ماجره و سردار هری سنگه روپر واله وغیر ذالک نذرانه ها گرفته مراجع به لاهور شدند

سردار گندا سنگه صافی را معه عساکرِ وافر سپه سالار نموده و جهتِ ضبط و ربط و حفظ

---

[1] و: "دارد". [2] (س ن) بمعنی ملک. [3] و: "خود" حذف. ب: "خودیٔ خود".

[4] ج صفحه ۱۲۶: "شاملِ لشکرِ فیروزی اثر شد". [5] ج صفحه ۱۲۷: "روستائے". [6] ج صفحه ۱۲۷: "قدم بوس شدند".

[7] و: "سرکلا". [8] و: "مصاحب مختار". [9] و: "عیش". [10] ب: "پته کوتله سیر کنان". ج: "بلیر کوتله"

[11] (پ ن) بمعنی از فرقهٔ حجام. [12] و: "سر سوائی کنان". [13] ج صفحه ۱۲۷: "و از رنجیت سنگه ....

تا ...... نذرانه ها گرفته" حذف کرده.

نزدِ سردار صاحب سنگھ مدتِ دو سال به کار و بار دیوانی و خود مختاری گذرانید۔ امّا صاحب سنگھ قدرِ چنین بزرگوار نه دانسته به زندان فرستاده زرِ وافر به طریقِ جریمانه گرفته و خلاص کرد۔ لاچار دیوانِ نمک حلال هم[1] درین سال به حضورِ سرکارِ عالی در[2] امرت‌سر سمت ۱۸۶۳ (بمطابق سنه ۱۸۰۶ عیسوی) حاضر گشته به مدارجِ اعلیٰ رسید۔ چنانچه سرکار خلع کرده به کار و بارِ ممالکِ دوابه جالندهر فرستاد۔ چنانچه شخصے تاریخ تصرفِ جالندهر گفته است ؎

چو در ماهِ مبارک شهرِ رمضان   به جالندهر مظفر گشت دیوان
ز هجری[3] سال اے فرخنده خاطر   هزار و دو صد و هم بست و شش دان

دیوان به تدبیرِ صائبه تصفیهٔ ممالکِ دوابه خاطر خواه فرمود و تمام سرانِ آن جا را حاضرِ حضور آورد۔ سرکار ازو خوشنود تر بوده[4] به وے نوازش ها فرمود[5]۔

فتح قلعه سیالکوت

در آغاز سال یک هزار و هشت صد و شصت و پنج سمت ۱۸۶۵ بکرمی (بمطابق سنه ۱۸۰۸ عیسوی) از سری امرت سر کوچیده به طرفِ کوهستانِ جمبروته و بسوهلی متوجه شدند۔ در اندک ایام انتظام کوهستان نموده به سوادِ سیالکوت سپاهی[6] نمودند۔ والیانِ آن جا به غرورِ متانتِ قلعه دم نخوت زده از ملازمت پهلو تهی کردند۔ و گوله زنی آغاز نمودند۔ سرکار مورچال گرد و جوارِ حصار چیده به ضربتِ[7] گوله ها هوش ربائے اعدا گشت[8]۔ و دیوار و بروج را (زا) از پا در هوا (پران) نمود و دود[9] از

---

[1] ب ص ۶۰ و ج ص ۱۲۶ : "درین سال"۔ [2] ج ص ۱۲۶ : "در امرت سر سمت ۱۸۶۳" حذف۔ [3] ب : "ز هجری ۱۲۲۶ھ اے فرخنده اختر"۔

[4] و : بوده حذف۔ ب ص ۶۰، خشنود تر بوده ؛ به وے حذف۔ [5] ج : عبارتِ ذیل حذف کرده "فرمود و آغاز سال ......

...... سری امرت سر کوچیده ...... در اندک ایام انتظام ...... سپاهی نمودند ...... مورچال گرد و جوارِ حصار ......

بدودهٔ ظلمت اللیل ...... دشمنِ ادبار ...... به فتح و افتخار مراجع به سری امرت سر شدند۔"

ج ص ۱۲۶ ؛ بجائے این عبارت چنان نوشته : "و اودا همراه کرده خود بدولت بعد جلوس به تسخیر هرپایه دلیس در حدود دوابهٔ دیگر که بین النهرین دریائے ستلج و جلن واقع است انتهاض فرمود۔ چنانچه صاحب سنگھ گجرات واله که دم مساوات مے زد خود خودی خود گذاشته حسب الحکم والا سه جمعیت احباب شامل لشکر فیروزی اثر شد۔ و راجه صاحب سنگھ والی پتیاله و راجه بهاگ سنگھ جیند واله و بهائی لعل سنگھ کیتھل واله۔ بهنگا سنگھ تهانیسر واله و راجه جسونت سنگھ نابهه واله وغیره رئیسانِ ملک دوابه که هر یک بجائے خود علم ریاست بسر خود مے افراشت باقبالِ عدد بال رجوع آورده قدمبوس شدند۔

[6] و : "سپاهی"۔ [7] و : "نصرت"؛ [8] و : "اعدا گشت" حذف۔

[9] و : "دود" حذف۔

به وساطت سردار فتح سنگه کالیانواله و مت سنگه بهدانیه در سمت ۱۸۶۱ قلعه حواله کرد. و خود هم در سلک ملازمانِ عالی منسلک شد. و در ملک پوتهوهار جاگیر او را عطا شد. چون در سمت ۱۸۶۲ سردار جودهه سنگه وفات یافت. سرکار از روئے عنایات به پرتاب سنگه[1] و چتر سنگه پسرانش ملک بدستور عطا و مرحمت فرمود.

چون نظام الدین خان افغان قصوریه از دنیا رحلت نمود. قطب الدین خان برادرش از اطاعت حضور قصور به ظهور آورد. سرکار معلی به انهداش[2] رایت افراشت. و او را در جنگ عاجز و تنگ نمود. از املاک و قلاع[3] خارج ساخت. و از دریا دلی ملک ممدوت آن روئے آب به وے ارزانی فرمودند. و قلاع[4] و بلادِ قصور مع علاقهٔ او به سردار نہال سنگه اتاری واله و مت سنگه بهدانیه و ضلع ٹهٹه به حکم سنگه اتاری واله و تعلقهٔ کهودیاں به سردار[5] فتح سنگه کالیانواله مرحمت کردند و پرگنه چونیاں به سردارانِ نکئیاں عنایت شد. و ازاں جا معاودت به اقبال و نصرت به دارالسلطنت فرمودند. و داد عیش و نشاط[6] دادند. باز در سمت ۱۸۶۲ به طرف بهیره و خوشاب اشهبِ همت را خوش خرام نمودند. چنانچه جودهه سنگه پسر دهیان سنگه کلالیواله که دامادِ سنگه صاحب، صاحب سنگه بود. قصبه بهیره را گذاشته و گریخته نزدِ خسرِ خود در گجرات رفته نشست. و ملک بهیره و خوشاب و قادر آباد و تخت هزاره وغیره به تصرفِ عالی درآمد.

چون عادتِ سرکار بود که اکثر مصاحبان را بے آبروئی[7] کرده به طلبانه مواخذه مے‌کردند ازیں خوف موهر سنگه لمبه و بسن سنگه منشی کلاں[8] نوکری گذاشته در کاشی بنارس رفته به آرام گزارهٔ اوقات نمودند. باز در سمت ۱۸۶۳ سرکار به طرفِ ممالک پوتهوهار به طریقِ سیر و شکار سوار شدند. قلعه پکه و دوتاله و راول پنڈی و کلیانه وغیره تا حد پنجه هزاره از تواحقانِ بهنگیاں بر آورده به تصرفِ خود آوردند. و آں ملک را از خارِ اغیار خالی کردند. در همیں سال دیوان محکم چند که بعدِ[9] وفات سردار دل سنگه از خوفِ مائی سهجو اهلیهٔ سردار ممدوح که در[10] صددِ قید کردنِ او حیله ها مے جست. از خدمتِ او برآمده

---

[1] ب صـ۲۹: «چیت سنگه». [2] و: «بالهنداش». [3] و: «قلاع».

[4] و: «برادر». [5] ج: «عاد». [6] و: «قلاع».

[7] و: «بے آبروی». [8] و: «کلال». [9] و: «که بعد وفات» حذف

[10] و: «در حلقه و قید کردن».

در هر کار سرکار[1] از آغاز تصرفِ لاهور وغیره محاربات صلاح کار و کامکار بود ۔ ازیں ملک و مالش مصئون ماند ۔ و سردار جودهه سنگھ[2] و سوبها سنگھ کلسیانواله هم دریں شهور ملحق و متفق لشکرِ منصور گردیدند ۔ و دل سنگھ اکال گڑهیه و جودهه[3] سنگھ وذیر آبادیه هم که متوسلِ قدیمی سردار صاحب سنگھ گجرات والا بودند ۔ ازو منحرف شده به حضور سرکار شرف یاب و به حصولِ جاگیرات[4] کامیاب گشتند ۔

چوں سردار تیک سنگھ اٹاری واله از سپنجی سرائے دنیا در گزشت و صاحب سنگھ مستِ بادهٔ مدهوشی و سرشار شراب نوشی بوده متوجرِ خویش و بیگانه نے شد ۔ حکم سنگھ و جگت سنگھ پسرانِ تیک سنگھ متوفی[5] و کرم سنگھ چاہل وغیره سران معتبر از خدمتِ صاحب سنگھ برخاسته به جنابِ والا حاضر و به مناصبِ مناسب مفتخر شدند ۔ هم دریں اثنا بهیا خوش حال سنگھ هندوستانی در زمرهٔ ملازمانِ سرکار منسلک شد ۔ اولاً به خدمتِ حفاظتِ دهلیز مبارک مقرر گشت[6] ۔ به مدارج عالی رسید ۔ بعدهٔ در آخر سمت ۱۸۶۱ [مطابق سنه ۱۸۰۴ع عیسوی) سرکارِ والا مقدار مقرر[7] دولت سوار شده به افتتاحِ قلعهٔ چنیوٹ که تحت سردار جسا سنگھ پسر کرم سنگھ ڈولو که سرگروهِ بهنگیاں بود و به سرکار رجوع[8] نے آورده ۔ عزم جزم نمودند ۔ مدتِ چند ماه محد چال قائم و جنگ و جدل سرگرم ماند ۔ آخر سردار محصور تنگ و مذبور[9] شده حاضر گردید[10] ۔ و مکاید قلعه به نظر[11] آورد ۔ و از صاحب سنگھ هیچ امداد به ظهور نیامد ۔ پس سرکار صاحب سنگھ را دائم الخمر و مطلق بے خبر دانسته عزیمت به انتزاعِ مملکتش در پیش کردند[12] ۔ نخستیں به ولایت پوٹهوهار که ملکے ست وسیع قدم رنجه فرمودند ۔ و قلعه کهلر که به متانت مشتهر بود ۔ محد چال بستند ۔ سردار جوده سنگھ اٹاری والا که به تهانه داری آں جا از قدیم استواری داشت ۔ تاب نیاورده

---

[1] و ، "در هر کارے کار"۔ [2] و : "و سوبها سنگھ کلسیانواله . . . . . . لشکر منصور گردیدند . . . . . جودهه سنگھ وذیر آبادیه" حذف کرده ۔ [3] و ، "جودهه سنگھ موریانواله . . . . . صاحب سنگھ گجرات واله ." حذف

[4] و ، "جاگیرات"۔ [5] ب صـ۲۹ ، "متوفی و کرم سنگھ . . . . . صاحب سنگھ" حذف ۔

[6] ب صـ۲۹ ، "شده شده به مدارج"۔ [7] و : "مقرر دانست"۔ ب و ج ، "مقرر دولت"۔ [8] و : "رجوع"۔

ب صـ۲۹ ، "رجوع"۔ [9] کذا فی الجمله مذبور (به ذال) و مزبور به زاے معجمه باید ۔ [10] ب صـ۲۹ : "گردند"۔

ج صـ۲۹۵ ، "گردید"۔ [11] کذا فی الجمله صلے به نقد باید ۔

[12] و و ب : "کرد"۔

مقدم مے شناختند. چون در طبع سرکار داعیهٔ ملک گیری مخمر بود. به عیش و عشرت در لاهور گذرانیدن منظور خاطر نداشته بر فیلِ کشور کشائی و توسنِ گیتی ستانی سوار شدند. و چُست[1] و چالاک چون کرهٔ افلاک گردشِ لیل و نهار شعارِ خود کردند. فرد

قرار[2] نیست بجائے بلند همت را   چگونه از حرکتِ فلک بیا شاید[3]

چنانچه به چستی و چالاکی تمام ولایتِ پنجاب را به حوزهٔ تصرف آوردند. که گفته اند. ع

"آرے[4] طریقِ دولت چالاکی است و چُستی"

فتح امرت سر

به فضلِ اکال و عقلِ خدا داد به هر کار خود مے رسیدند. احتیاج به مشورت وزیر و دیوان نه داشتند. از غایتِ حدتِ فطنت و شجاعتِ ذاتی ناگاه همه روزه شبگیر زده به تاریخ اول ماه چیت سمت ۱۸۶۰ (مطابق ۱۸۰۳ عیسوی) وارد شهرِ برکت بهر سری امرت سر شدند. در جنگِ یک دو پهر متوسلانِ سردار گلاب سنگهه بهنگی را خارج از قلعه (بهنگیان) و بدر از شهر کردند. و توپِ کلان که به نام بهنگیان شهرت دارد. مع پنج شش ضربِ دیگر به تصرف آورده داخلِ توپ خانه هائے خاص کردند. و به طواف و اشنان سری امرت سر و زیارتِ هر مندر و گذرانیدنِ نیاز و نذر سعادتِ وافر اندوختند. بعد در سال سمت ۱۸۶۱[5] تمام ممالکِ مانجهه تا حدودِ کوهستانِ شرقیه به دستِ ملازمانِ والا افتاد. و سکهانِ رام گڑهیه نیز مطیع[6] شدند. و نار سنگهه چمیاری والا و باگهه سنگهه هل واله و سوبها سنگهه و صوبا سنگهه پسرانِ باگهه سنگهه وغیره که هر یک بجائے خود دعوئے ریاست داشتند. همه را زیر و زبر کرده به موجبِ مرضئ خود وجهِ معاش مقرر کردند. و تابع امر خود ساختند. ملک بدهه سنگهه و بهاگ سنگهه بگه و قصبهٔ کلانور وغیره تا کوه سوالک مسخر نمودند. مگر راجه جے سنگهه کنهیا[7] (را) به طفیلِ ناطه داری به حالِ اوشان گذاشتند. چه که صبیهٔ[8] سعیدهٔ او مسماة مهتاب کور که از شکمِ مستورهٔ عفیفهٔ مسماة مائی[9] سدا کور متولد شده بود. به زوجیتِ سرکارِ عالی هم سری داشت. نیز مائی[10] موصوفه که به همتِ بلند و دانشِ ارجمند

---

[1] ب صفحه ۲۱: "چُست و چالاک تمام ولایتِ پنجاب به حوزهٔ تصرف آوردند. که گفته اند. آرے چون کرهٔ افلاک گردشِ لیل و نهار شعارے خود کردند. آرے". [2] و: "قرار علوه". [3] و: "شاید".

[4] و: "آرے" را از مصرعه بیرون نوشته و مصرعه را غیر موزون گذاشته. [5] و: "بکرمی" حذف.

[6] و ب: "مطیع". ج: "مسیح". مطیع باید. [7] و و ب صفحه ۱۹: "کنهیه". ج: "کنهیان".

[8] و: "صبیه". ب و ج صفحه ۱۲۵: "صبیه". [9] و: "مائی". ب و ج: "مائی".

[10] (پنجابی) بمعنی مادر.

سردار دیسا سنگهه را حسب الحکم تهانه دار دران جا گذاشته خود جیون سنگهه آستان بوس گشت ۔

القصه چند روز محاربه در لشکرین[9] عالیین گرما گرم ماند ۔ سرکار دید و فهمید که جنگ هر دو سو هم ترازو است ۔ سردار فتح سنگهه کالیانواله را متکفل[1] این مهم و مدعی این رزم نموده خود بدولت عزم به طرف دیگر نمود ۔ و گرد و نواحی جاکے جاٹے[2] داری سردار دل سنگهه رسیده محاصره گردید ۔ و به سرکردن اضراب بروج و دیوارِ حصار خراب کرد ۔ دیوان[3] موتی رام پسر دیوان محکم چند که مدارالمهام سردار دل سنگهه بود ۔ درمیان قلعه پائے استحکام محکم داشت ۔ صرفهٔ جان نه کرده از قلعه بدر نمے آمد ۔ آخر بموجب پیغام پدر و ارشاد آقائے والا قدر قلعه را رها کرد ۔ سرکار به فتح و نصرت مراجعت به دارالسلطنت فرمود ۔ و به شرفِ تشریف خود لاهور را سعادت افزود ۔ و سردار فتح سنگهه کالیانواله همراه تیک سنگهه اتاری والا که مختار کار سردار صاحب سنگهه بود بندوبست نموده صلاح صلح درمیان آورد ۔ و قلعه سید پور و نیله دوله بدستور به سردار ادتم سنگهه بحال و برقرار داشته معه لشکرِ فیروزی اثر کوچ نموده در لاهور به حضور موفور السرور استسعاد یافت ۔ پس سردار صاحب سنگهه معه جتهه دارانِ خود مع الخیر مراجعت نموده بجائے خود آرام[4] گزین شد ۔ و سرکار عالی به سردار فتح سنگهه منصبِ مقرب الخاقانی بخشیدند ۔ و موهر سنگهه لمبه را همدم[5] و دمساز و محرم راز خود کردند ۔ و هری سنگهه نلوه و هکما سنگهه چهنی[6] و گندا سنگهه صافی (را) که از طفولیت در بجا آوری خدمات رجوع بودند ۔ به درجهٔ امارت رسانیدند و به خطاب سرداری ممتاز فرمودند ۔ در همین سال حکمت و دانش گزین فقیر عزیز الدین که به جدّتِ طبع و رسائی فهم در بلدهٔ لاهور سرآمد بود منظورِ نظرِ اقدس شد ۔ به خدمتِ حضور مشرف گردید ۔ و بهائی گوربخش سنگهه و بهائی هرسنگ و حکیم عالم رائے وغیره شرفا و اکابرِ شهر به بارگاهِ حضور باریاب شدند ۔ و از اهلِ طوائف[7] لاهور موران نام معشوقهٔ منظورِ نظر بوجه (احسن) دل ربا گشت ۔ شبانه روز به صحبتِ او عشرت و فرحت افزا مے بود ۔ چنانچه در شانِ اوست ۔ بیت

ازین[8] ماه پاره عابد فریبے   ملائک صورتے طاؤس زیبے

این محبوبِ مرغوب را در سفر و حضر همراه مے داشتند ۔ و استرضائے خاطرش از همه

---

[1] د: «متکفل آهن رام».   [2] و د: «جانداری».   [3] ج: «دیوان» حذف ۔

[4] د و: «ادم گزین» ۔ [5] د و ج: «هم دم» حذف ۔ [6] د و: «چهینے» ۔ [7] کذا ۔ ولے «طوائف» باید ۔

[8] کذا فی الجلد ولے معرفه «زین مه پارهٔ عابد فریبے» باید ۔ [9] کذا فی الجلد ولے لشکر لفظ فارسی ست ۔ این را تثنیه واجب نیست «هردو لشکر» باید ۔

و خود به ذات در قلعه سید پور که جائے اقامتِ قدیمہٴ او بود متحصّن گردید۔ سرکار والا تبار به سرزنشِ آن ناہموار بتاریخ ۱۸۵۹ئه از لاہور نہضت فرمائے آن حدود گشت و به یلغر و به سرعت ہرچه تمام تر دران جا رسیده قلعه نیله را محاصره نمودند۔ و مور چال بستند۔ سردار صاحب سنگھ به التجا و استدعائے اوتم سنگھ و صلاحِ دل سنگھ گل معه لشکریانِ خود و مثل داران مثل سردار نار سنگھ چمیاری واله و باگھ سنگھ ہلووالیه و دل سنگھ گل و جودھ سنگھ مذیر آبادیه وغیر ذالک از گجرات حرکت نموده قرب و جوارِ قلعه سیدپور دائره ساختند۔ و دستِ غارت در ملکِ دہن و حدوداتِ[1] سرکار دراز کردند۔ سرکار والا فطرت جیون سنگھ پہوته را به مور چال قلعه نیله مامورِ نیله نموده خود با عساکرِ نصرت تال[2] تسادی و تقابلِ[3] لشکرِ مدعیان مضربِ خیامِ اقبال گردید۔ و نائرهٔ جدل و جدال به اشتعال آورد۔ عجب ہنگامهٔ توپ اندازی و برق افگنی و شمشیر زنی برپا گشت و چنان پیکار به روئے کار آمد که داستانِ رستم واسفندیار از یاد رفت۔ چنانچه اولاً از طرف سردار صاحب سنگھ دیسا سنگھ نامی عرف لانبه که شعلهٔ تہوّر در سر داشت۔ در سرزمینِ پنجاب کسے در جنگ تابِ او نمے آورد۔ پا در رکاب گذاشت و عنان باد پائے صبا شتاب را تیغ آہیخته بر لشکر سرکار والا منعطف ساخت۔ و آتشِ کار زار به دمِ تیغِ آبدار چنان گرم تر افروخت۔ که وجودِ اکثرے بیک دم سوخت۔ و بادِ برودتِ بہادران از سر ربود۔ تا قلب گاه سواریٔ خاصه رسیده به فلولهٔ تفنگِ مقربانِ حضور سرکار جان را به حقِ ولیِ نعمت نثار نمود۔ ثانیاً مصرِ مولا که چون شاه باز در آشیانهٔ آن ملک در ہر ہنگامه بلند پرواز بود به جنگِ سرکار بال و چنگ بر کشاد۔ و پرهٔ فوج را چون برگِ کاه برباد داد۔ و خود در قفسِ قلب در آمده صعوهٔ جان را آزاد کرد۔ بعد ازان قادر بخش منج[4] تیغ سنج گردید۔ و جوہرِ شمشیر زنی بر روئے کار آورد۔ و خود ہم جان به تیغِ مبارزان داد۔ بعد تقتیلِ بہادرانِ لا تمثیل سرکارِ بلند دلیل یکبارگی حملهٔ ثقیل بر لشکرِ صاحب سنگھ قدر جلیل آورده اکثرے را ذلیل نمود۔ آخر چون دید که عموے بزرگ وار چون کوهِ گرانبار[5] از جائے جنبد[6]۔ و تیغِ آفتاب ہم به کوهِ مغرب فرو رفته عطفِ عنان به منزلگاه[7] فرمود۔ ہمان روز به تدبیرِ سردار جیون سنگھ قلعه نیله مفتوح گشت

---

[1] کذا فی الجلد و ے "حدود" باید۔ [2] و: "بال"۔ [3] ج: "تقابل" حذف۔

[4] نادر بخش با "منج" عرف باشد۔ [5] و: "گہا تبار"۔

[6] و: "از جائے بجنبد"۔

[7] و: "بزمگاه"۔

فلکی به جنبش آمد۔ اما دل مستورهٔ مذکور لرزش نه کرد۔ و از قلعه بدر نیامد چون مدت محاصره دراز کشید۔ سردار جودهه سنگه وزیر آبادی که رابطهٔ[۱] خود به دل سنگه داشت۔ از سرکار منحرف شده در گجرات نزدِ صاحب سنگه که صاحبِ حشم و خدم بود۔ رجوع آورد چنانچه سردار صاحب سنگه به التجائے[۲] او از مقرِ دولتِ خود کوچیده در اواخرِ سمت ۱۸۵۵ در نواحیٔ اکال گڑهه جهتِ معاونتِ قلعه و مخلصیِ سردار محبوس مخیّم سرادقاتِ اقبال شده سرکار خرد آثار به اقتضائے صلاحِ وقت سردار دل سنگه و جودهه سنگه تابع دار صاحب سنگه شدند۔ از وقوعِ این معنی باز سرکار به جمعیتِ بسیار بطرفِ ممالکِ ایشان عزیمت نمود[۳]۔ از طرفِ ثانی جهتِ[۴] نگهبانی صاحب سنگه مع افواجِ قلمیِ خود و مردمِ نواحی مثل راجه سلطان خان بهنبر واله و شیر جنگ راجه کهری کهریالی و چهیانِ دیوه وتاله و میان عالم سنگه اکهانوریه و اوتار سنگه منگلیه و جمعیتِ سرداران جودهه سنگه و دل سنگه و نار سنگه و باگهه سنگه وغیره سرانِ بهنگی از گجرات کوچیده متصل و حوالیٔ موضع کیوه والی فروکش شدند۔ چنانچه به تاریخ سمت ۱۸۵۸ یک هزار و هشت صد و پنجاه و هشت بکرمی جنگِ طرفین بدرجهٔ نهایت رسید۔ سوارانِ جانبین و بهادرانِ فی مابین دادِ مردانگی دادند۔ و گوله هائے توپ آتش فشان مثلِ رعدِ غران هوش ربائے زمانه و زمانیان[۵] شد۔ و خود سرکار عالی حمله هائے متواتر و متوالی بر لشکرِ طرفِ ثانی نمود۔ لاکن از جا نتوانست برداشت۔ بسیارے مبارزانِ سرکار در عرصهٔ کارزار بکار آمدند۔ لاچار بابا صاحب سنگه بیدی گورو خالصه درمیان آمده جنگ از هر دو طرف بر طرف کنانید[۶]۔ چنانچه سرکار تیغ از کمر کشاده پیشِ صاحب سنگه عموے[۷] خود نهاد۔ پس به وساطتِ بابا ممدوح صلح و آشتی نموده طرفین به خانه خودها مراجعت نمودند۔ درین هنگامه بالائیِ صاحب سنگه زبان زدِ مردم گردید۔ هم درین نزدیکی سردار اوتم سنگه که نمک خوارِ سرکار از قدیم بود۔ و به علاقه جاتِ ملوکی و دهن و نواحیٔ آن به فوج داری و تهانه داریٔ قلاعِ آن حدود افتخارے داشت۔ از کم طالعی سر به باغی گری بر آورد و قلعه نیله دوله که به متانتِ حصار اشتهار[۸] داشت۔ به سپاهِ خود قائم نمود

---

[۱] ب: "که رابطهٔ خود"۔ [۲] و: "به التجا" حذف۔ [۳] و: "عزیمت نهاد"۔ [۴] ج: "جهت نگهبانی" حذف۔

[۵] و: "زمینیان"۔ [۶] ب ص۹۱ مزید: "سرکار را همراه گرفته به پاس صاحب سنگه بهادر آورد"۔

[۷] ب: "پیشِ عموی خود"۔ ج: حذف۔

[۸] ج: "اشتهار دارد"۔

مسرور و شکر گزار شدند۔ و سردار صاحب سنگهه والیِ گجرات وغیره خالصه برائے استخلاص لاهور از قبضهٔ سرکار از پرگنات و دیارِ خود فراهم آمده در موضع بهسین اجتماع نمودند۔ مدتِ ششش ماه هنگامه برپا ماند اگرچه دل سنگهه رگل دریں مقدمه دل نے نهاد به سرکار صلاحِ صلح مے داد و در مزاجِ عالی ناگواری مے آمد۔ امّا سردار مت سنگهه[1] بهدانیه و فتح سنگهه کالیانواله و موهر سنگهه ننه وغیره هوا خواهاں چناں مردانگی به عرصه ظهور مے آوردند۔ که پیش رفتِ مخالفاں ایچ نے شد۔ به حسبِ اتفاق[2] و تاثیرِ کوکبهٔ سرکار سردار کثیر الاقتدار گلاب سنگهه بهنگی والیٔ امرت سر که سر آمدِ ایں گروه بوده به نشه خوردنِ شرابِ تیز مستِ بادهٔ فنا گردید۔ ایں واقعه هوش رُبائے بهنگیاں گشت و سرکار در هرکار هوشیار سردار فتح سنگهه کالیانواله را معه سامانِ محاربت و قلعه داری در لاهور مقابلِ مخالفاں گزاشت و خود جریده طور با صد سوار جرار تاخت به ملکِ گجرات آورد و با تهانه دارانِ قصبهٔ مذکور جنگِ توپ و تفنگ از دُور نموده به طرفِ جلال پور و سلام گرهه شتافت۔ و ازاں جا هم پهلو به پهلو گزاشته موضع بهاگووالی را غارت و تاراج کرده به طرفِ لاهور عنانِ مراجعت پیچید۔ امّا صاحب سنگهه از شنیدنِ اخبار عزمِ سرکار به طرفِ گجرات هوش[3] باخته از توقفِ بهسین کوچ فرمود۔ که مبادا در سودائے گرفتنِ بلدهٔ لاهور قصبهٔ گجرات هم از دست رود۔ ازیں هر دو سبب تفرقه در جمعیتِ بهنگیاں افتاد۔ همه کساں از خیالِ تصرفِ لاهور دست بردار و به طرفِ دیارِ خویش پاسپار شدند۔ گلزارِ لاهور بے خار[4] بکامِ بلبل گزاشتند۔ و سرکار به خاطرِ جمعی به تصفیهٔ ممالکِ نواحی پرداخت۔ و همتِ مقصور به انتزاع[5] بلدهٔ قصور فرمود۔ اگرچه افاغنهٔ قصور در حرب و ضرب قصور نه کردند۔ آخر نظام الدین وغیره سرانِ آں جا به تاریخ سمت ۱۸۵۴ اطاعتِ حضور منظور نمودند[6] و به خراج و باج محکوم شدند۔ چوں سردار دل سنگهه در مقدمهٔ لاهور میل به طرفِ ثانی داشته صلاحِ مختلف مے داد۔ سرکار گوشمالیِ او واجب دانسته او را پاے به زنجیر نمود۔ و بنا بر افتتاح و انتزاع قلعهٔ اکال گرهه مقبوضهٔ او انتهاضِ آں طرف فرمود۔ در قلعهٔ مسطوره مستورهٔ سردار مذکور بنام سماة سهجو مشهور قائم بوده در مقابله و محاربه تصور به ظهور نیاورد۔ سرکار به حیلهٔ بسیار مورچال بر لبِ خندق رسانیده آں چناں توپ اندازی و گوله بازی[7] شروع نمود۔ که بروج

---

[1] ا و ب ؛ "بهت سنگهه پهڈانیه"۔ [2] ا ؛ "شیر کوکبه"۔ [3] ا ؛ "هوش باخته"۔

[4] ا ؛ "بهار"۔ [5] ا ؛ "به انتزاع"۔ [6] ا ؛ "کردند"۔

[7] ب و ج ؛ "گوله بازی"۔

شاهی محمود شاه به طرفِ قندهار رفته خراب و ابتر شد۔ و از تنازعِ یک دیگر سلطنتِ کابلیان آواره و ابتر شد[1]۔

و مهاراجه رنجیت سنگهه بهادر در انتظامِ شیرازهٔ سلطنتِ[2] خویش همت بر گماشت۔ و متردد بر آن شده که بلدهٔ لاهور را که دارالسلطنت پنجاب است۔ به وجهے به قبضِ خود باید در آورد بنا بر آن بهر تدبیر که دانست محکم نام باغبانِ لاهور را به طمع زد به دام آورد۔ ؎

به دوزد طمع[3] دیدهٔ هوش مند
در آرد شره[4] مرغ و ماهی به بند

به صلاح و نمودنِ راهِ آن طامعِ کار آگاه خود به چند سوارِ جرّار لائقِ کار زار در سایهٔ دیوار و ویرانهٔ شهرِ کهنه مخفی نشستند و منتظرِ کشودنِ درهاے شهر بودند۔ چنانچه باغبانِ مذکور حقوقِ چندین سالهٔ ولی نعمتانِ خود فراموش کرده به فریب و بهانه دروازهٔ شهر کشاده داد[5] و فی الحال سرکار اندرونِ حصار در آمده کوسِ فتح را بلند آوازه ساخت و یک بار بندوق را سر کرده شلق[6] را کار فرمود۔ سردار چیت سنگهه والیِ لاهور وغیره مدعیان دست و پا گم کرده رُو به فرار نهادند۔ چند سپاهی که مقابل شدند به قتل در آمدند۔ پس روزِ پنج شنبه بست و دوم ماه هارهه سمت ۱۸۵۶ یک هزار و هشت صد و پنجاه و شش بکرماں جی (مطابق ۱۷۹۹ء عیسوی) بلدهٔ دارالسلطنتِ لاهور به قدومِ میمنت لزوم رشکِ گلزارِ ارم گردید۔ و اکابرِ شهر حاضر و مطیع امر شدند۔ و هر یک را از رعایا دلاسا کرده آباد و به خلعت هاے فاخره دل شاد نمود۔ و رسومِ ظلم و ستم مثلِ واچهه[7] و محترفه وغیره مطالبه معاف فرمود۔ و آنچه رسمِ تاخت و تاراج و خے کردنِ مالِ مواشیٔ اطراف در خالصه مروج بود۔ فرو گذاشت۔ این خے کردن را به زبان خالصه پاشنه نام بود۔ در عهدِ سرکار کسے مرتکبِ پاشنه[8] نه گشت۔ از ترویجِ[9] اوامرِ نیکوکار همه کسان

---

[1] ج: "ابتر گردید"۔ [2] د و ب: "سلطنتِ خویش"۔ ج: "همّتِ خویش"۔ [3] د و ج: "طبیع"۔

[4] کذا فی المجلد و لے "سر مرغ و ماهی به بند" باید۔ بقولِ شیخ سعدی شیرازی۔ از شره و طمع یکے کافی۔

[5] کذا فی المجلد و لے "کشاده دادند" غلط "داد" زاید۔ "کشاد و فی الحال" کافی۔

[6] کذا فی المجلد و لے "شلک" به کافِ فارسی باید۔

[7] د و ج: "واچهه و محترفه"۔ واچهه اصطلاحِ پنجابی است که از سنسکرت آمده بمعنی محصولِ مخصوص۔

[8] ب د: "مرتکب باشند"۔ [9] ج: "رواج"۔

کتاس یک مسلم غازی از راهِ دغابازی نزدیکِ دیوان رسیده و دشنهٔ خونریز از بغل کشیده ناگهان به حلقِ دیوان زد . و جانش از میان برد . ملازمانش همان دم غازی را گرفتار کرده از تیغ گزرانیدند و لاشِ او را به آتشِ قهر به خس و خاشاک سوختند . و نعشِ دیوانِ وفا کیش را بر تیرتهِ کتاس برده به آبِ آن جا غسل داده به آتشِ پاک داغ[1] دادند . پس سرکارِ والا خود متوجه کارها شده به دلاساے فوج پرداختند . به دادنِ زر سپاه را فرمان پذیر ساختند . باز مرتبهٔ سیوم بادشاه به انتقامِ شاهنچی باشی اعلام افراشت .

فتح لاهور

به تاریخِ اوّل پوه سمت ۱۸۵۵ در عینِ زمستان بداعیهٔ موفور واردِ لاهور گردید . امّا دریں نوبت سربت[2] خالصه به صلاح و ترغیبِ بابا صاحب سنگه بیدی در بلدهٔ سری امرت سر اقامت پذیر شدند . و اجتماعِ خوبے کردند . چنانچه مهاراجه رنجیت سنگه بهادر هر روز سوار شده به سوادِ بلدهٔ لاهور رسید . و تفنگ زانی با لشکرِ دُرّانی مے کرد و سکهان دیگر هم جسارت بکار مے بردند . شاهِ والا جاه از دلیری و دلاوری خالصه حیرت زده گشت و از طرفِ قندهار و هیرات نیز خبرِ ناخوش شنیده بودنِ خود در لاهور مقرونِ مصلحت نه دید . معرفت نواب وفادار خان وکیلِ رعایا با سردارانِ خالصه متحرکِ سلسلهٔ آشتی گردید . چنانچه رام دیال کوراتیه از طرفِ سرکار و دیوان رتن چند ویدّ[3] از طرف سردار صاحب سنگه گجراتیه و دیوان محکم چند از سمتِ جل سنگه اکال گڑیه به طریقِ وکالت در حضور شاه مشرف شدند . و مخلع به خلعت هاے فاخره بوده ترخیص یافته و شاه از لاهور بدرقهٔ مردانِ خالصه همراه گرفته کوچ به ولایتِ خود نمود . و سردارانِ خالصه یک منزل پسِ او مے رفتند . چون شاه به عجلتِ تمام تر راه سرے کرد . توپ و اضراب در دریاے بهت گزرِ جهلم به سببِ طغیانئ آب غرق به[4] تهِ آب شدند . شاه به بر آوردنِ آن متوجه نه شده به بلغر واردِ پشاور گردید . و خالصه بدستور تا حدودِ قدیم در علاقه جاتِ خود ها رسیده متقابض شدند . و سرکارِ والا به لبِ دریاے جهلم رسیده دیره کرده توپ هاے شاهی از آب برآورد . به مقتضاے دریا دلی به طمع چشم سیاه نه کرده مرسولِ جانبِ شاه نمود که خاطر ملول نباشد[5] . و شاه در همین سال به شنیدنِ اخبارِ علوِ فتح خان و دعوی

---

[1] کذا فی الجلد داغ دادن بمعنی سوختنِ مرده روزمرهٔ پنجابی است . [2] (اپ،) جمیع و همگی فوجِ خالصه .
[3] و : حذف . [4] ؤ : «غرقِ آب » ، ج : «غرقِ تهِ آب »
[5] و : « ملول نکشید »

زمیندار پسر چوہدری رحمت خاں ورائچ سکنہ جلال پور قلعہ سلام گرہہ را قائم کردہ از صاحب سنگہہ بغی ورزیدہ۔ چوں صاحب سنگہہ بہ تنبیہ و اخراجِ او عزم نمود۔ عرض داشت بر طلب و استدعائے شاہنچی نوشت کہ ملکِ دوآبۂ گجرات بہ آسانی بدست مے آید۔ صاحب سنگہہ تابِ مقاومت ملازمانِ والاشانِ عالی متعالی نمے دارد۔ چنانچہ آں افغانِ کور باطن و تیرہ عقل بہ غرورِ اجتماعِ عوامِ اسلام و تحریصِ زمیندارانِ خودکام عازم گردید و عابر از دریائے بہت بودہ رواں[5] رو از راہِ شمال بہ مشرقِ گجرات آمد۔ و قلعۂ اسلام گرہہ را پشت پناہِ خود داشتہ حیات خاں وغیرہ رئیسانِ آں دوابہ رالحقِ لشکرِ خود ساختہ متصلِ سوک احمد مخیم سر اوقات گشت۔ روزِ دہم یوم یک شنبہ سمت ۱۸۵۵ بکرمی (۱۷۹۸ء عیسوی) رو بہ مغرب جہتِ تصرفِ گجرات پا بہ رکاب نہاد۔ ازیں طرف سردار صاحب سنگہہ معہ جمعیتِ محدودہ از سوار و پیادہ متصلِ چاہانِ قصبہ برتوکل[1] بہ مقابل ایستاد۔ سکہاں تفنگ رانی بر لشکرِ درانی مے کردند۔ و مسلماناں چوں آفتِ آسمانی بر سرِ شاں ریختہ تا دروازۂ شہر اسپ[2] گردانی مے نمودند۔ در خلالِ ایں حال کہ آتشِ محاربہ اشتعال مے داشت بانگ برخاست کہ مہاراجہ رنجیت سنگہہ بہادر بہ کومکِ ولی گجرات از دریائے چناب عبور آوردہ۔ پیش از عبور بہ یمنِ نامِ مبارکش نسیمِ ظفر[3] بہ پرچمِ خالصہ وزید۔ کہ بہ یک ناگاہ بہ ضربِ تیرِ تفنگ شاہنچی مجروح گردید۔ و روحِ او از کالبدِ عنصری پرید۔ و افاغنہ از میدانِ جنگ بے درنگ بر آمدہ آہنگِ گریز کردند۔ خالصہ اکثرے را بہ صمصام قتلِ عام نمودہ از کشتہ راہ برگشتہ شد۔ و مال و اشیائے فراواں از غنیمت بدستِ خالصہ در آمدہ۔ و نعشِ شاہنچی مردہ را تذلیل و مذلول نمودند۔ و کلاہِ سرش را بر علم برپا کردہ شہر بہ شہر علَم کردند۔ و مسماۃ برہمنی را از خیمۂ او دریافتہ بخانۂ مادر و پدرش فرستادند۔ و سرداران ملکہا سنگہہ و اُوتم سنگہہ و جودہہ سنگہہ وغیرہ در ممالکِ پوٹھوہار تا حدِ پنجہ صاحب بدستور مالک شدند۔ و از پیش گاہِ سرکار رنجیت سنگہہ دیوان مدارالمہام لکہپت رائے بہ نظم و نسق و تنبیہ و سرزنشِ متمردانِ ضلع کہیپ و منڈی نمک و نواحی کہد[4] تا حدِ آبِ سندہہ و اطرافِ آں مامور گردید۔ چنانچہ آں دیوانِ عالی شاں سرکشاں را سزائے لائق دادہ و تحصیل مالیہ قرار واقعی نمود۔ مراجع بہ طرفِ حضور بودہ۔ در راہ نزدیک مقامِ

---

[1] د: "برتوکل" حذف۔ [2] د: "اسپ جولانی"۔ [3] د: "نسیم ظفرہ"۔ ج: "نسیم مراد"۔

[4] د: "کہنڈ"۔ ب: "کہد"۔ ج: "کہنڈ"۔ [5] کذا۔ ظ: "روا رو" باید۔ "رواں رو" تصرف پنجابی است۔

عبور نمود۔ تا حسن ابدال کہ خالصہ آں مکان را نسبت بہ نشستِ پنجۂ بابا نانک پنجہ صاحب مے گویند۔ رایت افراخت۔ تمام سکھانِ خالصہ خصوص سردار ملکھا سنگھ پنڈی والہ و بدھ سنگھ و دل سنگھ متعینہ[1] سرائے کالا و سردار جودھ سنگھ اٹاری والہ و دھرم سنگھ جلالیہ از سرائے پکہ و دل سنگھ و اوتم سنگھ رُکل از نیلہ دولہ کہ در دوابہ سندھ ساگر بودند از خوفِ بادشاہ ملک را گزاشتہ عازمِ طرفِ مانجھہ شدند۔ و بادشاہِ ممدوح احمد خاں شاہنچی را بعساکرِ وافر تا حدودِ دریائے جہلم متعین کردہ مراجعت فرمود۔ چوں روسائے آں دوابہ پیشِ شاہنچی رجوع شدند۔ شاہنچی بہ طمعِ ملکِ دوآبہ چوہٹ سردار بہادر خاں خلفِ فیض[2] علی خاں ننگروالہ را معہ دوازدہ ہزار سوار جرار مامور دوآبۂ گجرات نمود۔ سردار صاحب سنگھ والئے گجرات بہ مقابلہ برآمدہ بہ جنگ پیوست۔ افاغنہ شکست خوردہ منہزم[3] شدند۔ بہادر خاں بہ ضربِ گولۂ زنبورہ زخمی شدہ جان از میدان بدر برد۔ و اکثرے مقتول شدند۔ و بقیۃ السّیف امان خواستہ ہم بدر رفتند۔ دریں اثناء مہاراجہ رنجیت سنگھ با سردار صاحب سنگھ ملاقات کردہ بہ اتفاقِ یک دیگر بہ لبِ آبِ جہلم رسیدند۔ شاہنچی باشی از بیم و ہراس ملک گزاشتہ بہ طرفِ پشاور گریخت و ملک رہتاس و پوٹھوہار و گھیب وغیرہ بہ دستورِ سابق بہ قبضۂ خالصہ در آمد۔ باز (شاہ زماں در سمت ۱۸۵۳ یک ہزار و ہشت صد و پنجاہ و سہ بکرمی و سنہ ۱۲۱۳ ہجری [مطابق سنہ ۱۷۹۸ء] از کابل حرکت نمود۔ از آبِ سندھ بہ سطوتِ موفور عبور نمود۔ خالصہ تمام کہ دہ و قلاع و اقطاع خالی گزاشتہ ہمہ کس و کو بہ طرفِ کوہ و مغاک رُو نہادند۔ و بہ استظہارِ قلعۂ مکیریاں و کوہچۂ دہول واہہ پناہ بردند۔ شاہ رواں[4] رو بلا دسواس و بدون پرخاش واردِ دارالسلطنت لاہور گردید۔ و از باشندگانِ شہر زرِ نذرانہ بطریقِ جریمانہ گرفت۔ و آغازِ تحصیلِ مالیہ در پیش کرد۔ دریں ایام واہمہ و اوہام از اقربہ و اعصاب کہ در ہیرات بودند بہم رسانیدہ بہ صلاحِ وزیر شیر محمد خاں مختار الدولہ مراجع بہ ولایت شد۔ و خالصہ از ہر جا بر آمدہ بدستور در ملک و بلکِ خود متصرف شدند۔ دریں مرتبہ احمد خاں شاہنچی حسب الحکم در رہتاس پائے استحکام نمود۔ و ملکِ پوٹھوہار و معبراتِ دریائے بہت بہ وجہِ احسن بہ قبض آوردہ در پنڈ دادنخاں فائز گردید۔ یک عورت برہمنی[5] بدست آوردہ مسلمان کرد و خوبِ صورت دیدہ بہ عقدِ نکاحِ خود آورد۔ دریں اثناء[6] حیات خاں

---

[1] د و ب: "متعین"۔ [2] ج ص ۱۵۳: "فیض طلب خان"۔ [3] د: حذف۔ ج: "منہزم"۔
[4] د: "رواں رو"۔ [5] (پ ن) یعنی زنِ برہمن۔ [6] د: "بہ" زاید۔

وزیر آباد تصوریده[1] کرده به قلع[2] آن همت مقصور فرمودند. در سمت[3] ۱۸۴۷ محاصره گردِ آن انداخت. و صاحب سنگه پسر گوجر سنگه پرزنهٔ او متحقق[4] شد. چون از اضرابِ رعد خروش و آمدنِ غلولهٔ ژاله مانند محصوران تنگ شدند. صاحب سنگه برهنه پا بخدمتِ درویش معرفت کیش مستان شاه که در شهرِ سودهره اقامت داشت به پایش افتاد. و استمدادِ همّت نمود. فقیرِ مجیب الدعوات فرمود که گوله نیستند گاله اند. الحق که گولهٔ توپ مثلِ بافنده[5] پنبه شدند. هیچ متنفس ما ازان زیان نه شد. پس در ایامِ مورچال طبیعتِ عالی از اعتدال منحرف شدُ. و به ناچاقی مائل گردید. ناچار محاصره گذاشته مورچال به حرفِ رابطهٔ صلح و خویشی برداشته روانهٔ خانهٔ گوجرانواله شدند. در عینِ جوانی و عنفوانِ شباب در سمت ۱۸۴۷ یک هزار و هشت صد و چهل و هفت بکرماجیت بر بادپائے اجل سواری نمودند. همگی و تمامی[6] مدتِ عمر بست و هفت سال[7] بود.

مهاراجه رنجیت سنگه

چون مهاراجه رنجیت سنگه بهادر به عمر ده سال بود دستارِ ریاست به سرِ مبارکش نهادند. سپه سالار و سرِ فوج سردار دل سنگه گجل و گوربخش سنگه وزیر آبادیه مقرر شدند و مختار کار هائے ملکی دیوان لکهپت رائے مشهور به لکهو گردید. بلکه خود مخدرهٔ تتقِ عصمت بی بی صاحبه والدهٔ مهاراجه موصوفه ناظم امورات[8] سلطنت بود. و از پیش گاهِ او مصرِ[9] لائق لیاقتِ تمامی[10] خدمت مے داشت. همه امرا به اتفاقِ یک دیگر ملک و مال را حارس گشتند. چون مهاراجه که مخاطب است به سرکار به حدِّ تمیز رسید. والدهٔ ماجده را به ظهورِ بعضے آوارهائے که از آئین خارج بود [و] ازو سرمے زد. به مقتضائے غیرت به نهان خانهٔ عدم رسانید. و خود بدولت فرمان روا و قاطع اشباح[11] اعدا گردید. [از] اتفاق در همین سنون که آغازِ دولتِ او بود. آوازهٔ آمد آمدِ شاه زمان گوش زدِ جهانیان[12] گردید. چون به تاریخ سنه ۱۲۱۱ هجری و در سمت ۱۸۵۲ یک هزار و هشت صد و پنجاه و دو بکرمی [بمطابقِ سنه ۱۷۹۴-۹۵ عیسوی] شاهِ والا جاه دریائے اٹک را جسر بسته

---

[1] کذا فی الجلد ولے «تصوریدن» در فارسی مصدرے نیست، «تصوّر کرده» باید.
[2] ب [illegible] «قلعه» نوشته
[3] و: «سمت».
[4] ب: «مشخفق».
[5] ب و ج: «بافنده».
[6] کذا فی الجلد «تمامی» ولے تمام باید.
[7] کذا فی الجلد ولے «سال» باید.
[8] کذا فی الجلد ولے «امورِ سلطنت» کافی.
[9] ب: «مصر» ج: «مصرِ لائق».
[10] کذا فی الجلد «تمامی» ولے تمام باید.
[11] د: «قاطع اشبا» ولے اشباح جمع شبح بمعنی کالبد درست.
[12] ج: «جهانیان».

بهنگی یک رنگی داشتند. مورچال بسته بر کشاد و اکال گرهه نام نهاد و به دل سنگهه نگل عطا فرمود. امدادت دیوانی[1] به دیوان سوبها رام و دیا رام تفویض یافت. و خود به همت توفیر در تسخیر قلعهٔ سید گرهه اشتغال فرمود. در عین اشتغال نائرهٔ جنگ جدال نوید فرحت جاوید تولدِ فرزندِ ارجمند قوی اقبال مهاراجه رنجیت سنگهه بهادر به تاریخ دهم ماگهه سمت ۱۸۳۷ یک هزار و هشت صد و سی و هفت بکرمی [بمطابق ۱۷۸۰ عیسوی] از دولت خانه رسید. و قلعه نیز همان روز فتح گردید. ازین هر دو شادی سردار برخود ببالید. ؎

ببالید از بسکه بر خویشتن ز شادی نگنجید در پیرهن

همچنان قصبهٔ رام نگر عرف رسول نگر و قلعه منچر وغیره ملک بوچه چهته (ما) با جنگ های متواتر فتح کرده متقابض شدُ و غلام محمد چهته رئیسِ آن ملک را از قلاع خارج کرده به تاریخ[2] ۱۲۰۳ه یک هزار و دو صد و سه هجری [مطابق ۱۷۸۸ عیسوی] مسافرِ ملکِ عدم و آوارهٔ دشتِ فنا ساختند. چنانچه شخصے[3] تاریخ او گفته. ؎

در محفلِ رسول به ختنین[4] شد قرین گفتند کیست. گفت غلام محمد ام

و قصبه وزیر آباد به سردار گوربخش سنگهه درانچه به صیغهٔ جاگیر مرحمت شد. قضا را درمیانِ همین سال که ۱۱۹۸ه یک هزار یک صد و نود و هشت هجری و سمت ۱۸۴۰ یک هزار و هشت صد و چهل بکرماجی[5] بود (چنان) قحطِ سختند در ملکِ پنجاب افتاد. و مدتِ سه سال ماند[6]. که قطرهٔ آبے از دلوِ آسمان به دهانِ تشنه لبان نے چکید. و ریزه[7] دانه از سنبلهٔ فلک به دامنِ عالم نے ریخت. انسان جان به لقمه مے داد و آدم آدم را مے خورد و مادر بچه را فرو مے بُرد. جهانے تلف شدُ. بارے[8] رحیم کریم به بارشِ بارانِ رحمت و ابرِ عینِ عنایت آب رفته در جوئے عالم آورد. و سنگهه صاحب مهان سنگهه درین ایام قحط فاقتِ ملک را دستاویزِ امارت دانسته به تاراج ملکِ اعدا لشکریان و احبابِ خود را رضا مے داشت. چنانچه به تاریخ اول ماگهه سمت ۱۸۴۱ به اتفاقِ سربت[9] خالصه بر چکلهٔ جموں تاخت آورده تاراج کردند. و مال و نقدِ بسیار به دست آوردند. همچنان در سمت ۱۸۴۳ قصبه میانی و غیرِ آن حدود را قابض شدند. من بعد قصبهٔ سودهره را خارج پهلوئے

---

[1] ب: "دیوانی به دیوان" ـ ج ع: "امدادت دیوانی به دیوانی".

[2] اجزائے جمله را ترتیب دادن لازم بود، کردیم. [3] د: "به حسین". [4] مطابق ۱۷۸۸ عیسوی.

[5] ب: "ماند" حذف. [6] ب: "ریزه دانه". [7] ب: "بارے".

[8] ب، ت: یعنی تمام ـ همه سکهان. ـ ج: "سیرت".

چنانچه نودھ سنگھ از خانہ برآمده در سلکِ مریدانِ گورو گوبند سنگھ منسلک شد ۔ و پاہل گرفته همراهِ خالصه در ویرانه‌ها و جنگل‌ها بسر مے برد ۔ و به تاخت و تاراج نان مے خورد ۔ پسرش چرہت سنگھ شاملِ لشکرِ بھنگیاں بوده سامانے بهم رسانید ۔ چون بوشه[1] ریاست به دماغ خود داشت از سلکِ سپاهِ اوشان بدر آمده علیحده کوسِ امارت نواخت ۔ و به بازوئے ہمت موضع کهیالی را متقابض شد ۔ و با تهانه جاتِ افاغنه محاربات نموده یک ضرب رہسکله و قصبه گوجرانواله را به تصرف آورد ۔ و شبانه روز تردد نموده اکثر ممالکِ گرد و نواحی وغیره که سابق به قلم آمده تحتِ حکومتِ خویش نمود ۔ به مقدارِ چهل و پنج سال مدت العمر به حکومت گذرانیده ۔ در سال یک ہزار ہشت صد و بست و نُه سنه ۱۸۲۹ بکرماجی به ضرب شکستنِ بندوق در مشقِ تفنگ اندازی طائرِ روحش از قالبِ عنصری پرواز کرد ۔

سردار مہاں سنگھ

بعده سردار مہاں سنگھ پسرش که در سمت ۱۸۲۱ یک ہزار و ہشت صد و بست و یک بکرماجی [سنه ۱۷۶۴ عیسوی] تولد شده بود به عمرِ ہشت سالگی بعدِ رحلتِ پدر دستارِ سر[2] بلندی بسته بر مسندِ سرداری نشاندند ۔ چون به حدِ بلوغت رسید ۔ بر توسنِ ملک گیری سوار شد ۔ و داعیهٔ ملک ستانی پیش گرفت ۔ ازین معنی کرم سنگھ دُولو وغیره سرانِ بھنگی را با سردار ممدوح مادهٔ نزاع به میان آمد ۔ و سردارِ عالی مقدار از خصومت و خار خارِ آنها وقعت و اعتبار نه گرفته ۔ ملک و قلاع از رفقائے بھنگیاں به زورِ بازوئے خود افتتاح مے نمود ۔ چنانچه بر قلعهٔ واسو سوہدره یورش آورد و به آویزشِ سترگ فتح ساخته ۔ سردار جہت سنگھ برادر زادهٔ سردار گوجر سنگھ طرف دارِ بھنگیاں را از قلعه محبوس کرده در گوجرانواله آورد ۔ ازین جہت درمیانِ سردار صاحب سنگھ و مہاں سنگھ خسر پوره آتشِ مغایرت برخاست ۔ و در روابطِ اتحاد سرمایهٔ عناد پیدا گشت ۔ ہر چند جہتِ دفعِ غبار و رفعِ فساد و استخلاصِ سردار جیت سنگھ ہمشیره عالیهٔ مہاں سنگھ مسماة راجکوراں که زوجهٔ صاحب سنگھ بود از قصبهٔ گجرات در گوجرانواله به خدمتِ برادرِ گرامی آمد و رفت فرا پیش گرفت ۔ اما ہیچ پیش نه رفت ۔ و سردار محبوس خلاص نه گشت ۔ بلکه آن شاه سوارِ عرصهٔ مردانگی قلعهٔ علی پور از زمینداران چٹھه که با سرانِ

---

[1] مبید: "بوشه" حذف ۔

[2] در میانِ ہنود رسم است که چون پدر کسے بمیرد او بجائے پدر سربرآوردهٔ خاندان مے گردد ۔ او را دستارِ سرفرازی بر سر مے بندند ۔ و بزرگ و مختار محسوب مے کنند ۔ خورد خواه کوچک باشند ۔

قشونِ آخر به قتل آمدند. مرتبهٔ دوم احمد خان شاهنچی[1] باشی از پیش گاهِ شاه موصوف به تسخیرِ ولایتِ پنجاب مامور گردید. چنانچه او نیز در هنگامهٔ گجرات بست و دوم ماه ویساکھ سمت ۱۸۵۵ بکرمی یک هزار و هشت صد و پنجاه و پنج [بمطابق ۱۷۹۸ سنه عیسوی] به ضرب تیر بندوق بر خاکِ هلاک افتاد. ازیں هم درمیانِ خالصه اسم صاحب سنگھ روشن تر شد. سپس قصبهٔ گجرات معه ملکِ موروثیٔ سردار ممدوح در ماهِ ماگھ سمت ۱۸۶۶ یک هزار و هشت صد و شصت و شش سمتِ[2] بکرماجیت [بمطابق ۱۸۰۹ سنه عیسوی] در تصرف و قبضِ ملازمانِ والا شانِ سرکارِ کثیر الاقتدار بادشاه دهرم[3] پناه مهاراجه رنجیت سنگھ بهادر پسرِ مهاں سنگھ بن سردار چرهت سنگھ در آمد و سردار صاحب سنگھ گریخته در کوهستانِ دلوه وتاله[4] چهچهاں رفت. و ازاں جا سرکار والا به وساطتِ معتبراں طلب داشته تپه بجوات[5] به جاگیرش در داد. چنانچه همان جا مُرد و سمادهه[6] او در بجوات است. هم چناں تمام ممالک پنجاب و ملتان و کشمیر و پشاور وغیره نوبت به نوبت به تصرفِ سرکارِ والا در آمد. سردارانِ دیگر که طوائف الملوک بودند. اکثرے اطاعت و ملازمتِ سرکار اختیار نمودند. و کسے که دم مخالفت زد. به اقبالِ عدو مال مرحله پیمائے بادیهٔ فنا گشتند[7] ؎

دم از کینِ او کس به عالم نه زد   وگر زد به عالم دگر دم نزد

همگی و تمامی[8] مدتِ حکومت سردار گوجر سنگھ و صاحب سنگھ در گجرات چهل و شش سال و مدتِ سلطنت لاهور به مشارکتِ سردار چیت سنگھ پسر لهنا سنگھ به قدر سی و شش سال و چند ماه گزشت. بعدهٔ عملِ سرکار والا گشت. فقط

عروجِ مثلِ سوکرچک

پس بر مورخانِ هوش مند مخفی نماناد[9]. که مهاراجه رنجیت سنگھ بهادر المخاطب سرکارِ والا خلف الصدقِ سردار چرهت سنگھ بن نودهه سنگھ بن چودهری بوده بن پهارا عرف ساهی[10] مقدم موضع سوکر چک واقع ملک مانجهه بوده است.

---

[1] و: "شاه جی باشی از شکارگاه". [2] (پ، ن) سن تاریخ دے سمت دوباره ماند. [3] (پ، ن) مذهب یعنی پناهِ دین، حامی و ناصرِ ملت. [4] ب و ج: "دلوه دتاله چهیاں". [5] ج: "بنه بجوات". ا: "بجواست او".

[6] ب: "سمادهه آنجا در بجوات است". [7] کذا فی الجلد "گشتند" ولے به صیغهٔ واحد "غائب گشت" مے باید.

[8] کذا فی الجلد "تمامی" ولے "تمام" باید یا "همگی".

[9] کذا فی الجلد "نماناد" ولے "نماند" باید، فعلِ دعائیه را محل نیست.

[10] ب: "ساهیے". ا: "ساهی".

صد و چهل و یک سمت ۱۸۴۱ بکرماجیت ضرب نانک مقرر نموده این بیت[1] مسکوک کردند. سه

سکه زد در هر دو عالم شاهِ نانک واهب است
فتح تیغ گورو گوبند سنگهه فضلِ سچا صاحب[2] است[3]

بعد ازاں که مهاراجه رنجیت سنگهه بهادر بر این همه ممالک متقابض شد. همین سکه را جید[4] الوزن دانسته در سری امرتسر و لاهور مستقیم داشت. و دیگر ضرب هائے مختلف که هر جا بودند. به سبب کم وزنی موقوف فرمود. فقط

عملداری سکهاں در گجرات

چوں تعدادِ شجرهٔ سرفرازانِ[5] خالصه [را] که در سر زمین پنجاب نشو و نما یافتند عبارت به طوالت مے کشد از تفصیلِ[6] آں در گذشته مجملاً مے نویسد[7] که هر واحد و هر سر پرگنه به پرگنه. ضلع به ضلع و ده به ده ریاست نموده مدت العمر بخوبی گذرانیده. چنانچه سنگه صاحب گوجر سنگهه قصبه گجرات را[8] مستقر الحکومت خود کرده زر مالیه از دوآبه چج هت و کوهستان بهنبر و نوشهره و ملک پوتهوهار و کهری کهریالی و میرپور و قصبه سودهره و فتح گرهه و کوت باری خاں و نیمهٔ حصه لاهور و دو و بهت تپه کالره وغیره از عملِ قرار واقعی مے گرفت[9]. مدت بست و چهار سال حکمرانی نموده در سمت ۱۸۴۵ یک هزار و هشت صد و چهل و پنج بکرماں جی (بمطابق ۱۷۸۸ عیسوی) در توقفِ لاهور روز یک شنبه کوسِ رحلت کوفت. ازاں پس صاحب سنگهه پسرش بعدِ پدر مدتِ بست و دو سال در گجرات وغیره حکومت ماند. چوں سلیم الطبع بود. خالصهٔ دیگر او را اخلاقِ زنان[10] خطاب مے کردند. مگر دو مراتب که به جنگِ افاغنه مظفر[11] گردید. اسم به مردی برآورده. مرتبهٔ اول در سمت ۱۸۵۲ (مطابق ۱۷۹۵ عیسوی) از طرفِ شاه زماں بن[12] مقامِ حسن آباد فوج قاهره به سرکردگیٔ امیر کلاں بهادر خاں به سر گجرات آمد. اگرچه ملک و شهر فرار شده بود. اما خود صاحب سنگهه به جمعیتِ موجوده منتظرِ[13] ورودِ جنود افاغنه در گجرات اقامت داشت. چوں متصلِ قصبهٔ گجرات مغرب رویه اتفاقِ جنگِ افاغنه افتاد. از طرفین جوهرِ مردی خوب به ظهور پیوست. آخر بهادر خاں تاب نیاورده رو به گریز نهاد. اکثر مردم

---

[1] "این شعر بر سکه مسکوک کردند" باید. [2] (پ ن) حق تعالی. [3] ج: مصرع ثانی حذف.

[4] ا، د: "چند بوزن". [5] و: "سرداران خالصه". [6] ج: "بیان آں".

[7] کذا فی الجمع "مے نویسد". ولے. مصنف را بجائے خود ضمیر به صیغهٔ جمع متکلم "مے نویسیم" باید آورد.

[8] ب: "گجرات را". ا، د: "بجائے". [9] و: "مے گرفت". [10] ب: "اخلاقِ زناں زن". د: "اخلاقِ زناں".

[11] ج: "مظفر". [12] و: "من" حذف. [13] ب: "سبطر". د: "مسطر".

جاگیر داد ۔ و پته ترالی و قلعه روتاله به سردار چیت سنگهه برادر خود بخشید ۔ و رن سنگهه پده را در سرائے کالا تپه دار گزاشت ۔ و جوده سنگهه اتاری واله را در کلر[1] تهانه دار و نیز به علاقهٔ پوتهوار تحصیل دار مقرر کرد ۔ همچناں سردار چرهت سنگهه دهرم سنگهه تباشه[2] را به قصبه میانی و شمس آباد عرف پند داون خاں نگاه‌بان نمود ۔ و تهل سنگهه چهاچهی را در قلعه دلور برائے انتظام و حفاظتِ نمک سار تهانه دار قرار داد ۔ و سردار دل سنگهه گل[3] را ناظم احمد آباد مقرر ساخت و قصبه جالکے در دوآبه رچناب در جاگیرش نیز مرحمت نمود ۔ و هیچ سنگهه را به ملک دهنی فوج دار کرد ۔ و خود بدولت نواب سربلند خاں را گرفتار کرده در قصبه گوجرانواله همراه آورده محبوس ساخت ۔ بعد چندے نواب مبلغ یک لک روپیه جرمانه قبول[4] کرد ۔ ازاں جمله هشتاد هزار روپیه به معرفتِ وصول آمده بود که نواب جاں بحق تسلیم نمود ۔ و در همیں سال که به تاریخ سمت ۱۸۲۷ یک هزار و هشت صد و بست و هفت بکرمی بود ۔ گندا سنگهه و جهندا سنگهه بهنگی تا حدود سند ساگر[5] سیر کردند و قلعهٔ ملتان به تصرف آورده دیوان سنگهه ودیکه را به صوبه داری آن جا تعین فرمودند ۔ و خود مراجع به پنجاب شدند ۔ قضا را به تاریخ یک هزار و هشت صد و بست و هشت سمت ۱۸۲۸ بکرمی گندا سنگهه و به تاریخ یک هزار و هشت صد و سی و نه سمت ۱۸۳۹ بکرمی خالصه جهندا سنگهه ودیعت حیات سپردند ۔ به حکم الٰهی در ۱۱۸۷ھ یک هزار یک صد و هشتاد و هفت هجری و سمت ۱۸۳۰ بکرمی احمد شاه بادشاهِ غازی از جهانِ فانی رحلت نمود ۔ خالصه[6] را از وفاتِ احمد شاه دل جمعی کلی گردید ۔ رعایا و برایائے پنجاب را از خود دانسته در آبادی دیهات و معموری قصبات سعی به کار بردند و زمینداران از نسبِ سلاطین مسلمین در عمل خالصه راضی و شکرگزار گردیدند ۔ و ملک را به قرارِ حصه هائے چهارم و ششم و هشتم و سیوم آباد کردند ۔ هریک سرداه در خطهٔ خود نوبتِ حکومت مے زد ۔ و هر جائے که در پرگنهٔ مقبوضه دارالضرب مقرر کرده همان بیتِ ظفرنامه را که سابق ذکر یافته متبرک دانسته مسکوک و مضروب مے داشت مگر سردار هری[7] سنگهه و سردار کرم سنگهه دولو در بلدهٔ سری امرت سر در سال یک هزار و هشت

---

[1] ج: «قلعه کلر». د: «کلهو». [2] د حذف. ب: «تباسر» ج: «تباسشه». [3] ب: «دل سنگهه گل».
[4] کذا فی الجمله و «جرمانه بدون تسلیم کرد» باید. [5] ج: «ساگر» حذف.
[6] د: «خالصه از وفاتِ احمدشاه مظفر کلی گردید». ب و ج: «خالصه را .... دل جمعی کلی گردید».
[7] ج: «سردار هری سنگهه» حذف.

کرده پیشِ احمد شاه در کابل بردند۔ ؎

سکه زد در جہاں بہ فضلِ اکال　　تختِ احمد گرفت جسّا کلال

چنانچه از غایتِ جمعیت[۱] احمد شاه بادشاه غیرت برده باز به تاریخ ۱۱۷۹ھ یک هزار و یک صد و هفتاد و نه هجری و سال سمت ۱۸۲۲ یک هزار و هشت صد و بست و دو بکرمی یورش بر پنجاب آورد۔ تا حدودِ موضع[۲] داؤد پور پٹاله سوہیاں علاقهٔ گنجاه واقعه دوآبه چربہت فرا رسید۔ یا به سبب ضعف و ناتوانی خود یا تسلطِ خالصه جرأتِ پیش آمدن نه توانست کرد۔ از همان جا مراجعت گرفت۔ این طرف روئے نیاورد۔ امّا نواب سر بلند خاں ماموںِ[۳] احمد شاه در قلعه رہتاس علمِ افرازِ حکومت شده داعیهٔ ملک گیری پیش گرفت۔ تمام الوسِ پوٹھوہار وغیره در پیشِ او رجوع شدند۔ چوں سردار گوجر سنگھ و چڑہت سنگھ طرفِ ماجھه رفته بودند۔ نواب[۴] افواج فرستاده دوآبه گجرات را هم زیرِ حکومتِ خود آورد۔ چنانچه رحمت خاں وڑائچ چودھریِ پرگنهٔ ہرات و قانون گویان گجرات وغیره در رہتاس نزد او حاضر شدند۔ به گفتهٔ اهلِ غرضاں[۵] همه را مجبوس[۶] در قلعه کرد۔ بلکه چودھری رحمت خاں را معه دیوان شو ناتھه از جاں کُشت۔ بدیں تہمت که خالصه به استدعائے اوشاں در ملک گجرات آمده بود۔ بارِ دیگر هر دو سرداران یعنی چڑہت سنگھ و گوجر سنگھ باہم صلاح شمردند۔ که تا نواب را رہتاس بدر نه کنیم۔ عمل دخلِ ماہاں قائم نے باشد۔ و بنا بر استحکامِ رابطهٔ رفاقت سردار چڑہت سنگھ دخترِ خود را با صاحب سنگھ پسرِ سردار گوجر سنگھ نام زد کرد چنانچه هر دو سردار به این رشتهٔ خویشی یک دل بوده و رفقائے دیگر را باخود متفق نموده جہتِ مدافعت[۷] نوابِ مذکور از دریائے بہت عبور کردند۔ اگرچه فوج او در میدانِ جنگ تردّداتِ نمایاں به ظہور آورد آخر گریخته در قلعه رہتاس رفتند و خالصه قلعه را محاصر شدند۔ و نواب متحصّن[۸] و محصور در عرصهٔ چہار ماه مغلوب شد۔ و به تاریخ سمت ۱۸۲۷ بکرمی قلعهٔ رہتاس مفتوح و نواب سر بلند خاں زنده دستگیر شد۔ و مملکت رہتاس و دھن بوکی و گھیب و کھہد در حصهٔ سردار چڑہت سنگھ مقرر گشت۔ و تعلقاتِ وانگل و بہرواله و پنڈی راول و خان پور تا حدِ آب اٹک در حصهٔ سردار گوجر سنگھ در آمد۔ چنانچه سردار گوجر سنگھ ملکِ راول پنڈی ملکھا سنگھ را به صیغهٔ

---

[۱] کذا فی الجمل۔ جمعیت" و "جمیعت باید ۔ [۲] کذا فی الجمل "موضع" باید۔ [۳] (ماموں) یعنی برادر مادر - خال - ماما و ماکو۔

[۴] ج: نواب حذف۔ [۵] کذا فی الجمل و "اهلِ غرض" کافی و درست است

[۶] ج ص ۱۲۶ - بدیں تہمت در قلعه کرد۔ [۷] ر: "برداشت"

[۸] و ب ص ۶۱ "مستحصن" و "متحصن" باید

ے گزشت که همان جا در کتم عدم غائب گشت . و فیل خالی آن روئے آب جو برآمد . والله اعلم که او را چه بلا پیش آمد . باز[1] نام و نشانش پیدا نه گشت . پس سکهان غارت گر بعد تاراج اُردوئے سلطان معاودت به غارت گجرات نمودند . هرچه در شهر یافتند بُردند[2] . و به منازل و دکاکین آتش زده خاک سیاه کردند و سکنه آن جا متفرق شده در جلال پور و شادی وال و اکهانور و مقامات نزد و دور رفتند . من[3] بعد سردار گوجر سنگهه بعد چند روز در گجرات رسیده قابض شد . و شهر را آباد ساخت . از همان روز تاریخ قصبهٔ گجرات و دیهات وراج تا حدود داسو سوهاوه در قسمت سردار گوجر سنگهه مقرر شد . و قلعهٔ کنجاه وغیره تا حد میانی در حصهٔ سردار چڑهت سنگهه قرار[4] گرفت . چنانچه قصبهٔ کنجاه را به سردار مل سنگهه و علاقه کالره و کتهاله را به سردار همت سنگهه به صیغهٔ جاگیر تفویض فرمودند . همچنان[5] دیگر خالصه بر علاقه جات مقبوضهٔ خود به خاطر جمعی متصرف گشتند .

سکه بنام گورو گوبند سنگهه

چون عمل دخل قرار واقعی یافتند به صلاح و صواب دید سردار جسا سنگهه و گندا سنگهه و جهندا سنگهه وغیره سران بهنگی در سمت ۱۸۲۱ یک هزار و هشت صد و بست و یک جلوس بسمت مالوس بکرماجیت (مطابق ۱۷۶۴ عیسوی) سکه بنام گورو گوبند سنگهه بر نقره روپیه دار الضرب زدند[6] . و این بیت ظفر نامه را بر روپیه ها ثبت نمودند . ؎

دیگ[7] و تیغ و فتح و نصرت بے درنگ   یافت از نانک گورو گوبند سنگهه

چنانچه در سرائے نکودر و سری امرتسر و بلدهٔ لاهور و سیالکوت و گجرات وغیره ممالک پنجاب این سکه رواج یافت . و چلن[8] سکهٔ محمد شاهی که سابق مروج بود . موقوف گردید . ازین ممر علمایان[9] تعصب پیشهٔ پنجاب بر چند روپیه بیت دیگر اختراعی خود مسکوک

---

[1] ج : "باز نام و نشانش پیدا نه گشت" حذف . [2] ب و ج : "به منازل و دکاکین" .

[3] ج و : "من بعد سردار گوجر سنگهه سر نو گجرات را به قبض آورده آباد ساخت ." ب : "من بعد سردار گوجر سنگهه بعد چند روز در گجرات رسیده متقابض شد ." [4] ب ص۱۶۱ : "و علاقه کالره و کتهاله را به سردار همت سنگهه" نوشته وے "قرار گرفت چنانچه قصبه کنجاه را به سردار مل سنگهه" حذف کرده . [5] ج ص۱۳۲ : "همچنان دیگر خالصه بر ...... متصرف گشتند" حذف است . [6] ج ص۱۳۳ مزید "که روپیه سنگهیه مقرر شد" .

[7] این بیت از ظفر نامهٔ گورو گوبند سنگهه نیست . بل بر سکهٔ بنده سنگهه بهادر ثبت است . اگرچه هر سه نسخ از ظفر نامه نوشتند . [8] (چلن) یعنی رواج و دستور .

[9] کذا فی الجمله وے علماء به صیغهٔ جمع کافی .

وغیرہ رام گڑھیہ جانب کھردنبالہ[1] و گرد و نواحیٔ آں و حقیقت سنگھ و جے سنگھ وجیل سنگھ وغیرہ عرف کنہیا متوطنانِ کاہنہ کاچھہ بہ طرفِ قصبہ کلانور و بٹالہ تا دامنِ کوہ سوالک مالک شدند ۔ و تعلقہ پرشرور وغیرہ بہ طرفِ سردار ساول سنگھ و نار سنگھ چمیاری والہ و ظفروال و اہلووال بہ قبضِ جیون سنگھ و باگھ سنگھ[2] اہلووالیہ در آمد و طرفِ دودہ گوربخش سنگھ و بدھ سنگھ رندہاوہ دودیہ نامور گردیدند ۔ و تہا سنگھ شہید و سردار جیون سنگھ و صاحب سنگھ قصبہ سیالکوٹ را متقابض شدند ۔ و سردار چڑہت سنگھ مواضع کھیالی و گوجرانوالہ را متصرف شدند ۔ ہم چناں دیگر سردارانِ خورد در سرزمینِ پنجاب موضع بہ موضع و ضلع بہ ضلع و پرگنہ و پرگنہ بہ قدرِ ہمتِ خود جان داری[3] ہا پیدا کردند ۔ و ہر یک بجائے خود دمِ حکومت مے زد ۔ و بہ قسمتِ مقسوم گزارۂ اوقات مے کرد ۔ و سرداراں نیز چوں سوارانِ دیگر یک کمبل[4] کلاں و داس و نیزم[5] پس پشتِ اسپ بہ فتراک بستہ نگاہ مے داشتند ۔ و ترک تازی و تگ[6] و دو را شعارِ خود مے ساختند ۔

فتح گجرات

در ہمیں سال سردار چڑہت سنگھ و گوجر سنگھ سندھو بر ملکِ قلیل اکتفا نہ ساختہ بہ اتفاقِ یک دیگر در ۱۱۷۷ھ ہجری و سمت ۱۸۲۰ بکرمی (مطابق ۱۷۶۳ء عیسوی) از دریائے چناب عبور کردند ۔ و عزمِ تصرف دوابۂ چوہت بہ اقرارِ تقسیم بنصفا نصف مصمم نمودند ۔ گویند کہ سلطان مکرم خاں المشہور مقرب کہ در گجرات پائے اقامت داشت[7] بہ مقابلۂ جماعتِ خالصہ بہ وقتِ عبور از چناب جنگِ خوب رنگ کردہ آخر تاب نیاوردہ در گجرات متحصن شد چند روز ہنگامہ افروز بودہ بازُ مدعاً محصور بودن صلاحِ وقت ندانستہ بیروں آمد و ساکنانِ شہر گجرات را نیز شاملِ اردوئے خود کردہ ہمراہ گرفت ۔ مے خواست کہ بجائے محفوظ رساند ۔ بہ طرفِ ملکِ پوٹھوہار عزیمت داشت بہ قدرِ یک نیم کروہ از شہر برآمدہ بود کہ خالصہ ہجوم آوردہ گردِ او شدند ۔ و تفنگ رانی چوں قطراتِ آسمانی بہ سر لشکرش کردند ۔ سپاہش شکست یافت و خالصہ دست بہ غارتِ اردو بہ کشاد ۔ سلطان فیل سوار متصل موضع کھدووال از جوئبار نالی

---

[1] ب ص ۹۱ : "کہر دینالہ" و ا "کہر دنال" ۔ ج ص ۱۴۲ : "کہر دنبالہ" ۔ ایں کلمہ "کہرد ابنالہ" یا "گرہہ دیوالہ" تواند بود ۔

[2] ب ص ۹۱ : "باگھ سنگھ دودیہ عرف رندہاوہ نامور گردیدند" ۔ "و تہا سنگھ شہید و چندن سنگھ" ۔

[3] د و ج : "جا داری ہا" ۔ [4] کمبل (پن) گلیم ۔ [5] نیزم بمعنی نیزہ ۔ [6] ج : "تگ و دو" حذف

[7] ب ص ۹۱ مزید : "پائے اقامت داشت ۔ درمیانِ اٹک و جہلم شد ۔ حضرت بادشاہ حکم داشت کہ بمقابلۂ ......"

چنانچه سردار هری سنگه بهنگی نبیرهٔ بنگا[1] سنگه متوفی که همراهِ بنده بکار آمده. او در پایهٔ تخت سری امرت سر اقامت پذیر گشت. و گندا[2] سنگه و جهندا سنگه به ملک گیری کمر بسته اوّلاً تمام خالصه در امرت سر آمده سرِ نیاز به درگاهِ گورو فرود آورده از سرِ نو تالاب و هر مندر امرت سر بنا نهادند. بدستور منازل و بنگه‌ها تیار شدند. بلکه تمام سرداران بکتره[3] ها به نام خود آباد کرده رونقِ شهر افزودند. پس ازاں دیگر سران که در سر بوٹه سری داشتند. چند کس از سکهاں با خود جمع نموده انتزاع[4] ممالک از دستِ مخالفاں مے نمودند. چنانچه سردار لهنا سنگه ساکن موضع ویکی و گوجر سنگه سدهو ساکن موضع رن گرهه و سوبها سنگه گهنیا هر سه کس به اتفاقِ یک دیگر در سمت ۱۸۲۰ یک هزار و هشت صد و بست بکرمی لاهور را به قبضِ خود آوردند و کابلی مل از میان گریخته به طرفِ جموں رفت.

عروج سکهاں

و آں طرف دریائے ستلج کورا سنگه، بگهیل سنگه وغیره علوئیاں مثلِ راجه آلها سنگه و امر سنگه از نسلِ پهول زمیندار در قصبهٔ پٹیاله و جیند و کیتهل کار فرما شدند. و ایں طرفِ ستلج سردار تارا سنگه غیبه در پرگنهٔ واروک عرف راهوں و سرائے دکهنی و نواحیٔ آں و سنگت[5] سنگه و موهر سنگه نشان واله در قصبهٔ وتاله و سردار بدهه سنگه فیض الله پوریه در قصبهٔ جالندهر ڈول[6] سنگه و کرم سنگه و گوربخش سنگه شهیدیه وغیره سر خود مالکِ ممالک گشتند. و سردار جسّا[7] سنگه کلال اهلوالیه طرف کپورتهله وغیره علم افرازِ سلطنت شد. که[8] لشکرِ او را یودها[9] دل گفتندے. و طرف نکه[10] یعنی به طرفِ حدودِ ملتان وزیر سنگه و خزان سنگه وغیره به سرو سامان پرداختند. و طرفِ چنیوت معه نصفت حصّه سری امرت سر سردار کرم سنگه دولو مسند نشینِ دولت شد. و جسّا سنگه

---

[1] ج صـ۱۲۲: "پسر". زیراکه هری سنگه نبیرهٔ چهجا سنگه (بنگا سنگه) بود. [2] ج صـ۱۲۲: "گندا سنگه و جهندا سنگه به ملک گیری کمر بسته" حذف کرده. [3] (پ ن) بعض حصهٔ شهر که مشتمل بر چند محله باشد. [4] ج: "انتزاع". [5] ب: "سنگت سنگه. وتاله" حذف. ج: چنین اسمائه سرداران حذف کرده "بگهیل سنگه وغیره علوئیاں کار فرما شدند". [6] و: "و وغیره ...... جسا سنگه" حذف. [7] ج مزید: "و طرف نکه وزیر سنگه و خزان سنگه وغیره نکئی به سرداران پرداختند. و طرف چنیوت و در حصهٔ امرت سر سردار کرم سنگه دولو علم افرازِ حکومت گردید. و در پرگنات دیگر پنجاب". [8] ج صـ۱۲۲: "که لشکرِ او را ...... دولو مسند نشین شد" اند که پیشتر رفته نوشته است. [9] ب: "که لشکر او را یودها دل گفتندے". "یودها" (پ ن) بمعنی "دلیر". [10] ج صـ۱۲۲: نکه و نکئی. [11] قابل گهیبا که عرفیت معروف

خود برائے سرزنشِ خالصهٔ دراز مو به سوادِ سیالکوت سرکشید. لیل و نهار دنبالِ سرکشان[1] و مفسدان خوار مے گشت. ترددات بسیار و کشمکشِ بے شمار مے داشت. چنانچه روزے نان و آبِ هشت روزهٔ همه سوارانِ دُرّانی هم رکاب گرفته تعاقبِ مفسدان مے کردند. چنانچه[2] آنها پیش پیش چوں رمهٔ میش از پیشِ هزبرانِ[3] جهاد کیش مے گریختند. و ایں مجاهداں دُنباله نے گزاشتند. چوں آں جماعت بے جمعیت چند روز به گرسنگی و فاقه گزرانیدند. دانستند که جان نتواں برد. یک جا شده استادند. و مشوره کردند. که مجروحِ جُوع جاں دادن خواری است. و به تیغ در جنگ مُردن نام داری. یک بارگی "واهگورو" "واهگورو" گویاں و "اکال" "اکال" خواناں بر فوجِ افغاناں افتادند. و خوب جنگیدند. سپاه هر دو طرف تلف شدند. و سردار نامدار دریں مقدمه سپر انداخته و شکستِ فاحش[4] خورده به طرفِ ولایت گریخت و خالصه را دیره و اسبابِ او بدست افتاد. اما گرسنهٔ چند روزه بودند. نان هائے روغنیِ افاغنه از خورجین[5] ها و رکاب خانه ها بر آورده یک جا انبار کردند. چیزے خوانده و کردِ[6] آهنی دراں نانها گزرانیده به خود تقسیم کرده خوردند و تقویتِ معده یافتند. دراں وقت چنداں پرهیز که بالفعل به قومِ خالصه رواج یافته در مذهبِ آنها روا نبود. لهذا خود را از فریقینِ هندو و مسلمین جُدا دانسته فرقهٔ ثالث باخبر گفتندے. همان روز در شهرِ سیالکوت آمده غارت کردند.

تجدیدِ معابدِ امرتسر صاحب

پس از گریخته رفتنِ سردار جهاں خاں خالصه تاب و تواں یافته تمام ممالک پنجاب را در سالی که سمت ۱۸۲۰ یک هزار و هشت صد و بست بکرماجی و سنه ۱۱۷۷ یک هزار و یک صد و هفتاد و هفت هجری (مطابق سنه ۱۷۶۳ عیسوی) بوده باشد. متقابض شدند. دریں هنگامه هائے که در عهدِ محمد شاه و احمد شاه دُرّانیه خالصه را رونما شد[7]. سرگروهِ ایں قوم و بادشاه ایں فرقه جتا سنگه[8] کلال و چندا سنگه و گندا سنگه و هری[10] سنگه بهنگی و ساون سنگه وغیره سنگهانِ نامی بودند[9].

---

[1] ج: "سرکشانِ مفسده". [2] کذا فی المجلد. [3] ج: "مجاهدانِ غازی کیش". [4] کذا فی المجلد و لے "فاش" باید.

[5] د و ب: خورجی ها که مخفف از خورجین معرب از خورگین است. [6] کذا فی المجلد و لے "کارد" باید. در پنجابی آں را کرد گویند. شمشیرِ کوچک که سکهاں بطورِ علامتِ مذهبی همیشه با خود دارند. [7] ج ص۱۴۲: "رو نماینده".

[8] ب: "جس سنگه" (جتا سنگه). [9] ج: اسامئه سرغناناں بترتیبِ دیگرے نوشته.

[10] ج ص۱۴۲ مزید: "بنامِ آں متوسلان و همراهی بهنگا سنگه را بهنگی گفتندے." "متوسلان" باید.

بر آمده با فوجِ شاهی تباهی کردند۔ حینے که شاه خود سوار شده دنباله مے کرد۔ فرار کرده در محالِ دشوار گزار مے خزیدند۔ و اگر سردارِ دیگر به پیکارے بر آمده مقابل و دوچار بوده۔ کارزار مے کردند۔ نه شب خواب نه روز آرام مے دادند۔ هرگاه فوج تعاقب یک جماعت مے کرد۔ جماعتِ دیگر طرفِ دیگر را غارت مے نمود۔ و اگر گروهِ سوارانِ شاهی یک سکھ سپاهی را درمیان گرفته۔ گفتندے۔ که یراق و سلاح بده و جان ببر[1]۔ در جواب مے گفت۔ که مانند نماز بستن به مسلم و زنار بستن به برهمن خالصه را سلاح بستن دهرم مصمم است۔ دهرم گزاشتن و جان نگه داشتن کارِ بد مذهبان است۔ این مے گفت و تیغ کشیده بر مے آمد و یک دو تن را زخمی کرده جان فدا مے ساخت۔ و سلاح از دست نمے گزاشت۔

القصه این قوم بسیار مملکت را ابتر[2] ساخت۔ و عوضِ معبدِ خود مزارات و مقبراتِ مسلمین ویران مے کردند۔ آتش به خانمانِ کسان مے زدند۔ و اسپان در مسجدے بستند۔ و بزغاله‌ها را در خانقاه‌ها مے کشتند۔ و مساجد را مست گرهه نام نهادند۔ و مسلمان را سوابقاً ترک مے گفتند۔ درین سال مُسلم را مُسله خطاب کردند و ملیچه هم نام نهادند۔ احمد شاه را غلجه نام زد کردند۔ القصه شاه از خون و قتلِ این فرقهٔ لاشئ سرد دل شده ارادهٔ مراجعت به کابل نمود۔ ؎

شده[3] کند تیغ و تیر از زدن عنان باز پیچید سوئے وطن

چنانچه شهزادهٔ تیمور پسرِ خود را معه سردارِ سرداران جهاں خاں به نیابتِ خود در لاهور گزاشت و سلطان مکرم خاں گکهر والئے پوتهوار را در دوآبهٔ گجرات مقرر ساخت۔ و نواب سربلند خاں ماموںِ خود را قلعه دار رهتاس قرار داده خود به ولایت کابل و قندهار مراجعت کرد۔

مهمات و فتوحاتِ سکهاں

بعدِ معاودتِ احمد شاه مردم خالصه پنجاب را خوب خراب ساختند گردا گردِ لاهور شبانه روز شر و شور داشتند۔ تیمور شاه از سواری و تگاپوئی هر روز تنگ آمد۔ مدتِ یک نیم سال بهر حال بسر برد۔ آخر[4] به مقابله خالصهٔ خود سر بسر نبرده به موجبِ حکم پدر نهضت فرمائے طرفِ پشاور شد۔ و سردار جهاں خاں به حفاظتِ لاهور فرو گزاشت[5]۔ سردارِ مذکور دیوان کابلی مل را به صوبه داریٔ لاهور تعیین کرده

---

[1] و د "نیز"۔ [2] ج صفحه: "معدوم نمود"۔ [3] ب و ج "کنده"۔ [4] ج: "آخر نبرد خالصه"۔
[5] کذا فی الجلد و لے "گزاشت" کافی است۔

نصرت شعار از منزلِ رهتاس هم روزه در سوادِ جندیاله گورو غافل رائے نه ریخته. که لشکرِ خالصه فرود بود. یک بارگی ریخت[1] و خالصه ازاں جا گریخته به طرفِ دریائے ستلج شتابان شدند. که پایاب[2] گزشته در لکهی جنگل و ممالکِ راجپوتانه مخفی شوند. ازاں طرف زین خان فوجدارِ سرهند سنگِ راه شد. و ازیں طرف فوجِ درّانی تعاقب به تیغ رانی آمد. و خالصه از دو بلائے ناگهانی راهِ زندگی نیافت. قریب سی هزار تن علفِ صمصامِ خون آشام شدند که آن قتل را به گهلو[3] گهاره استعاره[4] کنند. هم چناں چند دفعه به دفعِ آنها پرداخت. لیکن آن طولِ دلانِ زیاده سر کمتر نه شدند. گویند در سالے که احمد شاه مرهته ها را شکست داده بلدهٔ متهرا را قتل و غارت کرد. در هماں سال خالصه قصبهٔ گجرات را غارت کرد. و صابر خاں حاکمِ گجرات را در سمت ۱۸۱۴ بکرم هزیمت دادند. و اکثر محالاتِ لاهور را دستِ خوش و تاراج کردند. حینے که احمد شاه به فتح و نصرت از هند مراجعت نمود. و چندے در دار السلطنتِ لاهور اقامت داشته رعایائے ویرانِ[5] پنجاب را دلاسا داده آباد گردانید و جماعتِ خالصه از حشمت و جلالتِ او فرار شده در کوه و بیابان متواری و پنهاں شدند.

انهدام معابد سترگ امرت سر

و شاهِ والا جاه برائے قلع و قمعِ بنائے امرت سر که معابدِ سترگ و محلِ اجتماعِ اقوامِ خالصه بود از لاهور عزیمت نمود. چنانچه شهر را خراب و تالاب را از پا افگنده به خاک و خاشاک انباشت. و دبّه[6] هائے باروت زیرِ بنیادِ هر مندر نهاده به آتش[8] تفت برباد ساخت. گویند. "در وقوعِ[7] این حالت قدرے سنگ ریزه به هوا برآمده بر بینیٔ شاه در خورد". و اکثر مردم اکالیه که از گروهِ فقرائے خالصه است از میانِ سوراخ و دریچهٔ بنگه هائے که مخفی بودند ناگه بدر آمده دست به شمشیر کشادند و چکر که سلاحِ مخصوصِ آنها ست. سر دادند. اکثرے را از فوجِ افاغنه مقتول و مجروح کردند. هم چناں دیگر مردم از بیغوله[9] و جنگل ها از هر جا

---

[1] ج ص۱۳۱: "قریب سی هزار کس خالصه را علفِ تیغِ بے دریغ ساخت". مزید نوشته. و ے "خالصه ازاں جا..... گهلو گهاره استعاره کنند" حذف کرده.

[2] ب ص۳۵: "پاآب گزشته".

[3] (پ ن) بمعنی قیامتِ صغرا و سانحهٔ عظیم.

[4] و ب ص۳۵: "استماره".

[5] ج ۶: "رعایا پنجاب ویران".

[6] (پ ن) بمعنی صندوقچه. دُبّی.

[7] ج این جمله حذف کرده ـــــ "در وقوعِ این حالت قدرے سنگ ریزه به هوا برآمده بر بینیٔ شاه در خورد".

[8] "آتش تف".

[9] و: "بغوله".

دورِ تعدّی بر سکھان

اما مردمِ خالصه که عبارت از سکھانِ گرو گوبند سنگھ هست بعد کشته شدن بنده[1] و سردار جہان سنگه و بہنگا سنگه" جهت اخذ انتقام از اهلِ اسلام خانمان گذاشته در جنگل و بیابان بے سروسامان مے گشتند ۔ و گروها گروه گشته از هر طرف سرکشیده سرکشی مے داشتند ۔ و بندگانِ بادشاهی و مسلمانان را مے کشتند ۔ مالِ مردم به غارت مے بردند ۔ و در مساجد و مقابر بے ادبی مے کردند ۔ و هر چند تھانه دارانِ بلاد و حکامِ ملک و صوبه دارانِ لاهور در اطفاے نائرۀ شورش[2] همت موفور بکار مے بردند ۔ آتشِ اوشان منطفی نمے شد ۔ حتیٰ که بعد کشته شدن فرخ سیر و تسلطِ سادات شورشِ بسیار بکار آوردند ۔ و یوماً فیوماً خروج به عروج مے کردند ۔ بلکه در عهدِ محمد شاه بادشاه و صوبه داریٔ نواب بهادر با وصفِ انتظامِ سلطنت فرقۀ مذکور از شورش باز نیامد ۔ و فوجِ سلاطین بر سرِ شان ترک[3] تاز داشت و هر روز از [دستِ] لشکرِ اسلام به قتل مے رسیدند ۔ و هر صباح سپاهِ سرکار براے شکار سوار شده مردمِ خالصه را از جنگل و صحرا به طریقِ صید گرفتار کرده مے آوردند ۔ و به عذابِ الیم مے کشتند ۔ چنانچه از کشته پشته مے شدند ۔ و از سرهاے بریده مینار در لاهور وغیره برپا مے کردند ۔ و آں مینار را بزبانِ خالصه شهید گنج مے گویند ۔ هر گنج[4] نو ، هر نوع و تصدیع نوے مے یافتند ۔ اما از دست درازی[5] و خود سری پهلو تهی نمے کردند ۔ و دعوائے ریاست مے داشتند ۔ دیوان جسپت راے برادرِ دیوان لکھپت راے پیش کار نواب ذکریا خاں روزان و شبان دنبالِ ایں فرقۀ خود سر تکاپوشی مے داشت ۔ بسیارے را اسیر و دستگیر و تقتیل و تذلیل مے کرد ۔ آخر خود هم از دستِ آں جماعت متصلِ موضعِ بدوکی گوسائیں منوهر داس در مقابلۀ سکھاں جان قربان کرد ۔ بقولِ آنکه

صیاد نه هر بار شکارے ببرد   باشد که یکے روز پلنگش بدرد

در ایام آمد و رفتِ نادر شاه و تاخت و تاراجِ احمد شاه ابدالی و خروجِ اقوامِ مرهته دکھنی فرقۀ خود سر زیاده تر شوخ شدند ۔ بلکه اکثر گاه در عهدِ احمد شاه بر قصبات و قلعه جاتِ پنجاب تاخت آورده تھانه داران را مے کشتند ۔ و شهرها را غارت مے کردند ۔

گھلو گھاره ۔ سانحۂ عظیم

هر چند احمد شاه به غضب تمام تاخته لشکرِ خالصه را قتلِ عام مے کرد ۔ کار سر انجام نمے شد ۔ چنانچه یک بار احمد شاه غازی

---

[1] ج صفحه ۱۳۱ : "مزید از کشته" ، "ماعیه گروه گوبند سنگه" ، و بعد "سردار جهان و بہنگا سنگه" حذف کرده ۔ [2] ب : "شو" ۔
[3] ب : "ترک تاز" ۔ [4] د : "هر گنج نو هر صبح نو ایذا" ۔ [5] ج : "دست بردی" ۔

تردد نمود ۔ بارے بهرحال لشکر بادشاهی از هر طرف زغه نموده چهار جانب مور چال برپا کردند۔ و اهتمام تمام مے داشتند ۔ که مبادا مثل سابق پرواز نماید ۔ مدت پنج ماه در محاصرهٔ گورداس پور گزشت که منتخب[1] الامراء قمر الدین خاں بهادر پسر محمد امین خاں نیز از حضور به کمک نواب دلیر جنگ رسیده شریک کار گشت ۔ بعد انقضائے مدت دفور[2] آں محصور از چند وجوه تنگ و مذبور[3] گشتند ۔ چه از حبس و تعفن مرده ها و چه آخر شدن ذخیره و نایابی آذوقه و کشیدن فاقه بر فاقه پیغام بر آمدن کرد ۔ عبدالصمد خاں و قمر الدین خاں ایں حرف را غنیمت پنداشته به عهد و پیمان بیروں آوردند ۔ قریب دو صد تن که مردهٔ نیم جاں همراهش بودند ۔ از قلعه بر آمدند ۔ فی الحال مطوق و مسلسل کرده حوالهٔ داروغه ها شدند ۔ چنانچه در لاهور آورده در قفس آهنی بند ساختند ۔ و حوالهٔ ذکریا خاں بهادر کرده به شاه جهاں آباد فرستادند ۔ حکم قضا شیم در باب قتل بنده و پسرش و همراهان دیگر شرف صدور یافت ۔ چنانچه نزدیک درگاه خواجه قطب الدین بختیار کاکی که سه کروهی از دهلی است اورا با پسرش که پنج ساله بود ۔ بجاں کشتند ۔ عضو عضوش جدا کرده به عذاب الیم قتل کردند و رفیقان دیگرش را در گذر هائے شهر ده ده کس و بست بست کس یک جاے کشتند ۔ آں گرفتاران بے غم خود گردن پیش جلاداں مے نهادند ۔ "داهگورو"[4] "داگورو" گویاں جان مے دادند ۔ ولے گفتند باز به حکم اکال وجود یافته قصاص نخواهیم گذاشت ۔ عنقریب به رضائے عادل حقیقی فرخ سیر بادشاه از از نفاق سادات مختار السلطنت بحال تباه گرفتار بوده جان به تلخی گراں در داد ۔ بعد ازاں چند ماه شاهزاده رفیع الدرجات و رفیع الدوله بر تخت نشسته وفات یافتند ۔

آخر بتاریخ شهر ذی قعده سنه ۱۱۳۱ هجری (سنه ۱۷۱۸ عیسوی) محمد روشن اختر پسر جهاں شاه خجسته اختر بر تخت سلطنت جلوس یافته به لقب محمد شاه ملقب گشت ۔ و شهزادهٔ[5] سلطنت بندوبست گرفت ۔ و حکام و امراء جا بجا منصوب شده انتظام اتمام پذیرفت[6] ۔

---

[1] ب : "منتخب الامرا" ۔ [2] کذا فی الاصل و "مدت موفور" باید ۔ [3] کذا فی الاصل و "مزور" باید ۔ ج "مدت" حذف

[4] "اے گورو جی عجب دہتی" ۔ محمد یست که وقت حیرت و تشکے گویند ۔

[5] د : "و شیرازه .... حکام" حذف ۔

[6] ج صفحه ۳۵ مزید : "بادشاه محمد شاه خود بدولت در شاه جهاں آباد به دل شاد داد عیش و نشاط مے داد ۔

آں طبعِ عالی از حالتِ اعتدال برگشتہ اختلالِ دماغ بہم رسانیدہ۔ چنانچہ بہ کشتنِ خراں و قتل کردن سگاں و اخراجِ فقیرانِ ہندو مثل سنّیاسیاں[1] و جوگیاں وغیرہ آں امرِ جلیل القدر شرفِ نفاذ مے یافت۔ تا آنکہ اوسطِ شہرِ ذی الحجہ سنہ ۱۱۲۴ھ (بمطابق سنہ ۱۷۱۲ عیسوی) طبیعتِ والا نہایت مغلوبِ واہمات بودہ کوچ از جہانِ[2] بے ثبات فرمودند۔ ہر چہار شاہزادۂ والا تبار در میدانِ کارزار علم افراختند۔ چنانچہ سہ کس در عرصۂ دو ماہ در معرکۂ رزم گاہ از گولہ ہائے توپ و تفنگ بہ نہاں خانۂ عدم شتافتند۔ و محمد معزالدین[3] جہاندار شاہ پسرِ چہارم فتح یاب گردید۔ جلوس بر تختِ لاہور نمودہ عازمِ شاہ جہاں آباد گشت۔

شہادت بندہ سنگہ بہادر

دریں اثنا محمد فرخ سیر از طرفِ صوبۂ بہار بہ اتفاقِ ساداتِ بارہہ بہ یلغر رسیدہ اکبر آباد عرف آگرہ را متصرف شد۔ در میانِ جہاں دار شاہ و شاہزادۂ نو رسیدہ جنگ بہ ظہور پیوست۔ چناں چہ فرخ سیر فیروزی یافتہ در شاہ جہاں آباد وارد شد۔ نہم ربیع الثانی سنہ ۱۱۲۵ھ بر تختِ سلطنت نشست۔ در خلالِ نشیب و فرازِ ایں سلطنت باز ہماں گوروکہ خود را بندہ نامزد مے کرد۔ از کوہستانِ ہتنیر علاقۂ ریاس سرکشیدہ با فوج دارانِ پنجاب سخت ہنگامہ آرا گشت۔ و اکثر پرگنات تاخت و تاراج نمودہ بعضے ضلعات را متصرف شد۔ چوں ایں خبر بہ عرضِ بادشاہِ فرخ سیر گوش گزار گردید۔ نواب عبدالصمد خاں دلیر جنگ بہ صوبہ داریٔ لاہور و انہلاکِ آں بندۂ پرشور مامور گردید۔ چنانچہ نوابِ والا خطاب بہ تدارکِ آں پرداخت۔ چنانچہ تمامی کار دارانِ پرگنات خصوص میر احمد فوج دار چکلہ گجرات و ارادت مند خاں حاکمِ امین آباد و نور محمد خاں از اورنگ آباد و پرسرور و سہراب خاں فوج دار و سنتوکھ رائے قانون گو[4] پرگنہ کلانور و شیخ محمد دائم فوج دارِ بٹالہ و سید حفیظ علی خاں از پرگنہ ہیبت پور پٹی و راجہ بھیم چند کٹوچ و دہرب دیو جسراتہہ وغیرہ بندہ ہائے درگاہی بہ کومکِ نوابِ نصرت مآب حاضر شدہ ممد و معاونِ ہنگامہ گشتند۔ آں دلیر خود سر با دہ ہزار کس در کوٹ مرزا جان نشستہ بہ امدادِ[5] گرہی[6] خام اہتمام مے داشت چوں دید کہ نوابِ دلیر جنگ غالب تر است۔ ازاں جا گریختہ در احاطہ گورداسپور کہ معمورۂ از بنائے بہائی دُنی چند درویش است رفتہ قائم گشت و آبِ شاہ نہر و دیگ بریدہ گرد و جوارِ گرہیٔ خود رواں کرد کہ آدم و اسپ نتوانست

---

[1] (ن) نوعے است از فقرا و علمائے ریاضت کیشانِ ہنود۔ [2] د و ب: "بے ثبات" حذف۔ [3] ب: محمد معزالدین [4] ب: "کانونگو"۔ [5] ا: "تا حداث"۔ [6] (پ ن) یعنی قلعۂ کوچک از گِل۔

و زرخ بخفته به شهر در آمدند۔ و خالصه بیرون هر طرف رفته ملک را تلف می کردند۔ و مال را تصرف[1] مے نمودند۔ بعضے مردمان به نرمیٔ زبان پیش بزرگان دین عرض مے کردند۔ کہ کفرۂ بے آئین بے حرمتیٔ مسلمین زیاده ترین مے کنند۔ گمر به انتقام کین[2] باز بستن بهترین و خوبترین است۔ بجواب آں چنین به جبین بوده مے فرمودند۔ ؎

رموز[8] مصلحت ملک خسرواں دانند گدائے گوشه نشینی تو حافظا مخروش

پس چنے که حضرت بادشاه جهان پناه از دکهن بعد انفراغ مهم اعظم شاه و کام بخش معاودت[3] نمودند۔ تا اجمیر رسیده بودند که رعایائے و دیان سرهند وغیره به درگاه رسیده داد خواه شدند۔ و نالش سخت کردند۔ حضرت اعلام نهضت به ایں طرف افراشتند۔ و امرائے کلاں به رسم منقلا[4] رخصت یافتند۔ چنانچه فیروز خاں میواتی نزدیک تهانیسر آمده بآں فرقۂ زیاده سر جنگ کلاں تر نمود و متعاقب آں حضرت فلک شوکت در رسیده زمین دوآبه[5] را که شکارگاه است عظیم۔ مخیم سر اوقات اقبال فرمودند۔ از هیبت بادشاه ثریا جاه گورو مذکور از میدان پهلو تهی کرده در قلعۂ مخلص پور که لوه گرهه نام نهاده بود۔ در خزید۔ افواج دریا موج به محاصره پرداختند۔ مدت سه ماه کشید که فتح[6] پدید نه گردید۔ و به هزار حیله مورچال بسته به آب خندق رسید۔ گورو به حکمتے از میان حصار نا پدیدار گشت۔ هر یک حیران گردید۔ که محصور حیله گر از کدام راه پرید۔ و گورو بے خبر از لشکر برآمده از راه دامن کوه به جنگل جموں رسید۔ و از راجه دهرپ دیو والیٔ آں جا استظهار جست۔ راجه بمقتضائے ایں که زنهارخواه را خوار نه باید کرد۔ به طریق اخفا طرف ریاس در کوهستان بهتنیر جهت سکونتش جا داد۔ و ازاں عهد تا حال منتسبان و مریدان خاندان او درآں جا اقامت دارند۔ و آں مکان را دیرۂ گورو نامند۔ و حضرت خدایو دهر معه لشکر فیروزی اثر و شهزادگان والا گوهر داخل دارالسلطنت لاهور شدند۔ مدت شش ماه دریں شهر جنت بهر به داد و دهش پرداختند۔ و به تنبیه و تخریب فرقۂ مفسده پنجاب سعی به کار مے بردند۔ دریں باب به بعضے فقرائے[7] فرقه نانکیه به نسبت سیاست در بارۂ فرقۂ مسطوره[9] هم سستے و ظلمے به وقوع آمد۔ بقول خالصه از شومیٔ

---

[1] ب: "کمیں"۔ [2] و: "کیں" بے باید۔ [3] ج: "معاودت نمودند" ۱۱۲۰ حذف۔ و: "تا اجمیر رسیده بودند که" حذف۔

[4] بمعنی مغیر و هراول۔ [5] ب و ج: "زمین دوابه"۔ [6] ه و ج: "که کلید فتح"۔

[7] و: "حضورے فرقه"۔ [8] مصرعۂ حافظ چناں است: "رموز مملکت خویش خسرواں دانند"۔

[9] و: "هم سستے و ظلمے به وقوع آمد۔ بقول خالصه از شومیٔ آں" حذف۔

آمد. و در رفاقتِ لشکرِ غیبی ممد و معاون شدند. بعضے از خوجه و پراچه هائے پنجاب که تجارت پیشه اند به امدادِ اخراجاتِ ماکولات و مشروبات همّت گماشتند. پس بزرگانِ نامور مثلِ سید اسمٰعیل و حافظ جمیل و حاجی یار بیگ و شاه عنایت الله و ملا پیر محمد واعظ با وصفِ نخافتِ بدن و کبرِ سن و ناتجربگیِ جنگ شمشیرها در گلو حمایل کرده معه ازدحامِ عام بیرون آمدند. و نزدیکِ مسجدِ عیدگاه دیرهٔ این لشکر خدائی مقرر شد. سید اسلم خان ناظمِ صوبه هم عطاء الله خان امیر از بزرگانِ پورب[1] و نجیب خان کهرل از زمینداران فرید آباد (را) معه پانصد سوار و هزار پیاده به همراهی فرستاد.

خالصهٔ خود سر به استماعِ این خبر در پرگنهٔ نیشته[2] پهرنی به قلعهٔ پخته که بنا، هند بهگونت رائے قانون گو است در آمده متحصّن شدند. و گردِ خود مورچال بندی کردند[3]. تا آن که این لشکر عوام بر سرِ آنها رسیده هنگامهٔ جنگ گرم کردند. و کار بر محصوران تنگ نمودند. چنانچه خالصه بودنِ خود در قلعه صلاح نه دیده در پردهٔ ظلمانیِ شب رُو به فرار نهادند. و جا بجا متفرق شدند. لشکرِ اسلام مظفر و منصور بُوده داخلِ لاهور به تمام زدو شور گشتند. و مردمِ هنود را مضحکه مے نمودند. باز دیگر بار جماعتِ خالصه هزاران هزار فراهم آمده گرد و جوار کوتله بیگم چند کرده از لاهور نزدیکِ قصبهٔ چمیاری به غارت پرداختند. دست به خواری کشادند. چنانچه مردمِ مسلم از ایذا به گریه و زاری در آمده نالش[4] پیشِ بزرگانِ دین پرور نمودند. مرتبهٔ دوم مسلمانان فاتحه خوانده و دست به ریش بُرده به اجتماعِ عوام به مقابلهٔ خالصهٔ خود کام گام بیرون آوردند[5]. و لشکرِ خالصه در قلعه کوت بیگم پائے فشردند. تا آن که مسلمانان بدستور به سرعت و جلدت به پائے قلعه رسیده به جنگ پیوستند. مردمِ خالصه یک بار از احاطه بدر آمده تفنگ ها سر دادند. بسیارے را به تیرِ جان گیر از پا فگندند. و اکثرے را از تیغ گزرانیدند[6]. عوام[7] به تماشائے برهنگیٔ صمصام دل باخته به گریزا گریز تیز گام شدند. و هزیمت را غنیمت شمرده به اوطان و مساکنِ خود ها متفرق و پریشان شدند و بزرگانِ مسلمانان رُو پوشیده

---

[1] (لان) یعنی مشرق. [2] د: نیشته بهرنی. ب و ج: بستر بهرنی. [3] "تا آنکه این لشکر عوام بر سر آنها رسیده هنگامهٔ جنگ گرم کردند". د حذف کرده. ب و ج: این جمله به قلم آورده. [4] ب: "نالش". [5] ج: "برآمدند".

[6] ج: "بقیة السّیف هزیمت را غنیمت پنداشتند".

[7] ج: "عوام به تماشائے .... به گریزا گریز تیز گام شدند." حذف

و سوداگران دست دراز ساختند۔ بسالت[۱] مرتبت بایزید خان فوجدار سرهند برائے تنبیه این فرقهٔ غیر شرعیه با جمعیت بسیار سوار شد و اذان طرف آن فرقهٔ زیاده[۲] سر به یک بارگی به دوازده[۳] کروهیٔ سرهند به مقابله درآمده آوازه[۴] ها نمودند۔ به دلیری و دلاوری بجنگ پیوستند۔ قضا را بایزید خان درمیانِ میدان کشته شد۔ و لشکرش رُو به فرار نهاد۔ آن فریقِ عجائب طریق دست به تاراجِ لشکریان گشاده رو به شهر آوردند و شهر را خاطر خواه غارت کرده کوسِ فتح پُر آوازه ساختند۔ و فتح را منسوب به واهگورو کرده بار بار[۵] آوازهٔ "واهگورو جی کی فتح" به بانگِ بلند مے کردند و مال و زرِ امکنه و امتعهٔ سوچانند نامی پیش کار وزیر خان که با خالصه خصومت و نزاع مے داشت به خوب وجه تاراج کردند۔ و منازلِ او را آتش دادند۔ غنیمتِ فراوان از یراق و اسپ و فیل و نقاره و نشان وغیره شایانِ سلطنت و موادِ جمعیت بدستِ گورو افتاد چنانچه ملکِ مفتوح را متقابض شده تار سنگه نام جیبت پرگنه جیبت[۶] پور پتی را به صوبه داریٔ سرهند تعین ساخت۔ از آبِ ستلج تا کرنال عمل دخلِ او بود۔ و خود گورو به یقینِ خاص در قلعهٔ مخلص پور نزدیکِ سادهوره چهل کروهی از سرهند قائم گشت و افواج در حدودِ گرد و نواحی به تخریبِ معموره ها و شکست و ریختِ مقابر و مساجد و مزاراتِ مُسلمین برگماشت۔ و فتح نامه به طرفِ خالصهٔ پنجاب تسلی ساخت۔ و حکم فرستاد که ممالکِ آن سمات را به تاخت و تاراج خراب سازند۔ چنانچه تمام خالصه از ملکِ ماجهه[۷] وغیره اطراف روزِ ویساکهی در امرتسر مجتمع شده با خود مشوره و کنگاش کرده بر ممالکِ پنجاب تاخت آوردند۔ و چند پرگنات مثلِ وتاله و کلانور غارت کرده خاک سیاه کردند۔ بلکه تا سوادِ لاهور سیاهی کردند۔ تهلکه برائے سکنهٔ بلده کردند۔ در آن هنگام صوبه داریٔ لاهور به سید اسلم خان از مولوی زادهائے کابلی مقرر بود این فهمیده مرد به خیالات افتاده در جنگ جرأت نے کرد۔ و ازین امر فضلا و علما و نجبائے[۸] کشور پنجاب بنا بر اجتهادِ ملت و حمیتِ مذهب کمر همت چُست بَسته آماده غزا و جنگ شدند۔ پس اکثر مردم شهر و قریات از مشائخ و سادات و اقوام افغانه و مغول را عرقِ غیرت به حرکت

---

[۱] و: "بسالت" حذف۔ [۲] و: "زیاده" حذف۔ [۳] ج: "دروازه" حذف۔ [۴] و: "آوازے"۔ ب: "آوارگی"۔

[۵] (پ ن) نعرهٔ سکهان است که معنیٔ آن "ظفر من الله" است۔ [۶] ب: "بهتی"۔ ج: "جیبت پور"۔

[۷] (پ ن) علاقه ایست در پنجاب که مشتمل بر اضلاع امرتسر و لاهور وغیره است۔

[۸] ج: "نجباء"۔ [۹] ولے نُجَبا جمع "نجیب" باید۔ [۱۰] و ب: "نجبا" حذف۔

بندہ بہادر و فتوحات سکھاں

در اثنائے راہ شخصے[1] مجہول الاسم والنسب موئے ژولیدہ بر سر بہ شکل و شباہت[2] خود مشاہدہ کرد او را مستمال ساختہ بہ مذہب خود آورد و گورو خطاب کردہ بہ طرف انند پور ماکھووال بہ نیابت خود روانہ کرد و خود عازم ناحیۂ دکھن شد۔ ظاہرا افغانے چند و سوداگران اسپ ہمراہ بودند۔ اکثر گاہ بوقت فرصت بہ افغان بچہ بازیٔ شطرنج و نرد[3] باختند روزے درمیانِ لہو ولعب گفتگوئے رمز آمیز درمیان آمدہ۔ بچۂ افغان جوشیدہ کارد بہ بطنِ مبارک رسانیدہ مجروح[4] کرد۔ اگرچہ گورو[5] ہم توفیقِ انتقام یافتہ بیک تیغِ کاری کارش تمام کردند۔ اما خود ہم بہ ہماں زخم در ماہِ بہادروں سمت ۱۷۶۵ یک ہزار و ہفت صد و شصت و پنج بکرماجیت [بمطابق سنہ ۱۷۰۸ء عیسوی] جان بحق تسلیم کردند۔ چنانچہ دخمہ یعنی دیرۂ گورو در مکانِ دکھن بہ منزلِ افضل نگر مرمت[6] گردید۔ کہ آں مقام را بزبانِ خالصہ ابچلا نگر گویند۔ و اُبچلا نگر نیز نویسند۔ از ہماں روز کہ روزِ شہادتِ آنجناب بود۔ در دلِ خالصہ وغیرہ مردم[7] ہنود غبارے و غضبے پدید آمد۔ و ظلم و تظلّمِ مسلمین یاد کردہ بہ درد ہا مے گریستند۔ و اکثر مردمِ خالصہ رختِ سیاہ پوشیدہ بہ خاطرِ تباہ بسرے بردند۔ و اندیشہ ہائے دور از کار بخاطرِ خود قرارے دادند۔ تا آں کہ موادِ فساد در طبیعتِ گیتی فراہم آمدہ میل بخروج[8] کرد۔ یعنی آں مردِ نا معلوم الاسم والنسب متشکل بہ شکلِ گورو در کوہستانِ آنند پور بہ مکانِ گورو گوبند سنگھ آمدہ دعوی ریاست کرد۔ غلغلہ در افواہِ عام افتاد کہ گورو گوبند سنگھ گورو مقتول دوبارہ لباسِ حیات پوشیدہ برائے کشیدنِ[9] پاداشِ خود صادر شدہ اند۔ در کم مایۂ فرصت گروہا[10] گروہ گرد خلقت و جماعاتِ مردم گرد او فراہم آمدہ سر بر خطِ فرمانِ او نہادند۔ اگرچہ او خود را بندۂ گورو قرارے[11] داد۔ لاکن خالصہ او را گورو دانستہ متابعتِ او اختیار کردند۔ و بہ[12] رعایا و زمیندارانِ دیہات پیغامِ اطاعت کردند۔ سردار بہنکا سنگھ و پہمن[13] سنگھ و نار سنگھ وغیرہ از ملکِ مانجھہ بر آمدہ بہ او متفق شدند۔ بہ اتفاقِ سربت[14] خالصہ خراج و باج گرفتن آغاز نمودند۔ در[15] مال و اموالِ تاجران

---

[1] کنایہ از بندہ بیراگی است کہ از راجپوتان جموں بودہ در اوائلِ شباب [illegible] گشتہ خانہ بگذاشت۔ [2] و: "شناخت"۔ ب: "شباحت"۔

[3] ب [illegible]: "نزد"۔ [4] و: "مجروح"۔ [5] ادب: "بتوفیقِ انتقام"۔ [6] کذا فی الجلد و ے: "تعمیر یا عمارت گردید" باید۔ [7] و: "مردمِ ہنود" حذف۔ [8] و: "مجروح"۔ ب [illegible]: "بخروج"۔

[9] کذا فی الجلد و ے: پاداش کشیدن بمعنی سزا یافتن این جا مفہوم نیست۔ سزا دادن مقصود است یعنی بہ پاداش رسانیدن یا انتقام کشیدن مے باید۔ [10] ج: "گروہا گروہ خلقت و جماعات"۔ [11] د و ج: حذف۔

[12] ج: "بہ رعایا و زمینداران . . . . کردند" حذف۔ [13] "پہمن سنگھ" نیز حذف۔ [14] (دیوان) یعنی جمع سکھاں۔

[15] کذا فی الجلد۔ و ے: "در چیزے دست دراز ساختن" خلافِ روزمرہ "بر" مے باید۔

ع که سالک بے خبر نبود ز راه و رسم منزل ہا

[بدیں][10] عنوان انواعِ دیگر کلماتِ الہامه به مریدانِ خود تعلیم نمود۔ چنانچه کسے که در حضورش پاہل مے گرفت چهرهٔ او نورانی مے شد۔ و خود را خالصه دانسته دیگرے را رعیت و جاگیر مے شمرد و سلاح و یراق مے بست۔ و جنگ با مسلماناں و ملازمانِ سلطان مے کرد و مالِ ایشاں غارت کرده مے برد۔ و ہر جا که مردمِ خالصه مے شنید که گاؤ کشی شده است۔ شب را جماعات خالصه فراہم شده بداں موضع تاخت مے آوردند۔ و قتل و غارت کرده آں جا را مے سوختند۔ و مے گفتند۔ آں مکان ناپاک بوده آتش پاک کردیم۔ بلکه طلبِ خراج و باج از رعایائے سرہند وغیره حد پیش کردند۔ چوں ایں حرکات از ایشاں به وقوع آمد۔ فوج ہائے سلاطین و لشکرہائے مسلمیں برائے قتل و بر اخراج[1] در سرائے آنہا[2] تعین مے شدند۔ و بعضے مے گرفتند۔ و گروہے گرفتار مے آمدند۔ گوناگوں عقوبت کشیده به قتل مے رسیدند۔ و از سر ہائے دوشاں منارہا[3] برپا مے شد۔ چنانچه خالصه آں منارہا را شہید گنج گویند[4]۔ اما از کارِ خود باز نے آمدند و بیں و بہار مستعد به پیکار بودند۔ اکثر (حکومت[5]) بجاں آمده (فوج[6] برائے سزا) دادن به ایشاں مقرر نمود۔ و از گاؤ کشی و ([7]) کردن علیحده پا آمدند[8]۔ ہر روز شورش بیش مے کردند۔ و بر فوجدارانِ پرگنات غلبه مے یافتند۔ قضا را دریں زماں اخبار آمد که حضرت اورنگ زیب عالم گیر از منزلِ ناگزیر رختِ سفرِ آخرت بر بست۔ خالصه زیاده تر دلیر گشت۔

تا آں که بہادر شاه بادشاه از کابل آمده بر پلِ شاه دولا متصل لاہور در ۱۱۱۹ھ یک ہزار و یک صد و نوزده ہجری (مطابق ۱۷۰۷ء عیسوی) بر تختِ سلطنت جلوس فرمود۔ چوں گورو گوبند سنگه در عہدِ شاہزادگی با شاه[9] نو رابطه داشت به ملاحظهٔ آں از غنش باز آمد۔ چنانکه بادشاه برائے دفعِ شورشِ اعظم شاه و کام بخش به طرفِ دکہن یورش نمود۔ و ہنگامهٔ معرکه با برادرانِ مدعیانِ[12] سلطنت آراست۔ گورو گوبند سنگه نیز با خیل و حشمِ خود روانهٔ آں حدود گردید که به تقدیمِ رفاقت پیوند به جنابِ خاقانی منضبط گرداند۔

---

[1] ا : "تخراج"۔ [2] ا : "آں ہواں"۔ [3] اصطلاح بمعنی انبار ہائے سرانِ سکھاں۔

[4] ا : "گویند"، اکنوں نیز ہمیں لفظ مستعمل است۔ [5] ا : حذف لفظ ب و ح : حذف عبارت قیاساً "حکومت"

[6] ا : حذف لفظ ب و ح : حذف عبارت، قیاساً "فوج برائے سزا"۔ [7] ا : حذف لفظ ب و ح : حذف عبارت قیاس پیدا نه بوده

[8] ازجا دیده ا و ح ص ۱۲۰ تا از سر تا و ہم عنواں گشته۔ ب : نیز مضمون به الفاظ مختلف یکجا شده به الفاظ و عبارات که فروگزاشته۔ [9] ب و ح : "بادشاه تو"۔ [10] ا : "بیں"، ابجد عنواں [11] "بدیں عنواں" باید۔

[12] ح ص ۱۲۱ : "مدعیانِ سلطنت" حذف

و تماکو کشتی حرام دانند . که او را خوردن سود نه دارد . و با مردم مینا[1] و منتند[2] و دختر کشنده و زانی و قمار باز و بے پاہل و سر تراشیدهٔ بے شعور اختلاط نکنند . و از صحبت ایشان احتراز واجب فرمایند . و بر برہمن بے علم و بے پاہل اعتقاد ندارند . که او بچه است . خدمت والدین و گورو دیو و استاد سعادت دانند[3] . و آداب و تعظیم اولاد و نسل گورو نانک و گورو انگد جی و گورو امرداس و گورو رامداس صاحب جیو[4] بجا آرند . و خدمات ایشان نمایند . که نجات خود دران تصور دانند . و سکھان چهار[5] بهن را برادر حقیقی شمارند . با خود ها الفت و اتفاق دارند . بدی و نفاق درمیان خود ها نه ورزند . با مسلمان[6] همیشه جنگ کنند که انجام[7] از دو بیرون نیست . به هر یک نفع متصور است اگر کشته شوید به فردوس اعلے فائز شوید اگر فتح یابید عبادت به فراغت و گزارهٔ معیشت به سیرت کنید . و نگه بانی و حفاظت نوع خود از کشندگان بر خود لازم دانند . و اشنان[8] سری امرتسر افضل تر از همه شناسند . و تصدق و خیرات به مستحقان دهند و تعظیم دهرم سال ها و گرهستیان[9] و اکالیان و خدمت آنها مقدم دانند . و بر گرسنگی و تشنگی صبر نمایند . و لحوم شکار گوسفند و بز نر[11] جهتکا[10] کرده خوردن روا ست و مذبوح غیر مشرب روا نه کرده است . و جهتکا این که "ست نام کرتا پرکهه"[12] خوانده تیغ بر گردن بزغاله زنند . و در امور دهرم[13] کشته شدن و سر دادن را نجات و مکت[14] شمارند . و عداوت با سکهان بهیچ در دل ندارند . و خالصه را با وصف گناه قتل نکنند و اگر کسے از خالصه خالصه را قتل سازد . وارثان مقتول اگر از قاتل[15] خونبها و قصاص نه طلبند . اجر عظیم دارد . و بنا بر خطا بر سر خالصه نرسند . که بے ادبی کیش[17] است . اگر برائے تادیب زنند . بر اعضائے دیگر زنند . و بر فرمودهٔ مرشد یقین کلی نمایند .

---

[1] و: "مینه" اولاد پرتهی چند برادر گورو ارجن را بهمین اصطلاح یافته . [2] "منتند" بفتح اول و ثانی و سکون نون نیز اصطلاح است که به فرقه مخصوص اطلاق دارد . [3] و: "دانند" حذف . [4] (پ ن) کلمهٔ تعظیم است . [5] (ه ن) بمعنی ذات . [6] و: "همه" . [7] و: "انجام" حذف . [8] (پ ن) بمعنی غسل . [9] (پ ن) برائے مردان عیال دار . [10] (پ ن) رسم برائے کشتن جانور برائے خوردن گوشت او . مسلمانان آن را حلال گویند و سکهان جهتکا . [11] و: "بز بر" نوشته . [12] مسلمانان وقت حلال "الله اکبر" مے خوانند . و سکهان بروقت جهتکا "ست نام کرتا پرکهه" مے خوانند . [13] (پ ن) جامع و مانع تر از مذهب . [14] نجات یافته را در سنسکرت مکت گویند . و نجات را مکتی . [15] ب و ج عبارت حذف کرده .

[16] و: "وارثان مقتول قاتل را اگر و قصاص نه طلبند" . [17] (پ ن) بمعنی موئے سر .

اے سکهاں شما مذهبِ خالصه اختیار کنید. و موئے بر سر و ریش به وضعِ من نگاه دارید. و زنّار ظاهری بگسلید و زنّار باطن پوشید. و یراق و سلاح بخود دارید. و جنگ به سپاهِ سلاطینِ مسلمین کرده سلطنت را دست آرید که از جانبِ مجیب الدعوات حکومتِ پنجاب و اطرافِ آں بمردمِ خالصه عطا شده. چنانچه نخستین از همه پنج تن که مخلصِ خالص بودند. پاهل قبول کردند. و خالصه خطاب یافتند. یکے[1] دیا سنگه کهتری عرف سوبتی. دوم همت سنگه جهن که اورا جهیور[2] خطاب مے کردند. که وطنِ او جهیورانواله از علاقه اودیسه بود. سوم دهرم سنگه جت. چهارم محکم سنگه گاذر پنجم صاحب سنگه حجام. مے گویند اولاً آنها را پاهل داده باز خود هم پاهل گرفت. گفت که گرو خالصه و خالصه گرو است.

ازاں پس یک هزار از قومِ جات و زمینداران وغیر ذالک پاهل اختیار کردند. بنا بر جنگ کردن به مردمِ مسلم سلاح و یراق پوشیدند. و گورو خطابِ ایشاں سنگه نهاد. یعنی شیر دل. و آں چند کلمه بر طریقِ شریعتی[3] تعلیم نمود. که خالصه را لازم است که موئے سر نگاه دارند. و یک موی ازاں نقصان نه کنند. و تعظیمِ کیس یعنی موئے از همه وجه نمایند. که از شکمِ مادر رفیق اند. و هر صباح پیش از آفتاب از خواب برخاسته پاک و صاف شوند و سمرن[4] اکال پرکه، سکهمنی و جپ جی و جاپ جی وردِ زبان دارند. و رهراس را صبح و شام مواظبت نمایند. و هر دو وقت بخوانند و بشنوند. که ثوابِ[6] آں خواننده و شنونده را برابر است. و سوچ[7] تاب بهتر است خواه تن شوئی کنند خواه پنج اشنانی عبارت از شستنِ روئے و دو دست و دو پا ست. و داتن[8] هر روز کنند. موئے را شانه زنند[9]. و دستار هر روز بندند. و بران پوشاک پوشیده سرجیت[10] نهند. و جامهٔ سرخ نپوشند که آئینِ زناں است و سیاه و سبز و سفید بهتر است. و ریش را خضاب نکنند. که روسیاهی صفائے نه دهد

---

[1] این پنج شخص سرفروشانِ اولین بودند. که سرشان پیشِ گرو برائے قربانی تسلیم کردند. و گرو ایشان را تنها نه که چیلی خود عزیز دانسته و هم رتبهٔ خود قرار داده ایشان را پنج پیارے یعنی پنج عزیز مے گویند. [2] (پ ن) اسم موضع که در اودیسه بود. جهیور کسے که پیشه او بهاری کند و خدمات خانه داری سرانجام دهد. [3] کذا فی المجلد و لے "شرعی" باید.

[4] و [5] (پ ن) یادِ حق. اکال پرکه مراد ذاتِ حق. سکهمنی - جپ جی - جاپ جی - رهراس وظائف و اورادِ مخصوص.

[6] ل: "صواب". [7] (پ ن) رفعِ حاجت یعنی صفائے تن اندرونی و بیرونی. [8] (پ ن) "مسواک".

[9] شانه کردن در موئے، شانه زدن یعنی کنگهی زدن مروج است. شانه کنند باید.

[10] سرجیت: (پ ن) نوعے از اسلحه که بر سر بالائے دستار بندند. کل ما مرهند تیزے نامند.

ب و ج: "سرجیت" حذف

سوگوارانه لباسِ سیاه پوشید و از موتراشی سر و اصلاح ریش دل برداشته تن[1] به ریاضتِ ایزدی در داد ۔ معتقدانش اتباع[2] او را از عبادت ها دانسته استیعابِ تنعم و آرام موقوف بر انتقامِ اهل اسلام گذاشتند ۔ ع

درین دیرِ کهن رسمے است دیرین که بے تلخی نباشد عیش شیرین

عنقریب[3] به عبادتِ شاقه که در مقامِ متبرکه نینا دیوی که منظره[4] صنعتِ قادرِ حقیقی است در عینِ حضورِ دل او را القائے[5] نورِ ایزدی شد ۔ ازان نور فرشته بصورتِ امرد برآمد ۔ گورو آن را دیوی بهگوتی[6] خطاب کرده سجده بجا آورد و نیایش نمود ۔ آن نورانی پیکر امر فرمود ۔ که جنابِ سری اکال تخت ترا مرتبهٔ نیابتِ خود عطا فرموده و مبعوث به گوروائی و ره نمائی خلق الله ساخته و ترا ارشاد داده که مریدانِ خود را دعوتِ پاہل[7] کن و به ملتِ خاص هدایت نما که به سعادت رسند ۔

آئین خالصه

پس[8] گورو گوبند سنگه در سمت ۱۷۵۴ یک هزار و هفت صد و پنجاه و چهار بکرماجی و یک هزار یک صد و نه سنه ۱۱۰۹ هجری (مطابق سنه ۱۶۹۷ عیسوی) به طریقے که طریقهٔ پاہل از عِلم غیبی آموخته بود ۔ مریدانِ خود را دعوتِ پاہل نمود ۔ و به تاکیدِ مؤکده امر فرمود ۔ که

---

[1] ب ، ج "به ریاضت پرداخت" ۔ [2] ا ، "به این تاریخ" ۔ [3] ب و ج "عنقریب به عبادتِ شاقه . . . . قضا را درین زمان اخبار آمد تا [illegible]" و در ج عبارت ذیل بدین الفاظ نگاشته : "عنقریب به عبادتِ شاقه که در مکان متبرکه نینا دیوی بجا آورده و به امر الٰهی ملهم شده به تاریخ سمت ۱۷۵۴ بکرمی مطابق سنه ۱۱۰۹ هجری احداثِ مذهبِ تازه و ملتِ جدید نمود ۔ و منتسبانِ خود را به نگاه داشتنِ موئے سر و ریش به وضعِ خود و دیگر احکامِ متعدده به تاکیدِ مؤکده ارشاد در داد ۔ آن گروه (را) که وضعِ خاص او اختیار نمود خالصه خطاب داده به بستنِ یراق و جنگ کردن به مردمِ اسلام و تخریبِ مساجد و ایذائی مسلمین و اهانتِ مشائخین داد و بشارت را نمود که از جنابِ مجیب الدعوات سلطنتِ پنجاب وغیره اطراف به مردمِ خالصه عطا شده بے محابا با فوجِ سلاطین جنگ بے درنگ نموده ملک را تسخیر سازند ۔ چنانچه خالصه به امرش دلیرتر بوده به تاخت و تاراج کمرِ همت بستند ۔ و طلبِ خراج و باج از رعایائے مضافات سرهند وغیره در پیش نمودند ۔ هر روز شورش بیشتر مے کردند ۔ و بر فوج دارانِ پرگنات غلبه مے یافتند ۔"

[4] ب : "که منظرهٔ صنعتِ . . . . در عینِ حضورِ دل . . . . نورِ ایزدی . . . . دیوی بهگوتی خطاب کرده . . . . نورانی پیکر امر فرمود . . . . مبعوث به گوروائی . . . . ترا ارشاد . . . . . . دعوتِ پاہل کن . . . . . . به سعادت رسند" حذف ۔ [5] ا ، "القا" ، ب ج ، حذف ، و در د "القا" مے باید ۔

[6] (ا ب ج) یکے از معبودِ هنود را نام است ۔

[7] پاہل : (ب ن) تعریف یا رسمے است مذهبی که به ادائے آن غیر سکھ را سکھ مے گردانند ۔ و سکھ ها سنگه مے نامند ۔

[8] این عبارت که زیرِ عنوان آئین خالصه نوشتیم ۔ فقط ا به نگارش آورده و در ب و ج حذف کرده ۔

مے گیرد و مردم هنود به حضورش جماعت در جماعت آمده سجده مے کنند و او دربارهٔ اهلِ اسلام زبان درازی به دشنام مے نماید و دعائے بد مے کند . و قصاصِ خونِ پدر از بادشاهِ دین پرور مے خواهد .

بادشاهِ[1] دین پناه از گفته و نوشتهٔ اهلِ غرض متغیر شده به نام بایزید خان حاکمِ سرهند حکم فرستاد . که اگر گورو گوبند سنگه بطورِ فقرا بسر برد . و از الفاظ نامناسب که مریدانش او را بادشاه سچا[2] لقب کنند و نقلِ اوضاعِ سلاطین یعنی از جهروکه سرکشیدن و مسجودِ مردم شدن اجتناب و احتراز نماید . بهتر است . و الّا نه . به تخریبِ[3] اماکن و اخراجِ او از مواطن سعی نمایند . بایزید خان حسب الحکم قضا شیم اولاً به پیغامِ صلح درمیان آورد . چوں صلح صورت نگرفت . لاچار فوجِ بسیار از پیاده و سوار به جنگِ او مامور نمود . و به دفعات حرب و ضرب به ظهور پیوست . و فوجِ متعینه شکست یافت . پس بایزید خان خود بذات به جمعیتِ بے شمار سوار شده آتشِ کار زار بنوعے به اشتعال آورد که خلق الله بسیار دران جدال به قتل و قتال در آمد . آخر الامر بایزید خان چیره دست گردید . و دو پسر گورو که اجیت سنگه و فتح سنگه نام داشتند . در جنگ به مردانگی کشته شدند . و دو بچهٔ خوردش مسمی زور آور سنگه و جوجهار سنگه و بعضے از نساء و مستورات[4] اسیر و دست گیر به دستِ لشکریانِ خون ریز در آمدند . چنانچه بایزید خان فتح یافته اسیران را در سرهند آورد به روزِ سیاهِ خود نگاه نه کرده آن هر دو بچهٔ شیر خواره مع مادرانش به صمصامِ خون آشام به مذلتِ تمام شهید کرد و خود گورو گوبند سنگه از میانِ جنگ گریخته در کوهستانِ صعب و جنگل هائے دشوار[5] گذار قرار نمود و از غم و جدائی فرزندان و قبایل[6] خسته خاطر و ملول دل مے بود . و لذاتِ[7] دنیاوی گذاشته

(حاشیه صفحه ١١٢) ...... عبارتی است که از و کم و بیش متفاوت است .

ٹه (د ن) بعضی دریچه که در دیوارِ قلعه و صحن برائے ملاقاتِ شاهان مے سازند . آن را جهروکا درشن گفته اند .

(حاشیه صفحه هذا)

[1] ب : "ازین حسن احکام بادشاهِ دین پناه بنام بایزید خان الملقب وزیر خان فوجدار سرهند اصدار یافت ."

[2] (اپ ن) حقیقی و برحق [3] کذا فی الجمله [illegible] .

[4] ب : "مستوده اسیر و دست گیر کرده در سرهند آوردند و بروزِ سیاه خود نگاه نه کرده" . ج : "دو پسر خوردش مسمی زور آور سنگه و بعضے از نساء مستوده اسیر و دست گیر کرده در سهرند آوردند . و بروزِ سیاه خود نگاه نه کرده ."

[5] د : "دشوار" حذف . [6] ب : "ملال دل" . [7] ب : "اموات" . ج : حذف

را سکھ خطاب مے کردند۔ آں بود۔ کہ وجہ روزی حلال بکار و پیشۂ خود ہم رسانیدہ بہ خرچ خود و عیالِ خود بسر مے بردند۔ و ہر چہ اضافہ و فاضلہ مے شد ہر سال بہ حضورِ مسند نشین قائم مقام گورو نانک بہ طریقِ نیاز حاضر مے آوردند۔ تا اوشاں خرچ لنگرِ سکھاں و نانِ مسافراں مے ساختند و عملِ نیک بموجبِ بید و شاستر اہلِ ہند مے کردند۔ و سوائے آں خدمتِ مسافراں و سکھانِ گورو بھائی خود بسیارے ساختند۔ اگر کسے گرسنہ نزدِ ایشاں مے رسید۔ باوجودے کہ خود ہم گرسنہ و مفلس مے بودند۔ پوشاک و ظروف گِردی[1] گذاشتہ برائے مسافر و مہماں طعام مے بخشند و آب از جاہائے دور و نزدیک بر آوردہ بر سلک و راہ بہ طریقِ سبیل بہ تشنگانِ رہ رواں بخوردن مے دادند۔ و شب را بہ خدمتِ مسافراں بہ مسافر خانہ و دہرم سالہ رفتہ بدستِ خود چاپی[2] و دلکِ بدنِ آنہا مے کردند۔ و سخنِ شیریں مہربانہ مے گفتند۔ عجز و تیمارگی[3] و نیاز و بندگی را شعارِ خود مے داشتند و خواندنِ بانی[4] گورو نانک و تابعانِ او مثلِ جپ جی و سکھ منی وردِ اوشاں بود۔ و شنیدنِ شبد[5] و کلامِ نصائحِ بزرگاں عادتِ معہود۔ چوں مسلمانانِ تعصب پیشہ اوضاعِ اوشاں را مے دیدند۔ غیرت مے نمودند۔ و آں فرقہ را بہر وجہ حقارت مے کردند۔ و از خواندنِ و عبارتِ گورواں بہ آوازِ بلند منع مے کردند بلکہ بر سرِ سائر ہندو[6] دہرم جور و استتم روا داشتند۔ و گاؤکشی را کہ در مذہبِ ہندو بسیار مذموم است۔ در شہرہا مقرر کردند۔ و ہنگامِ نماز بہ بانگِ بلند مسلماناں را جمع کردہ بہ بہانۂ نمازِ جماعت باخود مشورت کردہ شگوفۂ نو بر سرِ ہندواں مے شگفانیدند۔ و بہ حجت و تعدی یکے را از فرقۂ ہنود گرفتہ مسلمان مے کردند۔ و بعضے را بہ تہمتِ سب از جان مے کشتند۔ ازیں واقعہ اکثر سکھاں پیشِ گورو گوبند سنگھ رفتہ شکایت از مسلمین مے نمودند۔ گورو مے فرمودند کہ صبر کنید۔ و بہ رضائے ستگورو تن دہید[7]) بالآخرت[8] بعضے مسلمانِ اہلِ غرض در حضور اورنگ زیب بار یافتہ وسیلۂ سخن دانستہ بہ عرض شاہ رسانیدند۔ کہ گورو گوبند سنگھ خود را پادشاہ لقب نہادہ نقل اوضاعِ سلاطین ساختہ۔ و در جھروکہ[9] نشستہ مجرا

---

[1] کذا فی الجلد ولے "گرد گذاشتن" باید۔ [2] کذا فی الجلد۔ لفظِ چاپی پنجابی است و بہ ترکیب مٹھی چاپی مستعمل است۔ تنہا چاپی رواج ندارد۔ [3] تیمارگی بمعنی تیمارداری استعمال شدہ۔ [4] دپن (بانی) بمعنی "کلام"۔ [5] شبد (شبد) لغتاً "لفظ"۔ مجازاً اشعار و کلامِ منظوم و مترنم۔ جپ جی و سکھ منی پارہ ہائے از جاذب گورو گرنتھ صاحب۔ [6] ہندو دہرم مراد از ہنود۔ [7] تا "تن دہید" عبارتے است کہ جابجا حذف کردہ نقطہ و نگاشتہ است۔ [8] ب: عبارت حذف۔ ج صفحہ ۱۳۶ "نیز بعضے مسلمانانِ تعصب خمیر بہ حضرتِ اورنگ زیب عالمگیر باریافتہ بعرض رسانیدند۔ کہ تمام اقوام سکھاں علی الصباح برخاستہ در معابد و دہرم سال خود ہا رفتہ بہ ترغیبِ گورو مسطور بعبہ پرستش بد دعائے در حقِ مسلماناں مے کنند و زوالِ ایشاں مے خواہند۔ ازیں احکام بادشاہ بنام وزیر خاں فوجدار سرہند صادر یافت

(باقی بر صفحہ ۱۱۴)

هزار و هشتاد و چهار سال هجری (بمطابق ۱۶۷۳ء عیسوی) هفدهم عالم گیری تن به قضا و سر به سیف رضا سپردند. بعد از قتل گورو تیغ بهادر خلائق بسیار به تاسف در خدمت گورو گوبند سنگه خلف او رجوع آورده سر به تکلید[1] اطاعتش خم نمودند.

چنانچه گورو گوبند سنگه بعد پدر در سمت ۱۷۳۲ یک هزار و هفت صد و سی و دو بکرمی (بمطابق ۱۶۷۵ء عیسوی) بر مسند وراثت[2] نشست. ([3] به حصول اسباب دنیا از نقود و اجناس و فیل و افراس بجائے خود دعوئ سلطنت مے کرد و انتقام خون پدر از پادشاه دین پرور مے خواست. بیست و دو سال بدین منوال در کوهستان سرهند. بجواره و ضلع ماکهو وال که آن را آنند پور گویند. و قصبه رنیله که اورا گوبند پور نام نهاده بودند. گزرانید. درین اثنا اخبار گرد آمدن خلق الله و گزاردن سجده و نذر را در حضورش و داعیهٔ مافی الضمیر به سوانح و وقائع معروض سریر خلافت مبتسر گردید. نیز بعضے مسلمانان تعصب خمیر به حضور حضرت اورنگ زیب عالمگیر بار یافته به عرض رسانیدند. که تمام اقوام سکهان علی الصباح برخاسته در معابد و دهرم سال خود ها رفته به ترغیب گورو مسطور بعد پرستش بد دعائے در حق مسلمانان مے کنند. و زوال ایشان مے خواهند. ازین معنی احکام بادشاه به نام بایزید خان المخاطب وزیر خان صوبه دار سرهند صدور یافت. که اگر گورو گوبند سنگه بطور فقرا به طریقهٔ جد و پدر بسر برد. و الفاظ نامناسب که مریدانش او را پادشاه لقب کنند. و از نقل اوضاع سلاطین یعنی از جهروکه سر کشیدن و مسجود مردم شدن اجتناب و احتراز نماید. بهتر. و الّا نه. به تخریب اماکن و اخراج او از مواطن سعی نماید. وزیر خان حسب الحکم قضا شیم اولاً پیغام مصلحت آمیز کرد. چون صلح صورت نه گرفت. لاچار فوج بسیار از پیاده و سوار به جنگ او تعین نمود. به دفعات حرب و ضرب به ظهور پیوست. و فوج مامور شکست یافت. پس وزیر خان خود به ذات به جمعیت بے شمار سوار شد. و آتش کار زار به نوعے به اشتعال آورد. که خلق بسیار درآن جدال و قتال در آمد. و آخر وزیر خان چیره گردید) مریدان[4] و معتقدان او بدستور قدیم نذر و نیاز پیش او گزرانیدن آغاز کردند. چنانچه آئین مریدان آن خاندان که خود

---

[1] کذا فی الجمیع. و لے "تقلید" باید. [2] ج ص۱۲۶ "مسند ریاست". [3] ب ص۵۳ عبارتے که میان خطوط وحدانی (به حصول اسباب دنیا.......... چیره گردید) است 'ب' نوشته است. ازیں جا شامل عبارت کرده شد.

[4] و ص۱۵۲: عبارت مزید نوشته که ب و ج هر دو حذف کرده. این عبارت "مریدان و معتقدان.....گورونانک به طریق...... همه سکهان زنار و کاکل....... چاپی و دلکو بدن آنها....... چون مسلمانان تعصب پیشه.......... تلفانیدند و به حجت........ که عبر کشیده و به دعائے گورو تن دهید" است.

عالم گیری در دارالخلافتِ شاهجهان آباد به تیغِ جفائے عالمگیر سر به درگاهِ قادرِ قدیر فرود آورد۔ سر بداد و سر[1] درویشی وا نه کرد۔

گورو گوبند سنگهه

بعدهٔ گورو گوبند سنگهه فرزندِ ارجمندِ او کرسی نشینِ وراثتِ پدری بوده به کارِ صُوَری و معنوی پرداخت۔ و مریدان را به ملتِ خالصه[2] دعوت کرد و خالصه خطاب داد و سی و چهار سال و یازده ماه[3] به طولِ امل پرداخت۔ چنانچه از ابتدائے بابا نانک تا عهدِ گورو گوبند سنگهه ده پشت مدت دو صد و سی و نه سال و هفت ماه سالکِ مسالکِ حقیقت شدند۔

۱	۲	۳	۴	۵
بابا نانک	گورو انگد	گورو امرداس	گورو رام داس	گورو ارجن
۷۰ سال	۱۲ سال ۶ ماه	۲۲ سال	۷ سال ۹ ماه	۲۴ سال ۹ ماه

۶	۷	۸	۹
گورو هرگوبند	گورو هر رائے	گورو هرکشن	گورو تیغ بهادر
۳۷ سال ۱۰ ماه	۱۴ سال	دو سال ۷ ماه	۱۱ سال

۱۰

گورو گوبند سنگهه که او را دهم بادشاه گفتندے

۳۴ سال ۱۱ ماه[4]

لاکن[5] چون بتاریخ ۱۰۶۷ یک هزار و شصت و هفت هجری [بمطابق ۱۶۶۵ عیسوی] محمد اورنگ زیب عالم گیر اورنگ آرائے خلافت شد۔ به مقتضائے تعصبِ مذهب به احضارِ اکثر فقرا و استکشافِ کراماتِ اولیاء حکم فرمود۔ بعضے مثلِ شاه دوله گجراتی و شاه صدر الدین قصوری[6] و شاه حسن دُرگر نزدیکِ شاهدرهٔ لاهور تکیه گاه دارد[7] و به جذبهٔ قلب از تکالیفِ او وا رسته بطورِ خود برشستند۔ و جمعے چون سرمد۔ قلندر وغیره تن به تقدیر سپرده از جویبارِ تیغِ آبدار شربتِ شهادت چشیدند۔ هم درین جماعت گورو تیغ بهادر از مقامِ عظیم آباد حسبُ الامرِ بادشاه حاضر بوده مقیدِ سلسلهٔ گرفتاری شد۔ هرچند[8] جهتِ کشفِ کرامات درخواست کردند۔ گوروئے صابر سرِّ الٰهی ظاهر نه کرد۔ و سرِ عنصری را به تیغِ جلاد داد۔ چنانچه ۱۰۸۴ یک

---

[1] ا: "سر درویشی" حذف۔ [2] کذا فی الجمیع "ملت خالصه"۔ [3] ج: "ماه" حذف۔ ج "سر پرداخت" و ب "سر زاید"

[4] ا و ب: سابقاً به الفاظِ یازده ماه گفته و در این جا فقط یک ماه نگاشته۔

[5] ا: "لاکن چون به تاریخ" حذف۔ [6] ا: "قصور"۔ [7] کذا فی الجمیع و بجائے "دارد" "داشت" باید۔ [8] ب: "هرچند جهت کشفِ کرامات از سرکار شاه تاکید رفت۔"

به بهگواره[1] رفت و ازآن جا به کیرت پور که داخلِ کوهستان است شتافت. راجه تارا چند والیِ آن جا که از سلاطینِ دهلی تمرّد[2] داشت به خدمتِ گورو صاحب حاضر شده تعظیم بجا آورد. گویند در کیرت پور پیکرِ[3] سری منسا دیوی پرستش گاهِ دل خواه است. چندگاه در همان جا اقامت[4] و جمعیت پذیرفتند. دران وقت و دران مقام هفت صد اسپ تیزگام در طویله[5] موجود داشتند. و سه صد سوار و شصت توپچی[6] همیشه در بندگیٔ آن جناب حاضر بودند. و اکثر مردم آن زمین هم مرید و مطیع شدند. آخرِ عمر در کیرت پور روزِ یکشنبه سومِ محرم سنه ١٠٥٥[7] یک هزار و پنجاه و پنج هجری مطابقِ پنجم ماهِ چیت سمت ١٧٠١ بکرم ره نوردِ سفرِ آخرت شدند. چون جسدِ شریف را در آتشِ لطیف نهادند و زبانهٔ نار مشتعل شد راجه رام نام راجپوت که معتقدِ او بود از جاجسته خود را در آتش انداخت. و سرِ خود را بر کفِ پائے گورو گزاشت. و هم پلے او خود را سوخت. بعد ازان جمعے دیگر از ملازمان وغیره آهنگ جستن و افتادن در آتش مصمم گردند گورو هر رائے مانع شدند[8].

گورو هر رائے، گورو هر کشن، گورو تیغ بهادر

مدتِ سی و هشت سال به مسندِ آبائی کار فرما[9] بودند. و پنج پسر داشتند. بابا گوردتا. انی رائے. اَتل رائے. سورج مل و تیغ بهادر. چون بابا گوردته در حینِ حیاتِ پدر[10] در سمت ١٦٩٥[11] قفسِ عنصری را گزاشته بود پسرش گورو هر رائے نبیرهٔ گورو هرگوبند حسب الامر به آموز گاری پرداخت. و هفده سال به وسادهٔ خلافت[12] بسر برد. آخر در سنه جلوسِ عالمگیری در ماهِ کاتک سمت ١٧١٨ بکرمی روزِ یکشنبه از دنیائے ناپائدار در گزشت.

بعد ازان گورو هر کشن خورد سال به عمرِ هفت[13] ساله بر سجاده نشست. دو نیم سال گزرانیده شبِ چهار شنبه سمت ١٧٢٠ بر بسترِ عدم بخوابِ راحت رفت. بعد ازان گورو تیغ بهادر پسرِ گورو هر گوبند در عهدِ سلطنتِ اورنگ زیبِ عالم گیر غازی زینت افزائے چار بالشِ بزرگی گشت. یازده سال بر سجاده گزشته بود که روزِ یکشنبه در سمت ١٧٣١[14] [مطابق سنه ١٦٧٤ عیسوی] هفدهم

---

[1] ب: "به بهیوگره رفت". [2] ج: "برائے سلاطین انحراف داشت". [3] د: "سکر". ب ج ص ٣٣: "سری منسا دیوی".

[4] ب: "اقامت پذیرفته شد" (ه) زائد نوشته. [5] ج ص ١٢٥: "در طویله داشت" (موجود حذف) [6] ب: "بیشتر در بندگی".

[7] مطابق ۷ فروری سنه ١٦٤٥ عیسوی. [8] ج ص ١٢٦: "وزخ". [9] ب ص ١٣٣: "کار فرمائی کردند". و د: "با مدد کاری".

[10] ج: "در حین حیات پدر مرده بود". [11] مطابق سنه ١٦٣٨ عیسوی. [12] ج: "بر مسند خلافت".

[13] کذا فی الجلد [illegible] به عمر هفت سالگی باید.

[14] کذا فی الجلد. [illegible] توضیح سنه باید نوشت. سال بکرم است یا هجری یا عیسوی.

یک ہزار و پانزدہ ہجری جان بحق تسلیم کردند. مدتِ بست و چہار سال و نہ ماہ بر مسندِ بزرگی بسر[1] برد. ازیں سبب در دل ہائے مریدان و سکھانِ آن جناب درد ہا پدید آمد. و مادہ نزاع در باطن صورت بست.

گورو ہرگوبند

بعد ازاں گورو ہرگوبند خلفش بہ خلافت نشست و جہتِ ادائے زرِ بقیہ طلبانہ پدر پیوستہ بہ رکابِ ظفر انتساب جہانگیری حاضر مے ماند. ازیں عمر وضعِ سپاہانہ پیش گرفت و بر خلافِ جد و پدر شمشیر بست و نوکر بنجہ داشت و شکار آموخت بادشاہ آخر او را برائے عدم وصولِ مبلغ بہ قلعہ گوالیار محبوس کرد. و مدتِ دوازدہ سال در آن مکان گزرانید و طعام بے نمک مے خوردند[2]. دراں ہنگام مریداں و سکھاں رفتہ دیوارِ قلعہ را سجدہ مے کردند. اما بعد وفاتِ گورو ارجن و قید شدنِ گورو ہرگوبند پسرِ پرتھیا نام برادر گورو ارجن کہ اورا مریدانش گورو مہربان گفتندے. بر گدّی[3] نشست. و خود را بہگت قرار داد و مریدانِ گورو ہرگوبند اولادِ او را چنا[4] گویند. یعنی نکوہیدہ. بعد چند گاہ بادشاہ شفقت بر حالِ گورو ہرگوبند کردہ از قید رہا کرد. اما فرمانِ معافیِ جرمانہ حاصل نہ شد. لہٰذا بعد از شنقار شدنِ حضرتِ جنت مکانی در خدمتِ ابوالمظفر شہاب الدین محمد صاحب قران ثانی شاہ جہان بادشاہ حاضرے ماندند. چوں ہم رکابِ گردوں انتساب در پنجاب آمدند. از رکابِ شاہی جدا شدہ در بلدہ امرتسر وارد شدہ مقرّر[5] شدند بہ فرمانِ حضرتِ ظلِ الٰہی فوج گماشتگانِ حضرتِ شاہنشاہی بر سر او تعین گشت. لاچار محاربہ درمیان آمد. در میدانِ جنگ مال و اسباب بہ غارت دادہ خود از میان گریخت و بہ طرفِ کرتار پور شتافت. دراں محال نیز نائرۂ جنگ و جدال بہ اشتعال در آمد. چنانچہ پایندہ خاں بہادر امیرِ بادشاہی بہ شہادت رسید. ازیں ممر لشکرِ گراں بر سر آن مامور از حضور گشت و باز آتشِ جنگ شعلہ انگیخت. دراں معرکہ شخصے تیغ بر گورو انداخت کارگر نہ شد. گورو شمشیر بدو زدہ گفت. چنیں باید زد و کارش تمام کرد. پس گورو ازاں جا

---

[1] و: "بسر برد". [2] و: "و قید شدن گورو ہرگوبند پسرش پرتیا نام برادر گورو ارجن" حذف. ب صـ۲۵: "مریدانش" حذف و نیز "مریدانش" حذف. ج صـ۲۳: "ہرگوبند" حذف و "مریدانش" مزید. ج: بجائے گفتندے "گویند" نوشتہ.

عبارتِ بالا بروئے ایں حالات مرتب ساختیم. ولے توضیح ایں بیان آنکہ گورو رامداس را پسر اول پرتھی چند بود. پسر دیگر مہادیو و پسر سوم گورو ارجن دیو. مہربان پسر پرتھی چند بود. ازیں نسبتِ پدری اورا پرتھیا مے گویند. گورو ارجن دیو را پسر ہرگوبند بودہ مہربان ازیں رشتہ عم زادۂ ہرگوبند بود. [3] (پ ن) یعنی وسادۂ حکومت. [4] (پ ن) یعنی ادنیٰ و حقیر.

[5] ب و ج: "وارد شدند بہ فرمانِ حضرت"، "مقرر" حذف.

وخود در قصبهٔ گوند وال در ماه بهادروں سمت ۱۶۳۱[1] یک هزار و شش صد و سی و یک بکرم ره[2] نورد بادیهٔ عدم گردید۔ و چک گورو در مانجهه اساس نهادهٔ اوست۔ چنانچه متصل تالابے دل گشا و آب گیرے رعنا به آورده امرت سر نام نهاد۔ چنانچه گرداگردِ همان تالاب شهرے کلان[3] آباد است۔ پس گورو رامداس مدتِ هفت سال سجاده نشینی نموده به تاریخ سیوم ماهِ بهادروں سمت ۱۶۳۸ یک هزار و شش صد و سی و هشت بکرمی کوسِ رحلت نواخت[9]۔

گورو ارجن دیو

بعد ازاں گورو ارجن دیو خلفِ رشیدش به چار بالشِ وراثتِ پدری بر نشست و مکانِ متبرک سری امرت سر را زیاده تر رونق داد۔ درمیانِ تالاب پارهٔ عمارت چهار باره نهاده به هرمندر[4] نام زد کرد۔ و ذکرِ الٰهی و خواندنِ کتاب سری گرنتهه و شنیدنِ کیرت[5] دراں جا مقرر ساخت۔ گویند حضرت جلال الدین اکبر بادشاه به مقام گورو ارجن دیو رفته ملاقات کرد۔ و به شنیدنِ وعظ تر دماغ گشت۔ و بموجبِ فرمائشِ گورو دهم حصّه از خراجِ واجبی رعایائے سرهند وغیره معاف فرمود۔ بعد ازاں که اکبر بادشاه در سنه ۱۰۱۴[6] هجری در آگره وفات یافت۔ شهزاده سلطان خسرو پسرِ جهانگیر بادشاه به داعیهٔ بغی از اکبر آباد گریخته در پنجاب آمد۔ و استدعائے همت از شیخ نظام تهانیسری کرد۔ هم چناں در مقام گوند وال به خدمتِ گورو ارجن حاضر شده طلبِ دعائے خیر دربارهٔ خود نمود۔ اما شهزاده آخر در قیدِ پدر آمده جان در داد۔ چوں حضرت نور الدین جهانگیر در شهرِ آگره به تختِ سلطنت جلوس فرمودند۔ بنا برآں که دعائے خیر دربارهٔ شهزاده نموده بود۔ شیخ نظام را از هند اخراج دادند۔ و گورو ارجن را قید نموده حوالهٔ مرتضیٰ خاں کردند۔ و حکمِ سیاست فرمودند۔ اما اولاً مصادره مبلغ خطیر مواخذه نمودند۔ هر چند از مریدان گدائی[7] کرده ادا مے کرد۔ پُورا[8] نے شُد۔ از ادائے عاجز گشتند۔ محصلانِ سیخ شور در موسم تابستان در ریگستانِ لاهور نشاندند۔ و تقاضائے سخت نمودند۔ همان جا از تابشِ آفتاب و شدتِ گرما و آزارِ محصلانِ پُر[10] ستم بروزِ جمعه در ماهِ جیتهه سمت ۱۶۶۳ یک هزار و شش صد و شصت و سه بکرمی مطابق ماهِ ذی الحجه سنه ۱۰۱۵

---

[1] مطابق ۱۵۷۴ عیسوی۔ [2] ج: "ره نوردِ بادیهٔ ممات"۔ [3] ب و ج: "شهر کلاں آباد شده که مدینه ولا در پنجاب مصر نمایان همان است"۔ [4] هرمندر (پ ن) بمعنی "خانهٔ خدا"۔ [5] کیرت - سرودنِ نغماتِ معرفت را در پنجابی کیرت گویند۔ [6] مطابق ۱۶۰۵ عیسوی۔ [7] ج: "گدائی نموده"۔ [8] د: "پُورا نے شدند"۔ پُورا (پ ن) بمعنی کامل و تمام و مکتفی۔ [9] کذا فی الجلد ولے کوس زدن و کوفتن درست است۔ نواختن و دمیدن را معنی دیگر است۔

[10] ج: "پُر" حذف۔

مے نامند۔ در ہر ماهِ شمسی[1] حلوا (از) روغن و شکرتری و میده مساوی الوزن تیار کرده نزد گرنتھ صاحب مے برند۔ و آن حلوا را کراه[2] پرشاد گویند۔ بہائی عرض[3] داشت گورو بر آن خوانده آن حلوا را تقسیم مے کند۔ ہم[4] چناں سکھاں عقیده بر بابا نانک قوی داشته یادِ الہٰی بموجب فرمودهٔ او وظیفهٔ زبانی دارند۔ الحاصل بابا نانک شاه ہفتاد سال عمر گذرانیده در ماهِ اسوج روز دسمی[5] وَدی[6] سمت ۱۵۹۶[7] در آغازِ سلطنتِ سلیم شاه بن شیر شاه افغان جہانِ فانی را پدرود نمود۔ چنانچه تاریخ وفاتش در سنِ ہجری چناں گفته اند۔

"نانک ز جہاں رفت گل از باغ بیروں شد"

گویند۔ بھگت کبیر بافنده[8] در ابتدائے عہدِ نانک بوده در خدا یابی به ملک ہندوستان شہرت نمایاں داشت در عہدِ سلطان سکندر لودھی[9] در سنه ۹۲۵ھ جہاں را گزاشت و مزارش در رتن پور واقع است۔ فقط

اگرچه[10] بابا نانک دو فرزندِ ارجمند داشت۔ یکے را لکھمی چند نام بود دیگرے را سری چند نام نہادند۔ تمام بابایانِ بیدی از نسلِ لکھمی چند ہستند۔ و سری چند مُرتاض و تارک شده۔ تبعید نه کرد کسانے که چیلهٔ او شدند مثلِ او تارک اند۔ و خود را اُداسی خطاب کنند۔ چنانچه ہمه فقرائے اُداسی خود را به سلسلهٔ او مے رسانند۔

گورو انگد، گورو امرداس و گورو رامداس

اما گورو نانک به وقتِ رحلت لہنا نام کھتری عرف ترہون مریدِ خاصِ خود را خطاب گورو انگد داده از نگاهِ عرفانِ خود بہره مند گردانید۔ و قائم مقامِ خود گزاشت۔ گورو انگد دوازده سال و شش ماه به ارشادِ مترشداں[11] پرداخته۔ به تاریخ چہارم ماهِ چیت سمت ۱۶۰۹ یک ہزار و شش صد و نُه[12] بکرماجیت در موضع کہدور رختِ اقامت بربست۔ و امرداس[13] نام کھتری عرف بہلّه مرشدِ رشیدِ خود را بر مسندِ درویشی پیش از رحلتِ خود برنشاند۔ پس امرداس بست و دو سال به ذکرِ قادر ذوی الجلال عمر گزرانیده گورو رامداس کھتری سودہی دامادِ خویش را بر سجاده نشانید۔

---

[1] ب و ج: "شمسی"۔ [2] (پ ن) بمعنی حلوا۔ [3] عرض داشت یا راہراس (پنجابی) اصطلاح مخصوص است که وظیفهٔ عبادت است۔ [4] ج: "ہمچناں سکھاں ... وظیفهٔ زبانی دارند" حذف۔ "آخر بجائے الحاصل"۔

[5] (پ۔ن) بمعنی دہم۔ [6] (پ ن) روزے را شمارند که ہلال طلوع کند۔ در زبانِ ہندی بدی گویند۔ [7] مطابق ۱۵۳۹ء عیسوی که آغازِ سلطنتِ شیرشاه سوری بود نه که سلیم شاه۔ [8] ب: "پاینده"۔ [9] ب: "مرده"۔ [10] ب و ج: "اگرچه" حذف۔ [11] ب: "مرشداں"۔ [12] ج: "معزالیه" ضمیرِ تعظیم بجائے امرداس۔ [13] کذا فی الجمله و "مسترشد" بمعنی مرید (از استرشاد) باید۔

آں[۱] گرد و نواحی (نیز) شامل پنجاب گشت ۔

احوال گورو صاحبان

۱۔ بابا نانک

بر تاریخ خوانان حقیقت داں پوشیدہ و پنہاں نماناد[۲] ۔ کہ خالصہ عبارت از قوم سکہان گورو گوبند است کہ سلسلۂ او بہ بابا نانک شاہ درویش مے رسد احوال (با) اجمال بابا نانک و گرامی سلسلۂ او آں است کہ تا تالیف این رسالہ مدت سہ صد و ہشتاد و یک ۳۸۱ سال گزشتہ است و مے گزرد ۔ کہ بابا نانک صاحب[۳] در عہد خلافت سلطان بہلول لودہی در ۸۸۰ھ[۴] ہشت صد و ہشتاد ہجری سمت ۱۵۲۶ یک ہزار و پانصد و بست و شش بکرماجی (مطابق ۱۴۶۹ء عیسوی چہارم ماہ ویساکہ در خانۂ کالو نام کہتری عرف بیدی در موضع تلونڈی رائے بہوسے[۵] بہتی سعادت ولادت یافت ۔ در عمر پانزدہ سالگی خرق عادت بہم رسانیدہ بسیارے مردم از ہندو و مسلمان را مرید و معتقد خود ساخت ۔ و تعصب مذہبی نہ داشت با ہر دو فرقہ صحبت نیکو مے داشت ۔ و اکثر ممالک را سیر فرمود ۔ غلغلۂ خدا شناسی و قاہر[۶] کلامی او در ہر جا شہرت پذیرفت ۔ بعد چندے در قصبۂ بٹالہ کد خدا گردید ۔ در موضع کرتار پور از علاقۂ بٹالہ برلب دریائے راوی اقامت گزید ۔ و ہماں جا رحلت فرمود ۔ چنانچہ[۷] مقام دخمۂ او را دیرہ مے گویند ۔ درین وقت اولاد او ہماں جا شہر آباد کردہ (کہ) بہ نام دیرہ بابا نانک مشہور است ۔ و شہرۂ[۸] کرامت بابا ممدوح در عہد ظہیر الدین محمد بابر بادشاہ بسیار گردید ۔ اکثر امیر و فقیر بہ یمن صحبت و تاثیر کلامش فیض پذیر شدند از مقربانش بالا نام خدمت گار و مردانہ نام مطرب روز و شب سعادت حضورے یافتند ۔ خط گورمکھی[۹] اختراع گورو نانک است ۔ اشعار توحید و نصائح او را بانی[۱۰] مے گویند ۔ و کتابے کہ دراں بانی ہائے گورو نانک و خلفائے او مندرج است آں را گرنتھہ[۱۱] صاحب گویند ، مریدان او کہ آں را بزبان پنجابی سِکہہ نامند تعظیم و آداب گرنتھہ صاحب بسیارے کنند و قاری او را بہائی خطاب کنند ۔ و تمام سامعین گرد قاری نشستہ (بہ) خضوع تمام سماعت مے کنند و سجدہ بجائے آرند ۔ و خواندن و شنیدن آں ثواب عظیم مے پندارند ۔ در جائے کہ سکہاں عبادت مے کنند و گرنتھہ صاحب مے خوانند آں را دہرم سال

---

[۱] ج : "او کہ گرد و نواحی" ۔ [۲] کذا فی المجلد ۔ وے "نماند" باید ۔ الف حاشیۂ بے مصرف ۔ [۳] ج مزید "بہو" (پ ن) کلمۂ تعظیم ۔ [۴] ب : "۸۸۴ھ ہشت صد و ہشتاد و چہار ہجری ۔ مطابق ۲۲ ستمبر ۱۴۶۹ء عیسوی مطابق سمت ۱۵۹۶ بکرمی ۔"

[۵] د : "بہولا چہتے" ۔ ج : "بہوہا بہتی" ۔ ب : "بہوا پسنے" ۔ [۶] کذا فی المجلد وے "نادر کلامی" باید ۔

[۷] ج : "چنانچہ مقام دخمۂ او را دیرہ بابا نانک مے گویند ۔ درین وقت شہر کلاں شد و اولادش در آں جاست ۔"

[۸] د : "مشہر کرامت" ۔ [۹] (پ ہ ن) رسم الخط پنجابی کہ مخصوص بہ پنجاب است ۔ [۱۰] بانی (ل ن د پ ن) یعنی کلام ۔ مخصوص کلام معرفت بدانی ۔ [۱۱] (س ن د پ ن) یعنی کتاب عظیم ۔

رسیده شاه را گرفتار کرده میل در چشم کشید. و از تعرجه قد کرد و وزیر وفادار خان را از جان گذشت و طعمهٔ زاغ و زغن ساخت.

محمود شاه و شاه شجاع

سکه بنامِ محمود شاه زدند و خطبهٔ او خواندند. چنانچه بتاریخ سنه ۱۲۱۶ هجری محمود شاه را بر تخت نشانده زمام سلطنت بدست خود آوردند. همه امراء و حکام به ادائے[1] مال واجبی علاقه جات خود حاضر و رجوع شدند. همه حاضر و رجوع شدند مگر عبدالله خاں حاکم کشمیر سرکشی ورزیده زرِ مالیه نداد بنا برآں در سنه ۱۲۲۱ه هجری شیر محمد خاں مختار الدوله را بر سرزنش[2] او مامور شد. از راهِ مظفر آباد یورش نمود و در مقامِ باره موله با عبدالله خاں جنگِ کلاں نموده فتح یاب گردید. عطا محمد پسرِ خود را به صوبه داری کشمیر منصوب فرموده خود مراجع به طرفِ پشاور گشت. درین اثناء محمود شاه و فتح خاں بهادر با شجاع الملک جنگیده هزیمت یافتند. و شاه شجاع در آخر سنه ۱۲۲۱ه تاجِ شاهی بر سر نهاده توجه به آنکلے[3] پشاور فرمود. درمیانِ شاه شجاع و شیر محمد خاں نزاع به میان آمد و جنگ به ظهور پیوست. قضا را شیر محمد خاں مختار الدوله درین معرکه کشته شد. شاه شجاع مظفر بوده سکه و خطبه بنامِ خود کرده متوجهِ کابل شد. باز فتح خاں و عظیم خاں محمود شاه را برداشته علم منازعت در اطرافِ قندهار و کابل افراختند. و از طرفِ کشمیر عطا محمد خاں پسرِ[4] شیر محمد خاں وزیر برادرِ خود جهاندار خاں را برائے قصاصِ پدر معه جمعیتِ لشکر در سنه ۱۲۲۴[5] هجری روانهٔ پشاور نمود. [از][6] اتفاق شجاع الملک از دار الملکِ کابل بر آمده در نواحیِ پشاور رسیده بود. زنده بدستِ جهاں دار خاں گرفتار شد و بلدهٔ پشاور و قلعهٔ اٹک هم به تصرفِ او در آمد. و شاه شجاع را اسیر کرده در کشمیر فرستادند. چنانچه در کوهِ ماراں محبوس ماند.

فتح خاں

و ممالکِ کابل و قندهار بے خلش اغیار به تصرفِ فتح خاں بهادر قوم بارک زئی در آمد و بادشاهی از خاندانِ احمد شاهی سدوزئی از سببِ نفاق و نزاعِ یک دیگر بدر رفت. همگی و تمام (عهد) سلطنتِ شاه زماں شاه به قدرِ نُه سال و محمود شاه پنج سال و شجاع الملک شش سال در ممالکِ کابلستان بشمار در آمده. فقط

اما در ولایتِ وسیع پنجاب بعدِ شکستی و عدمِ تسلطِ سلاطینِ دهلی و نارسائی افاغنهٔ کابلی عمل دخلِ فرقهٔ سکهاں المعروف خالصه بوجهِ احسن گردید. بلکه صوبهٔ ملتان و کشمیر و پشاور وغیره و

---

[1] کذا فی ب و ج ؛ در الف و بادشاه ماورا بجنبه علاقه جات خود آورده اند". [2] و : "بنا برآں". [3] و "باتکاکی" حذف. [4] و : "پسرش". [5] کذا فی الجز. [6] "از اتفاق" باید.

امیر کلاں زیر تیغ آمدند ۔ مگر فتح خاں و عظیم خاں بچهٔ پاینده خاں بارک[1] زئی راهِ گریز یافته از کابل بدر رفتند ۔ و پناه به شهزادهٔ محمود برادرِ زمان شاه که حاکمِ هرات بود ۔ بردند ۔ و شاه زمان به صلاحِ وزیر وفادار خاں و احمد خاں نسقچی باشی و شیر محمد خاں مختار الدوله و نواب کفایت خاں و محمد خاں امورِ سلطنت را انتظام داد و نواب عبد الله خاں را به تاریخ سنه ۱۲۱۰ھ به حکومتِ کشمیر مامور نمود ۔ پس خود بدولت شاهِ والا جاه ابتدائے فصلِ خریف سنه ۱۲۱۱ھ به داعیهٔ مهمِ پنجاب رایات افراخت ۔ قومِ خالصه یعنی سکهاں که به ریاستِ پنجاب کامیاب بودند ۔ تابِ مقابله بخود ندیده بے جنگ ملک گزاشته در جنگل و کوه ها متواری شدند ۔ و شاه واردِ لاهور بوده زرِ نذرانه گرفت ۔ و رتق و فتقِ مالیه در پیش کرد ۔ درین اثنا از آمدنِ اخبارِ شورشِ[2] انگریزی شاهزاده محمود باز مراجع شد ۔ دو سه مرتبه همیں آتشِ[3] در کاسه افتاد ۔ چنانچه مرتبهٔ اول در سنه ۱۲۱۲ھ تا حسن ابدال یورش آورده معاودت نمود ۔ مرتبهٔ ثانی در سالِ یک هزار و دو صد و دوازده سنه ۱۲۱۲ هجری واردِ بلدهٔ لاهور بوده از مطالبه و جرمانه به ظلم و قهر از شهر تحصیل کرد ۔ نوبتِ سوم در سنه ۱۲۱۳ھ یک هزار و دو صد و سیزده هجری نیز به حشمت و زور داخلِ لاهور شد ۔ اما درین مرتبه که زمان شاه در لاهور آمد قومِ خالصه دلیر تر بوده در سری امرت‌سر نیز پائے فشرده و مستعد به محاربه گشتند ۔ درین وقت فتح خاں و عظیم خاں هم فرصت یافته شاهزاده محمود را به ارادهٔ تصرفِ قندهار از هرات[4] برداشته آوردند ۔ زمان شاه به مجرد اطلاعِ این هر دو خبر مضطرب خاطر شده بعد چهل روز از لاهور برآمده به ولایتِ قندهار رخ نهاد ۔ احمد خاں نور[5] زئی را که یکے از امرائے تیمور شاهی بود ۔ هراولِ فوج گروه[6] بیشتر روانه کرد ۔ آں ناحق شناس از راه بے وفائی در قشونِ محمد شاه آمیزش نمود و شاه بے سپاه به صلاحِ وفادار خاں واپس به طرفِ کابل مراجع شد ۔ و بے جنگ هزیمت داشت ۔ چوں در کابل شیر محمد خاں مختار الدوله بود و با وفادار خاں خصومت داشت ۔ دروازهٔ قلعه مسدود ساخت و شاه را دخل نه داد ۔ شاه بے‌دل شده به طرفِ پشاور رخ نهاد ۔ به هزار حیله و تردد مع یک صد سوار در جلال آباد رسیده وقفه کردند ۔ حکامِ این مقام روزانه مدارا ساختند و شبانه اسپانِ سواری و اسلحهٔ مردم به دزدی و طراری بردند ۔ صباح در فکرِ سواری متردد بودند ۔ که سردار عظیم خاں ناگهاں متعاقب پاشنه کوب

---

[1] و : "بر ارگ ماند" ۔ ج : "بارک زائی" ۔ وے "بارک زئی" نام قبیله ایست ،

[2] ج : "شورشِ انگریزی" ۔ [3] و : "آتش در کاسه" ۔

[4] و : "از هرات ...... زمان شاه به مجرد ...... از لاهور برآمده به ولایت قندهار" حذف ۔

[5] و : "از نور مائے" ۔ [6] و : "گروه بیشتر" حذف ۔

دیگر از امرایان[1] احمد شاهی حاجی نواب خان بود. پسرش عیسیٰ خان است. و سردار حاجی جمال خان نیز با سر و سامان بوده است. پسرانش پاینده خان و رحیم خان بودند. و پسرانِ پاینده[2] خان بیست نفر شدند. چنانچه فتح خان و دوست[3] محمد خان و عظیم خان و جبار خان و پردل[4] خان و شیر خان وغیره هستند.

تیمور شاه بن احمد شاه ابدالی

القصه بعدِ وفاتِ احمد شاه غازی خلفِ رشیدش تیمور بر تختِ شاهی نشست. و داعیهٔ آمد و رفتِ پنجاب فرو گذاشت. و با قومِ سکهاں اصلا آویزش نه کرد. مگر بلدهٔ ملتان از دیوان[5] سنگهه. بهنگی که یکے از امرائے بهنگیاں بود. در سمت ۱۸۳۵ بکرمی و سنه ۱۲۰۳ هجری مستخلص کنانیده و شجاع خان صدوزئی عرف سوچی[6] خان افغان ابدالی به صوبه داری ملتان منصوب بود. چنانچه نواب مظفر خان ولد[7] کلان او تا عهدِ مهاراجه رنجیت سنگهه حاکم آں جا بود. پس تیمور شاه به حسنِ سلوک و نیک نامی مدتِ بست سال پادشاهی نموده بتاریخ سنه ۱۲۰۷ یک هزار و دو صد و هفت سال هجری و هفتم شهرِ شوالِ در کابل رحلت فرمائے عالمِ بقا شد. چوں در منزلِ چهار باغ مدفون کردند. تاریخ وفاتش "چهار باغ" ۱۲۰۷ قرار داده. و شاه را هفت پسر بودند. همایوں شاه. محمود شاه. شاه زماں. عباس. شجاع الملک. شاه پور. فیروز الدین.

شاه زماں بن تیمور شاه

گویند چوں تیمور شاه در سکراتِ موت بود جمیع شهزاده بر بالیں جمع بودند. وزیر وفادار خان، شهزاده شاه زماں را به اشارهٔ چشم بیروں برد. و در راز[8] به خبر کرد. در همان زماں شاه را بر تختِ شاهی نشانده کوسِ شادیانه بلند آوازه ساخت. بعدِ مبارک بادِ جلوسِ زمان شاه به تجهیز و تکفین و تدفینِ شاهِ مرحوم پرداختند. ازیں معنی عزت و مرتبهٔ وزیرِ اعظم از همه امراء زیاده تر شد. و زمامِ تمام مهام بدستِ او افتاد. امیرانِ دیگر حسد برده خواستند که وزیرِ وفادار را از دار دنیا در گذرانند. او ازیں مقدمه مطلع شده در خلوت گاه به خدمتِ شاه عرض نمود. بادشاه حکم فرمود. که فردا همه امرا را در ندی[9] خانه به قتل آرند. هم چناں واقع شد. به قدرِ بست دو نفر[10]

---

[1] کذا فی الجمیع و "امراء جمع امیر" کافی ست. [2] ب: "پاینده خان را". را زاید نوشته.

[3] ج: "دولت محمد خان". [4] د و ب: "پردل". [5] ب و ج: "دیوان سنگه" ودیگر.

[6] ج: "سوچی افغان" "خان نیز حذف". [7] د: "ولا کلان"، ب: "لا کلان".

[8] د: "در راز بخبر کرد". [9] د: "در دیں خانه". [10] د: "نفر" حذف

و شاه خاطر جمع از ہر دو صوبہ نموده روانۂ کابل شد ۔

یورشِ ششم و ہفتم

باز دو مرتبہ دیگر یورش بہ پنجاب نمودیکے در سنہ ۱۱۷۶ ہجری مطابق سنہ ۱۷۶۲-۶۳ء عیسوی برائے تادیب و تقتیلِ سکھاں تا نواحیِ جندیالہ گورو غافل رانے و باز در سنہ ۱۱۷۹ ہجری مطابق سنہ ۱۷۶۵-۶۶ء عیسوی تا موضع تبالہ سمائیاں تاخت آورد ۔ آخر با فرقۂ سکھاں بسر نہ برده از آمدن بہ پنجاب باز ماند پس بتاریخ سنہ ۱۱۸۷ یک ہزار و یک صد و ہشتاد و ہفت ہجری (مطابق سنہ ۱۷۷۳ء عیسوی) بہ شدتِ عارضۂ ناسورِ بینی از جہانِ فانی رخت ہستی بر بست ۔ مدتِ سلطنت احمد شاه بست و ہفت سال نوشتہ اند ۔ ازاں جملہ ده سال بادشاہی در پنجاب نمود ۔ سہ پسر باقی گزاشت ۔ تیمور شاه ۔ سلیمان شاه و سکندر شاه ۔ گویند ۔ احمد شاه صاحبِ داعیہ و اولوالعزم[1] بود ۔ ہفت بار ہجوم ہند نمود ۔ شاه ولی وزیر نیکو تدبیر مختار الدولت بود ۔ رعایائے پنجاب از حسنِ سلوکِ او شکر گزار است ۔ پسرش شیر محمد خان ، پسرانش عطا محمد و غلام محمد وغیره بودند ۔ و سردارِ سرداراں سردار جہان خان سرِ فوجِ لشکرِ فیروزی نشان بود ۔ پسرانش کرم خان و موسٰے خان [2]اند ۔ دیگر عبداللہ خان دیوان بیگیِ احمد شاه بود ۔ و برخوردار خان میر غضب نائبِ شاہی و افتیار خان مہر[3] پرداز بود و زین خان و مصاحب خان اہل کار و نور الدین امیرِ کلاں بود ۔ بعدِ عزلِ راجہ سکھ جیون ناظم کشمیر شد ۔ پسرش شہرت[4] خان نام[5] داشت ۔ گویند کہ نور الدین خان از کشمیر بر آمده در جموں آمد ۔ و چندے در پناهِ راجۂ آں جا بسر کرد و ہماں جا از دنیا رحلت کرد ۔ چنانچہ گورگاهِ او در جموں متصل دروازۂ جوگی واقع است ۔ دیگر امیرِ خاص کریم داد خان بوده است کہ بعدِ نور الدین در سنہ ۱۱۹۱ از پیش[6] گاهِ تیمور شاه بہ حکومتِ کشمیر سرفرازی یافت بعدِ او آزاد خان بچۂ او در سنہ ۱۱۹۷ بہ حکومتِ کشمیر نشست ۔ ظلم[7] و ستم را پیشہ گرفت ۔ اکثر مردم بے گناه را مے کشت و دخترانِ باکرۂ[8] رعایا [را] بزور طلب داشتہ زنا مے کرد ۔ بعدهٗ در سنہ ۱۲۰۰ یک ہزار و دو صد ہجری مدد[9] خان اسحاق زئی در کشمیر وارد شده آزاد را برباد کرد ۔

سالِ تاریخ یک ہزار دو صد　　ظلمِ آزاد را رسید مدد

---

[1] ب و ج : "علو العزم" ۔ [2] کذا فی الجد "بوده اند" باید ۔ [3] ب : "مومہر پرداز ..." ، د : "مہم بردار" ۔
[4] ب و ج : "شریت خان" ۔ [5] د و ب : "نام" حذف ۔ [6] د : "پیش گاه" حذف ۔
[7] ب : "ظلم و اشتلم" ۔ [8] د : "دختران پاکیزۂ رعایا بر روز" ۔ ج : "باکرۂ رعایا بہ زور" ۔
[9] ا ، د : "مدگ" ۔ ب : حذف ۔

چون بادشاه احمدشاه نقارهٔ نصرت نواخته داخلِ دار الخلافت شد۔ مردم درانی و سپاهِ افغانی دستِ تعدی و ظلم به نوعے در شهر دراز کردند۔ که ناموسِ احدے باقی نه گذاشته۔ مختصراً سه روز در دهلی حشر برپا بود۔ روز چهارم به حکمِ شاهی کل فوج به همراهی بیرونِ شهر رفته فرودکش گردید۔ چنانچه بتاریخ ۱۱۷۴ه نجیب الدوله وغیره امرائے هند را خلعت ها داده در دهلی گذاشت۔ و سکه و خطبه بنامِ شاه عالم بادشاه مروّج داشت و خود بدولت از دهلی رحیل و در لاهور دخیل شدند۔ و رعایائے پنجاب را که از دستِ تظلّمِ سکهان خراب شده بود۔ دلاسا و استمالت کرده آباد گردانید و مفسدان را به سزا رسانید۔

چون راجه سکهه جیون مهاجن در خطهٔ کشمیر از مدتِ هشت سال سر[1] به بغی افراخته زرِ مالیه به[2] خزانهٔ عامره نمے رسانید۔ بنا بر اخراجِ آن باغیِ ابلیس تاثیر و تسخیرِ خطهٔ جنت نظیر نور الدین خان امیرِ والا تدبیرِ خود را معه لشکرِ توفیر[3] از توقفِ لاهور مامورِ آن صوبه[4] فرمودند۔ و راجه رنجیت دیو والیٔ جموں را موازی شصت هزار خروار شالی و مبلغ یک لک روپیه نقد در تنخواه[5] به طریقِ جاگیر در ملکِ کشمیر داده همراه خانِ مذکور ممد و معاون نمودند۔ چنانچه لشکرِ بادشاهی به صلاح و رهنمائیِ معتبرانِ راجه جموں از راهِ توشه[6] میدان به آسانی از کوهستان صعب عبور نمودند۔ چون به کوتلِ پیر پنجال برآمدند۔ راجه سکهه جیون به جمعیتِ پنجاه هزار سوار و پیاده به مقابله و جنگ آماده شد۔ هرگاه به گوشِ او فراز[7] رسید۔ که سپاهِ راجه رنجیت دیو به صد عزو از راهِ دیگر سر کشیده به کشمیر در مے آید۔ هوش از سرش رمید۔ و دل باخته گریزان گردید۔ سپاهش پریشان و خود در خانهٔ آشنایانِ[8] کمینه پنهان گشت۔ آن نابکار او را شناخته تاجِ زرین از سرش ربود۔ و دست گیر نموده پیشِ نور الدین خان سردار آورد۔ سردار[9] او را بچشمِ خود دیده فی الحال میل در چشمش کشید۔ و دیدهٔ او را بے نور نموده نابینا کرده به تاریخ یک هزار و یک صد و هفتاد و پنج ۱۱۷۵ه هجری[10] روانهٔ حضور در بلدهٔ لاهور نمود۔ چنانچه در حبس مُرد۔ و نور الدین خان به حکومتِ کشمیر زینت پذیر گشت۔

---

[1] ب: «سر به باغی». [2] د: «بخزانه». [3] کذا فی الجلد و ے «وافر یا موفّر» باید۔ [4] د: «مامور الصوبه». [5] ب و ج: «را تنخواه». و د: «تنخواه» حذف۔ [6] کذا فی الجلد و ے «نوشهره» باید یا «نوشیره» که اسمائے مقامات است۔ [7] ب: «وا رسید». ج: «وا رسیده». [8] د: «آسایان». ب و ج: «آشنایان». و ے «آشنائے کمینه» به صیغهٔ واحد باید۔

[9] ب: «سردار او را» مزید۔ د و ج حذف۔ [10] مطابق ۱۷۶۲ء عیسوی۔

و نوازش ها یافت و به وساطتِ آن نواب شجاع الدوله بهادر و سردار خان بخشی و فتح خان خانسامان و حافظ الملک رحمت خان بهادر و عنایت خان و دوندی خان و محسن الملک و یعقوب خان و فیض الله خان و شیر علی محمد خان روهیله و سعد الله خان پسر فتح محمد خان روهیله و جنگ باز خان افغان وغیره امرائے هندوستان مع جمعیت و فوجِ خود ها در حضورِ شاه دُران شرف یاب بوده مُصدرِ عنایات شدند. و [به] مجادله و مقابلۀ[1] اعدا مهیّا و تیار و هم برداد شدند.

پس آتشِ جنگ و جدل مشتعل گشت و پیکار را بازار گرم شد. و جنگِ توپ و تفنگ و نائرۀ بانِ[2] آتش رنگ شانِ دیگر برآورد. بهادرانِ طرفین هر روز دادِ مردانگی مے دادند و خرمنِ هستی را به برقِ فنا مے سوختند. و ملازمانِ شاهی بجنگِ[3] جهاد هر روز زد و کوفت به مخالفاں مے داشتند. چنانچه اولاً سرِ دانا پٹیل بریده نذر گزرانیدند. روزِ دوم گوبند پنڈت را سر بریدند. مدتِ ششش ماه مبارزانِ کینه خواه از طرفین همین طور شور و شین داشتند. تا آنکه امرائے هند رسیدنِ رسد و غله در لشکرِ مرهته بند کردند. لشکریان به گرسنگی گرفتار آمدند و اسپان از نایابیِ کاه و دانه از کار رفتند و در سنه ۱۱۷۴ھ آخر سرانِ مرهته به خاطرِ تباه و پریشانیٔ صورت ترتیبِ افواج و سپاه داده در میدان آمدند. و پے به پیکار افشردند. جنگے آشکار شد که تن[4] ها فواره و جان ها پاره شدند. در عینِ کار زار جنگجو سردار زخم بردار شد. بھاؤ و سواس رائے و[5] عزت راؤ کارِ نمایاں کرده به ضربِ[6] گولۀ توپ جاں سپردند. از افتادنِ چناں سردارانِ لشکر هم پاشید. بسیارے و بیشمارے به تیغِ بے دریغِ دُرانیه به قتل[7] در آمدند. پس دکهنیانِ بے دولت[8] و عماد الملک بے سعادت شکستِ سخت یافته آوارۀ دشتِ ادبار شدند. مال و اسباب را به غارت دادند. الّا ملهار راؤ هولکر و مهاجی سندهیه و سیتل راؤ مع اسباب سلامت بدر رفتند. که ایشان بعد آں اقتدارِ عظیم در هندوستاں پیدا کردند.

امّا غازیانِ لشکرِ اسلام اکثرے را از صمصام گزرانیدند و تا بلدۀ متهرا تعاقب کردند و [بعد] شکستنِ اصنام و قتلِ عام و غارتِ تمام قصبۀ اسلام آباد به دل شاد مراجع[9] به دهلی نمودند.

---

[1] د : "مقاتله". [2] (بان) بمعنی تیرِ مخصوص دکاری. [3] ج : "بجنگِ چپاولی".

[4] ب مزید: "تن ها طیار و جان ها فواره شد". [5] و و ج : "و عزت راؤ". [6] ب : "بصرفِ گوله".

[7] و : "به قتل در آوردند". [8] د : "بند و بست".

[9] کذا فی المجلد ولے "مراجعت به دهلی نمودند" باید.

یورش پنجم

امّا چون اخبارِ وحشت آثارِ فرار آمدنِ جهان خان سردار و شاهزادهٔ عالی مقدار و تصرفِ پنجاب مرهتهٔ تهوّر شعار متواتر رسیدند[۱] - بسا عواطفِ نجیب الدوله پُر وقار و دیگر هوا خواهانِ این دیار گوش گذارِ احمد شاه والیٔ قندهار گردید - تاسّف بسیار کرد - از غایت جمعیت[۲] دین و تعصب مذهب نوبتِ پنجم در اواخر سنه ۱۱۷۳ هجری مطابق سمت ۱۸۱۶ بکرمی مطابق [سنه ۱۷۵۹ عیسوی] از آبِ سنده عبور کرده با فوجِ دریا موج مرهته جهاد از حد زیاد نمود - چنانچه دانا چتیل سر لشکرِ مرهته که نگه بانِ سرحد بود - از کنارِ دریا شکست یافته واپس گردید - و درمیانِ راه منزل به منزل جنگ و جدل با شاهِ کابل ساخته و آهسته آهسته باگذاشته از پنجاب بدر رفت و پائے استقلال در پانی پتّ کرنال افشرد - و عماد الملک غازی الدین ازین واقعهٔ اندوهگین بوده از تردداتِ دیگر دل برداشته در فکرِ خود افتاد و محاصره از لشکرگاهِ نجیب الدوله گذاشته افواجِ مرهته بهادر بیرونِ شهر دهلی و کنارهٔ دریائے جمن و متصلِ کنج پور وغیره جابجا جا بجا مستحکم و مقرر کرده[۴] به ملاقاتِ دانا چتیل وغیره حکّام مرهته که از پنجاب برخاسته بودند قرار رسید صورت حال و مال[۵] را در آئینهٔ خیال تماشا کرده به اجتماعِ لشکرِ سردارانِ مرهته بهادر متوجه گردید - فی الحال لشکرے باجمعیت کمال در پانی پت کرنال برائے[۶] ننگ و شرم فراهم آمد - مثل بسواس رائے پسر مهاراجه باجی راؤ و سردار سدا شیو عرف باهو و جنکو راؤ و صوبه دار هولکر ملهار راؤ و اکهون نامدار و مهاجی سندهیه نامدار و شمشیر بهادر و ابراهیم خان[۷] کارد معه دوازده پلتن و یک هزار و پانصد توپ که گوله اندازانِ آن اکثر اهلِ فرنگ بودند و دوازده هزار راوت و چند هزار پته باز وغیره - جماعاتِ وارد شده جمعیت کردند - و عماد الملک و سورج مل جت[۸] نیز شامل بودند - و شاهِ نصرت دستگاه احمد شاه ملک پنجاب را به تصرف آورده و شاهزادهٔ تیمور و جهان خان سردارِ سرداران را جهتِ انتظام و التیام[۹] ممالک در لاهور مستحکم کرده خود حوالیِ پانی پت کرنال مغربِ[۱۰] خیامِ اقبال گردید - درین ضمن نواب نجیب الدوله امیر الامراء حاضر شده کورنش بجا آورد -

---

[۱] د و ج: "رسیدن". [۲] د و ب: "غایتِ جمعیت". [۳] "سوئم جنگِ پانی پت" بروئے کتبِ تاریخ در ۱۷۶۱ء واقع شده ازین رو ۱۷۵۹ء عیسوی قرینِ حقیقت نے نماید - [۴] ج صفحه ۱۰۶: "به ملاقاتِ دانا چتیل قرار رسید وغیره ...... تا ...... برخاسته بودند" حذف - [۵] کذا فی المجلد وے "تال" باید - [۶] کذا فی المجلد وے "برائے ننگ و شرم" باید -
[۷] د: "کارد معه" حذف - [۸] د و ج صفحه ۱۰۷ و ب: مشکوک - [۹] د: "التیام ممالک" -
[۱۰] ج: "مغربِ خیال" -

مقابله را سرگرم کرد۔ اما چون شرارهٔ زود[1] میر زود فرو بوده۔ رو به فرار نهاد و آوارهٔ دشتِ ادبار گشت۔ نوابِ کامگار ملکِ دوابه را در اختیار آورده بنا بر تقابضِ سرهند و استخلاصِ لاهور حیله[2] و زوربکار مے برد۔ دریں اثناء به دریافتِ اخبار آمدنِ سردارانِ کثیر الاقتدار مرهته صاحبِ وقار در دهلی[3] قوی دل و استظهار یافته به وعدهٔ دادنِ زر استدعائے آنها به طرفِ پنجاب نمود۔ و عماد الملک هم به سرانِ مرهته ایما و اجازت داد۔ که فی الفور لاهور را متقابض بوده تا لبِ آبِ اٹک رسیده چناں سعیٔ موفور نمایند۔ که مردم درّانیه باز ایں روئے آب عبور نه کنند۔ فی الواقع افواجِ بحرِ مواج سردارانِ ذوی الاقتدار جنکوراؤ بهادر۔ بهاؤ بهادر۔ ملهار راؤ و اکهوجی و تکوجی و داناپٹیل وغیره مرهته خیل در خیل نیلِ[4] ایں سمت نموده۔ اولاً عبد الصمد افغان را که از طرفِ شاهِ درّاں در سرهند کلاه در هوائے انداخت۔ رسیده به اندک مقابله اسیر و دستگیر کردند۔ و نواب آدینه بیگ خاں را شاملِ اردوئے خود نموده به تاریخ آخر سنه ۱۱۷۱ هجری مطابق سمت ۱۸۱۲[5] وارد نواحی لاهور شدند۔ سردار جهان خانِ[6] جهاں دیده چل دید۔ که با فوجِ قلیل با حریف هم ردیف نتواں شد۔ شبانگاه شهزاده را همراه گرفته معه فوجِ ولایتی به بهانهٔ شبخون زدن بر غنیم از لاهور برآمده روانهٔ اتکائی[7] پشاور شد و فوجِ مرهته متعاقبِ پاشنه کوب تا لبِ دریائے اٹک رسید۔ چون[8] سیلاب از پنجاب گزشته برلبِ آبِ سند قرار گرفتند۔ داناپٹیل با فوجِ سنگین[9] به سرحد تعین گشت که سنگِ[10] راهِ مخالفاں باشد۔ دریں آواں آدینه بیگ خاں در مقام دوابه جهانِ گزراں را بگزاشت۔ چنانچه اهل کاراں و سرانِ مرهته یک نیم سال حکومتِ پنجاب به صد آب و تاب تا حدِ[11] ملتان و دیره غازی خاں نمودند۔ و رعایا آباد داشته زرِ مال تحصیل با سرع الحال کردند۔ و در سنه ۱۱۷۳ه عماد الملک غازی الدین خاں عالم گیر ثانی را معه نظام الدوله که با نجیب الدوله میلے داشت و مراسلاتِ[12] غائبانه به احمد شاه مے نگاشت به لطائف الحیل به قتل رسانید۔ و شاه عالم که طرفِ بهار بود همان جا جلوس کرد۔

---

[1] و : "زد بیرون". [2] ج : "حیله و زور" حذف۔ [3] ب و ج : "در دهلی" حذف۔ و : "در دهلی چون دل و استظهار". [4] و : "بدل این سمت نموده". [5] و : "۱۸۱۳". [6] ب : "جهان خان". [7] کذا فی الجلد "اتکائی". [8] و : "در پنجاب". ب و ج : "از پنجاب". ج : "در گزشته". و و ب : "گزشته". [9] کذا فی الجلد "تعین گشت" باید۔ [10] ب : "سنگراه" (بدون اضافت)، "سنگِ راه" باید۔

[11] و ب : "تا حد ملتان و دیره غازی خان" حذف

[12] ج : "مراسلاتِ غائبانه به احمد شاه مے نگاشت" حذف

قرب اتصال یافت ۔ به نوازشِ خسروانی مُستمال[1] شُد ۔ و عالم گیر ثانی معه عماد الملک غازی الدین خان وغیره امرائے کلاں نزدیکِ قصبهٔ نریلا نیز به استقبال آمده ملاقات نمود ۔ و شاه بلند اقبال به جاه و جلال داخلِ دار الخلافت بوده[2] به اغوائے زوجهٔ میر منو جمله امرائے دهلی را دستگیر و از خانهٔ قمر الدین خان وغیره امیرانِ کبیر زرِ خطیر تحصیل کرد ۔ اما عماد الملک از میاں گریخته جان و مال سلامت بدر بُرد ۔ و شاه در عرصهٔ چهل صباح دهلی را غارت تمام و قلعهٔ بلبهه گرهه و بلدهٔ متهرا را قتلِ عام و انهدام[3] اصنام کرده به سرِ انتقام آمده ۔ چنانچه دار الخلافت را به اعز الدین عالم گیر ثانی ارزانی نمود ۔ و نظام[4] الدوله خلف قمر الدین خان را به منصب وزارت سر افراز و نواب نجیب الدوله روهیله را بخطابِ امیرالامرائی ممتاز و دیگر امرا را به خلاع نوازش ها فرموده از دهلی لوائے مراجعت افراخت ۔ و عبد الصمد خان محمد زئی را به حکومتِ سرهند و سر افراز خان افغان را به فوج داریِ دوآبه افتخارے داده داخلِ دوابه باری گردید ۔ در سنه ۱۱۷۰ه شاهزادهٔ تیمور را در دار السلطنت لاهور نیابتِ خویش و سردار جهان خان را مقدمة الجیش مقرر نموده در لاهور گزاشت ۔ و شجاع خان صدو زئی ولد زاهد خان سوداگر را که در خدمت حاضر بود ۔ به صوبه داریِ ملتان گزاشته[5] عطفِ عنان سمتِ خراسان فرمود ۔ درین حین عماد الملک اراکینِ دکهن یعنی مرهته هائے صف شکن را بقرار دادن چهارم مد[6] و معاون نموده معه سورج مل جات والئے بهرت[7] گرهه دهلی را محاصر گشت ۔ روز چند نجیب الدوله محصور بود ۔ در جنگ قصور نه کرد ۔ آخر زد و کوفتِ مرهته بهادر را بسر نه برده از دهلی بدر رفت[8] و مقارنِ سهارن پور مستقر گشت ۔ و عماد الملک غازی الدین به فتحِ قرین داخلِ دار الخلافت گشت ۔ و بعد انتظامِ مهام برائے انتقامِ نجیب الدوله روهیله اعلام برافراخت در همین ایام نواب آدینه بیگ عالی مقام که به سرِ کوهستان فرصت را نگراں بود ۔ فرود آمده به سر و سامانِ خود پرداخت ۔ و سامان توپ خانه و موادِ محاربه تیار و لشکرِ سکهاں را به دادنِ نان و لنگر شاملِ کارِ خود نموده ۔ جهتِ تدارکِ مراد[9] خان المخاطب سر افراز خان حاکمِ دوابه متردّد شد ۔ چنانچه حاکمِ مذکور[10] حوالئ جالندهر پا به مقابله افشرده نائرهٔ مجادله و

---

[1] ج: "مشتمال". [2] د: "داخلِ دار السلطنت لاهور گردید بعدهٔ". [3] ج: "از صنم".

[4] ب و ج: "انتظام الدوله". [5] د: "گزشته". [6] د: "مد و معاون".

[7] ج: "والئے بهرت گرهه" حذف. [8] ب: "رفت" حذف. [9] ب: "مراد خان المخاطب" حذف.

[10] ج: "مُتوفّی الیه".

اعز الدین ولد معز الدین جهان دار شاه را ملقب به عالمگیر ثانی نموده ابتدائے سنه ۱۱۶۷ه (برطابق سنه ۱۷۵۴ عیسوی) بر تختِ سلطنت اجلاس داد. در همیں سن و شهور نواب میر منو ناظم لاهور فی الفور به عارضهٔ هیضه به سوادِ مینو شتابان گشت. و چوں[1] مغلانی بیگم زنش بجائش به حکومت برنشست. و نواب آدینه بیگ خاں ناظمِ دوابه و کوهستان مع رائے بسنت رائے کهتری که به مدارالمهامی شامل بود به موجبِ حکمِ حضور شاه[2] نو و تجویز[3] عماد الملک جیله جو جهتِ انتظامِ مهامِ پنجاب مامور گردید. لاکن[4] زوجهٔ میر منو آدینه بیگ را در لاهور دخل نداد. از نفاق و بے اتفاقیٔ هردو ناظم انتظامِ پنجاب خراب گردید. چنانچه رائے سنگه جیون (را) به غرورِ حکومتِ کشمیر و اجتماعِ خزانه و انبوهیٔ مردمِ کثیر در سرش سودائے تسخیرِ ولایتِ پنجاب برخاست[5]. بلا اهمال از پیر پنجال عابر شده بلادِ راجور و پونچه و نوشهره و بهنبر[6] به حوزهٔ تصرف آورد. و ازاں جا پیش آمده قلعهٔ گجرات مورچال بسته افتتاح کرد و از چناب عابر و حصارِ سیالکوت را محاصر شد. ازیں جا به سبب بے تدبیری و خر دماغی که با راجهٔ جموں[7] بے ادبانه نامه نوشت. بے جنگ هزیمت خورده مراجع به کشمیر گردید.

یورش چهارم

باز[8] شاهِ قندهار از شنیدنِ اخبارِ ایں دیار چهارم بار در سنه ۱۱۶۹ه هجری و سمت ۱۸۱۲ بکرمی به جمعیتِ قشونِ[9] ظفر رهنموں بے مزاحمتِ غیرے داخلِ دار السلطنتِ لاهور گردید. آدینه[10] بیگ خاں طرفِ کوهستان گریزاں و مغلانی بیگم بے غم به ملازمت رسیده همراهِ اردوئے معلّٰی ملحق شد. و جماعاتِ سکهاں که در پرگناتِ پنجاب شورش داشتند. متفرق شده به جنگل ها متواری گشتند. پس شاهِ درانی به دولتِ کامرانی سائرِ بلادِ پنجاب و ملتان را زیرِ سایهٔ جهانبانیٔ خود آورده تهانه و حکام جا بجا نشانده با شان و شوکت ازدیاد عزیمتِ شاه جهان آباد کرد. نواب نجیب الدوله روهیله[11] به نسبتِ افغانی از دهلی فراپیش آمده قریبِ کرنال

---

[1] ب ص ۴۴: "چوں میر مومن پسرش خورد تر بود. لهذا مغلانی بیگم ......" و: "میر مومن پسرش خورد تر بود لهذا": حذف

[2] ج: "شاه محمود". [3] ج: "و تجویز عماد الملک جیله جو": حذف. [4] ج ص ۱۱: "از آمدنِ شان زوجهٔ میر منو مکدر خاطر بوده آدینه بیگ را ......" [5] ب: "برخاست". [6] ب: "بهیره". [7] ج: "با راجهٔ جموں اختراع پیدا کرده". [8] ج: "دریں اثنا". [9] ب: "فتون".

[10] ب و ج: عبارت از: "آدینه بیگ خاں طرفِ کوهستان گریزاں .... تا .... شاهِ بلند اقبال به جاه و جلال داخلِ دار الخلافت بوده" حذف کرده.

[11] ب و ج: "روحیله".

یورش سوم

نوبت سیوم احمد شاه با کمالِ عزّ و جاه در سنه ۱۱۶۶ه یک هزار و یک صد و شصت و شش هجری رایاتِ عالیات به صوبهٔ هند افراخت۔ چوں حوالیِ گجرات مخیّم سر اوقاتِ اقبال شد۔ میر مقیم (از) اکابرِ کشمیر بنا بر اخراج و انهدامِ ابوالقاسم وغیره اہلِ کارانِ چغتائیه و استقدامِ حکّامِ دُرّانیه در حضور احمد شاه حاضر شد۔ پادشاه التماسِ او پذیرا کرده عبدالله خان آشنک[1] اقاسی را به حکومتِ کشمیر مرخّص ساخت۔ چنانچه مشارٌ الیه در سنه ۱۱۶۶ه وارد کشمیر بوده مدتِ سه ماه در آں جا ماند۔ و دست به غارتِ مال و اسبابِ چغتائی که از هر جنس ذخیره بود۔ برکشاد۔ و زرِ بسیار از رعایائے شہر و بیرون به نہیب[2] و مطالبه گرفت۔ بعدِ آں یکے از مقربانِ خویش را به نیابتِ خود مقرر نمود۔ و راجه سکھ جیون مہاجن را به صاحب کاری و پیش کاری او مستقل کرده خود روانهٔ حضورِ شاہی گردید۔ یک کرور زرِ[3] نقد ہمراه بُرد۔ چوں نائبِ اقاسی در اجرائے امورِ احکام وقوفے نه داشت۔ راجه سکھ جیون که به زیورِ فہم و فراست آراسته بود به وجهِ احسن کار سر انجام مے نمود۔ بعد انقضائے عرصهٔ یک سال منیبِ خود را جوابِ صاف داده رُخصت نمود۔ و خود در سنه ۱۱۶۷ه یک هزار و یک صد و شصت و هفت هجری کوسِ منی بنواخت۔ و به طورِ خود به حکومتِ کشمیر پرداخت۔ فقط۔

پس تتمّهٔ احوالِ احمد شاه ابدالی بریں منوال است که چوں شاه در سنه ۱۱۶۶ه مذکور از گجرات کوچ کرده نواحیٔ لاہور فرودگاه گردید۔ نواب معین الملک عرف منّو به مقتضائے مصلحتِ وقت به وساطتِ شاه ولی خاں زرِ نذرانهٔ معقول قبول کرده اطاعتِ شاهِ ولایت پذیرفت۔ شاه او را نواخته و خطابِ فرزند و رُستمِ هند بخشیده عازمِ شاه جہاں آباد گشت۔ احمد شاه گورگانی با پادشاهِ دُرّانی تابِ مقاومت[4] باخود ندیده خواہرِ خود را که صبیهٔ محمد شاه پادشاه از بطنِ صاحبهٔ محل ملکهٔ زمانی بود۔ به عقدِ مناکحتِ شاهِ نو وارد در داد۔ ازیں ممرّ احمد شاه دُرّانی اکتفا به ناطه[5] و خویشی کرده و از انتزاعِ دہلی دست باز داشته به مصالحِ واپس به ولایت رفت۔ دریں اثناء عماد الملک که رکنِ دولت بود۔ از احمد شاه والیِ دہلی منحرف به واهمه[7] بوده شاه را گرفتار کرده میل در چشمش کشید۔ چنانچه شاه در ہمیں حالِ تباه وفات یافت۔[8] و

---

[1] کذا فی المجمد۔ [2] د: "نہیب" حذف۔ [3] د: "از نقد"۔ [4] کذا فی المجمد و ے "تابِ مقابله بخود" باید۔
[5] ج: "ناطهٔ خویشی"۔ [6] ج ص ۱۰۹۔ [7] د "به واهمه" حذف کرده۔ [8] د بعد "یک شنبه دهم شعبان سنه ۱۱۶۷ه یک هزار و یک صد و شصت و هفت هجری"، مزید نوشته۔

منصور علی خان بودنِ خود در دہلی صلاحِ وقت نہ دانستہ حسبِ ایمائے بادشاہ بہ طرفِ صوبۂ اودھ رفتہ در بلدۂ لکھنؤ اقامت ورزید۔ چنانچہ ہماں جا (در) ۱۱۶۷ھ یک ہزار و یک صد و شصت و ہفت ہجری وفات یافت۔ شجاع الدولہ پسرش بجائے[1] پدر متمکن شد۔ بعدِ وفاتش آصف الدولہ عرف مرزا مانی کہ در سخاوت لاثانی بودہ۔ در ۱۱۸۹ھ مسند نشینِ وراثتِ[2] پدری گردید۔ بعدِ وفاتش در ۱۲۱۲ھ وزیر علی خان متبنّٰی[3] بر جائے آصف الدولہ بر نشست۔ اما عنقریب سعادت علی خان برادرِ مرزا مرحوم بہ صلاح و اتفاقِ صاحبانِ انگریز بہادر بر وسادۂ[4] حکومت لکھنؤ جلوس نمود۔ و نصفِ حصۂ ملک بہ ملازمانِ کمپنی انگریز بہادر (در) ۱۲۱۶ھ تفویض فرمود۔ بعد ازاں غازی الدین خان حیدر[5] بہ تحریکِ نوابِ گورنر جنرل بہادر در ۱۲۳۳ھ[7] بہ شاہِ دین مخاطب شدہ جلوس بر تختِ سلطنتِ دار الملکِ لکھنؤ نمودہ سکہ و خطبۂ شاہی بنامِ خود رائج[6] کرد۔ بعدِ وفاتش در ۱۲۴۶ھ[8] یک ہزار و یک صد و چہل وشش ہجری نصیر الدین حیدر سلیمان جاہ بجائے پدر مسند گزین شد۔ من بعد در ۱۲۶۳ھ محمد امجد علی خان جلوس بر اورنگِ شاہی نمودہ بہ خطابِ حضرتِ جہاں پناہی مرزا محمد امجد علی شاہ سلطان عالم نام زد گشت۔

یورشِ دوم قصہ کوتاہ ازاں سلسلۂ لاحاصل[9] باز مرتبۂ دوم احمد شاہ دُرِ دُراں بعدِ تصفیۂ ممالکِ خراسان و تصرفِ ہرات[10] و نشاندنِ شاہ رُخ مرزا خلفِ نادر[11] شاہ را بر مسند[12] در مشہد بہ تاریخ ۱۱۶۵ھ یک ہزار و یک صد و شصت و پنج ہجری عازمِ ہندوستان گردید۔ و عزمِ تسخیرِ لاہور مصمم نمود۔ نواب معین الملک رستم ہند رایتِ محاربت مرتفع ساختہ بہ مقابلہ مستعد شد۔ در خلالِ این حال راجہ کوڑا مل بہادر کہ دیوانِ[13] نواب بود۔ از صوبۂ ملتان معہ فوجِ سکھاں کہ ملازمِ رکاب داشت بہ سرعت ہرچہ تمام تر رسیدہ داد لشکرِ فیروزی اثرِ نوابِ والا گوہر بودہ در میدانِ شاہدرہ نوائرِ جنگ را مشتعل ساخت و چناں دادِ مردانگی داد کہ مبارزانِ دُرّاں را پائے اقامت نہ ماند۔ فی الحال مراجعت بہ کابل نمودند۔ لاکن کوڑا مل بہادر از دستِ مردمِ لاہوری[14] لشکرِ خویش۔ تیرِ بندوق بہ سینۂ خود خوردہ قالب رہا کرد و داغِ تاسف بہ دلِ نواب گزاشت۔ فقط

---

[1] ج: حذف عبارت۔ [2] ب: "مسند نشین" حذف۔ [3] د و ب: "متبنہ"۔ ج۔ حذفِ عبارت و لے "متبنّٰی" باید۔ [4] ب: "بروسادہ"۔ ج۔ حذفِ عبارت۔ [5] د و ب: "حیدر"۔ ج: عبارت حذف۔ [6] د و ب: "رائج داد"۔ ج: حذفِ عبارت۔ [7] د: "۱۲۲۶ھ"۔ [8] د: "۱۲۴۳ھ"۔ [9] د و ج: "لاحاصل" حذف۔ [10] ج: "دہرات"۔ [11] د: "بہادر شاہ"۔ [12] ج: "بر مسند" حذف۔ [13] ج: "کہ دیوانِ او بود"۔ [14] ب: "مردم لاہوری"۔

از طرفین ہنگامۂ شور و شین بالائی گرفت۔ و جنگِ توپ و تفنگ شعلہ افروخت۔ راجہ جے سنگہ والیٔ جے پور[1] بہ تیغِ درانیہ جان قربان نمود۔ و ایشری سنگہ پسرش لاشِ پدر گرفتہ مراجع بہ وطن شد۔ و بجائے پدر نشست۔ روز شانزدہم بہ حکمِ قضا علی الصباح قمر الدین خان وزیر کہ[2] ہنوز در خیمہ بود گولۂ جان ستان چوں بلائے ناگہاں در خیمہ در آمدہ کارش تمام کرد خان "ہائے[3]" کردہ جان داد۔ چنانچہ تاریخ او ع

ہائے نواب قمر الدین خاں

گفتہ اند۔ معین الملک عرف میر منو خلف الرشیدش بر سرِ لاشِ پدر آمدہ گریہ[4] و زاری را گرم بازاری داد۔ آخر بہ یاوریٔ یاری و دل دہیٔ شاہزادۂ لائق تاج داری بر اسپِ فتح جنگ سواری کرد۔ و بہ حملہ ہائے مردانہ و ترددِ رستمانہ حریف را از پیش برداشت و بیک رکابیٔ ہمت افاغنۂ درانیہ را شکست داد۔ افغاناں از راہِ ملتان افغان[5] کناں بدر رفتند۔ محمد شاہ از مژدۂ فتح خوش تر بودہ پسر را طلبِ حضور فرمود۔ و معین الملک میر منو را بہ خلعتِ فاخرہ و خطابِ رستمِ ہند نوازش فرمودہ بہ نظامتِ لاہور و ملتان و تعاقب افغاناں [فرمان] در داد۔ میر منو بہ حکمِ مُبرم بہ صوب مامور متردد گردید۔ و شاہ زادہ متوجہِ حضور شد[6]۔ در راہِ دہلی وقائع[7] واقعہ نگار در رسید۔ کہ شاہِ مغفور سفرِ ضرور در پیش کردہ بست و ہفتم ربیع الثانی سنہ۱۱۶۲ھ مطابق سی دیکم جلوسِ خود بہ گل گشتِ ارم قدم نہادہ اند۔ ملک با سریع الحال طے منازل نمودہ وارد[8] شاہ جہان آباد (شد) و جلوس[9] بہ سریرِ سلطنت بہ فرخی و مبارک باد کرد۔ و منصبِ وزارت بہ صفدر جنگ منصور علی خان عنایت فرمود۔ فقط

اما[10] عماد الملک غازی الدین خان بہ حکمت [و] کرپزی پیش آمدہ مدار المہام گشت۔

---

[1] ج: "جے نگر"۔

[2] کذا فی الاصل ولے "وزیر ہنوز در خیمہ بود کہ" باید۔ کاف حرفِ مفاجات را محل ہمیں جا است۔

[3] (ن) ہائے کرد تاسف۔

[4] ج حذف "بہ گریہ ہا کرد و زاری را گرم بازاری داد"۔

[5] کذا فی الاصل ولے فغان بمعنی فریاد باید۔

[6] ج: "اما در راہ دہلی"۔ و ب "اما" حذف۔

[7] ج "قریب دہلی بہ ظہور رسید"۔

[8] ج: "وارد شاہ جہان آباد و جالس بر سریرِ سلطنت بہ فرخندگی و مبارک بادی بودہ"۔

[9] ج: "جالس بر سریرِ سلطنت بہ فرخندگی و مبارک بادی بود"۔

[10] ج: "اما عماد الملک غازی الدین ...... حسبِ ایمائے پادشاہ ...... مرزا مانی کہ در سعادت لاثانی ...... بر وسادۂ حکومتِ لکھنؤ ...... تفویض نمود۔ بعد ازان ...... خطبۂ شاہی بنام خود ...... مرزا احمد علی شاہ سلطان عالم نام زد گشت"۔ ہمگی عبارت را حذف کردہ۔

رسیده پائے قرار گرفت۔ موصّلانِ[۱] احمد خاں که به حکم نادر شاه نزدِ خزانه و حاصلِ مالیه از اطرافِ مامورہ گرفته متوجهِ آستان بوسی بودند۔ درمیانِ راه خبرِ کشته شدنِ شهنشاه شنیده از راه برگشته و شب گیرها زده خزانه را سربمهر پیشِ احمد خاں در قندهار سالماً رسانیدند۔ و با اتّفاق که بادشاه محمد شاه سوغات و خزانه بابت جمیع چهار محالِ پنجاب ارسالِ حسابِ شهنشاه نموده[۲] بودند۔ او هم در کابل بدست احمد خاں در آمد۔ از اجتماعِ[۳] زر و اتفاق و صلاحِ افاغنه همسر از غایتِ سر بلندی و افتخارے در بلدهٔ قندهار کوسِ جهان داری بنواخت[۴]۔ و به اتفاقِ افغانانِ هم قوم و طائفهٔ اوزبک دار الملکِ کابل هم بدست آورده در ازمنهٔ اسعد[۵] به تاریخ سنه ۱۱۶۰ھ یک هزار و یک صد و شصت هجری بر مسندِ شاهی جلوس نموده بسکه و خطبه بنامِ خود زده به احمد شاه دُرِ دُراں نامور گشت چنانچه تاریخِ جلوسِ او "زُرخِ قندهار" قرار داده اند۔ بعد انتظامِ مهامِ کابلستان و پشاور به جمعیتِ دوازده هزار سوارِ جرّار به تاریخ سنه ۱۱۶۱ھ یک هزار یک صد و شصت و یک هجری ارادهٔ صوبهٔ هند نمود و هفت[۶] مرتبه یورش آورد۔

بے تاخت بر هند بهرِ صواب	شده هند از ترکِ تازش خراب

حملهٔ اوّل

چوں مرتبهٔ نخستیں از مقامِ پشاور از گذرِ اٹک بر جسرِ کشتی ها به تاریخ سنه ۱۱۶۱ھ عبور بر روئے آب نمود۔ شاه نواز خاں و خان بهادر مرحوم که حاکمِ لاهور بود۔ عرض داشتے به حضورِ بادشاه محمد شاه جهتِ استدعائے کومک و پناه مرسول نمود۔ چوں از آں طرف امداد نه رسید۔ لاهور گذاشته در شاه جهاں آباد رفت۔ و بلدهٔ لاهور بے جنگ[۷] و شورش منزل گاهِ[۸] احمدشاه گردید۔ اگرچه افاغنه مے خواستند که لاهور را به غارت برند۔ لاکن به حُسنِ سعی امیر توشِ[۹] شهر و صلاح دیوان لکهپت رائے و دیواں صورت سنگه به دادنِ زرِ خطیر و مبلغِ کثیر که به قدر سی لک روپیه زرِ نقد باشد۔ از دست بُرد محفوظ ماند۔ و اماں یافت و ازاں جا شاه دُرِ دُراں با سرو ساماں عازمِ شاه جهاں آباد گشت۔ دراں زماں محمد شاه بیمار بود و احمد شاه خلف الصدقِ خود را که به قولِ نُجبا فتح بنامِ او بود۔ معه لشکرِ گراں و توپ خانهٔ کلاں به مقابلهٔ شاهِ افغاں به طرفِ سرهند نام زد کرد۔ چنانچه

---

[۱] ج: "متوسل"۔ [۲] ب و ج: "نموده بود"۔ [۳] و ب: "اجتماع و اتفاق"۔ [۴] ج: مزید: "بنواخت۔ و قندهار را اشرف البلاد نو بنیاد نهاده پائے تختِ حکومت قرار داد"۔ [۵] ا: "در نامهٔ اسعد"۔ ج: "در نامهٔ اسود"۔

[۶] و: "هشت"۔ [۷] ب و ج: "بے جنگ و شور"۔ [۸] و: "بنگاهِ احمدشاه"۔

[۹] ب و ج: "میر مومن"۔

نیز جمعیت خود را منعقد[1] ساخته به افاغنه مجادله و مقابله کرده و راهِ خود فراخ نموده به طرفِ هرات نهضت نمودند و علی خان را که در هرات بود بادشاه کردند۔ او جمیع شاهزاده ها نصراللّٰه میرزا و رضا قلی میرزا وغیره [را] که بیست نفر بودند به قتل آورده خود نیز از نفاقِ افغان از جان گزشت۔ بعدهٔ شاه رُخ میرزا که باقی بود بر تختِ ایران نشست۔ آخر او را هم نابینا کردند۔ چنانچه وقایعِ آن در تاریخ ایران واقع است۔ اما احمد خان ابدالی عرف صدوزئی[2] بن محمد زمان معه افاغنهٔ همراهی[3] اردوئے خاصِ نادر شاهی را غارت کرده روانهٔ قندهار شدُ۔ پوشیده نماناد۔ که احمد خان بن زمان خان بن عبداللّٰه خان صدوزئی از از قوم افغان است۔ و اقوام افغان از بنی اسرائیل اند که نسب شان به یعقوب بن اسحاق بن ابراهیم مے رسد۔ ازاں جمله قیس عبد الرشید نام در زمانِ پیغمبرِ عربی مسلمان شده ازو سه[4] پسر به وجود آمدند۔ یکے نسترین۔ دوم سترین۔ سوم عرغشت

و از نسترین دو پسر پیدا شدند۔ اول شرف دین ملقب به شرخبون دوم خیرالدین مشهور به خرشبون۔ شرف الدین را پنج پسر بودند۔ شیرانی۔ ترین۔ بیرنج۔ میانه و اوتر۔ و ترین را فرزند به دُعاے خواجه احمد ابدالی چشتیؒ پیدا شدُ۔ ازیں نامش بر ابدال شهرت کرد۔ چنانچه ازیں ابدال دو فرزند باقی ماندند۔ زیرک پنج پاد۔ از زیرک سه پسر بودند۔ پوپل۔ الکو۔ بارک پوپل شش پسر داشت۔ اسمعیل۔ حسن۔ باجی۔ بادو غنغب[5]۔ قلند۔ باجی را پنج فرزند شدند۔ کلانِ همه صدو۔ صالح۔ علی خان۔ مرنگ۔ ادرک۔ از صدو دو پسر بودند۔ یکے خضر۔ دوم کامران۔ خضر خدا اندیش و ریاضت کیش صاحبِ کشف و کرامت بود۔ تمام مردم افاغنه مرید و مطیع او شدند۔ نذر و نیاز به او مے دادند۔ ایں احمد خان درانی از اولادِ همیں خضر بن صدو است۔ که مرشد زادهٔ افاغنه است۔ و اولادِ کامران[6] را کامرا خیل گویند۔ و مے گویند۔ که احمد خان اولاً به زمرهٔ[7] یساولانِ نادر شاه ملازم شد۔ عنقریب روشناسِ بادشاه گشت۔ برائے تحصیلِ خزانهٔ نواحیِ هرات وغیره ممالک مامور مے شدُ۔ به تقدیمِ خدمات مقربِ حضور گردید۔ و صاحبِ دستهٔ سه هزار سوار و سردار کثیرالاقتدار گردید۔ دریں وقت از غارتِ اردوئے نادر جمعیتِ وافر بهم رسانید۔ و در بلده قندهار

---

[1] کذا فی الجلد صحیح "متحد" باید۔ [2] د و ج: "سدو زئی"۔ [3] کذا فی الجلد۔ [4] ب و ج: "سه فرزند"۔

[5] ب، ا: "بادو غنغب"۔ د: "نادو غنغب"۔ [6] د: "کامران کامرا خیل"۔ ج: "اولاد کامران را خیل"۔

[7] ب: "صنمرهٔ یساولان"۔

مزاج شد۔ [1]باز حرکت به ملکِ اُوزبکه و خوارزم نموده کارِ آں جا منتظم نموده۔ بعدهٗ در ۱۱۵۹ھ یک هزار یک صد پنجاه و نُه هجری مزاجِ والا مایل به ظلم و اشتلم گردید۔ حتّے که پسرِ نورِ بصرِ خود را که قرة العینِ سلطنت بود۔ از بصارت نا بصیر و از بینائی بے نصیب[2] گردانید۔ و از غایتِ[3] اندوه و اختلالِ طبع به ضرب و قتلِ بے گناہاں و قطعِ ایادی و اعضائے مقربان و اخذِ جرمانه و تاوان از ملازمان و عُمّال بهر حال خاطر را اشتغال داشت۔ آدم کُشی را شعار[4] و بجان افشاریِ[5] مردمِ افشار، هم قومِ خود لیل و نهار سرو کارش بود۔ ازیں اکثر[6] امرا و مصاحب ها ترکِ اطاعت کرده در ممالک و امکنهٔ خود رفته به تمرّد پرداختند۔ هم چُناں گروهِ اکراد[7] و جیوشاں که از خویشانِ او بودند۔ سر به طُغیاں کشیدند۔ شهنشاه به جلال و جاه جهتِ تنبیه و تادیب و قتلِ آں قومِ غریب از ارضِ فیض حرکت نمود۔ به تاریخِ یازدهم جمادی الثانی ۱۱۶۰ھ یک هزار و یک صد و شصت هجری روزِ شنبه دو فرسخیِ جیوشاں به منزلِ فتح[8] آباد ورود فرمود۔ محمد خان پاچار[9] و موسے[10] بیگ افشار و کوچه بیگ کُرد به صلاحِ محمد قلی خان کشکچی باشی وغیره جماعتِ اکراد[11] اُمرائے افشاریه که به پاسبانی و کشک داری سراچهٔ شاه سرفرازی و افتخارے داشتند۔ نیم شب شبِ یکشنبه داخلِ سرا پرده بوده تیغِ بے دریغ بر او کشیدند۔ و سرِ شاه را از تن جدا ساخته چوں گوئے به میداں انداختند۔ چنانچه ناظم گوید ؎

سرِ شب سرِ قتل و تاراج داشت　　سحر گه نه تن سر نه سر تاج داشت
بیک گردشِ چرخِ نیلوفری　　[12]نه نادر بجا ماند نے نادری

احمد شاه ابدالی

صبح گاهاں ایں خبر منتشر شد۔ اردوئے معلّی بهم بر آمد۔ طائفهٔ افغان و اوزبک به اتفاقِ احمد خان ابدالی که هوا[13] خواه دولتِ نادری بودند۔ پاسِ حقوقِ او مرعی داشته به افشاریاں وغیره جماعتِ مقتولاں[14] آغازِ ستیز کردند افشاریه وغیره

---

[1] و: "از"۔ [2] و: "به بصیرت"۔ [3] و: "عنایتِ اندوه"۔ [4] و: "اشعار"۔ [5] و: "بجان فشانی"۔
[6] و: "کثیر الامرا"۔ [7] و: "گروهِ اکراد"۔ ج۔ "گروهِ اکراد و جیوشاں"۔ مـه "اکراد" جمع کُرد، اهلِ کُردستان مقصود است۔
[8] و: "بنزل"۔ [9] کذا فی الجلد وے قاچار خاندانے در ایران مدتے حکومت کرده، پاچار در لغت نیافته شد۔
[10] و: "موسے نیک"۔ [11] و: "اکراد و افشاریه"۔ ج: "گروهِ اکراد و جیوشاں"۔ [12] و: "نه نادر شاه ماند و نه نادری"۔
ج: "نه نادر بجا ماند و نه نادری"۔ [13] و: "مواخذه"۔
[14] کذا فی الجلد وے "قاتلاں" باید که افشاریاں نادر شاه را قتل کرده بودند۔

رایات پنجاه[1] و هفت روز بود ازان جمله بست و چهار روز در شاه جهان آباد توقف داشتند۔ به تاریخ چهارم محرم سنه ۱۱۵۲ه یک هزار و یک صد و پنجاه و دو هجری بست و یکم جلوس محمد شاهی انتهاض از دهلی فرمودند۔ به تاریخ بست و هفتم صفر رود خانهٔ چناب گذر وزیرآباد مضرب خیام سپهر بنیاد گردید۔ امّا جسرے که بر آب بود۔ در آغاز ایام برسات[7] به شدّت طغیانیٔ آب از هم گسیخت۔ کشتی ها از اطراف به حکم[2] والا جمع (شُد) و افواج قاهره در عرصهٔ چهل روز از رود عبور کرد۔ و به تاریخ هفتم ربیع الثانی ذکریا خان صوبه دار لاهور و ملتان را که در رکابِ فیروزی انتساب بوده خدمات بجائے آورد مُخلّع کرده رخصتِ انصراف دادند۔ و خود بر کشتی نشسته از آبِ چناب گذشتند۔ و به وطن مألوف رفتند۔ جمعے و اکثر مردمِ هندوستان و پنجاب در آمد و رفتِ این شاه جلالت دست[3]گاه نکبت یافته نکبت رفت۔ تاریخ رفتنِ او گفتند۔

[۵۲] "گویند" که در ایام بودنِ نادر شاه به دهلی هر روز محمد شاه بزم نشاط آراسته شهنشاه را به انواع ضیافت ها خوش حال مے ساخت و سائر سرود سازانِ جادو نوائے خود را طلب داشته شاه را به تماشائے آن محظوظ مے داشت۔ ازان جا خوش الحانی و ناز و ادائے دل کشائی و اندازِ مطربه[4] خاص محمد شاه پسند خاطرِ شاهِ والا افتاد و به تغنهٔ او مائل[5] شد۔ به وقتِ نهضت او را به حضور طلب داشته به انعام و اکرام نواخته فرمودند "بگو اے محبوبِ مرغوب درین جا مے مانی یا هم رکاب مے آئی"۔ چون مطربه رغبت به رفتن نداشت این دو بیت به آواز خوش و تغنهٔ دل کش بر خواند۔

من شمعِ جان گدازم تو صبحِ دل کشائی   سوزم گرت نه بینم میرم چو رُخ نمائی
نزدیک این چنینم دُور آن چنان که گفتم   نے تابِ وصل دارم نے طاقتِ جُدائی

این ادائش به غایت دلِ شاه را گرفت و مطلق العنان ساخت که هر جا مرضیٔ تو باشد باش۔ پس بادشاه نادر شاه دیگر طوائفِ اهلِ غنا که استادِ وقت بودند۔ و اهلِ صنائع هر کار خانه از هندوستان جهتِ تعلیمِ سکنهٔ ولایت هم رکاب گرفته عطفِ عنان جانبِ خراسان فرمود۔

مراجعتِ نادر شاه

درآن حدود رفته اوّلاً انتظام ممالکِ پشاور و تپه[6] گروهِ یوسف زئی کرده و کابلستان و بلوچستان و نواحی تهته را خوب مطیع نموده به وطنِ قدیم

---

[1] د: "پنجاه و شصت"۔ [2] ب: "بحکم والا"۔ د: "والا" حذف۔ [3] د: "و تخت گاه"۔ [4] د: "انداز نظریه"۔ [5] د: "به اهل شهر"۔ [6] ج: "تنبه"۔ [7] (زبان) موسم باران و برشکال۔

نصراللّٰه میرزا نسبت کرده تهیّهٔ اسبابِ سُور و آرائشِ بزمِ سُرُور آغاز نمود ـ تا هفته جشن را تازه بهارے و هر روز چون نو روز از سماع و سرودِ گل عذاران بزم را گلزارے می داشتند ـ شب ها تماشائے چراغان بر کنارهٔ رودِ جمنا محاذیِ[1] دیوان خانهٔ خاص رشکِ افزائے روشنیِ روز و روز ها جنگِ فیلانِ بدمست و کرگدن[2] هائے نادره هیئت چشمانِ تماشائیان را حیرت افزا بود پس شبِ دو شنبه بست و ششم شهزادهٔ والا گوهر را به خفتانِ[3] مروارید و دُر و لباسِ مکلّف و زیوراتِ پر تکلّف مزیّن ساخته و بر اسپ مرصّع ستام سواری داده اندرونِ محل[4] آوردند ـ و خطبهٔ ازدواجِ[5] سعدین و مقارنهٔ نیّرین خواندند ـ و چندان زر و جواهر و ظروفِ سیمین و زرین و حُلیاتِ مرصّع به جواهرِ[6] ثمین و نفائسِ اشیاء و الماس هائے بے بها مثلِ کوهِ نور و غیره لعل هائے مشهور که محاسبان از شمارِ آن به عجز اقرار کردند ـ به خزانهٔ شهنشاه رسانیدند ـ ازاں جمله تختِ طاؤس بوُد که کنوزِ کیکاؤس و خزائنِ دقیانوسی به رُو نمائیِ او ارزش ندارند ـ چنانچه مبلغ دو کرور روپیه صرفِ اُجرتِ مرمّت و ترمیمِ او شده بود تا به قیمتِ آن چه رسد ـ و آنچه امراء و خواتینِ[7] هندوستان به رسمِ نذرات هدیهٔ بارگاهِ شاهی کردند ـ از تعدادِ آن خردِ محاسبش[8] به عجز مُعترِف گردد ـ امّا نقد بدونِ اسباب و نذرات شانزده کرور روپیه به قلم آمد ـ به جلدوئیِ آن شهنشاه نیز غرّهٔ محرم همگی امراء و خواتینِ دولتِ گورگانیه را خلاعِ فاخره و شمشیر و کاردِ مرصّع و اسپانِ تازی عنایت فرمود ـ و مجلسِ خُسروانی و بزمِ سلیمانی آراسته تارکِ مبارکِ حضرتِ محمد شاه را به دستِ خود به افسرِ سلطنت سربلند و به تفقّدات خاص بهره مند کردند ـ و جمدهر[9] و شمشیرِ مرصّع زیبِ کمرِ او فرمودند ـ بر دوشِ او را به جواهرِ گران بها چنانچه معتادِ سلاطین است زینت بخشیدند ـ و تاج و نگینِ پادشاهیِ هندوستان کما کانَ به حضرتش تفویض کردند ـ و حدودینِ هندوستان و خُراسان دریائے اتک و دو آبِ سند ساگر قرار یافت ـ و عهد نامهٔ آن طرفِ سند که ولایتِ کابل و غزنین و بلوچستان وغیره باشد ـ خود حضرتِ محمد شاه به مواهیرِ[10] نشانِ هندوستان نوشته در حضور گذرانید ـ پذیرفته ـ آن حدود را داخلِ ممالکِ محروسه کردند ـ همگی[11] ایام از ابتدائے آغازِ محاربات الیٰ نهضتِ

---

[1] ا: "مجازی". [2] ا: "کرگدن" را حذف. [3] ب: "خفتانِ مروارید". نیز "مکلّل" بجائے مکلّف.

[4] ج: "محال". [5] ج: "خلیهٔ ازدواجِ نیّرین و مقارنِ سعدین". ب: "مقارنه". ا: "مقاربه".

[6] "به جواهر سیمین". [7] ا: "قوانین". [8] کذا فی الجمیع. [9] ا و ب: "جوهر". ا و ب: "جوهر و شمشیرِ مرصع".

[10] کذا فی الجمیع ـ جمع الجمع از مُهر ـ وے مُهر لفظ فارسی را به قاعدهٔ قواعدِ عربی جمع نباید گردانید. وے کاسب خود واقف نیستی باید.

[11] ا و ب: "همگی و تمامی". ج: "همگی تمامی".

قتل عام دہلی

شب ہماں روز کہ شہنشاہ منزلِ شاہِ ثریا جاہ را بہ قدوم سعادت لزوم رشک بیت الشرفِ آفتاب ساختہ بود. فلک دو رنگ عجب فتنہ برپا کرد و طرفہ بازی برانگیخت در شب شنبہ دہم ماہِ ذی الحجہ بدونِ آں کہ از جانبِ محمد شاہ اشارہ یا از طرفِ امیرے تحریک[1] واقع شود. بعضے لچہ[2] ہائے دہلوی و بانکاہائے ایں بلدہ نوعے[3] نوئے مخالف انگیختہ دست درازی بہ اردوئے معلّٰی شاہنشاہی نمودند. اکثر سپاہی و لشکرِ شاہی را کہ در شہر نزول داشتند. بے محابا کشتند. مال و اثقال بہ غارت برداشتند. و سرِ پنجۂ دلیری را بخونِ ہماں کشتی رنگین کردند[4]. غازیانِ لشکرِ شاہی بدونِ حکمِ قضا توأم جرأت نہ کردہ شب را چوں دیدۂ انجم بیدار بہ مکان و دیرۂ خود بر قرار و خبردار ماندند. ہنگام طلوع آفتاب خدیوِ عالم چوں خسروِ انجم بر اشہبِ گردوں خرام سوار[5] و خنجر گذارانِ نیزہ دار و بہرام صولتانِ کیواں آثار ہالہ دار (پا)[6] بہ رکابِ ہلال نمودار جلو دار آمدہ مسجدِ میانِ بازار را بہ قدوم رشکِ گلزار کردند.

بعد تحقیقاتِ حرکاتِ شنیعہ از محلہ ہائے کہ ایں بلا[7] برخاستہ بود. حکمِ نادر بہ قتلِ اوباشانِ خود سر و مردم سکناتِ محلہ ہائے شہر بہ صدور پیوست. چنانچہ روز یک شنبہ یازدہم ذی الحجہ ۱۱۵۱ھ یک ہزار و یک صد و پنجاہ و یک ہجری از وقتِ ظہورِ نیّرِ اعظم تا زمان غروب شہر را قتلِ عام و بلدہ را غارتِ تمام کردند. دُود از نہاد و گرد از بنیادِ در و دیوار برآمد. و تمام مردم تباہ و محلہ ہا خاک سیاہ گردیدند. از دروازۂ اجمیری الیٰ مسجد جامع چند محلہ عرضۂ[8] شمشیر شدند. قریب سی ہزار تن از صغیر و کبیر بہ غضبِ پادشاہی[9] کہ نمونہ قہرِ الٰہی است بہ قتل[10] در آمدند و اکثرے اسیر شدند. بارے بہ آبیاریٔ سفارشِ بادشاہ محمد شاہ و عمدۃ الامرائے نظام الملک آتشِ غضبِ سلطانی منطفی و تیغِ خوں ریز در غلاف مختفی گشت از ایں جا تاریخ آمدنِ نادر شاہ را ظلم عام گفتہ اند. فرد ـــ

شاہِ ایران را[11] کجا طاقت نبرد ہند بود * ۱۱۵۱ زشتئ اعمالِ مردم صورتِ نادر گرفت

چوں ہموں[12] روز بہ سفارشِ شاہ والا جاہ اساری[13] نیز خلاص و تخلیص و بہ اولیائے ایشاں تسلیم شدند. پس بعد شاہ بہ طوع و رغبتِ خود مخدرۂ سراپردۂ[14] گورگانیاں را با شہزادہ

---

[1] و: "متحرک". [2] "لچہ و بانکا (ہ ن) یعنی اوباش و شیطان دلیر. [3] و: "نوعے" ب و ج: "نوائے نمائے".
[4] ج صفحہ ۳۴ مزید: "بلکہ فیل خانہ را متصرف شدند و فیل بانان را ہلاک کردند." [5] و: "خنجر گذاران".
[6] و: "الہ دار پرکاب اہلال". "ہالہ دار پا برکاب ہلال" باید. [7] و: "بلا" حذف. [8] کذا فی المجلد ہے "عرضہ" باید و: "در" زاید. [9] و: "غضبِ نادرشاہی". [10] و ج: "بہ قتل و اکثرے". [11] کذا فی المجلد ہے "تاب" باید تا مصرعہ موزوں شود. [12] و: "ہمیں روز".
[13] ج: "اسارون". [14] ب: "سراپا پردہ".

خود را حکم حمله و یورش نه داد۔ لشکریانِ ایران از چهار طرف محاصره از دورِ دائرهٔ هندیان را محصور نموده به انسدادِ راهِ آمد و رفت پرداختند۔

چون محمد شاه کار به اضطراب دید۔ و خاطرِ بے قرار نوشتهٔ شاه را که از لاهور مرسول بود وثیقهٔ شفاعت و وسیلهٔ اعتذار ساخته روزِ سوم خلعِ سلطنت از خود کرده و افسرِ شهریاری از سر بدر نموده[1] با خاصهٔ امرا و مقربانِ درگاه واردِ بارگاهِ شهنشاه گردید۔ از جانبِ حضرتِ عالی قدرت شهزادهٔ نصرالله میرزا به استقبالِ بادشاهِ فرخنده خصال شتافته ره نمائے خیمهٔ مقصود گشت۔ هنگامِ رسیدن به پیش گاهِ خود نادر شاه تا بیرونِ خیمه برآمده بغل گیری فرمودند۔ به اعزاز و اکرام از روئے تلطف دستِ آن حضرت را گرفته به مسندِ همایون نشاندند۔ و تا چاشتِ آن روز ضیافت ها[2] که لائقِ چنان مهمان بود[3] به عمل آوردند۔ و بعد از ظهر مرخص کردند۔ روزِ ثانی محمد شاه از جائے خود کوچ کرده در حوالیِ معسکرِ نصرت مآثر خیام خود را برپا کردند۔ و از جانبِ شهنشاه عبد الباقی خان با جمعے مأمور گردید۔ که همراهیِ رکاب بادشاهِ عالی جاه[4] داشته به لوازمِ مهمان داری و شرائطِ خدمت گاری پردازند۔ من بعد روزِ سه شنبه جانبِ شاه جهان آباد نهضت فرما شدند۔ به روزِ چهار شنبه هفتم ماهِ ذی الحجه باغِ شعلهٔ ماه منظر[5] کوکبهٔ عز و جاه گشت۔ دو روز دران جا توقف داشتند۔ و محمد شاه برائے تدارکِ لوازمِ مهمانی مرخص شده پیشتر روانهٔ شهر بوده لوازمِ ضیافت را ترتیب داد۔ و حضرتِ شهنشاه روزِ جمعه نهم ماه از باغِ مذکور سوار و با کرّ و فرِ بسیار داخلِ قلعهٔ مبارکِ بادشاهی گردیدند۔ از روئے مهربانی به محمد شاه فرمودند۔ موافقِ عهدے که روزِ اوّل قرار یافته سلطنتِ هندوستان باز به جناب بادشاه[6] تعلق دارد۔ حضرت محمد شاه مراسمِ تکریم و تعظیم به تقدیم رسانیده به شکرانهٔ این عاطفت که تاج بخشی را علاوه جان بخشی یافت۔ تمام جواهرخانه و اثاثهٔ سلطنت را به تفصیلِ طریقِ پیش کش از نظر گزرانید۔ قدرے ازان جواهرِ نفیسه به استبداد[7] و التجائے بارهائے محمد شاه پذیرفتند[8]۔ دیگر همه را به شاه باز عطا نمودند۔

---

[1] ج ص۹۹: "از سر بدر کرده"۔ [2] کذا فی الجلد دے "ضیافت هائے که" باید۔ [3] کذا فی الجلد دے "تواند بود" باید۔

[4] ب و ج: "والا جاه"۔ [5] ج ص۹۹: "منظر"۔ [6] ز: "به جناب نادر شاه"۔ ب: "باز به جناب بادشاه"

[7] کذا فی الجلد دے بجائے "استبداد" "اصرار" مناسب تر است۔

[8] کذا فی الجلد دے "پذیرفتند" به ذال معجمه باید۔

و سعادت خان میرِ آتش معه توپ خانه[1] و اعراب و آتش خانهٔ خانه خراب تعاقب به پشت گرمی و اعانت او پائے فشرد ۔ و شهنشاه نادر که آرزومند[2] چنیں ملاقات بود فی الفور جمعے را به صیانت اردوئے خود مقرر (کرد) و خود را به زره[3] و مغفر آراسته و قول و قلب را به شاهزاده نصرالله میرزا قرار داده با فوجِ سنگین و مبارزانِ عرصهٔ کیں متوجهِ میدان نبرد و عازمِ معرکهٔ ناورد گردید و شعلهٔ جنگ را به آئینے بالائی داد که بهرام بر طاقِ رواقِ فلک به احتراق افتاد ۔ و مقابلِ کوکبهٔ والئ ایران صمصام الدوله خان دوران سپاه سالارِ هندوستان در عرصهٔ میدان عصیان آمده چناں پیکارِ نمایاں به میاں آورد ۔ که یلانِ ترک حیران و سوارانِ نادرهٔ زمان از معرکه عطفِ عناں نمودند ۔ قضا را دریں اثنا گولهٔ توپ بقولے از جانبِ ضرب زنانِ[4] خطا اندازِ سعادت خان یا از حکم[5] اندازانِ مبارزانِ ایران بر رانِ امیر کبیر خان دوران که مدار[6] علیه هندوستان بود ۔ فرا رسید و زخم بردار گشت ۔ چنانچه روزِ دیگر به هماں زخم کاری شهادت یافت و سعادت نیز از لشکرِ سعادت خان هماں روز روئے بر تافت ۔ و لشکریانِ او پا سوئے گریز[7] برداشتند و خود سعادت خان معه نیاز احمد برادر زاده که در حودج[8] فیل سوار بود معه اقربا و اتباع زنده گرفتار شدٔ و عاشور خان پسرِ خان دوران نیز به اسار در آمد ۔ و یک پسرِ کلانِ خان مرحوم معه مظفر خان برادرش در جنگ به نام آوری مقتول و شهید شدند ۔ مختصر که قریبِ صد نفر از امرائے لشکر معه پنجاه هزار تن لشکرئ مباذر[9] خصوص اصلے خان سردارِ خاصِ بادشاهی و شب مراد خان افغان و یادگار خان و اشرف خان و اعتبار خان و شه داد خان و عاقل بیگ خان و علی حامد خان وغیره که امرائے کلاں بودند عرضهٔ[10] شمشیرِ جاں ستاں گشتند ۔ و جمعے کثیر اسیرِ اعدا شدند ۔ و غارت خزائن و فیلان و اسباب و رخوت[11] ایشاں را شمارے نه ۔ که متجاوز البیان است ۔ پس محمد شاه بادشاه غازی و نظام الملک و قمرالدین وزیرِ اعظم که قریبِ اردوئے خود تسویهٔ صفوف از اعتلائے اعلامِ صولت داشتند ۔ به معسکرِ خویش باز گشتند ۔ و مورچال و خندق گردِ خود داده و توپ خانه به استحکام برچیده، متحصّن در دائرهٔ دولت شدند ۔ نادر شاهِ کار آگاه نگاه به استقامتِ ایشاں کرده سپاه

---

[1] ب: "آتش خانهٔ خانه خراب". و ج: فقط یک مرتبه "خانه" نوشته. [2] و: "آرزوے مند". [3] و: "بر زره".
[4] ب: "بزناں". [5] ب: "حکم اندازاں". و ج: "مبارزاں". ولے ایں ترکیب "مبارزانِ حکم اندازانِ ایران" باید.
[6] ج: "مدار الیه". [7] ب و ج: "برداشت". [8] کذا فی الجلد ولے "هودج" به ہائے هوز باید. [9] کذا فی الجلد
"مباذر ومباذرت" ولے "مبارز و مبارزت" باید (به زائے معجمه) [10] و: "عرصه". ج: "عرصه".
[11] کذا فی الجلد ولے "رخوت" باید.

که علی مردان خان آن را به شاه جهان آباد جاری کرده سنگر زده و توپ خانه را محیط اردوی خود ساخته به عزم مقابله توقف دارد ۔ نادر شاه والا جاه شش هزار نفر از سپاه کینه خواه به قراولی تعیین فرمود ۔ که تا حوالی[1] اردوی محمد شاه تاخته و دست بُردی ساخته تحقیق[2] نموده چگونگی را به عرض رسانند ۔ متعاقب از سرهند یوم سه شنبه هشتم ذی قعد حرکت و چهارشنبه نهم آن در قصبه انباله و روز پنج شنبه دهم آن ماه به منزل شاه آباد وارد شدند ۔ قراولان در همان شب پنج شنبه به حوالیٔ اردوی محمد شاهی رسیده موافق کیش سپاه گری در گوشه کمین زده از سر توپ خانهٔ او جمعی را قتل و چند نفر را دست گیر کرده به سرای اعظم آباد هشت کروهی تهانیسر برگشته توقف نمودند ۔ و شب یازدهم دوشنبه چند[3] نفر از قراولان[4] و اردو گرفتاران را به حضور حاضر آوردند ۔ تحقیقات کما حقهٔ زبانی ایشان به ظهور پیوست ۔ روز دوشنبه چهاردهم شهر مذکور قبل از طلوع فجر از منزل مذبور[5] حرکت (کرده) وارد کنارهٔ رود خانهٔ فیض[6] گشتند ۔ و دو فرسخی از اردوی محمد شاه مکانی[7] هموار و مسطح دیده خیام فلک احتشام را[8] افراختند ۔ و خود بدولت[9] سر سواری با چند نفر کاری حوالیٔ معسکر محمد شاه باد پایان جهان نورد را صبا رفتار ساختند[10] ۔ و به لشکر گاه و به توپ خانهٔ ایشان نظر تحقیق انداخته به خیمهٔ دولت فرود آمدند ۔

هنگام شام خبر معتبر در رسید ۔ که برهان الملک سعادت خان که اعظم امرای هندوستان است با توپ های کلان و سی هزار قشون پُرتوان به استعداد تمام به عزم امداد و اعانت محمد شاه ولی نعمت خود وارد پانی پت شده ۔ فی الفور سپاه نادره به مقابلهٔ او مهیا شد ۔ چنانچه صبح حضرت محمد شاه نیز مع نظام الملک که صاحب هفت[11] صوبهٔ مملکت دکن و اعظم امرای دولت بود و قمرالدین خان وزیر الممالک وغیره دلاوران زبردست و فیلان مست و توپ خانه و مواد آتش خانه بیرون آمده تسویهٔ صفوف و ترتیب ارباب سیوف نمود[12] ۔ اولاً امیرالامرا میر بخشی صمصام الدوله خان دوران بهادر سپه سالار هندوستان مع فوج شاهی و جمعی از خوانین عمدهٔ درگاهی با توپ خانهٔ سنگین و احتشام رنگین پای سبقت بر آورده به مجادله و مقابله عزیمت نمود ۔

---

[1] و : "حالی" ۔ [2] ب و ج : "تحقیق احوالش" ۔ [3] و : "دو شنبه نفر از قراولان" ۔ ج ۔ "دوشنبه چند نفر قراولان" ۔
[4] کذا فی الجلد و "واو" میان قراولان و اردو گرفتاران زاید ۔ [5] کذا فی الجلد و "مزبور" برای سجع باید ۔
[6] ب : "زمین" ۔ [7] کذا فی الجلد و "مقام" باید ۔ [8] کذا فی الجلد و "را" زاید ۔ [9] ج : "خود بذات" ۔
[10] ب و ج : "ساخته" ۔ [11] ج : "صاحب نهضت" ۔
[12] کذا فی الجلد و "نمودند" باید ۔

پائے استقامت به استعداد داشت[1] هنگام عبور با لشکرِ منصور[2] به جنگ لا قصور پرداخت۔ قراولانِ موکبِ شاهِ ایران به مدافعتِ ایشان پرداخته به صد آب و تاب پایاب از آبِ چناب گذشتند۔ و اردوے معلّٰی روزِ دوم نیز از منزلِ کنباله کوچ و از دریا عبور و کوچا کوچ در حوالیٔ لاهور باغِ شعله[3] ماه (را) مخیّمِ خرگاه ثریّا جاه کردند۔

نوّاب ذکریا خان بهادر مشهور معارضهٔ خود با فوجِ منصور از[4] عقل دُور دانسته به صلاح[5] نوّاب نمائے دیوان لکپت رائے و دیگر ندمائے خرد پیرا صلاح در مصالح دیده کفایت خان وکیل را به طلب امان به دربارِ عزّ و شان روان فرستاد و خود نیز روزِ دیگر به درِ آستانِ فلک بنیان فائز گشته بست لک روپیه و چند زنجیرِ فیلِ کوه تمثیل بانفائس و هدایاے لائقه به رسمِ پیش کش از نظرِ انور گذرانید۔ و لوازمِ اطاعت و انقیاد به تقدیم رسانید۔ چنانچه خلاعِ فاخرهٔ خسروانه و اسپِ تازی نژاد با ساختِ زرین و کمر و خنجر و شمشیرِ مرصّع به او عنایت و ایالتِ لاهور بدستور به او محوّل و موکّل گشت۔ و ناصر خان صوبه دارِ کابل را که از جملهٔ گرفتاران در رکاب بود۔ نوازش نموده به صوبه داریٔ ولایت مذکور مقرر و میسور[6] و به حفاظتِ طُرق و معبر و ضبطِ کشتی هاے پنجاب مامور فرمودند۔ که مردمِ متردّدین و آیندگانِ اردوے معلّٰی را به سهولت سالماً روانه مے کرده باشند۔ و حینے[7] که از ممالکِ پنجاب دل جمعی[8] والا جناب گردید۔ ارادهٔ دهلی در پیش کردند۔

درین ضمن اخبار آمد که حضرت محمد شاه بادشاه به جمع آوریٔ سپاه به عزمِ مقابلهٔ[9] موکبِ شاه بے غائلهٔ[10] اشتباه مهیاست۔ از لاهور مراسله نگارش پذیرفت که چون آن جناب را اعیانِ دولت بر این حد رسانیده۔ البته به ملاحظهٔ حقوقِ نسبتِ[11] ترکمانیه که فی مابین متحقق[12] است بعد جنگ و خود[13] آزمائی هرگاه عفوے دربارهٔ ایشان التماس خواهند نمود مقرونِ قبول خواهد بود۔ فقط

و خود بدولت روزِ جمعه بست و ششم ماهِ شوال از لاهور نهضت فرما شدند۔ در مقامِ سرهند به سرحدِ تحقیق پیوست۔ که شاهِ هند با سی صد هزار مردم و دو هزار فیلِ جنگی و سه هزار عزادهٔ[14] توپِ کلان و اژدر دهان به ارادهٔ جنگ و جدال واردِ حدودِ کرنال و بر آبِ رود خانهٔ فیض

---

[1] و: "یافت"۔ [2] ج ص۹۳: "منصور به شورو شر پرداخت"۔ [3] و: "شعله و ماه و انجم"۔ ج: "باغ شعله ماه را مخیم"۔
[4] و: "از عقل دور" حذف۔ [5] و: "اصلاح"۔ [6] ب: "منستور"۔ [7] و: "حنے که"۔
[8] ب ص۳۹: "وجمعی"۔ [9] ب: "بمقابله"۔ [10] ج ص۹۳: "بے غائله"۔ [11] و: "نسبت ترکمانیه" حذف۔
[12] و: "مستحق"۔ [13] و: "خود آزمائی هرگاه" حذف۔ [14] ب: "غراده"۔

بر افراخت. از صولت و حشمتِ سیاستِ او اکثر خلائق گریخته به دامنِ کوه‌ها[1] رفتند. و بعضے به موجب حکم و صدورِ رقمِ قضا[2] شیم در مساکن و اماکن[3] بوده به امان و امن محفوظ ماندند. چنانچه رقمِ قضا شیم از مقامِ رهتاس بنام بهوانی داس رئیسِ[4] قصبهٔ گجرات صدور یافت. به موجبِ[5] آں قصبه و شهر محفوظ ماند.

رقم آں که حاکم[6] و اعزهٔ بهوانی داس وغیره اهالی و اعیان سکنه و متوطن قصبهٔ گجرات و توابع به مراحمِ بادشاهانه مستظهر بوده. بدانند که به تائیداتِ شهنشاه ازلی و مالکِ الملکِ لم یزلی[7] آفتابِ عالم تاب ایں دولتِ نادرهٔ خدا داد را جهان افروزی و اقبالِ گیتی کشائے خاقانی را چیره دستی و فیروزی میسّر و روزی گشته. لطفِ عاجز نواز و قهرِ دشمن گدازِ سلطانی بر مزاجِ دولت خواه و بر امزجه[8] اعدا خاصیتِ نوش و نیش دارد و جاے او از عدم بیش نباشد. مے باید که چوں به مضمونِ رقمِ اشرف و اعلیٰ مطلع گردند. عنایاتِ خدیوانه را شاملِ حالِ کافهٔ عالمین و جمهور منتشبانِ[9] ایں دولتِ ابد قریں دانسته از روئے خاطر جمعی و اطمینان در مهاد مکانِ خود ها آسائش گزیں و در مهاد امان و امن سایه نشیں باشند. و خود را از دغدغه و تشویش دور و محفوظ از غبن و نتور و مصئون از تعریض و ایذائے شهنشاهِ منصور دانند. اگر کسے[10] از ایشان از استظلالِ همائے همایوں و چترِ فلک سایهٔ خاقانی و سایهٔ قصرِ بے قصور ایں دولت ربانی دوری نماید. از تابشِ آفتابِ حوادث بر کراں نبوده همان وقت به بهشتا[11] بے اثر و نخلِ ندامت بے ثمر تواند بود. درین باب قدغن لازم دانسته در عهده شناسند. تحریر فی التاریخ ثانی شهر شعبان[12] المعظم سنه ۱۱۵۱ هجری نبوی.

اگرچه[13] از همیں مقام رقمِ امانِ شهر لاهور و ملتان نیز مشعر به تسلّی و اطمینان بنامِ نواب ذکریا خاں خلف الصدق سیف الدوله عبد الصمد خاں مغفور شرفِ صدور یافت. امّا چوں امیرے[14] از هند قلندر خاں با شش هزار سوار جرّار از طرفِ دهلی آمده ازاں طرفِ آب وزیر آباد

---

[1] ب صـ۳۳: «دامن کوهسار». ج: «بدامن کوه‌ها رفت». [2] ب و ج: «قضا شیم» حذف. [3] ا و ب: «در مساکن و اماکن» حذف.

[4] ج: «مقام گجرات». [5] ب و ج: «ازیں موجب». [6] ب: «حکم». [7] و: «لم یزلی».

[8] ب: «برامزجش خاصیت نوش و نیش دارد». ج: «برامزجس خاصیت نوش پیش دارد». و عبارت از نیش نباشد. جملهٔ برامزجش نوشته مے» بجاے «برامزجش» «برامزجهٔ اعدا» باید که لطف برائے دولت خواه نوش است و قهر برائے اعدا نیش» عین مناسب و مرتب است.

[9] و: «منتشیان». [10] ک و ج صـ۹۳: «هرکه از ایشان». [11] ا: «بے سر». ج: «بے سمر».

[12] ج: «شعبان المعظم». [13] ب: «او» حذف. [14] ب: «امیر».

ماه انتظار کشیدنِ جوابِ نامه و سفیر که به طرفِ محمد شاه برائے فرستادنِ افغانانِ گریخته از قندهار [ارسال[1] کرده بود] عزیمتِ هندوستان نمود۔ گویند که نادر شاه بن امام علی بیگ[2] از قوم قرخلو است و قرخلو از افشار و از خلش ترکمان اند۔ و مسکنِ قدیمِ اسلاف او ترکستان بوده در آوانِ استیلائے شاه اسمعیل صفوی آبا و اجدادش در ولایتِ خراسان فائز بوده[3][4] در قلعهٔ اتخرد درد جرد و باورد توطّن گزیدند۔ پدرش زمیندارانه مے گزرانید۔ در ۱۱۰۰ه یک هزار و یک صدی هجری او را پسرے آمد۔ به ندرقلی[5] موسوم نمود۔ چون به سِن پانزده سالگی رسید کارهائے نادر ازو به ظهور پیوست۔ و به رسمِ نادر قلی مشهور گردید۔

در اندک[6] ایام به ارادهٔ قادرِ قدیر و یاوریِ همت[7] طائفهٔ افشار واکر او را رفیق و یاور نموده قلعهٔ قلات که حصنے ست حصین و قلعه ایست خدا آفرین سعر خطه و سحرو[8] و مورد به تصرف آورده مسکن و ماوائے خود قرارداد[9] و چندگاه در حضورِ شاه طهماس بادشاهِ ایران خدمت هائے نمایان بجا آورده به مرتبهٔ امارت رسید۔ و بعد ازاں در ۱۱۳۱ه یک هزار و یک صد و سی و یک هجری رایتِ جهان گیری بر افراخته بنامِ نادر شاه مخاطب شد۔ و اکثر مقامات[10] به تسخیر آورده۔ چنانچه در ۱۱۳۴ه تبریز را گرفت و ایران را دار السلطنتِ قرار داد و روم نیز محکوم نمود۔ و ازاں جا به طرفِ قندهار و کابل عطفِ عنان فرمود۔ و در ۱۱۵۱ه یک هزار و یک صد پنجاه و یک هجری و بستم جلوسِ محمد شاهی رایتِ عزیمت بجانبِ هندوستان افراشت نواب ناصرخان[11] ناظمِ کابل که در پشاور اقامت داشت از هیبتِ نادر شاه به ایمائے نظام الملک ملک را گذاشته این طرفِ اتک رسیده وقفه نمود۔ هرگاه شاهِ ثریا جاه در منزلِ پشاور مخیمِ سرادقاتِ اقبال شده داعیهٔ عبور از دریائے سندهه در پیش نمود۔ احدے را از امرائے هندراپاره[12] نه شد که سدِ راه گردد۔ و ناصرخان دست گیر شد و قلعهٔ اتک بنارس به تسخیر در آمد۔ و شاهِ فلک بارگاه بے وسوسه در سرزمینِ پنجاب خرگاه با عزّ و جاه

---

[1] اضافه "ارسال کرده بود"۔ ناگزیر معنی جائے در کشیده نیز انتظار کشیدن باید۔ ب و ج: "بدست آورده ...... تا ...... عزیمت هندوستان نمود"۔ حذف۔ [2] ب و ج: "بن امام علی بیگ" حذف۔ [3] ب: "فائز بوده توطن گزیدند"۔ د و ج حذف کرده۔ [4] ج: "فائز شده"۔ [5] ب و ج: "نذر قلی"۔ [6] ج: "بعد ایام"۔ "قلعهٔ کلان" بجائے "قلعهٔ قلات"۔ [7] د: "بهشت"۔

[8] ب: "سعر خطهٔ سحرو را مورد"۔ ج: "سعر خطهٔ استجر دیبور" و لے سابقاً "قلعهٔ استجر و درد جرد و باورد" نگارش یافته

[9] ج: "چندین در حضورِ شاه طهماس والیٔ ایران بوده بدرجهٔ اعلیٰ رسید"۔ [10] د و ج: "مکانات"۔

[11] د: "ناصرالدین"۔ [12] د: "یارائے"۔

و دو صد و سه هجری و سمت ۱۸۲۵ بکرمی گرفته سزا دادند. بلکه اعضایش بند بند جدا کرده کشتند. و جهان پناه عالم شاه عالی گوهر بے بصر را دوباره بر تخت نشاندند. اما در ممالکِ محروسهٔ هندوستان خود سران مرهته وغیره متصرف شدند. فقط.

فی الجمله بعد برهم زدگی سلطنتِ هندوستان و شکستگی[1] سلاطینِ نسلِ گورگان در ولایت پنجاب به تاریخ سنه ۱۱۶۹ یک هزار و یک صد و شصت و نه هجری عمل دخلِ احمد شاه ابدالی صدوزئی[2] و بتاریخ سنه ۱۱۶۹ تسلطِ خالصه سکهانِ نانک شاهی به وجهِ احسن گشت و مملکتِ لاهور از قبضِ ملازمانِ چغتائی[3] تیموریه گورگانی بدر رفت.

محمد شاه بادشاه

تفصیلِ این اجمال و شرحِ این مقال آن که چون محمد شاه بادشاه بعد یافتن[4] به سادات فتح و نصرت و حصولِ خزائن و دولت و انتظامِ سلطنت در عیش و عشرت افتاد. طوائفِ اهلِ نشاط و اربابِ غنا از هر جا فراهم آمده در محفلِ خلد مشاکل رونق افزا شدند. و قوالِ دل نواز و نقالِ لطیفه طراز در همه حال اهلِ بزم را خوشحال مے داشتند. و ظرافت را گرمِ بازاری و هزل را رونق طرازی پدید آمد. هر روز ساز و سرود و قانون[5] بربط و رود جاری و رقاصانِ[6] ماه رُو و نغمه سرایانِ خوش گلو همه وقت در آراستگی و تیاری و مردم خوش باش و لطیفه بیان و اوباشِ طرّاره زبان مقرب[7] الخاقان شدند. و لباس و پوشاکِ خود آرائی و بندشِ دستار محمد شاهی و جامه بند دار. پشواز دار و پاجامه و شلوارِ دیگر اطوارِ عجائب آثار پدید آمد. و مردم دربار و اشرافِ بازار کفشِ زرّینِ دراز نوک سر شکسته و از پس پاشنه[8] نشسته. پوشیده آهسته آهسته خرامش داشتند. بلکه بر فرمودهٔ حافظِ شیراز عمل مے ساختند.

فرد

آهسته بخرام بلکه مخرام زیرِ قدمت هزار جان است

چالاکیٔ رفتار و سپاهانه اطوار فراموش گشت. از مشاهدهٔ این اوضاع و تماشائے این انواع اکثر امرا از قربِ بساطِ حضور نفور جستند. خصوص نواب نظام الملک که امیرِ بزرگ و نام دار بود. از ملاحظهٔ تمسخر و هزلِ دربار بے دل و بیزار شده از آمد و رفتِ حضور باز ماند.

حملهٔ نادر شاه

اتفاقاً درین اثناء نادر شاه بادشاهِ ایران قلعهٔ قندهار بدست آورد و پس از هشت شش

---

[1] ج: "شکستگی سلاطین نسلِ گورگان". هم‌چنین ج "گورگانی" را "گورکلانی" و "صدوزئی را" "درانی" نوشته. [2] ج: "شده ذئی".

[3] "چغتائی تیموریه گورکلانی". [4] و: "بعد انهدام سلطنت یافتن بر سادات فتح و نصرت". ج: "بعد انتظام سلطنت و حصولِ خزائن و دولت ......". [5] ج: "قانون ربط". [6] کذا فی المجلد وے "رقاصگان" باید یا "رقاصات".

[8] و: "از پس پاشنه نشسته".

د شاه نواز خان امیر اعظم بجاے پدر متمکن گشت . مدت سی و سه سال به اندرون قلعهٔ مبارک عمر بر تخت و مسند خود گذرانید . در ۱۲۵۲ھ وفات یافت . در[1] ہمان سنه پسرش ابو المظفر سراج الدین محمد بہادر شاه ثانی بر تخت در قلعهٔ شاه جہان آباد جلوس کرد[2] . و مبلغ دوازده لک روپیه پنشن از جانب کوٹھیٔ انگریز بہادر بطور جد و پدر خود مے یابد[4] . چون بعد احمد شاه عمل سلاطین ہند در پنجاب نماند ذکر اوشان در فہرست ذیل نیاورده فقط

۱۳ پشت قریبا ۲۲۸ سال ۲ ماه

ظہیر الدین بابر بادشاه ۵ سال	نصیر الدین ہمایون ۱۱ سال	ابو الفتح جلال الدین محمد اکبر بادشاه ۵۱ سال ۰ ۰ ۰
ابو المظفر نور الدین محمد جہانگیر بادشاه ۲۱ سال ۹ ماه ۴ روز	ابو المظفر شہاب الدین محمد شاہجہان بادشاه ۳۲ سال	ابو المظفر محی الدین محمد اورنگ زیب بادشاه ۵۲ سال
حضرت محمد معظم بہادر شاه بادشاه ۵ سال	معین الدین جہاندار شاه بن بہادر شاه یک ماه	محمد فرخ سیر بادشاه بن محمد عظیم الشان ۶ سال
محمد رفیع الدرجات بن رفیع الشان یک ماه	شمس الدین محمد رفیع الدوله بن رفیع الشان دو ماه	ابو الفتح ناصر الدین محمد بادشاه بن جہان شاه ۳۱ سال
احمد شاه بن محمد شاه ۶ سال	عمل مرہته دکھنی . در عہد عالمگیر ثانی و احمد شاه درانی یک سال	

اگرچه[3] فوج مہاراجه سندهیه وغیره مرہته یورش بر دہلی آورده . غلام قادر را در ۱۲۰۳ھ یک ہزار

---

[1] کذا فی الجلد دوم "در ہمان سنه پسرش ابو المظفر" باید . [2] این عبارت الف ب نوشتیم . الف و ج حذف کرده . الف "پس از جلوس کرد" عبارت مذکوره را به الفاظ دیگر چنان نگاشته است "چنانچه دولت راؤ سندهیا و جسونت راؤ ہولکر با فوج انگریزی ترک و تاز داشتند . آخر از مقابله ایشان رخ تافته در ۱۸۰۶ع در راه جنوبی پناه در پنجاب نزد مہاراجه رنجیت سنگه آمدند . و به وساطت او عہدنامه به صاحبان انگریز کرده به وطن مالوف مصالحت معاودت نمودند . تمامی سران مرہته به سلوک و عہدنامه چند روز گذاره کردند . چون از عہد صاحبان برگشتند . تمامی ممالک محروسه شان ضبط سرکار انگریزی شد . چنانچه در مقابله اختر لونی و لیک صاحب بہادر وغیره که از طرف مرہته مختار جنگ بودند ہزیمت یافتند . و ممالک آنہا معه قلعه آگره و شاه جہان آباد در ۱۸۰۳ع در تصرف سرکار کمپنی آمدند . متین صاحب در ۱۷۹۹ع عیسوی و تاریخ ۱۲۲۳ھ یک ہزار دو صد و بیست و سه وارد دہلی بوده به وکالت و سفارت پیش شاه عالم از طرف کوٹھی مقرر گشت و دینک نامی حاصل کرد " ج ذکر حالات مرہته بعد از شجرهٔ شاہان مغلیه نوشته و به الفاظ خویش نگاشته . قبل از شجره نیز .

[3] ج "اگر فوج مہاراجه سندهیه ...... متصرف شدند . فقط" الف و ب حذف کرده .

[4] کذا فی الجلد دوم "مے یافت باید" باید . [5] "برخلاف مرہته" باید .

درین اثنا رانوجی سندهیه پسر جنکوجی گوالیری و ملهار راؤ هولکر و تکوجی راجه اندور و اودجی وال دهارا از هر سه ریاست به جمعیت برخاسته در عهدِ عالمگیر ثانی و علی گوهر کمر به ملک گیری بستند. چنانچه آگره و دهلی و حدودِ پنجاب در عملِ اوشان آمد. بعد[۱] چندے مهاجی سندهیه پسر رانوجی سندهیه. در سمبت ۱۸۴۶ بکرمی و در سنه ۱۲۰۳ هجری مطابق سنه ۱۷۸۹ عیسوی وفات یافت. دولت رام پسرش[۲] جائے پدر[۳] مسند نشین شد. چنانچه دولت رام سندهیا و جسونت رائے هولکر با فوج انگریزی ترک و تاز[۴] داشتند. آخر از مقابلهٔ بهادرانِ انگریز رُخ بر تافته در سنه ۱۸۰۳ء عیسوی در ماهِ جنوری پناه نزد مهاراجه رنجیت سنگه بهادر والئے پنجاب آوردند و به وساطتِ او عهد نامه به صاحبانِ انگریز بهادر کرده به وطنِ مالوف بمصالحت معاودت نمودند. همچنان دیگر سردارانِ مرهته وغیره سرکشانِ دکهن عهدنامه به صاحبانِ عالیشان[۵] داده چند روز گذرانیدند. چون از عهد برگشتند. نقضِ[۶] قول نمودند. تمام ممالکِ مقبوضهٔ آنها ضبط در سرکار انگریزی شد. چنانچه اولاً پیش از عهد نامه بیرو[۷] صاحب وغیره بهادرانِ مرهته از مقابلهٔ جنگ اختر لونی[۸] و لارد لیک صاحب بهادر هزیمتِ متواتر یافتند. و قلعه جیاٹ[۹] و ممالکِ اوشان معه قلعهٔ آگره و دیگ و شاه جهان آباد در سنه ۱۸۰۳ء عیسوی و سنه ۱۲۱۹ هجری در تصرفِ سرکارِ کمپنی آمدند. در سنه ۱۸۱۶ء پیشوا[۱۰] از ملک به سببِ بد عهدی خارج شد[۱۱]. و در سنه ۱۸۴۳ء خاندانِ گوالیری[۱۲] نیز خراب و ابتر گشت. گذشته را صلوات و (آئنده را احتیاط).

بقیه احوال سلاطینِ مغلیه

مگر بقیه احوالِ سلاطینِ[۱۳] مغلیه برین منوال (است) در سنه ۱۲۲۳ یک هزار و دو صد و بست و سه هجری مطابق سنه ۱۷۹۹ عیسوی ستین صاحب از طرف کوٹهی انگریز بهادر به عهدهٔ وکالت و سفارت پیشِ شاه عالم دهلی مقرر گشت و نیکنامی حاصل کرد.

چون شاه عالم مدتِ چهل و هشت سال تخت نشینی نموده بتاریخ سنه ۱۲۲۱ یک هزار و دو صد و بست و یک هجری وفات یافت. محمد اکبر بادشاه اکبر ثانی پسرش به صلاحِ ستین صاحب

---

[۱] ا: "بعد چندے مهاجی". [۲] ا: "پسرش" حذف. [۳] ا و ب: "جائے پدر مسندنشین شد" ناتمام نوشته.
[۴] کذا فی الجمیع ولے "ترک تاز" بدون واوِ عطف درست است. [۵] ا: "عالی نسبان" ب: "عالی شان".
[۶] ا: "بعض". [۷] ب: "بیرو صاحب وغیرها". [۸] ا و ب: "لون اختر". [۹] ا: "پنجاب".
[۱۰] ا: "پیشوا از ملک" حذف. [۱۱] ا و ب: "خارج شدند". [۱۲] ا: "گوالیری" حذف.
[۱۳] ب: "سلاطین تخت نشینانِ دهلی".

خوانده به منصب پنج هزاری افتخاری[1] داد. باز آن مجهول درجهٔ عالی قبول نه کرد. رو به فرار نهاد. و در مسکن خود رفته استقرار یافت. و تاخت و تاراج را شعار خود ساخت. ازیں موجب خود بدولت[2] حضرت اورنگ زیب در دکهن در سنه ۱۰۹۴ه هجری متردد[3] گردیدند و به تادیب سنبها وغیره مفسدان و مایهٔ فساد و تسخیر ولایت دکهن در بلاد آن جا مدتے بسر بردند. آخر کار نه کرده در احمد آباد متصل اورنگ آباد جان به متقاضیٔ اجل سپردند. و سنبهاجی را دو پسر بودند. رام راجه و شاهو راجه. بعد وفات بادشاه هر دو پسرانش[4] کمر به تسخیر و تخریب مملکت شاهی بر بستند. اما بهادر شاه از راه مصلحت به رسوم ده یکے آنها را بر صوبجات دکهن مقرر کرده داد. و از فساد باز داشت. بعد رحلت بهادر شاه و جلوس فرخ سیر[5] خود بخود چهارم از ممالک آن حدود گرفتن آغاز کردند.

پیشوایان مرهته

دریں اثنا بالاجی و بشناته از برهمنان کوکن به خدمت ساهو راجه در سنه ۱۷۱۲ع عیسوی بار یافته به مرتبهٔ اعتبار رسیدند. شده شده به حسن خدمات به عهدهٔ پیشوائی یعنی امور وکالت بلکه به مهمات وزارت صاحب اختیار شدند. چنانچه ساهو راجه از راه مهربانی پونا خاص در جاگیر بالاجی ارزانی فرمود. در اندک ایام بالاجی پونه را دار الریاست خود قرار داده[6] انتظام[7] تمام امور راجگیٔ راجه ساهو به کف اقتدار خود آورد و راجه ساهو محض نام ماند. چون بالاجی بگوشۂ[8] نیستی فرو شد. پسرانش باجی راؤ و جیتاجی آپا جائے پدر را گرم نمودند. و اسم ریاست پیشوایان روشن تر شد. و ستاره گڑهه هم در سنه ۱۱۳۰ه هجری به قبض اوشان در آمده و در سنه ۱۱۴۳ه[9] هجری ملک گجرات و بلده اجین پور را متصرف شدند. چنانچه فرمان صوبه داریٔ گجرات و مالوه از پیش گاه محمد شاه بادشاه در سنه ۱۱۳۸ه نیز بنام باجی راؤ صادر شد. و بعد گزشتن باجی راؤ پسرش بسواس رائے گدی[10] نشین شد و بجائے جیتا آپا فرزندش مسمی سدا شو راؤ سپه سالار گشت. و به اتفاق صلاح یک دیگر تمام اقوام مرهته را مطیع[11] خود نمودند و مے خواستند که تمام هندوستان در عمل و دخل خود آورند

---

[1] کذا فی الجلد وے "افتخاری" بجائے مجهول باید. [2] ب صفحه ۱۴: "پدرش". [3] و: "متردد گردیدند و به تادیب سنبها" حذف.
[4] و: "هر که پسرانش". [5] و: "فتور شهر". [6] ب: "... آورده".
[7] ب: "انتظام تمام امور .... به کف خود آورد" حذف. [8] ب: "بگو تیستے". کذا فی الجلد وے بجاه نیستی باید.
[9] ب مزید نوشته و حذف کرده "و در سنه ۱۱۴۳ه هجری ملک گجرات .... بنام باجی راؤ صادر شد".
[10] (ح-س-ف) یعنی "تخت نشین". [11] و: "مطیع".

روسائے آن ملک را مرهته گویند۔ ریاست گاهِ مرهتهٔ عالی جاه پنج جائے نامی اند۔ قدیمی چهار اند۔ اوّل ناگ پور که به قوم بهونسلا راجپوت تعلق دارد۔ دوم گوالیار که والیانِ آن جا را سندهیا گویند۔ سوم اندور که حکامِ آنجا[1] قومِ کهدیره معروف (به) هولکر هستند[2]۔ چهارم برودہ که مالکِ آنجا گیکوار اند۔

پنجم پونا ستاره که ریاستِ جدید از نامور ساهو جی بهونسلا آغاز شده است۔ گویند که سلسلهٔ قومِ بهونسلا به راجه اودے پور که رانا خطاب دارد مے رسد۔ و راجهٔ اودے پور از قدیم از همه راجگانِ راجپوتانه کلان[3] تر اند۔ و نسبت و قرابتِ خود را به بادشاهِ نوشیروانِ عادل پارسی[4] مے رسانند۔ چه که در عهدِ نوشیروان راجه اودے پور در هندوستان کلان بود۔ اگنی[5] هوتری دهرم داشت۔ یعنی آتش پرستی و در صورت و سیرت نیکو روئے و خوش خُو[6]۔ دخترِ نوشیروان بر او عاشق گشت۔ نوشیروان به مقتضائے عدالت و به سببِ آتش پرستی[7] مکدر نبوده دختر[8] به زوجیتِ او بداد۔ ازین معنی اولادش که از دخترش پیدا شد خود را به سلسلهٔ نوشیروان رسانند۔ والله اعلم۔

القصه شخصے از نسلِ رانا ها از اودے پور بیرون آمده در ملکِ دکن توطّن گزید۔ و اولادش افزائش گرفته در شعبه ها (منشعب) شدند۔ یکے بنام آنتولیه نامزد شدند۔ دوم بنام بهوسله معروف گشتند۔ چنانچه مردے شاهو نام از خدمتِ سلطانِ ابراهیم عادل شاه بمرتبهٔ امارت رسیده به حکومتِ ملکِ پونه ستاره سرفراز شد و به بازوئے همت مملکتِ گرد و نواحی به قبضِ خود آورده ریاستِ نو پیدا کرد۔

من بعد سیوا پسرش از پدر زیاده تر ملک گیری نموده در سنه ۱۶۶۳ء یک هزار و ششصد و شصت و سه عیسوی کوسِ خودی نواخت۔ و قلعهٔ پرتاب گرهه و ستاره گرهه دار الامارتِ خود قرار داد و به تاخت و تاراجِ ممالکِ محروسهٔ دهلی کمر بست۔ اما در[9] سنه ۱۶۸۰ عیسوی مطابق سنه ۱۰۹۱ هجری از دنیا رحلت کرد۔ سنبهاجی[10] که او را شیو راج گویند۔ پسرش بجائے پدر متمکّن گشت۔ زیاده فساد برپا کرد۔ آخر اورنگ زیب عالمگیر بادشاهِ هند به وساطتِ راجه جے سنگه او را به ملازمتِ خود

---

[1] و: "آنجا" حذف۔ [2] ج: ابتدائی حالات و مهماتِ مرهته فروگذاشته۔ بعد از تحریرِ شجرهٔ سلاطین مغلیه به تذکرهٔ مرهته پرداخته۔ [3] ب صفحه ۳۲۶ ..... "راجگانِ راجپوتانه کلان قرابت"۔ [4] و: "پارسی" حذف۔ [5] اگنی هوتر کسانی باشند که خوشبوئیاتِ گوناگون را برائے فیض رسانی به خلقِ خدا حسبِ ارشادِ خداوندی در دیرِ مقدس به طریقهٔ معهود و به رسمِ مخصوص در آتش مے سوزند۔ چنانچه گروهے از برهمنان اگنی هوتری نام دارند۔ دهرم (عنوان) جامع تر از مذهب۔ [6] کذا فی الاصل۔ [7] ب: "نسبتِ آتش پرستی"۔ [8] و: "دخترِ به زوجیتِ او داد" (حذف)۔ [9] ب: "از سنه ۱۶۸۰ء"۔ [10] ب: "که او را شیو راج گویند" (حذف)

دنیائے لابقا در سنه ۱۲۰۰ هجری رحلت پذیرفت۔ بعد وفاتِ او فتورِ عظیم در سلطنتِ دهلی پدید آمد[1]۔ چون صاحبِ شوکتے و اهلِ تدبیر درمیان نه ماند۔ ازین ممر غلام قادر پسر ضابطه خان خلفِ نجف[2] خان روهیله افغان که جیائے قابوئے وقت بود۔ فرصت یافته کمر به نمک حرامی بست۔ معه فوج و سپاهِ روهیله‌ها در سنه ۱۲۰۰ یک هزار و دو صد هجری در شاهجهان‌آباد وارد گردیده درمیانِ شهر و قلعه بندوبستِ خود کرده۔ خزائن و دفائن بادشاهی را غارت نمود۔ با بادشاه و شاه زادگان آن چنان گستاخی و بے ادبی کرد که به گفت در نیاید و بادشاه جهان پناه را در سنه ۱۲۰۰[3] میل در چشم کشید۔ و نابینا کرد[4] و خارج از سلطنت نمود۔ و به مسمی بیدار بخت پسرِ احمد شاه اقرار ساخت که شما را بر تخت خواهم نشاند۔

خروج مراتهه

درین[5] ضمن سردارانِ فوج مهاراجه مهاجی سندهیا وغیره بهادرانِ مرهته یورش به دهلی آورده و غلام قادر را گرفتار کرده سزائے سخت دادند۔ بلکه اعضائش بند بند جدا کرده به عذابِ سخت[6] تر کشتند۔ و شاه عالم علی گوهر بے بصر را دوباره (در) سنه ۱۲۰۳ بر تخت نشاندند۔ وجهِ معاشِ او زرِ نقد مقرر کرده دادند و خود بر تمام ممالکِ محروسه دهلی و آگره متقابض شدند۔ واضح و روشن تر باد که مهاراشت عبارت از ملکِ دیوگیری و اطرافِ آن است۔ که او را مهاراشتر نیز نامند۔ متوطنان[7] و

---

[1] ج ص ش مزید: "و نیز خود و بسیار سردارانِ مغلیه از اقربا و رفقائے خان مرحوم بسبب نااتفاقی و نفاق در قتال و جدال در آمده از دستِ یک دیگر کشته شدند"۔

[2] ج ص ش: بجائے نجف خان نجیب خان نوشته پس از "افغان" "امیر کلان" نگاشته "از مدتے در کمین نشسته"؛ مزید نوشته۔ "فرصت یافته" حذف۔ "در سنه ۱۲۰۰" حذف۔ "رسیده" بجائے "وارد گردیده"۔

[3] ج: "در" حذف۔ "در سنه ۱۲۰۳ یک هزار و دو صد و سه هجری"۔ "خارج از سلطنت نمود۔ و مسمی بیدار بخت پسر احمد شاه اقرار ساخت که شما را بر تخت خواهم نشاند"۔ حذف۔

[4] ج مزید: "ازین جا سلسله سلطنتِ هند برهم گشت و درهم شد۔ و حرف داران در هر طرف برآورد۔ تفصیل ایام سلطنت سلاطین چغتائی"۔

[5] ازین جا ج ذکر مراتهه حذف کرده و بعد از بیان شجرهٔ شاهانِ مغلیه فقط به ذکر سزایابی غلام قادر اکتفا کرده و چنان نوشته: "اما در ممالکِ محروسه هندوستان خودسرانِ مرهته وغیره متصرف شدند۔ فقط"۔ بعد برهم زدگی سلطنتِ هندوستان در ولایت پنجاب ابتدائے سنه ۱۱۶۹ یک هزار و یک صد و شصت و نه هجری عمل دخل احمد شاه ابدالی شد۔ و زانی و بتاریخ سنه ۱۱۷۹ تسلطِ خالصه سکهانِ نانک شاهی بوجهِ احسن گشت۔ و مملکتِ لاهور از قبضِ ملازمانِ چغتائی تیموریه گورگانی بدر رفت"۔ پس ازین به ذکر محمد شاه بادشاه و حملهٔ نادر شاه پرداخته۔

[6] ا: "سخت تر"۔ [7] ا: "متوطان"۔ [8] ت: "عمده زراعتی"

شاہ عالم صاحبانِ انگریز بہادر شہزادہ علی گوہر ولد عالمگیر شہید را ہماں روز بر تاریخ سنہ ۱۱۷۳ھ یک ہزار و یک صد و ہفتاد و سہ ہجری بر تختِ سلطنت نشاندہ بہ شاہ عالم نامزد کردند۔ و نذرہا گزرانیدہ۔ و چند لک روپیہ از عالی جاہ میر قاسم علی خاں کہ بعد معزول شدنِ میر جعفر علی خاں خُسرِ خود ناظمِ بنگالہ شدہ بود پیش کش و نذرانہ دہانیدند۔ شاہ عالم بادشاہ یعنی علی گوہر از جوانبِ بہار خورم و خوشتر انتہاض فرمودہ در الہ آباد تشریف آوردند۔ و بہ موجبِ وعدہ کہ در مقامِ پٹنہ بہ لارڈ کلائو و افسرانِ فوجِ انگریزی کردہ بودند۔ سندِ دیوانیٔ صوبۂ بہار و اودیسہ بنامِ کمپنی صاحب در سنہ ۱۷۶۵ء و یک ہزار یک صد و ہفتاد و نُہ سنہ ۱۱۷۹ ہجری نوشتہ داد[1] و فرمانِ عنایت عنوان چہارم ملک دہلی و آگرہ وغیرہ بہ نامِ مہاجی سندہیہ وغیرہ سردارانِ مرہٹہ بدستور صدور یافت مدتِ چہار سال در الہ آباد رونق افزائے و سلطنت پیرا بودند۔ و ازآں جا در سنہ ۱۱۸۵ھ در شاہ جہاں آباد کہ پایۂ تخت سلاطین آبا و اجدادِ او بود قدم رنجہ فرمودند۔ و عماد الملک از خوفِ کردۂ خود از دہلی بدر رفت۔ و مرزا نجف[2] خاں بہ منصبِ بخشی گریٔ لشکر بادشاہی سرافراز شد۔ بلکہ مدار المہامی وزارت کل اموراتِ مالی و ملکی باو تفویض یافت۔ ایں مرد بہ زورِ بازوئے ہمّت و حسنِ تدبیر تمامی کارخانجاتِ بادشاہی و مہماتِ ملکی را خوب انتظام داد۔ و سرکشانِ نواحی را براہ آورد و حصولِ زرِ مالیات خاطر خواہ نمود[3]۔

اما ضابطہ خاں روہیلہ[4] افغان بہ طورِ خود سری بہ مقابلہ بادشاہِ عالم شاہ آمدہ ہنگامہ آرائے شُد۔ بہ پشت گرمی تجویزِ امیرِ ممدوح از شاہ والا جاہ بتاریخ سنہ ۱۱۹۱ھ شکستِ درست یافتہ رُو بہ ہزیمت نہاد[5] و در ملک و جاگیر موروثی خود رفتہ پائے قرار گرفت۔ و در امورِ سلطنتِ شاہی رونقِ کار پدیدار گشت۔ قضا را مرزا نجف خاں بہادر زود تر از

---

[1] ج: "چہار سال بادشاہ در الہ آباد رونق افزا بود و ازآں جا در سنہ ۱۱۸۵ھ بہ شاہ جہان آباد کہ پایۂ تختِ سلاطینِ آبا و اجداد او بود قدم رنجہ فرمودند۔ غازی الدین خاں بیشتر از خوفِ کردۂ خود آوارۂ دشتِ ادبار شدہ بود۔ چوں اکثر علاقہ جات دہلی بعد وفاتِ احمد شاہ در تصرف و دخل جاٹاں بہرت پور آمدہ بودند۔ دریں ولا بازبہ سعی و یاوریٔ شرف الدولہ داخلِ ممالکِ محروسہ گردیدند و عاملان و تہانہ داراں راجہ بہرت پور خارج شدند۔ و رونقِ سلطنت رو نمود۔" ہمچنیں تا بیانِ سلسلۂ نسبِ شاہانِ مغلیہ بہ تفاوتِ بسیار تحریر یافتہ۔

[2] ازیں جا "مرزا نجف خاں ...." ۔ ب و ج ہم داستان و ہم قلم گشتہ و قبل ازیں ہردو را مضمون متفاوت است۔

[3] ج ۔ و در امورِ سلطنت رونق کار افزود۔ اما زود دنیائے لایبقا را پدرود فرمود۔ [4] ب: "روحیلہ"۔

[5] ج ۔ الغرض بہ عبارتِ مختلف نوشتہ۔ و ہمہ جملہ واقعات تاریخی مطابق و موافق نگاشتہ۔

اسبابِ رسد معه دو زنجیر فیل و چهار چهار شتر و پنجاه راس زرگاو و چهار و پنج سر از سپاهانِ مقتولان[1] مخالفان تراشیده در لشکرِ خود آوردند۔ علی الصباح قاسم جان به ملازمتِ شهزاده رسیده فیل وغیره اسباب مغصوبهٔ حریف معه[2] قلّه ها به نذر گزرانید۔

شاه زاده ازیں حسنِ خدمت که قبل از ملازمت و ملازم شدن بجا آورد۔ بسیار خوش گردید۔ خصوصاً از یافتنِ شتران زیرا که به سبب نابودنِ[3] بار برداری خیمهٔ خاصِ حضور با جاموش[4] و زرگاوان بار مے شد۔ بهر کیف همان روز شهزاده[5] ازیں خدمت نمایاں قاسم جان را به خطابِ شرف الدوله و خلعتِ لائقه سر افراز فرمود۔ به حسبِ اتفاق از قضا ابر باران گشت۔ و برقِ جان ستان افتاد۔ و میرن را معه خدمت گارانش در[6] ۱۱۷۳ھ از جان کشت۔ دفعةً واویلا برخاست۔ علی الصباح شرف الدوله ایں[7] خبر را دریافته پیشِ از همه ایں مژده عرض نمود و مبارک باد داد۔ شهزاده را خاطر از مردنِ میرن شادی پیرامن گردید۔ گویند[8] ازیں واقعه افسرانِ فوجِ انگریزی که ممدِ میرن به پاسِ خاطرِ ناظمِ بنگاله[9] بودند۔ پیغام صلح و آشتی فرستادند۔ و آنچه مناسب بود از تعظیم و تواضع نسبت به شهزاده به عمل آوردند۔ و جنگ را موقوف نمودند۔ و به حضورِ ملک زاده حاضر شدند۔ چنانچه یک هزار اشرفی نذر[12] کلانو صاحب از نزدِ خود به حضور گزرانید۔ از رفاقت کردنِ آں ها شاهزاده شادان و ثنا خوان گردید۔

مقارنِ ایں حال خبر رسید که حضرت بادشاه[10] عالمگیر ثانی از تذویر[11] و شرارتِ عمادالملک غازی الدین خاں به درجهٔ شهادت رسیدند۔ و مدتِ سلطنت به قدر پنج سال و هشت ماه گزرانیدند۔

---

[1] و: "مقتولان مخالفان"۔ ج: "مقتولان مخالف"۔ [2] ج: "معه سرها"۔ [3] ب: "نمودن"۔

[4] کذا فی الاصل وے "بر جاموش" باید۔ [5] ب و ج مزید: "به جلادویِ ایں خدمتِ نمایاں"۔ [6] ج: "در ۱۱۷۳ھ"۔

[7] ج: "ایں خبر را عرض کرد۔ که حضرت را مبارک باد۔ شهزاده پرسید که امروز چه مبارک بادے آوردی۔ عرض نمود۔ که شب بر میرن دشمنِ حضور برق افتاد و مرد۔ گویند بعد شیوعِ ایں واقعه"۔ [8] ب: "گویند" حذف

[9] ب ص ۲۵: "ناظمِ پنگاله"۔ د: "ناظمِ بگاله"۔ [10] ج به عبارت دیگر: "که عالمگیر ثانی که بعد احمد شاه شاهِ دهلی شده بود۔ از مکر و فریب و دغا بازی و شرارتِ غازی الدین خان عمادالملک وزیر از جهانِ فانی رحلت به عالمِ جاودانی فرموده است صاحبانِ انگریز شهزاده علی اختر را همان روز در ۱۱۷۳ھ بر تختِ سلطنتِ هندوستان نشانیده به شاه عالم نامزد کردند"۔

[11] کذا فی الاصل وے "تزویر" به ذالِ معجمه باید۔ [12] ج: نذر گزرانید و فی "نذر گزرانید" باید۔

به طور خود اجرائے احکام نمودند.

علی گوهر چنانچه علی گوهر پسرِ عالمگیر ثانی به صلاح پدر یا از پدر ناخوش بوده به قصدِ تسخیرِ بلادِ شرقیه جانبِ بهار و پتنه رفت. دراں حدود چند ماه در محاربتِ میرن خلفِ جعفر علی خاں صوبه دار بنگاله بسر برد. چنانچه صادق علی خاں عرف میرن ناظم بهادر معه امداد فوج انگریزی مقابلِ لشکرِ شهزاده بوده دو سه[3] جنگِ خوب رنگ نمود.

اتفاقاً در همیں ایام قاسم جان تورانی با جمعیّت پان صد[2] سوارِ جرّار هم قومِ خود به قصدِ رفاقتِ شهزاده از لاهور آمده قریبِ معسکرِ شاهزاده علی گوهر رسید. و ایں قاسم جان[4] با جیمِ منقوطه. متوطنِ خاص بخارا است اوّلاً از بخارا برآمده ملازمِ حاکم سمرقند گردید. و (به) مقتضائے رسائیِ خود مدار المهامِ او گشت. چوں حاکمِ سمرقند وفات یافت. مرزا به سبب ناموافقتِ پسرش به طرفِ هندوستان آمد[5]. چوں به لاهور رسید. نواب میر منّو صوبه دار آں جا که قدردانِ اشراف بود. به وقتِ ملاقات با کمالِ شفقت پیش آمده او را رفیقِ خود ساخت. چنانچه دو سال به خدمت گزرانید. چوں میر منّو مُرد و زنش به حکومت برنشست. مرزا قاسم جان[6] به خدمتِ او بودن صلاح نه دانسته. با پانصد[7] سوار به قصدِ رفاقتِ شهزاده علی گوهر در صوبهٔ بهار رفت. الغرض مرزا قاسم جان بعد رسیدنِ دراں جا عزم کرد. که فردا به ملازمتِ شاهزاده فائز گردد. به وقتِ شب با همراهاں مشوره نمود که به وقتِ ملازمت چه چیز به نذرِ شهزاده باید گذرانید. در همیں فکر بودند و تردّد مے نمودند که زبانیِ باشندگانِ آں جا شنیدند که در فلاں موضع که ازیں جا بمقاصدهٔ شش کروه است. رسد و غلّه و چاره برائے لشکرِ میرن رسیده فردا در لشکرش مے رسد. بمجرّد شنیدنِ ایں خبر دو صد سوار همراهِ عالم جان برادرِ خود روانه کرد. چنانچه سوارانِ تورانی برق وار رسیده بر مردمِ میرن که غافل در خواب بودند. شبخون زده تمامی

---

[1] ج ص[illegible] "درین وقت علی گوهر پسر احمد شاه پادشاه از پدر ناخوش شده .... بهار و پتنه رفت."

[2] (ک ان) پان مخفف از پانچ که بمعنی پنج است. پس پنج صد سوار. [3] ب: "بر دو سه اعداد ۳۲ قریب تر نوشته کرسی دو دو گمان مے افتد". [4] 'با جیم منقوط' برائے رفعِ شکِ 'خان' نوشته. [5] ج ص[illegible] مزید چناں نوشته: "سیزده هزار اشرفی نقد سوائے اسبابِ دیگر نزدِ خود داشت". [6] ج ص[illegible] "به سبب بی‌رحمی و بدی‌های احمد صوبه لاهور برخاسته خاطر شده با پانصد سوار به قصد رفاقتِ شهزاده علی گوهر چنانچه مذکور شد در صوبه بهار رفت."

[7] (ک ان) بمعنی پنج صد.

لکھپت رائے کھتری پیش کار نواب ممدوح هم صاحب مروّت بود که مردمان بسیار سخنان از خوش مزاجی و فیض رسانیٔ او به داستان ها مے گویند .

وزیرے چنیں شہریارے چناں جہاں چوں نہ گیرد قرارے چناں

بعد رحلتِ خان بہادر که در ۱۱۵۸ھ یک ہزار یک صد و پنجاہ و ہشت ہجری نقل از جہاں فرمود . و موافق (واقعہ) ایں مصرعہ ع " ہائے ذکریا خان کوچ کرد " .

بعدہٗ پسرانش یحییٰ خان و شاہ نواز خان عرف حیات اللّٰہ خان به امارتِ لاہور مستعد شدند . امّا بعد[1] عزل شاہ نواز ، میر معین الدین عرف میر منّو پسر وزیر قمر الدین خان به نظامت لاہور سرافراز شدند . بعد وفاتش زنش چند سال صاحب کار بود . سخن کوتاہ محمد شاہ بادشاہ مدت سی سال و بقولِ دیگر به قدرِ بست و ہشت سال سلطنتِ ہندوستان راند به تاریخ ۱۱۶۱ھ یک ہزار و یک صد و شصت و یک ہجری عزم به گل گشتِ گلستانِ ارم نمودہ . تاریخ ایں مصرعہ . ع

" در ارم جائے محمد شاہ شد "

و شخصے دیگر گفتہ : فرد

قدسیاں بر فلک فغاں کردند ہائے رفت از جہاں محمد شاہ

بعد قضائے محمد شاہ پسرش احمد والیٔ ممالکِ ہند گردید . چوں[3] به غازی الدین خان وزیر الملک کدورت به ظہور پیوست . در ۱۱۶۸ھ یک ہزار و یک صد و شصت و ہشت ہجری از فتنہ سازیٔ وزیر از بصر نابصیر بودہ به کوئے عدم فرو رفت .

عالمگیر ثانی

به صلاحِ عماد الملک عالمگیر ثانی پسرِ جہان دار شاہ بر تخت نشست . و سلطنتِ ہندوستان ضعیف[4] تر گشت . و صوبہ داران در ہر مملکت

---

[1] ج مزید : " امّا به سبب نزاع یک دیگر ابتر شدند . و میر معین الدین عرف میر منّو به نظامت لاہور سرافراز شدہ . و بعد وفاتِ او چند سال زنش صاحبِ کار بود . آخر بادشاہ محمد شاہ مدت سی سال و بقولِ دیگر مدت بیست و ہشت سال و چند ماہ سلطنتِ ہندوستانِ جنت نشان نمودہ . " [2] و : " به گل گشت بستانِ ارم " . [3] ج : چنیں نوشتہ : امّا به سبب فتنہ پردازیٔ غازی الدین خان وزیر الملک سلطنتِ دہلی ابتر و ضعیف تر گشت . امرایاں (امرا) و صوبہ داران در ہر مملکت زور بہم رسانیدہ خراج و باج به اصل پرگنات و املاک و بسیار بموجب مرضیٔ خود به سرکارے رسانیدند . دریں وقت علی گوہر پسر احمد شاہ بادشاہ از پدر ناخوش شدہ به قصدِ تسخیر بلادِ شرقیہ جانب بہار و پٹنہ رفت . در آں جا چند ماہ در محاربتِ میرن خلف جعفر علی خان صوبہ دارِ بنگالہ بسر برد . [4] : جزوے ازیں نوشتہ و جزوے فرو گذاشتہ .

سادات کبار بود - شاه را گرفتار کرده[1] نابینا کردند و بعد چند روز به عذاب عظیم از جان کشتند - هفت[2] سال کسرے کم سلطنت راند - باز سادات عالی درجات شهزاده محمد رفیع الدرجات پسر خورد شاه زاده رفیع الشان را بر تخت نشاندند - اما در عرصه یک ماه به مرض تپ دق درگزشت - بعد رفیع الدوله برادر کلانش را به سلطنت گزیدند - او نیز به مدت دو ماه بر تخته تابوت دراز خوابید -

محمد شاه

پس سید غلام علی خان به تاریخ یازدهم شهر ذی قعد سنه ۱۱۳۱ه محمد روشن اختر پسر جهان شاه خجسته اختر را از زندان بر آورده به لقب ابوالفتح ، ناصر الدین محمد شاه موسوم و ملقب ساخته مدعی سلطنت کردند[3] - اما مدت یک سال دیگر از میان[4] سادات و امرائے مغلیه نزاع و اختلاف بل مصاف ماند - آخر سیزدهم ماه محرم سنه ۱۱۳۲ه سادات به پاشا[5] رسیدند - کار مغلیه رونق گرفت - و نظام الملک و محمد امین خان و خان دوران و سعادت خان و ظفر خان و قمر خان و امیر خان لطیفه گو وغیره امرائے رفیع الشان به درجه کلاں رسیدند - و سریر خلافت هندوستان به جلوس میمنت مانوس بادشاه ابوالفتح ناصر الدین محمد شاه غازی ظل الله عرف روشن اختر اوائل سنه ۱۱۳۲ه زینت[6] افزا تجلی گردید - و در سنه ۱۱۳۳ه به وجه احسن امور سلطنت بندوبست رفت چنانچه بزرگے در باب "بلند اختری محمد شاه روشن دماغ" تاریخ گفته -

روشن اختر بود اکنوں ماه شد   یوسف از زندان برآمد شاه شد

چنانچه[7] از پیش گاه بادشاه ممدوح نواب ذکریا خان المشهور خان بهادر خلف الصدق نواب عبدالصمد خان که داماد وزیر قمر الدین آصف الدوله بود - به صوبه داری ملک لاهور سر افراز گردید - و رعایا و برایائے پنجاب پرداند - خصوصاً ساکنان بلده لاهور را از حسن سلوک خود رضا داشت که تا حال داستان فیض بخشی او بر زبان ها ست - دیوان

---

[1] ا: "تباه کرده"، ب و ج: "شاه کرده نابینا نمودند و چند روز گرفتار داشته - عذاب الیم از جان کشتند"

[2] ب و ج: "تخمیناً هفت سال" - ا: "تخمیناً" حذف - [3] کذا فی الجمله و "کرد" باید -

[4] کذا فی الجمله و "درمیان" باید - [5] کذا فی الجمله و "به پاداش رسیدند" - پاشا یعنی خداوند معظم و سردار بزرگ این جا بے محل است - پاداش باید -

[6] ا: "زینت افزائے تجلی" - ب: "زینت آرائے خوبی" - ج: "زینت افزا شد" - و "زینت افزود" باید -

[7] ب: مزید نوشته "چنانچه رصد نجوم در دهلی - و جے نگر و بنارس در عهد او تیار شد"

اوقاتِ هر یک به وجهِ خوب بهم رسید۔ و به صلحِ کل بر هنود و مسلمان مروّت و احسان به ظهور آوردند۔ چوں در عهدِ عالم گیر بعضے نو مسلمانانِ[1] هنود مشرب را به حجتِ اسلام از عهده و ورثه جواب داده بودند۔ دریں وقا تمام زمینداراں و چودهریاں و قانون گویاں وغیره فریقِ هنود به دستورِ آبا و اجداد بر وراثتِ خود ها متقابض شدند۔ فرمانِ عالی شان بهر یک عنایت شد۔ قضا را دریں جا به سببِ فسادِ هوا مزاجِ عالی به اختلال انجامید و از اعتدال بیآمد۔ حکما دوا و علما دعا کردند دسے[2] موثر نه شد۔ چنانچه به تاریخ اوسطِ شهرِ ذی الحجه سنه ۱۱۲۴ه نهایتِ[3] طبیعت مغلوب گردید۔ آخر روزِ شنبه در عمرِ هفتاد و دو سالگی از جهانِ فانی رحلت نموده اقامت به عالمِ جاودانی انداختند[4]۔ مدتِ سلطنت پنج سال و چند ماه گذشت۔

جهاندار شاه

اما بعد واقعهٔ شاهِ خلد آرام گاه شهزادگان والاتبار به داعیهٔ سلطنت با خود ها کارزار نموده سه تن مسمّیٰ محمد عظیم الشان[5] و جهان شاه در عرصهٔ دو ماه در جنگ گاه به ضربِ[6] گوله هائے آتش بار جان نثار شدند۔ و محمد معزالدین[7] جهان دار شاه پسرِ چهارم باقی مانده در شهرِ ربیع الاول بر تختِ لاهور جلوس نموده عازمِ شاه جهان آباد شد۔

محمد فرخ سیر

دریں اثنا محمد فرخ سیر پسرِ خورد محمد عظیم الشان که طرفِ صوبهٔ بهار بود۔ از استماعِ ایں خبر کمر به قصاصِ خونِ پدر بسته مدعی سلطنت شد۔ به سیّد عبدالله خان المخاطب قطب الملک و امیر الامرا حسین علی خان و غلام علی خان وغیره ناظمانِ صوبه اله آباد و ساداتِ بارهه و اهلِ پورب[8] عهد و پیمان از خود کرده نهضت فرمائے جانبِ اکبرآباد گردید۔ ازیں طرف جهان دار شاه با بسیاری سپاه متوجهِ مقابلهٔ او گشت۔ بخواستِ خدائے اکبر محمد فرخ سیر در جنگ مظفر بودند۔ نهم ربیع الثانی سنه ۱۱۲۵ه داخل شاه جهان آباد شده بر تختِ سلطنت نشست و معزالدین جهان دار شاه را دستگیر کرده به عدم فرستاد و ساداتِ بارهه را مختار السلطنت گردانید۔ اگرچه بادشاه نیک ذات بود لاکن آخر با سادات صحبت ناراست شد۔ چوں زمامِ انتظام تمام مهام در کفِ اقتدار

---

[1] ب و ج: "به حجتِ اسلام"۔ [2] د: "دسے" حذف۔ [3] ب: "نهایتِ طبعی"۔ [4] ایں جا در نسخهٔ الف [illegible]
[5] ب مزید نوشته: "بزرگے تاریخش به قلم آورده —

در وفاتش بے سرو پا شدند   فیض و فضل و نعمت و عدل و کرم"۔

[6] ج: "به قرب"۔ ب: "خوب"۔ [7] د: "محمد نصیرالدین جهاندار شاه"۔ [8] (از م) یعنی مشرقی محاذ "صوبجاتِ شرقیه هند"۔

پاکیزه سرشت اجلاس پذیرفت. و این فتحِ عظیم و نصرتِ فخیم[1] محض بتائیدِ ازلی نصیبِ اولیائے دولتِ بهادر شاهی گردید. کوسِ فتح و فیروزی بسانِ ابرِ نوروز بلندی گرفت.

بهادر شاه

بعدِ اتمامِ جنگ چون اجسادِ[2] آن والا نژاد و آن قدسی نهاد به نظرِ اقدس در آمد. و به مقتضائے محبتِ باطنی و حُبِ جگری دل به رقت آمد و بے اختیار اشک به دامان ریخته بر زبان آوردند. که این عزیزِ نامصلحت اندیش خود را در بلا و ما را در تاسف و عنا انداخته. تا بقیهٔ عمر این افسوس از دل فراموش نه خواهد شد. پس حکم فرمود که آن شیرانِ فیل سوار را در تختهٔ تابوت انداخته به اکبرآباد برده جائے دهند. و پردگیانِ سرادقِ عصمت را به انواعِ عزت و حرمت نزدیکِ دائرهٔ اقدس نزول سازند. و دو بچهٔ خور داد که چون دُرِ یتیم مانده بودند در کنار گرفته هزار گونه تفقد و دل داری فرمودند. بعدِ دو روز به طرفِ ولایتِ دکهن تشریف برده همه را زیرِ سایهٔ اقبال آوردند. و مهم بادشاه زاده کام بخش هم به انصرام رسانیده معاودت به دارالخلافه دهلی فرمودند. درین ضمن اخبارِ پنجاب گوش گزار گردید. که مفسدانِ اقوامِ سکهّان رعایا را خراب کرده و بلاد را تاخت و تاراج نموده. حینے[3] که رایاتِ عالیات در حدودِ اجمیر وارد شدند. رعایائے دیوانِ سرهند به درگاه داد خواه شده از دستِ گورو بندهٔ[4] نالشِ سخت کردند. که تمام قصبات را غارت کرده و ممالک را متصرف شده است. چنانچه تفصیلِ این اجمال مفصل در وقائع که عبارت از مریدانِ گورو گوبندسنگه[5] است بقلم خواهد آمد.

جنابِ عالی از همان جا متوجهِ پنجاب شدند و گورو گوبند[6] را از ملکِ سرهند[7] خارج کرده مع الخیر و اقبال فائزِ دارالسلطنت لاهور شدند. مفسدان را سزا و هواخواهان را انواعِ عطا فرمودند. مدتِ شش ماه دران شهرِ جنت بهر مع هر چهار شهزادهٔ والا گوهر جمعیت فرمودند و دادِ عیش و نشاط دادند. و مردم را به داد و دهش دل شاد نمودند. به علما و فقرا و محتاجان و بیوه زنان چندان معاش و وظائف و ائمه و جاگیر عطا[8] شد. که گزارهٔ

---

[1] ب و ج: "جیم". ا: "ضخیم". د: "فخیم" بمعنی عالی قدر باید. [2] ج: "اجتهاد". [3] د: "ازهمین گه". ب نیز. [4] ب: "گورو گوبنده". [5] ج: "گورو بندسنگه". ا و ب: "گورو بندسنگه". [6] کذا فی الجمله "گورو بنده" باید. [7] ب و ج: "سهرند". [8] ا و ج: "عطایات". ب: "عطیات" نوشته و د: "عطا شد" کافی است. "عطیه" را جمع "اعطیات" باشد یا "عطایا" و د: "عطیات" و "عطایات" درست نیست. بحوالهٔ فرهنگ آنند راج.

برخاست[1] ۔ و غبارِ سیاه چشمِ سپاه را تیره و نابینا ساخت ۔ بهادرانِ بهادرشاهی ظهور این لطفِ الٰهی را از امدادِ غیبی دانسته مخالفان را به تیر و تفنگ و بان[2] آتش فشان در گرفتند ۔ در آن عرصهٔ رستخیز راوٴ دولت[3] سنگهه و رام سنگهه هاده و دیگر بنده هائے که مقدمة الجیشِ او بودند ۔ به ناموس[4] و ننگ جان باختند ۔ و رفقائے آنها لاشهائے ایشان [را] به صدِ[5] تردد و جنگ فراچنگ آورده رُو از معرکه گردانیدند و بعضے نمک حرامان که از راهِ خداع و تذویر[6] خود را مخلصِ بے نظیر وا مے نمودند ۔ پائے از ناوردگاه بیرون کشیدند و عارِ فرار بر خودها گوارا ساختند تا در رکاب غیر از بنده هائے جلو دار دیگر نماند ۔ عالی جاه اعظم شاه با وصفِ این حال فیل سوار قطب وار پا به جا داشته خود به ذات تیر اندازی مے نمودند ۔ چنانچه چهار ترکش از تیر خالی کردند ۔ هر تیرے که از شست[7] آن راست کیش بر مے آمد ۔ جولنے را جان ریش مے کرد تا آن که بدنش هم از زخمِ سنان و سهامِ اعدا داغ دار شد ۔ حبابے[8] اذان بر گرفته ۔ به رومال[9] چهرهٔ مبارک را پاک نموده تیر اندازی مے نمودند ۔ گویند شهزادهٴ والاتبار نبیره[10] اش بر فیل سواری خاصه بود هرگاه تیرے مخالف به آن جگرگوشه مے رسید به دستِ خود مے کشید ۔ چون به تنِ نازکش دیگر تیر در آمد ۔ آن را بر آورده فرمودند که در هودج[11] استراحت کن آن بچهٔ شیر دل اصلاً بدان راضی نه شد ۔ همچنان بر نشسته نیرنگیِ زمانه معائنه[12] مے نمود ۔

دیگر نقل مے کنند که به رسیدن جراحت ها مزاجِ عالی جاه رغبتِ آب نمود ۔ فیل بان عرض کرد ۔ ابریقِ آب عقبِ عماریِ خاصه است به زبانِ گوهر فشان آوردند ۔ که اے نادان نه آن وقت است که از مقابلهٔ اعداء بطرفِ دیگر متوجه[13] باید شد ۔ درین اثناء فیل بان مجروح شده بر زمین افتاد خود بدولت پائے مبارک از عماری بر آورده گفتند ۔ صد حیف که درین وقت برادرِ گرامی بهادر شاه هم دیدار نداد ۔ و چهره به مقابلهٔ من نگشاد به یک ناگاه تیر جزائرے به پیشانیِ نورانی سخت در خورد ۔ شاه بازِ روحِ پاکِ او بال افشانده پرواز کرد ۔ نوائے مرحبا از رضوان برآمد ۔ به تختِ ولایتِ بهشت مع صاحب زادگان

---

[1] د و ج: "برخواست" ۔ [2] "بان" (س ۔ ن) یعنی "تیرِ بے خطا" ۔ [3] ج: "راوٴ دلیپ سنگهه" ۔
[4] ج: "ناموس و ننگ" ۔ د: "بر ناموس و جنگ" ۔ [5] "به صد تردد" حذف ۔ [6] کذا فی الجلد "تذویر" ۔ "تزویر" بجائے آن باید ۔ [7] د و ج: "شصت" ۔ [8] د: "حامی اذان برگرفته" ۔ [9] د: "پرو بال" ۔
[10] ج: "نبیرهٔ ش" ۔ د: "نبیره اش" ۔ [11] ج: "هودج" ۔ [12] ب: "تماشا مے نمود" ۔ د: "جفا پیشه مے نمود" ۔
[13] ج: "باید شد" حذف ۔

خواہد ماند ۔ مخالفاں از پشت تاختہ در بیم راہ دمار از روزگار ما خواہند برآورد و ہیچ تدبیرے بہتر ازیں نیست کہ خود را دریں دریائے ہفت جوش در اندازیم و جاں را در راہِ مردمی مردانہ وار بازیم ۔

یا با مراد[1] بر سرِ گردوں نہیم پا یا مرد وار در سرِ ہمت کنیم سر

بدیں صلاح متفق بودہ و دست بہ فاتحۂ خیر بر آوردہ تنگ آور باد پا بہ میدان آتش بار انداختند ۔ و بہ بعضے ارباب ہمت خود را پیادہ ساختند ۔ و توسن واگزاشتند ۔ صورتِ[2] آویزش بہ نوعے دست داد ۔ کہ روحِ رستم بہ فریاد برخواست[3] و عربدۂ سخت بطورے [بہ] ظہور پیوست ۔ کہ جسدِ اسفندیار از گور برجست ۔ دلاورانِ طرفین در نبرد آزمائی از یک دیگر سبقت مے ربودند و بہادرانِ جانبین در نبرد آزمائی جاں را بہ باد مے شمردند ۔ فدویانِ جاں نثار نقدِ جاں بر کفِ دست از برائے قبلۂ مجازی و بندہ ہائے وفادار در ترک تاز مستعدِ جاں بازی ۔ وفا پرستاں منتشر بر آں کہ اگر ہزار جاں داشتہ باشند فدائے راہِ اخلاص نمایند ۔ و جاں بازاں بہ صد جگر سرگرم بر ایں کہ بہ پائے سر طریقِ جاں فشانی پیمایند[4] ۔ چوں دراں روز حسین علی خاں و حسن علی خاں وغیرہ ساداتِ بادیہ[5] کارِ مردانہ نمودہ بدرجۂ شہادت رسیدند ۔ نور الدین خاں شیر شکار نیز پیکارِ[6] رستمانہ کردہ بہ فردوسِ بریں رفت ۔ اعدا دلیرانہ قصد بر آں آوردند کہ بہ شمشیرِ آب دار سر آں سالاراں از تن بردارند ۔ عنایت خاں پسرِ لطف اللہ خاں کہ دراں معرکہ بازارِ نبرد گرم داشت رگِ حمیت بہ حرکت آوردہ غلبہ و تسلط اعدا را بہ باد شمردہ بے محابا اسپِ ہمت را گرم تیز نمودہ بہ جنگ پیوست ۔ مخالفاں دست از سر سادات برداشتہ برو حملہ آوردند ۔ آں شیرے معرکۂ صولت تا دیرے دست برد نمودہ دادِ مردانگی داد ۔ آخر مع رفقا در گلزار جنت الماوا خرامید از کشتہ شدنِ چناں بہادر نام دار از جانب بہادر شاہ[7] غلبہ تمام بنام لشکریانِ اعظم شاہ رو نما شد ۔ و عالی جاہ باوجود نابود شدنِ شاہزادگان شہادت آمود[8] چہرہ دست گردید ۔ و صورت فتح در آئینۂ مقصودش رو نما شد[9] ۔ قضا را در عین غلبہ و صولت او بادِ تند مقابل او ناگاہ

---

[1] و : "یامراد" "با" حذف ۔ [2] و : "صوت" ۔ [3] کذا فی الجملہ ولے "برخاست" باید ۔ [4] و : "مے نمایند" ۔
[5] ب و ج : "بادہ" ولے "بادیہ" درست است ۔ [6] و : "کارِ رستمانہ" ۔ [7] ب و ج : "بہادر شاہ دلاور" ۔
[8] ب و ج : "شہادت آمود" ۔ "آمود" بجوازِ آمند وارد بمعنی لعل و مروارید آمدہ ولے "آمودن" بمعنی آراستن و بہ گردن بزرے آید ۔
[9] ب و ج : "روئے نمود" ۔ [10] و : "وضع" ۔

بجوابِ عدم رخت[1] فرو بُرد . و شاه زادهٔ والا جاه فرزند دوم نیز همراه برادر راهِ عالمِ بقا اختیار کرد . نوائے واویلا بلند شد . چون خبر این واقعهٔ جانکاه به عالی جاهِ اعظم در رسید . که هر دو شاهزاده صرفهٔ جان کرده به قهرِ[2] دریائے نبرد گاه غواصی نموده گوهر فیروزی بدست آورده بودند . ناگاه نهنگِ اجل در رسیده هر دو را فرو برد . آن همه ترددات برباد رفت عالی جاه از دردِ فرزندان سینه چاک و دیده نم ناک بوده رو به میدان آورده به امرائے کلان فرمود . که الحال حلاوتِ[3] زندگی منغص شد و بنائے اُمید به سیلاب فرو رفت این همه کوشش و کُشش برائے آن نو جوانان بود . اکنون بے جمالِ شان روزِ روشن در دیدهٔ من شبِ تار است . عزم مصمم دارم که قدم از رزم بردارم و جان به تیغ خونخوار اعدا نثار کنم . امرائے نامدار بعرض رسانیدند[4] . که اے شمعِ محفلِ اقبال . اول تماشائے جدالِ ما مشتے نحیف فرما . که چه سان پروانه وار خود را در آتش زنیم . بعد ازان هرچه به خاطر مبارک باشد نما[5] . این بگفتند و زمین بوسیدند . و رُو به میدان نهادند ازآن جا که خان عالم و منور خان و راؤ دولت سنگه وغیره دکنیان تهورابیگ[6] از اوجین چهره هائے سُرخ و جبه هائے کمخواب به ملازمانِ خود داده از خیل سپاه به جان فشانی سرفراز بودند . هنگامهٔ رزم خونشتر از بزم[7] مے دانستند . چون به سطوت و صولت حمله آوردند . لرزه به اندام بهادران افتاد و جانِ اکثر از اعدا به صدمهٔ تیغ خون فشانِ شان برباد کردند[8] . و کار بجائے رسید که خود منوّر خان متصلِ فیلِ سواریِ شاهزاده عظیم الشان رسیده نیزه بر عماریِ عالی زد . شهزاده تهمتن به نیروئے بازوئے همت نیزه بدستِ مبارک گرفته به شمشیر آب دار کارش تمام کرد . اما تسلطِ سپاه شان هردم زیاده تر مے شد . حسین علی خان وغیره ساداتِ بارهه از مشاهدهٔ چیره دستیِ اعدا با خود ها گفتند . که اے مردان کار فرقِ رجال باوجودِ تسویهٔ خلقت به وسیلهٔ شجاعت بر نسوان امتیاز دارد . همواره گروهِ ساداتِ بارهه بر سپاه هند شرف و تسلط دارد . امروز کار به دلیرانِ خونخوار افتاده اگر به طرزِ بزدلان[9] به امیدِ حیاتِ چند روزه از میدانِ مصاف انحراف نمائیم . داغِ بدنامی بر پیشانی تاقیامت قائم و پائدار

---

[1] ج : «رخت» حذف . [2] د و ج : «قهر» . [3] کذا فی الجمیع ؛ «چشمهٔ حلاوتِ زندگی» باید .
[4] د و ج : «رسانید» . [5] د : «نما» حذف . [6] ب : «تهورابیگ» ؛ ج : «تهورابیگ» حذف ؛ ج : «از اوجین» مزید نوشته . [7] د و ب و ج : «خونشتر از رزم» «خونشتر از بزم» باید . [8] ج : «برباد گردیدند» .
[9] ج : «بزدلان» .

در گوالیار گزاشته و توپ خانۂ کلاں اصلاً بر نداشته جریده طور از دریائے چنبل گزشته به دهول پور نزول نمود . حضرت بادشاه به مکانِ حاجی پور هم رسیده به مسافۂ چار کروه حکم[1] خیم (کردن) خیام داد . و خود بدولت متوجهِ شکار گاه شدند . عالیجاه اعظم شاه باتفاقِ امرائے نامدار مثل ذوالفقار خاں و تربیت خاں و راؤ دولت سنگهه و خان عالم دکهنی وغیره به طرزِ اهلِ دکهن ناگاه بر دائرۂ گاهِ شاه که مردم در فکرِ استاده کردنِ خیمه و خرگاه بودند . نظر به کثرتِ فوج اعدا نموده به سایۂ حمایتِ شهزاده عظیم الشان پناه جُستند . چنانچه شهزاده به همان فوجِ ظفر موج که هم رکاب داشت . اتکا بر معاونتِ ربانی نموده آمادۂ رزم شد . از طرفین[2] زد و خورد نمایاں به وقوع آمد . و چپقلش هائے مردانه دست بسته از لشکرین به ظهور رسید . از اشتداد بانهائے[3] آتش بار دکهن و ترک تازِ مردانِ شیر افگن عرصۂ ستیز صحرائے رستخیز گردید و اکثرے از بهادران جاں فشاں شدند و شاه زادۂ عظیم الشان باوجود بکار آمدنِ دیرینِ کار و مجروح شدنِ مردم بے شمار قطب وار پائے ثبات و قرار محکم و استوار افشرده ناقه سوار به درگاهِ بهادر شاه فرستاد که فوجِ اعظم شاه رُخ بر بساطِ نبرد آورده و بسیارے از اسپ و فیل و پیاده و سوار بکار آورده . به ترددِ هزار تاحال بازی قائم داشته . منصوبۂ بهتر ازیں نیست که حضرت پادشاه زود تشریف آرند . دریں حالت فوجِ عالیجاه اعظم غلبۂ خود مشاهده نموده کوسِ فیروزی نواختند که غافل از انقلابِ فلکِ مشعبد ؎

ایں باده که روزگار دارد   یک مستی و صد خمار دارد

گویند . که در عینِ شغلِ شکار نادرِ گرم رفتار خبرِ اشتعالِ آتش کار زار بگوشِ بادشاهِ کثیر الاقتدار رسانید . آں شاهِ شیر شکار به مددگاریِ فضلِ کردگار متوجهِ عرصۂ رزم گاه[4] گردیدند . به اتفاقِ حسنه از طرفِ لاهور منعم خاں با فوجِ سنگین در خدمتِ والیِ روئے زمیں رسیده آتش زنِ خرمنِ شورشِ مخالفاں گشت و عجب بهارِ پیکار پدیدار گشت . در عینِ تموزِ هوا برشگال[5] پیدا شد . گولۂ توپ و تفنگ بکمال کثرت در بارندگی . رهکله و ضروب مانندِ رعد در نهایت غرندگی . ناگاه گولۂ توپ بر بدنِ شاهزادۂ بخت بیدار پسرِ کلانِ عالی جاه در خورده[6]

---

[1] کذا فی المجلد و سلہ "حکم کردنِ خیام باید ." [2] د و ج : "از طرف طرفین ."

[3] "بان" (ح ن) یعنی "تیر و آلۂ ہلک تر از تیر ." [4] ج : "رزم گاه ."

[5] ج : "بر مثال ." [6] ج : "در خورد و ."

اولاً سه روز در سنه ۱۱۱۹ه دارالسلطنت لاهور را به قدوم میمنت لزوم رونق افزوده به دار الخلافت شاه جهان آباد وارد شدند ۔ و از آنجا به سرعت در مستقر الخلافت اکبرآباد رسیده به شاهزاده سعادت مند درخورده دیده و دل را خورسند کردند ۔ و به رفع و قلع عناد به محمد اعظم شاه پیام فرستادند ۔ که اے نوگلِ باغ سلطنت و جهان داری و اے خجسته گوهرِ خلافت و شهریاری! وجودِ ما و شما از یک بحر سر بر آورده و تازه نخلِ خلقتِ طرفین از یک شاخ نشو و نما گرفته ۔ اگرچه برادری ۔ بلک بهتر از فرزندانت مے شمارم و اگرچه همسری، اما [1]پرکالهٔ جگرے پندارم ۔ ستودهٔ آئینِ [2]خود داری آنست ۔ که به [3]قسمت پدرِ بزرگوار راضی بوده به حکومتِ اماکن دکهن که ملکے ست وسیع و چندیں بادشاهانِ نامدار دراں جا [4]خلافت نموده اند بپردازند ۔ و به تحریکِ اربابِ [5]غرض بیش ازیں سرچشمهٔ یگانگی را به خاشاکِ بیگانگی مکدر نه سازند ۔ اگر سوائے ملکِ دکن دو صوبه دیگر مثلِ گجرات و اجمیر طلب سازند ۔ مضائقه نیست ۔ و در کشاکش فائده نه ۔ چوں ایں مضمون به گوشِ او جا [6]گرفت ۔ تُوی به اندامش راست شد ۔ و به آشفتگی بسیار پاسخ گذار شد ۔ که اے دانائے مراتبِ روزگار چه [7]مصلحت به خاطرت راه داده و ایں چه قسمت است که به قلمِ انصاف آوردی ۔ سلطنت [8]را که عطائے است ایزدی با ورثه چه نسبت ۔ و خلافت را که دادیست الهی ۔ با شرکت چه مناسبت ۔ اگر سررشته ایں امرے خطیر به قسمت باز بسته بایستی پسرے در حضورِ پدر بر تخت نه [9]نشستے ۔

فی الجمله اگر طریقِ سویّت [10]مسلوک مے بود ۔ مضائقه نداشت ۔ چهارده صوبه خود گرفتن و چهار صوبهٔ دکن بمن سپردن کدام انصاف است ۔ بالفعل حصولِ دولت بدون [11]مصاف نیست ۔

؎ عروسِ [12]ملک کسے در کنار گیرد چُست که بوسه بر لبِ شمشیرِ آب دار زند

بلکه [13]دریں اثنائے عالیجاه اعظم شاه سبقت برده عنانِ عزیمت گرم [14]خیز ساخته داعیهٔ آں نمود که بدستورِ خلد مکانی آں روئے آبِ چنبل [15]طرحِ محاربه افگند ۔ بدیں عزیمت بنگاه و بهیر

---

[1] د: "پرکالهٔ جگرے پندارم" حذف ۔ ب: "پرکالهٔ جگری"۔ [2] ج: "آئینِ خردمندی"۔ ب: "خرد وری"۔ [3] و: "بهمت"۔ [4] ج: مشکوک نوشته ۔ [5] د و ب: "پیش ازیں"۔ [6] ب مزید: "ارباب جمعیتِ سلطنت چهره بر افروخت"۔ ج: "سلطنت" حذف ۔ [7] ب: "خلافت ما"۔ [8] د: "را" حذف ۔ [9] و: "باز گشته"۔ [10] و: "مسلوک"۔ حذف ۔ ج: "مسلوک بوده" حذف ۔ [11] د: "بدونِ مضائقه نیست"۔ [12] د: "عروس ملکے"۔ [13] د ج: "بلکه اثنائے"۔ [14] د ج: "گرم خیز"۔ [15] د: "خروج محاربه"۔

کابل[1] اقامت داشت۔ محمد اعظم شاه را طلبِ حضور فرمودند۔ و شهزاده کام بخش را به خدمتِ نظامتِ صوبهٔ حیدر آباد و بیجاپور مامور نمودند۔ که شعلهٔ شورش آں حدود را انطفا نماید۔ اما پیش از رسیدنِ بادشاه زاده اعظم شاه در ماهِ ذی قعده ۱۱۱۸ھ یک هزار و یک صد و هژده هجری داعیهٔ اجل را لبیک گفته متوجهٔ عالمِ قدس گردیدند[2]۔ "اُدْخُلُ الْجَنَّة" تاریخِ فوتِ اوست و دیگر گفته۔ آه شد آفتاب زیرِ زمین۔

نعشِ مبارک در اورنگ آباد دکهن مدفون کردند[3]۔ و در اردوئے معلیٰ قیامت قائم شد۔ و روزِ رستخیز نمودار گشت۔ و پیش ازاں که خبر به غنیم رسد۔ مردم اوباشِ لشکری دست به تاراجِ هم دیگر دراز کردند۔ نواب زیب النسا بیگم پیکِ سریع السیر بخدمتِ اعظم شاه فرستاد۔ که اگر به عجلت هرچه تمام‌تر سایه بر ساکنانِ زمینِ احمد نگر افگند۔ بسا بهتر۔ و الا در صورتِ آگاه شدنِ غنیم حفظِ ناموس[4] تیموریه متعذر به نظر مے آید۔

معرکهٔ تخت نشینی شاهزاده معظم بهادر شاه و شهزادهٔ اعظم شاه

شهزادهٔ عالی جاه شبا شب طے مسافت نموده پرتوِ عاطفت انداخت[5]۔ چهارده روز ماتم ساخت۔ اصلا به نواختنِ نوبت و دیگر امورِ سلطنت نه پرداخت[6]

بعد از فراغِ ماتم به اتفاقِ اعیانِ دولت بر تختِ خلافت جلوس نمود[7]۔ هریکے را به انعام و اضافهٔ فراخور حال سر بلند فرمودند[7]۔ و صوبه داریِ اورنگ آباد به نواب غیاث الدین خاں بهادر و انتظامِ مهامِ برهان پور به حسین علی خاں سپرده متوجه هندوستاں شدند[7]۔ درین ضمن بادشاه زادهٔ عظیم الشان فرزندِ کلاں محمد معظم بهادر شاه از طرفِ بنگاله به سر و سامان رسیده قلعهٔ اکبر آباد به سعیِ اجتهاد بدست آورد۔ قریب چهل هزار سوار ملازم[8] نوکر داشته و آلاتِ حرب و ضرب هم ترتیب داده انتظارِ قدومِ والا بزرگ وارے داشت۔ چوں در بلدهٔ کابل به بهار پیرائے گلشنِ دولت و سلطنت معظم الدین بهادر شاه خبر رسید۔ که بنائے حیاتِ شاهِ خلد آرام گاه از بادِ تندِ خزانِ اجل فرو ریخته به مقتضائے بشریت بغایت مغموم و متألم گردیدند۔ آخر به صبر و تحمل عزمِ جزمِ تسخیرِ هند مصمم نموده نهضت به تمام بهجت فرمودند۔

---

[1] ب و ج: "سمتِ کابل"۔ [2] د: "گردیدند" حذف۔ [3] ج: اُدْخُلِ الجنّة ... مدفون کردند" حذف کرده۔

[4] ب و ج: "حفظِ ناموس"۔ [5] د ج: بعد از فراغِ ماتم به اتفاقِ اعیانِ دولت" حذف۔ [6] کذا فی الجلد و لعله جا عبید افضل

[7] بجائے بادشاه واحد باید یا جمع "نواخت - پرداخت - نمود - فرمودند - شدند" را جواز نیست۔

[8] ب و ج: "نو ملازم"

المرسلین همت گماشت که در هر قصبه بانگ دین اسلام بلند شد و علوم دینی رونق و رواج گرفت و اصحاب بدعت و الحاد و منحرفان صراط شریعت و زمرهٔ زنادیق و اهل نفاق و طائفهٔ بے قید که فقرا در هند مشهور اند و اکثر درویشان هندو مشرب و قلندران هیچ کل سراپا یافتند. بسیارے از فقرا متابعت اهل فقه و ارباب شرع اختیار کردند. و بعضے مانند سرمد وغیره به علت و عریانی تن از لباس حیات بدست جلادان آدم کش عاری شدند. در معابد و مساجد مسلمین رونق تازه پدید آمد. و شرف اسلام بدرجهٔ اعلیٰ اعلام بر افراشت. اکثر مردم هندو مشرب مشرف اسلام شدند. همچنان[1] آصف خان حاکم کشمیر بموجب حکم عالم گیر یورش بر ملک تبت کلان کرده راجهٔ آن جا را در سال هزار و هفتاد و پنج مسلمان کرد و عاقبت بخیر خطاب داد و بنائے مسجد در تبت نهاد. و در سـ۱۱۰۹ـه یک هزار و یک صد و نه هجری ابراهیم خان حاکم کشمیر راجهٔ راجوری را طلب داشته دعوت اسلام داد و لطف الله خان نامش نهاد. و هم چنان[2] زمینداران جبال و کشتوار وغیره مشرف اسلام شدند و آئین اخذ جزیه بر مردمان هنود و گبر و ترسا و نصارا و فرنگی و چینی و حبشی وغیره اجرا کردند. و محصول سائرات و اجناس بدستور مروج شد. و برائے رعایت اسلام از سوداگران مسلمین دو نیم روپیه بر صد مے گرفتند. و از بیوپاریان[3] دیگر مبلغ پنج روپیه بر صد تحصیل مے کردند. در بلدهٔ لاهور مسجد عالی[4] محاذی دولت خانهٔ معلی تعمیر کردهٔ آن حضرت است. گویند مبلغ پنج لک روپیه بر آن خرج آمده بود. فقط.

پرگنهٔ اورنگ آباد در پنجاب[5] از عهد اوست. چون در ملک دکن راجه جسونت سنگه راتهور بادیه پیمائے مرحلهٔ[6] فنا گشت. راجپوتان جهالت نشان شورش در هر مکان برپا نمودند با وصف پیری و ضعف بدنی بنا بر سر زنش مفسدان آن حدود در بلدهٔ احمدنگر به یلغر کوچ به کوچ رسیده فروکش شدند و افواج برائے تنبیه سیتا[7] و سیاجی وغیره دکهنیان تعیین شدند. چنانچه در اکثر اماکن و مواطن مفسدان به تصرف اولیائے دولت در آمدند. و باقی هنوز صلاح طلب بودند که طبیعت عالی از اعتدال در گذشت. چون شهزاده بهادر شاه در

---

[1] ج: "همچنان آصف خان حاکم کشمیر بموجب حکم عالم گیر ..... راجهٔ آن جا را ..... بنائے مسجد در تبت ..... ابراهیم خان حاکم کشمیر ..... نامش نهاد ..... هم چنان اکثر مردم هندو مشرف اسلام شدند" حذف کرده ا

[2] د: "اکثر مردم هندو مشرف اسلام شدند". [3] ج: "از بیوپاریان" غیر ذالک. [4] د: "محاذی".

[5] ج: "در نماید". ج: مزید "از علاقهٔ بر سر دو جدا کرده". [6] د ج: بادیه پیما مراحل فنا. ج: "مراحل". [7] د: "سیتا و سیاجی" حذف. [8] کذا فی المجموعه. د "نماید". [9] "به علت" باید

مراجعتِ حضرت بر فتح و نصرت دل از دست داده به سامانِ قلعه داریٔ اجمیر پرداخت۔ و رایاتِ عالیاتِ شاهنشاهی کوچ[1] به کوچ هرچه تمام تر قریبِ اجمیر طلوع نمودند۔ به بفاصلهٔ دو کروه از مورچال خیمِ معسکرِ اقبال شد۔ بازارِ جنگ خوب رنگ گرم شد و توپ و تفنگ بکار آمد۔ آخر[2] دارا شکوه از شکوهِ الٰهیِ جهان پناه[3] اجمیر را گزاشته آوارهٔ دشتِ ادبار گشت و حضرت جهان گشائے راجه جسونت سنگه و بهادر خان (را) به جمعیت بست هزار به تگاپوشیٔ دارا شکوه تعین کرده خود بدولت و نصرت بتاریخ پنجم رجب سنه ۱۰۶۹ھ تشریف فرمائے دار الخلافت شاه جهان آباد شدند و سکّه و خطبه را رونق و رواج دادند۔ ؎

سکّه زد در جهان چو بدرِ منیر　　شاهِ اورنگ زیب عالم گیر

درین اثنا سلیمان پسرِ دارا شکوه گرفتار آمد۔ و در قلعهٔ گوالیار محبوس شد۔ و حضرتِ خاقان صاحب قران شاه جهان در سنه ۱۰۷۶ه یک هزار و هفتاد و شش هجری شب دوشنبه در دولت خانهٔ اکبر آباد به عذابِ حبسِ بول جان بحق تسلیم نمودند۔ تنے چند از خواجه[4] سرا وغیره نعش برداشته به خلاف[5] قانون بادشاهان قریبِ مرقد ممتاز محل در گنبدے که خود تیار کنانیده بودند۔ بخاک سپردند۔ قضات و اشراف و علما و فضلائے شهر به جنازه حاضر شدند و اِنَّا لِلّٰهِ[6] وَ اِنَّا اِلَیْهِ رَاجِعُوْن ۝ خواندند۔ ؎

شال[7] تاریخِ فوتِ شاه جهان　　رضی الله گفت اشرف خان

مدت سی و سه سال سلطنت کردند و هشت سال در قید گزرانیدند۔ و من بعد بتاریخ نهم رمضان نهم جلوس عالم گیری حضرتِ دارا شکوه به قید در رسید۔ چنانچه به روز سه‌شنبه هفدهم شهریور[8] او را معه پسر بر فیل در هودج[9] سر گشاده نشانده آشکارا براهِ بازار داخلِ شهر کردند از پائے قلعهٔ مبارک گزرانیده به خضر آباد محبوس کردند۔ در قید خانه مردند۔

بسپس حضرتِ عالم گیر بادشاهِ غازی به خاطرِ جمعی و تشفیٔ باطن اساسِ جهان داری بر قوانینِ دل نشین نهاده به نحوے بر اجرائے[10] شرائطِ دینِ متین و ترویج شرعِ سید

---

[1] ج: "رایات کوچ بکوچ"۔ [2] د: "از دارا شکوه"۔ [3] ب و ج: "جهان پناهی"۔

[4] [خواجه سرا] توجه "از خواجه چند" است۔ [5] د: "به خلافت"۔ [6] ج: "انا لله" باقی حذف۔

[7] ج: این شعر را حذف کرده۔ [8] د: "شهر بعد"۔ [9] ج: "هودج"۔

[10] د: "واجبات"۔ ب: "اجرائے"۔ (شرائط حذف)

که در حقِ ایشان امرے که دراں خطرهٔ جان باشد - در خاطرِ خطیر مخطور گردد و در بنیانِ[1] جهد فتور [راه] یابد پس همان روز بعضے از ملازمانِ خاصِ او مثل شهباز[2] خاں وغیره دو سه کس[را] که منصب دارِ کلاں بودند گرفتار کرده به زنداں فرستادند - مال و اموال از نقود و جنس و دواب وغیره اسبابِ او به ضبطِ سرکار درآمد و آں جناب را بر فیل سوار کرده مع کس و کو و اهلِ حرم همراهِ اردوئے خود روانه فرمودند و به جمعیتِ خاطر از آں جا کوچ به کوچ در شاه جهان آباد[3] فائز شدند - دارا شکوه تابِ مقاومت در خود نه دیده به طرفِ پنجاب آواره گشت -

اورنگ زیب عالمگیر

بتاریخ روزِ جمعه غرهٔ ذی قعد سنه ۱۰۶۸ھ یک هزار و شصت و هشت هجری پائے دولت بر اورنگِ سلطنت نهاده زیب افزائے تاج و تخت شدند - و روزے چند آرامش کرده به صوبِ لاهور رایت بر افراشتند - دارا شکوه از لاهور برآمده به ملتان رفت و ازاں جا به طرفِ چوستان[4] تهته گریزاں گشت - فوج به دنبالش تعیین کردند و خود بدولت در پنجاب خاطر جمعی کرده برائے[5] انطفائے نائرهٔ شورشِ شاه شجاع که طرفِ پٹنه علم افراز ملک ستانی شده بود عازم شدند - چنانچه از لاهور به دهلی و از دهلی به عزمِ محاربهٔ شاه شجاع به صوبِ پورب[6] نهضت[7] فرما شدند - بعد چندگاه و محاربهٔ چند ماه - شجاع شاه بر خلافِ نامِ خویش به بے جگری دل باخته از معرکهٔ میدان عناں تافته هزیمت را غنیمت شمرد و تمام اهلِ بیتِ خود همراه کرده مع چهل تن مردانِ وفاکیش بر نوارهٔ[8] کشتی نشسته از راهِ دریائے شور بدر رفت و غنائمِ بے اندازه با توپ خانه و آلاتِ تجمّل بدستِ خادمانِ حضرت افتاد -

اما زمانے که حضرت به مقاومتِ شاه شجاع اقامت داشتند - دارا شکوه از چولستانِ تهته به طرفِ احمد آباد گجرات سر کشید - و قریبِ سی هزار سوار و پیاده فراهم کرده قلعهٔ اجمیر را متقابض شده مے خواست که در آگره رسیده بندگانِ اعلیٰ حضرت صاحب قِران ثانی را از قید برآورده علمِ سلطنت را مرتفع گرداند[9] - دریں وِلا از شنیدنِ هزیمتِ شاه شجاع و

---

[1] ج: "دریں باب". [2] ب: "مثل سه هزاره حال". [3] ب: "شاه جهان باد". "آ" حذف.

[4] ج: "چولستان". [5] ب و ج: "اطفا". [6] (د، ن) بمعنی "مشرق". اصطلاحاً ممالک اوده و آگره را پورب مے نامند. [7] ج: "نهضت". د ج: "نهضت فرمودند". [8] ج: "برنواره".

[9] د: "گردانید".

رانده به معدودے از خدمت گاران خود را به پائدار به دربار آن بخت بیدار رسانید. به مجرد رسیدن کار آگهانِ هوشمند[1] که منتظرِ وقت بودند به استقبال شتافته به اندرونِ دولت خانهٔ سرِ ادقاتِ همایون رهنمون شدند. بنا بر مواضع ضیق ملازمانش را بیرونِ دروازه گذاشتند. تنها به اندرون در آوردند. حضرتِ اورنگ زیب بخوشیٔ تمام از بهرِ تعظیم و احترام پیش آمده کرم[2] ها و تفقداتِ تمیم به تقدیم رسانیده به خلوت کدهٔ خاص بردند. صحبتِ بے غبار مصفا تر از آئینه طرح انداختند. نخست ماحضرِ بادشاهانه پیش آوردند. پس از تناول بساطِ استراحت ممهد گردانیدند. قرار یافت که بعد از استراحتِ قیلوله به امور دنیاوی و کنگاش[3] ملکی و مهم گران که در پیش است پرداخته خواهد شد. حسب[4] الفرموده حضرتِ شاهی بر فرشِ مکلّف پائے دراز کشید. خدمت گارانِ سرکارِ شاهی بخدمت قیام نمودند. مقصود از تکلّف آن بود. که یراق از تن کشایند[5]. آن شهزادهٔ مزاج ساده بے تامّل سلاح[6] از (تن) خود جدا کرده به کنار گذاشت و خود چون بخت خفتهٔ خود بخواب رفت. چون بندگانِ اورنگ شاهی دیدند که باده کار مخمّر شده به بهانهٔ استراحت اندرونِ حرم سرا تشریف فرما شدند. همین که آن مبتلائے دامِ بلا غنود به اشارهٔ[7] عالی پرستارے از درون آمده شمشیر[8] و یراق آن جناب از پهلویش برداشته اندرون برد. شیخ مرتضیٰ و دیگر کسان که منتظرِ این وقت بودند. فی الحال اندرونِ خواب گاه در آمده گردِ او حلقه بستند. آن جناب از آوازِ پا و صدائے سر[9] سپاه چشم باز کرده طرفه صحبتے مشاهده کرد. و حیرت زده برخاست[10] و از سلاح و یراق خود نشانے نیافت و دانست که صحبت چیست از روئے یاس و ناامیدی نفسے سرد بر آورده گفت که عهد و پیمان و قسم قرآن همین بود. که به عمل آید حضرت جهان[11] پناه از پسِ پرده فرمود. که اے برادرِ عزیز غم را به خاطر راه مده که بواسطهٔ[12] سلاح مزاج گرامی که درین روز ها آوارهائے خارج آهنگ از آن برادر سرے زد. روزے چند به گوشه نشاندن و از دردِ سر ممکن دور کردن مناسب دید[13]. و الّا خدا نخواهد.

---

[1] ب، د: "هوس مند". [2] ج، د، ح: "گرمی ها و تفقداتِ تمیم". [3] ب، د، ح: "کنگاش ملکی و هم گران".
[4] کذا فی الجمد و ے: "حسب فرموده" باید که علامت اضافت عربی بجا نیست. [5] د: "کشند". [6] د، ح: "صلاح".
[7] د: "بادشاه عالی". [8] ح: "شمشیر و سایر یراق". و: "سایر" حذف. [9] د: "برسپاه". [10] ج: "برخاست از صلاح". [11] د، ح: "حضرت" حذف. ب: "حضرت جهان پناه". [12] د، ح: "صلاح". [13] کذا فی الجمد و "دیدیم" یا "دیدیم" باید.
[14] ج: "و الّا نه خدا نخواهد".

خود و سپاه صرف سازند. و سوائے آں ثُلث از خزائن و دفائن بسرکارِ خود رسیده دانند. بعدِ اتمامِ مُہم دارا شکوه ولایاتِ پنجاب و کابل و کشمیر و ملتان به آں مسند آرائے سلطنت و جهانبانی ارزانی خواهد گردید. که البته هم به اتفاقِ یک دیگر به انجام خواهد رسید. بارے سلطان مراد بخش تسلّی و تشفّی یافته از اکبرآباد کوچ کرده و یک کروه عقبِ اردوئے معلّٰی منزل[1] کردند. چوں ظاهرِ قصبهٔ متهرا مضربِ خیام گشت. صلاحِ دولت دراں شد که اولاً برادرِ خود سر را صلاح[14] داده بمقابلهٔ دارا شکوه عازم باید شد. بایں تجویز نخست بعضے مقربان و صلاح کاران او را به فسون و فسانه و طمعِ خسروانه به دامِ مطاوعتِ خود آوردند. آں گاه به بهانهٔ ترتیبِ انجمن و غمرزِ[2] مشورت استدعائے حضور نمودند. او آں روز بنا بر امتلاءِ هوا خواهاں به عذرے متمسّک[3] گشت. ازیں امر پہلو تهی ساخت. بنا براں دریں منزل توقف فرمودند. هر روز استدعائے صحبت مے نمودند و سلطان مراد بخش از صافِ دلی مستعدِ سواری مے شد. ملازماں عرض مے نمودند که فدویاں را[4] از جانبِ جنابِ عالم گیر دغدغه دامن گیرِ احوال است که مبادا کار از دست رود. در جواب مے فرمودند. که ایں محض واهمه است که طبیعتِ شما مستولے گشته. باوجود عهد و پیمانِ مؤکّده با اغلاظِ[5] ایمان مظنه بخاطر راه دادن از طریقهٔ مسلمانی نباشد. آں روز که تیار شد[6] هم به گفتگو[7] بسر شد. اتفاقاً روزِ سوم به سیر و شکار طرفِ صحرا عناں خیز[8] شد. بعدِ قیدِ صید و تسخیرِ نخچیر مراجع به خرگاه شد. دریں اثنا نور الدین نام خاص که نهانی به تازه نہالِ[9] گلشنِ جهاں بانی ذمه دارِ کار بوده گرم و تند فرا پیش رسیده معروض داشت که به یک ناگاه آزارِ سخت و وجع[10] شدید در جوفِ ناف پدید آمده به بسترِ بے آرامی و فرشِ بے قراری پہلو مے زنند[11] و از روئے شوقِ درونی ساعت به ساعت حضرت را یاد مے فرمایند. و اسمِ مبارک هر لحظه بر زباں مے رانند. دریں وقت بے حجابانه زود تر قدم رنجه باید فرمود. و معالجه اش به حضورِ خود باید کنانید. آں حضرت از مکایدِ دنیا نا آشنا بودند. تصدیقِ سخن او کرده از همان[12] راه عنانِ یک رانِ عزیمت به جانبِ دولت خانهٔ شاهی منعطف[13] فرمودند. تند و تیز

---

[1] ب و ج: "منزل گزید". [2] و: "براسر". [3] و: "تمسک". [4] و: "را" حذف.

[5] کذا فی الجلد. "اغلاظ" یعنی سوگند هائے درشت و سخت. [6] کذا فی الجلد و شاید "شدند" باید.

[7] ا: "هم گفتگو". [8] و: "عناں خیز". [9] ا: "نہالی". [10] ج: "وجعِ شدید".

[11] و حذف، ج: "مے زند". [12] ا: "از همان روز". [13] و ج: "معطف".

[14] کذا فی الجلد و شاید "اصلاح" باید.

و هراس گشته جرأتِ آن نمانده که به اطمینانِ قلبی عازمِ احرازِ سعادتِ حضور باشد۔ اگر[1] آئین مرید نوازی مرعی داشته حکمِ والا شرفِ نفاذ یابد که بعضے از مردمِ این غلام نخست به قلعه بار یافته بجائے ملازمانِ سرکار قرار گیرند ۔ تا این فدویِ جاں نثار به جمعِ خاطر به حضورِ انور رسیده سعادتِ زمین بوس حاصل نماید ۔ بندگانِ اعلیٰ حضرت به حکمِ قضا رضاداده حکم فرمودند که بنده ہائے بادشاہی یکسر از قلعه بدر رفته ابوابِ دژ[2] به روئے آن فرزند مفتوح گردانند ۔ چنانچه شاه زاده سلطان محمد معه ذوالفقار خاں و شیخ میر و بهادر خاں و اسلام خاں به تاریخ روزِ جمعه یازدهمِ ماهِ رمضان ۱۰۶۸ھ یک هزار و شصت و هشت هجری معه سپاه در آمده داخلِ قلعه شدند۔ و ابواب و بروج و حصار تحتِ خود آورده جمعے معتمدان را جا بجا به محافظت و حراست مقرر کردند۔ آن گاه سلطان محمد و اسلام خاں به حضورِ اشرف حاضر شده ادراکِ ملازمت کردند و کورنشِ زمین بوس بجا آوردند ۔ روزِ دوم شهزاده سلطان محمد حسب الحکم پدر تمامی کارخانجاتِ بادشاہی را از خزائن و دفائن و مرصع آلات و جواهرات وغیره به قیدِ ضبط در آورده مختوم کردند ۔ و محافظان و نگه بانان بر درِ حرم سرائے والا و مشکوئے معلّیٰ نشاندند۔ پس بندگانِ عالی بے اختیارِ مطلق شده مجالِ حرکت و خروج نداشتند ۔ چوں هم بندگانِ معلّے فیصله پذیرفت[3] ۔ ذوالفقار خاں را به حراستِ قلعه و محافظتِ قبلهٔ عالم تعین کردند و اسلام خاں را به صوبه داریِ ملکِ اکبرآباد سرافراز فرمودند و شاهزادهٔ سلطان محمد [را] نیز بنا بر مصلحت در همان جا گزاشتند ۔ و خود بدولت روزِ دوشنبه ۲۲ر رمضان سنه مذکور به عزمِ استیصالِ دارا شکوه به جانبِ دارالخلافتِ شاه جهان آباد رایاتِ نصرت آیات بر افراشت ۔

چوں به منزلِ اوّل مقام کردند ۔ به عرض رسید ۔ که سلطان مراد بخش از اکبرآباد کوچ نکرده است و از طریقِ رفاقت پهلو تهی کرده جمعے از ملازمانِ بادشاہی مثلِ ابراهیم خاں[5] و علی مردان خاں وغیره امرائے نام دار ملازمتِ آن جناب اختیار کرده چوں به هر کس رعایتِ کلّی مے فرمایند ۔ قریبِ شصت هزار سوار در ظلِ رایتِ او فراهم آمده و روز بروز مردم به او گرد مے آیند ۔ محمد اورنگ زیب عالمگیر بنا بر مصلحت سفیرِ معتبر نزدش فرستاده سببِ تخالف و انحراف استفسار فرمودند ۔ او اظهارِ ناداریِ خود و پریشانیِ سپاه به میان آورد ۔ چنانچه بیست لک روپیه نقد ارسال داشته پیغام کردند که بالفعل این قدر مبلغ به ضرورت

---

[1] د: "آمین"۔ ب: "به اندازهٔ آئین"۔ [2] ج: "اثر"۔

[3] کذا فی الجلد وے "دل پزیر" به ذائے معجمه باید ۔ [4] کذا فی الجلد وے "تمام" باید ۔

[5] د و ب: "ابراهیم ولد"۔ ج: "ولد" حذف

گرچه جوانی همه فرزانگی ست　　این[۱] نه جوانی ست که دیوانگی ست
اے پسر ارچه به سر در خودی　　لیکن مکن با پدران سردی
بر سرِ خوان آ که هم توشهٔ　　یادِ نمک کن که جگر گوشهٔ
خونِ[۲] منی و دلِ من هرجُوست　　جوششِ بسیار مکن زیرِ پوست
گوش کن این گفت. مکن گفتِ کس　　بشنو. مشنو سخنِ هیچ کس

در جوابِ این عرض داشت نوشت. که من از بے توجهیِ حضرت ایمن نیستم. مے ترسم[۳] که مبادا در هنگامِ ادراکِ شرفِ ملازمت قصدِ من نمایند. فرمان روائے[۴] جهان از ناسازیِ سپهرِ[۵] گردان از مهرِ فرزندِ دل بند ناخوش و دل تنگ گردید. و به انسدادِ ابوابِ قلعه و استحکام[۶] باره اشاره فرمود. از طرفِ بیرون ذوالفقار خان بهادر به محاصرهٔ حصار مختار گشت. از طرفین صحبتِ توپ و تفنگ درمیان آمد. امّا بارِ دیگر حضرت خاقانی فرمان به دستِ فاضل خان فرستاد که اے فرزندِ طالع بلند یک بارگی مهرِ فرزندی بریده و چشم از حقوقِ ربوبیت و تربیت[۷] پوشیده ایذائے ما را که موجبِ بدنامیِ دنیا و موروثِ ناکامیِ عقبیٰ است به خود مے پسندی.

چیش که گویم نه خودت شرم باد　　کز پئے خونِ خودم اندر فتاد
بنده[۸] که با شاه بود کینه جو　　خلق چه گوید تو هم خود بگو
در زتو بر قلبِ من آمد غبار　　هم تو شوی در رخِ خود شرمسار
باش به کامم که بکامِ تو ام　　زنده و نازنده بنامِ تو ام
بهرِ خدا صورتِ خویشم نما　　روئے مگردان و بترس[۹] از خدا

پس از اطلاعِ مضمونِ منشورِ عتاب ظهورِ آدابِ اخلاص کما ینبغی مرعی داشته زبانِ قلم به پاسخ گشاد. للّٰه الحمد و المنّت که این نیاز مند از بدوِ تمیز الی الآن به اندازهٔ امکانِ بشری از صراطِ مستقیمِ عبودیت و اعتقاد انحراف نه ورزیده در راهِ عقیدت راسخ قدم است لیکن از ممرِ ظهورِ این مقدمات که درمیان آمده به مقتضائے[۱۰] طبیعتِ بشری مغلوب واهمه

---

[۱] ج: «این جوانی است». [۲] د: «خونِ منی». [۳] د: «نیز هم». [۴] ب: «فرمان فرمائے جهان».
[۵] د و ب: «از» حذف. ج: «تا» حذف. [۶] د ب: «استحکامی». [۷] ج صه۲۷: «ترتیب».
[۸] د ج: «بندهٔ که پادشاه». [۹] ج: «بترس از خدا».
[۱۰] ج: «غلبتِ بشری».

دو گهری[1] روز باقی مانده دارا دارائی گزاشته گسسته[2] عنان و شکسته رکاب داخلِ اکبرآباد شد۔ و ازاں گاه ہم بودن صلاح ندانسته به صلاحِ قبلۂ عالم به دار الخلافتِ دہلی شتافت۔ و اورنگ زیب عالم گیر دراں روز در سر زمینے که منزلِ بارگاهِ داراشکوه بود نزولِ اقبال فرمودند۔ روزِ دوئم کوچ کرده در شکار گاهِ عماد پور دیره[3] ساختند۔ دریں منزل محمد امین خاں و اعتقاد خاں و جعفر خاں و فاضل[4] خاں و خانساماں و ملازماں و نامدار خاں و فیض الله خاں و حسین بیگ خاں و راجه رگهه[5] ناتهه و قائم خاں و ناصر خاں خواجه[6] سرا و سلام خاں و خدمتگاراں و دیگر جمیع بنده ہائے پادشاہی به شرفِ زمیں بوسیِ عالم گیر حاضر شدند و به اضافۂ "سوائی[7]" و ده پانزده سر افراز شدند۔

روزِ سوئم باغِ دہر از نزولِ ہمایوں رشکِ دهِ فردوس شد۔ بندگانِ حضرتِ عالی ظلِ سبحانی صاحب قرانِ ثانی فرمانِ عنایت مشحون به خطِ مبارک مرقوم گردانیده به دستِ فاضل خاں فرستاد خلاصۂ مضمون ایں که چوں مقتضائے مشیتِ یزدانی درمیاں آمده آں قرۂ باصرۂ سلطنت و جہاں بانی و شہزادۂ بلند اقبال صحبت به کدورت و ملال انجامید۔ آنچه در پردۂ غیب و حجابِ تقدیر مستور بود بر روے[8] روز رو نمود۔ اکنوں تقاضائے خاطر و تمنائے باطن و[14] تماشائے جمال و بقائے آں فرزندِ ہوش مند زیاده از حد دامن گیرِ حال است۔ به زودی ہرچه تمام تر به دیدار مسرت آرائے و شگفتگی پیرائے دلِ مبتلا شوند[9]۔ لاکن آں نو بادۂ باغِ سلطنت به اغوائے اہلِ غرضانِ بد سرشت احرازِ سعادتِ ملازمت[10] نه کرد باز خلیل خاں معه فرمان از حضور فائز گردید۔ خلاصۂ مضمون دریں نظم مرقوم:—

اے خلف از راهِ مخالف بتاب
تیغ میفگن که منم آفتاب
گر ز[11] خودی نقش گرفتی بدست
سوئے خدا بین و مشو خود پرست
ور ز[12] بد آموز شدت ره پدید
گفتِ بد آموز نباید شنید
چوں تو شب و روز ادب افزوں کنی
بے ادبی با چو[13] منے چوں کنی

---

[1] (ده ن) یعنی ساعت که بست و چہار دقیقه محسوب مے شود۔ [2] ا: "گشته عناں"۔ [3] (ده ن) یعنی فرودکش شدند۔
[4] ا: "فاعل خاں"۔ ج: "فاصل خاں"۔ [5] ج: "رگهه تهه"۔ [6] ا د ب: "خوجه سرا"۔ [7] (ده ن) یعنی ½ ۱ چند۔
[8] ب و ج ص۱۳ "به روے بروز رو نمود"۔ [9] ج: "گردید"۔ [10] کذا فی الاجلد ولے "ملازمت" باید۔
[11] ا: "گر خودی"۔ [12] ا: "وانه بد آموز"۔
[13] ا د: "با چو می"۔ [14] کذا فی الاجلد ولے "و" زاید

افغان پهلو تهی[1] کرده استرضائے خاطر قدسی مظاهر شهنشاه دین پرور فرض عین پندارند ۔ که سعادت دارین درین است ۔ در سر زمینے که مقام باشد ۔ توقف اختیار کرده بر مطلبے که مکنون خاطر گرامی است ۔ مرقوم گردانید ۔ تا به عرض اقدس رسانیده[2] [آید ۔ اورنگ زیب] مطابق تمنائے خاطر آں عرضداشت بخدمت خاقانی بدیں مضمون مرسول[3] نمود که جهت گزارش صورت حال خود و زیارت قدوم مبارک عازم است ۔ سوائے[4] ادراک حضور پرنور کدام داعیه مخطوط نیست ۔ بے موجب[5] شاهزاده با فوج گراں آمده معبرات[6] و مسالک این خیر خواه مسدود ساخته ۔ فقط

چوں دارا شکوه را خبر رسید که محمد اورنگ زیب این طرف عابر شده به عزیمت اشتعال آتش حرب و قتال به مقاتلهٔ[7] یک کروه رسیده مضرب خیام جاه و جلال شد ۔ فردائے آں روز روز یکشنبه هفتم رمضان سنه ۱۰۶۸ھ علی الصباح محمد اورنگ زیب عالمگیر با چهل هزار سوار و دارا شکوه و با فراوان ضروب و مقدار یک لک سوار جرار صفوف آراسته بازار حرب و پیکار گرم ساختند ۔ ؎

چو لشکر به لشکر در آویختند قیامت ز گیتی بر انگیختند

دریں هنگامه روز از سمت الراس گذشت ۔ جانبازان موکب دارائی مثل راؤ ستر سال و روپ سنگه راتهور و داؤد خاں وغیره میمنهٔ طرف ثانی را برهم زده تا فیل سواری خاصهٔ اورنگ زیب رسیده قول و قلب را متزلزل ساختند ۔ و مردانه وار به آتش سوزان احزاب[8] افتاده محترق شدند ۔ در خلال این حال ارتفاع اعلام دارائے بدرجهٔ کمال و فتح قریب الوقوع بود بر تماشائیان قدرت الٰهی قصه منعکس شد ۔ یکبارگی فوج بادشاهی پراگندگی یافته راه فرار سر کردند ۔ ؎

پراگندگی در سپاه اوفتاد هزیمت در آن رزم شاه اوفتاد
سپه چوں پراگنده شد سوئے جنگ فراخی در آمد به میدان تنگ
کس از خاصگان پیش دارا نماند گرد[9] در دل کس مدارا نماند

---

[1] ب و ج: "پهلو تهی کرده"۔ [2] کذا فی المجلد حذف دے "[رسانیده آید ۔ اورنگ زیب]" ربط مفهوم و تکمیل منشا را ناگزیر۔
[3] و ا: "به رسول نمود"۔ [4] و: "برائے"۔ [5] و: "بیموخت"۔ [6] ج: "معبرات چنبل"۔
[7] و: "به مقابله"۔ [8] کذا فی المجلد دے "احزاب" بمعنی توپ هائے آتش بار اغلب۔
[9] و: "کرد دول"۔

رفاقت را پذیرا گشت. و به همراهی و رفاقت از مقرِ خود حرکت نمود.

جنابِ عالمگیر بخاطر جمعی غُرّهٔ[1] رجب ۱۰۶۸ه از برهان پور لوائے توجه به صوبِ پایهٔ تختِ بادشاهی مرتفع ساخت. راجه جسونت سنگه که به ایمائے دارا شکوه در اُجین بنا بر انسدادِ طرق[2] پائے فشرده بود به جنگ بر آمد. بتائیدِ مؤیّدِ حقیقی شکست سخت خورده از شارع[3] یک سو شد و بلدهٔ اُجین به قبض آورد[4]. کوچ به کوچ منازل پیما شدند. دارا شکوه از استماعِ خبرِ هزیمتِ جسونت سنگه و پیشتر آمدن به یلغر[5] برادر والا گوهر مضطرب خاطر گشت. حضرتِ صاحب قِران را به سرو سامانِ شایان در مستقر الخلافت آگره جمعیت پذیر ساخته خود به تدارکِ این اختلال همت گماشت. قریب صد هزار امرائے نامدار و بندگانِ سرکار[6] عالم مدار در ظلِ رایتِ خویش فراهم آورده به تاریخ بست[7] و پنجم شعبان ۱۰۶۸ه ۳۲ جلوسِ معلّی از اکبرآباد به عزیمتِ مدافعت و مقابلهٔ مدعیانِ سلطنت نهضت نموده بر ساحلِ آبِ چنبل خیمه و خرگاه برپا کردند. بر معابر و مسالک مور چال بسته جابجا افواج و توپ خانه تعیین[8] نموده از جانب و اطرافِ راهِ عبور بر موکب عالم گیری مسدود ساخت[9]. و اورنگ زیب عالم گیر از بلندیٔ تدبیر و راهبریٔ زمیندارے شب گیر زده مسافت بست و پنج کروه طے[10] کرده از گزر بهادر پایاب عبور نموده مخیّم سرادقاتِ آں روئے آب گردید[11]. و ارادهٔ مافی الضمیرِ عالم گیر تشهیر گرفت. ــ

کوکبهٔ شاه روان شد ز آب کرد سوئے منزلِ دیگر شتاب

دریں وقت بخشیٔ سرکار فخر النسا نواب بیگم صاحبه از دار الخلافت رسیده نامه گزرانید که اے برادر والا گوهر انصاف را کار باید فرمود. که در برابرِ مُرشد و قبلهٔ حقیقی[12] که رضائے خدا و رسول در رضامندیٔ اوست هنگامهٔ جدال و معرکهٔ حرب و قتال آراستن بر روئے حضرت تیر و تفنگ انداختن چه قدر ناشناسائی است. ثمرهٔ[13] آں در دنیا جز بدنامی و در عقبیٰ جز بد سرانجامی دیگر نه گفته اند. و اگر آرائش هنگامه از بهرِ[14] ولی عهد است نیز[16] آئینِ دین و خرد عاقبت بیں پسندیده نیست. زیرا که برادرِ بزرگ شرعاً[15] و عرفاً حکمِ پدر دارد. مناسب که ازیں

---

[1] ج: "غرا". [2] ج: "طرف". [3] ج: "شارح". [4] کذا فی الجمله ولے "آمد" باید.
[5] د: "به یلغر" حذف. [6] ب و ج: "بندگان کار" "سر" حذف. [7] د: "بتاریخ بست سرکار عالم".
[8] ب: "تعیین نموده". [9] کذا فی الجمله ولے "ساختند" باید. [10] ج: "طے کرده" حذف. [11] ج: "کردند".
[12] د: "حقیقے". [13] د: "سمره". ج: "شمره". [14] د: "از بهر ولی عهد". [15] ب: "شرعاً و عرفاً".
[16] کذا فی الجمله ولے "نزد" باید.

بر سریرِ فرماں روائیِ گجرات شائع تر گشت ۔ حضرت اورنگ زیب بنا بر تلقینِ[1] خرد دُور بین قدم از دائرۂ تمکین بیروں نسپرد[2] ۔ و پاسِ مراتبِ حزم[3] مرعی مے داشت ۔ مقارنِ این حال معظم خاں نیز بہ دستورِ جابت خاں و راؤ ستر سال حسب الامر روانۂ درگاہ جہاں پناہ گردید ۔ روانہ شدنِ آں چناں امیرِ والا تدبیر خداوندِ خزائن و سپاہ و پیوستنِ او بہ دارا شکوہ مقرون صلاح نہ دانستہ بدو پیغام نمودند کہ دریں ایام بعض مقدمات ضروری در خلوت خاطر نشانِ آں مخلص خاص کردن از جملہ مفترضات[4] است و برائے آوردنش خلف الصدق سلطان محمد را فرستادند ۔ چنانچہ بہ ہزار تدبیر و براہین و سخنانِ چرب و شیرینِ دغدغہ و توہم از دلش برآوردہ بہ حضور حاضر آوردند ۔ بہ مجرد در آمدن بہ خلوت کدۂ خاص مقیّد کردند ۔ و تمامی خزائن و اموال و سامان ثروت و اسبابِ سلطنت[5] کہ اندوختۂ عمرش بود بہ سرکارِ خود ضبط گرفتند ۔ و ملازماں را در سلکِ ملازمانِ خود ملازم کردند ۔ و بہ مقصدِ[6] مصلحت عرض داشت بہ درگاہِ والا مرسول نمودند ۔ کہ از استشمام[7] بوئے بے وفائی و نمک حرامی معظم خاں را گرفتار کردہ اگر این چنیں نے کردم[8] بہ سردارانِ دکن مے پیوست بعدۂ آہنگِ[9] حرکت راست نمودند و بہ سلطان مراد بخش نوشتند کہ جنودِ بادشاہی بہ ہمراہی راجہ جسونت سنگہ جہت اخراجِ آں برادر از حضور مامور شدہ تا رسیدنِ این جانب پائے اقامت قائم دارند ۔ کہ بہ اتفاق تدارک آں کردہ[10] آید ۔

و ہنگامِ انتہاضِ آلویۂ عالیہ از اورنگ آباد قلوبِ امرا و سپاہ بہ عطائے زر و دادنِ امید صید کردہ باسیؔ ہزار سوار پا بہ رکاب گزاشتند ۔ چوں دانستند کہ سلطان مراد بخش از رفاقت مُتوقّف است بہ عہد و پیمان با او اقرار درمیان آوردند کہ ہرچہ از غنیمت دارا شکوہ و خزائنِ بادشاہی بدست افتد ۔ ثلث غنائم نصیبۂ سلطان باشد و ثلثان بہ سرکارِ من عاید[11] گردد ۔ بعدِ تسخیرِ کل قلمرو محروسہ ہند ولایت پنجاب و ملتان و کشمیر و کابل و تہتہ و بھکر باں برادر مسلّم کہ خطبہ و سکّہ بنام خود رائج دہند و در ممالکِ بقیہ این نیاز مندِ درگاہِ کبریا گزارہ خواہد کرد ۔ سلطان بدیں افسون و افسانہ طریقۂ

---

[1] ب: "خرد و دوربیں"۔ [2] ب: "بیروں بسپرد"۔ [3] حزم فقط ج نوشتہ ۔

[4] کذا فی الجد "مفرضات" مے بدوے خیالِ "مفترضات" درست است ۔ [5] ج: "سلطنتش"۔ [6] ب: "بمقتضائے مصلحت"

[7] د ؟ "استنام"۔ [8] ب و ج: "نے کرد"۔ [9] د: "آہنگ" حذف ۔ [10] ج: "تدارک آں از قوت بفعل خواہد آمد"۔ [11] "بسرکار من عاید" (گردد حذف)

و شاهزادهٔ قوی طالع داخلِ بهاگ نگر بوده کارخانجاتِ مال و اثقال که از چندان سال دران جا جمع بود به ضبطِ سرکار آورده به انتظامِ کلی پرداختند ـ قطب الملک صبیهٔ خود را به شاهزادهٔ نصرت آماده نام زد کرده از صدمهٔ قهرِ عالی مطمئن گردید ـ و حضرت مراجع[1] به اورنگ آباد که مستقر دولت خود تعین نموده بودند ـ تشریف آوردند ـ

چون خدیوِ جهان شاه جهان در هندوستان آمده در بلدهٔ اکبرآباد رونق افزا شدند ـ درین وقت معظم خان عرف میرجمله و مهابت خان و راو ستر سال هاده و نجابت خان وغیره امرائے کلان از حضور بادشاهی برائے تسخیرِ دکن مامور شدند ـ که باشاهزاده خجسته اختر محمد اورنگ[2] زیب در اورنگ آباد ملحق شده قصد پیشتر نمایند ـ چنانچه حضرته به صلاح و صواب دید امرائے قصدِ انتزاعِ ممالک عادل[3] خان که او را عادل شاه خطاب کنند ـ در پیش کردند ـ به اقبال و به فضلِ ربّانی قلعهٔ بیدر کلیانی[4] به محاربه و محاصرهٔ اندک فتح نموده به عزمِ افتتاحِ گلبرگه توجهِ متوجّه به کار بردند ـ چنانچه مبازرانِ تهوّر آثار قلعه را نگیں وار حلقه کردند ـ غنیم هم با فوجِ عظیم به کومکِ محصوران رسیده مقابلهٔ لشکرِ فیروزی اثر مخیم سرادقات گردید ـ و فی مابین لشکرین نائرهٔ جدال به وقوع انجامید ـ هر روز دادِ شجاعت مے دادند ـ طرفین[5] تردّدِ مردانگی مے کردند ـ

در خلالِ این حال اخبارِ بیماریٔ ذاتِ جنابِ صاحب قران در اکنافِ جهانیان اشتهار گرفت این معنی باعثِ بے دلیِ سردارانِ اردوئے معلّٰی و خیرگیٔ مبازرانِ[6] لشکرِ اعدا گردید ـ هم درین اثنا، دو قطعه فرمانِ عالی شان حسبِ التماسِ ولی عهد بنامِ مهابت خان و راو ستر سال شرفِ اصدار یافت ـ که سائرِ افواجِ مغلیه و راجپوتیه به رخصتِ شاهزاده مقیّد نه بوده به سرعت هرچه تمام تر روانهٔ درگاهِ گیتی پناه شوند ـ چنانچه مشارٌ الیهما همان طور به عمل آوردند ـ لاچار[7] شهزادهٔ هوشیار به رهنمونیٔ عقلِ خدا داد سخنانِ صلح به اعدائے مایهٔ فساد به میان آورده مور چال از قلعه برداشت ـ و به حوصلهٔ تمام و انتظامِ مالا کلام طبلِ مراجعت بلند آوازه ساخت و از میانِ آن چنان غنیمِ جبّار به تمکین و وقار برآمده رونق بخشِ اورنگ آباد شدند ـ

جنگ تخت نشینی

هر روز از بیماریٔ جنابِ عالی داستان هائے غریب بیان مے شدند و تسلّطِ دارا شکوه و اخبار مسدود ساختنِ طرق[8] و مسالک بر قاصدان و مقیّد کردن وکلائے اخوان و از پرده برآمدن شاه شجاع در اطراف شرقیه و جلوس مراد بخش

---

[1] ج: "حضرت به فتح راجعت". [2] ج: "محمد اورنگ زیب وا اورنگ آباد". [3] ج: "عادل شاه در پیش نموده" حذف ـ عبارات که از نوشتیم ج حذف کرده ـ [4] ج: "کلانی". [5] ج: "فرد" ب: "تردّد و مردانگی".
[6] ب: "مبازدان". [7] کذا فی الجلد وے "ناچار" باید ـ [8] ج: "طرق مسالک".

اختصاص یافته[1] عازم هندوستان شدند۔ بعد از طے منازل در مستقر الخلافت اکبرآباد فائز شدند۔ و شش روز درآن شهر دل افروز توقف فرموده فی مابین طرح محبت و صفا با خودها انداختند۔ و با وصف یگانگت معنوی پیوند صوری درمیان آوردند۔ اعنی صبیهٔ سعیدهٔ خودها را به پسران یک دگر نسبت کردند۔ بعد تصفیهٔ خاطر راز دردل برون انداختند و به عنوان مشورت سررشتهٔ سخن کشاده باهم گفتند۔ که برادر بزرگ بسان گرگ تشنهٔ خون اخوان است تا آنکه ظل ظلیل قبله گاهی بر سر جهانیان سایه گستر است۔ از گزندش ایمن نیستیم[2]۔ معاذ الله آن روز که عنان سلطنت به قبضهٔ[3] اقتدارش افتد۔ درین صورت شائستهٔ مصلحت آن است که ما هرسه برادران اتفاق نموده به برکت موافقت آتش شر او منطفی سازیم۔ درین باب عهد و پیمان مؤکد کرده بنائے موافقت را به قسم و سوگند مستحکم کردند۔ پس (از) آن رایت عزیمت به ولایت خود ها مرتفع شدند۔ شاه شجاع به طرف بنگاله و مراد بخش به صوبه احمدآباد و اورنگ زیب عالمگیر به ملک دکهن سایه افگن شد۔

همت عالم آرائی به گردآوری سامان دولت و تسخیر مملکت توجه گماشت۔ و به تجویز عقل رسا به نام قطب الملک مالک حیدرآباد نشان بدین عنوان نوشت که گل بن روضهٔ سلطنت و جهانداری فرزند ارجمند سلطان محمد مے خواهد که از راه اودیسه به طرف بنگاله[4] به خدمت عم بزرگوار شاه شجاع بهره اندوز گردد۔ شایان که به آن[5] سلالهٔ دودمان عز و علا مراسم هوا خواهی مرعی داشته از سرحد ولایت خود سالماً بگذرانید۔ آن ساده لوح بے خبر از نیرنگی[6] هائے دهر حمل بر اصل حقیقت نموده انگشت بر دیدهٔ قبول نهاد و به تهیهٔ اسباب ضیافت و مهمانداری و سرانجام مواد معاونت و همراهی پرداخت[7]۔ چون شاهزادهٔ نامدار از پیش گاه پدر سپهر اقتدار در غایت مصالح حرب و پیکار مرخص گشته عازم آن دیار گردید۔ معاقب[8] خود بدولت رایات نهضت بر افراختند۔ چینے که شاهزاده نزدیک بلدهٔ بهاگ[9] نگر که مستقر دولت قطب الملک بود وارد گشت۔ او بدان[10] وقت به مغز مدعا پے برد و چشم فتنه را باز دید۔ از غایت اضطرار از بهاگ نگر فرار اختیار نمود و به قلعهٔ حیدرآباد استظهار جست۔ و سکنهٔ حریم حرمش به واسطهٔ عدم فرصت سواری نه یافته برهنه پا به صد جفا به قلعهٔ مذکور رفتند۔

---

[1] ج: "عازم به هندوستان"۔ [2] کذا فی الجلد وے "هستیم" باید۔ [3] و: "قصد"۔

[4] الف ب: "به خدمت" حذف۔ [5] و: "شایان که به آن سلاله دودمان" حذف۔ [6] و: "بے خبر از نیرنگی ها" مشکوک نگاشته۔ [7] ج: "توجه گماشت"۔ [8] و: "معاقب"۔ [9] و: "بهاگ نگر"۔ [10] کذا فی الجلد وے زاید۔

قصبهٔ وزیرآباد بر لبِ آبِ گذرِ دریائے چناب نهاد و شهر آباد کرد۔ و نواب علی مردان خان قصبهٔ سودهره معمور نموده بنام[۱] پسرِ خود ابراهیم نام داد[۲]۔ و باغ خوب دل کشا پهلوئے[۳] او عمارت نمود۔ همیں عنوان بسیارے امرائے عالی شان عماراتِ شائسته در ممالکِ محروسه احداث کردند چنانچه خود عالی حضرت بلند همت در ۱۰۴۸ھ مطابق دوازدهم[۱۲] سالِ جلوس معلی نزدیک دهلی بر لبِ آبِ جون شهرے آباد کرده شاه جهان آباد موسوم کردند۔ و قلعهٔ ارک بر سرِ آب جمن به پختگیِ تمام ترمیم پذیرفت۔ و منازلِ دل کشا و محل[۴] هائے فرحت افزا بنا نهادند۔ و درمیانِ میانهٔ شهر به تاریخ ۱۰۶۰ھ مطابق بست و چهارم جلوس مسجد جامع عمارت یافت۔ مثلش جائے دیگر کم نشان مے دهند۔ و در[۵] ۱۰۵۶ھ یک هزار و پنجاه و شش هجری فتح بلخ و بدخشان فرمودند۔

ایں بادشاه عدالت پناه را خدائے اکبر چهار پسر عالی گهر مسمی دارا شکوه، شاه شجاع و محمد اورنگ زیب و سلطان مراد عطا[۶] و بخشش فرموده که هریک در علم و عمل و شجاعت و فراست وحید الزمان بودند[۷]۔ اما بادشاهِ قبله گاه را توجهاتِ ظاهری و باطنی بر حالِ محمد دارا شکوه به اقصا عنایت بود و او را ولی عهد مے خواند۔ ازیں ممر شاه زاده هائے دیگر مظنّه از ولی عهد[۸] به خاطر داشته به حراستِ خود سعیِ تمام ترے داشتند۔ حضرتِ صاحب قران از راهِ عاقبت اندیشی سلامتی و رفاهِ فرزندان مطرح[۹] نظر داشته به صلاحِ عقلِ خداداد و مشورهٔ وزیر سعد الله خانِ نیکو نهاد برائے هریکے ملکے مقرر ساختند۔ چنانچه در سنه ۲۱ جلوس چراغِ شبستانِ خلافت و جهان داری شاه شجاع را (به) حکومتِ ولایتِ بنگاله سر بر افراختند۔ و مملکتِ وسیع دکن به حضرت اورنگ زیب عالمگیر عنایت فرمودند۔ و انجم سپهر شهریاری سلطان مرادبخش را به ایالتِ ملکِ گجرات مفتخر و مباهی ساختند۔ و بقیهٔ ممالکِ محروسه مع تخت گاهِ دهلی و آگره به ولی عهد که منظورِ نظرِ عنایت بود ارزانی کرده به حضورے[۱۰] داشتند۔

چنانچه در ۱۰۶۲ھ یک هزار و شصت و دو هجری که حضرتِ صاحب قرانِ ثانی در بلدهٔ دل کشائے کابل رونق[۱۱] افروز بودند۔ هرسه شاهزاده ها از پیش گاهِ[۱۲] شاهنشاهی به رخصتِ ولایاتِ متعلقهٔ خودها

---

[۱] ج: "بنام پسر خود" حذف۔ [۲] ب ص۲۳: "نام نهاد"۔ [۳] ج ص۴۵: "عمارت پهلوے او نهاد"۔

[۴] د: "محال با فرحت افزا"۔ ج: "محل فرحت افزاء"۔ [۵] ج: حذف عبارت "و در ۱۰۵۶ھ .... بدخشان فرمودند"۔ [۶] ج: "عطا" حذف۔ [۷] کذا فی الجمله بودند و "بود" باید۔ [۸] ب: "ولی عهده"

[۹] ب و ج: "مطمح"۔ [۱۰] ج: "نزدِ خود"۔

[۱۱] ج: "رونق افزائے"۔ [۱۲] د: "نگاه"۔

به حین مراجعت از کشمیر در منزل چک[1] زنی وقت چاشت روز یک شنبه بست و هشتم شهر صفر سنه ۱۰۳۶ھ یک هزار و سی و شش هجری به مدتش[2] شصت سالگی رحلت فرما شدند۔ نور جهان بیگم را عجب حالتے رونما شد و جهان به چشمش تاریک گردید۔ نالهٔ آه و فغان را بلند آوازه داد[3] ؎

به سینه از تغابن سنگ مے زد   طپانچه بر رخ گل رنگ مے زد

پس جسد شریف را به لب دریاے راوی متصل شاهدره آورده در باغ نور جهان بیگم مدفون نمودند۔ و مقبره به عمارت عالی بنا کردند۔ تاریخ فوتش[4] چنان است۔ ع

خرد گفتا[5]: "جهان گیر از جهان رفت"

مدت سلطنت بیست و یک سال هشت ماه چهار روز گزشت۔

عهد شاه جهان

چون شاهزاده شاه جهان دور از حضور بود۔ آصف خان و اعظم خان هم داستان شده جهت تسکین فتنه سلطان داور بخش عرف بولاقی[6] پسر شاه زاده خسرو را از قید بر آورده در دہلی بر تخت نشاندند۔ و شاهزادهٔ شهریار که در لاهور بود۔ سر سلطنت برداشت۔ درین ضمن حضرت ابوالمظفر شهاب الدین شاه جهان بادشاه غازی در آگره فائز شده۔ در سنه ۱۰۳۶ھ جلوس بر اورنگ جهان بانی فرمودند و همان روز شهزاده شهریار را گرفتار کرده میل[7] در چشم کشیدند و بلاقی شاه را در زندان فرستادند۔ بست و دوم جمادی الاوّل روز یکشنبه سنه ۱۰۳۶ھ یک هزار و سی و شش هجری در لاهور سکه و خطبه به نام بادشاه شاه جهان مقرر نمودند۔ در عهد سلطنت این بادشاه جهان پناه جهانے[8] آرام یافت۔ و علے به حسب مرام بکام رسید۔ آبادی و معموری در هر محال[9] وفوری گرفت و باغ شالامار متصل لاهور به تکلید[10] باغ کشمیر حضرت شاه جهان احداث و تعمیر نمود که بالفعل او را شعله[11] نویسند۔ و در وسط بازار شهر لاهور وزیر خان عرف حکیم علیم الدین که امیر شاه جهانی بود مسجد جامع بنا کرد۔ که بر رخسارهٔ مصر خال زیبا افتاده و نیز حکیم سعادت نهاد بنیاد

---

[1] ب: "چگزہتی"۔ ج: "چکیزہتی"۔ [2] د: حذف۔ [3] ج مزید: "اے دریغا اے دریغا اے دریغ کان چنان ماہے نہان شد زیر میغ"۔

[4] ب و ج: "تاریخش چنان است"۔ [5] د: "فرد گفتا"۔ [6] ج: "بولاقی"۔

[7] د: "میل کشیدن"۔ ب: "کشیده"۔ [8] د: "جهان"۔ [9] کذا فی الجلد ولے "وفور" یا "وفورے" باید۔

[10] کذا فی الجلد "تکلید" ولے "تقلید" باید۔ [11] ب ص ۱۳۳: "شهلا باغ" و در نادر نامه اورا "شعلهٔ ماه" نویسند۔ [12] کذا فی الجلد ولے "به ثمر" باید۔

طبیعی در جبس[1] مُرد۔ و حضرت در هندوستان[2] رفته باموِر مملکت پرداختند۔

و در سالِ ششمِ جلوسِ میمنت مانوس صبیهٔ خواجه غیاث بیگ[3] که دیوانِ بیوتاتِ حضرت عرش آشیانی بود۔ در حبالهٔ مناکحتِ شیر افگن منصب دار منعقد بود بعدِ وفاتِ شوهرش و انقضاءِ مدتِ عدت داخلِ حرم سرائے خاصِ خود فرمودند۔ نخستین به نور محل مخاطب شد بعدهٔ نور جهان بیگم خطاب یافت۔ چنانچه در نظم ؎

نور جهان گشت به حکمِ اله   همدم و همراز جهانگیر شاه

در سالِ چهاردهم از اکبرآباد تا لاهور در شاهراه به مسافتِ هر کروهے منارهٔ بلند به حکمِ شاهِ والاشیم و در کروهِ دوم چاه پخته به صلاح[4] نور جهان بیگم تعمیر پذیرفت۔ دو رویهٔ سلکِ طُرُق درختانِ میوه دار نشانید۔ چون در ایامِ شاهزادگی در ملکِ پنجاب متصلِ شاه مولی[5] در شکار گاه دیهے بنامِ خود آباد کرده شیخوپوره نام نهاده بودند۔ درین ولا آن را پرگنه قرار داده جهانگیر آباد نام نهادند۔ و دولت خانهٔ عمده و تالابِ کلان و منارهٔ بلند تعمیر نمودند۔ یک لک و پنجاه هزار روپیه بران صرف گردید۔

هم درین سال دولت خانهٔ سرکارِ خود در لاهور شهر اقسامِ نشیمنِ دل کشا به عمارتِ نضارت افزا مرمت پذیرفت۔ مبلغ بیست لک روپیه خرج گشت و پل و عمارات به مقامِ حسن ابدال تعمیر کردهٔ آن حضرت است۔ قصبهٔ دهیری[6] که مسکنِ راجه جگت سنگه بود۔ شهرے موسوم به نُور پُور به نامِ نور جهان بیگم آباد گردید۔ و قلعهٔ کانگره که از هزاران سال در قبضِ راجگانِ کنوج[7] بود و گاهے به تصرفِ سلاطینِ هند نه رسیده بود۔ مورچال بسته افتتاح کردند۔ چنانچه بتاریخ سنه ۱۰۳۰ هجری راجه تلوک چند والیٔ قلعه امان خواسته معه مکالیه پیشِ راجه سُندر داس کهتری منصب دار که بکرماجیت خطاب داشت۔ به وساطتِ معزالیه[8] و عرضِ راجه جگت سنگه نُور پُوریه تقصیرش معاف شد[9]۔ ملکِ محدودی به او عطا گشت۔ و در قلعهٔ کانگره تهانهٔ ملازمانِ شاهی برنشست۔

ازآن که حضرت را هوائے کشمیر خیلے دلپذیر بود۔ هر سال در آغازِ بهار به سیرِ کشمیر متوجه مے بودند۔ و به زمستان در آگره تشریف مے آوردند۔ چنانچه به وقتِ آخرِ عمر

---

[1] د : "جبس"۔ ج : "در جبس در گذشت"۔
[2] ج : "عدل و احسان را بنیاد نهاد"۔
[3] ج : "غیاث بیگ طهرانی"۔
[4] ج : "به اصلاح"۔
[5] ب ص۲۲ : "شاه مغربی"۔ ج ص۲۵ : "مولی دیهے بنامِ خود آباد کرده۔ لیکن که شاهدره مغربی باشد"۔
[6] ب : "دهیری"۔
[7] ب و ج : "کنوج"۔
[8] د : "معزالیه" حذف۔
[9] ج : عبارت حذف : "ملکِ محدودی .... ملازمانِ شاهی برنشست"۔

سرایانِ والا فطرت بیان[1] تان سین که در سالِ هفتم جلوس راجه رام چند والیٔ پتنه[2] پیش کش درگاهِ والا کرده بود. در سالِ سی و چهارم ۳۴ جلوس هم مسافر راهِ عدم شد. و مولانائے عرفی شیرازی در سال سی و ششم ۳۶ نقد حیات در باخت. و ملک الشعراء شیخ فیضی که در سالِ دوازدهم به ملازمت رسیده موردِ الطاف شده بود. در سالِ سی و نهم ۳۹ از تنگیٔ نفس به رحمتِ حق پیوست. و شیخ ابوالفضل به تاریخ غرّه ربیع الاوّل سنه ۴۷ جلوس مطابق سنه ۱۰۱۱ هجری[3] پائینِ قصبهٔ انبرتی[4] ناحیهٔ دکن به زخم برچهٔ راجپوتاں ملازمِ نرسنگه دیو به ایمائے سلطان سلیم اعنی شهزاده جهانگیرِ والا تبار جان نثار گشت. و در سالِ چهل و نهم ۴۹ حضرت مریم مکانی نقاب گزینِ خلوت سرائے بقا شد. خانِ خاناں به آئینِ نیاگاں سر و ریشِ مبارک سترده لباسِ ماتم پوشیدند. آخر عمرِ گرامی[5] به قدر شصت و سه سال قمری گذرانیده شبِ چهار شنبه دوازدهم جمادی الثانی سنه ۱۰۱۴ یک هزار و چهار ده هجری و سنه ۵۱ جلوس عالی در شهرِ آگره وفات یافت. چنانچه تاریخ است. ع گشت تاریخ "فوت اکبر شاه"

مدتِ سلطنت پنجاه و یک سال و دو ماه و ۱۴ نه روز بود. در باغ سکندره متصلِ اکبرآباد بخاک سپردند. فقط

جهانگیر بعدهٗ حضرت ابوالمظفر نور الدین جهانگیر بادشاه در سنه ۱۰۱۴ در قلعه ارک اکبرآباد آگره جلوس فرمودند. بر آئینِ پدر به عدل و کرم پرداختند. امّا در سالِ اول از جلوسِ والا سلطان خسرو خلفِ بزرگش[6] به سببِ صحبتِ بد طینتان چند مالیخولیائے سلطنت به دماغ بهم رسانیده از اکبرآباد به داعیهٔ فساد برآمد. میر ابوالقاسم خواجه سرا[7] که حاکمِ گجرات بود. از گذر سودهره گرفتار کرده به حضور در مقامِ لاهور که[8] حضرت متعاقب[9] او خود بدولت رسیده بودند. رسانید. حسن بیگ بدخشی و عبدالرحیم را که هم راهش و معاونش[10] بودند. به دار کشیدند. شاهزاده به سفارشِ مظهر ایزد[11] پرستی و خدا شناسی چند روپ سنیاسی که به دلائلِ معقول صدارت نمود. از عقوبتِ جاں باز داشته در زندان محبوس کردند. بعد چندے به مرگ

---

[1] و: "بیان". [2] ج صلے: "زمیندار پتنه". [3] تاریخ عیسوی ۱۲ اگست سنه ۱۶۰۲ع

[4] و: "انبیری" حذف. [5] و: "عمر گرامی". [6] ب و ج "بزرگش" [7] هر سه خوجه سرا نوشته (خواجه سرا)

[8] و ج: "که حضرت .... رسانید" حذف

[9] ب، و ج "متعاقب او" حذف [10] ج: "بود به دار کشیدند".

[11] ج: "ایزدی پرستی".

در جاگیرش بود. کهنه دیوار سیالکوت مسمار کرده قلعهٔ نو تیار نمود. و صادق خان فوجدار زیاد تر[1] در آبادی افزود و در عمارتِ حصار سیالکوت اهتمام تمام بکار برد. و بتاریخ بست و نهم جلوس مطابق سنه ۹۹۱ه نُه صد و نود و یک قصبهٔ ایمن[3] آباد بسعی محمد امین کروری آباد کردند. و اکثر دیهات از پرگنه سیالکوت برآورده شاملِ پرگنه ایمن آباد کردند. اگرچه در زمانِ سابق قصبهٔ سیدپور[2] سلویه مشهور بود. و شیرشاه افغان در ایام سلطنتِ خود شیرگڑه نام نهاده بود. درین وِلا پرگنهٔ ایمن آباد مقرر[4] گشت. و زمینداریِ قصبه به کهتریان عرف نندہ عطا شد. و اکثر چاهاں مشارٌ الیهاں از توپ قصبه زر خرید از ایمه داراں وغیره زمینداران هستند و به تاریخ سی و چهارم جلوس عالی و سنه[5] ۹۹۶ نُه صد و نود و شش هجری قصبه گجرات در زمینِ افتاده[6] بیله عمارت یافت. چنانچه گجرات[7] مسمے اکبرآباد تاریخ تعمیر اوست. و دیهاتِ گوجران از پرگنه سیالکوت جُدا کرده پرگنه گجرات نام کردند. و دیهاتِ قومِ ورائچ[8] را علیحده کرده به پرگنه هیرات موسوم نمودند. و خدمتِ قانون گوئی هر دو پرگنه و زمینداری توپ قصبهٔ خاص به نند لال و سدا رنگ پسران ملک چیته[9] عرف بدهیره کهتری که قانونگوئی پرگنه سیالکوت هم بنامِ اوشاں بود عطا فرمودند. گویند در ابتداء این قصبه چنداں رونق نه داشت. چون زبدهٔ اولیاء شاه دولهؒ از سیالکوت آمده در قصبهٔ گجرات اقامت نمود. چاه و مساجد و پُل احداث کرد موجبِ ازدیادِ آبادی گشت و بتاریخ یک هزار و هشتاد و شش سنه ۱۰۸۶ه و هژدهم عالمگیری شاه دولهؒ رحلت فرمائے عالمِ بقا شد. و مزارش زیارت گاهِ مردم شد.

چون خاقانِ زمان در سنه ۳۴ه سی و چهارم جلوس میمنت مانوس بهمبر و گل گشتِ خطهٔ کشمیر که به تاریخ سنه ۹۹۴ه هجری تسخیر شده بود متوجه شدند. راجه تودر مل وزیر اعظم را به سبب ماندگیِ طبیعت در لاهور گذاشتند و هرگاه بعد سیرِ کشمیر و تبت و راه پهکلی و دهمتور به گل گشتِ کابل تشریف بردند. ازاں جا به هندوستان معاودت فرمودند. درین ولا به عرض رسید که راجه تودرمل ودیعتِ حیات سپُرد. بر کاردانیِ او تاسّف خیلے کردند. و سرامد نغمه

---

[1] ج: "زیاده تر در آبادی سیالکوت و عمارت حصار". [2] ا و ب: "سدپور سلوه" "شاه پور سلویه" و لے "سیدپور". [3] ب و ج: "قصبهٔ" "امن آباد". [4] "مامور گشت". [5] سنه حذف. [6] (ب-ن) اراضی نامزد عد برکنار دریا. [7] ب و ج: "مسمے". [8] و: "ورائچ". [9] ج: "ملک جیته". ب: "چسته".

فراهم آورده به مرزا جنگِ خوب رنگ نموده غالب گردید۔ مرزا محاصرهٔ لاهور گزاشته براهِ جلال پور معمورهٔ[1] حافظ آباد از دریائے چناب گزشته در قصبهٔ بهیره رسید و آں شهر را غارت و ویراں ساخت۔ بعد ازاں براهِ گهیپ[2] از دریائے سند عبور نموده به کابل رفت۔ بادشاهِ جهاں پناه از خود سریٔ مرزا محمد حکیم گراں خاطر بوده متوجه آں حدود شدند۔

بر دریائے سند رسیده در مکانے[3] که دریائے سند و رودِ کابل یکجا مے شوند برقلهٔ کوهچه[4] قلعهٔ اساس نهادند۔ در سال بست[۲۸] و هشتم جلوس والا شروع شده۔ در دو سال حصارِ رفیع و شهرِ وسیع صورتِ تمامیت یافته موسوم به اٹک بنارس گردید۔ عنقریب مرزا محمد حکیم پیالهٔ موت نوش کرد۔ فرزندانش مے خواستند که از کابل گریخته پیشِ والیٔ توران عبدالله خاں بروند۔ از روئے صلهٔ رحم فرمانِ استمالت بنام اوشاں صادر شد۔ چنانچه مرزا کے قباد یازده ساله و مرزا افراسیاب چهارده ساله به رفاقت و سفارتِ راجه مان سنگه به ملازمت رسیده موردِ مهربانی شدند۔ و صوبه داریٔ کابل به راجه مان سنگه مقرر شد۔

زین خاں کوکه که بالشکرِ گراں به استیصالِ یوسف زئی و تسخیرِ ولایتِ باجور تعین شد۔ بعدهٔ راجه بیربل را که مصاحبِ همراز بود به کومکِ او رخصت فرمودند۔ اولاً به ضبطِ باجور پرداختند۔ پس بعد بر سرِ سواد[5] لشکر کشیدند۔ افغاناں به سرِ گریوه هجوم آورده تیر و تفنگ و غلطانیٔ سنگ بکار آوردند۔ اتفاقاً درمیانِ زین خاں و راجه بیربل نفاق روئے داد۔ اتفاق بر طاق گزاشته مراجع به لشکرگاهِ خودها شدند۔ افغانانِ عموم هجوم آورده سرِ راهِ هر دو که بے راه مے گزشتند۔ بر گرفته، جنگ به میاں آوردند۔ راجه بیربل و حسین خاں تیغی[6]۔ راجه دهرم سنگه و سنگرام خاں وغیره بنده هائے روشناسِ شاهی بکار آمدند۔ و زین خاں پیاده شده به هزار رسوائی به منزل رسیده۔ شهنشاه از واقعهٔ راجه بیربل متفکر و متاسف بوده برائے قلع و قمع افاغنهٔ ملاجنه[7] راجه تودر مل و راجه مان سنگه را مامور فرمودند۔ آں هر دو بهادر به اتفاقِ یک دگر چناں سزا در میدانِ اینجا به افاغنهٔ خود سر دادند که تمام یوسف زئی وغیره تسمه در گلو[8] انداخته مطیع شدند۔

تعمیرات اکبر

به تاریخ بست[۲۷] و هفتم جلوس اکبری شهر پناهِ لاهور و قلعهٔ خشتین و دولت خانهٔ عالی نو تعمیر نموده رونقِ مصر افزودند۔ همچناں راجه مان سنگه که سیالکوت

---

[1] د: "معموره" حذف۔ [2] کذا فی الجلد و "مقامے" باید۔ [3] ب ص ۸۸: "برقلهٔ کوهچه حصارِ قلعه"۔

[4] د و ب: "سوار" و "سواد" باید که اسم علاقه است۔ [5] ب و ج: "تیغه"۔ [6] د: "بلاجنه"۔

[7] د: "تسمه و سکو"۔

عبادت و پرستشِ ربّ العزت مے کرده باشند. و کسے با کسے حجتِ مذهبی نه کند. هم دریں سالها محصولِ سائرات[1] و ذکوٰۃ[2] ممالکِ محروسه معاف فرمودند که سوداگران بلا وسواس آمد و رفت دارند. در جائے که جمنا و گنگا باهم اتصال دارند. آں را پیراگ[3] گویند. از اماکنِ متبرکِ اهلِ هند است. به تاریخ بیست ۲۸ و هشتم جلوسِ والا قلعه احداث کرده شهر الہ باش[4] نام آباد کردند. و در تاریخ دهم ماهِ صفر سنه ۹۷۰ه نُه صد و هفتاد هجری قلعهٔ کالنجر از راجهٔ رام چند به تصرف آوردند. و در سنه ۹۷۵ه نُه صد و هفتاد و پنج هجری قلعهٔ چتور گرهه که در هند مشتهر است. به محاصره و همتِ وافر مفتوح نمودند. نواحِ تهته. بهکر و قلعهٔ سورت[6] بندر نیز بدست آمد. که صفرآقا[5] غلام محمود گجراتی قلعه بر ساحلِ دریائے عمان بجهتِ فسادِ اهلِ جزائر بنا نهاده بودند. هم به قبض درآمد

و به تاریخ سنه ۹۷۷ه نُه صد و هفتاد و هفت هجری انتساب به راجه هائے هندوستان پیدا کردند. و دخترانِ راجگان به عقدِ از دواجِ خود آوردند. چنانچه از بطنِ صبیهٔ بهارا مل کچهواهه در سالِ چهاردهم جلوس مطابق سنه ۹۷۸ه نُه صد و هفتاد و هشت شهزاده جهانگیر تولد یافت. چوں شاهزاده به حدِ بلوغت رسید. راجهٔ بهگونت داس صبیهٔ سعیدهٔ خود را در حبالهٔ ازدواجِ شاهزاده آورد. خاقانِ[7] زماں به مراعات و رابطهٔ نسبت منزلِ او تشریف برده افتخارے[8] او افزودند. همین[12] صبیهٔ راجه موتا ولد راجه مال دیو حاکم جودهپور در عقدِ ازدواج شهزاده در آمد. چنانچه از بطنِ او شاهزاده خُرّم یعنی شاه جهاں بادشاه در سنه ۱۰۰۰ه پیدا گشت. چوں راجهٔ تودر مل فتح بنگاله و پتنه وغیره حدودِ شرقیه نموده در حضور مشرف گردید. در سالِ بست و پنجم[9] جلوس میمنت مانوس به وزارتِ کل ممالکِ محروسه سر افراز گشت. بسیار دانا و کاردان بود، که بسیار قواعد و ضوابط در ممالکِ هند اختراعِ اوست. لغایتِ[10] حال بعمل آمده اند.

گویند. مرزا محمد حکیم از کابل به داعیهٔ فساد بر آمده از آبِ سند عابر شده باعثِ آزارِ مردمِ پنجاب شد. چنانچه لاهور را[11] محاصر گشت. راجه بهگونت داس که صوبه دار لاهور بود متحقق شده به مقابله پرداخت. و کنور مان سنگه خلفِ او که فوج دار سیالکوت بود. اختشامِ کوهی

---

[1] و : "ساهرات". [2] ج : "ذکات". [3] "پراگ" کلمهٔ هندی. پیراگ و پریاگ هردو اسمائے الہ آباد اند.
[4] ب : "الہ باش". الحال "الہ آباد" مروج است. [5] و ب "صفرآقا".
[6] ج : "صورت بند". و : "صورت بندر". [7] و : "خان زمان". [8] کذا فی الجلد وے "افتخاری" بکسرهٔ اضافی باید. [9] و ج : "میمنت مانوس" حذف. [10] و : "نوبت حال تعمیل آمده اند". ب : "بغایت".
[11] ب : "محاصره". [12] کذا فی الجلد وے "همچنین" باید.

درین ضمن باز سلطان سکندر از قلعهٔ مانکوت بیرون آمده از رعایائے پنجاب قلعهٔ[1] چمیاری و بتاله تحصیل مالیه آغاز کرد۔ برائے سرزنشِ او لوائے افراخته در قصبهٔ دهیری[2] که الحال به نور پور مشهور است نزولِ[3] اجلال فرمودند۔ راجه رام چندر مرزبانِ نگرکوت وغیره راجهائے کوهستان به ملازمت رسیده کمر به خدمت گذاری بستند۔ چنانچه سکندر عاجز شده پسر خود را روانهٔ حضور نمود۔ و فساد برطرف شد۔ و از طرفِ شرقیه خبر آمد که محمد عدلی[4] از نفاقِ قوم خود در جنگ کشته شد و بعد دو سال سلطان سکندر نیز مسافرِ ملکِ نیستی شد۔ سوادِ اعظمِ هندوستان صاف به تصرف ملازمانِ نصرت نشان در آمد۔ و انتظام خوب پذیرفت۔

چون سالِ پنجم رتبهٔ بیرم خان خانِ خانان از درجهٔ وکالت و وزارت درگذشت۔ و خود بخود دستِ تصرف در جمیع امور برکشاد۔ بادشاه جهان پناه بعدِ ملاحظه خیرگیِ او او را اخراج کردند و روانهٔ مکهٔ معظمه نمودند۔ در شهرِ پتن توابعِ گجرات رسیده بود۔ که در آن منزل از دستِ مبارک خان افغان نوحانی کشته شد۔ پسرش مرزا عبدالرحیم که سه ساله بود به حضورِ مقدس طلب داشته مصدرِ نوازش و پرورش فرمودند۔ چون کلان شدُ اوّل به خطابِ مرزا خان رفته رفته منظورِ نظرِ عالی بوده به خطابِ فرزند۔ برخوردار خانِ خانان۔ سپه سالار و منصبِ پنج[5] هزاری افتخارے یافت۔ و مصدرِ کار هائے نمایان و خدماتِ شایان گردید۔ و نزاکتِ[6] طبع و اشعارِ خوب و همّتِ عالی و سخاوتِ دلی در هند شهرت پذیرفت[7]۔ هفتاد و دو سال عمر یافته در دهلی در ۱۰۳۵ه بست و یکم جلوس جهانگیری به اجل طبعی درگذشت۔

فتوحاتِ اکبر

قصه کوتاه در هر سال ملک و اقبالِ شاهنشاه روز افزون مے شد۔ چنانچه به تاریخ ۹۶۸ه نه صد و شصت و هشت هجری ولایت مالوه و سارنگ پور[8] به تصرفِ ملازمانِ[9] درگاهی در آمد و در همین سال ولایتِ ککهران که درمیانِ دریائے بهت و سند واقع است مفتوح گشت۔ در سالِ نهم جلوسِ والا که ۹۷۲ه نه صد و هفتاد و دو هجری جزیهٔ[10] کل ممالکِ محروسه به مقتضائے صلح کل معاف فرمودند۔ و حکم صادر شد۔ که هند و مسلمان و گبر و ترسا و عیسائی و موسائی هر یک را به یک دگر در مقامِ مصالحت بوده هر کدام به دین و آئینِ خود

---

[1] ب و ج: "ضلعه"۔ [2] ب و ج: "دهیری، جهری"۔ [3] ج: "خیمه بر اوقات اقبال کردند"۔

[4] ج: "سلطان محمد عادل"۔ [5] ج: "شصت"۔ [6] ب: "نزاکتِ طبع را"۔ [7] ج: "هفتاد و دو سال عمر...... قصه کوتاه" حذف۔ [8] ب: "سارنگ پور" حذف۔ [9] ج: "به تصرفِ ملازمان"۔

[10] د: "جذیه"۔

سنون عمر پنجاه و یک سال. سلطنت سابق و حال همگی یازده سال کردند.

اکبر اعظم

پس بیرم خان خان خانان وغیره امیران که در رکاب شاه زاده بودند از شنیدن واقعهٔ جان گداز به تعزیت پرداختند. و به تاریخ بنصف النهار روز جمعه سیوم ربیع الثانی سنه ۹۶۳ نه صد و شصت و سه نبوی[1] به طالع جوزا و ساعت سعادت افزا که مختار منجمان دانا بود حضرت خلافت پناهی ابوالفتح جلال الدین محمد اکبر بادشاه غازی را به[2] عمر سیزده سال و کسرے بالا در کلانور بر سریر سلطنت جلوس دادند. و جشن کردند. چنانچه تاریخ "جلوس والا نصرت اکبر" ۹۶۳ گفته اند. خان خانان بیرم خان صاحب اختیار و مالک مدار گشت. بعد انجام ایام جشن و مبارک باد به دفع سلطان سکندر مهیا و تیار بودند. که اخبار گوش گزار گردید. که هیمون بقال سپه سالار سلطان عدلی نامدار که در هندستان بر همه کسان در هر هنگامه[3] بسر آمده از واقعهٔ بادشاه جنت[4] آرام گاه دلیر تر فرا رسیده آگره را متقابض شده و از آن جا به چستی به دهلی رسیده است. اگرچه تردی[5] بیگ وغیره امرائے دهلی به مقابله پرداختند. آخر سپر انداخته به اندک جنگ و پیکار روی به فرار نهادند و آن بقال در دهلی استقلال یافته ازین سانحهٔ مهم[6] سلطان سکندر موقوف داشته بنهضت فرمائے آن صوب شدند. ازان طرف آن بقال خام خیال به جرأت و جسارت کمال[7] در پانی پت کرنال معه توپ خانه و افیال به جناح استعجال وا رسیده با فوج شاهی مقابل شد. چنان آتش حرب و ضرب راگرم نمود که دلاوران شاهی را پائے استقامت نماند. از قضائے الهی در عین غلبهٔ او تیر از نشست[8] تقدیر رهائی یافته در حدقهٔ[9] چشمش چسپید. و کاسهٔ سر او را گردانید. از غایت درد سر بر هودج[10] فیل گزاشت. لشکریانش [او را] مرده پنداشته پائے گریز برداشتند. لشکر اردوے معلّی هزیمت غنیم را نصرت عظیم پنداشته عطف عنان درپے آن نمودند. و دست به تاراج[11] بنگاهش کشادند. هیمون را زنده گرفتار آوردند. امرا عرض کردند. که سگ گزنده[12] را کشتن لازم است. هنوز اشاره از شاه نه شده بود که بیرم خان سبقت نموده به یک ضربت سرش از تن جدا کرد و به فتح و فیروزی داخل دارالخلافت دهلی شدند.

---

[1] ب: "نبوی" حذف. [2] د: "به عمر سیزده سال کسرے بالا" ب و ج نیز؛ و لے "به عمر سیزده سالی و کسرے بالا" باید یا "به سیزده سالگی و کسرے بالا". [3] د: "هنگامه". ج: "بر همه کس". [4] د: "جنگ آرام گاه". [5] ب: "تردی بیگ". [6] د و ج: "مهم" حذف. [7] د: "بکال". [8] د و ج: "شصت". [9] ج: "حدقه چشمش". [10] د: "حودج". [11] ج: "به تاراج دیرهٔ او". [12] د: "سگ گزیده".

هندوستان نمودند. منعم[۱] خان را به حکومتِ کابل تعین نمودند. و خود بدولت معه شاه زاده اکبر و بیرم خان خانخانان متوجه این طرف شدند. از آب سند عبور نموده ممالک پنجاب و شهر لاهور به جنگِ اندک به قبض آورده به سرهند نزول فرمودند. سلطان سکندر[۲] از استماعِ این خبر از آگره کوچ نموده با هشتاد هزار سوار. فیلان و توپ خانهٔ بسیار نزدیکِ سهرند[۳] آمده صفوفِ پیکار آراست. چهل روز جنگ هنگامه افروز بود. به تقدیرِ قادرِ قدیر سلطانِ سکندر از معرکهٔ رزم[۴] بدر آمد. روی به فرار نهاد. در کوهِ سوالک خزیده در قلعهٔ مانکوت اقامت ورزید. و حضرت همایون شاه به فتح و فیروزی داخلِ دهلی بوده دوباره سکّه و خطبه بنامِ خو کردند. و شاه ابوالمعالی را بالشکرِ گران از سرهند جهتِ حفاظت و حراستِ پنجاب به نظامتِ لاهور تعین کردند. ازین جا دولتِ افاغنهٔ شیر شاهی سپری شد. مدتِ پانزده سال سلطنتِ هندوستان تحتِ افاغنهٔ شیر شاهی بود.

۱۵ سال
یک ماه

شیر شاه	سلیم شاه	فیروز شاه پسرش	سلطان[۵] عدلی و سلطان ابراهیم و سلطان سکندر
۵ سال دو ماه ۱۳ یوم	۸ سال دو ماه ۹ یوم	۳ یوم	دو سال ۵ یوم

چون بادشاه همایون شاه در دهلی به عیش و عشرت بر نشست. سلطان سکندر سور از کوه بر آمده بر پرگناتِ پنجاب دست تصرف دراز کرد. و از شاه ابوالمعالی تدارکِ آن بر ظهور نه پیوست. شاهزاده محمد اکبر را معه خانخانان بیرم خان سپه سالار بر سلطان سکندر تعین نمودند. چنانچه شاهزادهٔ نصرت آماده در حوالیِ قصبهٔ کلانور رونق بخش گردید. سکندر بے جنگ هزیمت یافته باز در کوهستان شد. دریں مقام خبر رسید که حضرتِ جنت آشیانی بتاریخ پانزدهم شهرِ ربیع الاوّل سنه ۹۶۳[۶] به وقتِ غروبِ آفتاب که بدیدنِ طلوعِ زهره که آں روز بود بالائے بام آمده بودند. هنگام فرود آمدن پائے مبارک لغزید. و از نردبان جدا شده زیر افتادند و از ضربِ شقیقه بیک لحظه به خلد بریں شتافتند. چنانچه تاریخ رحلتِ اوست. ع

همایون[۷] بادشاه از بام افتاد

---

[۱] و: "معظم خان". [۲] ز و ج ب: "سلطان سکندر تا کوچ نموده" حذف. [۳] کذا فی الجلد. ه "سرهند" باید.

[۴] و: "رزم" حذف. ج: "را از معرکه بدر آمده". [۵] ج - بعد ازین مزید نوشته: "المشهور عدلی برادر زادهٔ شیرشاه و خالوئے فیروزشاه و سلطان ابراهیم سور از برادر زادهٔ شیرشاه به مشارکت سلطان سکندر."

[۶] مطابق این تاریخ هجری ۲۸ جنوری ۱۵۵۶ع واقع مے شود. [۷] ازین مصرع تاریخ سن ۹۶۲ برمے آید.

زینت پذیر گردید۔ دست بذل و نوال کشاده به سخاوت و کرم تشهیر گرفت۔ و هیموں بقالی قصبهٔ ریواری پیش او اعتبار یافت۔ و جمیع جهات مالی و ملکی به او رجوع شدند۔ چندگاه به خطاب بسنت رائے مخاطب بود۔ من بعد راجه بکرماجیت خطاب یافت۔ و دریں اثناء ابراهیم خاں که که خواهر عدلی در حبالهٔ نکاح او بود۔ علم مخالفت[1] و مقاومت برافراخت[2] و عدلی تاب محاربت نیاورده دهلی به او گزاشت و خود به طرف ملک چنار رفت۔ آں طرف به تدبیر و همت راجه بکرماجیت ممدوح ممالک چنار و جون پور و کالپی و بنگاله وغیره بسیار به حوزهٔ تسخیر آوردند۔ و کوس شاهی در ممالک شرقیه نواختند۔ و ابراهیم دهلی را متصرف بوده خود را سلطان ابراهیم نام کرد۔ و بعد[3] چند روز احمد خاں سُور برادر زادهٔ شیر خاں که خواهر دوم عدلی در خانهٔ او بود و از جانب سلیم خاں ریاست پنجاب مے داشت۔ خود را به سلطان سکندر ملقب ساخته علم فساد برپا کرد غالب بر ابراهیم آمده دهلی و آگره را متصرف شد۔ و سکهٔ سلطنت بنام خود کرد قریب دو سال از سلطنت سلطان سکندر وغیره ایں گروه[4] گزشته بود که حضرت همایوں بادشاه از شنیدن اختلاف افاغنه از کابل ارادهٔ هند نمودند

معاودت همایوں

شرح ایں مضمون[5] ایں که چوں همایوں بادشاه به سلطانیه رسیدند۔ شاه طهماسپ استقبال کرده به صد اعزاز ملاقات کرد۔ و ضوابط مهماں داری خاطر خواه بجا آورده تعظیم و تکریم نیکو به تقدیم رسانید بعد یک نیم سال سلطان مراد بخش پسر خود را معه ده هزار سوار قزل باش به کومک هم راه داده به عزت و جاه مرخّص[6] فرمود۔ به توجه و امداد فوج ایران قلعهٔ قندهار بدست آمد۔ قضا را سلطان مراد در آں جا رضا[7] شد۔ و فوج قزل باش دستوری یافت۔ و همایوں شاه قندهار به بیرم خاں معتمد خود تفویض نموده داعیهٔ کابل نمود۔ کامران تاب مقاومت نیاورده از میاں گریخت و کابل بتاریخ ۹۵۳ھ نُه صد و پنجاه و سه هجری به تصرف درآمد در عرصهٔ ده سال انتظام مهام کابلستان نموده در آخر ۹۶۲ھ نُه صد و شصت و دو هجری ارادهٔ

---

[1] ج: "مخالفت" حذف۔ [2] و: "برافروخت"۔ [3] ج: مزید نوشته: "و ابراهیم دهلی را متصرف بوده خود را سلطان ابراهیم نام کرد۔ بعد چند روز احمد خاں سُور، برادر زادهٔ شیر خاں که خواهر دوم عدلی در خانهٔ او بود۔ از جانب سلیم خاں ریاست پنجاب مے داشت خود سلطان سکندر ملقب ساخته علم فساد برپا کرد۔ غالب بر ابراهیم آمده دهلی و آگره را متصرف شد۔"

[4] ایں عبارت را "ج" به الفاظ و ترتیب دیگر نوشته۔ [5] و: "ایں بوده"۔

[6] ج: "معقود"۔ [7] ج: "و در آں جا رضا کرد"۔

نُہ صد و چہل و ہشت ہجری قلعۂ رہتاس را اساس نہاد۔ بقول ناظم ؎

بہ نُہ صد و چہل و ہشت آمد جلال   بنا کرد ایں قلعۂ سنگین حصار[10]

پس شاہزادہ دو امیرِ کلاں خواص خاں و ہیبت خاں معہ دو ہزار سوار برائے سدِّ راہ ہمایوں و مالشِ کہوکہراں[1] دراں جا تعین نمودہ خود مشرفِ حضورِ پدر گردید[2]۔ و بادشاہ شیرشاہ اکثرِ ممالکِ ہند بہ قبض آورد۔ چنانچہ پوران مل راجہ رائے سین را در جنگ بہ قتل آوردہ قلعہ را مفتوح نمودہ و قلعۂ اجمیر از راجہ مال دیو بہ ہزار حیلہ و ریو واگرفت۔ و چند قانونِ نو در ہندوستان رواج داد و دوازدہ کروہی در شاہ راہ سرائے ہا آباد کردہ طعام از سرکار بہ مسافرین مے داد۔ آخر در محاصرۂ قلعۂ کالنجر از حقۂ دارو[3] کہ سرے کردند۔ سوخت و جاں داد۔ تاریخِ او "از آتش مرد" گفتہ اند۔ مدت یازدہ سال بہ امارت گزرانید۔ و پنج سال و دو ماہ و سیزدہ روز سلطنتِ ہندوستان کرد بعدۂ جلال پسرِ خوردش بعدِ ہشت روز بہ اتفاقِ امراء بہ تاریخ یازدہم[4] شہر ربیع الاوّل ۹۵۲ھ ہجری نُہ صد و پنجاہ و دو در پائے[5] کالنجر بر تختِ سلطان جلوس کردہ مخاطب بہ اسلام بادشاہ گشت و سلیم شاہ نیز گویند۔ و بہ دستورِ پدر عدالت و ایالت مرعی داشت۔ از نیلاب تا بنگالہ درمیانِ سرا ہائے کہ شیرشاہ تعمیر کردہ بود۔ یک یک سرائے دیگر احداث کرد و طعام برائے مسافراں در ہر جا از مالِ سرکار مے رسید۔ و قانون گویاں[6] برائے نگاہ داشتِ سررشتہ۔ کاغذ از تغیر و تطہیر و بیانِ حالِ رعایا و تدبیرِ آبادی۔ مزروعات و مشورتِ[7] ضبطِ محاصلات۔ و گزارشِ حقیقتِ ہر نیک و بد۔ اختراعِ او ست۔ قواعدِ ملک گیری و جہاں داری و انصاف و عدالت شعاری آنچہ ازیں پدر و پسر بمنصۂ ظہور برآمدہ از سلاطینِ گزشتہ کم نشاں مے دہند در کوہستانِ کانگرہ قلعۂ مان کوٹ بنا نہادۂ اوست۔ آخر الامر[8] در اوائلِ ۹۶۲ھ نُہ صد و شصت و دو ہجری از زحمتِ شدتِ دانۂ دنبل کہ بر مقعدش برآمد۔ در گوالیار بہ رحمتِ حق پیوست۔ مدتِ سلطنت ہشت سال دو ماہ نُہ روز بود۔

سلطان محمد عادل

اگرچہ بعد ازو فیروز خاں پسرش کہ خورد سالہ بود جائے نشینِ والد گردید۔ امّا بعدِ جلوسِ چند روز مبارز خاں[9] پسرِ نظام خاں کہ برادرِ شیرخاں باشد۔ آں بچۂ بے گناہ را کُشتہ خود را سلطان محمد عادل المشہور بہ عدلی نام نہادہ بر سریرِ خلافت

---

[1] ج: "کہراں" [2] د: "مشرف حضورِ پدر گردید"۔ [3] د: "از حقۂ دارو" حذف

[4] مطابق مئی ۲۳ر ۱۵۴۵ء عیسوی۔ [5] کذا فی الجملہ ولے "پائے تخت" باید۔ [6] ج صنف "قانون گویان پرگنات"

[7] د: "مورث" [8] ج: "آخر العمر"۔ [9] مبارز خاں۔ [10] ایں قطعۂ تاریخ آمیز سنۂ وفات مے کند۔

برادرِ حقیقیٔ خود سپردند۔ و بہ نظامتِ پنجاب میر یونس علی را در لاہور گزاشتند۔ و خود بہ انتظامِ مہماتِ پادشاہی پرداختند۔ چون بنا بر بندوبستِ[1] ممالکِ دکن و حدوداتِ[2] شرقیہ تشریف بردند مرزا کامران بہ بہانۂ ملازمتِ عالی در پنجاب آمدہ بلدۂ لاہور را از دغا بازی از میر یونس علی بہ قبضِ خود آورد و بہ عدل و دادِ آبادیٔ شہر افزود۔ و حضرتِ دوربین بہ مقتضائے صلاحِ وقت نظر بہ یگانگی و اخویت[3] داشتہ لاہور ہم بدو ارزانی فرمودند۔ امّا آخر[4] بعد سلطنتِ دہ سال از نفاقِ برادرانِ خود خیال در ۹۴۷ھ نُہ صد و چہل و ہفت ہجری در حدودِ شرقیہ از دستِ شیرخان افغان قومِ سُور حاکمِ ملکِ بہار و بنگالہ شکست یافتہ در لاہور آمدند۔ و مرزا کامران بہ تعاقبِ شاہ ہمایون گزاشتہ ولایتِ کابل و قندہار را سرِ خود[5] داشت۔ شاہ از لاہور براہ ملتان و تہتہ بہ طرفِ امرکوٹ متردّد شدُ۔ رانا پرشاد راجۂ آن جا بہ تعظیم[6] پیش آمد۔ چنانچہ دران جا حضرت محمد اکبر از بطنِ حمیدہ بانو بیگم پنجم رجب ۹۴۹ھ ہجری و سمت ۱۵۹۹ بکرمی بسعادتِ ولادت یافت۔ و از آن جا متوجّہِ قندہار شدند۔ مرزا عسکری بہ حکمِ کامران بہ جنگ برآمد۔ چنانچہ شہزادۂ محمد اکبر بہ دستِ مرزا افتاد و حضرت خود معہ حرم سرا گریزان[7] شدہ از راہِ ہرات و سیستان و مشہد در عراق برائے استدعائے امداد پیشِ سلطان شاہ طہماسپ والیٔ ایران در قروتِ[8] سلطانیہ رفتند۔ و شاہ طہماسپ بہ تواضع و تعظیم پیش آمد۔

شیرخان سوری

و شیرخان بعدِ شکست دادنِ ہمایون تا حدودِ لاہور تگاپوشی فرمود۔ و از لاہور خواص خان غلامِ خود را کہ مقدمۃ الجیش او بود۔ و در شجاعت و مردانگی طاق و در سخاوت و نیک نامی شہرۂ آفاق با لشکرِ گران بہ تعاقبِ بادشاہ تعین نمود۔ چنانچہ خان موصوف تا ملتان تعاقب کردہ معاودت کرد۔ و شیرخان بعدِ انتظامِ مہماتِ پنجاب و ملتان در بلدۂ آگرہ رسیدہ در ۹۴۷ھ نُہ صد و چہل و ہفت ہجری سکّہ و خطبہ بنامِ خود نمودہ مخاطب بہ شیرشاہ گردید۔ و از مزیدِ احتیاط بنا بر احداثِ قلعہ در ناحیہ کہوکہران کہ راہ آمد و رفتِ کابل است جلال خان خلفِ خود را نامزد کرد۔ چنانچہ شہزادہ جلال خان بحکمِ پدر کاربند شدہ بعدِ سرزنشِ کہوکہران متصلِ کوہِ بالا ناتہ کہ او را ٹلۂ جوگیاں گویند در ۹۴۸ھ

---

[1] د و ج: "بندوبسط"۔ [2] کذا فی الجملہ و لے "حدود" صیغۂ جمع کافی است۔

[3] کذا فی الجملہ، و لے "اخوت" باید۔ [4] ج: "اخر"۔ [5] ب: "سر خود مضبوط نمود"۔ [6] ج: جملہ حذف۔ ب: "بہ نظم پیش آمد"۔ [7] د: "ایران شدہ"۔

[8] ج و ب: "قروتِ سلطانیہ"۔ د: "قروتِ نخمنہ"۔

نزولِ اجلال واقع شد۔ باسلطان ابراهیم ابنِ سکندر لودی مقابله پیش آمد۔ لشکرِ سلطان ابراهیم یک لک سوار و یک هزار فیل جنگی بود۔ تعدادِ قشونِ بابر درین وقت معه جمعیتِ سردارانِ پنجاب که هم رکاب بودند همگی شانزده هزار سوار و نُه هزار پیاده به قلم آمد۔ روزِ اول سپاهِ بابری شبخون بر لشکرِ لودیان آورد۔ صبحِ آن روز سلطان ابراهیم لودی به تمام گرد و فرد لشکریانِ وافر به میدان آمده هنگامهٔ[۱] مصافِ گرما گرم ساخت۔ و سطحِ خاک از خون ریزیِ بهادرانِ جنگ جو رنگین گردانید۔ آخر الامر در عینِ شور و شرِ سلطانِ دلاور مع شش هزار جوانِ بهادر به تیغِ خونخوارِ بابریانِ[۲] نصرت شعار جان سپار گشت و از قتل و تقتیل[۳] دیگر آدم و فیل چه قال و قیل رود۔ که از کشته هرطرف پشته شدند۔ و بقیة السیف هزیمت را غنیمت شمردند۔ پس بابر بادشاه به فتح و فیروزی فائز به دار الملکِ دهلی گردید۔ و سکّه و خطبه بنامِ خود رواج داد ازان جا در بلدهٔ آگره درآمد۔ و خزائن و دفائن معه الماس[۴] بے بهائے کلان تر بدست آوردند۔ و به قدرِ رتبت و نیابت هریک به امیرانِ لشکر و شاهزادگانِ والا گوهر قسمت نمودند۔ و ملک را از تختِ لودیان بزورِ تیغ آورده به ملازمانِ خود سپردند۔

رانا سانگا[۵] که از رایانِ هند سرآمد بود و داعیهٔ ملک گیری در سر داشت از فوجِ اسلام سخت شکست یافته به اوطان و مقامِ خود روئے گردانید[۶]۔ چون ممالک را تصفیه[۷] دادند۔ بر مسندِ بیماری قیام نموده بتاریخ پنجم جمادی الاول سنه ۹۳۷ نُه صد و سی و هفت هجری مطابق سمت ۱۵۸۷ بکرمی به خوابِ اجل استراحت فرمودند۔ نعشِ مبارک در بلدهٔ کابل که بنا نهادهٔ پشنگ بن طور بن فریدون است بُرده در گذرگاه بر لبِ آبِ جُو بخاک سپُردند۔ مدتِ سلطنت سی و هشت سال گزرانیدند۔ ازان جمله در هندوستان پنج سال و پنج روز سلطنت کردند۔

همایون

بعدهٔ نصیر الدین همایون بادشاه در سنِ بیست و چهار سالگی در شهر جمادی الاول سنه ۹۳۷ نُه صد و سی و هفت هجری در بلدهٔ آگره بر تختِ سلطنت جلوس فرمودند۔ چنانچه خیر الملوک تاریخِ جلوس آن حضرت است و ممالک کابل و قندهار به تصرفِ مرزا کامران

(بقیه حاشیه صفحهٔ گذشته) [illegible] کذا فی الجمیع، و لے آبِ جون غلط است۔ آبِ ستلج باید۔ زیرا که از پرسرور تا پانی پت حاجت به عبور از جون نیفتد۔ عبور از ستلج ناگزیر است۔ آن هم بعد رودِ راوی و رودِ بیاس در راه حایل گردد۔

(حاشیه صفحهٔ هذا) [۱] د: «هنگامه»۔ [۲] د: «بابران»۔ [۳] ج: «تقلیل»۔ [۴] ج: معه الماس بے بهاو ف

[۵] ب: «رانا سالکان»۔ [۶] د: «روی گردانید»۔

[۷] ج: «انتظام دادند»۔

چہار پشت لو ۳۹ سال

رایات اعلیٰ خضر خاں	سلطان مبارک شاہ	سلطان محمد شاہ بن مبارک شاہ	سلطان علاء الدین پسر مبارک شاہ
در سنہ ۸۱۷ھ ہجری ۷ سال ۲ ماہ	در سنہ ۸۲۴ھ ہجری ۱۳ سال	۱۱ سال یک ماہ	۷ سال ہشت ماہ

خاندان لودہی

بعد ازاں سلطنت در تحتِ سلطان بہلول آمد۔ ملک گیری بسیار نمود۔ در پنجاب تاتار خاں ناظم مقرر[1] شد۔ بعد فوتِ ملک پسرش سلطان سکندر در سنہ ۸۹۴ھ ہجری ہشت صد و نود و چہار ہجری بر تخت نشست۔ تعصب مذہب بسیار داشت۔ ہندواں[2] را ذلت مے کرد۔ چنانچہ برہمنے را بہ دعوئے دعوتِ اسلام از جاں کشت[3]۔ بعدِ وفاتش سلطان ابراہیم خلفِ او مسند آرائے شد۔ ہمگی تمامی سہ پشت بقدر ہفتاد و شش سال سلطنت کردند۔

سہ پشت ۷۶ سال

سلطان بہلول لودہی عرف ملک بہلول	سلطان سکندر لودہی عرف شاہزادہ نظام خاں	سلطان ابراہیم
لو ۳۹ سال	۲۸ سال ۵ ماہ	۷ سال ۷ ماہ

عہدِ مغلیہ۔ بابر

چوں سلطان ابراہیم اکثر امیرانِ پدر را بہ قتل رسانید۔ امرائے دیگر مظنہ ہم رسانیدہ عرض داشت ہا مشتمل بہ تشریف آوردنِ حضرت ظہیر الدین محمد بابر بادشاہِ غازی بن سلطان عمر بن سلطان ابو سعید بن سلطان محمد بن میران شاہ بن امیر تیمور گورگان[4] متواتر فرستادند۔ چنانچہ دولت خاں حاکم لاہور در کابل رفتہ آں حضرت را بر سر ہندوستان آورد۔ ہرگاہ[5] از آبِ سندھ بہ راہِ نیلاب عبور نمودہ عرضِ لشکر گرفت۔ مجموعۂ لشکر از سپاہ و اکابر بہ دہ ہزار کشید۔ ہیچ واہمہ از اجتماع[6] اعداد افواج ہند بہ خاطر نیاوردہ منزل بہ منزل از راہِ دامنِ کوہ نہضت فرمودند۔ و بہ تاریخ سنہ ۹۳۲ھ نہ صد و سی و دو ہجری در قصبۂ بہلول پور بر لبِ دریائے چناب تھانہ قوی نشاندہ بہ سوادِ سیالکوٹ نزول آوردند و ازاں جا بہ پرسرور[7] دار المقام بہ آہستگی تمام از آبِ[8] جون عابر شدند۔ چوں بہ منزلِ پانی پت

---

[1] ب و ج: "مقرر نمود"۔ [2] ج: "را" حذف۔ [3] ج: "کشت" حذف بہ۔

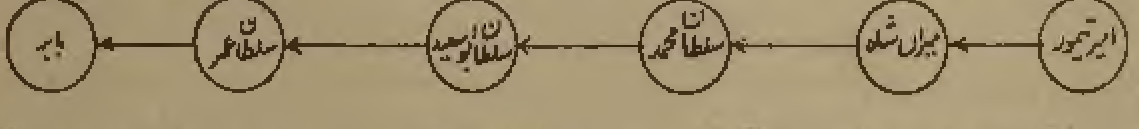

[4] ج: "گور کلاں صاحب قران"۔ ب: "گورگان"۔ ا و ب: "صاحب قران" حذف۔ [5] ج: "ہرگاہ بابر از آب سندھ" و: "بابر بادشاہ" حذف۔ [6] ب و ج: "اجتماع" حذف۔ [7] ج: "بہ پرسرور وازاں مقام ... از آب جون عابر شدند"۔

بقیہ حاشیہ بر صفحہ ۳۴

ممالکِ هندوستان بجز جهاتِ میوات[۱] به استماعِ خبرِ تسلّطِ جسرتهٔ کهوکهر در دهلی آمده - لشکرِ عظیم به سرِ غنیم تعیین فرمود - ازین[۲] طرف جسرتهه بے خطر در نواحیِ جالندهر به استقلال به یلغر رسید - جنگ و جدال را روزِ بازار[۳] داد و بعدِ پیکار بسیار هزیمت یافته در مسکنِ خود که موضعِ دهنگر و قلعهٔ منگلاں باشد رفته قیام نمود - و بلدهٔ لاهور به ملازمانِ سلطان تعلق گرفت - امّا جسرتهه شورش نے گذاشت - آخر در عهدِ سلطان بهلول به تدبیرِ دل پذیرِ راجهٔ جموں به نهاں خانهٔ عدم شتافت - چنانچه احوالش[۴] در تواریخِ جموں[۵] واضح است -

چوں سلطان مبارک شاه بر خلافِ قاعدهٔ خضر خان والدِ خویش از اطاعتِ شاه رُخ مرزا خلفِ صاحب قران انحراف داشت - شیخ علی حاکمِ کابل نائبِ شاه رُخ مرزا بموجبِ حکمِ او در ۸۳۴ھ هشت صد و سی و چهار هجری بر پنجاب تاخت آورد و از آبِ جهلم تا جالندهر ملک را دستِ خوش[۶] و تاراج نموده معاودت فرمود - هم چناں سه مرتبه آمده لاهور بلکه تمام مملکتِ پنجاب را خراب ساخت - و خلقِ کثیر اسیر[۷] کرده از بیرونجات در لاهور برده پا فشرد - و سلطان مبارک شاه از دهلی جهتِ تدارکِ شیخ علی آمده شیخ را از لاهور بدر کرد و قلعهٔ شورکوت از برادر زادهٔ او هم[۸] خلاص کنانید - و انتظامِ تمام در پنجاب نموده مراجعت به دهلی فرمود - در دهلی به مسجد مبارک آباد از دستِ ملک خسرو[۹] وزیرِ خود شهادت یافت - بعد ازاں سلطان محمد شاه پسرش در ۸۴۱ھ هشت صد و چهل و یک هجری در مبارک آباد به اورنگِ فرماں روائی جانشین گردید و ملک بهلول لودهی را نظامت لاهور و دیپال پور و سرهند مرحمت فرمود - چنانچه ملک بهلول[۱۰] حسب الحکم بنا بر سرزنشِ جسرتهه کهوکهر[۱۱] کمرِ همت بست - جسرتهه زُد به خدیعت بهلول را به لطائف الحیل از خود ساخت و هوائے بادشاهیِ دهلی به سرش انداخت - چنانچه خفیه طور در اجتماعِ لشکر پرداخت و هنوز بخیه از روے کارش بر نیفتاده[۱۲] بود که سلطان در گذشت و قائم مقامِ او سلطان علاء الدین خلفِ رشیدش گشت - هفت سال از سلطنتِ او گذشته بود - سلطان بهلول لودهی به اغوائے جسرتهه انحراف ورزیده بر سلطان علاؤالدین در جنگ غالب آمد - در ۸۵۵ھ هشت صد و پنجاه و پنج هجری بر تختِ دهلی جلوس کرد - مدت سی و هشت[۱۳] سال سلطنتِ هند در اولادِ رایاتِ عالی خضر خان چهار پشت گذشت

---

[۱] و : "بهوات". [۲] ب : "به تسلّطِ جسرتهه بے خطر در نواحیِ جالندهر تعیین فرمود". [۳] و ، ج : "روز بازاده".
[۴] ج : "احوالش". [۵] مراد از راج درشنی است که تصنیفِ دیگر ازیں مصنف است - آں را تاریخِ جموں گفته -
[۶] او ج : "دستِ خویش". [۷] ل : "اسیر". [۸] ج : "مستخلص کنانید". [۹] ج : "ملک سرور".
[۱۰] ج : "ملکِ ممدوح". [۱۱] ج : مزید "که مفسد بود". [۱۲] ج : "بر" حذف - "نیفتاده" -

آب به مقابلِ سلطان لشکرگاه را استقلال داد۔ تا چهل روز جنگِ تیر و تفنگ درمیان آورد۔ آخر الامر شیخا کھوکھر پائے گریز تیز برداشت۔ سلطان تا آبِ[1] چناب تعاقب فرمود۔ راجه هیمر[2] دیو زمیندار جموں درین باب[3] خدماتِ بادشاهی و مراسمِ نیکو خواهی بجا آورد۔ و لشکرِ نصرت پیکر را از گذرِ مناسب عبور داده بر سرِ شیخا کھوکھر و قلعه دهکر که ماوائے مستقرِ او بود بُرد۔ او از قلعه بر آمده معه قبائل به طرفِ کوهسارِ دشوار گزار فرار نمود۔ و حصار[4] و منازلِ او بر آتش نهادند و خاکسار کردند۔ راجه ازین[5] خدمت موردِ الطافِ خسروانی گشت۔ به خلعتِ فاخره و جاگیر مناسبه سرافراز بوده راجه بهیم دیو خطاب یافت۔ سلطان مبارک شاه در دار السلطنتِ لاهور وارد شده مردم را دلاسا کرد و قلعه را محکم ترمیم نمود۔ و تهانه مضبوط گزاشت و خود به دار الخلافت دهلی مراجعت فرمود۔ و ازاں جا برهم ولایتِ میوات لشکر کشید[6]۔ درین وقت باز شیخا کھوکھر فرصت یافته از کوه ها سر کشید و قلعهٔ لاهور را محاصره کرد۔ چوں راجه بهیم دیو جموال برائے کومکِ حاکم لاهور وارد شد۔ کھوکھر جدّه[7] سر مود چاں از لاهور برداشته کلانور را رفته متقابض گشت۔ راجه به طرفِ کلانور برائے اخراجِ آں حرام خور متوجه شد۔ شیخا ناگرفت[9] درمیانِ راه پیش آمده در آویخت[10]۔ آخر محاربهٔ سخت به میاں آمد۔ به ارادهٔ ایزدی راجه به تیرِ تفنگ در میدانِ جنگ بر افتاد۔ و به تیغِ معاندان[11] جاں داد۔ فتح نصیبِ اعدا شد۔ سه

که در جنگ فیروزی از اختر است   نه از گنج و بسیاریٔ لشکر است

پس شیخا مال و اموالِ مالا مال از غارتِ لشکرگاهِ جموال به دست آورده قوت و زور بهم رسانید و به بازوئے همت نیز لاهور بتاریخ ۸۲۹ھ هشت صد و بیست و نه هجری به قبضِ خود آورده کوسِ امارت بلند آوازه ساخته از بلده لاهور تا دیپال پور عمل دخل به وجهِ احسن نموده و سه سال حکومتِ لاهور نموده وفات یافت۔

شورشِ جسرته کھوکھر بعدهٔ ملک جسرته پسرش در ۸۳۱ھ هشت صد و سی و یکم هجری بر ولایتِ[12] مقبوضهٔ پدر متسلّط بوده دو سال حکومت بر لاهور راند۔ چوں سلطان

---

[1] ا و ب: «آب» حذف۔ [2] ب: هیبر دیو۔ [3] ا: در باب۔ [4] ج: «قلعه و حصار او را آتش زده خراب و خاکسار گردانیدند»۔ ب: «خاکسار شدند»۔ [5] ا و ب: «خدمت» حذف۔ [6] ب و ج: «برهم میوات آمده»۔ [7] ب: کلمهٔ جهل نوشته۔ ج: «بوده سر»۔ [8] کذا فی الجلد۔ [9] «ناگرفته» باید بود۔

[10] ا: «کار به سخت به میاں آمد»۔ [11] ا: «معاندان» حذف۔

[12] ج: «بر ولایتِ پدر مقبوضه و مسلّط بوده»۔

و سید خضر خاں[1] را از طرفِ خود امارتِ لاہور و ملتان و دیپال پور مرحمت نمودہ از دریائے سند مرخص نمود۔ و خود بتاریخ ہشت صد و ہفت ہجری مسافرِ ملکِ نیستی شد۔

سلطان تمر آنکہ مثلِ او شاہ نبود　　درہفت صد ۷۳۶ و سی و شش آمد بوجود
درہفت صد ۷۷۱ و ہفتاد و یکے کرد جلوس　　درہشت صد ۸۰۷ و ہفت کرد عالم پدرود

بعد ازاں در سلاطینِ ہند در میانِ نصرت شاہ و محمود شاہ و اقبال خاں وغیرہ امرائے کلاں اختلاف پدید آمد۔ ازیں مر[2] خضر خاں حاکمِ ملتان سر و سامان بہم رسانیدہ در ۸۱۷ھ ہشت صد و ہفدہ ہجری دہلی را متصرف شد۔ و خود را رایاتِ اعلیٰ خطاب نہاد۔ اوّلاً سکّہ و خطبہ بنامِ امیر تیمور گورگاں[3] و شاہ رُخ میرزائے داشت۔ بعدہ در ۸۲۱ھ ہشت صد و بیست و یکم ہجری بنامِ خود نمود۔ بہ قدر ہفت سال سلطنت راند۔ من[4] بعد سلطان مبارک پسرش بر تختِ خلافت نشست۔

بغاوتِ شیخا کھوکھر

دریں ضمن شیخا کھوکھر زیادہ سر بہ داعیۂ شاہی و تسخیرِ دہلی سر برافراخت تفصیلِ ایں مجمل ایں کہ چوں بعد وفاتِ صاحب قِران، شیخا کھوکھر معہ پسر از قید گریختہ در خانہ رسید۔ باز دریں جانب شعلۂ فساد بر افروخت و اکثر پرگناتِ حدودِ لاہور مثل سیالکوٹ وغیرہ بہ تصرف خود آورد۔

دریں نزدیکی در ۸۲۵ھ ہجری در میانِ سلطان علی شاہ بادشاہِ کشمیر و زین العابدین برادرش نزاع بہ میان آمد۔ ازیں زین العابدین در سیالکوٹ آمدہ بہ جسرتھہ پسرِ شیخا التجا آوردہ بہ اتفاق و الحاقِ او بہ سلطان علی شاہ غالب آمد۔ و متقابض[5] بر خطۂ کشمیر شد جسرتھہ را مال و سامان وافر از غارتِ لشکر علی شاہ بدست افتاد۔ و زین العابدین ہم[6] از نقد و جنس مدارات زیادہ از قدر نمود و ازیں مر شیخا کھوکھر پدرِ جسرتھہ را قوتِ موفور بہم رسید و بتاریخ ۸۲۸ھ ہشت صد و بیست و ہشتم ہجری لاہور بہ قبض[7] آورد و بداں اکتفا نہ کردہ[8] بہ ارادہ بادشاہی دہلی از دریائے ستلج عبور نمود۔ و تلونڈی رائے کمال الدین را غارت کردہ تا سہرند[9] رسید۔ و بہ حاکمِ آں جا بہ جنگ در پیوست۔ سلطان مبارک شاہ بہ استماع ایں خبر از دہلی سوار شدہ حوالی لدھیانہ را مخیّم سرادقاتِ اقبال نمود۔ و شیخا دلاور نیز بر لبِ

---

[1] د ج: "خسرو خاں"۔ [2] د: "ازمر"۔ [3] ج: "گورکلاں" [4] د: "من" حذف
[5] ج: "متقابص"۔ [6] ب: "ہمہ" [7] ج: "لاہور را متقابض گردید"۔ [8] د: "نکردند"
[9] کذا فی الجلد ولے "سرہند" باید۔

هجری شیخا[1] کھوکھر ساکن موضع دهکر که شمال تودهٔ منگلاں[2] در کوه پهاداں[3] علاقهٔ متاور واقع است. بنی[4] قدزنیده دوآبهٔ چوبهت به تصرفِ خود آورد. و ازاں جا یورش آورده تا حدودِ کلانور تاخت و تاراج کرد. بلکه تا بلدهٔ لاهور شورش انگیخت. فوجِ دریا موج از پیش گاهِ سلطان محمد شاه به سرکردگیِ شهزاده همایوں خاں به سرِ آن باغیِ[5] مقهور مامور شد. شیخا شیخی گذاشته گریخت و به دامنِ کوهِ راجهٔ جموں پناه آورد. در همیں اثنا خبر رسید. که سلطان در دهلی به مرگِ طبعی در گزشت. همایوں خاں از راه برگشت. و خود سلطان علاءالدین سکندر شاه خطاب کرده بر تخت بنشست. بعدِ یک ماه و شانزده روز بر تختهٔ مرگ خفت. سپس سلطان ناصرالدین محمود شاه برادرش فرماں روا شد. چوں عالی همت نبود. اقبال خاں پیشکارِ او مختارِ کار سلطنت شد.

یورش تیمور گورگاں

هم دریں اثنا در سنه هشت صد و یک هجری مرزا پیر محمد نبیرهٔ حضرت صاحب قرانِ[6] امیر تیمور گورگاں از جانبِ خراساں آمده از دریائے سندساگر[7] عابر شده حصارِ اوچ و ملتان را به تصرف آورد. چند روز در بلدهٔ ملتان توقف نمود که حضرت صاحب قران نیز از جانبِ کابل یورش نموده خود بدولت و اقبال در بلدهٔ ملتان نزولِ جاه و جلال فرمایند. و از ملتان براه ریگستان سمتِ قلعهٔ بھتنیر[8] متوجه شدند و رائے دولچی[9] مرزبانِ آں جا به پادشاه رسانیدند[10]. و از آں جا به دهلی عازم شدند. اگرچه اقبال خاں به ارادهٔ جنگ برآمد. امّا یاره[11] ندیده معه سلطان محمود شاه گریخته بدر رفت. و بلدهٔ دهلی به تاراج و قتال خسته حال شد. ازاں جا به هردوار گنگ روزِ ازدحامِ عوام رسیده قتلِ عام نمود و ازاں جا از دامنِ کوه به حدودِ جموں رسیده مے خواستند که راجه جموں را به دست آورده دعوتِ اسلام کنند. راجه به دریافتِ اعلام دست به صمصام آورد و به کشتنِ مسلماناں نمونهٔ[12] عیدِ قرباں وا نمود. باز چالاک دستی به کار برده سر به کوه و بیاباں برد و در کوه ها متواری گشت. سلطان تمسر پے سپری در کوه بے ثمر[13] انگاشته سر ازیں اراده باز زد. روزِ دیگر[14] کوچ نموده از دریائے چناب عبور کرد و شیخا کھوکھر و جسرته پسرش را اسیر و دستگیر کرده در سمرقند همراه برد.

---

[1] د: "شیجا کھوکھر". [2] ج: "منگاں". [3] ج: در کوه پهاداں. [4] ج: بنی حذف.

[5] ج: "بر ان باغی". [6] د: "صاحب جواں". [7] ج: "از در سندہ ساگر". [8] د و ب: "بھنیر"

[9] د: "دولچی" حذف [10] ب: "به پاشا رسانیدند" [11] یاره: بحوالهٔ فرهنگ آنندراج.

[12] د و ب: "نمونه" حذف [13] د: "بے سرا". ج: "بے ثمر".

[14] ب و ج: "روز دوم".

بعدِ وفاتِ سلطان علاء الدین خلفِ رشیدش سلطان قطب الدین مبارک شاہ نام بر تختِ شاہی دہلی نشست ۔ قضا را بر خسن نام غلامِ خود عاشق گشت ۔ صبح و شام مائلِ اوے ماند ۔ آن نمک حرام سلطان را در خوابِ آرام کشتہ خود مسند آرائے سلطنت گردید ۔ و خود را سلطان ناصر الدین خسرو خاں خطاب کردہ چہار ماہ حکومت راند ۔

خاندانِ تغلق

پس در ۷۲۰ھ ہفت صد و بیست سلطان غیاث الدین تغلق شاہ از محالِ دیپال پور آمدہ ناصر الدین را سزا داد و بہ صد رسوائی از جاں کشتہ خود بزم افروزِ سلطانی گشت ۔ چنانچہ ہفت پشت بہ قدر نود و شش و نیم سال جہانبانی کردند ۔

سلطان غیاث الدین تغلق شاہ ۷۲۰ھ	**سلطان محمد شاہ بن تغلق شاہ**	**سلطان فیروز شاہ**
۴ سال دو ماہ	۲۶ سال	۳۸ سال
سلطان ابو بکر	**سلطان علاءُ الدین سکندر شاہ عرف ہمایوں خاں بن محمد شاہ**	**سلطان محمد شاہ**
یک نیم سال	یک ماہ ۱۶ یوم	۶ سال ہفت ماہ
سلطان ناصر الدین محمود شاہ		
۲ سال ہفت ماہ		

در تواریخ است کہ سلطان فیروز شاہ برادر زادۂ سلطان تغلق شاہ کہ ہم عصرِ امیر تیمور گورگان بود ۔ در ایامِ خلافتِ خود بہ تاریخ ۷۵۵ھ ہفت صد و پنجاہ و پنج ہجری شہر فیروز آباد بر لبِ آبِ جون و منارۂ جہاں نما متصلِ دہلی احداث کرد ۔ چنانچہ آں منارہ را عوام لٹھ[1] پیرو شاہ نامند ۔ پس ازاں در لاہور آمدہ قلعۂ کانگڑہ را کہ در کوہِ سوالک حصینے است حصین از ایامِ دیرین مورچال بست ۔ چوں چند سال گذشت و مفتوح نہ گشت ۔ در معبدِ[2] قدیمہ جوالا[3] مکھی کہ از آثارِ صنعتِ جلالِ پروردگار شعلۂ آتش و نار از زمینِ حوضہ دار و طاقچہ و دیوارِ گنبدش آشکار مے شوند ۔ رفتہ تماشا کرد ۔ چوں اہلِ ہند قدرت و صفاتِ پروردگار را دیوی خطاب کردہ پرستشِ آں مکانِ مظہرِ انوار مے کردند ۔ بہ گفتۂ اہلِ تعصب خراب کرد ۔ و آبش پاشید ۔ امّا آتش فرو نہ گشت ۔ لاچار دست بردار شدہ مراجع بہ دار الخلافتِ ہند شد ۔ نود سالہ عمر گزرانیدہ سی و ہشت سال سلطنت کردہ وفات یافت ۔ پسرش سلطان ابو بکر یک نیم سال حکومت راندہ ۔ بعدہٗ سلطان محمد شاہ بادشاہ شد ۔ شش سال و ہفت ماہ سلطنت کردہ مرحلہ پیمائے[4] بادیہ فنا گشت ۔ اما در آخرِ عمرش در ۷۹۶ھ

---

[1] (پ ن) (د ہ ن) یعنی مینار (لاٹھ نیز) [2] د ب : "معبدۂ" ۔ [3] مقامے است کہ در کوہ آتش فشاں کانگڑہ واقع است ۔ [4] د : "مرحلہ پیما بادیہ" ۔

درگاهِ شاه است. که با فلکِ والا جاه که خدا گردد. و شاه چشم براه هر روز ضیافت ها به منازل مے فرستاد. چوں حوالیِ دهلی رسیدند. مقام بیروں کردند. معتبرانِ سلطان به استقبال رسیدند. زبانی رانی عرض داشتند که فردا روزِ مبارک است. داخلِ حرم سرا خواهم بود. امشب معذور دارند. مگر حکمِ[1] مبرمِ سلطانِ عالی هم شرفِ نفاذ یابد[2] که فردا از راهِ زندان خانه بوده برآیم. که یارے یک بار آں دیوانه از خود بیگانه را بدیدهٔ خود دیده دیدهٔ[3] دل را اتو بدوزم که تا نه صورتِ مندبود[4] او در خاطرم خطور نه گردد. و عکسِ صورتِ زبونش بر آئینهٔ دلم پرتو افگن نبود. سلطان از غایتِ شوق فرمود. ؎

عاشقاں را بر سرِ خود حکم نیست   آں چه فرمانِ تو باشد آں کنند

فی الحال احکام بنامِ سرهنگاں و نگاه[5] بانانِ زندان صادر شد. که احدے مزاحمِ آمد و رفتِ آں محبوبهٔ نو رسیده نباشد. پس کشور و بادل معه بهادرانِ قوی دل بیرونِ دروازهٔ دهلی سلاح پوشیده چهپا شدند. و محافهٔ رانی معه هزار پینسِ[6] لاثانی اندروں آمد. و رُو به زندان خانه نهاد. دربانان به اهتمامِ چوب داراں بدر رفتند. و آهن گر از محافهٔ خاصه بدر آمده زنجیر از پائے راجه برید. و راجه را درهماں محافه نشاند و در اثناء[7] تمامی پالکی برداران بارِ محافه از دوش برانداختند و سلاح پوشیده تیغ علم کردند. و راجه را درمیان گرفته به یلغر از راهے که آمده بودند. بیروں شدند. راجهٔ مذکور بجمعیّتِ موفور معه هر دو دستور کوچ به طرفِ چتور فرمود. و سلطان حیران شده لب بدنداں گرفت و فوجِ فراواں دنبالش رواں کرد. هرچند لشکرِ سلطانی درمیانِ راه جنگِ لاثانی نمودند. گوهرِ مقصود بدست نیاوردند. کشور[8] و بادل در هر منزل نوبت به نوبت استاده با فوجِ شاه جنگِ خاطر خواه مے نمودند و سرهائے سپاه به خاکِ پائے ولی نعمت فدائے کردند. خود راجه رتن سین با شور و شین به فتح و نصرت طۓ مراحل نموده داخلِ گرهه چتور بخیر و عافیت گشت. محض به تجویزِ محبوبهٔ وفادار از بلائے جاں گسار رُستگاری یافته به کامِ دل رسید و دیده را بدیدارِ جاناں روشنائی داد. و داغِ حسرت بر دلِ سلطان نهاد. چنانچه سلطان درهمیں سودا جان به ملک الموت سپرد[9].

---

[1] د و ج: "کر حکم برم". [2] د ج: "یافت". [3] ب: "دیده" حذف. [4] کذا فی الجلد؛ "شغور" باید.

[5] د و ب: "نگه بانان" حذف. [6] (ه‍ ن) یعنی پالکی. محافه. [7] کذا فی الجلد و؛ "درین اثناء" باید.

[8] د: هر دو نام حذف، ب: کشورنا و بادل، ج: کشور دیال.

[9] سلطان علاءالدین بعد از فتح چتور سیزده سال زندگی بسر کرد و در سنه ۱۳۱۶ عیسوی فوت شد. نیز مصنف ازاں حد حرفے نگفته که سال آئنده بر چتور کرد و پدمنی با چهل هزار بیگمات دیگر زنده در آتش جان درباخت.

براد دل فائز گشت و طے مراحل نموده به دولت خانه معه شاہد یگانه رونق افزا شُد ۔

آوازهٔ جمال و محبوبیِ آں ماهِ آسمانِ خوبی شهرهٔ آفاق گشت ۔ چنانچه علاؤالدین سکندرِ ثانی به شوقِ وصالش از طاقت طاق گردید ۔ چوں مشاهدهٔ لقائے آں مستورهٔ دل رُبا به ہیچ صورت در آئینهٔ مدعا رونما نه شُد ۔ لاچار بر راجه رتن سین هم نمود ۔ و لشکر کشی فرمود ۔ مدتِ دوازده[1] سال دور چال گرده[2] و جوارِ چتور گرهه بلند حصار برپا داشت ۔ آخر از امتداد[3] جهاد تنگ ازدیاد کشیده به صلح دل شاد نموده و خود تنها پیشِ راجهٔ آں جا رفته طرحِ محبت انداخت ۔ و نردِ مودّت باخت ۔ راجه بدستیِ او فریفته همراهش از قلعه فرود آمده به خیمهٔ او درآمد ۔ سلطان همان زمان رائے[4] کم رائے را زنجیر در پا نموده در دہلی آورده ۔ به زندان خانه فرستاد ۔ مخلصیِ او به احضارِ آں دلدارِ ماه دیدار منحصر ساخت ۔ آں محبوبهٔ وفا پرور در فراقِ شوہر چوں رشتهٔ گوہر باریک تر شد ۔ ہرچند زر و گوہر و خزاین و جواہر در بہائے سر به وزنِ برابرِ قدِ شوہر به سلطانِ عالی گہر عرض مے داد ۔ به معرضِ قبول نے افتاد ۔ لاجرم رانی[5] وفادار مشوره به امرائے راز دار شمرده به سلطان نوشت ۔ که دلم از مهرِ شوہر سرد شد و گرمیِ محبتِ جنابِ عالی به دماغم جوش آورده خود معه کنیزانِ صاحب جمال به دولت خانهٔ آں صاحب[6] اقبال حاضر شده گل چینِ مراد مے شوم ۔ شاه ازیں مژده کلاه[7] به هوا انداخته ۔ مقدمش را منتظر شُد و آں عفت شعار در تیاریِ سواری اشتهار کرد ۔ چنانچه محافهٔ زرینِ پُرنگار مکلّل به جواہرِ آبدار برائے خود تیار نمود ۔ و حدّاد با اوزار عوضِ خود درمیانش نهاد ۔ و ہزار محافهٔ دیگر بنام پرستارانِ خویش آرایش داد و ہشت ہزار راجپوتِ تیغ گزار بجائے کہارانِ[8] پالکی بردار اختیار کرد و سلاح و یراقِ آنها درمیانِ محافهٔ پنهاں به اسم کنیزان[9] نمود ۔ ظاهراً دو وزیر عالی تدبیر یکے بادل نام دیگرے گیشو[10] انند معه دو ہزار سوار جرّار برائے رسانیدنِ محافه ها در حضورِ پُرنورِ شاہی[11] راہی شدند ۔ غلغله در افواهِ عام افتاد و به عالم شهرت گرفت ۔ که رانی[12] بے وفا معه تمامی حرم سرا روانهٔ

---

[1] دوازده سال ـ برائے واقعهٔ این محاصره تا دوازده سال نتوانست طول کشید ـ کتب تاریخ به این طوالتِ محاصره تائید نے کنند ـ

[2] ب ـ گرد جوار ـ [3] ب ـ استشداد ـ [4] ب ـ رائے حاکم رائے ـ رائے کم رائے درست است که اسم آن راجه رتن سین آمده

[5] (ره ن) معنی ملکه ـ [6] ب : آن خداوندِ اقبال ـ [7] ب : "کلاه به هوا انداخت ـ"

[8] (ره ن) بعنی قومے از هنود که محافه بردارند و ظروف پاک کنند و طعام مے پزند ـ دیگرے بعنی محافه بردار

[9] ب و ج به اسم کنیزان محذوف [10] ب ـ کشور نامدار ـ ج : کشورا نامدار

[11] ا ـ رانی

[12] (ره ن) بمعنی "ملکه" ـ

سلطان ناصر الدین

یط ۱۹ سال ۳ ماه

سلطان غیاث الدین بلبن عرف الغ خان.

که در تمام عمر با مردم اراذل[1] هم زبانی نه کرد و قلعهٔ نو تعمیر نمود متصل دهلی

ک ۲۰ سال تین ماه

سلطان معز الدین کیقباد

ج سال ۳ ماه[2]

خاندان خلجی | بن بعد شائسته خان نامی از اولادِ صالح[3] خان دامادِ چنگیز خان که عارضِ لشکرِ معز الدین کیقباد بود به تاریخ ۶۸۸ھ شش صد و هشتاد و هشت هجری خود را سلطان جلال الدین فیروز خلجی خطاب کرده از مرتبهٔ بخشی گری به مرتبهٔ پادشاهی رسید. سی و چهار ۳۴ کس از خلجیان پادشاهی هند نمودند. سه تین پشت لج ۳۳ سال.

سلطان جلال الدین فیروز خلجی عرف شائسته خان

هز سال

سلطان علاؤ الدین که به غرور شاهی خود را سکندر ثانی قرار داده با راجه رتن سین والیِ چتوڑ جنگ کرده و بسر نبرد

ک ۲۳ سال

سلطان قطب الدین مبارک شاه بن علاؤ الدین سکندر ثانی

للو چار سال

قصهٔ پدمنی | در اخبار است. که در ملکِ خطهٔ عجیب سنگلدیپ شاهے بود. ذوی الاکرام. دخترے داشت گل اندام. پدماوت[4] نام. نزدش طوطے بود شیرین کلام و مصاحب فی اللیالی[5] و الایام. قضا را طوطی از قفص[6] پرواز کرد. دختر به اندوه دم ساز شد. طوطی در دامِ صیاد افتاد و صیاد به قیمتِ قلیل به سوداگر داد. سوداگر به هندوستان در شهرِ چتور جنت نشان آورد. راجه رتن سین والیِ آن مقام طوطیِ سبز فام به نقرهٔ خام بر نرخِ تمام خریده به وثاقِ عالی بام برده صبح و شام به شنیدنِ نوادرِ امثالِ آن مرغ فرخ فال مائل مے بود. روزے طائرِ طاهر آن قدر توصیفِ ملکِ سنگلدیپ و تعریفِ حسن و شمائلِ پدماوت جامعِ فضائل به زبان راند. که راجه دل از دست داد و سودائے عشق به دماغش جا گرفت[7] بر دولت و جاه پشتِ پا زده[8] ترکِ سلطنت کرد و لباسِ فقیرانه پوشیده عازمِ ولایتِ دل ربا گردید. و ازاں جا به لطافِ الحیل

---

[1] کذا فی الجمع و ے "با مردم اراذل" باید. [2] ا "۳ سال ۳ ماه". ج. "دو سال یک ماه ۵ یوم". [3] ب "فالج خان" [4]. پدمنی یا پدماوت نیز گفته اند. م ک ۶۸۸ھ. [5] د. فی اللیالی. [6] کذا فی الجمع و ے "قفس" باید. [7] ب "بازرنگ گشت" [8]. د: پشت زده و پا حذف.

به قصدِ انتقام به جمعیتِ لشکرِ اسلام اعلام برافراخت ۔ چون به ولایت پنجاب فائز شد از طرفِ راجه جموں نرسنگهه دیو پور او معه فوج وفور[1] ملحقِ لشکرِ منصور گشت ۔ و از طرفِ قنوج راجه جے چند معه فوجِ رزم پسند شاملِ اردوئے فیروز[2] مند گردید ۔ در همان میدان تلاوڑی سابق البیان اتفاقِ جنگ با رائے پتهورا درمیان آمد ۔ ؎

برآمد ز لشکر بدان سان خروش　　که چرخِ فلک را بدرید گوش

و به عرصهٔ کارزار بر روئے کار آمد ۔ که داستانِ رستم و اسفندیار[3] از اعتبار افتاد ۔ آخر بعدِ حرب و ضرب بسیار کهاندے رائے حاکمِ دهلی برادرِ حقیقیِ رائے پتهورا به تیغِ دلاورانِ نبرد آزمائے جان سپار[4] گردید ۔ و پنج هزار راجپوت دران پیکار همراهِ آن نامدار جان نثار گشتند و راجه پتهورا والیِ هندوستان نیز گرفتار شده جان قربان نمود ۔

و بعضے گویند ۔ زنده دستگیر بدستِ پسرِ سلطان آمد و نابینا کرده در غزنین برده به زندان سپردند ۔ چنانچه تفصیلِ آن در نسخهٔ تواریخِ جموں مفصّل مندرج است ۔ القصه سلطنتِ هندوستان در ۵۸۸ھ پانصد و هشتاد و هشت هجری به سلاطینِ مسلمین از طبقهٔ هنود مشرکین انتقال یافت ۔ و ملک پنجاب و دهلی یک جا قرار گرفت ۔ پس یازده تن از طبقهٔ غوریان مدتِ یک صد و^{۱۱۳} سیزده سال فرمان روائی هند نمودند و در قلعه رائے پتهورا سکونت داشتند ۔

مدت ۱۱۳ سال

سلطان شهاب الدین غوری	**قطب الدین ایبک**	**سلطان آرام شاه پسر خوانده قطب الدین**
ابتدائے ۵۹۳ تا ۶۰۹ھ	مدت چار سال	در ملک لاهور یک سال
مدت ۲۶ سال	**سلطان شمس الدین داماد قطب الدین**	**رکن الدین فیروز شاه**
در غزنین ۸ سال در لاهور ۵ سال	مدت ۲۶ سال	یک و نیم سال ۱½ سال
در دهلی ۱۳ سال ۱ هفته		
سلطانه بی بی رضیه صبیهٔ شمس الدین	**سلطان معز الدین بهرام شاه**	**سلطان علاء الدین مسعود شاه**
سه سال	دو سال یک ماه ۱۵ یوم	مدت چار سال یک ماه ۱۵ یوم

---

[1] کذا فی الجلد د، "موفور" باید ۔ [2] کذا فی الجلد و د، "فیروز" باید ۔ [3] د : "رستم اسفندیار"۔

[4] د : "جان سپار کردند"۔ [5] د : در غزنی ۔۔ سال ۔ در لاهور ۔۔ سال ۔ ج : حذف

[6] د حذف

[7] د حذف

او شد۔ در موضع نرائن گرچہ کہ عرف تلاوڑی[1] کنارۂ آب سرستی کہ ہفت کروہ از تھانیسر است۔ مقابلِ لشکریں دست داد و محاربۂ عظیم روئے نمود۔ کہ تعدادِ آں بشرح راست نیاید آخر شکستِ سخت بر لشکرِ اسلام افتاد و سلطان زخمی شدہ از معرکہ برآمد[2] و روی بہ وطن نہاد۔ معتبرانِ راجہ جموں بہ سلطان ہر گونہ تسلّی دادہ عبورِ ایں روئے آب راوی ضیافت و پیش کش لائق گزرانید[3]۔ و رائے پتھورا مظفر بودہ و قلعۂ سرہند را تھانۂ خود نشاندہ مے خواست کہ ہم بر جموں کند و راجہ را از رفاقتِ سلطان باز آرد۔

دریں ضمن او را با راجہ جے چند والیٔ قنوج انتزاع[4] افتاد۔ قنوج نام شہرے ہست کلاں و بنائے او باستاں۔ و تخت گاہِ راجگانِ ہندوستان پیش از ہستناپور ہماں مکاں بودہ است۔ ازیں رو تمام راؤ راجہ تعظیم و آداب والئے آں جا بجائے آوردند۔ و رائے پتھورا بہ غرورِ جاہ گستاخانہ بہ او پیش آمد۔ چناں روایت کنند۔ کہ راجہ جے چند دخترے داشت ارجمند۔ درخواست کرد۔ کہ دختر را بہ کسے راجۂ کلاں تر بہ طریقِ سوئمبر[5] بہ خواستگاری دہد۔ بدیں تقریب محفلے آراستہ۔ تمامی راجہائے جوانب را طلب نمود۔ ہمہ راؤ راجہ در بزمِ رشکِ ارم حاضر شدند۔ و رائے پتھورا بہ رعونت حشم رنج قدم نہ فرمود۔ جے چند را از نیامدنش خاطر برہم گشت۔ دخترش کہ مائل بہ راجہ پتھورا بود دیگرے را در نخواست۔ پدرش در خشم و قہر آمد۔ دختر را از خانہ برآوردہ در برجِ سنگین محبوس کرد۔

رائے پتھورا[6] بر سرِ حقیقت آں نازنین مہ جبین[7] مطلع[8] بود۔ با جمعے تہوّر شعار بہ طریقِ ایلغار شتافتہ دخترِ تابندہ اختر را ازاں برجِ فلک ارتفاع[9] بدست آورد۔ چوں جے چند آگاہ شد۔ با سپاہِ خود بہ دنبالش شتافت۔ درمیانِ راہ از طرفین کوشش و کشش بہ میان آمد۔ و نائرۂ پیکار مشتعل گشت۔ قریبِ ہفت ہزار کس از ہر دو طرف در جنگ تلف شدند۔ پس رائے پتھورا لوائے استیلا بر افراختہ کوسِ فتح بلند آوازہ ساخت و آں نازنین را در دہلی آوردہ بہ کامرانی برنشست و از ملک و سپاہ غافل گشت۔

سلطان شہاب الدین از غفلتِ راجہ آگاہ بودہ در ۵۸۸ھ[10] پانصد و ہشتاد و ہشت ہجری

---

[1] - ایں تلاوڑی مقامے است کہ مؤرخانِ حال آں را "تراوری" نگاشتہ اند۔ [2] د : "برآورد"۔

[3] - کذا فی الجلد و بہ "گزرانیدند" باید۔ [4] ب : "اتفاق نزاع"۔ [5] (س ی) رسم عروسی است۔ کہ دراں دخترِ دوشیزہ شوہر خود را خود منتخب مے کند۔ [6] ب : "پتھورا" حذف۔ [7] د : "مہ جبین" حذف

[8] د : "قطع" "مہ سکندری داشتیم خواں تخت" کذا فی الجلد۔ [9] ب : "ارتفاع" حذف۔ [10] مطابق ۱۱۹۲ء عیسوی

بهرام شاه	خسرو شاه	ملک خسرو
مدتش ۳۵ سال	مدتش ۷ سال	مدتش ۲۸ سال

شهاب الدین غوری

اما خسرو شاه از غلبهٔ علاؤ الدین حسین غوری در بلدهٔ لاهور آمده بر تختِ سلطنت نشست و لاهور را دارالسلطنتِ خود قرار داد۔ چنانچه بعد وفاتش ملک خسرو پسرش در ۵۵۵ھ پنج صد و پنجاه و پنج هجری بر تختِ لاهور جلوس[1] نمود۔ و ملک پنجاب از حدِ دریائے بهت تا ستلج به وجهِ احسن به قبضِ خود آورد و بلدهٔ غزنین هم مثلِ پدر به تصرفِ خود مے داشت[2]۔ چون در سنهٔ پانصد و هفتاد و پنج هجری غزنین از تحت غزنویان بدر رفت۔ و به تصرفِ معز الدین سام عرف شهاب الدین غوری در آمد۔ و نواحِ ملتان و پشاور نیز بدستِ او افتاد۔ وکلائے[3] راجهٔ جموں بحضور سلطان شهاب الدین غوری مشرف بوده استدعائے ورودِ رایاتِ عالیات به ملک پنجاب نمودند۔ زیرا که ملک خسرو به مضافاتِ جموں همه گاه خلشے مے داشت۔ سلطانِ ممدوح به ترغیبِ میانجی[4] راجهٔ موصوف دلیر تر شده عزمِ تصرفِ پنجاب مصمم نمود۔ ملک خسرو تابِ رزم میدان باخود ندید۔ در قلعهٔ لاهور پائے فشرد۔ و بوجهِ احسن متحصن شد۔ سلطان دید۔ که قلعه به زورے نکشاید۔ و هم کند لنگ مے گردد۔ نواحیِ لاهور را به غارت آورد و به صلاحِ صواب نمائے راجه جموں قلعهٔ سیالکوت که ویران افتاده بُود تعمیر نموده در ۵۸۰ھ حسین جرنیل[5] امیرِ خود را معه استعداد قلعه داری به تهانه داریِ سیالکوت نشاند و به کومکِ او راجه جموں را تاکید کرد۔ خود مراجع به غزنین گردید۔ خسرو ملک هرچند به اتفاقِ ککهران سیالکوت را محاصره کرد۔ مفتوح نه شد۔ سلطان باز در سالِ ۵۸۲ھ پانصد و هشتاد و دو هجری آمده لاهور را مورچال کرد۔ ترددِ[6] کمال بکار آورد به اقبالِ خدا داد قلعه را برکشاد۔ علی کرماج معتبرِ خود را حاکم گذاشت و قلعهٔ سیالکوت به راجه عطا ساخت و ملک خسرو را گرفتار کرده در غزنین برد و از جان کشت۔

پرتهوی راج چوهان

باز به تاریخ ۵۸۷ھ پانصد و هشتاد و هفت هجری ارادهٔ هندوستان نمود و قلعهٔ سرهند که تخت گاهِ راجهائے عظیم الشان بود۔ مفتوح کرده درخواست که مراجع شود۔ در شنود که راجه پتهورا والیِ هندوستان از بلدهٔ اجمیر جهتِ مقابله دلیرے آید۔ متوجه

---

[1] ج: "جلوسِ میمنت مانوس نمود"۔ [2] د: "چنداشت"۔ [3] ج ص ۲۳ "کلاهی"۔ و "کلان"۔

[4] د: "میاں راجه"۔ ج: "راجه" حذف [5]۔ لفظ انگلیسی، بمعنی سپه سالار۔

[6]۔ د و ج: "هر دو کمال"۔ ب: "ترددِ کمال" نگارش یافته۔

اولادِ ککر[1] از امرائے غزنین کہ بہ حاکمِ کابل نسبتے داشت بہ پشتِ گرمیِ او عزمِ جزم نمودہ این ملک را از تصرفِ زین العابدین وغیرہ گروہ ہائے کشمیریان برآوردہ خود متصرف شدہ[2] بعدہٗ پسرش بنامِ کلانی[3] الوسِ خود یافت۔

زین بعد تتار خان از نسلش ناظمِ قبیلۂ خود گشت ۔ ہمین تتار خان ہم رکابِ حضرتِ بابر بادشاہ در جنگِ رانا سانگا در ہندوستان خدمتِ نمایان بجا آورد ۔ این مرد را دو پسر بودند۔ سلطان سارنگ و سلطان آدم ۔ بعدِ وفاتِ سلطان سارنگ کلانیِ این گروہ بہ سلطان آدم رسید ۔ و سلطان آدم در عہدِ ہمایون ناموری داشت ۔ و پسرانِ سارنگ کمال خان و سعید خان بودند ۔ اگرچہ کمال خان در ایامِ سلطنتِ جلال الدین محمد اکبر بادشاہِ غازی غازۂ شہرت بر رُخ مے مالید امّا ولایتِ ایشان داخلِ ممالکِ محروسہ[4] گردید و جلال خان و اکبر علی پسرش در عہدِ جہانگیر بادشاہ در قومِ خود مشہور و ممتاز بودند۔ فقط

القصہ[5] سلطان محمود ولایتِ پوتھوہار بہ ککر نام کیان زادہ مرحمت نمود و خود متوجہ بجانبِ لاہور گشت ۔ و شاہزادہ مسعود پسرِ خود را بہ تاخت و تاراجِ کوہستانِ جموں مامور فرمود ۔ چون شاہزادہ از دامنِ کوہ جموں مراجع گشت ۔ از بلادِ لاہور براہِ ملتان مراجعت بہ غزنین نمودند ۔ آخر سلطان محمود تمامی عمر بہ جہادِ بلادِ ہند صرف نمودہ روزِ پنج شنبہ بست و چہارم ربیع الاوّل در سنہ ۴۲۱ چہار صد و بست و یک ہجری اسیرِ پنجۂ اجل گردید ۔ خزائنِ زر و جواہر بہ حکمِ او پیشِ او مے آوردند ۔ بہ چشم مے دید ۔ و غم مے خورد و آہ مے زد و یک دانگ[6] بہ کسے نے داد ۔ بدین حسرت جان برباد داد ۔ سی و پنج ۳۵ سال سلطنت براند ۔ بعدِ وفاتش سلطان مسعود بر تخت نشست ۔ یازدہ سال خلافت نمود۔ بعد از سلطان مسعود پسرش بہ قدرِ نُہ سال و پسِ آن پسرش عبد الرشید چہار سال و پسرش فرخ زاد[7] شش سال سلطنت در غزنین کردند ۔ ملکِ پنجاب و بلدۂ لاہور در تصرف ملک ایاز و متعلقانش مقرر ماند ۔ چون سلطان ابراہیم صاحبِ دیہیم گشت ۔ بلدۂ لاہور نیز از ملازمانِ ملک ایاز برگرفت ۔ چنانچہ یک صدہ ۱۹۷ نود و ہفت سال سلطنتِ غزنویان بسر آمد ۔ ازان جملہ در لاہور یک صد و ہفتاد و سہ ۱۷۳ سال خلافت کردند ۔ مابجہ ۱۴۳ سال ۔

ملک ایاز و متعلقانش	سلطان ابراہیم	جلال الدین	ارسلان
۹۱ سال	۴۲ سال	۱۶ سال	۳ سال

---

[1] (پ ن) اسم قومے ۔ [2] ب و ج چنین نوشتہ: «بعد از ملک کلان پسرش جانشین گردید» ۔
[3] ج «کلالق» [4] د «بادشاہ» [5] ج «القصہ پس سلطان محمود» ۔
[6] ب: «یک دنگ» [7] ب: «فرخ زادا» ۔

قلعه قریب الفتح بود که باران[1] برف بارید. لشکرِ هند از برودتِ هوا گزند یافت و اکثرے تلف شدند راجه ناچار به صلح گونه محاصره گذاشته به هند آمد. پس سلطان بست سال عمر به حکومت گذرانیده در غزنین وفات یافت.

سلطان محمود غزنوی

سلطان محمودِ سبکتگین پسرش سر و سامان بهم رسانیده بتاریخ سه صد و نود و یک ۳۹۱ هجری مطابق سمت ۱۰۳۱ بکرماں داعیهٔ هندوستان نمود. و حدود هند را بتاراج برد. باز راجه جیپال در سمت ۱۰۳۳ یک هزار و سی و چهار بکرماں جی به استعجال با لشکرِ وافر[2] و فیلان کوه پیکر در نواحیِ پشاور فرو رسیده جنگ انداخت و دادِ مردانگی داد. قضا را شکست به لشکرِ راجه افتاد و مال و متاع به غارت رفت و راجه به تیغ آمد. گویند آں که حمائل مروارید یعنی مالا[3] از گلوئے او بر آوردند مُبَصّرانِ آں عهد قیمتِ آں مبلغ یک لک هشتاد هزار دینار مقرر کردند. دیگر غارت را چه شمار باید کرد[4]. اگرچه یک دو سال راجه اند پال پسر جیپال در محاربت اِهمال نه کرد. آخر از سلطانِ بلند اقبال هزیمت خورده به کوهستانِ ستی[5] سر کشیده به تاریخ سه صد و نود و پنج ۳۹۵ هجری و سمت ۱۰۳۶[6] ممالکِ ملتان و پنجاب و سِند به تصرفِ سلطان محمودِ فیروز مند در آمد. گویند سلطان تعصبِ مذهب[7] بسیار داشت. دوازده بار بر هند تاخت آورد. بُت خانه ها را مے شکست و مردماں را مے کُشت چنانچه در سنه ۴۰۲ چهار صد و دو هجری شهر تهانیسر را خراب کرد. و پیکر سوم بت را که از طلا بود در غزنین برده بجاے پاے سپار[8] دربار نهاد. در سنه ۴۱۰[9] چهار صد و ده هجری ممالکِ پنجاب را به ملک ایاز منظورِ نظرِ خود عطا نمود. چنانچه ملک ایاز بلدهٔ لاهور به وجهِ احسن آباد ساخت. و قلعهٔ پخته احداث کرد. بعد در سنه ۴۱۲ چهار صد و دوازده هجری قصدِ تسخیرِ کشمیر نمود و قلعهٔ لوه کوت را محاصره کرد. چوں نتوانست کشود مراجعت فرمود. مُلکِ مابین به دریاے سِند و بهت که پوتهوار مشهور است. وگاه داخلِ کشمیر وگاه شاملِ سیالکوت مے بُود. بجوزهٔ[10] تسخیر آورد. به یکے از امراے خویش کهکه نام که از نسل کیان زادگاں بود. تفویض نمود. چنانچه مدتے اولاد او براں ولایت متقابض ماند. و طوائف[11] بسیار از اولادِ او شدند. باز از چندے حکام کشمیر به تسلطِ توفیرِ[12] ایں ممالک وسیع را به قبض و تسخیر خود آوردند. چوں نوبتِ حکومتِ کشمیر به سلطانِ زین العابدین رسید ملک که نامی

---

[1] ج: "برف و باران بارید". [2] و، لشگر وند. [3] (و، ن) "طوق مروارید که زیبِ گلوے کنند".

[4] ج: مزید "سلطان مظفر بوده خود را غازی خطاب کرد". [5] (و، ن) اسمِ کوهے است. [6] تاریخِ تسخیرِ ملتان ۳۹۵ھ هجری مطابق ۱۰۰۵ء عیسوی درست است و سمت ۱۰۳۶ غلط. [7] ج: "بدنیت". [8] ج: "پاے سپار" حذف.

[9] مطابق ۱۰۱۹-۱۰۲۰ء عیسوی. [10] و، کوزه حذف. [11] ج: طوائف.

[12] کذا فی الجمله؛ لفظ تسلطِ وافر باید.

ہم گویند ۔ جہت نظامت پنجاب در سیالکوٹ تعین ساخت ۔ چنانچہ او عمارت قلعۂ سیالکوٹ در پیش کرد ۔ ہرچند بنیاد استوارے نہاد[1] ۔ منجماں گفتند کہ اگر [قلیۂ][2] مسلم زیر بنیاد نہادہ شود قلعہ مستحکم مے گردد ۔ رائے خدا ناشناس[3] در صدد تلاش بچۂ مسلماں شد ہرچند از سرہند تا حد سپند جستجو کردند ۔ مسلمے نیافتند ۔ اتفاقاً عجوزۂ مسافرہ از ولایت کابل معہ بچۂ خوردسالہ وارد وقت گردید ۔ زر و نقد او را بسیار دادند ۔ لاکن بدادن بچہ راضی نہ شد ۔ طوعاً و کرہاً از و گرفتند ۔ و آں بچہ را بے گناہ کشتہ مابین[4] دیوار حصار نہادند ۔ در سمت ۹۹۶ نہ صد و نود و شش بکرماجی ۳۵۵ھ سہ صد و پنجاہ و پنج ہجری حصن حصین تعمیر کردند ۔ از تعمیر جدید سیالکوٹ رائے ساہن پال را سالباہن ثانی گفتندے ۔ پس آں مسلمان عاجزہ بہ جزع و فزع پرداختہ گریاں و موی کناں مانند دادخواہاں مراجع بہ وطن شد ۔ درمیان راہ لشکر اسلام را دید و شنید کہ امام علی الحق از خلفائے اولاد امام زین العابدین بہ جمعیت بسیار غازیان دین از عرب بہ قصد جہاد عازم ہندوستان اند ۔ نالش بہ حضور رسانید و امام بہ جمعیت تمام رو بہ قصبۂ سیالکوٹ آورد ۔ و با سالباہن ثانی جنگ لاثانی نمودہ بہ درجۂ شہادت رسیدند ۔ چنانچہ مزار ایشاں در سیالکوٹ واقع است ۔ و در ماہ محرم خلایق اطراف از فرق مسلم و غیر ذالک بہ زیارت آں مے آیند ۔

سبکتگین در ہماں نزدیکی در ۳۶۷ھ سہ صد شصت و ہفت ہجری سلطان ناصرالدین سبکتگین بر تخت سلطنت در بلدۂ غزنین جلوس نمود ۔ در ۳۷۱ھ سہ صد و ہفتاد و یک ہجری تاخت در حدود پنجاب آورد ۔ و اکثر بلاد[5] را قتل نمود و مردم ہنود [را] اسیر کردہ بہ اسلام آورد ۔ رواج محمدی داد ۔ چوں سلطان در اصل[6] ترک زادہ بود ۔ ازیں سبب مسلماناں را ترک مے گویند و ظہور اسلام در پنجاب از عہد او آغاز مے کنند ۔ چنانچہ لشکر اسلام شہر سیالکوٹ را ویران و قلعہ را انہدام کردند ۔ و رائے ساہن[7] پال گریختہ بہ کوہہائے جموں رفت ۔ راجہ جیپال بہ شنیدن ایں حال با بسیاری لشکر و فیلان کوہ تمثال از تخت گاہ بتہندہ کوچیدہ بہ مقابلۂ سلطان شتاباں رسید ۔ سلطان غارت گر تاب حرب لشکر نصرت پیکر[8] نیاوردہ بہ غزنین شتافت و راجہ تعاقب آں کرد تا حدے کہ قلعۂ غزنین را محاصرہ انداخت و سلطان متحصن شد

---

[1] ج: مزید "و از پا ے افتاد" ۔ [2] د: قعہ ۔ ب: قلہ ۔ ج: قلم ؛ و لے قلیۂ مسلم یعنی گوشت بریان ۔
[3] ج: "خدا نا آشنا" ۔ [4] ب و ج: "پائین" ۔ [5] کذا فی الجلد و لے "مردم اکثر بلاد را" باید ۔ [6] ج: ترک نژاد
[7] ج: "رائے ساہن پال گریختہ بہ کوہ ہائے جموں رفت" حذف ۔ [8] د: "پیکر"

سلطنتِ ہند در دہلی نمودند ۔

چون نوبت حکومت بہ راجہ پرتھی راج عرف پتھورا نبیرۂ ہفتم راجہ بلدیو چوہان رسید ۔ رائے پتھورا در سمت ۱۲۰۰ یک ہزار و دو صد بکرماجی (مطابق سنہ ۱۱۴۳ عیسوی) بہ تجدید شہر و قلعۂ دہلی بنام خود آباد نمود ۔ آخر در سمت[1] ۱۲۳۴ یک ہزار و دو صد و سی و چہار بکری سلطان شہاب الدین از غزنین آمدہ دہلی را متصرف شد و سلطنتِ ہند از طبقۂ ہنود منقطع گردید ۔ امّا اولادِ بلدیو چوہان بدین تفصیل در دہلی حکومت راند و ممالکِ[2] پنجاب در تصرفِ اوشان نماند ۔

ہمہ ہفت پشت سالہا ۳۹۵[3] سال ۴ ماہ

بلدیو چوہان	امرگنگو نبیرہ او	کہرپال	سومیدہد
۸ یک صد سال ۶ ماہ ۴ یوم	۱۵ سال دو ماہ ۵ یوم	۲۲ سال یک ماہ ۴ یوم	۲۴ سال ۴ ماہ ۸ یوم

جاہر	ناگ دیو	رائے پتھورا یعنی پرتھی راج
۶ یک صد سال ۲ یوم	یک سال یک ماہ پنج یوم	۴۹ سال و چار ماہ یک یوم

[4]بلدیو چوہان در نوزدہم جلوسِ او رایانِ سرہند و تہانیسر سرِ خود تسلط پیدا کردہ علیحدہ کوسِ امارت نواختند ۔ و خراج و باج بہ بلدیو چوہان ندادند ۔ چنانچہ رائے بچن پال بہ جاہ و جلال ولایتِ سامانہ و پنجاب نیز زیرِ سایۂ اقبالِ خود آورد ۔ و ازان جملہ راجہ جشپال[5] زورِ کمال پیدا کرد و قلعۂ بتہندہ نو بنیاد نہادہ دارالحکومتِ خود قرار دادہ و تا نواحیِ لمغان کہ طرفِ کابل است حکومت راند چنانچہ ششش پشت حکومت پنجاب کردند ۔

۶ پشت سالہا ۱۵۰ سال ۶ ماہ

بچن پال	رن سنگہ	نرسنگہ	پرتھی پال (او را جیپال گویند)	جیپال	اشندپال
۲۵ سال	۱۵ سال	۲۰ سال	۱۵ سال	۲۵ سال	دو و نیم سال ۲½ سال

اوّل حملۂ مسلمین گویند راجہ جیپال ممدوح برادر خورد مسمی رائے ساہن پال را کہ او را سالپال

---

[1] ج ۔ در سمت ۱۲۲۵ بکرماجی ہر دو سال سنہ ۱۱۳۰ و سنہ ۱۲۳۴ نادرست اند صحیح سمت ۱۲۴۹ بکرمی مطابق سنہ ۱۱۹۲ عیسوی درست است ۔ [2] ج : "و پنجاب علیحدہ ماند" ۔ از ج "و ممالکِ پنجاب در تصرفِ اوشان نماند" حذف

[3] ب : "[illegible] سال" ۔ [4] ج : قبل ازین چنان نوشتہ ۔ "اما پوشیدہ مباد چون ابتدائے دوازدہم عہد بلدیو چوہان را" ب : نیز "اما پوشیدہ مباد کہ" در اوّل جملہ نگاشتہ ۔

[5] ج : "راجہ چنبپال" ۔

به سمندر پال جوگی داده بود . دران جا داخل نه شد . و به شهرِ دِلی[1] متصل اندرپت بنام دلیپ[2] جدّ خود آباد کرده اقامت فرمود . و دار الایالتِ هند مقرّر نمود . و بعضے بر آن اند که بلدهٔ دهلی راجه دلیپ سورج بنسی در عهدِ ترتیا جُگ بِنا نهاده شهر کلان آباد کرده بود . به مرورِ اَدوار آن شهر خراب و مسمار گشت و جنگل و بیابان پدیدار گردید . درین ولا راجه اسنکپال مذکور از سرِ نو همان جا را معمور نموده حکومت ورزید . و از سایرِ ممالکِ[3] هند خراج گرفت . و پنجاب را نیز تا دریائے سند به تسخیر آورد . چنانچه مدتِ چهار صد و نوزده سال و هشت یوم به قدرِ بست پُشت حکومت تمام مملکت در خاندانِ او بماند . بدین تفصیل .

اسنکپال ۱۸ سال ۶ ماه	باسدیو ۱۹ سال چند ماه	کنگن ۲۱ سال ۲۸ یوم	[5] ۱۹ سال ۶ ماه	جس دیو بیست سال چند ماه
نرپال ۱۴ سال ۴ ماه	آونده ۲۶ سال	هیمرج ۲۱ سال	بیبک ۲۳ سال ۳ ماه	ترک پال ۲۱ سال ۶ ماه
سنکپال ۱۷ سال ۴ ماه	گوپال ۱۷ سال ۳ ماه	مالکهن ۲۵ سال ۲ ماه	چیپال ۱۷ سال ۴ ماه	گورپال ۲۹ سال ۳ ماه
نکهپال ۲۱ سال	تیج پال ۲۴ سال یک ماه	هنسپال ۲۵ سال یک ماه ۱۳ یوم	کهتال [illegible] سال دو ماه ۱۱ یوم	پرتهی راج ۲۲ سال ۲ ماه ۱۳ یوم

عهد خاندان بلدیو چوهان

پس بعد بلدیو چوهان راجپوت از نواحی میرتهه[6] برخاسته به زورِ شمشیر و محاربات[7] موذرِ پرتهی راج طور[4] را از میان برداشته بتاریخ سمت ۸۴۸ هشت صد و چهل و هشت بکرماں دهلی را به تصرفِ خود آورد . هفت تن سی صد و هشتاد و پنج سال و هفت ماه

---

[1] ج "شهرِ پدر خود آباد کرده و دار الالت (دار الایالت) قرار داده اقامت فرمود و پنجاب را نیز تسخیر کرده تا دریائے سند به قبضِ خود آورد".

[2] د "بنام دلیپ جدّ خود". [3] ل ـ سیاد .

[4] : کذا فی الجد طوُر ، و درے توُر باید که هندی است . [5] نام در هرسه معدوم .

[6] د "پرتهه" ، ب و ج "میرتهه" . [7] کذا فی الجد و در محاربات باید

رُوپ چند کهتری نام داشت در مذمت و بے وفائیِ زنان حرف ها بر آورد و مبالغه دراں نمود ۔ بهتۂ مسدوح به جوابش پرداخت که همه زنان یکساں نیستند ۔ اکثر نسواں از اقوامِ کهتریاں با حیا و باوفا اند ۔ و از عصمت و عفت مخمّر ۔ راجه را سخنش موافقِ طبع نیامد ۔ خواست که زنش را به حیلتے بدنام کند ۔ هرچند حیله و تدبیر و مکاید و تزویر بنا بر[۱] ادجارع او بکار برد زر و زور خرج کرد ۔ امّا آں کهترانی[۲] عفت مکانی[۳] افضل زمانی به حفظِ عصمتِ او نگاه بانی فرمود ۔ به دامِ فریبِ او نیفتاد ۔ المختصر راجه رسالو[۴] بقیه عمر بخیر و خوبی بسر برد و به وقتِ رحلت بهدرسین[۵] پسر خود را که از زوجۂ اصیلۂ مالوین ے داشت بجائے خود در سیالکوت بر مسندِ فرماں روائی بر نشاند و جهاں را پدرود نمود ۔

راجه چترسال مدتِ دو صد و هشتاد و چهار سال سلطنتِ پنجاب ششش پشت کردند و گزشتند ۔

درین خلوت گہے[۶] صورت پرستی
زند هر کس به نوبت کوسِ هستی

راجه سالباهن معه راجگی دکن و مالوه	راجه رسالو	بهدرسین	بیرگیت
۶۵ سال	۵۰ سال	۷۷ سال	۷۵ سال

چندرسین	چترسال
۱۵ سال	۳۳ سال

راجگان خاندانِ اسنکپال

من بعد بتاریخ چهار صد و بست و نُه سنه ۴۲۹ جلوسِ بکرماں مطابق دو صد و نود و چهار سنه ۲۹۴ ساکۂ سالباهن راجه اسنکپال طُور از قوم راجپوت قوّت و ثروت[۷] بهم رسانیده ممالکِ هندوستاں را متصرف شد ۔ چوں بلدۂ اندرپت راجه بکرماجیت به وقتِ رحلت سنکلپ[۸] کرده

(پیوسته گزشته) دو صد و هشتاد و چهار سال سلطنتِ پنجاب ششش پشت کردند و گزاشتند ۔ سه

"درین خلوت گہ صورت پرستی
زند هر کس به نوبت کوسِ هستی"

د : نیز ایں عبارت اندکے پیش رفته به تحریر آورده وے چند جملات ذیل از ا و ج حذف کرده ۔

"بودنے راجه رسالو ...... مکالمه ...... مدار المهام ...... مبالغه دراں نمود ...... اکثر نسواں از اقوام ......

سخنش موافقِ طبع نیامد ...... بنا بر ادجارع او بکار برد ...... عفت مکانی ...... به دامِ فریبِ او نیفتاد ۔"

له ج ب : "هنگامِ شکار" ۔ سه ج : مدار المهام حذف

(حاشیه صفحه هذا) [۱] ج : "بنا بر ادجارع او" حذف ۔ [۲] ا ، ن : "کهترانی" مونث از کهتری ۔ [۳] ب : "عفت مکانی را افضل زمانی" [۴] ب : "راجه رسالو به حسنِ وفائے آں ماه رو ثنا گفته ۔" [۵] د : "سندرسین" ۔ [۶] کذا فی الجلد "درے خلوت گہہ صورت پرستی" باید ۔ [۷] ا و ج : "مروت" ۔

[۸] ج : "دهرم ارتهه به جوگیاں داده بود ۔" نیز سنکلپ (س ن) چیزے از راهِ خیرات دادن ۔

چناب بردہارِ کوہ شہرے آباد کردہ سنلکوت نام نہاد ۔ بہ ہماں قلعۂ کوہ[1] سکونت اختیار کرد ۔ دریں اثنا یک دیو سنگی[2] نام کہ اورا کلک دیو تیز نامند ۔ بر زنِ راجہ عاشق شد ۔ ہر روز کہ راجہ بہ شکار مے رفت بہ زنش در مے خورد ۔ رانی از صدمۂ ہیبتش زرد رنگ مے گشت ۔ راجہ از شکستگیِ رنگش پرسید ۔ رانی راست بیان کرد ۔ راجہ بہ تدارکِ آں کمر بستہ در گوشہ منتظرِ وقتِ آمدنِ دیو بنشست ۔ ہرگاہ دیو بد ریو بہ موقع خود رسید راجہ تیغِ بے دریغ بر او کشید ۔ دیو نعرہ زد و غائب شد ۔ از شنیدنِ نعرۂ او راجہ و رانی و تمام شہر در حالتے کہ بود از انسان و حیوان ہمہ بصورتِ سنگ و اشکالِ حجر متمثّل[3] شدند ۔ چنانچہ تا ہنوز تصاویر ہر نوع مرئی[4] و متصوّر مے شوند[5] واللہ اعلم بالصواب ۔

القصہ بعد سالباہن راجہ رسالو پسرش حکومت فرماشد و طبع او شکار دوست افتاد ۔ ہمہ اوقات بہ جنگل و صحرا بسر مے برد ۔ چنانچہ تا ملک چھچھ ہزارہ و طرفِ جنوب تا دیپال پور چھوٹیاں[6] و پٹن شکارگاہ او کرد ۔ ایں جائے شکار را بار گویند ۔ و معشوقہ کوکلاں نام دخترِ راجہ سرکپ والیِ ساندر بار بہ زوجیتِ خود مختار داشت ۔ اکثر گاہ در شکار گاہ ہمراہ مے برد و بسیار جا درمیانِ بیابان و بار بنا بر سکونتِ آں آہوئے مرغزارِ[7] دلبری محل ہا[8] تعمیر و تیار کرد ۔ چنانچہ تا حالِ آں محال را دھولرِ رسالو مے گویند ۔ و بعضے آں جا را بہ دھولرِ کوکلاں نامزد مے کنند ۔ اتفاقاً راجہ ہودی[9] بن بکرم والیِ پشاور کہ برلبِ دریائے اٹک محلِ اقامت داشت بہ تقریبے عاشقِ کوکلاں شدہ با او بد پیوست ۔ و در اول صحبت نقشِ محبتِ او درست نشست ۔ ہرگاہ رسالو بہ شکار رفت ۔ ہودی بہ شرفۂ بام کہنہ کمند انداختہ بالائے کوشک برمے آمد ۔ و با معشوقۂ او بستر گرم مے کرد ۔ و روزے راجہ ازیں واقعہ آگاہ بودہ ہودی را در راہ کشت و از گوشتِ او کباب کردہ بہ رانی برد ۔ چوں اندکے خورد ۔ گفت اے مہاراجہ ایں کباب از کیست ۔ کہ ذائقہ دگر دارد ۔ راجہ فرمود ۔ کہ ایں گوشت ازوست کہ او را دوست داری ۔ کوکلاں را تیرِ زبانِ راست بر جگر نشست ۔ و از بالائے بام بہ زیر افتاد و طائرِ روح را از کالبدِ عنصری پرواز داد ۔ ؎

زنِ بد اے برادر مُردہ بہتر   غمِ کارِ زناں ناخوردہ بہتر

بعد ازو راجہ رسالو زنِ دیگر نہ کرد[10] ۔ روزے راجہ رسالو ہنگام مکالمہ[11] با دیوان مدار المہام[12] خود کہ مہتہ

---

[1] د ۔ کوہ حذف ۔ [2] د و ج: سکی و شکل ۔ [3] ج ۔ متمثّل ۔ [4] مرئی ۔

[5] ج مزید: "اما عقلِ ناقص ایں راقم قبول نمے کند ۔ چہ ظاہرا وضع آں کوہ بر ہمیں نوع بودہ باشد ۔"

[6] ج "چھوٹیاں ۔ تا حدود راجا ہن کہ شہرِ او در پٹن شیخ فرید مشہور است شکار گاہِ او بود ۔"

[7] د و ب: "مرغزار" حذف ۔ [8] گل ہا ۔ [9] د ۔ ہودی ۔

[10] ج چنیں نگاشتہ "بوقتِ رحلت بہدر سین پسرِ خود را کہ از زوجۂ اصیلۂ ملوین مے داشت بجائے خود در سیالکوت بمسندِ فرماں روائی نشاندہ و جہاں را پدرود نمود ۔ ابتدائے راجہ سالباہن بہ غایت راجہ چتر سال مدت (بقیہ بر صفحہ ۱۶)

بخشید که از گدا ایه دادهٔ راجهٔ صاحب سخا باز یافت کردن لطف ندارد۔ و چوں دراں عهد در مملکتِ هند ایچ راجهٔ مثلِ او بلند همت و صاحبِ شوکت نبود[1]۔ و رصدِ ستارگاں در هندوستاں در عهدِ او بستند۔ چنانچه تا حال قواعدِ استخراجِ نجومِ اهلِ تنجیمِ هند بر تاریخِ رصدِ او در تقویم ترقیم مے کنند۔ چوں از ولایتِ دکن و اطرافِ آں دل جمعی ساخت نائبِ خود جا بجا قائم و منصوب دراں حدود نموده[2] بلکه امرائے قومِ پنوار را که از سلسلهٔ چندرسین بودند در اُجین و مالوه حاکم گزاشته خود به تشفیٔ خاطر در سمت ۱۴۵ یک صد و چهل و پنج و دهم سال ساکهٔ خود روئے به جانبِ پنجاب آورد۔

راجه سالباهن

راجه راج گور با تمام زور از لاهور به جنگ برآمده هنگامه آرائے شد۔ در اندک جنگ شکستِ فاحشه[3] خورده در حصارِ گلینِ خام (که) بر کنارِ راوی متصلِ لاهور مرمت و تیار کردهٔ او بود، متحصن[4] شد و کهتریانِ شهر هم پا به پیکار افشردند۔ راجه سالباهن به حمله و یورش قلعه و شهر مفتوح نمود۔ و قلعه باناں را کشت و شهر را غارت کرد و رونقِ لاهور برباد داد۔ پس در تمام حدودِ پنجاب سیر فرمود۔ و کهتریان و طرف داراں را مطیعِ امر نمود۔ روزے لشکرش بر سر زمینِ ویرانهٔ شلکوت[6] و سکل پوره وارد گشت۔ شغالان از تهِ خاک و مغاک[5] برآمده با لشکر مقابل شدند۔ غوغا و شور کردند۔ راجه این مقام را ساخت دلیر شناخته شهرِ تازه آباد کرد۔ چوں به زبانِ هند شغال را سیال گویند۔ نامش سیالکوت نهاد۔ و مستقر الحکومتِ[7] پنجاب قرار داده و خوب قرعهٔ دولتش بر تختهٔ این ملک بر مراد افتاد۔ که تمام سرکشانِ دشت و کوهستان مطیع و فرمان پذیرِ او شدند از هر جا خراج و باج گرفت۔ و آئینِ خود رواج داد۔ چنانچه دخترِ راجه دیپ راج سنگهه[8] چنبیال مالکِ ملکِ چنبه لونا[9] نام گرفته به زوجیتِ خود پذیرفت۔ چوں زیبا روئے بود۔ راجه مبتلائے او شد۔ و به تهمت و بهتانِ او پسرِ چهارده ساله پورن نام خود را که از شکمِ رانی اچهراں زوجهٔ کلانش بود۔ بسرهنگانِ[10] جلاد سپرد۔ که دست و پائے او بریده در چاهِ ویرانه انداختند۔ آں چاه متصل واقع کروال مراکی وال تا حال بنامِ پورن مشهور است۔ و زنانِ عقیمه به امیدِ بودنِ فرزند از اطراف آمده به آب

راجه رسالو

غسل مے کنند۔ بعد چندے راجه سالباهن رسالو پسرِ دوم را که از شکمِ رانی چنبیالی تولد شده بود۔ در سیالکوت نائب کرده خود در کوهستانِ اکهنور[11] متصل پونی آمده برلبِ دریائے

---

[1] ج مزید: "ساکهٔ و سکهٔ او در تمام حدودِ دکن از همان تاریخ رواج یافت"۔ [2] ج: "بلکه امرائے قوم . . . . تا . . . . مالوه حاکم گزاشته"۔ حذف کرده۔ [3] ۔ کذا فی الجلد و "فاش" باید۔ [4] ب: متحصن۔ [5] ج۔ مغاک و خراب

[6] د۔ "راجه سرزمین را مقوی دل دانسته شهر را آباد کرده سیالکوت نام نهاده جائے مستقر الحکومتِ خود قرار داده۔ وتمام حدودِ پنجاب به ضبط آورده کوهستان را نیز مطیع نمود"۔ [7] ۔ حد جائے زاید۔

[8] ج۔ سستر۔ [9] لوما۔ [10] د۔ "پسرِ جهگان"۔ "جلاد" حذف

[11] ب۔ اکهانور۔ ج۔ اکهافنور۔

این مجمل را به اختصار شرح می دهد.

محاربه با راجه سالباهن مرزبان آن جا

منقول اکثرے است که چون راجه بکرماجیت را در ولایتِ گجرات و ممالکِ دکن[۱] محاربه به وضوح پیوست. و هزیمت برو افتاد و راجه بکرماجیت بدستِ او گرفتار بوده بقتل در آمد. از آن هنگام ساکا سالباهن یعنی تاریخ فتح نامهٔ او زیب[۲] اندراج یافته است. اما این نقل از عقل دُورے نماید. زیراکه در تاریخ بکرماجی و ساکا سالباهن تفاوتِ یک صد و ۱۳۵ سی و پنج سال واقع است. چگونه تصدیق توان کرد. و بعضے مے نویسند. که راجه بکرماجیت را سمندر پال جوگی به فریب و فسونها و علم خلع بدن[۳] بکرماجیت را انتزاع نموده خود به قالبِ او در آمد و سلطنت و کامرانی بکام خود راند. این نیز نا راست و از محالات[۴] است. مصر سوامی در جوابِ این سوالات فرماید. که چون راجه بکرماجیت به عمر طبعی رسید. دید که سمندر پال جوگی از مصاحبانِ دانش ور است و از هر علم بهره ور و از چندے او را هوائے شاهی در سر است. او را به حضور طلب داشته به صلاح و اتفاقِ اعیانِ دولت بر تختِ سلطنت نشاند. و خود رحلت فرمائے عالمِ بقا گردید. چنانچه او نیز بموجبِ این عقیده و اخلاص سمت و تاریخ و رسومات دهرم راجه ممدوح مرعی داشت و حکومت قرار واقعی ساخت. اگرچه نبلادت پسرِ راجه بکرماجیت را بر مسندِ حکومتِ اُجین نشاندند لاکن بعد[۵] چند سال او نامراد از دنیا رفت پس سمندر پال مدتِ بست ۲۴ و چهار سال حکومت رانده از جهانِ نمود زوالی[۶] انتقال نمود. پسرش چندر پال المخاطب راج پال برجائے پدر متمکن گشت و بنظم و نسق مملکت پرداخت ولایتِ اُجین را دُور دست شناخته[۷] یکے از قوم پنوار چندر سین نام را افتخار داده و مخاطب به خطاب بکرماجیت ساخته بحکومتِ خطهٔ اُجین سرافراز ساخت. او را بوقتِ پیری داعیهٔ ملک گیری در سر افتاد و اکثر بلاد از ولایتِ دکن از حکام تهمن[۸] به بازوئے همت به تصرفِ خود آورد. و مدتِ هژده سال حکومت به استقلال راند. آخر در سمت ۱۳۵ یک صد و سی و پنجم در عمر هشتاد و هشت سالگی در جنگِ راجه سالباهن مرزبانِ آن حدود هزیمت یافت. به دستِ او گرفتار آمد و به تیغِ او جان سپرد. و پس راجه سالباهن در سمت ۱۳۵ یک صد و سی و پنج سنه جلوسِ بکرماجیت کوسِ نصرت نواخت. همه ملکِ مالوه و بلدهٔ اُجین و دهارا نگری را به تصرفِ خود آورد و بلکه[۹] تمام رایانِ هند را مطیع خود نمود و فواحی اندپت به راج پال جوگی از روئے بلندی همت بدستور

---

[۱] ج. مزید "محاربه با راجه سالباهن و مرزبان آنجا به وضوح پیوست. هزیمت بر لشکر افتاد". د و ب. "وزمان" بجائے "مرزبان".

[۲] د. "زیب اندراج یافته" حذف.

[۳] ج. "علم خلع بدن بکرماجیت را انتزاع نموده خود به قالب او در آمد و سلطنت و کامرانی".

[۴] ج. "نا راست و از محالات".

[۵] ج. بعد سر چند سال.

[۶] ج. زوال.

[۷] ج. شناخته.

[۸] ج. تهمین.

[۹] ب. بلک.

گلوے ستم را بداں ساں فشرد   که دانا بداں داوری رشک برد

ولایت پنجاب [را] که خراب بود بسرچشمۂ جودِ[1] سیراب نمود ۔ و شهرِ لاهور[را] که بے چراغ بود ۔ به نورِ عدل معمور فرمود ۔ و زیرِ سایۂ خود آورده به حاکمِ دادگر سپرد ۔ در عهدش اکثر زمینِ دریا بردۂ پنجاب[2] به تعمیرات آورد ۔ در عملش بسیارے از قومِ کهتریاں از هند بدر آمده توطن در پنجاب و ملتان اختیار کردند ۔ چوں مثلِ این راجه بعد از جنیجه کسے اولوالعزم دادگر و خسروِ کریم النفس رعیت پرور در وسعت آبادِ هندوستان پدید نیامده ۔ کارهاے سترگ و امورِ کرامت و سخاوت و کرم[3] ازو به ظهور رسیده از دیگرے بعمل آید ۔ لهذا تاریخِ جلوسِ میمنت مانوس که اورا سمت گویند در دفاتر روزگار اشتهار یافت و همیں راجه بکرماجیت را بکرم دیگیاں و بکرم راے و بکرم دت و بکرم پال و بکرمانجی نام نهند ۔ و سمتِ همیں راجه در خط و قبالۂ[4] هندی[5] و کاغذ و وهی[6] هاے کهتریانِ اهلِ تجارت رواج و اعتبار دارد ۔ مدتِ نود و سه سال حکمرانی در بلادِ پنجاب و هند از دکهن تا کناره سند کرده به عمرِ طبعی رسیده جهانِ گذراں را گذاشت ۔ بعد ازو در اندرپت که الحال به دهلی معروف است سمند پال جوگی فرماں روا گشت ۔ و در علاقۂ پنجاب اندجیت کهتری که او را اندرسین نیز نامند ۔ که او پیش گاهِ راجه بکرماجیت در سمت ۸۲ هشتاد و دو جلوسِ او نائب او شده بود بعدِ انتقالِ او چهل و دو سال قائم ماند ۔

راج کوره پسر اندرسین کهتری ممدوح ۔	اندجیت کهتری	راجه بکرماجیت
	۴۲ سال	۹۳ سال

بعد ازاں راج گور خلف الرشید اندجیت کهتری در بلدۂ لاهور مسند آراے ریاست گردید و قلعۂ نگین به عمارتِ خام[7] بر لبِ دریاے راوی متصل سماده بالمیک بنا نهاده بنا بر حفاظتِ لاهور جاے تهانه مقرر ساخت[8] ده سال تخمیناً از حکومتش گذشته بود که راجه سالباهن از اطرافِ دکن و ملکِ مالوه سرکشیده ممالکِ پنجاب را تا حدِ سندهه متقابض[9] شد ، چوں در بعضے نسایخ تواریخ در بیانِ احوال راجه بکرماجیت و وقائعِ راجه سالباهن اختلافِ کلی بنظر آمد ، از مصر سوامی شکل که در تاریخ هندی محاورۂ کلی داشت دریافت کرده

---

[1] ل، د، ج ، بسرچشمۂ خود ۔ د ص۸ ازچشمۂ جودِ او آباد و سیراب شد ۔ شهرِ لاهور که بے چراغ بود معمور و پرنور کرده حاکمے دادگر را سپرد و یک صد و سی و پنجاه سال بوسیلۂ حکومتِ او رعایا جمعیت پذیرفت ۔ پنجال نائب بکرماجیت در سمت ۳۵ جلوس منصوب شده بود ۔ د ، ازچشمۂ جودِ او آباد و سیراب شد ۔

[2] ب ص۸ روے به عمرانات آورد ۔

[3] ب ص۸ و ج ص۱۱ آنچه ازو ۔

[4] و ، جلوسی ۔

[5] ب ، هندی بمعنی قباله (د ن و پ ن) بمعنی قباله و برات ۔

[6] و ، ب و ج ۔ وهی وہے دهی چا ن ۔ بمعنی دفترِ حساب ۔

[7] و ، ا ، خام ۔

[8] مقرر نمود

[9] و ، منقبض

را توپ مانکیاله گویند. و اکثرے برآں اند که به حکمِ سلطان سکندر در جنگاه بنائے علامتِ فتح مرمت و تیار نمودند. و بعضے گویند که درآں جا اسپِ خاصِ سلطان سقط شده بوده بنا نهادند. والله اعلم بالصواب.

عهدِ راجگانِ جموں

امّا در عرصهٔ [illegible] سال رعایا از اطاعت و اقبال رائے مانک پال سر پیچیده برخاست خود سر پیدا کردند ازیں جهت در هر طرف از اطراف پنجاب طرف داران گردن تاب شاخ به شاخ پیدا آمده طوائف الملوک شدند. و ظلم و ستم مروج گشت. گاه سرکشان از کوه ها سر کشیده تاخت مے آوردند. و گاهے راجه هائے کشمیر به تسخیرِ ملک کمرے بستند. گاهے فوج از هند بر مے آمد و گاهے سپاهے سند جوش مے زد. چنانچه دوابهٔ سند ساگر که ممالک چهچه هزاره و پوٹهوهار وغیره باشد به تصرفِ راجه هائے کشمیر در آمد. تا دورِ خروجِ محمود غزنوی شاملِ کشمیر بود و دوآبهٔ چناب و چوبهت را راجه بجے سنگه جموال که از بطنِ رانی منگلاں دخترِ راجه پورس تولد شده بود به قبضهٔ خود آورده شاملِ جموں نمود و چند دیهات از کنارهٔ هر دو طرف دریائے جهلم برائے قلعهٔ منگلاں دلی مقرر نموده در معاشِ راجه مانک چند برادر زادهٔ راجه پور پال ممدوح و مغفور واگزار و معاف داشت. حکومتِ راجگانِ جموں بدیں منوال تفصیل دارد.

راجه بجے سنگه	دیو گوپت	دیو رام گوپت	چندر گوپت که اورا	نند گوپت
[illegible] سال	۵۲	[illegible] سال	کلاچند نیز گویند [illegible] سال	[illegible] سال

گویند، راجه کلاچند عرفِ چندرگوپت عوضِ قصبهٔ اندانگری[1] که ویران شده بود در دوآبه چوبهت شهر کلاچور نام آباد کرد که در عرصهٔ پنج شش کروه آبادی داشت. پس مدتِ دو صد و هفتاد و هفت سال ۲۷۷ ممالک پنجاب تحتِ قوم جموال و دیگر راجگان[2] قوم خود خیال بود.

عهدِ راجه بکرماجیت

بهر حال گزشت آنچه گزشت تا آں که راجه بکرماجیت[3] تخت نشینِ خطهٔ اوجین واقعهٔ صوبهٔ مالوه که به صفاتِ حمیده و اخلاقِ سنجیده معروف بود. در سال سه هزار و چهل و چهار گزشته از کلجگ در هند تسلّط پیدا کرد. حاکمِ عادل را عزت و ظالم را مذلت مے کرد. از سنوحِ وقایعِ تظلّم راجه سکهه ونت حاکمِ اندرپت لشکر بروکشید و به مقتضائے نیک نیت در دورانِ محاربهٔ[4] مشهور و منصور[5] و فیروز شده بود. اوّل نوراته ماه چیت بر سریرِ فرمان روائی هند در ساعتِ ارجمند بخوبی برنشست. فتنه از عالم رخت بست و فساد از میاں برخاست و مفسداں تنبیه یافتند[6]. و رعایا به داد آباد شد.[7]

به گسترد اندر جهاں داد را   بکند از زمیں بیخ افساد را

---

[1] ب. اندہ نگری. ج، حذفِ عبارت.
[2] ب و ج. راجگانِ خود خیال، قوم حذف.
[3] ب: "راجه بکرماجیت بن گندهرب رائے". [4] ب. محاربت. [5] ب و ج. منصور و فیروز مند.
[6] ج. یافت. [7] ج. ایں شعر مزید نوشته: "ز انصافِ او گیتی آباد شد ÷ ز لطفش دلِ مردماں شاد شد".

مراجعت سکندر اعظم از مہم ہند

وازاں جا سلطان بہ نصرتِ فراواں کوچ در کوچ از راہِ آدرداہ نگری کہ دریں ولا گجرات نام دارد ۔ برلبِ چناب گذرِ سودہرہ عبور و براہِ دامنِ کوہ جموں متردد بہ طرفِ ہند شدند ۔ ہرگاہ برلبِ دریائے راوی فائز شدند ۔ واز گذرِ جلالہ آں ندے آبِ راوی عبور نمودند ۔ رائے سکالا نام قوم کہتری کہ سلسلۂ کہتریاں بہ راجہ دسرتھ والیٔ اودہہ مے رسد ۔ ودراں عہد دوابۂ لاہور در قبضِ کہتریانِ دگر بنسی بود ۔ پیش آمدہ بمقابلہ پرداخت ۔ اما سلطان فتح نصیب اورا مغلوب کردہ تالبِ دریائے بیاس فائز گشت ۔ و داعیۂ آں داشت کہ از دریا عبور نماید ۔ و با راجہ ہائے سرہند و دہلی و قنوج کہ یک جا شدہ آمادۂ جنگ اند ۔ دست بردن بہ ظہور آورد و زور آزمائی کند ۔ اما حوصلہ از ہمراہاں و لشکریانِ خود نیافت ۔ فلاجرم ازاں جا مراجع بہ پس گردید ۔ و بہ طرفِ راہ لاہور آمد ۔ و از دریائے راوی از گذرِ شاہ درہ عبور کردہ برلبِ چناب رسید ۔ و از دریائے چناب ہم گذشتہ باز بر دریائے جہلم علم افراخت ۔ واز آں جا کشتی ہائے بسیار تیار کنانیدہ لشکر را سہ جزو کرد ۔ یک جزو در کشتی ہا نشستند ۔ و دو جزو دیگر بہ دو طرفِ کنارۂ دریا رواں شدند ۔ چوں نزدیکِ بلدۂ ملتان رسیدند ۔ والیٔ ملتان سدِ راہ شد و جنگِ خوب رنگ نمود ۔ ازیں معنی دریں معرکہ سکندر نیز در خطرہ افتاد ۔ اما بہ دلاوری و دلیری فوجِ عدو را ہزیمت داد ۔ اعداء در قلعہ در آمدہ تیر و تفنگ سرمے دادند ۔ آخر سکندر زینہ بہ دیوارِ حصار نہادہ حملہ را بر قلعہ کار فرمود ۔ دراں یورش زخمِ شدید بہ جسمِ سکندر وارد آمد و ازاں جا بہ کوششِ بسیار برآمدہ راہِ پیش سر کردند در شوارع و طرق اکثر جا حرب و ضرب نمودہ آخر بہ کنارۂ دریائے سہند رسیدند ۔ فوجے را عبور از آبِ سہند دادہ براہِ بلوچستان سفر کردند ۔ تا بہ طرفِ کرمان واقعۂ ملکِ ایران روند وجمعیتِ دوم را ہمرکابِ خاص نمود [داشتہ] براہِ بیاباں متردد شد و جمعیتِ سوم بر کشتی ہا سوار شدہ قطرہ زن گشتند ۔ لاکن کشتی ہا را لبِ دریا رواں می کردند و ازاں جا دریائے سند عرض و مسافت بسیار دارد ۔ مختصر کہ فوجِ روندۂ خشکی وچہ دریا رنج و تعب و خرابیٔ فقر و فاقہ از حد زیاد کشیدہ بر کنارۂ دریائے فرات فراہم آمدند ۔ اکثرے در راہ تلف شدند ۔ و در سنہ ۹ ہم جلوس سر سلامت بردہ در شہرِ دار السلطنت رونق افروز شد و گویند ۔ در سنہ دہم عرب را فتح نمود ۔ واللہ اعلم ۔ اما بعد معاودتِ سلطان سکندر اعظم رائے مانک پیدا آمدہ در جائے شہادتِ راجہ پورو تیراہ از سنگِ سیاہ بنا کرد کہ مردم آں گنبد بے در

(پیوستہ بگذشتہ) و اسباب غرق در آب شدند ۔ سلطان سلامت بر کراں رسیدہ شکرِ یزداں بجا آورد ۔ مراجعت براہ کرمان ببابل نمود ۔ و ازاں جا در سنہ دہم عرب را فتح نمود ۔ فقط ۔ المختصر بعد معاودتِ سکندر رائے مانک از کوہ سوالک برآمدہ در جائے شہادتِ راجہ پورو بتراہ (گنبد) از سنگِ سیاہ بنا نہاد ۔ کہ عوام آں گنبد بے در را توپ مانکیالہ مے گویند ۔

بعد از احوالِ سکندر اعظم ہر نسخ ہم نوا گشتند ۔

اورا رہا و ملک را به او عطا نمودند ۔ و در بعضے تواریخ دیده شد که پورپال از مقابله گریخته بود روپوش شد و کوتی پوتی دار الحکومت بود از ہیبتِ لشکرِ روم خراب و آشیانۂ بوم گردید ۔ چنانچه تا حال خراب افتاده است ۔ و مردم تا امروز خشتِ کلاں از شہرِ ویرانه برآورده به اطراف مے برند و صاحبان[سله] انگریز را چناں بیاں باشد که در ملکِ پوتھوہار و راول پنڈی و نواحی توپ مانکیاله اصلا جنگ نه شده ۔ ہرگاه سلطان سکندر از دریائے جہلم عبور نمود مقابله با فوجِ پورس بمیاں آمد ۔ چنانچه سپاهِ او شکست یافت و خود پور گرفتار گشت ۔ بادشاه از راه عنایت او را رہا کرده ملکِ او را باز بخشید ۔ فقط

سله ۔ ج ، چنیں نوشته است : " سلطانِ سکندر به فتح و ظفر حدود قنوج را تاخت و تاراج [کرده] و از بعضے والیانِ ہند خراج و باج گرفته جانبِ جزیره برہما نہضت فرما شد ۔ بعضے گویند که تا دریائے ستلج قریبِ گذر ماچھی واره رسیده و در کشتی نشسته به طرف ملتان رفت ۔ و از دریائے سند کشتی ہائے چند در ایام برسات که طغیانی آب داشت بکمال شدّت کشتی شکن فائز شده به طرف بابل براه کرمان مراجعت نموده عرب را فتح کرد ۔ پس رائے مانک از کوہِ سوالک برآمده در جائے شہادتِ راجه پورو توده بتراه از سنگِ سیاه بنانہاد ۔ که مردم آں گنبدِ بے در را توپ مانکیاله مے گویند ۔ و اکثر برآنند که بحکم سلطانِ سکندر مینارِ علامتِ فتح در جنگ گاه مینار مرمّت کردند ۔ واللّٰه اعلم ۔ اما در عرصه سه سال رعایا از اطاعت رائے مانک سر پیچیده ۔ ریاستِ خود سر بسر پیدا کردند ۔ ازیں امر در ہر طرف اطرافِ پنجاب طرف دارانِ گردن تاب شاخ بشاخ پیدا شده طوائف الملوک شدند ۔ و ظلم و ستم مروج گشت ۔ گاه سرکشانِ کوه ہا سرکشیده تاخت می آوردند و گاہے راجہ ہائے کشمیر به تسخیر ایں ملک کمرے بستند ۔ گاہے فوج از ہند مے آمد و گاہے سند جوش مے زد ۔ چنانچه دوابۂ سند ساگر که املاکِ چھچھ ہزاره و پوتھوہار مے باشد ۔ به تصرفِ راجه ہائے کشمیر در آمد تا دورِ خروجِ محمود غزنوی شاملِ کشمیر بود ۔ در دوابه رچنا و چوبت را راجه بجے سنگھ جموال که از بطنِ رانی منگلاں دختِ راجه پورو تولد شده بود به قبضِ خود آورده شاملِ جموں نمود ۔ چند دہات از کناره ہر دو طرف آبِ جہلم ہمراه قلعه منگلاں دہے مقرر نمود در معاشِ راجه مانک مذکور واگذار ساخت ۔ حکومتِ راجگانِ جموال بدیں تفصیل وارد است ۔ "

ب ۔ چنیں نوشته : " سلطانِ سکندر به نصرت و جمعیتِ خاطر ہرچه تمام تر ازاں جا کوچ در کوچ از راهِ دامنِ کوه جموں و کانگره سیاحت کناں و صید افگناں تا لبِ آبِ دریائے ستلج فرا رسید و ازیں جا عطفِ عناں به عزیمتِ ملتان و نواحی ٹھٹھه بے توقف روانی نمود ۔ رائے مکند چندر بنسی والیِ سنده که اورا رائے کند و کید ہندی ہم نامند ۔ و نسبتِ خود را به اولادِ سری کرشن مے ساخت و از حدودِ دوارکا تا سند و از ملتان تا بلوچستان ہر دو طرفِ آبِ سند حکمرانی داشت ۔ از ہیبتِ سلطان زنہار و اماں خواسته ۔ دخترِ حسینِ خود را به زوجیتِ او در داد ۔ ازیں نسبت سلطان بیاد مہربان بوده به شادی و انبساط در ایام برسات که آب در طغیان و سیلابِ دریا بفراواں بود ۔ بر کشتی ہائے موجوده سوار بوده در ششه ہم آں روئے آبِ سند عابر گشت ۔ گویند از اضطرابِ مردمِ لشکر و افزونیِ بارِ اموال کشتی ہائے چند از ہم شکستند ۔ و اکثرے آدم و دواب و اثقال (بقیه بر صفحہ)

بخارا و سمرقند حمله آور شد و ازاں جا به ماوراء النهر متوجه گشت. هر طرف که رُخ آورد فتح پیش آمد. و نصرت اقبالی کرد. باز از کوهستان بر نشیب و فراز گزار کرده بارِ دیگر در کابل و غزنین فائز گردید. و ازاں جا در جلال آباد و از جلال آباد در بلدۂ پیشاور فرا رسید. و یک قلعۂ عظیم که بر سرِ کوه لبِ دریائے سند واقع ملک یوسف ناحی در ناحیه شهر اتک بود مورچال[1] بسته فتح نمود و در سنه هشتم از دریائے سند[2] ددرویه از گزر اتک پایاب عبور کرده. قلعۂ دیگر مستور در بند در روزے چند در کشودند.

جنگِ سکندر با پورس

پس ازاں در ولایتِ پنجاب اُردو دیش در ممالکِ راول پنڈی و پوتهوهار[3] مضربِ خیامِ اقبال گردید. ازیں طرف راجه پور پال که او را پورسین و پورس و پورو نیز نامند مع فوج امرائے قنوج و جنود[4] هنود به اتفاق والیٔ اندرپت باجمعیت فراپیش رفته با لشکرِ سلطان سکندر نبرد آزمائے شد. چند روز بازارِ کارزار سرگرم داشت و مے گفت: ـ

منم فور[5] از فور دارم نژاد   دهم رومیاں را بیک دم بباد

چوں در جنگ قافیه بر رومیاں تنگ نمود. خود سلطان سکندر به نقشِ[6] خاص به مقابله شه پرداخت چنانچه فردوسی گوید: ـ

دو خنجر گرفتند هر دو بکف   دلیراں نظاره کناں هر دو صف

آخرالامر[7] بعد حرب و ضرب متکاثر از دستِ خدیوِ هفت کشور کشته شد. اعیان و اعوانِ او نیز در میدان به مردانگی جاں سپردند. مانک پالی حالِ انجامِ[8] اقربا دیده و در رزم گاه تابِ شمشیرِ بهادرانِ رزم[9] نیاورده[10] معاودات ابروئے[11] آب دریائے بهت نمود و تاکسله زمیندار درمیان زمینداران و رؤسائے دوآبه سند ممتاز بود رابطۂ اتحاد به اسکندر پیدا کرده سلامت و خدمت حاضر گردید. چنانچه براهِ غلامی[12] رئیسِ مذکور به حکمت موفور از دریائے بهت که بالفعل جهلم نام داشت عبور نموده. فوج مانک برادرزادۂ پورس را که سدِ راه بود شکست دادند و مانک پال را گرفتار کردند. امّا به مقتضائے دریا دلی بر او رحم آورده

---

[1] د. درچال بسته. ب. حذف، ج. حذف. [2] د. ملارویه: ب. حذف، ج. حذف. [3] د. علاقۂ راول پنڈی را بزبانِ پنجابی پوتهوهار مے گویند. [4] د. جنود. [5] د. خور. [6] ج و ب. مقابله اش پرداخت.
[7] ب و ج. آخر بعد. [8] ب و ج. انجام. [9] د. بهادرانِ رزم. [10] د. عبارتِ ذیل حذف: "از کوهستان اتکلی و بیرو داد ره پوش گردید. و مبارزانِ آں یوم از دریائے بهت عبور نموده شهر کوتی پتی دارالحکومتِ خود به سُمِ بادپایانِ صرصر شتاب ویران و خراب نمودند." ب و ج عبارتِ ذیل حذف کرده: "معاودات .... تاکسله زمیندار ...... رابطۂ اتحاد به اسکندر ...... جهلم نام داشت سدِ راه بود شکست دادند ...... ملک را به او عطا نمودند ...... از مقابله گریخته ...... آشیانۂ بوم گردید."
[11] ب. کذا فی الاصل، "بروئے آب" باید.   [12] ا. غلامے.

مضافاتِ یونان است که او را یونن گویند به عمرِ بیست سالگی بعدِ فوتِ پدر به ارادهٔ ملک گیری به جمعیتِ بیست و چهار هزار پیاده و پنج هزار سوار از مقدونیه برآمده ۔ اوّلاً ممالکِ روم و شام و بلادِ قسطنطنیه و طرابلس وغیره ذالک بتاریخ دوم سنِ جلوس به تصرّف آورد[1] ۔ و بعدِ فتحِ شام و هرکه طرفِ شهرِ اورشلیم معبدِ یهودان است، عازم شد ۔ ساکنانِ آن جا اطاعت قبول کرده امان یافتند ۔ بعد ازاں به طرفِ مصر متوجه شد ۔ در سنِ سوم جلوس مصر را فتح کرد ۔ و بر کناره دریائے نیل شهرِ اسکندریه بنامِ خود بنا نهاد ۔ گویند ملکِ مصر بسیار زرخیز است ۔ و مردم نیکو صورت ۔ امّا از جهالت پرستشِ حیوانات مثلِ گربه وغیره مے کنند ۔ و از آن جا بر تصرفِ ایران عزیمت فرمود ۔ و از آبِ فرات عبور کرده درمیانِ دوآبه که مابینِ فرات و دجله (است) عبور کرده به مقامِ اربیلا فائز شد ۔ ازاں جا با فوجِ دارا شاه والیِ ایران مقابله و محاربه به وقوع پیوست بعدِ کشت و خونِ بسیار دارا شاه که به مقدار دو لک بل زیاد سپاه از پیاده و سوار هم رکاب داشت از میدان رُو به فرار نهاد، امّا از دستِ ملازمانِ خاصِ خود کشته شد ۔ و فتح و نصرت نصیبِ سکندر اعظم گشت. بادشاهِ اولوالعزم بعد تصرفِ ولایت و مملکتِ ایران کشندگانِ دارا را بر دار کشید ۔ و نمک حراماں را به پاداش رسانید ۔ بعدهٔ از شهرِ همدان[2] که دار السلطنتِ ایران است، نهضت[3] نموده در شهرِ سوسا[4] فرود آمد ۔ درین جا خزانه و گنجینه از نقود و جواهر بسیار بدست آورد ۔ چوں شهرِ پرسے پولس را متصرف شد و او را آتش داد ۔ منازل و امکنهٔ دل کشائے شهرِ پرسے پولس را مسمار گردانید و ازاں جا در شهرِ طهران آمد و ازاں جا براهِ کوهستان به مقامِ اصفهان داخل شد، و ازیں جا معاودت نموده جانبِ مشهد و نیشاپور و ازاں جا به طرفِ هرات رُو آورد ۔ المختصر در سالِ پنجم و ششم جلوس تمام ممالکِ ایران و مضافاتِ آں طبرستان و مرو و خراسان و هری وغیره به تصرف و قبضهٔ خود آورد و قلعهٔ[5] هرات را تعمیر و عمارت کرده از هرات نزول به کابلستان فرمود و ازاں جا سیرِ هند و کشش کرده به سلطنتِ

---

[1] ب ج ۔ "در سنِ سیوم جلوس مصر را فتح کرد ۔ در سالِ پنجم و ششم جلوس ممالکِ ایران و توران و سمرقند و بخارا و طبرستان و مرو و خراسان و هری را تسخیر نموده قلعهٔ هرات را عمارات ساخت ۔ در سالِ هفتم وصول به کابلستان و نزول در بلادِ غزنین و کابل فرمود ۔ در سنِ هشتم از دریائے سند پایاب عبور کرده حصارِ در هند و قلعهٔ اتک را به محاصره و محاربه فتح نمود ۔ پس ازاں در ولایتِ پنجاب وارد شده در علاقهٔ ملکِ پوتهوار مُضربِ قیامِ اقبال گردید ۔ ازیں طرف راجه پوروپال که او را پورو گویند و فور نیز نامند مع فوج امرائے قنوج و جنود هنود به اتفاقِ والیِ اندرپت با جمعیت بیش قرا پیش رفته با لشکرِ سلطانِ سکندر نبرد آزمائے شد چند روز بازارِ کارزار سرگرم داشت و مے گفت است

ستم خورد از خود دارم نژاد   دهم رومیان را یک دم بباد

[2] و ب، "همدان" حذف ۔ ج، حذف عبارت ۔ [3] ب و ج، "نهضت" حذف ۔ [4] و، سرسا ۔ و اسمِ این شهر سوسا است که شوش نیز نامند ۔ [5] ج حـ، امر تعمیر کردن قلعهٔ هرات ۔ [6] کذا فی الجلد و بے شام و هرقل که باید ۔

بقول[1] اکثرے از اولاد سری کرشن جادو است و بعضے اورا از نسل جام جیوال دانند. چابکی بکار برده به تاریخ دو هزار و دو صد و نود و شش سال از مرور دورهٔ کلجوگ[2] ممالک پنجاب را متصرف شد و متصل زمین ویرانه شلکوت شکل پور نام شهر[3] که اورا اسادنی نگری نیز نامیدندے آباد کرده دار الریاست قرار داد.

طوفان عظیم

بعد امضائے چهل و چهار سال از ریاستش از انقلاب زمان و مقابله و قران اختران ثوابت[4] و سیارگان در ولایت پنجاب نوعے طوفان جوشش آورد. که از دریائے ستلج تا دریائے چناب تمام زمین ته نشین آب گردید. بلدهٔ لاهور و سکل پوره وغیره عمارات و قصبات و مواضع و دیهات منهدم و اکثر ذی حیات منعدم شدند. ازین حادثه این[5] روئے زمین مدت دو صد سال ویران و غیر آباد ماند. بعد ازان در بعضے جا و مکان صورت آبادی و عمرانات[6] صورت یافت. به تقریبے[7] راجه کورپال بن پورن چند والی قنوج بر سر زمین پنجاب رسیده دستیاب گشت. و برلب آب دریائے بهت شهر کوتی پوتی تعمیر کرده به پسر خود کوت پال نام تفویض کرد[8]. در عهدش بلده کوتی پوتی دار الایالت پنجاب[9] مقرر شد. چنانچه مدت دو صد و هفتاد سال اولاد او نسل بعد نسل جهانبانی کردند.

کورپال	کرت پال که او را نامند	بچن پال	بلورپال	مانک پال برادر زادهٔ او
[illegible] سال	۱۰۰ سال	[illegible] سال	[illegible] سال	دو نیم سال. ۲½ سال

حملهٔ سکندر اعظم

اما[10] چنان بطراز اند که به تاریخ دو هزار هفت صد و[11] پنج سال گذشت دورهٔ کلجوگ که[12] همین سنون را بعضے مورخان تاریخ طوفان نوحی قرار دادند و بقولے تاریخ دو هزار هفت صد شصت و هشت گذشته از دورهٔ کلجگ سلطان سکندر بن[13] فیلقوس والی مقدونیه از علاقهٔ روم فرنگ که یکے از

---

[1] ب، ج ود. "بقول اکثرے .... تا .... چابکی بکار کرده". حذف.

[2] ج. مطابق ۹۰۵ سال قبل از مسیح. [3] ج. شهر آباد کرده دار الریاست قرار داد

[4] د. "ثوابت". حذف. [5] د. ازین [6] د عمرانات حذف. [7] د بتقریبے.

[8] ج. تفویض نمود. [9] ج. مقرر ساخت. [10] ج. اما گویند که؛ ب. اما چنان بطراز اند که؛ و د. "درعهدش.. مقرر شد" حذف. [11] مطابق ۲۹۲ و ۳۳۳ سال قبل از مسیح مؤخر الذکر درست است. [12] ج "که همین سنون را ...... دورهٔ کلجگ" حذف. [13] ج صد: "والی روم ممالک ایران و توران و بخارا مسخر کرده قلعه هرات را تعمیر ساخت. و از راه غزنین و کابل ارادهٔ هند فرمود. راجه کند والی سند که او را کید هندی خوانند، اول جاده دخترش که صاحب جمال بود بعقد ازدواج خود آورده از دریائے سند پایاب عبور نمود."

[14] ب صد. "سکندر نامدار والی روم، از مقدونیه برخاسته تمامی ممالک روم و شام و بلاد قسطنطنیه و طرابلس وغیره ذالک ...."

۱۰ - راجه سوہن	۱۱ - راجه سندپادی	۱۲ - راجه سوون چند	۱۳ - راجه سکهیم	۱۴ - راجه ہرسرانہہ
۲۹ سال ۸ ماه	۵۲ سال	مه سال	۴۷ سال ۹ ماه	۲۶ سال

۱۵ - راجه دستوان	۱۶ - راجه ادتی	۱۷ - راجه ادہی سر	۱۸ - راجه اندرپال	۱۹ - راجه پناکر
۳۳ سال ۹ ماه	۴۴ سال	سال	سال ۳ ماه	[illegible]

۲۰ - راجه کهیم	۲۱ - راجه دندمال	۲۲ - راجه کہمین
۵۰ سال ۵ ماه	۳۸ سال ۹ ماه	۳۹ سال

پس ازاں پسرادا نام وزیر از راهِ نمک حرامی راجه کہمین را از میاں برداشته ـ خود مسند آرائے فرمانروائی گردید ـ چہارده پشت مدت پانصد و پنج سال و ہفت ماه حکومتِ ہندوستان معہ پنجاب درخاندانِ او ماند بتعداد

۱ - پسرادا	۲ - سورسین	۳ - ببرشاه	۴ - انک شاه	۵ - ہرجیت	۶ - درنہہ
۴۱ سال ۲ ماه	۴۳ سال ۸ ماه	۵۲ سال ۱۰ ماه	۹۷ سال ۸ ماه	۳۵ سال ۹ ماه	۴۳ سال ۲ ماه

۷ - سودپال	۸ - سروے	۹ - پدم ارتہ	۱۰ - پورمت	۱۱ - سنجے
۳۰ سال ۲ ماه	۴۲ سال	سال ۴ ماه	۳۲ سال ۹ ماه	۳۲ سال ۲ ماه

۱۲ - امرجودہہ	۱۳ - امیں پال	۱۴ - سروہی	۱۵ - پدارتہ	۱۶ - راجه بدہل
۲۷ سال ۸ ماه	۲۸ سال	۴۲ سال	۲۵ سال ۴ ماه	۳۲ سال

چوں راجه بدہل به نشهٔ بہنگ عمل خود داشت بدخوئی و تیغ گوئی را عادت کرد ـ اکثر امرا از صحبت او بیوفا شدند ـ و کار سلطنت سستی گرفت ـ راجه سپرشش که از نسل جیدرته والئ مدر دیس

ا ب سکهیم ـ ۲ و ب ہرسرانہہ ـ ۳ و اسوداں ـ ۴ و دے سر ـ ۵ و ـ اندپال ـ
۶ ب و ج پناکر ۷ و سراما ۸ و ببرشاه ب نیز ببرشاه ـ ۹ ب و ج ـ اینگ شاه ـ
۱۰ و ـ سودپال ب ج سودپال ج هـ سوده پال ـ ۱۱ ب سجی ج سنخی ـ و ے سنجے نام در مہابهارت مذکور است
۱۲ و امرخواه ب و ج امرجوده دے امرجودہہ باید ـ ۱۳ و سروے ـ ۱۴ ب و ج هـ بدہل ـ
۱۵ و کوست ـ ۱۶ ج سپرشش ـ ۱۷ ج هـ مزید " بتاریخ دو ہزار و دوصد و نود و شش از مرد پندونه کلجوگ که ہیں سنون را تاریخ یدہشتری گویند ـ ممالک پنجاب را متصرف شد ـ و متصل زمین دیانه شلکوت سکل پور نام شہر آباد کرده دار الریاست قرار داد ـ

متصقلات علوّ ہمت ملکِ پنجاب بدستور بہ راجہ اٹل کہ کہیم دت خطاب داشت و پسرِ خوردِ نابالغ از راجہ شل بود عطا و بحل فرمود ۔ چنانچہ ہشت پشت در دورۂ کلجوگ[1] سلطنتِ پنجاب مدتِ شصت صد سال وکسرے[2] بالا در اولاد راجہ شل مستقل ماند

راجہ اٹل[3]	سہ پشت	راجہ نوندہ	راجہ پرسہدہ
یا سال ۱۰۰	راجہ اچل [illegible] سال	و چار پشت [illegible] سال	[illegible] سال
	۲۹	[illegible] سال	
راجہ دیال [illegible]	راجہ کرپال [illegible]	راجہ لاجپت [illegible]	راجہ گنپت [illegible]

راجگانِ خاندانِ پاندو

در وقتِ پیری و ضعفِ راجہ گنپت کُل پرکاش نام جموال کہ او را جے سنگہ نیز نامند ۔ از کوہستان جموں سر کشیدہ ہنگامہ[4] آرا شد و صفِ مصاف آراست راجہ شلکوت بمقابلہ پرداخت و جنگ خوب رنگ ساخت آخر جان در باخت و راجہ جموں مظفر و منصور بودہ روئے بہ شہر[5] آورد و دست بہ غارت کشاد و آخر منازل را آتش داد و آبادیٔ شلکوت برباد کرد ۔ و بسیار مردم را قتل ساخت ۔ احدے از نسلِ شل نگزاشت ۔ و ممالکِ دامنِ کوہ را بہ تصرف آوردہ مراجع بہ جموں شد ۔ دریں ضمن راجہ اوگرسین کہ بہ ہفتم پشت راجہ جنمیجہ پاندو والیٔ ہند مے رسد[6] پنجاب را بے کدخدا دانستہ شاملِ دارالملک اندرپرست مستقر الحکومتِ خود کرد ۔

جہاں را نماند بے کدخدا
یکے مے رود دیگر آید[7] بجا

یک ہزار و نود و یک سال و چند ماہ بہ قدرِ بست و دو پشت نسل بعد نسل[8] سلطنت کردند ۔

۱ ۔ راجہ اوگرسین	۲ ۔ راجہ سورسین	۳ ۔ راجہ سوبت	۴ ۔ راجہ اسمی
[illegible] سال ۲ ماہ	۴۲ سال ۲ ماہ	[illegible] سال ۵ ماہ	۶۵ سال ۱۰ ماہ

۵ ۔ راجہ اچل مہرہ	۶ ۔ راجہ سکہ پال	۷ ۔ راجہ نرہری دیو	۸ ۔ راجہ سوجرتہ	۹ ۔ راجہ بہوپت[9]
۶۴ سال ۷ ماہ	۶۲ سال	۴۷ سال	۴۳ سال	۵۸ سال ۸ ماہ

---

[1] کلجوگ ۔ لفظ سنسکرت کل یگ ۔ آخرین دورِ بقائے عالم ۔ [2] ب ۔ صد سال وکسرے بالا عادر

[3] ۔ دربیانِ مدتِ حکومتِ ہر حکمران ہر سہ نسخ اختلاف دارند ۔

[4] ۔ و ہنگامہ آرا ۔ [5] ۔ و بروئے شہر ۔ [6] ج ۔ مے رسید ۔ [7] ج ۔ آمد

[8] ۔ کذا فی المجلہ نسل بعد نسل و مے نسلاً بعد نسلٍ باید

[9] د ۔ بہوپت ۔

و از صلب معظم شان دو فرزند مکرم بطریق توأم یکی بنام کشو و دیگر به اسم لو به وجود آمدند. به وقت رحلت کشو را به تخت گاه اجودهیا که بر کنارهٔ سرجو واقع است. به نیابت خود بر سلطنت نشاند. و لو را به اقطاع ممالک مدر[1] دیس که پنجاب را گویند. مفاخرت داد. پس راجه لو بعد پدر از برادر[2] گرامی[3] قدر دستوری یافته در بلدهٔ جالندهر که دران عهد دار الایالت پنجاب بود. فائز گردید و عارف اهل علم بالمیک رکهیشر[4] مصنف رامائن را که این هر دو برادر والا نژاد تربیت کردهٔ او بودند. همراه آورد. که به صحبت آن خرد کامل راحت وقت حاصل کنند. ؎

هم نشینت گر لطیف و کامل است　　راحت روح است و[5] آرام دل است

پس به صلاح و صوابدید رکهیشر صافی نهاد بر لب آب راوی بلدهٔ نو تعمیر بنیاد نهاد[6] و لو پور نام نهاد[7]. دار السلطنت پنجاب قرار داده به مرور ایام و دهور به لاهور مشهور شد. و لهاور و لهور و لاهور نیز گویند. تا حال با وصف انتقال ازمنه و ادوار و انقلاب عهود سلاطین کبار سماده[8] بالمیک اندرون قلعهٔ لاهور علامت محکم و نشان پایدار است.

خاندان چندربنسی

اما در عهد سری کرشن اوتار طبقهٔ دوم یعنی گروه چندربنسی مالک این همه دیار شدند.

راجگان شلکوت

اولاً تخت گاه آنها شهر هستناپور[9] بر لب دریای گنگ بود. درین بن[10] راجه یدهشتر پاندو بلدهٔ اندرپرست بر کنار دریای جمن عمارت دل پسند کرده دار الخلافت هند بنیاد نهاد. که آن جا را درین ایام دهلی نام نهند. و شاه جهان آباد نیز خوانند. پس در عهد پاندوان راجه شل طغانی[11] آنها از طرف قندهار وارد پنجاب بوده شهر لاهور خراب کرد و مابین نهرین راوی و چناب بلدهٔ شل کوت بنام خود آباد نموده دار الایالت این ملک مقرر نمود و به بازوی همت خویش تمام حدود مدر دیس به ضبط و ربط آورد و اقوام رگهوبنس و سورج بنس را اخراج کرد. بلک[12] قوم جام را که به جهوال مشهور اند. به سورج بنسی مذکور که در ولایت سند و نواح لاهور پر زور بودند. آواره و پراگنده ساخت بل[13] چکله جیون که مستقر الحکومت آن قوم بود تاخت و تاراج نمود و در سائر حدود راج[14] خود رواج داد. آخرکار راجه شل در جنگ کوروان و پاندوان به میدان کورکهیت از دست راجه یدهشتر کشته شد[15]. پس راجه یدهشتر بعد حصول فتح و نصرت به

---

[1] نو. سندر دیس. مدر پنجاب را در کتب تواریخ قدیم مدر دیس نیز نوشته. م ک عفی عنه

[2] ی. بادر کرد. [3] و. گرابی قدر. [4] یعنی فاضل اجل و عارف کامل. [5] و وج واو حذف

[6] ج صک بنیاد کرده. [7] ب نام کرده [8] س ن. یعنی مقبرهٔ هنود. [9] و استاپور.

[10] و. بن حذف. [11] و طغات. [12] کذا فی الجلد بلک. [13] و بل حذف. [14] س ن یعنی مملکت و کشور سلطنت

[15] و وج راجه شل حذف.

صاحبِ[1] المواهب جنابِ قطب‌ب هم مستر رچرد تمپل صاحب بهادر حاضر بوده به کمالِ آداب شرف یاب گردد. و اقتباسِ انوارِ دیدارِ فیض آثار نماید. خواستم که بوقتِ ملازمت نذرے[2] گذرانم که منظورِ نظر شوم. هرچند فکر به زر و قماش رفت، دیدم که این همه تکلفات پیشِ صاحبانِ سرچشمۂ فیوضات[3] سرو کارے ندارند. و هیچ اعتبارے نیارند مگر به مقتضائے عقلِ کل به تحقیقاتِ واقعاتِ مجمل و مفصل و به شنیدنِ حکایاتِ ماضی و مستقبل متوجہ شوند، به فحوائے این که ـ ابیات ـ

دلِ دیده را روشنائی دهد　　به علم و خرد آشنائی دهد
همان[4] به که بر قولِ ایشان رویم　　سخن هائے پیشینیان بشنویم

بناءً[5] علیه جزوے چند از تاریخ پنجاب به فکرِ بسیار انتخاب نموده "رسالۂ صاحب نما" نام نهادم. و بعضے احبابِ فراست مآب این تازه تالیف را به نسبتِ اعدادِ تاریخِ هجری "چار باغِ پنجاب" اسمش قرار داده. ازپس[8] احقر این مجموعۂ مختصر[6] را به صیغۂ[7] نذر پیشِ نظرِ فیض اثرِ صاحبانِ والا قدر به گستاخی تمام ترمے گذارد ـ

نگرچه شوخ کمے[9] ام که هدیه مے سازم　　به سوئے لعلِ بدخشان سفالِ رنگین را

امّا[10] ازاں جا که صاحبانِ بزرگ بر[11] کوچک دلانِ بے برگ توجہِ سترگ دارند و مزدور کم فطرت را بے بهره نے گذارند. به ترتیب و ترسیلِ این رسالۂ غریب تعجیل[12] نمود. به حکمِ آن که ـ فرد ـ

نظرت کیمیاست گر نگری　　درمِ قلبِ ما چو زر گردد

رجا[13] از سخنورانِ اهلِ علم و خداوندانِ کرم آنست. که سهو را به صلاحِ قلم پوشند، و هنگامۂ[14] مضحکه گرم نه سازند که نظر به "تُکَلِّمُ النّاسَ علٰی قدرِ عقولِهِم" معذور دارند.

سورج بنسی خاندان

بر دانایانِ تواریخ و صاحبانِ اخبار خوان پوشیده و پنهان نیست که در سوالفِ[15] زمان در سرزمینِ هندوستان چوں نیّرینِ آسمان دو طبقۂ راجگان بوده اند. زمرۂ را سورج بنسی خطاب کنند و گروہے را چندر بنسی لقب نهند. چنانچه در خاندانِ طبقۂ اوّل رام چند اوتار مظهرِ صفاتِ پروردگار نازل شده به اخلاق و اکرام و فیض و انعام عالم را مطیع و رام نمود.

---

[1] ج صاحب صاحب المواهب قطباب هم بندبست. ب ـ صاحب المواجب جناب ...... (اسمِ گرامی حذف کرده)
[2] ب نظرے. [3] ج فیوضات. [4] د حذف کرده
[5] ج بناءً علیه [6] د ـ مختصر حذف [7] ج به صیغۂ نذر، حذف [8] کذا فی الجمله ـ درے پس باید.
[9] د ـ کمے آ. [10] ج آرے اما که [11] ج برکوچک دلانِ بے برگ توجہ سترگ دارند. د بے برگ حذف [12] ب. کذا فی الجمله، درے تعجیل نمودم.
[13] ب رجاکه [14] د ـ هنگامه
[15] د درسوالف به زمان ج الف زمان.

یا فتاح

بسم اللہ الرحمن الرحیم

حمد خداوندے راست ۔ کہ آدم اکرم را از کتم عدم بہ منصۂ ظہور آوردہ مظہر عقل و علم نمود و نوع انساں را بہ دریافت حقیقت الحقائق مصدر ہدایت فرمود ۔ ؎

ہمیں آدم بود معبود عالم   ہمیں آدم بود مقصود عالم
دیو[2] را عقل خویش یار نبود   ورنہ ایں جاز سجدہ عار نبود

سبب تالیف و وجہ تسمیہ

بعد بندۂ درگاہ کمترین مخلوقات گنیش داس عرف بہ بہیرہ[3] قانون گوے گجرات زمیندار قصبۂ خاص عرض و التماس برایں می دارد ۔ کہ دریں اوقات خاطر قاتر[4] را آرزوئے[5] برخاست کہ در جناب عالم مآب ۔ عالی خطاب ۔ فیاض مانند آفتاب ۔ کرسی نشین اقبال ۔ عرش گزین اجلال ۔ خدیو پاک گوہر ۔ خداوند کرم گستر ۔ کام روائے مراد ۔ جوہر شناس اہل استعداد ۔ مربی سنج ہنر سگالاں ۔ احا ہم نیکو خیالاں ۔ دانش آموز خرد پژوہاں ۔ دیدہ افروز والا نظراں ۔ حق پژوہ و راستی نیوش ۔ داد پرست و انصاف کوش ۔ سکندر دراثت و نوشیرواں عدالت ۔ ہمیں نتیجۂ آدم صفوی ۔ محی مراسم عیسوی ۔

ابیات

اگر قیصر و گر فغفور چین است   ز کشت طالع او خوشہ چین است
بہ عہد او ز چرخ آبنوسی   جہاں رائے رسد روز عروسی
خرد گشتہ بسے در ہر دیارے   بدیں خوبی ندیدہ شہریارے

---

[1] ج ۔ زیب بیتیز
[2] ج ۔ دیو را نیز عقل ۔ ب ۔ نور را عقل خویش
[3] ا و ب ۔ بہیرہ
[4] کذا فی الجملہ ۔ وے خاطر عاطر باید ۔
[5] ا و ج   از روئے

۱۲۴	مہم پشاور	۳۱۹
۱۲۵	ملاقات با لارڈ ولیم بینٹنک	۳۱۹
۱۲۶	شہادت سردار ہری سنگھ در جنگ جمرود	۳۱۹
۱۲۷	جنگ با دوست محمد خاں والئے کابل	۳۲۱
۱۲۸	عیال و اطفال سرکار والا	۳۲۳
۱۲۹	سرداران عالی رتبہ سرکار نامدار	۳۲۴
۱۳۰	مہاراجہ کھڑک سنگھ	۳۲۹
۱۳۱	مہاراجہ شیر سنگھ و دھیان سنگھ	۳۳۴
۱۳۲	مہاراجہ دلیپ سنگھ	۳۳۵
۱۳۳	برگشتہ گردیٔ فوج	۳۴۴
۱۳۴	خشمِ خود سریٔ فوجِ خالصہ	۳۴۸
۱۳۵	محاربات با فوجِ انگلیسیاں	۳۵۰
۱۳۶	جنگِ اول با فوجِ انگریز	۳۵۲
۱۳۷	" دوم " "	۳۵۷
۱۳۸	" سوم " "	۳۶۰
۱۳۹	نقلِ اشتہار نامہ گورنر جنرل بہادر	۳۶۸
۱۴۰	نقلِ عہد نامہ فی ما بین سرکارین عالیتین	۳۷۱
۱۴۱	رخنہ اندازیٔ راجہ لعل سنگھ و جلا وطنیٔ او	۳۷۷
۱۴۲	دست پاچگی رانی نند کور (جند کور)	۳۷۹
۱۴۳	سازشِ زہر خورانی بہ انگلیسی ۔	۳۸۰
۱۴۴	جلا وطنیٔ مہارانی جند کور	۳۸۰
۱۴۵	بیان شورشِ ملتان	۳۸۱
۱۴۶	فتح ملتان و اخراج دیوان مول راج	۳۹۴
۱۴۷	شورش سردار چتر سنگھ و شیر سنگھ اٹاری	۳۹۸
۱۴۸	خلاصہ اشتہار نواب گورنر جنرل لارڈ ڈلہوزی بہادر	۴۰۷
۱۴۹	الحاقِ پنجاب و خاتمۂ کتاب ۔	۴۱۰

۹۹ حکامِ گجرات ۲۰۰
۱۰۰ میاں محمد بخش تحصیلدار گجرات ۲۰۴
۱۰۱ باقی ماندہ احوالِ دوابہ چجہ ۔ ۲۰۵
۱۰۲ داستانِ ہیر و رانجھا ۔ ۲۱۱
۱۰۳ بیان شہرہا و پرگنات دوابہ رچناب ۲۱۸
۱۰۴ پرگنۂ پسرور ۲۲۰
۱۰۵ پرگنۂ سیالکوٹ ۲۲۱
۱۰۶ تاریخ سیالکوٹ ۲۲۳
۱۰۷ سیالکوٹ عہد علمداریٔ سکھاں ۲۲۵
۱۰۸ حالاتِ خاندانِ مصنّف ۲۲۸
۱۰۹ احوالِ حقیقت رائے ۔ ۲۳۲
۱۱۰ معجزہ فقیر مکند داس بیراگی ۲۵۸
۱۱۱ احوالِ مرزا و صاحبہ ۲۶۵
۱۱۲ بیان علاقہ ۔ بلاد و قصبات و دیہات دوابہ باری (ملک ماجھہ) ۲۷۵
۱۱۳ ولادتِ آدم از برہما ۲۸۵
۱۱۴ ذکرِ احوالِ راجہ بھرت ۲۸۸
۱۱۵ بیانِ احوالِ امرت سر ۲۹۳
۱۱۶ دوابہ بست جالندھر ۔ بیان شہر ہائے دوابہ بست جالندھر ۳۰۲

بقیہ احوالِ مہاراجہ رنجیت سنگھ

۱۱۷ مہم کشمیر ۳۰۵
۱۱۸ تسخیرِ ملتان ۳۰۷
۱۱۹ مہم کشمیر ۔ دوئم ۳۱۱
۱۲۰ مہم ہزارہ ۳۱۴
۱۲۱ مہم پشاور ۳۱۶
۱۲۲ خلافت ربانیٔ خلیفۂ احمد علی و مہم پشاور ۳۱۷
۱۲۳ تسخیرِ کوہستان ۳۱۸

۷۴	سکہ بنام گورو گوبند سنگھ	۱۳۰
۷۵	عملداری سکھاں در گجرات	۱۳۳
۷۶	عروج مثل سوکر چک	۱۳۴
۷۷	سردار مہاں سنگھ	۱۳۵
۷۸	مہاراجہ رنجیت سنگھ	۱۳۷
۷۹	فتح لاہور	۱۴۰
۸۰	فتح امرت سر	۱۴۶
۸۱	فتح سیالکوٹ	۱۴۹
۸۲	مہمات ہریانہ	۱۵۰
۸۳	تسخیر کانگڑہ	۱۵۱
۸۴	فتح گجرات ۔ مراجعت فتح خاں و تسخیر کوہستان ۔	۱۵۲
۸۵	مہم کشمیر	۱۵۳
۸۶	تسخیر قلعۂ اٹک ۔	۱۵۴

بیان سلطنت مہاراجہ رنجیت سنگھ

۸۷	دوابہ سندھ ساگر ۔ دریائے سندھ	۱۵۷
۸۸	دریائے بہت	۱۵۸
۸۹	بیان اسمائے شہر و مقامات مشہور اٹک پنجہ صاحب وغیرہ	۱۵۹
۹۰	ملک ہزارہ	۱۶۰
۹۱	قلعہ رہتاس و چوہا بابا نانک ۔	۱۶۳
۹۲	در بیان دوابہ چوبہت	۱۶۷
۹۳	بیان اسماء شہر و پرگنات دوابہ چجہ	۱۶۸
۹۴	بیان قصبات و قریات مشہورہ علاقۂ گجرات	۱۷۳
۹۵	حضرت شاہ دولہؒ	۱۷۷
۹۶	ذکر دہرم سالہائے	۱۸۰
۹۷	قصہ سوہنی ماہی وال	۱۸۱
۹۸	داستان ستی شدن رادہی	۱۸۸

۴۹ مراجعتِ نادر شاه ۸۸
۵۰ احمد شاه ابدالی ۸۹
۵۱ حملهٔ اوّل ۹۱
۵۲ یورشِ دوئم ۹۳
۵۳ یورشِ سوئم ۹۴
۵۴ یورشِ چهارم ۹۵
۵۵ یورشِ پنجم ۹۸
۵۶ یورشِ ششم و هفتم ۱۰۱
۵۷ تیمور شاه و شاه زماں ۱۰۲
۵۸ محمود شاه ، شاه شجاع ، فتح خاں ۔ ۱۰۳

تاریخِ سکهاں

۵۹ احوالِ گورو صاحبان ۔ بابا نانک ۱۰۵
۶۰ گورو انگد ۔ گورو امرداس ۔ گورو رامداس ۔ ۱۰۶
۶۱ گورو ارجن ۱۰۷
۶۲ گورو هرگوبند ۔ ۱۰۸
۶۳ گورو هررائے ۔ گورو هرکشن و گورو تیغ بهادر ۱۰۹
۶۴ گورو گوبند سنگه ۱۱۰
۶۵ آئینِ خالصه ۱۱۳
۶۶ بنده بهادر و فتوحاتِ سکهاں ۔ ۱۱۸
۶۷ شهادت بنده بهادر ۱۲۲
۶۸ دورِ تعدی بر سکهاں ۔ سانحهٔ عظیم ۱۲۳
۶۹ انهدامِ معابد متبرک امرت سر ۱۲۵
۷۰ مهمات و فتوحات سکهاں ۱۲۶
۷۱ تجدید معابد امرت سر ۱۲۷
۷۲ عروجِ سکهاں ۱۲۸
۷۳ فتح گجرات ۱۲۹

۲۲	خاندانِ تغلق	۲۸
۲۳	یورشِ تیمور گورگاں	۲۹
۲۴	بغاوتِ شیخا کھوکھر و جسرتھ کھوکھر	۳۱
۲۵	خاندان لودہی	۳۲
۲۶	عہدِ مغلیہ۔ بابر	۳۳
۲۷	ہمایوں	۳۴
۲۸	شیر خاں سوری	۳۵
۲۹	سلطان محمد عادل	۳۶
۳۰	معاودت ہمایوں	۳۷
۳۱	اکبرِ اعظم	۳۹
۳۲	فتوحاتِ اکبر	۴۰
۳۳	تعمیراتِ اکبر	۴۲
۳۴	جہانگیر	۴۴
۳۵	شاہ جہان	۴۶
۳۶	جنگِ تخت نشینی	۴۹
۳۷	اورنگ زیب	۵۸
۳۸	معرکۂ تخت نشینی	۶۱
۳۹	بہادر شاہ	۶۷
۴۰	جہاندار شاہ و محمد فرخ سیر	۶۸
۴۱	محمد شاہ	۶۹
۴۲	عالمگیر ثانی	۷۰
۴۳	علی گوہر	۷۱
۴۴	شاہ عالم	۷۳
۴۵	خروجِ مراٹہہ	۷۴
۴۶	پیشوایانِ مراٹھہ	۷۶
۴۷	حملۂ نادر شاہ	۷۹
۴۸	قتلِ عام دہلی	۸۶

فہرستِ مضامین

نمبر شمار	مضمون	صفحہ
۱	سبب تالیف و وجہ تسمیہ	۱
۲	خاندانِ سورج بنسی	۲
۳	راجگانِ شلکوٹ (خاندانِ چندر بنسی)	۳
۴	راجگانِ خاندانِ پانڈو	۴
۵	طوفانِ عظیم	۶
۶	حملہ سکندر اعظم	۶
۷	جنگِ سکندر با پورس	۸
۸	مراجعت سکندرِ اعظم	۱۰
۹	راجگانِ جموں	۱۱
۱۰	راجہ بکرماجیت	۱۱
۱۱	راجہ سالباہن	۱۳
۱۲	راجہ رسالو	۱۴
۱۳	راجگانِ خاندانِ اسنگپال	۱۶
۱۴	خاندانِ بلدیو چوہان	۱۷
۱۵	اول حملۂ مسلمین	۱۸
۱۶	سبکتگین	۱۹
۱۷	سلطان محمود غزنوی	۲۰
۱۸	شہاب الدین غوری	۲۲
۱۹	پرتھوی راج چوہان	۲۲
۲۰	خاندان خلجی	۲۵
۲۱	قصۂ پدمنی	۲۵

چار باغِ پنجاب

(مصنّفہ)

گنیش داس وڈیرہ

(مرتّبہ)

پروفیسر کرپال سِنگہ ایم. اے
مہتمم سِکھ ہسٹری ریسرچ ڈیپارٹمنٹ
خالصہ کالج امرت سر

(بہ نظرِ ثانی)

پروفیسر دیوان سِنگہ صادق ایم. اے
خالصہ کالج امرت سر

(ناشران)

سِکھ ہسٹری ریسرچ ڈیپارٹمنٹ
خالصہ کالج امرت سر

B-11922